پ. د. موحسین موحەممەد حوسێن

هەولێر لە سەردەمی ئەتابەگیاندا

لێکۆڵینەوەی بارودۆخی سیاسی و ئابووری و
لەشکری و ئیداری و کلتووریی هەولێری
ئەو سەردەمەیە
٥٢٢ - ٦٣٠ھ/ ١١٢٨ - ١٢٣٣ز

چاپی یەکەم
بە کوردی

عثمان علی قادر کردوویە بە کوردی

* ناوی کتێب: هەولێر لە سەردەمی ئەتابەگیاندا

* نووسینی: پ. د. موحسین موحەممەد حوسێن

* وەرگێڕانی: عثمان علی قادر

* سەرپەرشتی هونەری: عبدالحمید عزیز

* بەرگ: محمد زادە

* تیپ چنین: عبدالحمید عزیز ـ ظاهر عمر

* بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی (٧٥)

* تیراژ: ٥٠٠ دانە

* لە کتێبخانەی گشتی هەولێر ژمارەی سپاردنی (١٠٥)ی ساڵی ٢٠١٠ دراوەتێ

* چاپخانەی حاجی هاشم - هەولێر

سوپاس

دەبێ پەیڤێکی ڕێز و سوپاسنامە، پێش هەموو شتێك، بۆ ئەو زاتانە تۆمار بکەم کە لە نووسینی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا، باری گرانیان لەسەر شانم سووك کردو، یارییان دام، بەر لە هەمووشیان، مامۆستای پایە بەرز (پرۆفیسۆر دکتۆر جعفر حسين خصباك)ە، کە لە ماوەی نووسینی ئەم کتێبە دا تێبینی و ڕێنماییگەلێکی ورد و بەسوودی پێم بەخشی و، فێری ورە و سەبر و بەدواداچوونی کردم. سوپاسی (پرۆفیسۆر دکتۆر (صالح أحمد العلی)یش دەکەم کە ئەویش، چ پێش گفتوگۆکان و چ لە دەم و کاتی گفتوگۆکاندا، بەگیانێکی زانستانە و دڵسۆزانە، ڕێنماییگەلێکی ڕاست و ڕەوان و بەنرخی خستە پێشم و دەرگای کتێبخانەکەی خۆی بۆم خستە سەر پشت و، سوودم لێ وەرگرت.

سوپاسی (پرۆفیسۆر دکتۆر فيصل السامر) سەرۆکی پێشووی بەشی مێژووی، جاران، لە کۆلێجی ئاداب زانکۆی بەغدا، دەکەم بۆ ئەو ڕێنماییە بەنرخانەی کە لە سەرەتای بڕیاردانی دانانی ئەم کتێبەدا پێی دام و، هەر ئەویش بە گەنکردنی (اختيار) ئەم بابەتەی لەلام شیرینتر کرد.

هەروەها، سوپاسی ئەکادیمیای کوردی دەکەم، کە ئەرکومەسرەفی لەچاپدانی کتێبەکەی گرتە ئەستۆی خۆی و، سوپاسی بەڕێز مامۆستا (عثمان عەلی قادر)یش دەکەم کە بە ئەمانەتی زانستییەوە کتێبەکەی کرد بە کوردی.

دانەر

ئاسۆی ئەم لێکۆڵینەوەیە و
نمایشی سەرچاوە بنەڕەتەکانی

ئاسۆی ئەم لێکۆڵینەوەیە

ئەم لێکۆڵینەوەیە، باسی ماوەی زێتر لە سەد ساڵ دەگرێتەوە کە لە ساڵی (٥٢٢ك/ ١١٢٨ز) تا ساڵی (٦٣٠ك/ ١٢٣٣ز) درێژەی هەیە. پاش ئەوەی بنەماڵەی (بەگتگین) لە موسڵ جیا بوونەوە، ئیدی بە درێژایی ئەو ماوەیە میرایەتیی هەولێریان گرتە دەست و، ئەمارەتێکی سەربەخۆیان تێدا پێکەوە نا، ناونرا ئەمارەتی ئەتابەگیان.

ئەگەر ئەو ماوەیە، چ لەڕووی مێژووی ئەمارەتی هەولێرەوە – کە پێشتر ژیانێکی خەملێوی هاوشێوەی ژیانی ئەو ماوەیەی بەخۆیەوە نەدیبوو – چ لەڕووی مێژووی ناوچەکەوە و، چ لەڕووی گشت مێژووی ئیسلامیشەوە، لە سەرلەبەری قۆناغەکانی مێژووی ئیسلام گرنگتر و پڕ بایەختریش نەبووبێت، بەڵام زێدەڕۆیی ناکەین گەر بڵێین ئەو ماوەیە بەقۆناغێکی زۆر گرنگی مێژووی ئیسلام لە قەڵەم دەدرێت. ئەم ناوچەیە، لەو ماوەیەدا، بە ڕووداو گەلی گەورە گەورە شەپۆلی دەدا و، لە گۆڕانکارییەکی نائاسایی خێرداری پڕ بایەخی سیاسی و ئابووری و لەشکرسازی و ئیداری و داراییدا دەژیا.

لەو ماوەیەدا، هێز و توانستی خەلافەتیش، کەموزۆر بووژایەوە، خەلیفە (الناصرلدین الله)، کە ماوەیەکی زۆر، لەساڵی (٥٧٥ك/ ١١٧٩ز) تا ساڵی (٦٢٢ك/ ١٢٢٥ز) حوکمی دەکرد، توانیی بە بزاڤ و چالاکیی سەربازیی خۆی، بەرگی سام و مەترسی بە باڵای دەزگای خەلافەتدا ببڕێتەوە. ئەوەبوو خواریزمەکانی بۆ کۆمەکی خۆی هوروژاندو، پاشانیش لە ساڵی (٥٩٠ك/ ١١٩٣ز)دا بەسەر سەلجووقییەکانی عێراقدا دەستباڵای کردن. هەروەها، سەرەتای سیستەمی ئەتابەگایەتی، لەو ماوەیەدا سەری هەڵدا و، ئیمپڕاتۆرییەتی سەلجووقیانی دابڕ دابڕ کرد و، حوکمی بڕێ لە

بنەماڵەکانی تورکی بەسەر وێرانەکانیانەوە دامەزراند کە خۆیشیان هەر بریتی بوون لە گەورە بەرپرسانی تەلاری سەلجووقیان، ڕاستیشت دەوێ، ئەم ئەتابەگانەش لەرووی شێوازی حوکم و پێڕۆی کارەوە، بریتی بوون تەنیا لە درێژە پێدانی حوکمی سەلجووقی و، لەو نەختە گۆڕینە بەولاوە، کە بۆ هەلومەرجی ئەم قۆناغە نوێیەی ژیانیان پێویست بوو، دەنا هیچی دیکەیان لێ نەگۆڕی، سەرباری ئەوەش، ئەم ماوەیە، لەگەڵ چەرخ و زەمانی سەرەتای قۆناغی ڕابوونی ئیسلامیی دژی خاچدروشمان یەکیگرتەوە، ئەو قۆناغە بوو کە ئەتابەگ (عماد الدین زنگی)ی کوڕی (آق سنقر قسیم الدولة) دامەزرێنەری ئەتابەگایەتیی موسڵ (٥٢١ - ٥٤١ك/ ١١٢٧ - ١١٤٦ز) گەڵاڵەی کرد و، لە حوکمی (نورالدین محمود کوڕی عماد الدین زنگی) دامەزرێنەری ئەتابەگایەتیی حەڵەبدا (٥٤١ - ٥٦٩ك/ ١١٤٦ - ١١٧٣ز) هاتەدی و پێگەیشت و، لەسەر دەستی (الملك الناصر صلاح الدين الأيوبي) دامەزرێنەری دەوڵەتی شاهانەی ئەییوبیان لە میسر و شام (٥٦٧ - ٥٨٩ك/ ١١٧١ - ١١٩٣ز) گەیشتە ترۆپك و لقە پۆپەی. ئنجا لەسەر دەستی (الملك العادل أبی بکر)ی برای سەلاحەددین (٥٩٦ - ٦١٥ك/ ١١٩٧ - ١٢١٨ز) و کوڕەکانی ئەم دوو مەلیکەدا دەوامی کێشا.

ئەو ماوەیە - وەکو لێمان ڕوونە - لەگەڵ سەرەتای لێشاوی مەگۆلانیشدا یەکی گرتەوە، ئەوەبوو شارەکانی بەری خۆرهەڵاتی جیهانی ئیسلام، شار لەدوای شار، لەژێر کوتەکی پشتشکێنی مەگۆلاندا، بەچۆکا دەهاتن. ئەو نەهامەتییەش، ڕۆژانێکی دوورودرێژی خایان، هەموو ئەو ڕووداوانە و، ڕووداوی دیکەش، کەشو هەواو زەمینەیەکی مێژووکردی بۆ پێکهانین و دامەزران و پەرەسەندن و، پاشانیش بۆ کۆتایی هاتنی ئەمارەتی ئەتابەگایەتیی هەولێر سازدا، ئەو ئەمارەتەی کە هەلومەرجێکی وەهای بۆ رەخسا، ببێتە هێزێکی سەربازی و سیاسیی بە شان و شەوکەت و، ڕۆڵی تایبەتی خۆی، لەو قۆناغەی مێژووی ئیسلامدا بگێڕێت.

لە ناوەرۆکی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا، بزاڤ و چالاکیی جۆربەجۆری خەڵکی ئەم ئەمارەتە دەخوێننەوە. ئەم لێکۆڵینەوەیە، پاش ئەوەی خەسڵەتەکانی ئەو دەمە دەخاتە پێش چاو، ئنجا کارەساتی ئەو قۆناغەش کە ئەم ئەمارەتەی بەر لە

پەیدابوونی حوکمی بنەماڵەی بگتگین پێدا ڕۆیشتووە، بەکورتی دەگێڕێتەوە، واتا، ئەو قۆناغەی کە هێشتا ئەمارەتەکە، بەشێك بوو لە ئیمپراتۆریەتی سەلجووقیان، یان میرە کوردەکانی هەزەبانیان حوکمیان دەکرد، پاشان، هەولێر، بوو بە بەشێك لە ئەتابەگییەکەی موسڵ، چونکە (عمادالدین زنگی) داگیری کرد و، دەستبەجێ ڕادەستی فەرمانداری لەشکرەکەی خۆی میر (زین الدین علی کچك) کوڕی بگتگین دامەزرێنەری ئەتابەگایەتیی هەولێر کرد. ئەم میرە خۆی، یەکەو ڕاست کاروباری شارەکەی هەڵنەدەسووڕاند، بەڵکو، نوێنەرێکی خۆی، بۆ بەڕێوەبردنی شارەکە دەستنیشان دەکرد، ئەوەبوو، میر (أبا منصور سرفتگین الزینی)ی دامەزراند، ئەمیش حوکمی هەولێری کرد، تا لە ساڵی (٥٥٩ك/ ١١٦٢ز)دا مرد. پاش ئەم، ئنجا (مجاهد الدین قایماز)ی دامەزراند، ئەمیش لەسەر حوکمی ئەمارەتەکە مایەوە، بگرە، هەتا پاش مردنی (زین الدین علی کچك)ی سەرداری هەولێریش، هەر حوکمی دەکرد.

لێکۆڵینەوەکە، ئنجا بادەداتەوە سەر مەسەلەی ئەو ململانێیەی لە نێوان موزەففەرەددین گۆگبوریی کوڕە گەورەی (زین الدین علی کچك) و دوا نوێنەردا هەڵایسا، ئەو ململانێیەی کە لەتەختلادان و لە هەولێر دەرکردنی موزەففەرەددین گۆگبوریی، بووە هۆی ئەوەش کە (زین الدین یوسف ینالتگین)ی برای، کە ئەکاتە کوڕە گچکەی (زین الدین علی کچك) جێگاکەی بگرێتەوە.

ئەم میرە نوێیەش، پاشان، جیاکردنەوەی ئەمارەتەکەی لە ئەتابەگایەتیی موسڵ ڕاگەیاند و، چووە ریزی دەستدایانی (تبعیە) سەلاحەددینی ئەییوبییەوە.

بە ڕاگەیاندنی ئەم گۆڕانکارییەش، ئیدی (زین الدین یوسف ینالتگین) جەنگێکی سەختی لە دژی موسڵ دەست پێکرد و، لەدوا دوای تەمەنیشیدا، گەیشتە بەرەی جەنگی دژ بە خاچدروشمان و، لەوێ، کۆتایی ژیانی هات و مرد. ئنجا موزەففەرەددین گۆگبوری کە تازە گەڕابووەوە بۆ هەولێر، جێگاکەی گرتەوە و حوکمی هەولێری گرتە دەست، تا لە ساڵی (٦٣٠ك/ ١٢٢٣ز)دا، واتا پاش چل و چوار ساڵ حوکمکردنی لە هەولێردا، گیانی سپارد. لەماوەی ئەو چل و چوار ساڵەدا، هەولێر لە هەموو روویەکەوە گەیشتە ئەوپەڕی پەرەسەندن و پێشکەوتن.

لێکۆڵینەوەکـە، هـەروەها هەنـدێ لایـەنی ژیـانی ئـەم ماوەیـەی ئـەم مـیرە کـە لـە دەرەوەی هەولێر بـووە روون دەکاتـەوە، لـەو ماوەیـەدا سـەرگەورەی (حـران) بـووە و، دەستدای ئەتابەگی موسڵ بووە، پاشان لە موسڵ جیابووەتەوە و، خۆی گەیاندووەتـە خزمـەتی سـەلاحەددینی ئـەییوبی، ئـەویش شـاری (الرهـا) و شـارگەلێکی دیکەشـی خستە ژێـر دەسـتی، ئـەم لێکۆڵینەوەیـە باسـی ڕۆڵـی کـارای ئـەم مـیرە دەکـات کـە لـە جەنگـەکانی خاچـدروشماندا گێڕاویێتـی، نەخاسمـە لـە شـەڕە چارەنووسـسازەکەی (حطین)دا.

هەروەها باسی پێوەندییەکانی دەرەوەی ئەم ئەمارەتە دەکات و، لە پێوەندیی نێوان ئەمارەتەکە و ئەمارەتی موسڵەوە دەست پێدەکات، چونکە موسڵ ببووە جەمسەری پێوەندییە دەرەکییـەکانی نێـوان ئـەم ئەمارەتـە و هێزەکانی دی. ئنجا، دێینـە سـەر باسوخواسی پێوەندیی نێـوان ئـەم ئەمارەتـە لەگـەڵ ئـەییوبیان و، لەگـەڵ خەلافـەتی عەبباسیان و، پاشانیش لەگەڵ سـوڵتانی خـواریزم (جـلال الـدین منکبرتـی)و، لەگـەڵ هێزەکانی تری ناوچەکەشدا.

بەڵام لە بەشی پێوەندییـەکانی دەرەوە، لەبـەر پـچڕ پـچڕی و دابڕانـی باسوخواسـی چەندین ساڵ، کەمێ لێڵی و ناتـەواوییان پێـوە دیـارە، چـونکە ئـەو دابڕانـە چـەندین ساڵ درێژەی دەکێشا. هۆی ئەمـەش ئەوەیـە کـە سەرچاوەیەکی چڕ و ئاودامـان، کـە مێـژووی ئـەم ئەمارەتـە لـەخۆ بگـرێ، لەبـەر دەسـتدا نییـە و، کتێبەکـەی (أبـن المستوفی)یش، کە بە ئومێـد بـووین هەنـدێ حەقیقـەت و ڕووداوی ڕاسـتەقینەمان بـۆ ڕوون بکاتەوە، ئەویش بزرە و، نییە.

بەشـی دووەم شـرۆڤەی پلانـەکانی ئـەو ماوەیـەی شـاری هـەولێرە. لـەم بەشـەدا بایەخێکی تایبەتمان بەباسی قـەڵا و منارەکـە داوە، کـە قەڵاکـەی مۆڵگـە و مەرکـەزی ئەمارەتەکـە و، جێگـە و بنکـەی دایـەرەکان و قەڵـەمڕەوی سـەردار بـووە – دیاریـشە، شارەکە لەو سەردەمەدا، زۆرتر داویە لە فراوانی و بووژانەوە و، دامودەزگای ئـاینی و زانستی و خێرخوازیی زۆر گرنگ و بەرخورداریشی تێدا پەیدا بووە.

ئەم لێکۆڵینەوەیە، وەزیفە جۆربەجۆرەکانی ڕێکخراو و دایەرەکانیش دەگرێتەوە، چ ئەوانەی بەر لە سەردەمی ئەتابەگی هەبووبن پاشان لەم سەردەمەدا باشتر خەملێبن - وەك وەزارەت و باجگری و دادوەری و سەرکاری - چ ئەوانەی لە سەردەمی ئەتابەگایەتیدا پەیدا بووبن.

ڕاستت دەوێ، لێکۆڵینەوەی ڕێکخراوەکان لە مێژوودا کارێکی ئەستەم و ئاڵۆزە، نەخاسمە ڕێکخراوەکانی ئەمارەتێکی وەك هەولێر، کە لە زانینی ڕەوشتی کاربەدەستانی ئەو وەزیفانە بەولاوە، هیچ شتێك لە ڕێکخراوە تایبەتییەکانی نازانین و، ناچار بووین لە سروشتی ڕێکخراوە هاوشێوەکانیان کە لە دەرەوەی هەولێردا هەبوون بکۆڵینەوە، ئنجا بێینەوە سەرباسی کاربەدەستانی ڕێکخراوەکانی هەولێر - ئەمەش - بە بۆچوونی خۆم - لەوەدەچێ کە لێکۆڵینەوەکە، کەموزۆر، کەموکورتییەکی پێوە دیاربێت، چونکە بەدووری نازانم هەندێ لە ڕێکخراوەکانی ئەمارەتی هەولێر، لەهەندێ ڕووەوە لەوانەی دەرەوەی هەولێر جیاوازبن. بەهەر حاڵ ناچار بووین لەو ڕێگایە زێتر، هیچ ڕێگایەکی دیکەمان شك نەبرد.

ئەمە لە لایەك، لەلایەکی دیکەشەوە، باسی هەندێ لەو ڕێکخراوانەشمان نەدۆزییەوە کە لە ئەمارەت و دەوڵەتانی دیکەی هاوچەرخی ئەتابەگایەتیی هەولێردا هەبووبن، یان بووبن و پێویستییان پێی نەمابێ، یان بە ناوو نیشانی جیاواز هەبووبن، یان خرابێتنە پاڵ ڕێکخراوگەلی تر، یانیش مێژوونووسان هەر ناویشیان نەهێناوە، کەچی هەندێ ڕێکخراوی وەهای تێدا بووە، لە ئەمارەتە هاوچەرخەکانی دیکەیدا پەیدا نەبووە، بەتایبەتیش ئەمارەتی موسڵ، بە نموونە، وەك (دیوانی سەرکاری و، دیوانی خار و بار) و دیوانی دیکەی زۆر گرنگ. بەشێکی گرنگمان لە باسی ڕێکخراوەکان بۆ ڕێکخراوەی سەربازی و، هەروەهاش بۆ لێکۆڵینەوەی دراو و، جۆر و، شێوە و، کێشی دراو تەرخان کردووە. پاشانیش دراومان وەك سەرچاوەیەك داناوە بۆ لێکۆڵینەوەی مێژووی سیاسی و پێوەندییەکانی دەرەوەی ئەم ئەمارەتە، چونکە دراو سەرچاوەیەکە، جێگای گومان نییە و، هەروا بەئاسانی پشتگوێ ناخرێت.

دەبێ ئەوەش بڵێین زانیاریی بارودۆخی ئابووری و کۆمەڵایەتیی ناو ئەم ئەمارەتەمان بۆ فەراهەم نەبووە و دەستمان نەکەوت، بەتایبەتیش دەربارەی ئاستی گوزەران و پێگەی ئافرەت و، دابونەریتی باو و بڵاوی ئەو سەردەمە. وەلێ بەپێی ئەو سەرچاوانەی کە دەستمان کەوتن، باسی ژیانی ئابووریی ئەمارەتەکەمان کردووە و، دام و دەزگا خێر بەخشەکانی موزەففەرەددین گۆگبوریمان نیشان داوە کە ئەم میرە دایمەزراندوون و، شاهێدی ئەوەن کە خەمخۆری ژیانی چینی هەژار و داماو و بێوەژن و هەتیوبار و پەککەوتە و کەسانی دیکەی وەك ئەوانە بووە. هەروەها باسی ئەو ئاهەنگە گەورەیەشمان کردووە کە سەرداری هەولێر کردبووی بە باو، هەموو ساڵێك بە بۆنەی یادی لەدایکبوونی پێغەمبەرەوە (د. خ) دەیگێڕا کە دواتر باوی سەند و، لەم شارەدا بووە چاولێکەری و، هەر لەم شارەشەوە بە باقیمەنی وڵاتانی دیکەی ئیسلامدا بڵاو بووەوە.

لەو بەشەشدا کە بۆ باسی ڕۆشنبیریی ناو ئەمارەتەکە تەرخان کراوە، باسی مەڵبەندەکانی فێرکاری، بەنموونە، وەك باسی قوتابخانە و فێرگەی حەدیس و حوجرە و خانەقا و، دامودەزگاکانی دیکەی فێرکردنمان کردووە. هەروەها باسی بنەماڵە ڕووناکبیرە ناودارەکانی بەنموونە، وەك بنەماڵەی (ابن خلکان و، ابن المستوفي و، ابن منعە)مان کردووە و، ڕەوشی ژیانی کەسایەتییە ڕۆشنبیرەکانی هەولێر و، بواری بزاڤی هزرییانمان بەسەر کردووەتەوە. ئنجا هاتووین نەختێ بەکورتی باسی رەوشی ئەو گەورە هزرمەندانەشمان کردووە کە سەریان لە هەولێر داوە و، ماوەیەك تێیدا ماونەتەوە و، لە دەزگا زانستییەکانیدا وانە و دەرسیان گوتووەتەوە، یان هەر بەیەکجارەکی لە هەولێر ماونەتەوە.

نمایشی سەرچاوە بنەڕەتەکانی

لە نمایشی سەرچاوەکاندا پێویستمان بەوە نییە بچینەوە سەر هەموو ئەو کتێبانەی کە لەم لێکۆڵینەوەیەدا پشتمان پێیان بەستووە، چونکە ئەو کتێبانە لیستێکی دوور و درێژە، کتێبگەلی زۆری عەرەبی و بیانیی کۆن و تازە و،

دەستنووس و چاپکراوی تێدایـە، بـەڵکو تـەنیا سەرچاوە سـەرەکییەکانیان دەخەینـە پێش چاو. نەخاسمە ناوی هەموو ئـەو سەرچاوانەشمان هێنـاوە کـە سـوودمان لێیـان وەرگرتووە و، لەکۆتایی ئەم کتێبەشدا بە لیستێکی دوور و درێژ بەرچاو خراون. جا بـەر لـەوەی نـاوی سەرچـاوەکان بنووسـین، دەڵـێین، بەپێـچەوانەی زۆربـەی ئەمارەتەکانی دی، کتێبێك نییە مێـژووی ئـەو ماوەیـەی هـەولێری تێـدا بێت. تـەنها کتێبێکـیش کـە لـەبارەی مێـژووی ئـەم شـارەوە دانرابێـت – کـە دەکـرا، بیکەینـە سەرچاوەی بنەڕەتی مێژووی ئەم شارە، ئـەویش بـزر بـووە و نـەماوە[1]. لەبـەر ئـەوە ناچار بووم زانیارییەکان لە نـاوەرۆکی کتێبگەلێکـەوە کۆبکەمـەوە کـە هـەموو جـۆرە بابەتێکیان تێدایـە، ئنجا بێـنم پـشکنین و بـەراورد و سـاغکردنەوەیان تێـدا بکـەم و، ئەگەر دەستیشم پـەرژا تەتەڵـەیان بکـەم، کامیـان لـە ڕاسـتی و حەقیقەتـەوە نـزیکتر بوو، ئەویان تۆمار بکەم. ئەو کارەش یەکێك بوو لەو کێشە زەحمەت و گرانانـەی کـە لە نووسینی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا هاتە پێشم.

پێدەچێ (ابن الاثير - ت ٦٣٠ك/ ١٢٣٣ز) پێـشەنگی ئـەو مێژوونووسـانە بووبێـت کـە پشتمان پێی بەستبێت: چ کتێبە ئاودامانەکـەی (الكامـل في التـأريخ) کـە بـریتییـە لـە مێژووی گشتی و باسی ڕووداوەکانی تا ساڵی (٦٢٨ك/ ١٢٣١ز)ی تێدایە، چ ئەو کتێبـەی کە لەسـەر مێـژووی بنەماڵەی ئەتابـەگی زەنگیـی موسڵ بـەناوی (التـأريخ البـاهر في الدولة الاتابكيـة) دایناوە، دیاریشە (ابـن الأثـير) خـۆی و براکـانی و باوکیـشی لـەژێر سـایەی ئەتابەگـەکانی موسـڵ و (بدرالـدين لؤلـؤ)دا دەژیـان و، بـەناودارترین مێژوونووسـی ئـەو سـەردەمە لەقەڵـەم دەدرا و، زۆریـش بـەوردی باسوخواسـی ناوچەکەی تۆمـار کـردووە، باسـی هەولێریـشی تێدایـە، کـە خـۆی هـەر لـەو ماوەیـەدا ژیـاوە و، لەهـەمان سـاڵی کۆچـی دوایـی موزەففـەرەددین گۆگبـوری و کۆتـایی

[1] مەبەست، کتێبی (نباهة البلد الخامل بمن ورده من الأماثل في تأريخ أربل)ی (ابـن المستوفي)یـە، کاتێ نامەی ماستەرم دەنووسی، تا ساڵی (١٩٨٠ ـ ١٩٨١ز) ئنجا یـەك جزمـی ئـەو کتێبـە دۆزرایـەوە و چاپ کرا.

ئەتابەگایەتیی هەولێردا مردووە. هەولێریش کە تا ساڵی (٥٧٩ك/ ١١٨٢ز) بەشێك بووە لە ئەتابەگایەتیی موسڵ، بایەخێکی گەورەتر بەم مێژوونووسە ناودارە دەدات.

دەبێ لەوەش ئاگادار بین کە (ابن الاثیر) بە ئاشکرا بەلای ئەتابەگەکانی موسڵدا دایتاشیوە و، زۆربەی ئەو باسوخواسانەش کە دەربارەی ڕووداوەکان دەیگێڕێتەوە، بریتین لە بیر و بۆچوونی ئەتابەگەکانی موسڵ و، لەشانی ئەوانەوە دەڕوانێت و بەخراپەی موزەففەرەددین گۆگبوریی دەگەڕێنەوە. بە نموونە، دەبینین باسی ڕۆڵی کارای موزەففەرەددین گۆگبوریی نەکردووە کە لە ڕیزی لەشکری سەلاحەددینی ئەییوبیدا گێڕاویەتی بەتایبەتیش لە شەڕەکەی (حطین)دا. هەروەها هیچیشی لەبارەی سەردانەکەی بەغدای ئەم میرە کە لە بەرایی ساڵی (٦٢٨ك/ ١٢٣٠ز)دا، بۆ بەغدا چووە، نەنووسیوە، هەرچەندیشە ئەم مێژوونووسە لەو دەمەدا، نەك هەر تا کۆتایی ئەو ساڵە بەڵکو تا بەسەرچوونی مانگی سەفەری ساڵی (٦٢٩ك[1]/ کۆتایی ساڵی ١٢٣١ز)یش، بەردەوام هەر خەریکی نووسینی مێژوو بووە.

سەرەڕای ئەوەش (ابن الأثیر) - بەبێ چەند و چۆنی - گرنگترین سەرچاوەی پشتپێبەستراوی ئەم لێکۆڵینەوەیە. (ابن الاثیر) لە کتێبەکەی خۆیدا (التأریخ الباهر) باسی سەروسەختی (العلاقات) نێوان (زین الدین علی کچك) دامەزرێنەری ئەتابەگایەتیی هەولێر و (عماد الدین زنگی)ی دامەزرێنەری ئەتابەگایەتیی موسڵی کردووە و، دەڵێت کە (زین الدین) خولامێکی باوکی ئەو ئەتابەگە بووە واتا خولامی (آقسنقر قسیم الدولة) بووە کە لە ساڵی (٤٨٧ك/ ١٠٩٤ز)دا کوژراوە. کاتێکیش ئەو ئەتابەگە لە ساڵی (٥٢١ك/ ١١٢٧ز) دا ئەتابەگییەکەی موسڵی دامەزراند (زین الدین علی کچك) هاوکاریی کرد، ئەتابەگیش لە پاداشتی ئەوەدا هەندێ ناوچەی بۆ دابڕی، هەولێریش ناوچەیەك بوو لەو ناوچانە. سەروسەختی (زین الدین علی کچك) لەگەڵ کوڕانی (عمادالدین زنگی) چ لە ئەتابەگییەکەی موسڵ و چ لە ئەتابەگییەکەی حەڵەب کە بە کوژرانی ئەتابەگی دامەزرێنەر لەساڵی (٥٤١ك/ ١١٤٦ز)دا لە موسڵ

---

[1] الکامل ١٢/ ٥٠٤.

جیابووەوە، سەرومڕ بەردەوام بوو. لەسەردەمی (قطب الدین مودود)ی ئەتابەگی موسڵ (٥٤٤ - ٥٦٥ك/ ١١٤٩ - ١١٧٠ز)دا، ئەم پێوەندی و سەروسەختەی گەیشتە ئەوپەڕی دۆستایەتی و، زیاتر لە جارێکیش، لەشەڕدا فەرماندەیی لەشکری ئەم ئەتابەگییەی گرتووەتە دەست و پاش حەفتا و پێنج ساڵیش خزمەت، ئنجا بنەماڵەی زەنگیی موسڵی بەجێهێشتووە، لە هەولێر جێگیر بووە، تا لەساڵی (٥٦٣ك/ ١١٦٨ز)دا هەر لەم شارەدا کۆچی دوایی کردووە و بەخاك سپێردراوە.

وەڵێ دەربارەی حوکم و چالاکیی هەردوو کوڕەکەی دامەزرێنەی ئەتابەگایەتیی هەولێر، ئەوەی (ابن الاثیر) لە (التأریخ الباهر)دا باسیان لێوە دەکات کەمترە لەوەی کە لە کتێبە ناودامانەکەی (الكامل في التأريخ)دا باسی کردووە. ئەوەش لەبەر ئەوەیە کە کتێبی یەکەمیانی بۆ شاباش و پێداهەڵدانی حوکمی بنەماڵەی زەنگی تەرخان کردووە. بەڵام لەساڵی (٦٠٧ك/ ١٢١٠ز)دا کە (الملك القاهر عزالدین سعود - عزالدین الثاني) لەسەر تەختی موسڵ دانیشت، کە لە ئەسڵا کتێبەکەی بۆ خەڵاتی ئەم دانابوو، ئیدی نووسینەکەی وەستاند. کەموکورتیی ئەم کتێبەش ئەوەیە کە مێژووی هەندێ لە ڕووداوەکانی، لەگەڵ کتێبەکەی پێشتری (الكامل) دا جیاوازە.

گەلێك لە مێژوونووسانی هاوزەمەنی (ابن الأثیر) و، ئەوانەی پاشتریش لە (ابن الأثیر)ەوە دەگێڕنەوە، بەتایبەتیش لە (الكامل) وەریانگرتووە، لەوانەش (أبو شامة - ت ٦٦٥ك/ ١٢٦٦ز) لە کتێبی (الروضتین في أخبار الدولتین) و کتێبی (تراجم رجال القرنین السادس والسابع) کە بە (الذیل علی الروضتین) ناودارە، هەروەها (ابن واصل - ت ٦٩٧ك/ ١٢٩٧ز) لە کتێبی (مفرج الكروب في اخبار بني أیوب)[1] و، (ابن العبری - ت

---

[1] ئەم کتێبە، تا ئێستا چوار بەرگی لێ چاپ کراوە، دوا بەرگیشی لە ساڵی ١٩٧٢ چاپکراوە، کە باسوخواسی ساڵانی نێوان (٦١٥ ـ ٦٢٨ك)ی تێدایە. لەم بەرگەدا زێتر لە بەرگەکانی تر دەبینین کە (ابن واصل) زۆربەی باسوخواسەکانی لە (ابن الأثیر) وەرگرتووە. ئەمەش ساغکەرەوەی کتێبەکەی ناچار کرد کە (محمد حسنین ربیع)ە، لە باسوخواسی ساڵی (٦٢٨ك)دا بووەستێ، چونکە لەو ساڵەدا (ابن الأثیر) لە پێشەکیی بەرگی چوارەم دەبێتەوە - سەیری لاپەڕەی (٦) بکە. ساغکەرەوەی

٦٨٥ك/ ١٢٨٦ز) لـه كتـێبی (تـأريخ مختـصر الـدول) و (تـأريخ الـدول الـسرياني)دا، دەشـبينين، هەنـدێ باسـوخواس هەيـە، تـەنيا ئـەو مێـژوو نووسـەی دوايـين دەيانگێڕێتەوە. پێش ئەميش كەسانی ديكەی، بە نموونە، وەك (محمد علي الحموي - ت ٦٤٤ك/ ١٢٤٦ز) لە كتێبی (التأريخ المنصوري)دا كە خۆيشی هەر لەو ماوەيـەدا ژيـاوە هـەروەها (سـبط ابـن الجـوزي) (ت ٦٥٤ك/ ١٢٥٦ز) لـە كتـێبی (مـرآة الزمـان)دا كـە (اليونيني - ت ٧٢٦ك/ ١٣٢٥ز) كتێبی (ذيل مرآة الزمان)ی وەك پاشكۆ بـۆ دانـاوە - بـە بۆچوونی ئێمە، لەوانەی پێش خۆی، باشتر مێژووی نووسيوە.

هەندێ مێژوونووسی - كەم و زۆر - پاش ئەوانيش، باسی ئەمارەتەكە و، باسی ئـەو ماوەيەشيان كردووە كە مێژوونووسانی ئەو سەردەمە ناويان نـەهێناوە، پێدەچـێ لـە مێژوونووسانێكەوە، كە كتێبەكانيان بزرە، وەريانگرتبێ، بـە نموونـە، وەك (الـذهبي - ت ٧٤٨ك/ ١٣٤٧ز) لە كتێبگـەلێكی زۆردا، لەوانـەش (تـأريخ الاسـلام) و كتـێبی (العـبر)، هەروەها (ابن كثير - ت ٧٧٤ك/ ١٣٧٢ز) لـە كتـێبی (البدايـة والنهايـة)دا كەسـانی زۆری ديكەش لەوانيان وەرگرتووە، بەنموونـە، وەك (الغـسانی - ت ٨٠٣ك/ ١٤٠٠ز) لـە كتـێبی (العسجد المسبوك)دا، هەروەها (ابن الفرات - ت ٨٠٧ك/ ١٤٠٥ز) لە كتێبی (تأريخ الـدول والملوك)دا كە بە (تأريخ ابن الفرات) ناسـراوە. هـەروەها (المقريـزی - ت ٨٤٥ك/ ١٤٤١ز) لە كتێبی (السلوك لمعرفة دول الملوك)، (ابن تغري بـردي - ت ٨٧٤ك/ ١٤٦٩ز) لـە كتـێبی (النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة)دا، (ابن خلدون - ت ٨٠٨ك/ ١٤٠٦ز) هـەروەكو ئەوانی كردووە، بەڵام ئەوەی كتێبە گەورەكەی لەكەدار كردووە ئەوەيە كـە بـەرواری هەندێ لە ڕووداوە گرنگەكانی نەنووسيوە، كە ئەمەش دەبێتـە هـۆی مانـدوو كردنـی لێكۆڵەر. ئەو لە نووسينی باسوخواسەكاندا سيستەمی يەكپارچەيی بابەتەكـەی پێـڕۆ كردووە بەبێ ئەوەی بەرواريان لەسەر دابنێ، واتـا بـە پێـچەوانەی مێژوونووسـەكانی

كتێبەكە دەڵێت: كە پشتی بە كتێبی (الكامل) بەستووە، هەر هەمان ئەو كتێبەيە كـە (ابـن واصـل) سوودی لێ وەرگرتووە.

دی کـه سیـستەمی ساڵبەسـاڵیان پێـڕۆ کـردووە. زیـاد لـەوەش، ئـەم مێژوونووسـە، ڕووداوەکان پتر له جارێك دوباره دەکاتەوە.

پێویسته ئەوەش بڵێین (أبـو الفـداء - ت ٧٣٢ك/ ١٣٣١ز) هـەموو ئـەو شـتانەی کـورت کردووەتەوە که (ابن الأثیر) لـه (الکامـل)دا نووسـیونی، پاشـان باسـی ڕووداوی سـاڵانی دوای (٦٢٨ك)یشی بۆ زیاد کردووە، چونکه (ابن الأثیر) ئیدی لـەو سـاڵەدا لـه نووسـین وەستا و، کتێبەکەشی ناونا (المختصر في اخبار البشر). (ابن الوردي - ت ٧٤٩ك/ ١٣٤٨ز) کتێبێکـی بـەناوی (ذیـل المختـصر) یـان (تـأریخ ابـن الـوردي) وەك پاشـکۆ لەسـەر کتێبەکەی (أبو الفداء) دانا.

هەرچی ئەو مێـژوو نووسانەشـن کـه باسـی چالاکییەکانی دامەزرێنـەری ئـەمارەتی هەولێر (زین الدین علـی کچك) یـان، لـه موسـڵدا کـردووە، نـاوی (ابـن القلانـسی - ت ٥٥٥ك/ ١١٦٠ز) دێنن که له کتێبی (ذیـل تـأریخ دمـشق)دا ئـەو باسـەی کـردووە و (ابـن الجوزی - ت ٥٩٧ك/ ١٢٠٠ز) له کتێبی (المنتظم في اخبار الملوك والامـم)دا دیـسان، ئـەو باسەی کردووە. دەربارەی ڕۆڵگێڕانی (زین الدین یوسف ینالتگین) و موزەففـەرەددین گۆگبوریش لەشەڕی موسڵ و شەڕەکانی خاچـدروشماندا، پـشتمان بـه (العمـاد الکاتـب الاصفهانی - ت ٥٩٧ك/ ١٢٠٠ز) بەسـتووە کـه لـه کتـێبی (الفـتح القـسی)دا ئـەو باسـەی کردووە. هەروەها (ابن شداد - ت ٦٣٢ك/ ١١٣٤ز) له کتێبی (النوادر السلطانیة والمحاسن الیوسفیة)دا که ناونراوە (سیرة صلاح الدین) ئەو باسانەی کردووە. هەربەو جۆرەش (علـي البنـداری - ت ٦٤٢ك/ ١٢٤٤ز) کـورت کردنـەوەی کتێبـەکانی (العمـاد الکاتـب)ی کردبوو به پیشه، بەنموونـه، کتـێبی (الـبرق الـشامي)ی کورتکردەوە و، نـاوی نـا (سـنا الـبرق الـشامی). (ابـن العـدیم)یـش (ت ٦٦٠ك/ ١٢٦٢ز)، تـەنیا، کەسـە، کـه هەنـدێ باسوخواسی چالاکییەکانی موزەففەرەددین گۆگبوریی، له شامدا، کردبێ.

وەك لـه کتێبەکەیـدا (زبـدة الحلب في تـأریخ حلـب) دەردەکـەوێت. هەرچـی کتـێبی (الحـواث الجامعـة)یـه کـه بـه هەڵـه دراوەتـه پـاڵ (ابـن الفـوطي)، ئـەوە، تـەنیا کتێبـه بـەدوور و درێـژی باسـی بـۆ بەغـدا سـەردانه بەناوبانگەکـەی سـاڵی (٦٢٨ك/ ١٢٣١ز)ی

موزەففەرەددین گۆگبوری کردبێ و، هەر بەو جۆرەش باسی داگیرکردنی هەولێر و، گرێدانی هەولێری بە مەملەکەتی خەلیفەوە (لەساڵی ٦٣٠ك/ ١٢٣٣ز)دا کردبێ.

کاتێکیش باسی ناودارانی خودی هەولێر، یان باسی ئەو زاتانە دەکەین کە سەردانی هەولێریان کردووە و، ماوەیەك بۆ خوێندن یان بۆ وانە گوتنەوە لەم شارەدا ماونەتەوە، ئەوە، پێویستە ناوی کتێبگەلی ڕەوشتنامە و کتێبگەلی چینەکانیش بکەین کە بۆ ئەم بابەتە گرنگ و پڕ بایەخن. لەم ڕووەوە، ڕەنگە، (ابن خلكان - ت ٦٨١ك/ ١٢٨٢ز) پێشەنگی ئەو مێژوونووسانە بێت، نەك لەبەر ئەوەی کە بەناوبانگترین نووسەر و مێژوونووسی ڕەوشتنامەکان بووە، بەڵکو لەبەر ئەوەش کە خۆی خەڵکی هەولێر بووە و، ماوەیەکی تاقی لاوێتیشی لەم شارەدا بەسەر بردووە. (ابن خلكان) لە هەولێر، لە ڕووداوەکانی دەوروبەری خۆی دەزانی و تێیاندەگەیشت و، هەمووی لەبیر مابوون و لە کتێبەکەی خۆی (وفيات الاعيان وانباء ابناء الزمان)دا تۆماری کردن، لەم کتێبەدا باسی پێوەندیی بنەماڵەکەی خۆی لەگەڵ سەرداری هەولێر موزەففەرەددین گۆگبوریدا کردووە و، باسێکی دوور و درێژ و زۆر گرنگیشی لەسەر ڕەوشتی سەرداری هەولێر و لەسەر ڕەوشتی ناودارانی زانستیی پەیوەست بە مێژووی سیاسیی و ئیداری و ڕۆشنبیریی شارەکەوە کردووە. نووسەرگەلێکی زۆری ڕەوشتنامە و چینەکان لە (ابن خلكان)ەوە باس و خواسیان گێڕاوەتەوە. بە نموونە (الذهبي)، ئنجا (الامام الفارسي المكي - ت ٨٣٢ك/ ١٤٢٨ز) لە کتێبی (العقد الثمين في تأريخ البلد الأمين)دا زۆری وەرگرتووە. هەروەها (ابن أبي عذيبة - ت ٨٥٦ك/ ١٤٥٣ز) لە کتێبە دەستنووسەکەی خۆیدا (انسان العيون في مشاهير سادس القرون) زۆری لە (ابن خلكان) وەرگرتووە و، بگرە، مێژوونووس نییە لەوی وەرنەگرتبێ - نەخاسمە نووسەرانی ڕەوشتنامە و چینەکان-

(الصفدي)یش (ت ٧٦٤ك/ ١٣٦٢ز) خاوەنی کتێبی (الوافي بالوفيات) یەکێکە لە ڕەوشتنامەنووسەکان، ئنجا، (الكتبى - ت ٧٦٤ك/ ١٣٦٢ز)، ئنجا (اليونيني - ت ٧٢٦ك/ ١٣٢٦ز) نیمچە درێژەیەکی بەباسی ڕەوشتنامەی کەسانێکی زۆری هەولێری داوە.

هەروەها (ابن الفوطي - ت ٧٢٣ك/ ١٣٢٣ز) خاوەنی کتێبی (تلخيص مجمع الآداب في معجم الألقاب)، ئنجا (السبکی - ت ٧٧١ك/ ١٣٧٠ز) خاوەنی کتێبی (طبقات الشافعية)، ئنجا (الأسنوي - ت ٧٧٢ك/ ١٣٧١ز)، (ابن قاضي شهبة - ٨٥١ك/ ١٤٤٧ز) کە هەریەکە و، کتێبێکیان بەو ناوەوە داناوە. لەو نووسەرانەش کە بەر لە (ابن خلکان) ڕەوشتنامەیان نووسیوە و، سوودمان لە کتێبەکانیان وەرگرتووە، ئەمانەن (ابن عساکر - ت ٥٦٣ك/ ١١٦٨ز) خاوەنی کتێبی (تهذيب تأريخ ابن عساکر)ە، (یاقوت الحموي - ت ٦٢٦ك/ ١٢٢٩ز) دانەری کتێبی (معجم الأدباء)ە و، (أرشاد الأريب الى معرفة الأديب)یشی پێدەڵێن. هەروەها (ابن الدبيثي - ت ٦٣٧ك/ ١٢٤٠ز) خاوەنی کتێبی دەستنووسی (التأريخ المذيل به على تأريخ ابن السمعاني)، ئنجا (المنذري - ت ٦٥٦ك/ ١٢٥٨ز) خاوەنی کتێبی (التكملة لوفيات النقلة)، ئنجا (الصابوني - ت ٦٨٠ك/ ١٢٨١ز) دانەری کتێبی (تكملة إكمال الاكمال) و نووسەرانی چینەکان و ڕەوشتنامەگەلی دیکەش.

کتێبە دەستنووسەکەی (ابن الشعار - ت ٦٥٤ك/ ١٢٥٦ز) بەناوی (عقود الجمان في شعراء هذا الزمان) بۆ ئەم لێکۆڵینەوەیە بایەخێکی تایبەتی هەیە، چونکە ئەم نووسەرە قوتابییەکی (ابن المستوفي) بووە و، لەهەولێردا ماوەیەکی دوور و درێژ ژیاوە و، سەروسەختی لەگەڵ گەلێ لە ناودارانی شارەکەدا هەبووە و، باسوخواسیانی نووسیوە و، کتێبەکەی خۆی و کتێبەکەی (ابن المستوفي)یش گرنگترین سەرچاوەی (ابن خلکان) بوون و، زیاد لەوەش، ئەم کتێبەی، بۆ ناسینی ئەوانەی کە وەزیفەی گەورەیان لە دەوڵەتی موزەففەرەددین گۆگبوریدا وەدەست هێنابوو، بەتەنیا سەرچاوەی گرنگ دادەنرێت. بێجگە لە (ابن الشعار و، ابن خلکان) کەسانی دیکەش هەن، وەك ئەوان، زۆریان لە (ابن مستوفي) وەرگرتووە.

لەوانەش کە بۆ بابەتی ڕێکخراوەکان، سوودمان لە کتێبەکانیان بینیوە، ئاماژە بەمانە دەکەین: (قدامة بن جعفر - ت ٣٢٠ك/ ٩٣٢ز) دانەری (کتاب الخراج وصنعة الکتابة)، هەروەها (الماوردي - ت ٤٥٠ك/ ١٠٥٨ز) دانەری کتێبی (الاحکام السلطانية)،

(ابـن ممـاتي - ت ٦٠٦ك/ ١٢٠٩ز) خـاوەنی کتـێبی (قـوانين الـدواوين)، (النـويري - ت ٧٣٣ك/ ١٣٣٢ز) خـاوەنی کتـێبی (نهايـة الأرب في فنـون الأدب)، (القلقـشندي - ت٨٢١ك/ ١٤١٨ز) خـاوەنی کتـێبی (صـبح الأعـشى في صـناعة الأنـشا).. لەنووسـەرانی وێـژە و ئەدەبيش (أبا الفتح نـصرالله محمد بـن أبـي الكـرم الـشيباني) ناسـراو بـە (ابـن الأثـير المنشئ - ت ٦٣٧ك/ ١٢٣٩ز) خـاوەنی کتـێبی (رسـائل ابـن الأثـير). هـەروەها (ابـن سـعيد الأندلسي - ت ٦٨٥ك/ ١٢٨٦ز) خاوەنی کتێبی (الغصون اليانعـة في محاسـن شـعراء المائـة السابعة).

هەروەهاش ديوانەکەی (الحاجري). زيـاد لەمانـەش، کتێبەکـەی (يـاقوت الحمـوي) و کتێبەکەی (ابن الشعار)يش. کە باسمان کردن.

لەوڵاتناسانيش (البلـدانيين) کـە بـۆ ئـەم لێکۆڵينەوەيـە، سـوودمان لـە کتێبـەکانيان بينيـوە، ئەمانـەن: (يـاقوت الحمـوي) کـە لـە کتـێبی (معجـم البلـدان) دا باسـی شـاری هـەولێری کـردووە و، دوو جـار سـەری لـەم شـارە داوە. لـەم کتێبەيـدا، باسـی بـازاڕ و قەيـسەرييە بەناوبانگەکـە و ئـاوی سـازگاری بيرەکـانی دەکـات و، باسـی دانيـشتوانی کوردی ئەم شارە دەکات، کە بە قسەی ئـەو گوايـا بوونەتـە عـەرەب. هـەروەها (زکريـا بن محمد بن محمود القزويني - ت ٦٨٢ك/ ١٢٨٣ز) دانەری کتـێبی (آثـار الـبلاد واخبـار العباد) کە تێيدا باسی مزگەوتی (الکف) دەکات. (أبو الفداء - ت ٧٣٢ك/ ١٣٣١ز) دانەری کتـێبی (تقـويم البلـدان)، (صـفي الـدين عبـدالمؤمن بـن عبـدالحق - ت ٧٣٩ك/ ١٣٣٨ز) دانەری کتێبی (مراصد الاطلاع).

سـوودم لـە هەنـدێ کتـێبی فارسـيش بينيـوە، بەتايبـەتيش بـۆ نووسـينی بابـەتی پێوەندييەکانی نێوان موزەففەرەددين گۆکبوری و دوا سوڵتانی خواريزميـان (جـلال الـدين منکبرتـی) و هێرشـەکەی مـەگۆل، بـە نموونـە، وەك کتـێبی (جيهانگـشای) کـە (الجويني - ت ٦٨٣ك/ ١٢٨٦ز) ديناوە، هەروەها کتێبی (جامع التواريخ)ی (رشيد الدين فضل الله الهمداني - ت ٧١٨ك/ ١٣١٨ز). لەکتێبـە فارسـييەکانی ديکـەش، کتـێبی (نزهـة القلوب)ی (حمدالله المستوفي القزويني - ت ٧٥٠ك/ ١٣٤٩ز) و، کتێبەکەی تريشی بـەناوی

(تأريخ گزيدة)و، هەندێ کتێبی دیکەی فارسی و تورکی و ئینگلیزی. پشتم بە کتێبی (سيرة السلطان جلال الدين منكبرتي) لە نووسینی (علی محمد احمد النسوی)یش (ت ٦٣٩ك/ ١٢٤١ز) بەستووە.

لەکۆتاییدا پێویستە ئەوەش بڵێین، لە منارەکە و، هەندێ گۆڕ و نزرگە بەولاوە، لەو ماوەیەدا، هیچ ئاسەوارێکی مێژوویی هەولێرمان بەدی نەکرد، ئەمەش بێگومان ئەستەنگی لە سازدانی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا دروست کرد و، گەلێکیشی ماندوو کردین، بەتایبەتیش بابەتی پلانەکانی شارەکە و، نەبوونی بەڵگەنامە، کە ئەگەر فەراهەم بوونایە زۆربەی مەسەلە مێژووییەکانی بەتەواوەتی ساغ دەکردەوە.

دەروازەی یەکەم

(مێژووی سیاسی)

بەشی یەکەم

ئەمارەتی (میرنشینی) هەولێری سەردەمی ئەتابەگی - لە دامەزراندنییەوە

تا کۆچی دوایی - زین الدین یوسف (ینالتگین)

لە ساڵی (٥٨٦ك/ ١١٩٠ز)

فەسلی یەکەم

یەك: لاوازبوونی دەوڵەتی سەلجووقی و پەیدابوونی ئەمارەتە ئەتابەگییەکان. مانای ئەتابەگ. ئەسڵ و ڕەسەنی ئەتابەگەکان.

دوو: پیرەشاری هەولێر و، سەرلەنوێ سەرهەڵدانەوەی، لەسەدەی پێنجەمی کۆچی (سەدەی یازدەمینی زایین)دا.

سێ: لە سەردەمی ئەتابەگیدا داگیرکردنی هەولێر و بەستنی بە ئەمارەتی موسڵەوە.

چوار: ئەتابەگ - زین الدین علی کچك - دامەزرێنەری ئەمارەتی ئەتابەگایەتیی هەولێر.

فەسلی یەکەم

یەك: أ- <u>لاوازبوونی دەوڵەتی سەلجووقی و، پەیدابوونی ئەمارەتە ئەتابەگییەکان</u>:

خەلافـەتی عەبباسـیان، بەچـەند سـەدەیەك بـەر لـەوەی بـە دەسـتی مەگۆڵـەکان بڕووخێـت، هـەر لـە سـەدەی دووەمیـەوە، بـەرە بـەرە لاوازی سـەری تـێ کردبـوو، بەهـەموو جومگەکانیـدا تەشـەنەی دەکـرد. سـەردارانی ناوچـەکانیش بەسـەر ئـەم هەلـەوە نەچـوون و، دەسـتیان بەسـەر ناوچـەگەلێکی بـەرفراوانی خـاکی خەلافەتـدا گـرت، ئـەنجام، هەڵوەشـانی یـەکێتیی جیهـانی ئیـسلامی لـێ کەوتـەوە و، حـوکمی بنەماڵەکان سـەری هەڵدا، ئـەوەبوو، هـەر هەرێمـە و، بگـرە هەنـدێ لـە شـارەکانیش، هەریەکە و کەوتە ژێر حوکمی بنەماڵەیەك و، نیمچە پێوەندییەکی شرۆڵیان لەگـەڵ مەرکەز (بەغدا)دا مایەوە.

لەسـەدەی شەشـەمینی کۆچیدا (واتـا لـە سـەدەی دوازدەمـینی زایینـدا) ـ کـە ئـەم لێکۆڵینەوەیـە دەیگرێتـەوە ـ دەسـەڵاتی ڕاسـتەقینە کەوتـە دەسـت سـەلجووقیان و، ئـەوانیش لـەماوەی هـەڕەتی هێزیانـدا دیـاردەی ئـەو هەڵوەشـاوەیی و پچڕپـچڕەیان نەهێـشت و، کۆنترۆڵیـان کـرد و، تـا ڕادەیـەکی زۆریـش لـە یەکخـستنەوەی هەرێمـە بەرینەکانی وڵاتانی ئیسلامدا سەرکەوتن[1]. هەرچەندیشە سیـستەمی لا مەرکـەزییان لـەم هەرێمانـەدا پێـڕۆ کـرد، کـە بـریتی بـوو لـە ڕەنگدانـەوەی سیـستەمی دابـڕینی زەویوزار[2] کە سەلجووقیان سەرگەرمی سەپاندنی بوون.

---

[1] البنداري، تأريخ دولة آل سلجوق، ص ٦٥.

ابن الاثير، الكامل في التأريخ، ١٠/ ٢١١.

عبدالنعيم محمد حسنين، سلاجقة ايران والعراق، ص ٦٧ و ٨١.

د. احمد ابراهيم الشريف، العالم الاسلامي في العصر العباسي، ق (٢) ص ٥٧٠.

[2] پێویستە زاراوەی (دابڕینی زەوی) کە لە مێژووی ئیسلامدا، سیستەمی دەرەبەگایەتیی پێدەڵێن، (نەخاسمـە ئـەم سیـستەمە سـەلجووقییەش) نـەختێ بـە وردی و بەدووربینییـەوە لێکبدەینـەوە،

دەشـتوانین ئـەم بەرەولامەرکەزیـچوونە، لـە هـەرەتی بـەهێزیی سـەلجووقیاندا، بەنیـشانەی بـەهێزبوونی حوکمیـان لـە قەڵـەم بـدەین[1]، نەخاسمـە ئـەم سیـستەمە مۆرکی سـەربازی و ئیـداریی پێوە دیـاربوو[2]. وەلێ هـەر هەنـدەی چـەند سـوڵتانێکی بێدەسەڵات هاتنە سەر تەخت کە نەیانتوانی ڕەوشی دەوڵەت بەرەوپێش ببـەن (ئـەم سیستەمەشیان) لـێ بـوو بـە تـەوق و چووە ملیانـەوە. هەنـدێ کەسـیش، گەنـدەڵی و لاوازی و هەرەسـهێنانی حـوکمی سـەلجووقی دەخەنـە ئۆبـاڵی ئـەو سیـستەمە[3]. سەرەنجامیش، بووە هۆی پەیدابوونی حکومەتگـەلی ناوچـەکان و، بـە ئەتابەگییـەکان دەناسـران[4]، کـە زۆربـەی زەویـەکانیان لـە مـوڵکی دەوڵـەت دامـاڵی، تـەنیا بەشـەکەی

چونکە پاساوی پەیدابوونی ئەم سیستەمە لە جیهانی ئیسلامدا جیـاوازە لـەوەی کـە لـە سـەدەکانی ناوین، لە ئەوروپادا پەیدابووە، هەروەها پێوەندییە ئاڵۆزەکانی ئەو دەرەبەگایەتییەی لە ئەوروپادا، بەتایبەتیش لە (ئەوروپای ڕۆژئـاوا)دا پەیـدابووە و، هاوشـێوەی لـە ڕۆژهەڵاتـی ئیسلامنـشیندا نییـە. مەبەست لـە دەرەبەگایـەتیی سـەلجووقی ئـەو سیـستەمەیە کـە سـوڵتان (ملکشاه) لەسـەر خواسـتی (نظام الملك)ی وەزیـری داینـاو (بـەپێی ئـەو سیـستەمە زەویـی بەسـەر میرەکانـدا دابـەش کـرد بـەو حسابەی کە ئەمە دەسهات و داهاتە. سوبرنهیم. (دائـرة المعـارف الاسـلامیة، ط ١٩٣٣ المترجمـة، مـادة (اقطاع)، ٢/ ٤٧٨. والدکتور ابراهیم علي طرخان في (النظم الاقطاعیة في الـشرق الاوسـط في العـصور الوسطی) ص ٢١ ـ ٣٢. سەیری ئەمەش بکە کە (کلود کاهین) لەم کتێبەیدا نووسیویەتی:-

The Encyel. Of Islam (New Edition 1971) V. 111, p. 1088 (art Ikta).

[1] عبـدالنعیم محمـد حـسنین، سـلاجقة ایـران والعـراق: ١٥٧. علـي بیـومي، قیـام الدولـة الایوبیـة في مصر، ص ٢٨.

[2] د. حسن الباشا، الفنون الاسلامیة والوظائف، ٣/ ١١٣٨.

[3] حسن خلیفة، الدولة العباسیة، قیامها و سقوطها، ص ٢٣٠.

Lane _ poole, Saladin, p. 21.

علي بیومي، قیام الدولة الایوبیة، ٢٩.

عبدالنعیم محمد حسنین، سلاجقة ایران والعراق: ١٥٧.

مصطفی طه بدر، محنة الاسلام الکبری، ص: ٨.

[4] پاش کەمێکی دی، مانای زاراوەی (ئەتابەگ)یش شرۆڤە دەکەین.

ڕۆمـی نـەبێت لـە ئاسـیای بـچووك کـە تـا درەنگانێـك بەدەسـت سـەلجووقیەکانەوە مایەوە و ناویان لێنرا (سەلجووقییە ڕۆمەکان)[1].

لێکدانـەوەی هـۆی ئـەم لاوازبوونـەش ئەوەیـە، ئـەم جـۆرە سیـستەمە سـەردەکەوت ئەگــەر هاتبــا و پیــاوێکی بــەهێزی وەك ســولتان (ملكــشاه/ ت ٤٨٥ك/ ١٠٩٢ز) سەرۆکایەتیی دەوڵەتەکەی کردبا، کە ترسی لە دڵی خەڵکەکەدا چاندبوو و، جڵەوی کاروباری دەوڵەتەکەشی تونـد لـە دەسـتی خـۆ گرتبـوو، هـەر خۆیـشی سەرپەرشـتیی سیاسەتی ناوەوە و دەرەوەی دەوڵەتەکـەی دەکـرد و، وەزیرێکـی زیـت و زیرەکـی وەك (نظام الملك)[2] یش یارمەتیی دەدا.

ئەم وەزیرە. هەر خۆی، سیستەمی دەرەبەگایەتیی لە دەوڵەتی سەلجووقیدا داهێنـا. ئەوەتا، (عماد الکاتب) دەڵێت بـەر لـەوە دەرەبەگایـەتی لـە ئـارادا نـەبووە. کـاتێکیش (نظام الملك) بۆی دەرکەوت کە زۆر زەحمەتە پارەی پێویست و دەغلودان بـۆ دەوڵـەت خڕبکاتــەوە. هەســتا زەویــی بەســەر دۆســت و دەســداکانیدا (الاجنــاد) دابــڕ دابــڕ (اقطاعات ـ دەرەبەگی) کرد بۆ ئەوەی ئاوەدانی بکەنەوە و تـۆوی بکـەن و بیـچێنن و لەجیاتی مووچەی میری بەروبووم و داهاتی بۆ خۆیان بێت[3].

---

[1] احمد مختار العبادي، قیام دولة الممالیك الاولی في مصر والشام، ص: ٧٧.

[2] (نظام الملك) (حـسن کـوڕی علـی کـوڕی إسـحق کـوڕی العبـاس الطوسـي)یـەو، وەزیـری بـەناوبانگی ســەلجووقییە و، ســەرداری (مدرســە نیزامییــەکانی) بەغــدا و جێگایــانی تریــشە. بەدەســتی فیداییەکانی تایەفەی ئیسماعیلییە کوژرا (٤٨٥ك/ ١٠٩٢ز) الراوندي، راحة الصدور، ص ٢٠٩.

الکامل ١٠/ ٢٠٤.

البنداري، تأریخ دولة آل سلجوق، ص: ٥٩.

ابن خلكان ١/ ٣٩٥ ـ ٣٩٨. ط/ القاهرة.

(٣) البنداري: تأریخ دولة آل سلجوق، ص: ٥٥.

(د. طرخان) دەڵێت: (نظام الملك) ئەم سیستەمەی دانـەهێناوە، بـەڵام ئـەو بـاو و ڕەواجـی پێداوە ـ بنۆڕە کتێبی "النظم الاقطاعیة" لاپەڕەی ٢١ کە د. طرخان دایناوە.

دەشتوانین پەیدابوونی ئەم ئەمارەتە ناوچەییانە[1] "ئەتابەگییانە" بە درێژەی ئەو دۆخە پچڕ پچڕە سیاسییە لە قەڵەم بدەین کە بەسەر ڕۆژهەڵاتی ئیسلامنشیندا تێپەڕی و، سەلجووقییەکان توانییان تا ماوەیەك کۆنترۆڵی بکەن ـ بەڵام هەندەی نەبرد، هەر زوو پچڕ پچڕییەکە بەهۆی سیستەمە (ئابووری و سەربازی و ئیداری)یەکەیانەوە کە نەیتوانی یەکێتییە زیندووکراوەکەیان بپارێزێت، سەری هەڵدایەوە.

ب- مانای ئەتابەگ:

ئەتابەگ لەبزێکی (وشەیەکی) تورکییە، لەدوو وشە پێکهاتووە: "ئەتا"، یان "ئەطا" بەمانای باوك دێت و، "بەگ" مانای (میر)ە[2] یان خانەدانە یان گەورەیە یان شێخە (سەرۆکە). پێدەچێت وشەی "بەگ" لە "بیوگ"ی تورکییەوە سووابێت کە ئەکا (گەورە) یان (باپیرە).

گوتراویشە، وشەی "ئەتابەگ" مانای (بابە میرە)یە، مەبەستیش (باوکی میرەکانە)[3]. بەڵام وشەکە، بەمانا و مەبەستی ئەوان (پەروەرشتکاری میر)[4]ی

---

[1] ئەم ئەتابەگییانەش ئەمانەن:

١. ئەتابەگایەتیی موسڵ.
٢. ئەتابەگایەتیی حەڵەب.
٣. ئەتابەگایەتیی هەولێر.
٤. ئەتابەگایەتیی سنجار.
٥. ئەتابەگایەتیی دیمەشق.
٦. ئەتابەگایەتیی جزیرە.
٧. ئەتابەگایەتیی دیاربەکر
٨. ئەتابەگایەتیی ئازەربێجان.
٩. ئەتابەگایەتیی لۆرستان.
١٠. ئەتابەگایەتیی کرمان.
١١. ئەتابەگایەتیی ئەرمینیا.
١٢. ئەتابەگایەتیی فارس.

[2] المقريزي، السلوك لمعرفة دول الملوك، ج١، ق١، ص ١٤٦، الهامش.

[3] القلقشندي، صبح الاعشى في صناعة الانشاء، ص: ٤/ ١٨. ابن الأثير، الكامل ١٠/ ٨٠. شمس الدين سامي، قاموس الاعلام "تركي" ١/ ٧٧٤.

[4] د. حسن الباشا، الالقاب الاسلامية: ١٢٣. احمد عطية الله، القاموس الاسلامي ١/ ١٨.

سەلجووقییە، یان (لەلەیە - لالایە) کە منداڵەکانی مەلیك دەلاوێنێ[1]. کەسانێکیش، دەڵێن "ئەتابەگ" نازناوێکە لەلای فارسەکان هەبووە نەك لەلای تورکان، فارسەکان ئەم نازناوەیان بە سەرداره فارسەکانی خۆیان لە ئاسیای بچووك، دەبەخشی، کە پاشان لەلای تورکان واتای (الصدر الاعظم)[2]ی دەگەیاند.

سوڵتان گەلی سەلجووقی ئەم نازناوەیان بەو میرانە دەبەخشی کە پەروەرشتی کورگەلی نابالغی سوڵتانەکانیان پێ دەسپێردرا، جا، لەپاداشتی ئەم ئەرکە و، ئەو ئەرکەی کاتی جەنگیش، کە دەگەیشتنە بەرەکانی شەڕ و ڕیزی لەشکر[3]، دەرەبەگایەتیشیان پێدەدان.

دیارە، مانای (ئەتابەگ) هەندێ گۆڕینی بەسەردا هاتووە، تا، بوو بە نازناوێك لە کەسێك دەنرا خزمەتی گەورەی خۆی کردبێ. کاتێکیش (نظام الملك) توانیی بەسەر هەڵپەی میری سەلجووقی قاورت (قاورد)دا کە تەماعی لە مەملەکەتی (ملکشاه)ی برازای کردبوو سەربکەوێ و بیگرێ و بیکوژێ (ساڵی ٤٦٥ك/ ١٠٧٢ز)، (ملکشاه) نازناوی (ئەتابەگ)ی پێبەخشی کە، بۆ ئەو دەمە بەرزترین نازناو بوو[4].

زیاتریش، پێدەچێ کە ئەو نازناوە لە نەریتە کۆنەکانی تورکەوە مابێتەوە، بەلام بەکارهێنان و دەساو دەسکردنی وەك نازناوێکی شانازی، ئەوە، وەك ـ حسن الباشا دەڵێت ـ دواتر هاتە گۆڕێ، دوای ئەوەی کە تورکەکان لەجیهانی ئیسلامدا، بوون

---

[1] ابن خلکان، وفيات الاعيان، طبعة بيروت ١/ ٣٦٥.

[2] رشيد عطية، معجم عطية، ص: ١٩٣.

[3] د. حسن الباشا، الفنون الاسلامية والوظائف على الآثار العربية، ج١، ص: ٤٠.
Lane – Poole, the Muhamad, p. 159.

احمد مختار العبادي، قيام دولة المماليك، ص: ٧٧.

[4] الكامل ١٠/ ٨٠.

القلقشندي، صبح الاعشى، ٤/ ١٨.

براون، تأريخ الادب في ايران ١/ ٢٢٦.

بەهێزێکی سیاسی[١]. لەبەر ئەوە، دەبینین ئەم نازناوە، پێش سەردەمی سەلجووقی دەماودەم نەگوازراوەتەوە و بەکارنەهاتووە[٢].

ج- - ئەسڵ و ڕەسەنی ئەتابەگەکان:

ئەمانە میرانی تەلاری سەلجووقییەکانن، لەژێر سایەی سوڵتانەکاندا ژیاون و پێگەیشتوون، بەڕەسەنیش لەو تورکانەن کە لە ناوەندی ئاسیا و وڵاتی قەبجاقەوە هێنرابوون[٣]. هەرزوو، بەخێرایی بەناوچەیەکی بەرینی خاکی موسوڵمانانداتەشەنەیان کرد و بڵاو بوونەوە بەتایبەتیش لەماوەی هەردوو سەدەی پێنجەم و شەشەمی کۆچیدا. ئەو میرانە لە تەلاری سوڵتانەکانی[٤] سەلجووقیدا پلە و پایەی

---

(١) د. حسن الباشا، الالقاب الاسلامية، ص ١٣٢.

د. حسن الباشا، الفنون الاسلامية، ١/ ٥.

(٢) كلود كاهين، مادة أتابك، دائرة المعارف الاسلامية، (المترجمة)، ط ١٩٦٩ مجلد ٢، ص ٤٥.

Lane _ Poole, Saladin, p. 15.

Lane _ Poole, the Muham Dyna, p. 159

(٣) قەبجاق ڕەگەزێکە لە تورك، لە بیابانەکانی (دەشتەکانی) باکووردا دەژین، ئەمانە بە چەشنی بەدوی سارانشین کۆچەر و کوێڵ بەکوێڵ بوون، القلقشندی، صبح الاعشی، ٤/ ٤٥٦.. (شمس الدین سامی) دەڵێ: قەبجاق تیرەیەکە لە تورك، لەناوچەی چیاکانی ئۆراڵ، لەدەوروبەری ڕووباری فوڵگا دەژیان، (قاموس الاعلام)، ج٥، ص ٣٥٩٩، وەڵێ (فازیلی بارتوڵد) دەڵێت: قەبجاق نەتەوەیەکی سارانشینن (البدو)، ئاگاییان لە ئیسلام نییە و نەیانزانیوە ئیسلام ئایینە، وێڕای ئەوەش دوژمنی شارستانێتی ئیسلام نەبوون.. بنۆڕە، کتێبەکەی (تأریخ الترك في آسیا الصغری)، ص ١١٢. لە لاپەڕەی (١١٥)یشدا دەڵێت: قەبجاق یەکێتی سیاسییان نەبووە و، دەوڵەتیان بۆ خۆیان دانەمەزراند و، لەوەش نەبوونە کە بە هەموویان یەك سەرداریان هەبێت، پاشان (بارتولد) دێتە سەر باسی جموجوڵی سەربازیی ماوەی سەدەی شەشەمی کۆچی (سەدەی دوازدەمی زایین). کە ئەم تیرەیە نواندوویانە.

Lane – Poole, Saladin, p.15.

(٤) حسن ابراهيم حسن، تأريخ الاسلام السياسي، ٤/ ٦٠.

عبدالنعيم حسنين، سلاجقة ايران والعراق، ص ١٣٦ _ احمد ابراهيم الشريف، العالم الاسلامي، ص ٦٣١.

بەرز بـەرزیان کەوتـە دەسـت و، خزمـەتی چاکی گـەورە و سـەروەری خۆیـان کـرد و، خۆیـان لـە پێناویانـدا بـەخت دەکـرد، لەبـەر ئـەوەش کـە جێگـای بـاوەڕ و متمانـەی سـوڵتانەکان بـوون، ئـەرکی لەلـەیی و پـەروەردە کردنـی کـوڕانی سـوڵتانەکانیان پێسپێردرا، هەر لەبەر ئەوەشە کە نازناوی ئەتابەگ (باوە گەورە)یان پێبەخشراوە.

ئەسـپاردنی ئـەو جـۆرە ئەرکـە بـەم کۆیلـە (ممالیـك) ئەتابەگانـە، بـوو بـە دابـو دەستووری تەلاری سەلجووقی، پاشان وەهای لێهات ئەتابەگ لـە میـر (کوڕی سـوڵتان) جیا نەدەبووەوە و لە هەڵسوکەوت و هاتوچوونیدا هەمیشە لەگەڵیدا بوو. ئەگـەریش سـوڵتان کـوڕێکی خـۆی بکردایـە بـە سـەرداری شـارێ لـە شـارەکان، ئـەوا ئەتابـەگ لەخزمەتیدا دەچوو بەسـیفەتی ئـەوەی کە هـەم پەروەرشـتکارە، هـەم باوکـە و هـەم ڕابەرێتی - بۆ ئەوەی لە هەڵسووڕاندنی حوکمـدا یاریـدەی بـدات، بـەو سـیفەتەی کـە خـاوەن ئـاوەز و ئەزموونـە و، بـۆ ئـەوەش کـە ئامۆژگـاریی بکـات، بەتایبـەتیش ئامۆژگاریکردنی نابالغەکانیان[1].

بـەڵام، بـارودۆخ، بـەوەوە نەوەسـتاو بـەو شـێوەیە نەچـووە سـەر، ئەتابـەگ هـەر هەنـدەی زانیبـا کـە سـوڵتانەکان توانـستی حوکمکردنیـان نـەماوە، ئیـدی خـۆی دەسەپاند و ڕۆڵی سەرەکیی حوکمی دەوڵەتەکەی دەگرتە دەست و بە ئارەزووی خۆی گەمـەی بـە چارەنووسـیان دەکـرد. نـەك هـەر ئـەوە، بگـرە ئەتابـەگی وەهایـان تێـدا دەرکـەوت، تاکـە تاکـەی نـاو بنەماڵـە سـەلجووقییەکانی لـە یـەکتر گـاڵ دەدا و

---

[1] كلؤد كاهين، مادة أتابك، دائرة المعارف الاسلامية، ط ١٩٦٩، ٢/ ٤٦.

د. حسن الباشا، الفنون الاسلامية والوظائف، ١/ ٤ ـ ٥.

Lane-Poole, Saladin, P. 15.

حسن ابراهيم حسن، تأريخ الاسلام السياسي ٤/ ٦١.

دووبەرەکیی دەخستە ناویان و دڵیانی لێك پیس دەکرد[1] و، - کاریش وەها بڕوات - ئەنجام، ئەتابەگەکان جێگای سەروەرەکانی خۆیان گرتەوە[2].

سەرهەڵدانی ئەو ئەتابەگانە، لەسەر شانۆی ڕووداوەکان، لەسەرەتاوە ڕوون و ئاشکرا نەبوو، بەڵام بە مردنی سوڵتان (مسعود) لە ساڵی (٥٤٧ك/ ١١٥٢ز)دا کە ئیدی ئەستێرەی سەلجووقییەکان بەرەو ئاوابوون دەچوو، ئەوجا ئەتابەگەکان دەستیانکرد بەگێڕانی ڕۆڵی گەورە و ترسناك و، بەمردنی سوڵتان (مسعود)یش بەختیاری لە بنەماڵەی سەلجووقییاندا نەما، ئیدی بڕاو بڕ ئالآیەکی ئەوتۆیان نەشەکایەوە[3]. ئەوجا، خۆیان ئاشکرا کرد و، بوون بەخاوەنی فەرمان و سوڵتان، بەڵکو پلەو پایەکانی خۆشیان بەمیرات بۆ کوڕەکانیان بە جێدەهێشت[4]. بەوەشەوە نەوەستان، بگرە، وەك ڕێوڕەسمی سەردارانی سەلجووقی و سەردارانی دیکەش نازناو گەلیشیان[5] بۆخۆیان دائەتاشی.

---

[1] د. حسن الباشا، م، ن، ١٠/ ٦.

عبدالنعيم حسنين، سلاجقة ايران والعراق، ١٣٦.

[2] كلود كاهين: م. ن، ص: ٤٧.

علي بيومي: قيام الدولة الايوبية، ص: ٣٠.

احمد مختار العبادي، قيام دولة المماليك، ص: ٧٧.

Lane - Poole, The Muham, Dynasty, P. 159.

[3] ابن الأثير، الكامل، ١١/ ١٦٠.

ابو الفداء، المختصر في اخبار البشر، ٤/ ٢٩.

ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة، ٥/ ٣٠٣.

[4] المقريزي، الخطط، طبع مطبعة بولاق بمصر ١٢٩٤، ٢/ ٢١٦.

م. سوبر نهيم M. Ssubernheim "مقال الاقطاع" في دائرة المعارف الاسلامية، ط ١٩٣٣، ٢/ ٤٧٨.

علي بيومي، قيام الدولة الايوبية، ص ٣٠ - ٣١.

حسن ابراهيم حسن، تأريخ الاسلام السياسي، ٤/ ٦١.

نظير حسن سعداوي، التأريخ الحربي المصري في عهد صلاح الدين، ص ٤.

كلود كاهين، مادة "أتابك" دائرة المعارف الاسلامية، ط ١٩٦٩، مجلد ٢/ ٤٧.

[5] ابو يعلى حمزة ابن القلانسي، ذيل تأريخ دمشق، ص ٢٨٤.

ئنجا، دەبێ ئاماژە بەوەش بدەین، ئەو میرانـەی حـوکمی ئەتابەگییـەکانیان دەکـرد، مــەرج نییــە هــەموویان ئەتابــەگ (واتــا پەروەرشــتکاری کــوڕانی) ســوڵتانەکانی سەلجووقی بووبن، بەڵکو ئەم جۆرە ئەتابەگانـەش لـە هـەمان ئـەو ماوەیـەدا سـەریان هەڵــدا کــە ئەتابەگــە ڕاســتەقینەکان حــوکمی ئــەمارەت و دەرەبەگایەتییــەکانی ســەلجووقییان دەکــرد، لەبــەر ئــەوە، ئــەوانیش ئــەم نازناوەیــان بەرکــەوت، واتــا ناولێنانیــان بــە ئەتابــەگ و، ناونــانی ئەمارەتەکانیــشیان بــە ئەتابەگایــەتی، تــەنیا و تەنیا، بۆ ڕاییکردن بوو و، هیچی تر.

دوو: پیرەشاری هەولێر و، سەرلەنوێ سەرهەڵدانەوەی، لە سەدەی پێنجەمی کۆچی / (سەدەی یازدەمی زاییندا).

هەولێر[1]، وەك گرنگترین شارێك لە ناوچەی نێوان زێی گـەورە و زێـی بـچووك، لـە هەرێمی باکووری بەغدا و، لەنێوان هـەرێمی شـینایی (الـسواد) و هـەرێمی چیاکاندا، لەدوا چاخی حوکمی عەبباسییەکاندا، واتا لە سـەدەی شەشـەم و حەوتـەمی کۆچـیدا سەری هەڵدایەوە و، شاری موسڵ نەبێ، ولآتی جزیرە کەوتـە ژێـر ئاڵایـەوە و، وەهـای لێهات، بوو بە مەرکەزی ولآتی شارەزوور[2]- ئەم شـارە، کـە ڕابوردوویـەکی زۆر کـۆنی هەیـە، لـەماوەی تەشـەنە کـردن و هـاتنی ئیـسلامدا، تـا چـەند سـەدەیەکیش، ببـووە شارۆچـکەیەکی بـچووك و بـێ نـاو و کـەم بایـەخ، بـەڵکو بـشبوو بـە (طـسوجێـك لـە طسوجـەکان)[3] واتـا ناحیەیـەك لـە ناحیـەکان، کـە بـە درێـژایی چـەندین سـەدەیش، زەیــنی شــارانگەڕان و مێژوونووســە ئیــسلامەکانی بــەلای خۆیــدا ڕانەکێــشابوو و،

---

[1] بەڵام شارانگەڕانی ئیسلام ناویان نابوو: (أربل).

[2] أبو الفداء، تقويم البلدان، ص: ٤١٣.

القلقشندي، صبح الاعشى، ٤/ ٣٦٦.

شمس الدين سامي، قاموس الاعلام، ٢/ ٨٢١.

[3] طسوج = ناحية، انظر ابن خرداذبة، المسالك والممالك، ص: ٦.

وابن رستة، الاعلاق النفيسة، ص: ١٠٧.

بەتەواویش پشتگوێ خرابوو، بەڵام ناوە کۆنەکەی ئەربیل، هەر مایەوە[1] هەرچەندیشە بە کاریگەریی زۆرینەی نەتەوەکانی کە لەناو شارەکە و لەدەوروبەری شارەکەشدا دەژین، ناوە کۆنەکەی کەمێ گۆڕانکاریی بەسەردا هاتووە.

---

[1] وشەی ئەربیل، هەر هەمان ئەو (أربائیلۆ)، یان (أربیلۆ)یەیە کە لە نەخش و نیگارە دێرینەکانی بابلی و ئاشووریدا بەخەتی مسماری نووسراوە.

کەسانێکی پێوەندیداریش دەڵێن: مانای شاری (أربعة آلهة)یە چونکە لەو سەردەمەدا جێگای پەرستشی (أربعة آلهة) واتا (چوار خواوەندەکە) بووە. نەخش و نیگارە فارسییە دێرینەکانیش، کە، ئەویش، هەر بە خەتی مسماری نووسراوە، بە (ئەربیرا) ناوی دەبات... بنۆڕە (M. Streck)/ دائرة المعارف الاسلامية ط/ ١٩٣٣، مادة أربيل ١/ ٥٧٠.. عبدالرزاق الحسني في مجلة (لغة العرب) في مقال "لواء أربيل"، جـ ٨، ص ٦٠٩، ونفس المؤلف في (العراق قديماً وحديثاً) ص ٢٣٦.. عبدالرزاق الهلالي، معجم العراق ١/ ٦٧.

بەڵام دانیشتوانی شارەکە (هۆلێر ـ هەولێر)ی پێدەڵێن، نەك (هاولێر)ی وەك ئەوەی (عبدالرزاق الهلالي) کە لە (معجم العراق)دا نووسیویەتی. ئەوەش گوتراوە: کە ئەم ناوە لە (اربائیلو) داتاشراوە دوای ئەوەی بەم قۆناغانەی خوارەوەدا تێپەڕ بووە: (أربائيلو ـ أربيلا ـ أربيل ـ أرويل ـ هۆرويل ـ هەولێر).

بنۆڕە: (عبدالرزاق الحسنی)، العراق قديماً وحديثا، ٢٣٦.

جێمس بکنگهام، رحلتي الى العراق، ١/ ١١٩.

بشير فرنسيس و گۆرگيس عواد ڤی مقال (اصول اسماء الامكنة العراقية)، مجلة سومر، مجلد ٨ لسنة ١٩٥٢، ص: ٢٥٠.

طه باقر و فؤاد سفر، المرشد الى موطن الآثار، الرحلة الخامسة، ص ٦.

وەڵێ (فؤاد جميل) دەڵێ: کەسانێك وەهای بۆ دەچن کە (هولیر) دەچێتەوە سەر وشەی (خۆر)، چونکە (هیلیو ـ Helio) ئەکا (ڕەگی ئاری)، ئەمەش لەسەر زمانی ئاسایی خەڵکەکەی، بەرە بەرە گۆڕاوە و بووە بە (هولێر) و (خورلێر) و، ئنجا بووەتە (هەولێر) بەو پێودانگەش، ئەم ناوە، ئەکا (شاری خۆر و پەرستشی خۆر)..

بنۆڕە گوتارەکەی (حدياب.. أربيلا.. عشتار.. أربيلا) گۆڤاری (سومر) بەرگی ٢٥، ساڵی ١٩٦٩، پەراوێزی لاپەڕەی ٢٢٠. ئەوە، ڕای پرۆفیسۆری ئەڵمانی (خدنك)ـە، حسين حزنی موکریانی پشتی

گرنگی (أربيل) له چاخه دێرینەکاندا ئەو کاتە ئاشکرابوو، کە، بوو بە بارەگای (آلهة)ی (عەشتار)ی ئاشووری. (أربيلو) لەم پێگەیەوە وەك "دلفس Delphes" شارە پیرۆزەکەی یۆنان[1] وایە، بگرە، لەبەر چاکی و نایابیی جێگەکەی، لە دلفسیش بەناوبانگتر بووە، چونکە کەوتبووە سەر جەمسەرە ڕێگاکانی کاروانەکان، لەبەر ئەوە ـ بەپێچەوانەی شارە ناودارەکانی دیکەی ئاشوور ـ چ شارەکە و چ ناوەکەی، بەدرێژایی سەدەکان بە نەمری مایەوە. ناوی شارەکانی ئاشوور، بەرە بەرە، نەمان[2] و لەبیر چوونەوە، بەڵام ناوی (أربيل) کەوتە سەر زمانی بازرگانان و کاروانچییان و بڵاو بووەوە. ئەم شارە، بەدرێژایی زیاتر لە (٣) سێ هەزار ساڵ[3] خۆی ڕاگرت و،

پێ بەستووە. بنۆڕە کتێبی (أربيل في أربعة أعوام)، تألیف جماعة من شباب أربيل، طبع المؤسسة العامة للصحافة والطباعة، دار الجمهورية، بغداد، ص: ٨.

سەیرەکەش لەوەدایە، کەسانێك هەوڵیان داوە و ویستوویانە ناوی شارەکە بکەن بە (ناوێکی کۆنی تورکی)، لەم بارەیەوە (شاكر عمر) نووسیویەتی کە ئەم ناوە لەدوو وشەی تورکی پێکهاتووە: (أر) واتا: (سەرباز، پیاو، گەورە، مێرد، ئەفەندی)…. (بيل) واتا: (بزانە)… ئەم نووسینەی (شاكر عمر) تەنانەت کوێرە بەڵگەیەکی لاوازیشی لەپشتەوە نییە: بنۆڕە ڕۆژنامەی (الأهالي)، ژمارە/ ٧٧، ساڵی ١٩٥٩… بەڵام "دکتۆر كمال مظهر احمد" لەهەمان ڕۆژنامەدا، لە ژمارەکانی (٧٩، ٨٠، ٨١، ٨٢، ٨٣، ٨٥، ٨٨)دا بەرپەرچی ئەو گوتارەی داوەتەوە، هەر بەو چەشنەش (جميل بندی ڕۆژبەیانی) لە ژمارەی (٨٦)ی هەمان ڕۆژنامەدا ڕەددی داوەتەوە. ئەوەش کە لە هەولێردا بەتورکمانی قسان دەکات، دەڵێن (ئێربل) یان (ئێرول). هیچ کەسێکیش لە خەڵکی شاری هەولێر، لەقسە و نووسینی عەرەبیدا نەبێ، لەبزی (أربيل)یان لێ نابیەیت.

[1] دلفی (دلفس): جێگەیەکە لە وڵاتی یۆنان، لەوەوە ناوبانگی پەیدا کردووە کە (کاهینەکانی) لەوێدا ڕێ و ڕەسمی خۆیان سازدەدا و، پەرستشگایەکی گەورەیان لێ دروست کردبوو. بنۆڕە: (الموسوعة العربية الميسرة)، ص ٨٠٠.

[2] كي لسترانج، بلدان الخلافة الشرقية، ص ١٢٠. هەروەها: عبدالرزاق الحسني، العراق قديماً وحديثاً، ص ٢٣٦، وانظر له ايضاً في مجلة (لغة العرب)، جـ٨، ص ٦٠٩ مقالة تحت عنوان لواء اربيل، (٦٠٢ ـ ٦٠٩).

[3] (دوروثي مكي) لەکتێبی (مدن العراق القديمة)ی خۆیدا دەڵێت: ئەربیل تەنیا شاری ئاشوورییە کە هەتا ئێستا بە ئاوەدانی ماوەتەوە و، هەر بەو ناوە کۆنەشەوە ناسراوە: بنۆڕە: مجلة "لغة

ئەوەش، کە ناوی ئەربیلی لەو چاخە کۆنانەدا زەق و زۆپ هێشتەوە، شەڕە گەورە و یەکلاکەرەوەکەی نێوان (ئەسکەندەری گەورە و دارای شای فارس) بوو کە ساڵی (٣٣١ پ. ز) لەنزیك ئەو شارەوە قەوما، ئەو شەڕە لە مێژووی دێریندا، بە (شەڕی ئەربیلا)[١] بەناوبانگە و، ئەو شەڕە بوو کە (ئەسکەندەر) شاری بابل پایتەختی یەکەم ئیمپراتۆرییەتی ناوچەکەی تێدا داگیر کرد[٢]، کە ئەربیل لەو ڕۆژانەشدا هێشتا شارێکی بەناوبانگی ناوچەکە بوو. هەرچی هەرێمی دەوروبەری شارەکەیە، ئەوە، جار جارە پێی دەگوترا "ئەربیلیتس ـ Arbelitis" و، جاروباریش پێی دەگوترا "الزابین" واتا نێوان هەردوو زێ، چونکە دەکەوێتە بەینی هەردوو زێ[٣]، هەروەها ناوی "أدیابین ـ Adiabene"[٤]یش لێ نرابوو، واتا (حدیاب) چونکە خەڵکی پێشتری وڵاتی شام پێیان دەگوت (حدیاب) لەبەر ئەوەی (ئەربیل) مەرکەزی

العرب" مجلد ٩ لسنة ١٩٣١، ص ٦٦٤... هەروەها: مجلة سومر، مجلد ٢٥ لسنة ١٩٦٩ بعنوان "حدیاب... أربیلا ـ وعشتار أربیلا" لفؤاد جمیل، ص ٢٢٠.

[١] (د. طلیمات) بەهەڵەداچووە کە دەڵێت ئەم شارە، لەو ڕۆژەوە ئەم ناوەی لێنراوە کە شەڕەکەی (أربیلای ساڵی ٣٣١ پ. ز) قەوما، بنۆڕە کتێبەکەی (مظفر الدین کوکبوری أمیر أربل) ص ١٨٩، کە بە تێنەگەیشتنەوە پشتی بە (دائرة المعارف الاسلامیة)، مادە أربیل، ط ١٩٣٣ و، بەم ئینسۆکلۆپیدایەش بەستووە:

Encycl. Of Britannica (Irbil), v. 12, p. 538.

[٢] بۆ زانینی چەند و چۆنیی ئەم شەڕە، بنۆڕە:

- الجنرال برسي سایکس، تأریخ ایران، ج١، ص ٣٤٢- ٣٥٣.

- مقال فؤاد جمیل، (اریان ـ Arrian) یدون أیام الاسکندر الکبیر في العراق في مجلة سومر، مجلد ٢١ لسنة ١٩٦٥، ص ٢٦٩ وما بعدها حیث یتکلم عن هذه المعرکة، بنۆڕە: گوتاری هەمان نووسەر: حدیاب.. أربیلا.. وعشتار ـ أربیلا، سومر، مجلد ٢٥ لسنة ١٩٦٩.

Encycl. Brit. 12, 538.

بنۆڕە: حنا خبار، المعارك الفاصلة في التأریخ، ص ٢٩ ـ ٣٦.

[٣] کي لسترانج، بلدان الخلافة الشرقیة، ص ١٢٠.

[٤] بنۆڕە: (م. سترك، دائرة المعارف الاسلامیة، مادة أربیل، ط ١٩٣٣. ١/ ٥٧١.

(پایتەختی) مەملەکەتی (حدیاب)ی ئارامییەکان بووە و، تا، ماوەیەکیش دەسەڵاتی لەرۆژاواوە گەیشتبووە فورات و، بەرەو باکووریش، گەیشتبووە (نصیبین)[1].

لەدوا نیوەی سەدەی دووەمی پێش لەدایکبوونی مەسیح، لە هەرێمەکەدا مەملەکەتێکی بچووك دامەزرا توانیی تا ماوەیەکی درێژ، سەربەخۆیی خۆی بەرامبەر بە هەڵپە و تەماعی لایەنەکان، نەخاسمە دژ بە مرخی (تەماعی) دەوڵەتی فارسی ساسانی بپارێزێت. یەکێك لە مەلیکەکانی بەناوی "قردح" ناوبانگی پەیدا کرد و، قەڵایەکی قایمکاری لەنزیك ئەربیل کرد بە بارەگای خۆی و، لەو قەڵایەدا، خۆی لەشای ساسان (سابووری دووەم/ ل ٣٧٩ز) کە مەسیحییەکانی دەکوشت، یاخی کرد، چونکە (قردغ) مەسیحی بوو.. پاشان مەلیکی ساسانی توانیی مەملەکەتی ئەربیل سەروبن بکات[2] و، ئەربیلیش بکات بە بەشێك لە ئیمپراتۆرییەتی ساسانی.

بەڵام لە مێژووی ئیسلامدا، لەهەرسێ سەدەکەی بەرەوەیدا، هیچ بایەخێکی ئەم شارە بەرچاو نەکەوت و، مێژوو نووسانی ئیسلامیش لەباسی داگیرکردنی شارەکانی وڵاتی جزیرە و شارەکانی ناو چیاکاندا، ناویان نەهێناوە - (البلاذري) کە زۆربەی قسەکانی (الواقدی) دەجاوێتەوە و، باسی داگیرکردنی شاری شارەزوور و شارەکانی نزیك بەشارەزوور دەکات و، دەڵێت فەرماندار (عتبة بن فرقد السلمي) ئەو شارانەی

---

[1] حدیاب، یان (حدیب) ناوێکی ئارامییە، بەڵام لە سەرچاوە کلاسیکییەکاندا بە "أدیابین" هاتووە، رەنگە "زابین" کۆکردنەوەی ئەم ناوە بێت، چونکە ئارامییەکان (زاب) بەشێوەی (ذب) ئەدرکێنن، جا بەو پێودانگە، مەبەست لە (حدیاب) یان (أدیابین) هەرێمی دوو زێیەکەیە (الزابین). هەرێمی (حدیاب) لە رووی جوغرافیاوە، کەمێکی ماوە کە بەشێکی زۆر گەورەی وڵاتی ئاشووری کۆن بگرێتەوە، تا، وای لێهات، جاروبار، لەجیاتی (ئاشوور) دەگوترا (ئاشوریا) واتا وڵاتی ئاشوور- (طه باقر وفؤاد سفر)، المرشد الى مواطن الآثار والحضارة، الرحلة الخامسة، ط/ بغداد ١٩٦٦، ص ٤.
دەشبینین کاتێك (المقدسی البشاری) باسی هەرێمی جزیرە دەکات، بە هەرێمی (ئاقور) ناوی دەبات- بنوارە کتێبەکەی بەناوی "احسن التقاسیم في معرفة الاقالیم"، ص ١٣٦.
[2] م. سترك: دائرة المعارف الاسلامیة، مادة اربیل ١/ ٥٧٧.

داگیر کردووە، چونکە فەرماندار (عزرە بن قیس)[1] نەیتوانی ئەو ئەرکە بەجێ بهێنێت، کەچی لەو هەموو باسوخواسەدا، ناوی ئەربیلی نەهێناوە.. - ئەم مێژوونووسە - هەروەها دەڵێت: موسڵیش هەرهەمان فەرماندار داگیری کرد. پێدەچێ ناونەهێنانی داگیرکردنی ئەربیل لەبەر ئەوە بووبێ کە ببو و بە شارێکی کەسنەناس و کەم بایەخ.

بەڵام ناوی شاری ئەربیل، لەدوا دوای سەدەی سێیەمی کۆچی و بەرایی سەدەی چوارەمدا (نۆیەم و دەیەمی لەدایکبوون) کەوتەوە سەر زمانان. (ابن خرداذبة) لەباسی دابەشکردنی (بەشەکانی) عێراقدا بە (طسوجیك = ناحیەیەك) لە طسوجەکانی هەرێمی (السواد = شینایی) (دل ایرانشهر = واتا دڵی عیراق)، ناوی دەبات. (قدامة ابن جعفر)یش[2] هەر بە (طسوج)ی دادەنێت. ئەمەش، ئەوە دەگەیەنێ کە ئەربیل، لەو دەمەدا شارێکی بچووك بووە. دەشبینین، هەندێ لە جوغرافی زانان وێڕای ئەوەش کە هاوزەمەنی (ابن خرداذبة) و (قدامة ابن جعفر) بوون و، ئەوانەش کە پاش ئەوان هاتنە ئاراوە، ناوی ئەربیلیان نەهێناوە... (الاصطخري[3]) و، (ابن حوقل النصيبي[3]) و، (البكري[4]) و، (المقدسي[5]) هەموویان

---

[1] ابو القاسم بن عبدالله الخراساني في المسالك والممالك، ص ٦.

[2] ابو الفرج قدامة بن جعفر الكاتب البغدادي في الخراج وصنعة الكتابة، ص ٢٣٥.

[3] ابو اسحاق ابراهيم محمد الفارسي الكرخي الاصطخري في (مسالك الممالك).

[3] ابو القاسم محمد بن حوقل النصيبي، ابن حوقل (ت ٣٦٧هـ) في (صورة الارض).

(ئەم شارانگەڕە باسی (أرض حزة) دەکات و بە (رستاق)ێك لە (ڕستاقەکانی) موسڵی دادەنێت. هەروەها باسی (کفرعزي)یشی کردووە کە سەر بە ئەربیل بووە، بەڵام ناوی خودی ئەربیلی نەهێناوە ـ لاپەڕەی ١٩٦ ـ (رساتق = کۆی ڕستاق)، یان (رزداق) مەبەست لە شینایی و گوندەکانە، بنۆڕە:

(أدي شير)، معجم الالفاظ الفارسية المعربة، ص: ٧١.

[4] في كتابه (معجم ما استعجم من اسماء البلاد والمواضع).

[5] المقدسي في (احسن التقاسيم في معرفة الأقاليم)، ص ١٣٦.

پشتگوێیان خستووه، له كاتێكدا (المقدسي) كه دهكهوێته باسی (آقور)، ناوی شاره نزیكهكانی ئهربیل دێنێت، ههروهها‌ش (ابن رستة) ناوی شارهكانی ههرێمی (ایرانشهر)ی هێناوه، تهنیا ئهربیل نهبێت[1]. ههرچهندیشه ئهم شاره كهوتووهته ناوهندی ئهم ههرێمه. ههروهها (الیعقوبي)یش ناوی نههێناوه[2]. ئهم پشتگوێخستنه، تووشی ناودارترین مێژوونووسانی سهدهی سێیهم و بهرایی سهدهی چوارهمی كۆچی بووه، بهنموونه، وهك (الیعقوبي[3]) و (الطبري[4]) و (المسعودي[5]) كه بابهتی مێژوویی گشتیان نووسیوه.

پاشان ئهربیل، بهره بهره كهوته بهرچاو، تا، بوو به مهركهزی ئهمارهتی (الهذبانیة = ههزهبانییهكان)، حوكمی ئهم ئهمارهتهش، ههتا، دوای سالّی (٥٢٠ك/ ١١٢٦ز) درێژهی كێشا و، دوا میری ئهم ئهمارهته (أبو الهیجاء) له ململانێی نێوان خهلیفه (المسترشد بالله) و سولّتانی سهلجووقی (محمود بن محمد بن ملكشاه) دا، ڕۆلّێكی بهرچاوی گێڕا، ئهوه بوو له سالّی (٥٢٠ ـ ٥٢١ك/ ١١٢٦ز)دا[6]، بهخۆی و سهربازهكانیهوه چووه ڕیزی هێزهكانی ئهم سولّتانه، ههروهها ههلّكهوتنی چهند زانایهكی خهلّكی ههولێر، وهك (أبو أحمد القاسم محمد بن المظفر علي الشهرزوري الشیباني الاربلي)[7] كه لهسالّی (٤٨٩ك/ ١٠٩٦ز)[8]دا له موسلّ كۆچی دوایی كردووه و، باپیرهی شارهزوورییهكانی پێشتر بووه كه له موسلّ و جزیره و شام قهزاوهتیان كردووه و له بابهتی فهرموودهكان و فیقهدا كۆششیان كردووه، ئهمانه ههمووی لهو

---

[1] الاعلاق النفیسه، ص ١٠٥ ـ ١٠٦.

[2] في (كتاب البلدان).

[3] في (تأريخ الیعقوبي).

[4] في كتابه: (تأريخ الامم والملوك).

[5] المسعودي في كتابیه (مروج الذهب) و (التنبیه والاشراف).

[6] الكامل، ١٠/ ٦٣٨.

[7] السمعاني، الانساب، ١/ ١٥٢.

[8] ابن خلكان، وفیات الاعیان، ط القاهرة ٣/ ٢٣٢.

ماوەیـەدا نـاوی هـەولێریان وەبەرچـاو خـستووە. کـوڕەزای ئـەو (القاسـم)ەش؛ (کمـال الدین محمد) و، کوڕی کمال الـدینیش (محـي الـدین بـن کمـال الـدین)[1] کـە هـەر لـەو بنەماڵەیەن، ئەوانیش هەڵکەوتن و ناوبانگیـان بـۆ هـەولێر پەیـدا کـرد. (أبـو أحمـد) ماوەیەك قەزاوەتی لە هەولێر گرتە دەست، پاشان چوو بۆ سنجار[2]. لەو ماوەیەدا کە لە هەولێر بوو، لە ساڵی (٤٥٣ك/ ١٠٦٠ز)[3]، (أبو بکر)ی کـوڕی لـەدایك بـوو. (أبـو بکـر محمد) ناسراو بە (قاضي الخافقین)[4] لە ساڵی (٥٣٨ك/ ١١٤٣ز) لە بەغدا کۆچی دوایـی کرد[5].

هەروەها، کوڕەکـەی تریـشی (أبـو منـصور المظفـر) هـەر لـەم شـارە، لەسـاڵی (٤٥٧ك/ ١٠٦٥ز)[6]دا لـە دایـك بـووە و، لەسـاڵی (٥٣٦ك/ ١١٤١ز)[7]دا مـردووە. بێجگـە لەوانـە کەسـانی دیکـەش هـەبوون کـە بـە خـەڵکی ئـەربیل دانـراون، لـە مـاوەی پـێش دامەزراندنی ئەتابەگایەتی سەربەخۆی هەولێردا هەڵکەوتبوون و ناویان دەرکردبوو. ئەمـەش بەڵگـەی ئەوەیـە کـە ئـەو شـارە داویـە لـە فراوانـی و بـەر لـە سـەردەمی ئەتابەگایەتیش پێگە و جێگەی خۆی لەڕیزی شارەکانی ناوچەکەدا کردووەتەوە.

---

[1] م. ن. ص.

[2] م. ن. ص.

[3] ن. م. ٣/ ٢٣٣.

[4] بـەنازناوی (قاضـي الخـافقین) ناسـراوە، چـونکە لـە وڵاتگـەلێکی زۆردا قـەزاوەتی کـردووە... (ابن خلکان)؛ ن. ص.

الأسنوي، طبقات الشافعیة، ٢/ ٩٩.

[5] ابن الجوزي، المنتظم، ١٠/ ١١٢.

ابن الصلاح الشهرزوري، مخطوط (طبقات الشافعیة) في مکتبة الدراسات العلیا ـ کلیة الآداب ـ جامعة بغـداد، تحـت رقـم (١٢٨٩) ورقـة (٢١أ)، الـصفدي، الـوافي بالوفیـات، ط٢ لـسنة ١٣٨١هــ/ ١٩٦١م باعتنـاء هلمون ریتر ٤/ ٣٣٩.

السبکي، طبقات الشافعیة الکبری، طبعة الحسینیة، ٤/ ٩٥ ـ ٩٦.

[6] وفیات الأعیان ٣/ ٢٣٣.

[7] السبکي، طبقات الشافعیة، ط (الطناحي والحلو) ٧/ ٣٠١.

سێ: لە سەردەمی ئەتابەگیدا داگیرکردنی هەولێر و بەستنی بە ئەمارەتی موسڵەوە (٥٢٢ك - ١١٢٨ز) یان (٥٢٦ك - ١١٣١ز)

لە ماوەیەکدا، بەر لەوەی هەولێر بخرێتە سەر ئەمارەتە ئەتابەگیەکەی موسڵ، ئێڵی هەزەبانی[١] حوکمی هەولێریان دەکرد. سەرۆکەکانی ئەم ئێڵە کوردەش - نەخاسمە هەردوو کوڕەکەی (موسى الهذباني): عیسی و سالار[٢]- لە نیوەی یەکەمی سەدەی پێنجەمی کۆچیدا (سەدەی یازدەمینی زایینیدا) لەسەر سەروەرایەتیی ئەم شارە، لە ململانێدا بوون، بەڵام باسوخواسی حوکمڕانیی ئەم بنەماڵەیە بە ئاڵۆزی و پچڕ پچڕ گەیشتووەتە دەستمان[٣].. باسوخواسی میر (أبو الهيجاء بن موسك)ی کوردی هەزەبانی سەرداری هەولێر[٤]، لەساڵی (٥٠٠ك/ ١١٠٦ز)ەوە دەست پێدەکات، کە

---

[١] الهذبانية: ئێڵێکی گەورەی کوردە: ابن خلكان، وفيات الاعيان، ط القاهرة، ٦/ ١٣٩. ئەم ئێڵە سەردەمێك حوکمی هەولێریان کردووە، ئەیيوبييەکان لەم ئێڵەن و، هۆزی (بني أيوب الروادية)ش، بەرەبابێك بووە لەم ئێڵە.

بنوارە: ابن واصل، مفرج الكروب ١/ ٣.

المقريزي: السلوك، جـ ١ ق١، ص ٤٢.

(الخطط)، ٢/ ٢٣٣.

[٢] بنۆڕە: الكامل ٩/ ٥٣٩ (حوادث سنة ٤٣٧هـ)، دەبینین ئەم مێژوونووسە، ناوی ئەو دوو میرە (هذباني)یەی وەها: (أبا الحسن، وابا علي، ابنا موسك) نووسیوە واتا: کوڕانی (موسك) نەك (موسى).. بنۆڕە: الكامل ٩/ ٥٤٩، (حوادث سنة ٤٤٠هـ)... کوڕی دووەم، واتا: (أبو علي) تا، دوای ساڵی (٤٥٠)ی کۆچییش حوکمی هەولێری کردووە. بەڵام (ابن خلدون) دەڵێت: (ابنا موشك) واتا هەردوو کوڕەکەی (موشك).. ابن خلدون، كتاب العبر، ق١، مجلد ٤/ ٥٦٣.

[٣] بنۆڕە: الكامل: کە (ابن الأثير) لەم کتێبەدا ڕووداوەکانی ساڵانی ٤٣٧، ٤٤٠، ٥٠٠، ٥٠٢، ٥١٢... تا، ساڵی (٥٢٠ك) کە پێوەندییان بە ڕووداوە سەربازییەکانی ئەم ئەمارەتەوە هەیە، هەمووی باس کردووە.

[٤] م. ن: ١٠/ ٤٢٣.

پێدەچێ دوا فەرمانڕانی هەزەبانی هەولێر بووبێت، بەر لەوەی (عماد الدین زنگی) داگیری بکات و بیخاتە سەر ئەتابەگییەکەی موسڵ.

وادیارە ئەم ئەمارەتە نەکاراوە (نەیتوانیوە) پشت بە تەنیا هێزی خۆی ببەستێ لەماوەی ململانێی سەختی ناوچەکە، نەخاسمە ململانێی نێوان خەلیفەکانی عەبباسی و سوڵتانەکانی سەلجووقی. میری (الهذباني)ی هەولێر ناچار بوو، دەبوو بچێتە پاڵ یەك لەو دوو هێزە و سەری سەلامەت بێت. لەبەر ئەوە دەبینین، لەشەڕە گەورەکەی نێوان خەلیفە (المسترشد بالله) (٥١٢ - ٥٢٩ك/ ١١١٨ - ١١٣٤ز) ونێوان سوڵتان مەحمودی سەلجووقی (٥١١ _ ٥٢٥ك/ ١١١٧ _ ١١٣٠ز) کە لە ساڵی (٥٢٠ك/ ١١٢٦ز)دا لە بەغدا ڕووی دا، سەرداری هەولێر (أبو الهیجاء الکوردي) کەوتەڕێ و، خۆی وەها پێشان دا کە گوایا شان بە شانی خەلیفە شەڕ دەکات. بەڵام خۆی و سەربازەکانی چوونە پاڵ سوڵتانی سەلجووقی و دژ بە خەلیفە وەستان[1]. بەوەش ئەمارەتی هەولێری هەزەبانی بوو بە دەسدا (تابع)ی سەلجووقیەکان. (ابن خلکان)یش ئەوە پشتڕاست دەکاتەوە، بە وەرگرتن لە (ابن المستوفي مێژوونووسی هەولێر کە گوتوویەتی: الطغرائي السید فخر الکتاب ابا اسماعیل الحسین بن علي بن محمد ابن عبدالصمد الملقب بمؤیدالدین الاصفهاني المنشئ السلجوقي الشهیر) بۆ ماوەیەك لە هەولێر وەزارەتی وەرگرتووە[2]. بەڵام ئەمە، مانای وایە، کە هەولێر بەر لە بەرواری ناوبراوی (٥٢٠ك/ ١١٢٦ز) چووەتە ژێر ئاڵای سەلجووقییەکانەوە، چونکە (الطغرائي)ی ناوبراو لە دەوروبەری ساڵی (٥١٥ك/ ١١٢١ز) دا کوژرا[3]. ئەمە لە لایەك،

---

[1] ابن الأثیر، الکامل، ١٠/ ٦٣٨. الباهر، ص ٣٠.

[2] ابن خلکان، ١/ ٤٤١، ط ١٩٤٨، وکراس (ترجمان المتقدمین من الشعراء)، ص ٤٤. E. A. Strandman, 1866 ئەم نامیلکەیە دراوەتە پاڵ (ابن خلکان) بنۆڕە لاپەڕەی (١٠) لەو نامیلکەیە. کەچی دەبینین باسی کەسانێکی تێدایە کە دوای (ابن خلکان) مردوون. بنۆڕە: لاپەڕەی (٤١، ٤٣)ی نامیلکەکە.

[3] باسی ساڵی کوژرانەکەی لە جێگایەکی تر دەکەین.

لـه لایـەکی تـرەوە، (ابـن واصـل)[1] دەگێڕێتـەوە، دەڵـێ: لـه سـاڵی (٥٢٦ك/ ١١٣١ز)دا، ئەتابەگ (عماد الدین زەنگی) هەولێری داگیر کرد، بـەڵام ئێمـه نـازانین لـەو کاتـەدا، کێ، له بریکاری سوڵتانی سـەلجووقی (مـسعود) حـوکمی هـەولێری دەکـرد؟ پێدەچێ مەبەست لەو بریکارە (أبـو الهیجاء) بووبێـت، یـان ئـەم مـیرە، بـەر لـەو داگیرکردنـە، مردووە، که ئێمه بەرواری مردنەکەی نازانین، سـا، بـه هـەرحاڵ، هـەولێر، کـاتی ئـەو داگیرکردنەی به دەستی سەلجووقییەکانەوە بووە.

وا دیـارە، ئێلێکـی دیکـەی کـورد، بـۆ وەرگرتنـی حـوکمی هـەولێر[2]، لەگـەڵ (الهذبانیة)کاندا کەوتبنه کێبڕکێ، ئەوەش ئێلی (الحکمیة)یە، دووریـش نییـه هۆزێـك بێت له هۆزەکانی هەزەبانی[3].

ئەوەش که مێژوو نووسان دەربارەی کات و ساتی داگیرکردنی ئەم شارە دەیڵێن، کـه (عیماد الدین زەنگی) داگیری کردبێ و خستبێتیه سەر ئەتابەگایەتیی موسڵ، دیـسان وەکو یەك باسی مێژووی ئەو داگیرکردنە ناکەن؛ (أبو شـامة) دەڵـێ: لـه سـاڵی ٥٢٢ك/ ١١٢٨ز داگیری کردووە[4]، (الدواداری)[5]یش دەڵێ: بەڵێ لـەو سـاڵدا داگـیری کـردووە کـه ڕەنگـه لـه (أبـو شـامة)وە وەری گـرتبێ. (ابـن قاضـي شـهبة)[6]یـش هـەروەها دەڵێـت، کەچی (ابن العبري) دەڵێت هەولێر لەساڵی (١١٢٦ز)[7] ڕێکەوتی (٥٢٠ك) داگیر کراوە.

---

[1] مفرج الكروب ١/ ٩٧.

[2] (م. سـترك) لـه (دائـرة المعـارف الاسـلامية) ط ١٩٣٣، مـادة أربيـل (١/ ٥٧٤)دا دەڵێـت: زۆرجـاران سـەرۆکانی ئـەم دوو ئێڵـه ـ هـەزەبانی و حکمیـة ـ لەسـەر ئـەم شـارە لـه دوژمنایـەتی و ململانێـدا بوون)

[3] سەرۆکانی ئەم دوو ئێڵەی سەردارانی ئەربیل، به (ابو الهیجاء) ناوەبران.

[4] کتاب الروضتين ١/ ٣٠.

[5] کنز الدرر، ص ٥٠٢.

[6] الكواكب الدرية، ص ٩٣.

[7] تـأريخ الـدول الـسرياني، ترجمـهٔ الأب اسـحق الـسرياني الى العربيـة، ونـشره في مجلـة (المـشرق الكاثوليكية، طبعة المطبعة الكاثوليكية، بيروت، مجلد (٤٦) لسنة ١٩٥٢، ص ٣٠٩.
Bar Hebraeus, The Chronography of Gregory, v. l. p. 253.

وا دیاره لەم کتێبەیدا بە هەڵە داچووە، چونکە، وەها زانراوە کە (عماد الدین زەنگی) لە ساڵی (٥٢١ك/ ١١٢٧ز)دا ئەمارەتەکەی خۆی لە موسڵ دامەزراند هەروەك خودی (ابن العبري) لە کتێبەکەی تریدا، دەیڵێت[1]. زەنگی، تا، ئەتابەگایەتی موسڵی دانەمەزراند، هەولێری نەگرت، هەموو سەرچاوەکانیش لەسەر ئەمە، کۆکن: بەخودی کتێبە ناوبراوەکەی (ابن العبري)یشەوە.

ئەمەش مانای ئەوەیە کە هەولێر یەکەم شار بووە، زەنگی داگیری کردبێ و خستبیە سەر ئەمارەتە تازەکەی خۆی، دەشبینین کە (أبو شامة) و (ابن العبري) و (الدواداري) و (ابن قاضي شهبة) ئەمانە، بەرواری گرتنی ئەم شارە دەخەنە پێش ئەو بەروارەی کە (أبو شامة) و هاوڕاکانی دیاریان کردووە. رەنگە، (سبط ابن الجوزي) لەوانە هەڵاوێرین، هەرچەندیشە بەرواری گرتنی شارەکە دیار ناکات، وەلێ دەیخاتە پێش ساڵی ٥٢٤ك/ ١١٢٩ز، ئەوەش لە قسەکانییەوە دیارەکە دەڵێت (عماد الدین زەنگی) لە ساڵی (٥٤١ك/ ١١٤٦ز)دا کوژراوە و، دەڵێت: "بەر لەساڵی ٥٢٤ك وڵاتێکی زۆری لە هەولێر و (جزیرة ابن عمر) و (سنجار) و (الرحبة) و جێگایانی تردا گرتووە[2]. هەرچی (ابن واصل)ە کە بە دوور و درێژی باسی گرتنی هەولێر دەکات، ئەو، دەڵێت: هەولێر لەساڵی (٥٢٦ك/ ١١٢١ز)دا داگیر کراوە[3].

پێدەچێ ئەم سەرلێشێوانە دەربارەی دیاریکردنی ساڵی گرتنی ئەم شارە لەوەوە پەیدا بووبێ کە ئەو مێژوو نووسانە هاودەمی ڕووداوەکە نەبوونە، هەرچەندیشە (أبو شامة) نەك هەر ساڵی داگیرکردنەکە، بگرە مانگەکەشی دیار کردووە، ئەوەتا،

---

[1] تأريخ مختصر الدول، ط ١٩٥٨.

[2] مرآة الزمان، ٨/ ١٨٩.

[3] مفرج الكروب، ١/ ٩٧.

جا سەیر لەوەدایە (الدواداري) کە مەسەلەی گرتنی هەولێر لەناو ڕووداوەکانی ساڵی (٥٢٢ك)دا باس دەکات و، پشتگیری لە قسەکانی (أبو شامة) دەکات، کەچی لە جێگایەکی دیکەدا دەڵێت هەولێر لەساڵی (٥٢٦ك) دا گیراوە و، هەمان قسەکانی (ابن واصل) دەکات.. بنوڕە کتێبەکەی: (كنز الدرر) لاپەڕەی (٥٣٥ ـ ٥٣٦).

دەڵێت: (زەنگی لە رەمەزانی ساڵی پێنج سەد و بیست و دوودا هەولێری داگیر کرد)[1]. ئەو مێژوو نووسە هاودەمی ئەو گرتنەی ئەربیل نەبووە و، ناشزانین ئەو قسانەی لەکێ وەرگرتووە. پێدەچێ، ئەو مێژوو نوسانەش کە سەردەمی داگیرکردنی هەولێریان دیتووە، بەڵام ژیانی ماوەی بە ئەمارەتبوونی هەولێریان بە قسمەت نەبووە، باسی ساڵی داگیرکردنەکەیان پشتگوێ خستبێ و، بەهەواڵێکی گرنگیان دانەنابێ و، پێشبینی ئەوەشیان نەکردبێ کە ئەم شارە، بۆ ئایندەی، دەبێتە مەرکەز (پایتەختی) ئەمارەت، بەڵام باسی چالاکییەکانی سەرداری شارەکە (زین الدین علی کچکیان کردووە). وادیارە، ئەم پشتگوێ خستنە، زۆرتر، دەکەوێتە ئەستۆی (ابن القلانسی/ ت ٥٥٥ك/ ١١٦٠ز) و (ابن الجوزی/ ت ٥٩٧ك/ ١٢٠١ز)، ئەوەتا، یەکەمیان واتا (ابن القلانسی) باسی چالاکییەکانی موسڵی (زین الدین علی کچك)[2] دەکات و، دووەمیان بە دوورودرێژی باسی بەشداربوونی (زین الدین علی کچك) لە ڕووداوەکانی بەغدای نێوان خەلیفە و (سوڵتان محمدی سەلجووقی) دەکات کە لە ساڵی (٥٥١ - ٥٥٥ك/ ١١٥٦ - ١١٦٠ز)[3]دا قەوما، کەچی نەیانویستووە باسی چالاکییەکانی (زین الدین علی کچك لەگەڵ عیماد الدین زەنگی) دەربارەی گرتنی ئەربیل بکەن.

ئەوەی جێگای ڕامانە، ئەوەیە (ابن الأثیر) کە لە نزیکەوە ئاگاداری ئەو ڕووداوانە بووە و، هاودەمی حوکمی هەردوو میر، کوڕانی (زین الدین علی کچك) بووە و، زۆر بە دوور و درێژی ڕووداو و کارەساتی ئەو زەمەنەی تۆمار کردووە، کەچی ئەویش کەمتەرخەمیی لە ڕووداوی گرتنی هەولێردا کردووە، هەرچەندیشە باسی هەموو شەڕەکانی (عماد الدین زەنگی)ی کردووە کە شارەکانی ناوچەکەی داگیر کردووە و، ساڵی گرتنی یەکبەیەکیشیانی نووسیوە، بە نموونە، باسی گرتنی قەڵاگەلی کوردانی (الحمیدیە)، وەك عەقرە (العقر) و، شوش[4] دەکات (ساڵی ٥٢٨ك/ ١١٣٣ز)، هەروەها

---

[1] کتاب الروضتین، ١/ ٣٠.

[2] ذیل تأریخ دمشق، ص ٢٨١، ٣٠٧، ٣٣٧، ٣٥٨.

[3] المنتظم، ج١، ص ١٦٤ ـ ١٦٥، ١٦٨ ـ ١٧١، ١٧٣ ـ ١٧٦.

[4] بۆ زانینی ئەم قەڵایانە: بنۆڕە لاپەڕەکانی دوای لاپەڕەی (٥٥)، پەراوێزی (١)، تا دەیدۆزیتەوە.

گرتنی داقوق (كه ناوی _ داقوقا _ بووه) لەساڵی (٥٣١ك/ ١١٣٦ز)، گرتنی شارەزوور[1] و قەڵاكانی ساڵی (٥٣٤ك/ ١١٣٩ز)[2]. ئەم مێژوو نووسە، چجای ئەوەش كە باسی گرتنی هەولێری نەكردووە، بەڵام باسی داگیركردنی قەڵاو قایمكارو شارگەلی ناوچەكەی كردووە و، بۆ بابەتی ئەم نووسینەمان بێ سوود نییە، چونكە لەو باسانەوە دەگەینە ئەوەی كە ئەم شارە لە ماوەیەكی بەر لە ساڵی (٥٣١ك/ ١١٣٦ز) دا گیراوە و، ناكرێ و ئەستەنگە بۆ (زەنگی) داقوقی بەر لە هەولێر داگیر كردبێ، چونكە هەولێر گرنگییەكی نائاسایی بۆ سەردارانی موسڵ هەیە و دەكەوێتە سەر ڕێگای نێوان موسڵ و داقوق.

هەرچی (ابن خلكان)ە - كە باسی سەرداران و گەورە پیاوانی هەولێر دەكات-، ئەویش بە چەشنی (ابن الأثیر) هیچی لەبارەی داگیركردنی ئەم شارەوە نەنووسیوە، كە، خۆی لەم شارەدا لەدایك بووە.

وێڕای ڕاڕایی و ناكۆكی لەنێوان مێژوونووساندا لەسەر مەسەلەی ساڵی داگیركردنی شارەكە، بەڵام هەموویان لەسەر ئەوە كۆكن (عماد الدین زەنگی) داگیری كرد، چونكە مەسەلەی (داگیر كردنی) ئەم شارە، ببوو بە مەسەلەیەكی ژیاری و پڕ بایەخ بۆ ئەمارەتەكەی خۆی. ئاساییشە هەموو سەردارێك پێویستە سەلامەتیی سنوورەكانی وڵاتەكەی خۆی لە هەموو مەترسییەكی ناگەهانی دەرەكی زامن بكات. دامەزرێنەری ئەتابەگایەتیی موسڵیش ئەم ئەركەی بەجێ هێنا، چونكە بەڕاستی نەزانی واز لە هەولێر بهێنێ و گرنگیی ئەم شارە وەلاوە بنێ، هەولێر ببووە دەروازەیەك ئەمارەتی موسڵی لەناوچەی چیاكانی ڕۆژهەڵات جیا دەكردەوە و، وڵاتی جزیرەشی لە وڵاتی فارس دابڕ دەكرد. لەبەر ئەوە (عماد الدین زەنگی) فووی لەدۆ نەكرد و كوشتارێكی

---

[1] شەرزور، شاری گەورە و بەرفراوانە، لە شاخەكانی نێوان هەولێر و هەمەدانـدا، خەڵكەكەی هەموویان كوردن،.. یاقوت، معجم البلدان، ٣/ ٣٧٥.

[2] ئەو ڕووداوانە لە (الكامل، ج١١، الباهر)دا باس كراون.

گـەرمی دژ بـە بریکـاری سـوڵتانی سـەلجووقی[1] (مـسعود بـن محمـد بـن ملکـشاه)ی سوڵتانی ئازەربێجان بەرپا کرد، کە ئەوکات حـوکمی شـارەکەی دەکـرد. (عمـاد الـدین زەنگـی) لـەم شـەڕەیدا هەنـدێ سـەرکەوتنی بەدەسـت هێنـا، بـەڵام بریکـاری سـوڵتان توانیی بیداتە دواوە و خۆی و هێزەکانیشی لە قەڵای[2] شـارەکەدا خۆیـان قـایم کـرد. پاشان، بریکارەکە هەواڵی ئەم هەرایەی ناوشاری گەیاندە سوڵتان، سـوڵتانیش هەرکـە ئەمەی بیست، دەستبەجێ بۆ داکۆکی لە حوکمی سـەلجووقی کەوتـە خـۆ و، دەیزانـی ئەم ڕەفتارەی ئەتابەگ زەنگی کارێکی ترسـناکە و، بەدووریـشی نـەزانی ئـەنجامێکی خراپـی لـێ بکەوێتـەوە. لەبـەر ئـەوە بـەخۆی و لەشـکرێکەوە، بـۆ فریاکـەوتنی بریکارەکەی گەیشتە هەولێر. ئەوجا، ئەتابەگ ناچار گەمارۆکەی لابـرد و بڕیـاری دا بگەڕێتەوە بۆ موسڵ، بەڵام لە ڕێگا، لەسەر زێی ژووروو دابەزی و، کەوتە چاوەڕوانی تا بزانێ کار دەگات بە چی، ئنجا دەستی کرد بـە نـاردنی تەتـەر و نامـە و نامـەکاری لەگەڵ سوڵتان تا گەیشتە ئەوەی ڕێکەوتننامەیەك لەنێوان هەردووکیاندا مۆر بکـەن، کە بەپێی دەقی ئەو ڕێکەوتننامەیە، ئەتابـەگ زەنگی بکەوێتـە خزمـەتی سـوڵتان و، وەك ناوبـژیوان و دەمڕاسـتێك بکەوێتـە نێـوان ئـەو و خەلیفـە (المـسترشد)، ئەمـە خوایە، خەلیفە دانی پێدا بـنێ و بـە فـەرمی بیکـات بـە سـوڵتان و، لـە مینبـەرەکانی بەغدایشدا بەناوی سوڵتانەوە خوتبە بدرێت[3].

ئیـدی، سـوڵتان بـەپێی ئـەو ڕێکەوتننامەیـە، هـەولێری ڕادەسـتی ئەتابـەگی موسـڵ (عماد الدین زەنگی) کرد و، ئەویش بەناوی میر (زین الدین علی کچك)ەوە دایبڕی[4]. ئیدی لەو ڕووداوە بەملاوە، بووە بەشێك لە ئەتابەگایەتیی موسڵ.

---

[1] (ابن واصل) و، مێژوو نووسەکانی دیکەش نـاوی ئـەم بریکارەیـان نەنووسـیوە، وەلێ، وەك پێـشتر باسمان کرد، پێدەچێ (ابو الهیجاء الهذباني) بووبێت.

[2] ابن واصل، مفرج الکروب ١/ ٩٧.

[3] (ابن الأثیر)، لە (الکامل) دا باسی ئەم ڕووداوە لەگەڵ ڕووداوەکانی سـاڵی (٥٢٦ك)دا، دەکـات بـەبێ ئەوەی ئاماژە بە گرتنی هەولێر بدات.. الکامل ١٠/ ٦٧٥ ـ ٦٧٦.

[4] مفرج الکروب ١/ ٩٧.

چوار: ئەتابەگ (زین الدین علی کچك کوڕی بکتگین کوڕی محمد) دامەزرێنەری ئەمارەتی ئەتابەگایەتیی هەولێر:

وەها زانراوە کە میر (زین الدین علی کچك)[1] پۆستی فەرماندەی لەشکری موسڵی بە دەستەوە بووە، جا، لەبەر ئەوەش کە بریکاری ئەتابەگی ئەم شارە بووە، سیاسەتەی ئەتابەگایەتییەکەیشی هەڵدەسووڕاند و بریکار (نوێنەر)ی خۆیشی دەنارد بۆ هەولێر کە حوکمی شارەکە بەڕێوەببەن. لەبەر ئەوە ناتوانین ژیانی ئەم میرە بە بەشێك لە مێژووی هەولێر دابنێین. بەڵام لەبەر ئەوەی کە خۆی ئەمارەتی هەولێری دامەزراندووە و، ئەو کەسانەش کە دوای گرتنی شارەکە، تا خۆی لە موسڵ بووبێ - حوکمی هەولێریان کردووە، بریکاری خۆی بوونە و، لەبەر ئەوەش باوکی ئەو دوو میرە بووە کە دوو بەش لە سێ بەشی سەدەیەك حوکمی هەولێریان کردووە، نەخاسمە کە ئەمارەتەکەش بەشێك بوو لە موسڵ، جا، لەبەر ئەوانە، نابێ لەبیری بکەین و، پێویستە، کەموزۆر، ڕەوشی ژیان و چالاکییەکانی بخەینە بەرچاو.

أ - لەدایکبوونی (زین الدین علی کچك):

ساڵی لەدایکبوونی ئەم میرە، بەتەواویی، نازانین، وەلێ بەپێی گێڕانەوەی هەندێ لەمێژونووسان، کەموزۆر، دەتوانین بیزانین. (ابن خلکان) دەڵێت - کەسانی دیکەش هەر لەو دەگێڕنەوە - کە (زین الدین علی کچك) تەمەنی درێژی بەسەر بردووە و، دەڵێن سەد ساڵی تێپەڕ کردووە[2]، جا، ئەگەر ئەوە ڕاست بێت، ئەوا، دەبێ لەساڵی (٤٦٣ك/ ١٠٧٠ز)دا لەدایك بووبێت، چونکە، لەساڵی (٥٦٣ك/ ١١٦٨ز)دا مردووە.

---

[1] وشەی (کچك) یان (کوچك) لەبزێکی تورکییە، ئەکا (بچووك)، واتا: (کورتە باڵا)... ابن خلکان، وفیات الاعیان: ٣/ ٢٧٠.

سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٨/ ٢٧٣.

ئەسڵی وشەکەش تورکییە، وەلێ لە فارسی و کوردیشدا هەیە. بنۆڕە: شمس الدین سامی، قاموس ترکی، ص ١١٩٢.

[2] ابن خلکان، وفیات الاعیان، ٣/ ٢٧٠.

بەهەرحاڵ، ئەوەی کە دێتە ڕێگامان دەقی قسەکەی (ابن الأثیر)ە، کە باسی ژیانی (عماد الدین زەنگی) دەکات و دەڵێت: "کە - قسیم الدولة آقسنقر - کوژرا، (عماد زەنگی)ی کوڕی، جێگای گرتەوە، بەلاَم (عمادالدین زەنگی) ئەو کات منداڵێکی - دە ساڵان - بوو، کۆیلە و برادەرانی باوکی لە دەوری خڕ بوونەوە، (زین الدین علی کچك)یشیان لەگەڵدابوو، ئەمیش هەر منداڵ بوو[1]."

خۆ ئەگەر بزانین کە (آقسنقر) لە ساڵی (٤٨٧ك/ ١٠٩٤ز) کوژراوە و، تەمەنی کوڕەکەی ئەو کات، دە ساڵ بووبێت، ئەوە مانای وەهایە کە ئەو کوڕە لە دەوروبەری ساڵی (٤٧٧ك/ ١٠٨٤ز)دا لەدایك بووە، لەدایکبوونی (زین الدین علی کچك)یش هەر بەو پێودانگەیە. بەهەر حاڵ ئەگەر پشت بە قسەکانی (ابن الأثیر)یش ببەستین، ئەوا، (زین الدین علی کچك) ڕێك، لە دەوروبەری تەمەنی نەوەد ساڵیدا بووە کاتێ کە مردووە.

ب - بەشداریکردنی (زین الدین علی کچك) لە دامەزراندنی ئەتابەگایەتیی موسڵدا (٥٢١ك/ ١١٢٧ز):

ئەم میرە، بەشدارییەکی چالاك و کارای لە دامەزراندنی ئەتابەگایەتیی موسڵدا کردووە و[2]، پشتی (عماد الدین زەنگیی) گرتووە و، دنەی داوە کە ئاواتی خۆی بێنێتە دی و، واز لە دوودڵی و ڕاڕایی بێنێت. ئەوە بوو، کاتێ کە (زەنگی) لە

الذهبي، العبر في خبر من عبر، ٤/ ١٨٢.

ابن العماد، شذرات الذهب، ٤/ ٢٠٩.

[1] ابن الأثیر، الباهر، ص ١٥.. ابوشامة، کتاب الروضتین ١/ ٢٧. (دواداری)یش دەڵێت: زەنگی، کاتێ باوکی مرد، هێشتا باڵغ نەبوو بوو، سەیری کتێبەکەی بکە: (کنز الدرر وجامع الغرر) ص ٤٩٩.

[2] لەبارەی ئەم ئەتابەگایەتی و، حوکمی (عماد الدین زەنگی) یەوە، بنۆڕە: (الدکتور عماد الدین خلیل، عماد الدین زنکي، رسالة ماجستیر، طبعة الدار العلمیة، بیروت ١٩٧١.

(بصره) بوو، (آقسنقر البرسقی)[1] - كه میرێك بوو له میرەكانی سوڵتانی سەلجووقی محمودی كوری سوڵتان مسعود) ناردی بەشوێنیا كه بێت بۆ لای بۆ موسڵ - ئەو دەمە (البرسقی) له بریكاریی ئەم سوڵتانەدا حوكمی موسڵی دەكرد - بەڵام زەنگی حەزی نەدەكرد لەگەڵ (البرسقي)دا كاربكات، لەبەر ئەوە، هاوڕێ و هەڤاڵانی خۆی خڕكردەوە و، لەگەڵیاندا كەوتە ڕاوێژكاری و گوتی: "لەم ژیانە بێزار بووین، هەر ڕۆژە و میرێك حوكمی ئەو وڵاتە دەكات، فەرمانیشمان پێ دەدرێت كه بە قسەی بكەین و، بەئارەزووی ئەو هەڵسوروڕێین، ئیدی بەهەوەسی خۆی.. جارێك لە عیراق داماندەنێ و، جارێك لەموسڵ و، جارێك له وڵاتی جزیرە و، جارێكیش لە شام، جا، ئێوە ڕاتان چییه و چی بكەم باشە[2]؟

له وەڵامدا (زین الدین علی كچك) كه - وەك (ابن الأثیر) دەڵێ دۆستێكی دڵسۆزی (عماد الدین زەنگی بووە - هەڵیدایە و گوتی: "توركمان، مەسەلێكیان هەیە، دەڵێت، ئەگەر بەردێك دەخەیتە سەر سەرت، بەردی چیایەكی گەورە بێت باشترە"، جا ئێمەش ئەگەر بمانەوێت خزمەتی خەڵك بكەین، ئەوا سوڵتانی سەلجووقی گەورەترە و چاكترە. (عماد الدین زەنگی) قەناعەتی بە قسەكەی هێنا و، هەستا، لە (بصره)وە بەرەو (أصفهان) كەوتەڕێ و خۆی گەیاندە لای سوڵتان مەحمود - ئەمە لەساڵی (٥١٧ك/ ١١٢٣ز)[3]دا ڕووی دا. ئیدی لەو كاتەوە (زین الدین علی كچك) بووە ناودارترین میر له میرەكانی (عماد الدین زەنگی)، ئەمیش هەركاتێ تووشی گێچەڵێك ببوایە، بەو میرەی دەگوت: "ها... علي (واتا زین الدین علي).. ئەوا، بەقسەی تۆمان كرد و[4] بەردە گەورەكەمان خستە سەر سەری خۆمان."

---

[1] له ساڵانی (٥١٥ك) حوكمی موسڵی لەدەست بوو، تا كوژرانی بەدەست یەك لە فیدائییەكانی ئیسماعیلییەكان.

[2] الباهر، ٢٧.

[3] ن. م. ص.

[4] ن. م. ص.

لـه سـالّی (٥٢١ك/ ١١٢٧ز) (عمـاد الـدين زەنگـی) تـوانيی ئەتابەگايـەتيی موسـڵ دابمەزرێنێت، بۆ ساڵی دواتر ٥٢٢ك (يان ٥٢٦ك) زەنگی ئەربيلی داگير كرد و رادەستی (زين الدين علی كچك)ی كرد، ئەميش بووە جێگای متمانەی ئەو و، بـەردەوام لـەژێر ئاڵاو ئيتاعەتيدا مايەوە و... لەساڵی (٥٣٩ك/ ١١٤٤ز)دا (نصير الدين جقر)ی بريكـاری (جێگـری) ئەتابـەگ لـە موسـڵ بـە دەسـتی (الـب أرسـلان) ناسـراو بـە (الخفـاجی بـن السلطان محمود) كوژرا، هەواڵی كوژرانی گەيـشتە ئەتابـەگ (عمـاد الـدين زەنگـی) لـە كاتێكـدا كـە بـە گـەمارۆدانی قـەڵای (الـبيرة)[1]وە سـەرگەرم بـوو، هەنـدەی نـەمابوو داگيری بكات، بەڵام كە ئەم هەواڵەی پێ گەيشت، لەوە ترسا كـە وڵاتەكـەی لـێ يـاخی ببێت و بقەومێت، لەبەر ئەوە وازی لە گەمارۆكە هێنا و، (زيـن الـدين علـی كـچك)ی نارد بۆ قەڵای موسڵ تا جێگەی جێگرە كوژراوەكەی بگرێتەوە[2].

(زين الدين علی) لە موسڵ كەوتـە پێڕۆكردنـی سياسـەتێكی بـەئاوەز و هەقيانـەت، بـە پێـچەوانەی سياسـەتە چـەوتەكەی (نـصيرالدين جقـر)، لەبـەر ئـەوە خەڵكەكـەی دڵنياييـان لـێ پەيـدا كـرد و، وڵاتەكـە زێـتر كەوتـە ئـاوەدانی[3] و خۆشـگوزەرانی و، هەندێ سەرچاوەش دەڵێن كـە ئەتابـەگ زەنگـی دوا بـەدوای گرتنـی شـاری (الرهـا)[4]

---

[1] (البيرة): شارۆچكەيەكە، نزيك بە (سميساط) دەكەوێتە نێوان حەڵەب و بەندەرە ڕۆمييەكانەوە، قەڵايەكی قايمە، ياقوت ١/ ٥٢٦.

[2] البنداري، تأريخ دولة آل سلجوق، ص ١٨٨. الكامل ١١/ ١٠٢. ابن العديم، زبدة الحلب، ٢/ ٢٨١.

[3] ابن القلانسي، ذيل تأريخ دمشق، ٢٨١.

ابن الأثير، الباهر، ص ٧٣.

ابو شامة، الروضتين، ١/ ٤١، ابن واصل، مفرج الكروب، ١/ ٩٦.

ابن خلكان، وفيات، ١/ ٣١٦، ط ١٩٤٨.

[4] شارێكی جزيرەيە، دەكەوێتە نێوان موسڵ و شامەوە: ياقوت، معجم البلدان، ٣/ ١٠٦.

لە سەرچاوە ڕۆژاوايی و مەسيحييەكانيشدا بە (أديسا = Edessa) ناودەبرێت، ئێستا كەوتووەتە ناو سنوری توركياوە و پێيدەڵێن (ئورفە).

Segal, I. b. Edessa The blesses City, p. 247.

(٥٣٩ك/ ١١٤٤ز)، (زين الدين علی)ی دامەزراندووە بە سەرداری ئەم شارە، (زیـن الـدین علی)یش خۆئاسایی، بە ئاوەز و بە نەرمی[1] بەڕێوەی بردووە.

کاتێکیش کە (زەنگی) کوژرا (٥٤١ك/ ١١٤٦ز)[2]، (زین الدین علـی کـچك) بەیارمـەتیی وەزیـری ئەتابـەگی (جمـال الـدین الاصـفهانی) و، (صـلاح الـدین الیاغـسیانی) لـەپاش (زەنگی) تەختی ئەتابەگییەکـەیان پاراسـت و دژ بـە هەڵپـەی (الـب أرسـلان)ی کوڕی سوڵتان محمود راوەستان کە دەیویـست هـەلی ئاژاوەی کوژرانـی ئەتابـەگ بقۆزێتـەوە، بـەڵام، ئـەوان نەیانهێـشت سـوود لـەو هەلـە ببـینن، ئـەوە بـوو، (زیـن الـدین علـی) دەستبەجێ زەلامی نارد بۆ لای میر (سیف الدین غازی)ی کوڕە گەورەی (عمـاد الـدین زەنگـی) کـە لـەو دەمـەدا لـەجیاتی بـاوکی حـوکمی شـارەزووری دەکـرد. ئـەویش بەهەڵـەداوان، بـەر لـەوەی پیلانەکـەی (ألـب أرسـلان)[3] سـەر بگـرێ، گەیـشتەجێ و،

---

[1] ستیفن رنسیمان، تأریخ الحروب الصلیبیه، ج ٢، ص ٣٨٢.
سەرچـاوە عەرەبییـەکان هـەواڵی ئـەم دامەزراندنـە نـاڵێن، پێدەچـێ ئـەم دوو مێـژوو نووسـە لـە سەرچاوە لاتینی یان ئەرمەنییەکانەوە وەریانگرتبێت.

[2] (زەنگی) بەدەستی نۆکەرەکەی خۆی (برنقش) لە کاتێکدا کوژرا کـە گـەمارۆی قـەڵای (جعبر)ی دابوو. ئەم قەڵایە، لەسەر فورات، لە (صفین)ەوە نزیکە و، پێیـان دەگـوت قـەڵای (دوسـر)؛ بنـۆڕە ـ ابن القلانسي، ذیل تأریخ دمشق ٢٨٤ ـ ٢٨٥. ابن الجوزي، المنتظم، ١٠/ ١١٩. الكامل، ١١/ ١١٠.
سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٨/ ١٩١.
ابن خلكان، ط القاهرة، ٢/ ٨٠.
ابن قاضي شهبة، الكواكب الدرية في السيرة النورية ١١٩.

[3] البنداري، تأریخ دولة آل سلجوق، ص: ١٩٠.
الكامل، ١١/ ١١٣.
الباهر، ٨٥ ـ ٨٦.
سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٨/ ١٩١.
وفیات الاعیان، ط القاهرة، ٣/ ١٧٦.
ابن العبري، تأریخ مختصر الدول، ص ٢٠٧.
K. M. Setton, A History of The Crusades, V. l, P. 462.

تەختی ئەتابەگییەکەی گرتە دەست و، کوچکەکانی دەوڵەتەکەی باوکی[1] بەر قەرار ڕاگرت و، حوکمی (زین الدین علی)ی بەسەر قەڵای موسڵدا چەسپاند و، بگرە زەویی زێتریشی بۆ دابڕی و پێگە و جێگەیشی بەرزتر کردەوە[2].

ج- - (زین الدین علی کچك) لە سەردەمی (قطب الدین مودود)دا، ٥٤٤ - ٥٦٥ك/ ١١٤٩ - ١١٦٩ز:

لە ساڵی (٥٤٤ك/ ١١٤٩ز)دا، ئەتابەگ (سیف الدین غازی) بە نەخۆشی، مرد و، بڕیاردرا کە (قطب الدین مودود بن زنگی)[3]ی برای حوکم بگرێتە دەست. ئەمیش حوکمی موسڵی وەرگرت و (زین الدین علی)ی کرد بە بریکاری خۆی. ئەستێرەی بەختی ئەم میرە، لە سەردەمی حوکمی ئەم ئەتابەگەدا، لە ڕۆژانی پێشتر زێتر دەدرەوشایەوە. ئەم میرە، واتا (زین الدین علی) سەرەڕای پۆستی بریکاری ئەتابەگ، کرا بە فەرمانداری لەشکری موسڵ و لەشەڕەکانی ناوچەکەدا بەشداریی کرد، نەخاسمە لە شەڕەکانی نێوان خودی سەلجووقییەکاندا کە لەسەر تەختی بەغدا و، بۆئەوەش کە خوتبە بە ناویانەوە بدرێت، لە کێبڕکێ و ململانێدا بوون.

بە نموونە، لە ساڵی (٥٥١ك/ ١١٥٦ز)دا ناکۆکییەك لەنێوان سوڵتان (محمد بن محمود) و، مامیدا (سلیمان شاه ابن السلطان محمد بن ملکشاه) هەڵایسا و، خەلیفەی بەغدا (المقتفي لأمر الله) لایەنی (سلیمان)ی دەگرت و یاریدەی دەدا، کاتێکیش

---

[1] الباهر، ٨٦.

میرخواند، تأریخ روضة الصفا، ٤/ ٥٩٦.

هەرچی (نور الدین محمود)ە، کە کوڕی دووەمی ئەتابەگە، لە ناکاودا، لە هەموویان ڕاپەڕی و پەنجەوانەکەی باوکی لەگەڵ خۆیدا برد و، خۆی گەیاندە حەڵەب و چووە لای مەلیکی حەڵەب، ئیدی، بەوەش؛ ئەتابەگایەتییەکەی زەنگی، بوو بە دوو بەش، بەشی موسڵ، بۆ (سیف الدین غازی) و، بەشی حەڵەبیش کەوتە دەست (نور الدین محمود الشهید).

[2] الباهر ٩٢ ـ ٩٣.

[3] ابن القلانسي، ذیل تأریخ دمشق، ص ٣٠٦.

الباهر، ٩٤. الکامل ١١/ ١٣٩. أبو الفداء، المختصر في اخبار البشر، ٣/ ٢١.

کوشتار لەنێوانیاندا قەوما، سوڵتان محمد، بە کۆمەکی ئەتابەگی موسڵ (قطب الدین مودود)[1] بەسەر (سلیمان)دا سەرکەوت، سلیمان هەڵات و، بەنیازبوو لەڕێگای شارەزوورەوە خۆی بگەیەنێتە بەغدا - بەڵام شارەزوور، ئەو دەمە بەشێك بوو لە موڵکی (زین الدین علی کچك) و، لەجیاتی خۆی، میر (بزان) حوکمی دەکرد[2]. ئەم دووانە کەوتنە سووسەی هاتنی سوڵتانی بەزیوو، بۆسەیان بۆ نایەوە و گرتیان. ئەوجا (زین الدین علی) بردی بۆ موسڵ و، لەوێ، لە بەندیخانەی توند کرد[3].

پاش چەندین ساڵ (سلیمان شاه) لەسەر داوای میرە سەلجووقییەکانی هەمەدان (٥٥٥ك/ ١١٦٠ز) لە بەندی ئازاد کرا، چونکە ئەو میرانە، دوای مردنی سوڵتان (محمد بن محمود)[4] بەنیاز بوون، لەجێگای ئەم سوڵتانە بیخەنە سەر تەخت. ئەوە بوو (سلیمان شاه) لەگەڵ (زین الدین علی) پێکەوە. بەرەو هەمەدان کەوتنە ڕێ و، لەسەر ئەوەش پێکهاتن کە یەکێتییەك لە نێوان سەرکردایەتیی (مەملەکەتە سەلجووقییەکەی هەمەدان و ئەتابەگایەتیی موسڵدا) دامەزرێنن. بەڵام ئەم پرۆژەیە سەری نەگرت، (زین الدین علی) - پاش ئەوەی سوڵتانی نوێی گەیاندە هەمەدان -، خۆی بەدەستی بەتاڵ زڤڕییەوە بۆ موسڵ[5].

---

[1] ابن الجوزي، المنتظم، ١٠/ ١٦٥. البنداري، تأريخ دولة آل سلجوق، ٢٢٢.

الكامل ١١/ ٢٠٧. تأريخ ابن الوردي ٢/ ٨٠.

[2] الباهر، ١٠٨ ـ ١٠٩. الكامل ١١/ ٢٠٧.

[3] الحسيني، اخبار الدولة السلجوقية، ١٤٢.

البنداري، تأريخ دولة آل سلجوق، ٢٢٢.

الكامل، ١٠/ ٢٠٧. ابن خلدون، العبر، ٥/ ١٥٣.

[4] الحسيني، اخبار الدولة السلجوقية، ١٤٣.

البنداري، تأريخ دولة آل سلجوق، ٢٦٤. الراوندي، راحة الصدور، ٣٩٣. الكامل ١١/ ٢٥٤. الصفدي، الوافي، ٥/ ٨.

ابن الوردي، تأريخ ابن الوردي، ٢/ ٨٨.

[5] المنتظم، ١٠/ ١٩٢. الباهر، ١١٤ ـ ١١٥. الكامل، ١١/ ٢٥٤ ـ ٢٥٥.

ابن خلدون، كتاب العبر، ٥/ ١٦١ ـ ١٦٢. ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة، ٥/ ٣٣.

ململانێ، لەسەر وەرگرتنی تەختی بەغدا هەڵگیرسایەوە، چونکە خەلیفە قایل نەبوو، بەناوی (سوڵتان محمد ابن محمود)[1]ەوە خوتبە بدرێت، سوڵتانیش دیسان هانای بردەوە بەر ئەتابەگی موسڵ، ئەویش دەستبەجێ لەشکرێکی لەژێر فەرماندەی بریکار و سەرلەشکرەکەی خۆی (زین الدین علی کچك)دا پێکەوە ناو، کردیە سەر بەغدا و[2]، لەوێ شەڕ و کوشتارێکی کەلەلایی لەنێوان ئەمان و خەلیفەدا قەوما... وەلێ (زین الدین علی) ئەو کەفوکوڵەی پێشتری بەرەو ساردبوونەوە دەچوو، تا وەهای لێ هات دەستی لە شەڕی خەلیفە بەردا[3]. هۆکاری ئەمەش پێدەچێ ئەتابەگی حەڵەب (نورالدین محمود) بووبێت. کە دەڵێن، گوایا ئەو فەرمانی داوە بە (زین الدین) شەڕ لە دژی خەلیفەی بەغدا ڕابگرێت[4]. یان، ڕەنگە پاداشت و

---

[1] المنتظم، ج (١٠)، ص ١٦٤ و (١٦٨ ـ ١٧١) و (١٧٣ ـ ١٧٦).

الحسيني، اخبار الدولة السلجوقية، ١٣٤ ـ ١٣٧.

الراوندي، راحة الصدور، ص ٣٨١.

الذهبي، العبر، ٤/ ١٤٥.

احمد بن زيني دحلان، تأريخ الدول الاسلامية، ص ٤٨.

[2] المنتظم، ١٠/ ١٦٥. الحسيني، اخبار الدولة السلجوقية، ١٢٥.

الباهر، ١١٣. حمدالله المستوفي القزويني، تأريخ گزيدة، ص ٣٦٢.

٤٥٩ ـ ٤٦٠. الذهبي، دول الاسلام، ٢/ ٤٩.

[3] (وتارێکی ـ عباس العزاوي ـ لە کۆواری ـ المجمع العلمي العربي ـ دا، دمشق، مجلد (٢١) لەژێر سەردێڕی (آل بکتگین)دا، ویستوویەتی (زین الدین علی) وەها نیشان بدات کە گوایا لایەنی خەلیفەی گرتبێ و، دەڵێت: "ئەم فەرماندارە، هەوای دەوڵەتی عەبباسیی لەسەردا بووە و، لەبنەوە لایەنی عەبباسیی گرتووە و نەیویستووە تووشی پەندی بکات"، کەچی هەواڵەی سەرچاوە گەلێکمان دەکات کە ئەو قسانەی خۆی ئاوەژوو دەکەنەوە، (لاپەڕەی: ٤١٥). بەڵام (دکتۆر مصطفى جواد) ـ زين الدين علی کچك بە پیاوێکی بەدڕەوشت دادەنێت چونکە دوژمنی تەختی عەبباسی بووە و دەڵێت: "زین الدین" پشتیوانی ـ عماد الدين ـ و سەلجووقییەکان بووە و دژ بە عەبباسییەکان بووە؛ بەد ڕەوشتیش لەوە زیاتر نابێت"... بنۆڕە: پەراوێزی لاپەڕەی (٧٢٨) لە کتێبی (مجمع الآداب)ی، ابن الفوطي، ق٤، جـ ٤...

[4] المنتظم، ١٠/ ١٧١. الكامل ١١/ ٤١٢. ابن خلدون، ٥/ ١٥٦.

قەرەبووی وەرگرتبێت، یان بەڵێنی ماددیی پێ درابێت و دەمی شیرین کرابێت[1]. سا، بەهەر حاڵ سەرەنجام، خەلیفە لەم ململانێیەدا بەسەر سوڵتانی سەلجووقیدا - کە (زین الدین علی کچك) بە هانایەوە هاتبوو، سەرکەوت.

د - پێوەندیی (زین الدین علی کچك) لەگەڵ (نورالدین محمود)ی ئەتابەگی حەڵەب (٥٤١ - ٥٦٩ك/ ١١٤٦ - ١١٧٣ز):

هەرچەندیشە بە مردنی ئەتابەگ (عماد الدین زەنگی)ساڵی ٥٤١ك/ ١١٤٦ز، حەڵەب لە ئەتابەگایەتیی موسڵ دابڕا، وەلێ (زین الدین علی کچك) پێوەندی و دۆستایەتیی لەگەڵ سەرداری حەڵەب (نورالدین محمود)ی کوڕی ئەتابەگ زەنگی هێشتەوە. ئەم پێوەندییە بەرەو چاکتریش گۆڕا و، شاری (حران)یشی پێ بەخشی[2]. ئەمەش لەساڵی (٥٥٤ك/ ١١٥٩ز)دا رووی دا چونکە لەو ساڵەدا پێوەندیی سەرداری حەڵەب لەگەڵ (نصرة الدین - أمیر أمیران)ی برایدا تێکچوو لەبەر ئەوەی (نصرة الدین) مرخی لە تەختی براکەی خۆش کردبوو، لە شاری (حران) ئاڵای یاخیبوونی هەڵکردبوو. (نورالدین)یش - کە لە نەخۆشییەکەی هەڵسایەوە - بەرەو (حران) کەوتە ڕێ و، (نصرة الدین) هەڵات و منداڵەکانی لە قەڵای شارەکەدا بەجێ هێشت، ئیدی (نورالدین) شاری (حران)ی

(الصفدي)یش دڵێت: (زین الدین علی کچك) داوای لە خەلیفە کردووە کە لێی ببوورێت، بەوەش هاتووەتە سەر ڕێ (واتا ملکەچ بووە). سەیری دەستنووسی (الواقي بالوفیات)، جـ ١٢، ق ١، وەرەقەی ١٣، بکە.

[1] د. طلیمات دەڵێت: گومانی تێدا نییە کە (زین الدین علی کچك) پشتی ـ ملك محمد ـ ی بەرنەدا، بە پاداشتی خەلیفە نەبێت کە پێشەکی لە خەلیفەی وەرگرت. بنۆڕە کتێبەکەی. د. طلیمات (مظفر الدین کوکبري)، لاپەڕە. ٣٣.

(ابن الأثیر)یش دەڵێت: (خەلیفە، هەند نامەی بۆ ـ زین الدین ـ نووسی و دڵخۆشیی دەدایەوە، تا، لە شەڕەکە ساردی کردەوە). بنۆڕە: لاپەڕەی ١١٤ لە (الباهر).

[2] (حران): شارێکی بەناوبانگە، شاری وڵاتی (مضر)ە، ڕۆژە ڕێیەك لە (رها)و، دوو ڕۆژەڕێ لە (الرقە)وە دوورە. معجم البلدان، ٢/ ٢٣٥.

وەرگرتەوە و ڕادەستی (زين الدين على كچك)ی كرد[1]. بەو جۆرە، ئەم شارە كەوتە سەر موڵكی ئەم ئەمیرە.

لە ساڵی (٥٥٩ك/ ١١٦٤ز)دا (نورالدين محمود) بانگێشتی میرگەلی موسوڵمانانی كرد، بێنە شەڕی خاچدروشمان و، (قطب الدين مودود)ی برایشی كە ئەتابەگی موسڵ بوو، بۆ ئەو شەڕە بانگهێشت كرد، (قطب الدين) كەوتە خۆ و لەشكری موسڵی خڕكردەوە و، (زين الدين على كچك)ی كرد بە پێشەنگی لەشكرەكە و ئەمیش بە پەرۆشەوە بەرەو شەڕی خاچدروشمان كەوتەڕێ و[2] هەندەی نەبرد لەگەڵ خاچدروشماندا چنگیان لێك گیر كرد و پێكدا هەڵپرژان، هەرچیش كە خاچدروشمانە ئامادەگییەكی زەبەنیان هەبوو[3]، بەڵام موسوڵمانان، غەڵەبەیان سەند و قەڵای (حارم)یان داگیر كرد[4] و، (نور الدين محمود) دەستبەجێ خستیە سەر خاكی ژێر دەستی خۆی. (زين الدين على كچك) لەو شەڕەدا ڕۆڵێكی بەرچاوی گێڕا[5] وێڕای ئەوەش كە تەمەنی، خۆی دابوو لە نەوەد.

---

[1] ابن القلانسي، ذيل تأريخ دمشق، ٣٥٨. الكامل، ١١/ ٢٥٢.
مفرج الكروب، ١/ ١٣١. زبدة الحلب، ٢/ ٣١٠ ـ ٣١١. الروضتين، ١/ ١٢٣.
ابن شداد، مخطوط (الاعلاق الخطيرة)، قسم الجزيرة، ورقة ١٨أ.

[2] الكامل، ١١/ ٣٠٢. الباهر، ١٢٣.
سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٨/ ٢٤٦.
ابن العديم، زبدة الحلب، ٢/ ٣١٨. ابن الفرات... مجلد٤، جـ ١، ص ١٣.

[3] ابن الأثير، الكامل ١١/ ٣٠٢. الباهر، ١٢٤.
ابوشامة، الروضتين، ١/ ١٣٣ ـ ١٣٤.

[4] (حارم): قەڵایەكە و شارێكی بەخێر و بەرەكەتە و، سەر بە حەڵەبە و، دەكەوێتە بەرامبەر (انطاكية).. معجم البلدان، ٢/ ١٥٥.

[5] ابن العديم، زبدة الحلب، ٢/ ٣٣٠.
ابن قاضي شهبة، الكواكب الدرية في السيرة النورية، ص ١٦٧.

هـ - شەخسیەتی (زین الدین علی کچك):

مێژوونووسان گەلێك باسی خەسڵەت و ئاكاری ئەم میرەیان كردووە و، بە شانوباڵیدا هەڵیانداوە. جا، لەبەر ئەوەش كە ئازا و چاوتێر و بەحورمەت و خاكەڕایی (متواضع) بووە، بە سوارچاكێكی زەمەنی خۆی لە قەڵەمیان داوە. وەك دەشڵێن، گوایا، لەشكرێك (زین الدین علی كچك)ی تێدا بووبێت، هەرگیز نەبەزیوە[1]، چونكە زەلامێكی تا بڵێی بەهێز و جوامێر و[2] تەواوێ بەجەرگ و شۆڕەسوار بووە و[3]، كەسانێكیش بە سوارچاكی بەناوبانگ و قارەمان ناویان بردووە[4]، كە پاڵەوانێك بووە لە پاڵەوانەكانی ئیسلام و كەڵە پیاوی مەیدان و[5]، زەلامی بەهیممەتی وەك ئەو، كەم هەڵكەوتووە[6]. (ابن دحیة)[7]یش بە نازناوی (شۆڕەسواری ئیسلام و سەرداری هەولێر) ناوی دەبات. (حمدالله المستوفي القزويني)یش باسی هەڵوێستی ئەم پیاوە دەكات بەرامبەر بە ململانێی نێوان

---

(1) ابن الأثير، الكامل، ١١/ ٣٣١. الباهر، ١٣٦.
سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٨/ ٢٧٢.
ابوشامة، الروضتين، ١/ ١٥٢. مفرج الكروب، ١/ ١٥٤.
ابن الفرات، مجلد ٤، جـ١، ص ١٣.
(2) ابن القلانسي، ذيل تأريخ دمشق، ص ٢٨١.
ابن خلكان، ٣/ ٢٧٥. الذهبي، العبر، ٤/ ١٨٢.
ابن أبي عذيبة، مخطوط (انسان العيون، ص ٢٩٢).
(3) ابن خلكان، ٤/ ٣٨٧.
(4) الذهبي، العبر، ٤/ ١٨٢.
ابن العماد، شذرات الذهب، ٤/ ٢٠٩.
(5) ابن الفرات، م. ن. ص.
الصفدي، مخطوط (الوافي بالوفيات) جـ ٢، ق١، ورقة: ١٣.
(6) الذهبي، دول الاسلام، ط ١٣٦٥ ك، ٢/ ٥٥.
(7) ابن دحية، النبراس في تأريخ خلفاء بني العباس، ص ١٥٥.

سوڵتانە سەلجووقییەکان کە لەسەر زەوتکردنی تەختی بەغدا لەنێوانیاندا قەوما دەڵێت: (زین الدین علی کچك) پیاوەتی و ئازایەتی نواند[١].

(اسامة ابن منقذ) (ت ٥٨٤ك/ ١١٨٨ز) کە یەکێك بووە لە هاوزەمەنی (زین الدین علی کچك) و، ئەو کات سەری لە موسڵ و هەولێر داوە[٢]، دەربارەی ئازایەتیی ئەو پیاوە، دەگێڕێتەوە، دەڵێت: (ئەتابەگ عماد الدین زەنگی، جار جارە، قسەی بۆم دەکرد، دەیگوت: سێ نۆکەر هەن، یەکیان لە خوا دەترسێ، لەمن ناترسێ، ئەوە (زین الدین علی کچك)ە. دووەمیان لە من دەترسێ و لەخوا ناترسێ، ئەوەیان (نصیرالدین سنقر)ی وەزیرە، سێیەمیان، نە لە خوا دەترسێ و، نە لە خۆم، ئەمیان (صلاح الدین محمد الیاغیسیانی)یە[٣].

جوامێرییەکی دیکەی (زین الدین علی کچك) ئەوەیە، کاتێ خەلیفەی لێکەوتوو[٤] (الراشد) هەڵات و گەیشتە موسڵ و هانای بردە بەر ئەتابەگ و لە ساڵی (٥٣٠ك/ ١١٣٥ز)دا پای غوربەتی لەلای ئەتابەگ کرایەوە، سوڵتان مەحموود نامەیەکی کردە سەر ئەتابەگ و داوای لێ کرد کە (الراشد)ی ڕادەست بداتەوە، وەلێ (زین الدین علی کچك) نەیهێشت[٥]. ئەوەش ئەتابەگی ناچار کرد کە داوای لێبووردن لە سوڵتان بکات و بڵێت: (من لە وڵاتی خۆم بە دەری دەنێم، تۆش سەرباز بنێرە سەری تا بیگرن، بەڵام نەك لە نزیك ئێمە). پاشان (زین الدین علی) تاقمێ کوردی بۆ ئامادە

---

[١] حمدالله المستوفي القزويني، تأريخ گزيدة، ص ٤٦٠.

[٢] دەربارەی هاتنی (اسامة بن منقذ) بۆ هەولێر، بنۆڕە کتێبەکەی خۆی (المنازل والديار) لاپەڕەی ٣٠٧ ـ ٣٠٨. هەروەها:

ابن خلكان، وفيات الاعيان، ط بيروت ١/ ١٩٦، لە (ابن المستوفي)یەوە وەریگرتووە، هەروەهاش ١/ ٤٦٣.

[٣] اسامة بن منقذ، الاعتبار، ص ١٥٦.

[٤] لە ساڵی (٥٣٠ك/ ١١٣٥ز) لە تەختی خەلافەت لادرا. بنۆڕە: الكامل ١١/ ٤٢. لەساڵی (٥٣٢ك/ ١١٣٧ز)دا بەدەستی ئیسماعیلییەکان کوژرا.. بنۆڕە: الكامل ١١/ ٦٢. هەروەهاش: الحسيني، اخبار الدولة السلجوقية ص ١٠٩.

[٥] ابن دحية، النبراس في تأريخ خلفاء بني العباس، ١٥٤.

کـرد و ڕایـسپاردن بیگەیێننـە ناوچـەکانی ئازەربێجـان تـا، سـەربازەکانی سـوڵتان نەیگەنێ و نەیگرن[1].

(زین الدین علی کچك) پیاوێکی چاوتێر و سنگفراوان و دەستبڵاو بوو. دەگێڕنەوە، دەڵێن، کـاتێ هۆزانڤـان "الحـیص بـیص"[2] هـۆزانێکی (شـیعرێکی) بەسـەردا هەڵدا، (زین الدین علی) بە خەڵکەکەی گوت: مـن نـازانم ئـەم هۆزانڤانـە چ دەبێـژێ، بـەڵام دەزانم داوای شـتێك دەکات، فـەرمانی دا پێـنج سـەد دینـار و ئەسـپێك و خـەڵاتێك و جـل و بـەرگی بـدەنێ سـەرجەم بـایی هـەزار دینـار[3] بێـت. - پیاوێـك بـوو، زۆری دەبەخـشی خـەڵاتی گـەورەی لەدەسـت دەهـات، وڵاتـی زۆر فـراوان و پـڕ بەرەکـەتی بەدەسـتەوە بـوو، کەچـی هیچیـشی لـەپاش بـەجێ نـەما، ئـەوەی هـەیبوو بەخـشی و، کردی بە چاکە و، دای بە خەڵك[4]. کەچی، دەبینین (ابن الجوزی) - کە هاوزەمـەنی - (زین الدین علی)بوو، بە گیر و دەستتەنگ (رەزیل)ی ناودەبات و، دەڵێت: (زین الدین علـی کـچك) لـە سـاڵی (٥٥٥ك/ ١١٦٠ز)دا لەتـەك مـیر شـێرکۆ سـەرداری (الرحبـة)[5]

---

[1] م. ن. ص: ١٥٥.

[2] الحیص بیص: شاعر (ابو الفوارس سعد بـن محمـد صـیفي، ت ٥٧٤هـ) ژیاننامەکەی لـە: وفیـات الأعیان ٢/ ١٠٦. الاسنوي، طبقات الشافعیة ١/ ٤٤٣.

الصفدي، دەستنووس (الوافي بالوفیات) جـ ٨، ص: ٢٢ ـ ١٢٤.

[3] ابن الأثیر، الکامل، ١١/ ٢٣١. الباهر، ١٣٦.

ابوشامة، کتاب الروضتین ١/ ١٥٢. العبري، مختصر تأریخ الدول: ٢١٣.

The Chronography of Gregory, V. i. p. 293.

ابن الفرات، مجلد ٤ جـ ١ ص: ١٥.

[4] الباهر: ١٣٥. ابن واصل، مفرج الکروب، ١/ ١٥٤.

دەربارەی خواردەیی و دەستبڵاویی (زین الدین علی کچك)، سەیری ئەمانەش بکە:

اسامة بن منقذ، الاعتبار، ص ١٧٨.

ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة، ٥، ٣٧٨.

[5] الرحبـة: شـارێکی جزیرەیـە لەسـەر ڕووبـاری فـورات، کەوتووەتـە خـواروی (قرقیـسیا).. معجـم البلدان، ٣/ ٢٧١.

پێکەوە، چوون بۆ حەج، میر شێرکۆ لە مەککە و مەدینە خێرێکی زۆری بەخشی بەڵام (زین الدین علی) هەرچی پارەیەکی زۆریشی لەلا بوو، بەڵام هیچی ئەوتۆی نەکرد بە خێر[1]. وەلێ (ابوشامة) بە پێچەوانەی ئەو مێژوونووسە قسان دەکات و، لەباسی ڕووداوەکانی هەمان ئەو ساڵەدا، دەڵێت: (زین الدین علی کچك) کە چوو بۆ حەج، لەڕێگای مەککە خێرێکی زۆری بە هەزاران کرد و، پارەیەکی زۆری بەخشی، ئەو وەرزەش وەرزێکی پڕ بەرەکەت بوو[2]. (ابن الأثیریش) دەڵێت: (زین الدین علی کچك) لە ڕێگا چاکەی زۆر و خێرێکی زۆری بە خەڵکەکە کرد[3]. وەلێ (سبط ابن الجوزي) دەڵێ: (زین الدین علی) دەستی تەنگ بوو و پیاوێکی گیر (ڕەزیل) بوو، بەڵام لە دوادوای تەمەنیدا کەوتە چاکەکردن و.. هیچی لەپاش بەجێ نەما، چونکە هەر پارەیەکی هەیبوو کردی بەخێر و دای بەخەڵك[4].

و - (زین الدین علی کچك) لە موسڵ دەردەچێ و بەرەو هەولێر دەچێت (٥٦٣ك/ ١١٦٨ز):

ئەم میرە، لە موسڵ بە بریکاری ئەتابەگی موسڵ و فەرمانداری لەشکری موسڵ مایەوە و، بە ئاکار و خەسڵەتی چاکی خۆی، بووە جێگای دڵنیایی و باوەڕی ئەتابەگەکان، باشترین بەڕێوەبەر و چاکترین ئامۆژگار و ڕاوێژکار بوو[5]، بەڵکو بوشبوو بە حوکمبەدەستی دەوڵەتی ئەتابەگی[6]. ناوچەگەلێکی زۆریشی لە وڵاتی جزیرە، هەر لە (حران و سنجار)ەوە بیگرە تا دەگاتە هەولێر و شارەزوور، بە قەڵاو

---

(١) المنتظم: ١٠/ ١٩٦.

(٢) ابوشامة، كتاب الروضتين، ١/ ١٢٤.

(٣) الباهر، ١١٥.

(٤) سبط، مرآة الزمان، ٨/ ٢٧٣.

(٥) وفيات الاعيان، ٤/ ٣٨٧، ط ١٩٤٨.

(٦) الكامل، ١١/ ٣٣١.

قایمکارەکانییـــەوە هـــەروەها، لــە تکریتـــەوە، تـــا ولاتـــی (الحمیدیـــة)[1] و قـــەلای هەکاری[2] بە (العمادیة)شـەوە، بـە قـەلای موسلێـشەوە، ئەمانـەی هـەموو بەدەسـتەوە بوو، لەماق خۆی دەستی هـەلگرت و هـەمووی خـستە بـەر دەسـتی ئەتابـەگ (قطـب الدین مودود)[3] و تـەنیا هـەولێری بـۆ خـۆی هێـشتەوە، ئـەوەش لەبـەر ئـەوەبوو کـە ئەتابەگ (عماد الدین زەنگی)[4] پێشتر هەولێری بۆ دابڕیبوو، ئەمیش شـانازیی پێـوە دەکرد و، مالّ و منداڵ و گەنجینە و نەختینەی لەم شارە دانابوو[5].

(زین الدین علي کچك) بە تەمەندا چووبوو، کاتێکیش کوێر و کـەڕیش بـوو، ئیـدی لەکار کەوت و پەکی کەوت، ئنجا داوای لە (قطب الدین مودود) کرد، ڕێگای بـدات لـە موسلّ باربکا و بگوازێتەوە بۆ ئەربیل و پێیگوت: مـن لەمـەودوا بەکـەڵکی تـۆ نایـەم، من پیربووم و بڕستم لێ بڕاوە و شەکەتم، کەڕ و کوێریش بوومـە[6]. ئیـدی مـاڵاوایی لە ئەتابەگ کـرد و، لـە موسـڵ بـە دەرکـەوت و، هەواڵیـشی نـارد بـۆ بریکارەکـانی کـە

---

[1] بەناوبانگترین شاری ولاتـی (الحمیدیـة) قـەلای (عقـر = عقـرة)یـە، قەلایـەکی قایمـە کەوتووەتـە ڕۆژهەلاتی موسڵ.. معجم البلدان، ٤/ ١٣٦. هـەروەها: (شـوش) قەلایـەکی دیکـەی سـەر بـە موسـڵە، تـا بڵێی بەرزە، دەکەوێتە نزیك - عقر - ی (الحمیدیة)وە... معجم البلدان، ٣/ ٣٧٢.

[2] (الهکاریة): شار و ناحیە و چەندین گوندە لە ژووورووی موسڵ لە (جزیرەی ابن عمـر)، نـشینەی کوردانە، پێیان دەڵێن کوردی هەکاری.. معجم البلدان ٥/ ٤٠٨.

(آشب)یش شارێکە لە شارە گەورەکانی هەکاری، کاتی خۆی مەزنترین قەلای هەکاریی سەربە موسڵ بووە، ئەتابەگ (عماد الدین زەنگی) وێرانی کرد و، لەجیاتی (العمادیـة)ی لەنزیکیـەوە بنیـات نـا و، بەناوی خۆیشیەوە ناونرا.. بنۆڕە: معجم البلدان، ١/ ٥٤ و، ٤/ ١٤٩.

[3] الکامل، ١١/ ٣٣١. الباهر، ١٣٥.

مرآة الزمان، ٨/ ٢٧٢. الروضتین، ١/ ١٥٢.

[4] ابن العبري

The Chronography, V, I, p. 292.

[5] الکامل، ١١/ ٣٣١. ابن العبري، تأریخ مختصر الدول، ٢١٢.

ابن الفرات، مجلد ٤، ج ١، ص ١٤.

The Encycl of islam, (art, begtegainds) V. I, p. 1160.

[6] مرآة الزمان، ١٨/٢٧٢، النجوم الزاهرة، ٥، ٣٧٨.

لەسەر شارگەل و قەلاکانی خۆی بە حاکمی کردبوون، هەمووی ڕادەستی سەرداری موسڵ بدەن، ئەوانیش داواکەیان بەجێ هێنا، تەنیا (تبر = طبر) بریکارەکەی تکریتی نەبێت، ئەو بە سەرداری تکریت[1] مایەوە و، (بوزان)ی بریکاریشی لە شارەزوور[2] مایەوە.

(زین الدین علي کچك) گەیشتە هەولێر، تەواو پیر بوو بوو، ماوەیەکی کەم مایەوە و، لە دوادوای ساڵی (٥٦٣ك/ ١١٦٨ز)دا مرد و بە گۆڕێکیان سپارد، بەناوی خۆیەوە دەناسرا، کەوتبووە تەنیشت مزگەوتە کۆنەکەی ناو شوورەی دەوری شاری هەولێر[3].

(زین الدین علي کچك) ئاسەوار و ئەوقافێکی زۆری لەشاری موسڵ لەپاش بەجێ ما، لەو ماوە دوور و درێژەی کە لەو شارەدا بەسەری بردبوو فەرمانی دابوو بنیاد بنرێن.

(زین الدین علي کچك) هەر لە موسڵ گەورە بووە، پاشان نزیکەی چارەکە سەدەیەکیش بریکاری ئەتابەگی ئەم شارە بووە (٥٣٩ - ٥٦٣ك/ ١١٤٤ - ١١٦٨ز).

---

[1] الباهر، ١٣٥، الروضتين، ١/ ١٥٢. وفيات الاعيان، ٣/ ١٦٧.

[2] الباهر والروضتين: ن. ص.

[3] وفيات الاعيان، ٣/ ٢٧٠. ابن عذيبة، مخطوط (انسان العيون)، ٢٩٢.

دەربارەی مردن و ناشتنیشی لە هەولێر، بنۆڕە: ابن الأثير، الكامل، ١١/ ٣٣١. الباهر، ١٣٥. مرآة الزمان، ٨/ ٢٧٢. كتاب الروضتين، ١/ ١٥٢.

ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق، مجلد ٤٧، جـ ١ لسنة ١٩٥٣، ص ١٩.
The Chronography, V. I, p. 292.

ابن الفرات، تأريخ ابن الفرات، مجلد٤، جـ ١، ص ١٤.

"مێژوونووس، أبو الفضائل محمد بن علي الحموي، لە کتێبەکەی خۆیدا، - التأريخ المنصوري - ط موسكو ١٩٦٠، ص ١٧٧، تەنیا مێژوونووسێکە دەڵێت: "زین الدین علي کچك بە تووڕەیی لە موسڵ بەدەرکەوت، کە گەیشتە ئەربیل نەخۆش کەوت و دوای یەك مانگ مرد". تەنیا (الفارقي)یش گوتوویەتی: (زین الدین علي کچك) ساڵی ٥٦٤ك مردووە. سەیری پەراوێزی لاپەڕەی ٢٨١ی کتێبەکەی (ابن القلانسي) (ذيل تأريخ دمشق) بکە.

ئاسەواری گەڵێ خوێندنگە و تەویلە و پردی[1] لەم شارەدا دیارە و بەناوی خۆیەوە ناسرابوون، بەنموونە، وەك قوتابخانەی (الزينية) كە بە قوتابخانەی (يونس النحوي الاربيلي)يش ناو دەبرا[2].

---

[1] مرآة الزمان، ٨/ ٢٧٣. ابن الأثير، الباهر، ١٣٦. ابن خلكان، ٣/ ٢٧٠.

[2] د. داود الجلبي، مقال تحت عنوان (الملك بدرالدين لؤلؤ والآثار القديمة في الموصل)، مجلة سومر، جـ ١، لسنة ١٩٦٤، ص ٢١.

فەسڵی دووەم

یەك: بریکارەکانی زین الدین علی کچك لە حوکمکردنی هەولێردا.

١- سرفتگین کوڕی عبداللە الزینی.

٢- مجاهدالدین قایماز کوڕی عبداللە الزینی.

٣- عزالدین الیاس کوڕی عبداللە الزینی.

دوو: میر زین الدین یوسف ینالتگین - کوڕی زین الدین علی کچك - سەرداری هەولێر.

یەك: بریکارەکانی (زین الدین علی کچك) بۆ هەڵسووڕاندنی حوکم لە هەولێر:

گوتمان، هەرکە ئەتابەگ (عماد الدین زەنگی) ئەربیلی داگیر کرد، شارەکەی بۆ سەرلەشکرەکەی خۆی (زین الدین علی کچك) دابڕ کرد. ئەمیش لەساڵی ٥٣٩ تا ٥٦٣ك (١١٤٤ - ١١٦٨ز) بریکاری ئەتابەگ بوو لە موسڵ، ئیدی موسڵی بەجێ هێشت و گەیشتە هەولێر، ئەو، چەند ڕۆژێکی کەمی لەژیاندا مابوو، حەزی دەکرد لەم شارەدای بەسەر بەرێ.

بەڵام (زین الدین علی کچك) کە هێشتا لە موسڵ بوو، بەر لەوەی بچێتە هەولێر، بریکاری لە جیاتی خۆی بۆ حوکمی هەولێر دادەنا، تا کاروباری شارەکە بەڕێوە ببەن. بریکارەکانیش ئەمانەن:

١- (سرفتگین أبو منصور) کوڕی (عبداللە الزینی) (... - ٥٥٩ك/ ... - ١١٦٣ز):

دەربارەی سەرەتای دامەزراندنی ئەم بریکارە هیچ سۆراخێکمان بە دەستەوە نییە. پێدەچێ یەکەم کەس بووبێ سەرداری هەولێر، دوای گرتنی شارەکە بۆ بەڕێوە

بردنی دایناب‌ێت. (سرفتگین)[1] ئەرمەنی بوو، پاشان بوو بە ئیسلام و، (زین الدین علی کچك)ی خاوەنی سەرفرازی کرد. وا دیارە لە هەڵسووڕاندنی هەولێردا توانستی نواندووە و خاوەنی (گەورەی) خۆی ڕازی کردووە، هەر لەبەر ئەوەشە کە بۆ حوکمی هەولێر بەچاکی زانیوە و نەیگۆڕیوە.

(سرفتگین) هەندێ دامودەزگای لەناو شاری هەولێر و دەرەوەی شارەکەدا دامەزراند. لە سەردەمی ئەتابەگیدا، ساڵی (٥٣٣ك/ ١١٣٨ز) لەناو شارەکەدا، یەکەم قوتابخانەی دامەزراند، ناونرا (مدرسة القلعة)[2] واتا قوتابخانەی قەڵا، مامۆستایانیشی لەسەر دامەزراند و (الشیخ الخضر بن نصر بن عقیل الاربیلي الشافعي - (ت ٥٦٧ك/ ١١٧١ز) کرد بە سەرۆکی مامۆستاکان.

ئەم بریکارە، مزگەوتگەلێکی لە هەولێر و گوندەکانیدا بنیاد نا، هەروەها هەندێ پرۆژەی خێرخوازییشی لە دەرەوەی ئەمارەتەکە دامەزراند، ئەوەبوو، شوورەی بۆ شاری (فید)[3] دروست کرد.. بە قسەی (ابن خلکان)[4] هەموو ئەو شتانەی لە کیسەی خۆی دروست کردووە. ئەگەر خۆیشی لە هەولێر ئامادە نەبووایە، میر (الحسین بن گرجی بن هارون الاربیلی) کە یەکێك بووە لە میرەکانی هەولێر[5]، لەجیاتی خۆی حوکمی دەگرتە دەست و بەڕێوەی دەبرد. سەرفتگین حوکمی ئەمارەتەکەی هەڵسووڕاند تا لە ساڵی (٥٥٩ك/ ١١٦٤ز) دا کۆچی دوایی کرد. بەمردنی ئەویش، میر (زین الدین علی کچك) حوکمی هەولێری بە (مجاهد الدین قایماز) سپارد[6].

---

[1] سرفتگین في الصفدي/ مخطوط الوافي بالوفيات، ٨/ ١٨.

[2] باسی ئەم قوتابخانەیە لە جێگەیەکی تردا دەکەین.

[3] فید: شارۆچکەیەکە لە نیوەڕێی نێوان مەککە و کوفە. حاجییەکان بار و بارخانەیان لەوێ دەخەن و بەوێی دەسپێرن.. یاقوت الحموي، معجم البلدان، ٤/ ٢٨٢.

[4] ابن خلكان، ٢/ ١٣.

[5] ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ٩، ترجمة (هارون) بن الامير المذكور: (الحسين بن كرجي الاربيلي).

[6] ابن خلكان، ٤٦٣. الكامل، ١٢/ ١٥٣.

٢- (ابو منصور مجاهد الدين قايماز) کوڕی (عبدالله الزینی):

بریکاری (نوێنەری) (زین الدین علی کچك) بووە لە هەولێر (٥٥٩ - ٥٧١ك/ ١١٦٤ - ١١٧٥ز). ئەم (مجاهد الدین قایماز)ە خەڵکی سجتان[1] بووە و بەمنداڵی لەوێوە هێنراوە و، بووەتە کۆیلەیەك لە کۆیلەکانی (زین الدین علی کچك) و لە سێبەری ئەودا پەروەردە کراوە. کاتێکیش گەورەبوو، سیمای بە وێڵی و زیرەکیی پێوە دیار بوو، لەبەر ئەوە خاوەنەکەی (ئاغاکەی) سەرفرازی کرد و، کردی بە ئەتابەگ (لەلە = پەروەرشتکار)ی کوڕەکانی خۆی لە هەولێر چونکە (زین الدین علي) گەنجینە و نەختینە و منداڵەکانیشی لەم شارە دانابوو[2]. پاشان، کاتێك (سرفتگین)ی بریکاری پێشتری هەولێر لە ساڵی (٥٥٩ك/ ١١٦٣ز)دا سەری نایەوە، ئنجا حوکمی ئەمارەتەکەی پێ سپارد و، کردی بە بریکاری خۆی کە هەولێر بەڕێوە ببات.

ئیدی لەو بەروارەوە (مجاهد الدین قایماز) کاروباری هەولێری بەجۆرێ هەڵدەسووڕاند، خاوەنەکەی خۆی ڕازی دەکرد. بە هەقیانەت سەیری مسکێنی (الرعیە) دەکرد و، باشترین سەردار بوو، بەکاری خێر و چاکە دەناسراو[3]. کاریگەرییەکی زۆریشی لە هەولێر کرد. ئەوەبوو شارەکەی ئاوەدان کردەوە و، دامودەزگای هەمووەکی (گشتی)ی لەشارەکەدا دامەزراند، گرنگترینیان ئەو

---

[1] سجستان: ناحیەیەکی گەورە و، ویلایەتێکی بەرینە، لەشاری هەراتەوە دە ڕۆژە ڕێ (هەشتا قۆناغ) دوورە.. یاقوت الحموي، معجم البلدان، ٣/ ١٩٠.

ئەم هەرێمە کەوتۆتە باشووری خوراسان.. کي لسترانج، بلدان الخلافة الشرقیة، ص ٣٧٢.

[2] الکامل، ١١/ ٣٣١. ابن العبري، تأریخ مختصر الدول، ٢١٢.

ابن الفرات، مجلد ٤، جـ ١، ص ١٤.

[3] الکامل، ١١/ ١٥٣. ابن خلکان، ٣/ ٢٤٦.

ابن الفوطي، تلخیص معجم الآداب، ط/ لاهور، جـ ٥، ص ٨٣ ـ ٨٤.

الغساني، العسجد المسبوك، بالرونیو، ص ٩٢.

ابن الفرات، مجلد ٤، ص ١٦٨.

خوێندنگەیەیە کە بەناوی خۆیەوە[1] ناوداره. هەروەها خانەقایەکیشی[2] تێدا دروست کرد.

٣- (مجاهد الدين قايماز) دوای مردنی (زين الدين على كچك):

دەربارەی حوکمی ئەم بریکاره له هەولێر، زانیاری زۆرمان نییه، هەندەی دەیزانین ئەوەیە کە (زين الدين على كچك) متمانەی پێ کردووه و لەسەر حوکمی هەولێر هێشتوویەتییەوه و، کاروباری شارەکەش تا پاش مردنیشی لەسالّی (٥٦٣ك/ ١١٦٨ز)دا بەدەست خۆیەوه بووه و هەردوو کوڕەکەشی[3]: (موزەففەرەدین گۆگبوری و زین

---

[1] باسی ئەم قوتابخانەیەش له جێگەیەکی دیکەدا دەکەین.

[2] ابن خلكان ٣/ ٢٤٦. ابن ابي عذيبة، مخطوط (انسان العيون)، ٨٨.

و(الخانقاه = خانكاه): ئەو خانووەیە کە سۆفییان و دەروێشان پەرستشی تێدا دەکەن و وەختی خۆیانی تێدا بەسەر دەبەن، یان وەك (المعتكف)، واتا وەك خەڵوەتخانە وەهایە... بنۆڕە: ابن خلف التبريزي: برهان قاطع، ص ٤١٦.

[3] سەرچاوەکان دەڵێن: (زين الدين على كچك) بێجگە لەو دوو کوڕە، کوڕێکی دیکەشی هەبووە، ناوی (آق بوری) بەتورکی واتا (گورگی چەرمگ) بووه. ئێمە هیچ شتێك لەم (آق بوری)یە نازانین، تەنیا هەندە نەبێ ـ کە دوو کوڕی هەبووه، یەکێکیان، ئەوه، میری شاعیر (عیسی کوڕی آق بوری)یە، کە لە سێبەری مامیدا: (موزەففەرەددین گۆگبوری) لە هەولێردا ژیاوه.. عقود الجمان، ٥/ ٢٣٨.

دووەمیان میر (ابو الحسن قطب الدين موسى کوڕی آق بوری)بووه، کە (ابن الفوطي) باسی دەکاو دەڵێت: کابرایەکی چاوتێر بووه، بە بەخشش بووه و، بەدەستخەتی هەندێ له هەولێرییان، شیعری ئەو پیاوەم دیوه.. بنۆڕە: "مجمع الآداب، ق٤، جـ٤، ص ٢٢٥". وا دیاره (آق بوری) بەر لەسالّی (٥٨٦ك) مردووه، واتا بەر لەوەی (موزەففەرەددین گۆگبوری) حوکمی هەولێر بگرێتە دەست. (ابن الأثير) لە کتێبەکەی (العماد الكاتب الاصفهاني): (البرق الشامي)یەوه وەری گرتووه، کاتێ کە باسی مردنی زين الدين يوسف ابن زين الدين على كچك دەکات، دەڵێت: (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەم مردووه زێتر، واتا له (زين الدين يوسف) زێتر هیچ برای دیکەی نەبوو.. الكامل، ١٢/ ٥٦.

الـدين يوسـف)ی لـەژێر چـاودێریی ئـەودا دانـا، حـوکمکردنیش - بـەڕەفتار - هـەر بەدەسـت ئـەوەوە بـووە، هەرچەندیـشە کـوڕە گەورەکـەیان واتـا (موزەففـەرەددین گۆگبوری) پاش مردنی باوکی، لەسەر تەختی هەولێر دانیشت.

(ابـن الأثـیر) لـەم بارەیـەوە دەڵێـت: حـوکمکردنی هـەولێر - هـەر بـەناو - بەدەسـت موزەففـەرەددین گۆگبوریـەوە بـوو، هـیچ مانایـەکی تێـدا نـەبوو، وەلـێ حـوکمی ڕاستەقینە چ بەشێوە و چ بەمانا[1] بەدەست (مجاهد الدین قایماز)ەوە بـوو، پێدەچـێ ئەو حاڵەتەش لەبەر ئەوە بووبێ کـە (مجاهـد الـدین) پێـی بـاش نـەبووبێ کاروبـاری ئەمارەتەکـە ڕادەسـتی سـەردارێك بکرێـت بـاڵغ نـەبووبێت و منـداڵ بێـت، چـونکە (موزەففەرەددین گۆگبوری) تەمەنی لە چواردە ساڵان زیاتر نەبوو کە باوکی مـرد[2]. کەچی لەسەر تەختی ئەمارەتەکەش دانیشت، بەڵام بە ڕێنمایی (مجاهد الدین قایماز) ئیش و کاری بەڕێوە دەبرد.

بارودۆخەکە، هەر بەو شێوەیە بە ئارامی بەردەوام بـوو، تـا، نـاکۆکی کەوتـە نێـوان هـەردوولا، واتـا لایـەنی (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) کـە مـافی خۆیـەتی و، حـوکمی بـەمیران لـە باوکـەوە بـۆ ماوەتـەوە چـونکە کـوڕە گـەورەی دامەزرێنـەری ئەمارەتـە ئەتابەگییەکـەی هـەولێرە، بـەڵام هەنـدە هەیـە لەبـەر منـداڵیی نەیـدەتوانی شـارەکە بەڕێوە ببات و، ئەو ئەزموونەشی نەبوو بتوانێ شان بداتە بەر باری گرانی حوکم و حوکمڕانی. هەرچی لایەنی دووەمە، ئەوە، پشت بـە بـاوەڕ و متمانـەی دامەزرێنـەری ئەمارەتەکە دەبەستێ کە پێی دابوو، وێڕای ئەو هـەموو ئەزموونـەش کـە لـە سـاڵانی حوکمڕانیدا فێری ببوو.

لـەو سەرچـاوانەوەی کـە دەسـتمان کـەوتووە، وادیـارە ئـەم ناکۆکییـە زیـاتر تـینی سـەندووە و، مەسـەلەکە گەیـشتووەتە ئـەوەی کـە ئیـدی خـۆگرتن و بێـدەنگی

---

[1] ابن الأثیر، الباهر، ١٧٧.

Setton, A History of the Crusades V. 1, P. 526.

[2] وفیات الاعیان، ٣/ ٢٧١. انسان العیون: ٢٩٢.

The Encycl of islam, V, ll, P. 1057.

هەڵناگرێت و، هیچ دەرفەتێکی تەبایی و ڕێککەوتنەوەش نەدەڕەخسا- جا، کەوابێ - چارنییە، پێویستە مەسەلەکە بەلایەکدا بکەوێت و یەکجارەکی ساغ بکرێتەوە، ئیدی ئەوە بوو (مجاهد الدین قایماز) غەڵبەی کرد و گرەوی بردەوە بەوەی کە بەرە بەرە بەخۆشی و بەبێ توندوتیژی، کابرای نەیاری لە تەختی حوکم دوورخستەوە، سەرباری ئەوەش بیانووی شەرعییەتیشی بۆ ئەم ڕەفتارەی هێنایەوە و بەڕاشکاوی بۆ هەموو لایەنەکانی ڕوون کردەوە، کە ململانێ تەنیا لەنێوان خۆی و (موزەففەرەددین گۆگبوری) دا نییە، بەڵکو ململانێکە لەنێوان (موزەففەرەددین گۆگبوری) و هەموو بەرپرسانی حوکمیشدا هەیە، ئیدی بەو بیانووەوە، کەوتە بانگهێشتی گەورە پیاوانی هەولێر و ڕاوێژ و ڕاوێژکاری لەگەڵیاندا. کە دژ بە (موزەففەرەددین گۆگبوری) چ بکرێت باشە؟ ئنجا. هەموویان بڕیاریان دا کە دووری بخەنەوە (واتا دەری بکەن). ئیدی (مجاهد الدین قایماز) ڕەشنووسی کۆبوونەوەکەی نووسی و، تێیدا ڕوونی کردەوە کە ئەم میرە بۆ حوکمکردن ناشێ. پاشان لەگەڵ دیوانی خەلافەتدا پێوەندیی گرت و (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی باڵبەست کرد و حەپسی کرد. (زین الدین یوسف ینالتگین)ی برای لەجێگەی دانا، هەرچەندە ئەمیش هێشتا هەر منداڵ بوو، پاشان (موزەففەرەددین گۆگبوری) لە وڵات دەرکرا[1].

ئەو هەموو ڕووداوە، ڕوویان داوە، کەچی مێژوونووسان باسی هۆکارەکانی ناکەن و، تەنیا هەر هەندە دەڵێن کە خەتای کەللەشەقی (تعصب)ی (قایماز علی موزەففەرەددین گۆگبوری) بووە[2]. ئەمە لە حاڵەتێکدایە، کە کەس تانە و تەشەر لە

---

[1] ابن خلكان، ٣/ ٢٧١.

ابن أبى عذيبة، انسان العيون، ٢٩٢.

الامام المكي الفاسي، العقد الثمين، ٧/ ١٠١.

[2] ابن خلكان، ٣/ ٢٧١.

الذهبي، مخطوط تأريخ الاسلام، ورقة ١٨٠. العبر، ٥/ ١٣١.

الامام المكي الفاسي، العقد الثمين، ٧/ ١٠١.

ابن ابي عذيبة، انسان العيون، ٢١٢.

کەسایەتیی ئەم سەرداره نادات لەم ڕووەوه نەبێت، بەڵکو، مێژوو نووسان، هەر هەموویان شاگەشکەن به ڕەوش و ڕەفتاری ئەم پیاوه و، دەڵێن کە: به لێبوردەیی خزمەتی گەورەکانی خۆی کردووه چ له هەولێر و چ له موسڵ[1].

پێدەچێ، گرنگترین هۆی ناکۆکیی ئەم دوو لایەنە، لەسەر هەڵوێستی هەولێر بەرامبەر به موسڵ بووبێت، وەك بڵێین (موزەففەرەددین گۆگبوری) ویستبێتی هەولێر سەربەخۆ بێت و له موسڵ جیا بێتەوه و، (مجاهد الدین قایماز) ئەوەی بەچاك نەزانیبێت و، زۆربەی پاره و داهاتی هەولێری بۆ موسڵ دەنارد[2].

ئێمە، وەهای بۆ دەچین که ئەم جۆره ململانێیە له هەموو حاڵەتێکدا لەوانەبوو ڕوو بدات، چونکه به چاوێکی جیاواز سەیری بارودۆخەکەیان دەکرد و هەڵوێستیشیان جیاواز بوو. هەرچی (مجاهد الدین قایماز)ە، ئەوه پیاوێکی لەسەرخۆیەو خاوەن بیر و بۆچوونێکی دروستە. ئەم خەسڵەتەشی لەوەوه بەدیار دەکەوێت کاتێ لەسەر داوای ئەتابەگ (عزالدین مسعود) گەیشتە موسڵ، لەوێ ڕاوێژ و ئامۆژگاریی بەسوودی پێشکەش به ئەتابەگەکانی موسڵ کرد.

بەڵام (موزەففەرەددین گۆگبوری) هەرزەکارانە دەخوڕی و منداڵانە تاوی دەدا، ئەمەش لەگەڵ سیاسەتی (مجاهد الدین قایماز)دا - که دەیویست حوکمی دوولایەنە لەسەر ئەم ئەمارەتە یەکلا بکاتەوه - یەکیان نەدەگرتەوه، ئەوەبوو، دەستی له حوکمی (موزەففەرەددین) وەشاند و، کێشەکەی بەخێر، بۆ خۆی گەڕاندەوه و کۆتایی به ڕاڕایی و دوودڵی و دوو بەرەکی هێنا.

لێرەدا، بەباشی دەزانین ئەوەش بڵێین که مێژوونووسی ئەربیل ناسراو به (ابن المستوفي)[3] - وەك بزانین - تەنها هەر ئەو، پەردەی لەسەر ناوی بریکاری سێیەمی

ابن العماد، شذرات الذهب، ٥/ ١٣٨.

[1] الباهر، ١٨٥، و ١٩٢ ـ ١٩٣. الكامل، ١١/ ١٥٣ ـ ١٥٤، و ١١/ ٤٣٤، و ١٢/ ١٠٠. مرآة الزمان، ٨/ ٤٥٨. وفيات الاعيان، ٣/ ٢٤٦.

[2] ابن خلكان، ٣/ ٢٤٦.

[3] (شرف الدين المبارك بن احمد الأربلي "ت ٦٣٧هـ/ ١٢٣٩م")

(زين الدين علی) لابردووه و دەڵێت: ناوی (عزالدین الیاس کوڕی عبدالله)یە و، وەك (سرفتگین و قایماز) حوکمی هەولێری کردووە. بەڵام (ابن المستوفي) باسی ئەوەی نەکردووە، ئایا (الیاس) لە چ ساڵێکدا بووەتە بریکار و؟ کەینێ مردووە[1]؟ هیچ ناونیشانێکیشی نەگوتووە تا بزانین - بەر لەوەی ببێتە بریکار - پێگە و جێگەی کۆمەڵایەتی و ئیداریی چۆن بووە و چی بووە، کەچی بە پێچەوانەوە، دەربارەی (سرفتگین)، دەڵێت (دەرگاوانی میر بووە)[2] و، دەربارەی (قایماز)، دەڵێت (خزمەتکار)[3] بووە و، (ألیاس)یش تەنیا بە (ئەمینداری[4] هەولێر) ناودەبات. وا دیارە، ئەم پیاوە - وەکو پێشتریش باسمان کرد - دوای ئەوە حوکمی شارەکەی کردووە کە (مجاهد الدین قایماز) لە موسڵەوە داواکرا. ئەوەتا (جبریل کوڕی محمد کوڕی منعة)ش کە شاعیرێکی هەولێری بووە (ت/ ٥٨٩ك/ ١١٩٣ز) شیعرێکی بۆ پێدا هەڵدانی (قایماز) داناوە و، پاشان گۆڕیویەتی و ناوی (ألیاس)ی لەجیاتی ئەو داناوە چونکە (قایماز) لەوێ نەمابوو، چووبوو بۆ موسڵ، واتا کابرای شاعیر، ئیدی ئیشی بە ئەمینداری کۆن (قایماز) نەماوە و، ناوی ئەمینداری نوێ (ألیاس)ی لە شیعرەکەدا لەجێگەی ئەو داناوە. (ابن المستوفي) دەڵێت: لە شیعرەکەیدا وشەی (کفّ قایماز) هەبوو، دوایی گۆڕیی کردی بە (کفّ ألیاس) لەم بەیتەی خوارەوەدا:

---

[1] ساغکەرەوەی کتێبی (تأریخ أربل) دکتۆر سامی السید خمیس الصفار دەڵێت: لە ساغکردنەوەی زانیارییەکانی ناو ئەو کتێبەدا ـ کە دانەرەکەی ناوی ناوە "نباهة البلد الخامل ومن ورد الیه من الأماثل في تأریخ أربل" نەمتوانی: (کەسایەتی و بەرواری حوکموەرگرتنی ـ ألیاس بن عبدالله ـ لە أربل ساغ بکەمەوە).

بنۆڕە: تأریخ أربل، جـ٢، ق٢، ص٧٦/ الهامش.

[2] تأریخ أربل، ص ٢٦٤.

[3] م. ن، ص ٦٣، ٢٣٩.

[4] ص ١٧٣.

"وندىٰ الاّ ندىٰ تسكبه   كف ألياس على مرّ الزمان"[1]

واتا: لەپی (ألياس) بە درێژایی زەمەن بە بارشتە و لە خێر و بەرەکەت ناکەوێت.

٣- دەرچوونی (موزەففەرەددین گۆگبوری) لە هەولێر:

(موزەففەرەددین گۆگبوری) بێدەنگ نەبوو، چەکیشی دانەنا، ئەو بیری لەوە دەکردەوە کە دەبوو شتێك بکات، بیری لە لایەنێك دەکردەوە بتوانێ لەو نەهامەتییەیدا کۆمەکی پێ بکات و فریای کەوێ، یەکەم جار بیری لە بەغدا کردەوە، وای دەزانی خەلیفە[2] دەتوانێت یارمەتیی بدات، یان هەر هیچ نەبێ، خەلیفە بیقۆزێتەوە و بیکات بە بیانووی ئەوەی دەست لە کاروباری هەولێر وەربدات و بیخاتەوە سەر مەملەکەتەکەی خۆی. بەڵام ئەم ئاواتەی هەروەکو بزرکانی خەو

---

[1] تأريخ أربل، ص ٧٨... دوای چەندین ساڵ لەوەی کە پلەی ماجستێرم وەرگرت، کتێبەکەی (ابن المستوفي) ساغ کرایەوە و بڵاو کرایەوە. لە (دار الرشيد) لە بەغدا، ساڵی ١٩٨٠ چاپ کرا. ئەم زانیارییە کەمە، بووە سەرچاوەی لێکۆڵینەوەیەك، لەساڵی ١٩٨٤دا، گۆڤاری دەستەی کوردیی کۆڕی زانیاریی عێراقی بەرگی (١١) لاپەڕەی ٣٣٤ - ٣٤٩ بە ناونیشانی (أضواء جديدة على نواب زين الدين علي كوجك في أربيل) بڵاومان کردەوە.

[2] مێژوو نووسان ناوی ئەو خەلیفەیەیان نەگوتووە کە ئەودەمە حوکمی بەغدای کردووە و (موزەففەرەددین گۆگبوری) پەنای بۆ بردووە. بەڵام ئەگەر ئەو ماوەیەی (٥٦٥ - ٥٧٦ك/ ١١٦٩ - ١١٨٠ز) کە ئەتابەگ (سيف الدين غازي) تێیدا حوکمی موسڵی کردووە و هەر لەو ماوەیەدا، دوای نائومێد بوونی لە بەغدا ناچار پەنای بۆ موسڵ بردووە "وفيات ٣/ ٢٧١" لەگەڵ ئەو ماوەیەدا کە خەلیفەکانی بەغدا حوکمیان کردووە بەراورد بکەین، ئەوجا، بۆمان دەردەکەوێ، ئەو خەلیفەیە، یان (المستنجد بالله) بووە کە لە ساڵی (٥٦٦ك/ ١١٧٠ز)دا بەهۆی نەخۆشییەکی سەختەوە مردووە... "المنتظم، ١٠/ ٢٣٢. الكامل، ١١/٣٦٠"، یانیش (المستضئ بالله) بووە. کە دەسەڵاتێکی ئەوتۆی نەبووە چونکە کاربەدەستانی تەلاری خەلافەت لە وەزیر و سەرکار و میری لەشکر لێی یاخی ببوون "المنتظم، ١٠/ ٢٣٢ - ٢٣٣. الكامل ١١/ ٣٦١". پێدەچێ نەیتوانیبێ لەبەر ئەو دۆخە و لەبەر ئەوەش کە تازە هاتبووە سەر تەخت، یارمەتیی (مظفر الدين) بدات.

وەهابوو، هیچی لێ دەرنەچوو[1]، ئەوەبوو، خەلیفە دەستخەڕۆی کرد، ڕاستیشت دەوێ خەلیفە نەیدەتوانی هیچی بۆ بکات، چونکە خودی خەلیفە دەمێك بوو، ببوو بە حاکمێکی بێ ئیرادە و بێدەسەڵات و، لە دەوڵەتەکەشی تەنیا مەملەکەتێکی بچووکی بەدەستەوە مابوو، هیچ دەسەڵاتێکی یەکە و ڕاستی تەنانەت بەسەر ناوچەکانی باکووری بەغداشدا نەبوو[2]، نەخاسمە هەرێمی چیاکان و ناوچەی جزیرە، (بەگشتی) تەنانەت لە ڕۆژانی زەبر و زەنگ و شکۆی خەلافەتی عەبباسیشدا کە خەلیفە حوکمی ئەو دوو ناوچەیەی دەکرد، کێشە و سەرێشەیەکی زۆریان بۆ حوکمی خەلیفە دەنایەوە. لەبەر ئەوە خەلیفەی بەغدا خۆی لێ گێل کردبوو نەیدەویست دەستی تێوەربدا، چونکە - بەڕای ئەو - مەسەلەکە ئەوەی نەدەهێنا، نەخاسمە ئەو کەسەی لە هەولێر جێگای (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی گرتبووەوە، براکەی خۆی بوو، ئەمە لە لایەك، لە لایەکی دیکەوە، دووریش نییە، خەلیفە بڕوای بە (مجاهد الدین قایماز) کردبێ کە گوتبووی (موزەففەرەددین گۆگبوری) کەڵکی ئەوەی پێوە نییە حوکم بگرێتە دەست. سەرباری ئەوەش، خەلافەت لەو ماوەیەدا کەوتبووە دۆخێکی ئاڵۆز و نالەبارەوە[3].

(موزەففەرەددین گۆگبوری) بەغدای جێهێشت و بەرەو موسڵ کەوتەڕێ، موسڵ ئەوکات، ئەتابەگ (سیف الدین غازی کوڕی مودود) (٥٦٥ - ٥٧٦ك/ ١١٦٩ - ١١٨٠ز) حوکمی دەکرد، (موزەففەرەددین) خۆی گەیاندێ و ئامادەگیی خۆی بۆ خزمەت نیشان دا[4]. بەڵام ئێمە بەرواری ئەم پەنابردنەی بۆ موسڵ نازانین، کە ئەگەر

---

[1] وفیات الاعیان ٣/ ٢٧١. العقد الثمین، ٧/ ١٠٢. انسان العیون، ٢٩٣.

[2] (دکتۆر محمد صالح داود القزاز) لە کتێبەکەیدا (الحیاة السیاسیة في العراق في العصر العباسي الاخیر) دەڵێت: خەلافەت، لەم ماوەیەدا، هیچ دەسەڵاتێکی ڕاستەوخۆی بەسەر وڵاتی کوردانـدا نەبوو.

[3] سەیری یەکەم پەراوێزی لاپەڕەی پێشتر بکە.

[4] وفیات الاعیان ٣/ ٢٧١. الذهبي، مخطوط، تأریخ الاسلام، ورقة ١٨١. الفاسی المکی، العقد الثمین ١٠٢/٧

بمانزانیبا، بەرواری دەرکردنی لە هەولێر و، سەرەتای حوکمی (زین الدین یوسف ینالتگین)ی برایشمان بۆ ڕوون دەبووەوە، پێدەچێ لە سەرەتای دانیشتنی ئەتابەگ (سیف الدین غازی) لەسەر تەختی موسڵدا بووبێت و هەرکە (موزەففەرەددین گۆگبوری) ئەمەی بیستووە، بەغدای بەجێ هێشتووە و، چووە بۆ لای بۆ موسڵ، بۆ ئەوەی سکاڵای دڵی خۆی بۆ بکا، ئەمە خوایە، تەختی لێ زەوتکراوی بۆ بسەنێتەوە، وەلێ ئەتابەگ ئاواتی میری دەرکراو و لێقەوماوی نەهێنایە دی، بەڵام شاری (حران)ی بۆ دابڕی کە بچێتە ئەوێ[1].

دەشبینین، دکتۆر (طلیمات) دەڵێت: (موزەففەرەددین گۆگبوری) بەر لە ساڵی (٥٦٩ك/ ١١٧٣ز) پەنای بۆ موسڵ نەبردووە، واتا بەر لە مردنی ئەتابەگ (نورەددین محمود)ی سەرداری حەڵەب پەنای بۆ موسڵ نەبردووە، چونکە موسڵ، بەدرێژایی ماوەی نێوان (٥٦٦ - ٥٦٩ك/ ١١٧٠ - ١١٧٣ز) سەر بەو ئەتابەگە بووە و، (سیف الدین غازی)یش هەر سەر بەو بووە و دەسەڵاتی ئەوەیشی نەبووە زەوی بۆ کەس دابڕێت. کەواتا هانا بردنی (موزەففەرەددین گۆگبوری) بۆ موسڵ - بەقسەی طلیمات - دوای مردنی نورەددین (٥٦٩ك/ ١١٧٣ز) بووە، کاتێ کە (سیف الدین غازی) موسڵی سەندەوە[2] و، دەسەڵاتی ئەوەی کەوتەوە دەست کە زەوی بۆ هەر کەسێ دابڕێ، ئیدی، بەو جۆرە، شاری (حران)ی بۆ (موزەففەرەددین گۆگبوری) دابڕی.

ئێمەش لەم ڕووەوە دەڵێین: بەڵێ، (سیف الدین غازی) - بەڕاستی - لەماوەی نێوان (٥١٦ - ٥٦٩ك)دا بوو بە دەسدای (نورەددین محمود)ی مامی. وەلێ، ئەمە مانای ئەوە نییە کە ئیدی نەیدەتوانی دەستکاری کاروباری وڵاتەکە بکات، نەخاسمە (سەر بە

---

[1] هەمان ئەو سەرچاوە و لاپەڕانەی لە پەراوێزی پێشتردا ئاماژەیان پێدراوە.

[2] د. طلیمات: مظفرالدین کوکبری امیر اربل، ص ٧٠ ـ ٧١.

دکتۆر (محمد باقر الحسيني) دەڵێت: (مظفر الدين گۆگبوری) لە ساڵی (٥٦٣ك)دا دەرکراوە، واتا ساڵی مردنی (زين الدين علي كجك)ی باوکی، سەیری کتێبەکەی خۆی (العملة الاسلامية في العهد الاتابكي) بکە، لاپەڕەی ١٣٨. ئەمەش بێگومان وەها نییە و هەڵەیە.

حەڵەب بوونی) موسڵ حوکمی (سیف الدین غازی)ی لا نەبرد[1]، بەڵکو نورەدین محمود، دوای ئەوەی موسڵی خستە سەر مەملەکەتەکەی خۆی، تەنیا بیست و چوار ڕۆژ لە موسڵدا مایەوە و[2]، گەڕایەوە بۆ حەڵەب و، کاروباری موسڵی بۆ (سیف الدین غازی) بەجێ هێشت، ئیدی مێژوو نووسان هیچیان بۆ نەمایەوە لەوە زیاتر کە بڵێن: سەرداری موسڵ لەو ڕۆژەدا کە (موزەففەرەددین گۆگبوری) پەنای بۆ بردووە، (سیف الدین غازی) بووە[3].

دوو: میر (زین الدین یوسف ینالتگین) کوڕی (علی کچك) سەرداری هەولێر:

(زین الدین یوسف ینالتگین)[4] بەسەرپەرشتی ئەتابەگ حاکمی ڕاستەقینەی ئەم ئەمارەتە (مجاهد الدین قایماز)[5]، لە هەولێردا دەستی بە حوکم کرد.

وێڕای ئەمەش کە ئەم میرە بزاڤ و چالاکی سەربازیی هەبووە، چ لەبواری پاراستنی هەولێر لە هەڵپە و تەماعی موسڵ، چ لەو بوارەشدا کە لە شەڕی خاچدروشماندا بەشدار بووە و چووەتە ژێر ئاڵای سەلاحەددینی ئەییوبی و، یەکەم میریش بووە لەو میرانەی کە لە ڕیزەکانی لەشکری سەلاحەددیندا جەنگاوە، کەچی مێژوو نووسان و ڕەوشتنووسان باسی ژیان و ئیشەکانی ئەم میرەیان نەکردووە.

ئەمە، سەرباری ئەوەش کە ئەم میرە بە خەسڵەتی باڵاو چاکەی بەردەوامی خۆی، لەو ماوەیەدا، ئەو پلە و پایە پرشنگدارەی بەدەست هێناوە.

---

[1] الکامل، ١١/ ٣٦٤. ابن قاضي شهبة، الکواکب الدریة في السیرة النوریة، ص ١٩١.

[2] الکامل، ١١/ ٣٦٥.

[3] وفیات الاعیان، ٣/ ٢٧١.

الذهبي، مخطوط، تأریخ الاسلام، ورقة ١٨١.

الفاسي المکي، العقد الثمین، ٧/ ١٠٢.

[4] (عماد الدین الکاتب الاصفهاني) وشەی (ینالتگین)ی خستووەتە سەر ناوی ئەم میرە ـ (الفتح القسي، ٢٩٨، ط لیند).

[5] ابن الأثیر، الباهر، ١٧٧. الکامل، ١٢/ ١٥٣.

(العماد الكاتب الاصفهانى) كه بەرچاوترین مێژوو نووسی ئەو دەورانە بووە، میر (زین الدین یوسف) به چاكەكار و چاوتێر و خێرخواز ناو دەبات و گەلێكیشی به شان و باڵدا هەڵداوە[1]. (ابن تغری بردی)یش دەڵێت: (زین الدین یوسف) میرێكی مەزن و ئازا و بوێر و قاڵ بووە[2]. وەلێ ئەم دوو مێژوو نووسە و - هی دیكەش - لەبیریان چووە هەندێكیش لە ڕەوش و ئیشی باس بكەن، دووریش نییە، ئەم لەبیرچوون و كەمتەرخەمییە، میرانی دیكەشی بێبەخت كردبێت.

هەندێكان ئەم كەمتەرخەمییە بەوە لێك دەدەنەوە كە ڕەوشتی (زین الدین علی كچك)ی باوكی و ڕەوشتی (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی مامی غەڵەبەی لەسەر ڕەوشتی ئەمیشدا كردووە[3]. هەرچەندە ئەم قسەیە ڕاستە، وەلێ ناوبانگی (زین الدین یوسف ینالتگین) نەگەیشتبووە ناوبانگی باوكی و برایەكەی. بەلام ئەم بۆچوونە پاساوی ئەو كەمتەرخەمییەی تێدا نییە كە بزانین بۆچی مێژوونووسان باسی ڕەوشتی ئەم میرەیان پشتگوێ خستووە؟ بە پێچەوانەوە، هەق وابوو، لەبەر ناوبانگی باوكی و براكەی، باسی ڕەوشتی ئەمیشیان كردبا، نەخاسمە، ئەم میرە (واتا زین الدین یوسف) نزیكەی بیست ساڵ (٥٦٦ك/ ١١٧٠ز) - (٥٨٦ك/ ١١٩٠ز) لە هەولێردا حوكمی كردووە.

خۆ ئەگەر ئەو ماوەیەشی لێ لابدەین كە لەبەر منداڵی، دەسەڵاتی حوكمڕانی نەبووە و، (مجاهد الدین قایماز) لەجیاتی ئەو ئەمارەتەكەی بەڕێوە بردووە، ئەوا، ئەو ماوەیەی كە بە ڕاستەقانی حوكمی ئەمارەتەكەی تێدا كردووە. لە (٥٧١ك/ ١١٧٦ز)ەوە دەست پێ دەكات تاوەكو (٥٨٦ك/ ١١٩٠ز)، واتا لەو ساڵەوەی كە (مجاهد الدین قایماز) هەولێری بەجێ هێشت تا قەڵای موسڵ بگرێتە دەست و، ببێتە

---

[1] الفتح القسي في الفتح القدسي، ط لندن، ١٨٨٧، ص ٢٩٨.

ئەوەی (ابو شامة)یش كە لە (الروضتين) ٢/ ١٦٤دا باسی دەكات، هەر لەوی وەرگرتووە.

[2] النجوم الزاهرة، ٦/ ١١٢.

[3] د. طليمات، مظفر الدين گۆگبوری أمير أربل، ص ٤٨.

بریکاری ئەتابەگ لە موسڵ (٥٧١ك)، لەو کاتەوە، (زین الدین یوسف) - بەدەستی خۆی - حوکمی ئەو ئەمارەتەی کرد تا لە ساڵی (٥٨٦ك)دا گیانی سپارد.

(عباس العزاوي) لەم ڕووەوە دەربارەی کەمتەرخەمیی مێژوو نووسان کە باسی ڕەوشتی ئەم میرەیان نەکردووە، دەڵێت: عاجباتییە، مێژوو نووسان باسی کارەکانی ئەم میرەیان نەکردووە، تەنیا وەك چاو ترووکاندنێك یان وەك تیژیی بروسکەیەك بەسەریدا تێپەڕیون[1]. لەبەر ئەوە لە چالاکییە سەربازییەکانی زێتر هیچی تر لەسەر ئیشەکانی نازانین. لە دوا دوای ساڵی (٥٧١ك/ ١١٦٧ز)دا ئەتابەگی موسڵ (سیف الدین غازی)، (مجاهد الدین قایماز)ی لە هەولێرەوە بانگ کرد بۆ موسڵ بۆ ئەوەی بیکات بە بریکاری خۆی[2] و سوود لە ئەزموونە سەربازییەکانی کە لە کۆمەکی سەلاحەددینی ئەییوبیدا فێری ببوو ببینێ و گوێ لە ئامۆژگاریەکانی بگرێت. جا، ئەم بانگکردنە و، ئەم دوورکەوتنەوەیەی (مجاهد الدین قایماز)ە لە هەولێر، بوو بە هەلێك و، بۆ (زین الدین یوسف) ڕەخسا، کە بەبێ کێبڕکێ، بەتەنیا، دەست بەسەر حوکمدا بگرێت، ئەوەبوو کاتێکیش هێز و توانستی بەخۆیەوە دی، ئیدی ئاڵای یاخیبوونی لێ هەڵکرد و، ئەمارەتی ئەربیلی لە موسڵ جیا کردەوە، پاشانیش خۆی گەیاندە ڕیزەکانی سەلاحەددینی ئەییوبی و، ملی ئیتاعەتی بۆ کەچ کرد و[3]، ئەتابەگییەکی لە موسڵ دابڕاوی دامەزراند.

سەرچاوەکانیش تەکەز دەکەن کە (زین الدین یوسف) دوای ئەو بەرواره، دەسدایی ئەمارەتەکەی بە موسڵەوە نەهێشتووە. مێژوو نووسی پێوەندخۆش بە تەلاری موسڵەوە (ابن الأثیر) دەڵێت: کاتێ ئەتابەگ (عزالدین مسعود)، بریکارەکەی خۆی (مجاهد الدین قایماز)ی باڵبەست کرد، میری هەولێر ئەم هەلەی قۆستەوە و، دابڕینی

---

[1] عباس العزاوي، مقال (آل بكتگين امارة اربل في عهدهم)، في مجلة المجمع العلمي العربي ـ دمشق، مجلد ٢١، ص ٥٢٤.

[2] ابن الأثير، الكامل، ١١/ ٤٣٤. ابن خلكان، وفيات الاعيان ٣/ ٢٤٦، ط ١٩٤٨.

[3] الروضتين، ٢/ ٦١.

ولاتەکەی لە ئیتاعەتی موسڵ ڕاگەیاند و، لە موسڵ جیا بووەوە[1]. ئیدی هەولێر لەو بەروارەوە، بوو بە گرێیەك لە سەر دڵی سەرداری موسڵ[2]. پاشان (زین الدین یوسف) ئەم باسوخواس و کارانەی خۆی نارد بۆ سەلاحەددینی ئەییوبی و بۆی ڕاگەیاند کە ئەمارەتەکەی خۆی دەخاتە ژێر ئیتاعەتی ئەوەوە[3].

هەرکە میری هەولێر، جیاکردنەوەی ئەمارەتەکەی خۆی لە موسڵ لە ساڵی (٥٧٩ك/ ١١٨٣ز)دا ڕاگەیاند و، چووە پاڵ مەملەکەتەکەی سەلاحەددینی ئەییوبی، ئنجا (عزالدین مسعود) بۆی دەرکەوت، ئەو ئیشەی ئەم میرە کردی، مەترسییەکی گەورەی بۆ ئایندەی ئەتابەگییەکەی دەبێت، کە لەوە دەچوو کەوتبێتە نێوان دوو ئاگرەوە، دوژمنێکی بوێر و جوامێر و کەڵە پیاو گەماڕۆی داوە و بەتەمایەتی کە ناوی سەلاحەددینی ئەییوبییە.

ئیدی، ئەتابەگی موسڵ، لەوە زێتر کە هانا بەرێتە بەر خەلیفەی عەبباسی (الناصر لدین الله)، (٥٧٥ - ٦٢٢ك/ ١١٣٥ - ١١٨٠ز) ئەمە خوایە، ململانێی نێوان خۆی و سەلاحەددینی ئەییوبی ببڕێنێتەوە، هیچ دەسەڵاتێکی دیکەی نەمابوو. ئەوەبوو خەلیفەش کەوتە نێوانیان و، کاربەدەستێکی دیوانی خۆی (شێخ الشیوخ صدرالدین عبدالرحیم بن اسماعیل)ی نارد بۆ موسڵ و، لەوێش نوێنەرێکی ئەتابەگی (قاضي القضاة أبو حامد محي الدین محمد بن کمال الدین محمد بن عبدالله بن القاسم الشهرزوري)ی لەگەڵ کەوت و، بوون بە شاندێك. شاندەکە گەیشتە دیمەشق و سەلاحەددینیش لە دیمەشق بوو[4]. دانوستان لەنێوان هەردوولادا دەستی پێ کرد،

---

(1) الکامل، ١١/ ٥٠٠.

(2) م. ن. ص

(3) ن. ص.

ابو شامة، الروضتین، ٢/ ٥٤. ابن واصل، مفرج الکروب، ٢/ ١٥٢... تەنێش، هەر (ابن العبری) دەڵێت: هەولێر لە ساڵی (٥٨١ك)دا کەوتە ناو دەوڵەتی سەلاحەددینەوە، بنۆڕە کتێبەکەی:
The Chronography V. l, P. 317.

(4) سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٨/ ٣٧٨.

بەڵام گیر و گرفتی تێ کەوت، نوێنەری موسڵ سوور بوو لەسەر ناوبردنی هەولێر لە ڕێکەوتننامەکەدا[(١)]، واتا دانوستانەکە لەسەر چارەنووسی هەولێر بکرێت و سەرداری هەولێر ئەو مافەی نەبێت بەهەوەسی خۆی هەولێر بخاتە سەر دەوڵەتێك خۆی بیەوێت، چونکە نوێنەری سەرداری موسڵ دەیزانی سەرداری هەولێر لە لایەنی سەلاحەددینی ئەییوبی بەولاوە هیچ لایەنێکی دیکە بەگەن ناکات. بەڵام سوڵتان سەلاحەددین داخواستی ئەوەی موسڵی ڕەت کردەوە و، گوتی: سەرداری موسڵ مافی ئەوەی نییە باسی بابەتی هەولێر بێنێتە پێشەوە[(٢)]، چونکە سەرداری هەولێر ئازادە چارەنووسی هەولێر دیاری بکات و بەپاڵ کام لایەن دەکەوێ، با بکەوێت، واتا، سوڵتان سەلاحەددین، ئامادە نییە هەولێر هەڕاج بکات (مساومة). (محي الدين) ڕازی نەبوو، گوتی: هەولێر هی ئێمەیە[(٣)].

(محي الدين) کەوتە هەڕەشە کردن و گوتی: ئەگەر سەلاحەددین پرۆژەکەی بداتە دواوە، ئەوا، ئەتابەگی موسڵ داوای کۆمەك لە شایەکانی عەجەم دەکات (واتا وڵاتی چیاکان و ئازەربێجان). سەلاحەددینی ئەییوبی گوێی بەو هەڕەشەیە نەدا و، سوور بوو لەسەر ئەوەی کە هەولێر لەگەڵ خۆیەتی و[(٤)]، بەرپەرچی هەڕەشەکەی نوێنەری موسڵیشی بە هەڕەشەیەکی توندتر دایەوە و[(٥)]، وێڕای ناوبژیوانییەکەی بەغدایش، دانوستانەکە سەری نەگرت. ئیدی بەو جۆرە، ڕەوشتی نوێنەرەکەی موسڵ، مەسەلەی

کتاب الروضتین، ٢/ ٥٣ ـ ٥٤.

مفرج الكروب، ٢/ ١٥٦.

(١) ابن شداد، النوادر، ص ٦٥.

(٢) الكامل، ١١/ ٥٠٠.

(٣) م. ن. ص: ٥٠١.

(٤) م. ن. ص.

Setton, A History of The Crusades V. l, P. 579.

(٥) العماد الكاتب الاصفهاني، البرق الشامي، على الصفحة ١١٦ من كتاب السير هاملتون جب، (صلاح الدين).

مرآة الزمان، ٨/ ٣٧٨.

چارەسـەر و یەکلاکردنەوەکـەی - وەك سـێر هـاملتۆن دەڵێـت - خـستە خانـەی گـرێ کوێرەوە[1].

(ابـن الأثـیر) دەڵێـت: سـەڵاحەددینی ئـەییوبی دەیزانـی کـە دۆخـی موسـڵ لاوازە و کەوتووەتە لێژی و، ئاگاشی لە ململانێی نـاو تـەلاری حـوکمی موسـڵ هـەبوو، کـە بـە فیتی دوو میری گەورەی موسڵ (عزالدین زلفندار و، شرف الدین أحمد بن أبو الخیر)، ئەتابەگی ئـەم شـارە، بریکـارە تواناکـەی خـۆی (مجاهـد الـدین قایمـاز)ی دەستبەسـەر کرد و، ئـەو دوو مـیرە گەورەیـە جێگـای بریکـارە بەندکراوەکـەیان گرتـەوە[2]. لەبـەر ئەوە، سەڵاحەددین بەسـەر ئـەم لاوازییـەوە نەچـوو، لەسـەر مەسـەلەی هـەولێر زێـتر پێی داگرت و مکوڕ بوو.

هەرچی (زین الدین یوسـف)ە، ئـەوە، ئـەو، لـە بـەڵای ئەتابـەگی موسـڵ بەسـڵ بـوو، لەوە دەترسا ئەمارەتەکەی لەناو ببات هەرچەندیشە سەر بە سەڵاحەددینی ئـەییوبی بوو، لەبەر ئەوە دەیویست ڕاگەیانـدنێکی فـەرمیی لـە سـوڵتانەوە دەسـتکەوێ، تێیـدا، سـوڵتان سـەڵاحەددین پـشتگیری لـە هـەولێر بکـات و، لـە هـەر دەسـتدرێژییەکی چاوەڕوانکراو بیپارێزێت و، سنووری ناوچەکانی ئەمارەتی هەولێریشی بـۆ دیاربکـات کە خۆی دایمەزراندبوو. سوڵتان سەڵاحەددینیش دەستبەجێ لـە بـڵاو کراوەیەکـدا[3] لایـەنگیری و پـشتگیریی لـە هـەموو ئـەو هێزانـە ڕاگەیانـد کـە دەسـتی یارمـەتی بـۆ ئیسلامەکانی شەڕی خاچدروشمی دوژمن درێـژ دەکـەن و، هـەر کۆمـەڵ و هێـزێکیش بە هەوەسی خۆی ڕەفتار بکا و ئایین و هەق و هەقیانەت وەلاوە بنێ و ناهەقی بکا و یارمەتی موسوڵمانان نەدات (لێرەدا مەبەستی یەکەمی لە موسڵ بوو)، ئـەوا جـەنگی لە دژ بەرپا دەکات.

سەڵاحەددینی ئەییوبی، مەبەسـتی لـە دەرهێنـانی ئـەو بڵاوکراوەیـە ئـەوە بـوو کـە هەڵوێـست بەرامبـەر بـە هەڵوێـستی نـاڕەوای موسـڵ پێـشان بـدات، چونکە ئـەو کـات

---

[1] جب، صلاح الدین، ص ١٩٧.

[2] الکامل، ١١/ ٤٩٩ ـ ٥٠٠.

[3] بڕوانە پاشکۆی ژمارە (١).

هەڵوێستی موسڵ بەرامبەربە شەڕی خاچدروشمان کە سەلاحەددین فەرمانداریی دەکرد، خراپ بوو. زیاد لەوەش، سەلاحەددین کۆمەکی بە سەرداری هەولێر دژ بەموسڵ، کرد. ئەم بلاوکراوەیە، سنووری ئەو ناوچانەشی دەستنیشان کرد کە کەوتنە ناو ئەمارەتی هەولێرەوە. واتا، سەرباری هەولێر هەموو ئەو ناوچانەشی گرتەوە کە زێی بچووکی پێدا دەڕوات، بە شارەزوور و مەڵبەندەکانی هەوارگەی (بنی قفجاق)[1] و هەوارگەی (القرابلی)[2] و (الدست)[3] و (الزرزارية)[4]ی سەر بە شارەزووریشەوە.

بەم بلاو کراوەیە سنووری ئەتابەگایەتی هەولێر دیاری کراو سیماکەی ڕوون بووەوە، کە هەموو ناوچەکانی نێوان دیجلە - لە ڕۆژاواوە - تا، هەردوو زێ - لە باکوور و باشوورەوە - ی دەگرتەوە و، لە ڕۆژهەڵاتیشەوە گەیشتە ئەوپەڕی شارەزوور و قەڵا و مەڵبەندەکانی شارەزوور. سەلاحەددینی ئەییوبی دەیویست ئەمارەتێکی

---

[1] پێدەچێ، مەبەستی لە ئەمارەتی هۆزی (قفجاق) ـ الأمارة القفجاقية ـ بێت، کە لە ناوچەیەکی نزیك هەولێر دامەزرابوو، شارەزوور و قەڵاکانی شارەزووریشی دەگرتەوە: (الکامل، ١١/ ٧٥. الباهر، ٥٧). هەروەها (الكرخاني ـ الكرخيني) واتا کەرکووکی ئێستایشی، کە لە هەولێرەوە نزیکە، دەگرتەوە، بنۆڕە: (ابن شداد، النوادر، ١٩٨. أبو شامة، الروضتين، ٢/ ١٩٣. وفيات الاعيان، ٣/ ٤٥٨، ط بيروت). سەیری بابەتی: (پێوەندی لەگەڵ ئەمارەتی "القفجاقيه"دا بکە).

[2] لە (معجم ياقوت البلدانی)دا پێناسە نەکراوە، هەروەها لە کتێبەکانی دیکەی (البلدانيين)یشدا ناوی نەهاتووە. ڕەنگە مەبەستی لە (دربند قرابلي) بێت کە (ابن الأثير، لە ـ الكامل، ١٢/ ٥٦ ناوی هێناوە). (د. احسان عباس)یش لە پەراوێز (٢)ی (وفيات الاعيان)دا، ط بيروت، ٧/ ١٧٢، دەڵێت: دەربەند لە ئەیالەتی (کرکور)ە، دەکەوێتە سەر کەناری ڕۆژاوای دیجلە، ڕەنگە دەربەندی بازیانی ئێستای مەبەست بووبێت.

[3] (الدست): لەوەدەچێ (الدست) نەبێ، (دەشت) بێت، (یاقوت) باسی دەکات و دەڵێت کەوتووەتە نێوان چیاکانی هەولێر و تەورێزەوە، شارۆچکەیەکی ئاوەدانە و خێروبێرێکی زۆری هەیە و، خەڵکەکەی هەموویان کوردن، (معجم البلدان، ٢/ ٤٥٦)

[4] (الزرزارية)، کتێبگەلی (البلدانيين) پێناسەی ناکەن، بەڵام لە ناوەکەیڕا دیارە مەبەستی شوێنی زراریەکانە.

مەزن و بەهێز لە ناوجەرگەی ناوچەیەکی نەیاری خۆیدا دامەزرێنێت کە لە لای ڕۆژهەڵاتییەوە بە (وڵاتی چیا) بە سەرۆکایەتی (شمس الدین البهلوان محمد ابن ایلدکز (ت ٥٨٢ك/ ١١٨٦ز)[١] و بە وڵاتی ئازەربێجان بە سەرۆکایەتی (قزل أرسلان عثمان بن ایلدکز) - لەساڵی (٥٨٧ك/ ١١٩١ز)[٢]دا کوژرا - کە هەردووکیان نەیار و دوژمنی بوون[٣]، دەورە بوو.. لە لای ڕۆژاوایشەوە ئەتابەگایەتیی موسڵ دەورەی دابوو کە هەتا ساڵی (٥٨١ك/ ١١٨٥ز)یش دوژمنایەتیی سەلاحەددینی دەکرد، کە ئیدی لەو ساڵەدا پەیماننامەی تەبایی لە نێوان هەردوو لادا مۆرکرا و بەپێی ئەو پەیماننامەیەش، موسڵ کەوتە ژێر ڕکێفی سەلاحەددینی ئەییوبییەوە[٤].

(زین الدین یوسف ینالتگین) بەسەر تالانکاراندا سەرکەوت:

ئەتابەگ (عزالدین مسعود) بۆی دەرکەوت کە بەند کردنی بریکارێکی توانا و زیرەکی وەك (مجاهدالدین قایماز) لە ئازاری ئەو و، داماوی و دەسەپاچەیی خۆی بەرامبەر بە سەلاحەددین هیچی تری تێدا نییە و هەستی کرد کەسێکی وەهای نەماوە، لەم دۆخە ناهەموارە و پێگە شلۆقەیدا پرس و ڕایەکی پێ بکات. هەروەها بۆیشی ساغ بووەوە، ئەو دوو میرەی، جێگای ئەم بریکارەیان لە ئەتابەگایەتییەکەدا گرتووەتەوە، نەیانتوانیوە جێگای پڕ بکەنەوە. لەبەر ئەوە، ئازادی کرد، بەڵام پاش ئەوەی نزیکەی دە مانگی لە زینداندا کێشا[٥]. لەسەر تکای (شمس الدین البهلوان محمد بن ایلدکز) سەرداری وڵاتی چیا[٦]، لە زیندان دەری کرد.

---

[١] الكامل، ١١/ ٥٢٦.

[٢] م. ن. ١١/ ٧٥ ـ ٧٦.

[٣] م. ن. ١١/ ٥٠٤. مرآة الزمان، ٨/ ٣٧٨.

[٤] الكامل، ١١/ ٥١٧. الروضتين، ٢/ ٦٤.

[٥] الباهر، ص ١٨٤.

[٦] الكامل، ١١/ ٥٠٤.

هەر، کە (مجاهد الدین قایماز) بەردرا، (عزالدین مسعود) ناردی بۆ لای سەرداری وڵاتی چیا و (قزل أرسلان عثمان بن ایلدکز) برای کە سەرداری وڵاتی ئازەربێجان بوو بۆ هانابردن و داوای کۆمەککردن دژ بە سەڵاحەددینی ئەییوبی و سەندنەوەی هەولێر کە کەوتبووە ژێر ئاڵای سەڵاحەددینەوە[1]. پێش ئەمەش، باسی (قاضي القضاة ابا حامد محي الدین) مان، کرد کە بە نوێنەرایەتیی ئەتابەگی موسڵ، چوو بۆ دیمەشق و لەگەڵ سەڵاحەددین کەوتبووە دانوستان و هەڕەشەی لێ کردبوو کە ئەتابەگی موسڵ ناچار دەبێ هانا بەرێ بۆ هەردوو سەردارەکەی وڵاتی عەجەم، "مەبەستی لە هەردوو کوڕەکەی - ایلدکزە - کە باسمان کردن"، هەردووکیان دەکات بە گژیا، ئەگەر سوور بێت لە سەر موڵکایەتیی هەولێر[2]. برایان (بهلوان و، قزل أرسلان) کە نەیاری سوڵتان بوون، دەیانزانی ئەگەر هەولێر بچێتە ژێر ئاڵای سوڵتان سەڵاحەددینەوە، کێشە و مەترسییەکی گەورەیان بۆ پەیدا دەبێت، نەخاسمە بەپێی بڵاو کراوەکەش سنووری هەولێر دەبوو بگاتە سنووری وڵاتەکانی ئەوان واتا، بگاتە سنووری وڵاتی چیاکان و سنووری ئازەربێجان.

(مجاهد الدین قایماز) لەبەرایی ساڵی (٥٨٠ك/ ١١٨٤ز)دا، لە موسڵ دەرچوو، بەرەو وڵاتی عەجەم کەوتە ڕێ، تا گەیشتە ئازەربایجان و، لەوێ خۆی گەیاندە لای سەردار (قزل أرسلان)، ئەویش بەگەرمی پێشوازیی کرد و، دەستبەجێ ئامادەگی خۆی نیشان دا بۆ بەدەنگەوە چوونی ئەتابەگ (عزالدین مسعود) و پێیشی گوت کە پێویست ناکات بچێت بۆ لای (البهلوان ابن ایلدکز)ی برای، ئنجا هەڵگەڕایەوە و پێیگوت: "ئەوەی دەتەوێ، من دەیکەم"[3]، پاشان لەشکرێکی سێ هەزار سواری خستە ژێر دەستی، (مجاهد الدین قایماز) و بەرە و هەولێر بەڕێی خستن بەنیازی گەمارۆدان و داگیر کردنی شارەکە، بەڵام سەربازەکان بەر لەوەی بگەنە ناو جەرگەی ئەمارەتی

---

[1] م. ن. ص.

[2] العماد الكاتب، البرق الشامي، على صفحة (١١٦) من كتاب السير هاملتون جب.

صلاح الدین، مرآة الزمان ٨/ ٣٧٨.

[3] الكامل، ١١/ ٥٠٤.

هـەولێر، هـەر بـەدەم ڕێـوە، لـە شارۆچـكە و گوندەكانـدا كەوتنـە دەسـتدرێژی و كاولكاری، گوندەكانیان وێران و تاڵان دەكرد، دەسـتیان بـۆ ئافرەتـان دەبـرد و، بـەزۆر ڕاپێچیان دەكردن[1].

هەواڵ و باسوخواس گەیشتە مـیر (زیـن الـدین یوسـف ینـالتگین)، وەلـێ، ئـەم دۆش دانـەما، ناچـار هەسـتا لەشـكرێكی تـەیار و ئامـادە كـرد و بـەرەو ڕووی چـەتە و هێرشهێنان كەوتە ڕێ و ئازایانە و ژیرانە بـۆ بـەرەنگار بوونـەوەیان كەوتـە پـیلان و تـەگبیر، ئـەو دەیزانـی كـە ناتوانێـت بـە یـەك تـەكان لەگـەڵ سـێ هـەزار جـەنگاوەردا دەسـەو یەخـە بكەوێتـە پـەلامار، لـە لایـەكی تریـشەوە، نـەدەبوو گوریـسیان بـۆ شـل بكات و بە هەوەسی خۆیان بكوژن و ببڕن و تاڵان بكەن و ئاگری شەڕ و بەڵایان لـەوە زیاتر بتەنێتەوە. بەڵام خواو ڕاسان و خۆشبەختانە دیتی، وا دوژمنان بە گوندەكاندا بڵاو بوونەتـەوە و، هـەر گرووپـەو بـە لایەكـدا سـەرگەرمی تـاڵان و بـڕۆن - ئـەمیش نەیهێشت بە سەریانەوە بچێت، زۆر بەخێرایی پشتی لێیان گـرت و، هـەر گرووپێكـی دیتبا یەكەم جار، بەخۆی و بە قورسایی لەشكرەوە دەیـدا بەسـەریاندا. كوشـتارێكی زۆر لـە نێوانیانـدا ڕووی دا، تـا، بەتـەواوی بەسـەریاندا سـەركەوت و دوژمـنی بـەزیو هەڵات و كەلوپەلی زۆر و چەك و تفاق و وڵاغێكـی زۆری بـەجێ هێـشت. بـەو جـۆرە ئەو عەجەمانە بە دەستی بەتاڵ بەرەو پاش لەكوێوە هاتبوون بۆ ئەوێ گەڕانەوە[2].

وا دیارە (مجاهد الدین قایماز) نەیدەویست مەسەلەكە بگاتە ئـەو ئاسـتە و تۆڵـە لـە خەڵكەكە بكرێتەوە. ئەو گەلێكی لە شان گران بوو ئەو هێرشبەرانە بكەونـە تـاڵان و سووتاندن و ڕاپێـچانی ئافرەتـان، چـونكە ئـەو ڕەفتارانـە بـە دڵـی ئـەو نـەبوون و بـە پیاوێكی ئایینـدۆست ناسـرابوو[3]، وەلـێ هیـچی پـێ نـەدەكرا و، نەیـدەتوانی بـەر لـەو

---

[1] م. ن. ص.

[2] م. ن. ص.

[3] م. ن. ص. هەروەها: ابن شداد، النوادر: ٦٧.

ابن العديم، زبدة حلب، ٣/ ٨٠.

ابو شامة، الروضتين، ٢/ ٦٠. ابن واصل، مفرج الكروب، ٢/ ١٦٣.

سەربازانە بگرێت. (ابن الأثير) دەڵێت: (مجاهد الدين قايماز) دوای شکان و هەڵاتنی هێزەکانی، گەڕایەوە بۆ موسڵ و، دەیگوت: من هەتا ئێستاش چاوەڕوانم خوا تۆڵەی ئەو خراپەکارییەم لێ بکاتەوە کە عەجەم کردی، ئەوەی من لەوانم دی، قەت بە خەیاڵمدا نەدەهات ئیسلام بە ئیسلامی بکات، من دەمگوت: مەکەن، بەڵام ئەوان گوێی خۆیان لێ کەڕ کردبوو، تا، ئەو بەزینە، بەزین[1].

بەڵام ئەگەر لەشان هەولێرەوە سەیری ئەو هەڵاتنە بکەین، دەبینین ئەو سەرکەوتنەی سەربازانی هەولێر بەسەر ئەو جەردە و چەتانەدا بەدەستیان هێنا، هێز و توانستی ئەم ئەمارەتەی پێشان دا و، دەری خست کە دەتوانێ دژ بە داگیرکەرانی دەرەکی بووەستێ و، بوون و سەربەخۆیی خۆیشی لە ئەتابەگایەتیی موسڵ بپارێزێت.

میر (زین الدین یوسف) بەپێویستی زانی باسی ئەم ڕووداوانە بگەیێنێتە سەڵاحەددینی ئەییوبی، ئەوەبوو نوێنەری خۆی نارد بۆ دیمەشق، سووڵتان بەم کارەساتە زۆر تووڕە بوو، کەوتە ئامادەسازی بۆ تۆڵە سەندنەوە لە ئەتابەگ، ئنجا، لەپایزی ساڵی (٥٨١ك/ ١١٨٥ز)دا بەرەو موسڵ کەوتە ڕێ[2] و گەیشتە (کفر زمار)[3]، وەلێ نەیتوانی درێژە بە ڕێگا بدات، دیارە زانیبووی بۆی ناکرێ موسڵ داگیر بکات[4].

ئەم تەکانەش، تەکانی سێیەم و (دوا تەکان)ی بوو دژ بەم ئەتابەگایەتییە[5].

سەڵاحەددینی ئەییوبی، دوو مانگ لە (کفر زمار) مایەوە، لەو ماوەیەدا تەتەر لەنێوان خۆی و ئەتابەگی موسڵدا دەهاتن و دەچوون، تا، لەئەنجامدا ئاشت بوونەوە -

---

ابن خلدون، کتاب العبر، ٥/ ٥٨١. Setton, V. I. P. 580.

[1] الكامل، ١٢/ ١٥٣ ـ ١٥٤. الباهر، ١٩٣.

وفيات الاعيان، ٣/ ٢٤٦. ابو الفداء، المختصر في اخبار البشر، ٣/ ٩٧.

[2] كتاب الروضتين، ٢/ ٦٠.

[3] (کفر زمار): گوندێکە لە گوندەکانی موسڵ، معجم البلدان، ٤/ ٤٦٩.

[4] الكامل، ١١/ ٥١٧.

[5] تەکانی یەکەم لە ساڵی (٥٧٨ك) و، تەکانی دووەم و سێیەم لەساڵی (٥٨١ك)دا ڕووی دا.

(ابن شداد) دەڵێت: موسڵ ناچار بوو ئەم سوڵحە مۆر بکات چونکە ئەتابەگی موسڵ (عزالدين مسعود) نەيتوانی هيچ کۆمەکێ، نە لە بەغدا و نە لە هەردوو مەليکەکەی عەجەم (البهلوان و، قزل أرسلان) وەربگرێت و تەنانەت کەف و کوڵێکی درۆيشيان دژ بە سەلاحەددين دەست نەکەوت[1]. لەبەر ئەوە، ئەتابەگ نەخۆشکەوتنی سەلاحەددينی بە هەل زانی و، دەشيزانی کە سەلاحەددين لەم بارەدا قسەی ناشکێنێ و دڵيشی نەرمە[2]. ئيدی بەم تەبايينامەيە پێکدادانی نێوانيان کۆتايی هات کە لە دە ساڵ پتر درێژەی کێشا. (مجاهد الدين قايماز) ڕۆڵێکی بەرچاوی لە مۆرکردنی ئەو تەبايی نامەيەدا گێڕا[3].

بەپێی ئەم تەبايينامەيەش، ئەمارەتی موسڵ کەوتە ژێر ئالای سەلاحەددينی ئەييووبييەوە، ئيدی ناوی سوڵتان سەلاحەددين کەوتە سەر خوتبە و دراويش[4] و ناوی سوڵتانی سەلجووقييان لەسەر نەما و، ئەمارەتی هەولێريش ئيتر ترس و گێچەڵی موسڵی لەسەر ڕەوييەوە.

---

[1] ابن شداد، النوادر السلطانية، ص: ٧٠.

[2] ن. م. ص.

ئەم مێژوو نووسە، بە قسەکانيدا دەردەکەوێ کە موسڵاوييەکان ناردبوويان، ئەوەتا دەڵێت: "ناردميان بۆ ئەم ئيشە ـ واتا بۆ سوڵحاندن ـ (لە ساڵی (٥٧٩ك)يشدا ئەتابەگ - عزالدين مسعود ـ ئەوەبوو، ناردی بۆ لای خەليفە (الناصر لدين الله) بۆ ئەوەی لەگەڵ سوڵتان سەلاحەددين ئاشتی بکاتەوە. بنۆڕە: النوادر السلطانية، ص: ٦٤، ٧٠.

[3] الكامل، ١١/ ٥١٧.

[4] ن. م. ص. مرآة الزمان ٨/ ٣٨٤.

الروضتين، ٢/ ٦٤.

مفرج الكروب، ٢/ ١٧٢.

المقريزي، السلوك، ١/ ٨٩ ـ ٩٠.

بەشداربوونی (زین الدین یوسف ینالتگین) لە شەڕەکانی خاچدروشمان و، مردنی لە ساڵی (٥٨٦ك/ ١١٩٠ز)دا:

سەرداری هەولێر، هەرچەندە، لەبەلای موسڵ دڵنیا ببوو، وەلێ هەولێری بەجێ نەهێشت و، بۆ ئەو شەڕەش نەچوو کە سەلاحەددینی ئەییوبی دژ بە خاچدروشمانی دەکرد، پێدەچێ ترسی لەوە بووبێت غەدرێك لە هەولێر بکرێت، نەخاسمە لە لایەن (قزل أرسلان عثمان کوڕی ایلدکز)ەوە کە سەرداری ئازەربێجان بوو، ئەوەبوو کە لە ساڵی (٥٨٢ك/ ١١٨٦ز)[١]دا (شمس الدین بهلوان محمد کوڕی ایلدکز)ی برای مرد، وڵاتەکەی ئەویش کەوتە سەر ئازەربێجان و، مەملەکەتەکەی - قزل ارسلان - هەندەی دی زیادی کردبوو، وەکو باسیشمان کرد (زین الدین یوسف) کوتەکی جەرگبڕی لەو لەشکرە گەورەیە وەشاندبوو کە سەرداری ئازەربێجان لەگەڵ (مجاهد الدین قایماز) لە سەرەتای ساڵی (٥٨٠ك/ ١١٨٤ز)[٢]دا بەرەو هەولێری ناردبوو، واتا، لەو کۆنە قینەش ترسی هەبوو.

وا دیارە، سەرداری هەولێر (زین الدین یوسف) لە ساڵی (٥٨٥ك/ ١١٨٩ز)دا بەشداریی لە شەڕی خاچدروشماندا کردبێ، واتا ئەوکات کە سەلاحەددینی ئەییوبی، لەگەڵ میرەکانی تردا، بۆ شەڕی خاچدروشمان داوای کردبوون[٣]. ئەوە بوو، (زین الدین یوسف)یش چوو بە دەنگییەوە و بە (لەشکرێکی چاك و ورەیەکی چاکترەوە) لە لای سەلاحەددین ئامادە بوو[٤]، سەلاحەددین جێگای تایبەتی لە ڕێزەکانی لەشکردا بۆ میرەکان دانابوو، کاتێکیش سەرداری هەولێر گەیشتە لای، ڕێزی لێنا و، لە قۆڵی چەپی لەشکرەوە، لەگەڵ (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی برای جێگای بۆ کردەوە، کە (موزەففەرەددین)ی برای، ئەوکات سەرداری (حران) و (الرها) بوو، ئەویش لەگەڵ لەشکری سەلاحەددیندا ڕیزی گرتبوو.

---

[١] الکامل، ١١/ ٥٢٥.

[٢] م. ن. ١١/ ٥٠٤.

[٣] الروضتین، ٢/ ١٥٠. مفرج الکروب، ٢/ ٣٠٦.

[٤] ابن شداد، النوادر السلطانیة، ص ١٢٣.

(عماد الاصفهانی) به وشەگەلی هاوئاهەنگ (سجع)، بەسەر شادیی ئامادەبوونەکەی سەرداری هەولێر و لەشکرەکەیدا هەڵدەڵێت و، دەڵێت: "زین الدین یوسف کوڕی زین الدین علی کچك، سەرداری هەولێر گەیشتە جێ، ئەو میرە، خێرکەردەیە و لێبووردەیە، ئومێدچێن و خانەدانە، خاوەن دیوەخان و نانە، پیاوێکی ئەسڵ و رەسەنە، خاوەن ڕەوشتی پەسەنە، لەشکرەکەی دەگرمێنێ، هەر دەڵێی تاوی بەهارە، هەوران لە ژێڵڵاوە دێنێ، باران دێنێ، هەرد و وەردان دەنەخشێنێ، خەلە دێنێ، خەرمان دێنێ، بەچەشنی گوانی حوشتران کاسە و جامی پڕ لە شیرە، بۆ سەربازە، بۆ ئەمیرە، بۆ وەزیرە، بۆ گزیرە. ئەو ئەمیرە، چەندی حەزکەی بە تەگبیرە، خەڵکێکی زۆری لەگەڵە، بەکاوە خۆ و نە شڵەژاوە، ترسی لەدڵ دەرهێناوە، نوخشەی ئارامیی لێداوە، موژدەی غەڵەبەی هێناوە... ئەمە یەکەم جاری بوو چاوی بە سوڵتان ڕوون بێتەوە و، سوڵتانیش ڕێزی لێنا و بەرەکەتی بەسەردا دابارانـد... حەشاماتێکی زۆری لەگەڵدا بوون، سەربازانە ڕیز کرابوون، وەستایانە ساز درابوون، میری هەولێر بە فەرمانی سوڵتان، لەنزیك (موزەففەرەددین)ی برایەوە کەوتە قۆڵی چەپی لەشکر و، ترسێکی زۆری خستە دڵی دوژمنانەوە".

(مردنی - زین الدین یوسف ینالتگین):

سەرچاوەکان، باسی بزاڤ و چالاکیی سەربازیی (زین الدین یوسف) ناکەن، ئەویش، تا سەر، لەسەر شەڕ، بەردەوام نەبوو، چونکە لە یەکەم شەڕیدا، لەمەیدانی شەڕی خاچدروشماندا، بەڕێکەوت، گیانی سپارد، ئەوەبوو، لە ڕەمەزانی (٥٨٦ك/ ١١٩٠ز)دا نەخۆشکەوت، پێدەچێ لەرز و تای بووبێ، ناوە ناوە تای لێ دەهات، دەیخست، لەبەر ئەوە نەیتوانی لەڕیزی لەشکر بمێنێتەوە.

ئەوەبوو، داوای کرد کە سوڵتان ئیزنی بدات بگەڕێتەوە بۆ وڵاتی خۆی، وەلێ سوڵتان ئیزنی نەدا، ئنجا داوای لێ کرد ڕێگای بدات بچێت بۆ شاری (الناصرة) لە فەلەستین، سوڵتان بەم داوایەی قایل بوو.

(زیـن الـدین یوسـف) قـەڵاكاری (الخروبـة)[١]ی بـەجێ هێـشت كـە كـەوتبووە نزیـك (عكـا)وە، گەیـشتە (الناصـرة)، لـەوێ بـە دەرمـان و چارەسـەرەوە، ماوەیـەك خـەریكی خۆی بوو، بەڵام بێ هوودە بوو، تایەكەی هەتا دەهـات گـەرمتر دەبـوو، ئـەنجام، كۆڵی پـێ دا و خـستی، شـەوی (٢٨)ی ڕەمـەزانی[٢] هـەمان ئـەو سـاڵە تـەواو بـوو (مـرد). (موزەففەرەددین گۆگبوری) برای بە دیاریەوە بوو، خەڵكی بەمردنی خەمناك بوون، چونكە (زیـن الـدین یوسـف) هێـشتا لـە بـەرایی تەمەنیـدا[٣] بـوو، دیـارە و ئـاخریش بوو[٤].

(ابن شداد) كە ئەم ڕووداوە دەگێڕێتەوە، بەچاوی خۆی دیویـەتی، چونكە ئـەو، لـە بـەرایی (جمـادی الاولـی/ سـاڵی ٥٨٤ك/ ١١٨٨ز)ەوە[٥]، چـووبووە ڕیزەكـانی لەشـكری سـەڵاحەددینەوە و، هـەر لـەو بەروارەشـەوە لەهـەموو شـەڕەكانی سـەڵاحەددینی ئەییوبیدا ئامادە دەبوو. (ابن شداد) دەستی كرد بە نووسینی ئەو ڕووداوانەی كە لەو

---

[١] (الخروبة): قەڵاكارێكە لە كەنارەكانی دەریای شام و، بەسەر (عكا)دا دەڕوانێت. معجم البلدان، ٢/ ٣٦٢.

[٢] وەك لە: (الروضتين ٢/ ١٦٤) و لە (مفرج الكروب ٢/ ٢٣٩) و لە (وفيات الاعيان ٣/ ٢٧٢)دا هاتووە. وەلێ (ابن شداد) دەڵێت: لە ١٨ی ڕەمەزانـدا گیـانی سـپارد. بنـۆڕە: النـوادر: ١٤٤، هـەروەهاش ئـەوەی (عماد الكاتب). بنۆڕە: (الفتح القسي، ليدن، ص ٢٩٨.. لەكاتێكدا، ئـەم دوو مێـژوو نووسـە، بـەر لـەم ڕووداوەش دەنگوباسی "ڕۆژی ١٩ی ڕەمەزانی هەمان ئەو ساڵەیان باس كردووە: (النـوادر، ن. ص)، و (الفتح القسي ٢٩٦)، هەروەها (ابـن الأثـير)یـش كـە لـە (العمـاد)ەوە وەری گرتـووە: (الكامـل ١٢/ ٥٦). هەروەهاش (الغساني، العسجد المسبوك، ص: ٤٣. بەڵام (ابو الفداء)، نەك، وەك ئەوان، ئەم دەڵێـت لـە (٨ی شـوال)دا مـردووە. بنـۆڕە: المختـصر، ٣/ ٧٩، هـەروەها. (ابـن الـوردی) لـە پاشـكۆی (المختـصر ٣/ ١٤٧)دا.

[٣] لە (مظفر الدين گۆگبوری)ی برای بچووكتر بـوو، ئـەو، لەسـاڵی (٥٤٩ك/ ١١٥٤ز)دا لـە دایـك ببـوو. ئەمەش مانای وایە كە (یوسف) لە دەوروبەری نیوەی دەیەی چوارەمی تەمەنیدا بووە.

[٤] ابن شداد، النوادر السلطانية، ص: ١٤٤. سـبط ابـن الجـوزي، مـرآة الزمـان، ٨/ ٤٠٧. ابوشـامة، كتـاب الروضتين: ٢/ ١٦٤. ابن واصل، مفرج الكروب، ٢/ ٣٣٩. تأريخ ابن الفراق، مجلد ٤، ج١، ص ٢٣٥.

[٥] ابن شداد، النوادر، ص: ٨٧. ابن خلكان، ٦/ ٨٥، ط ١٩٤٨.

ماوەیـەدا بەچـاوی خـۆی دەیـدین، یـان کەسـێکی کـە بـڕوای پێـی هـەبوو، بـۆی دەگێڕایـەوە[1]. بـەڵام سـەیر لەوەدایـە ئـەوەی (ابـن شـداد) دەیگێڕێتـەوە و، ئـەوەی (العماد الکاتـب الاصـفهاني) دەیگێڕێتـەوە ئاسمـان و ڕێسمانە. خـۆ، (العمـاد)یـش لـەو ڕۆژەوەی کـە لـە (جمـادی الاولی/ سـاڵی ٥٧٠ك/ کـانوونی دووەمـی ١١٧٤ز)[2]دا چـووەتە ڕیزەکـانی لەشـکری سـەڵاحەددینەوە، ئـەویش شـەڕەکانی سـەڵاحەددینی جـێ نەهێشتووە. (العماد) ببوو بـە نووسـەری نهێنییـەکانی[3] سـوڵتان تـا ئـەو ڕۆژەش کـە سوڵتان لە ساڵی (٥٨٩ك)دا کۆچی دوایی کرد.

دەبینین، ئەم مێژوو نووسە بەجۆرێکی ئەوتۆ (موزەففەرەددین گۆکبوری) دەخاتـە بەرچاو کە خۆزگەی بە مردنی براکەی خواستبێ، چونکە چاوی لـە تـەختی هـەولێر بڕیبوو، بەئاواتیشەوە بـوو ڕۆژێ لـە ڕۆژان بگەڕێتـەوە و حـوکمی هـەولێر بگرێتـەوە دەست. (العماد الکاتب) وەها باس دەکات کە (زین الدین یوسف ینـالتگین) دەرمانیـان بۆ پەیدا کردووە بەڵام لـە کەسـی وەرنـەدەگرت تـەنیا لـە دۆسـتێکی خـۆی نـەبێ کـە دەرمـانی بـۆ دەهێنـا، چـونکە لـەوە دەترسـا براکـەی پزیـشکێکی بنێرێتـە سـەر و بەیەکجاری لەکۆڵی بکاتەوە[4]. بەڵام (ابن شداد) هەندە دەڵێت کە (زین الدین یوسـف چەندین ڕۆژ بە دەستی خۆی چارەسەری نەخۆشییەکەی دەکرد، تا، مرد[5].

هـەردوو مێـژوو نـووس (ابـن شـداد و، العمـاد) لەسـەر ئـەوە ڕێکـن کـە پزیـشك نەچووەتە سـەری، یەکەمیـشیان بـە قـەتعی، باسـی بزیـشکی، هـەر نـەکردووە، وەلـێ دووەمیان دەڵێ: (زین الدین یوسف) لە دەرمانی دۆستێکی خۆی زێتر[6]، بـە دەرمـانی

---

[1] النوادر: ص. ن.

[2] ابن خلكان ٤/ ٢٣٥.

الباز العريني. مؤرخو الحروب الصليبية، ص: ٢٢٩.

[3] ابن خلكان: ص. ن.

[4] الفتح القسي، ص: ٢٩٨، ط ليدن.

[5] النوادر السلطانية، ١٤٤.

[6] الفتح القسي: ص. ن.

هـيچ بزيـشكێك قايـل نـەبوو. جگـە لـەوەش (ابـن شـداد) گومـانی لـە نيـازی (موزەففەرەددين گۆگبوری) نەكرد، وەك (العماد) كردی، دووريش نييـە (ابـن شـداد) لەبـەر ئـەوە بێـدەنگ بـووبێ كـە سەروسـەختێكی چـاكی لەگـەڵ (موزەففـەرەددين گۆگبوری) دا هەبووە[١].

(العماد)، كـەخۆی لـەو ڕووداوەدا ئامـادە بـووە و، بەقسەكانيـشيدا دەردەكـەوێت كـە لەگەڵ (زين الدين يوسف) دا بووە، دەڵێت: كـە پزيـشكی تايبـەتی سـەلاحەددينی بـۆ بانگ كردووە، بەڵام ميری نەخۆش دەرمانەكەی لێ وەرنـەگرتووە چونكە لێـی دڵنيـا نـەبووە و، لـەوە ترسـاوە موزەففـەرەددين گۆگبـوريی بـرای نـاردبێتی كـە چـاوی لـە تەختی ئەم بڕيوە، (زين الدين يوسف) بە بـڕوای خـۆی، دەرمـانی برادەرەكـەی بـەس بوو، وەلێ ئەو برادەرەی نەيدەزانی نەخۆشييەكەی چييە و چـی نييـە. لەبـەر ئـەوە نەيتوانی چارەسەری بكات، بگـرە، ئـارەزووی هـەر خۆراكێكيـشی كردبـا، بـۆی دەبـرد، پێيشی نەكەوتايە، ئيدی بەو جۆرە، نەخۆشييەكە لێی پيس كردو.. مرد[٢].

لـەوەش زيـاتر، ئـەم مێـژوو نووسـە دەڵێـت: موزەففـەرەددين گۆگبـوری بـەديار براكەيەوە دانيشتبوو، بەجێی نەهێشت تا مرد، وەلێ هيچ سۆز و خەمێكی پێوە ديار نەبوو، لەبەر ئەوە، دەڵێن: "مردنـی براكـەی لـە بەرژەوەنـدی ئـەو بـووە، بۆيـە پێـی خـۆش بـووە"[٣] كـاتێكيش خەڵكەكـە، بـۆ پرسـە و سەرەخۆشـی چـوونە لای، پێيـان سەيربوو كابرا باكی نەبوو، هەروەكو هيچ ڕووی نـەدابێت، وەهـا بـوو، هـەر دەتگـوت (لەڕۆژی شاديدايە)، لە دەوارەكەيدا (چادرەكەيدا) دانيـشتبوو، چـاوی لـە كەلوپـەل و ميراتی براكەی بڕيبوو. پاشان سەردارانی قەڵاگەلی هـەولێری بـانگ كـرد و داوای لـێ كـردن، هەرچـييەكيان لـە لايـە، ڕادەسـتی بكـەن[٤]. پێدەچـێ لـەوەش ترسـابێ كـە بگەڕێنەوە بۆ قەڵاكانيان، لێی ياخی ببن.. ئەوەش كـە مەسـەلەكەی قـووڵتر كـردووە،

---

[١] وفيات الاعيان، ٦/ ٨٧، ط ١٩٤٨.

[٢] الفتح القسي، ص ٢٩٨.

[٣] م. ن. ص.

[٤] م. ن. ص. كتاب الروضتين، ٢/ ١٦٤.

ئـەو تۆمەتـە گەورەیەیـە کـە (سـبط ابـن الجـوزي) دەیخاتـە پـاڵ (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) کـە گوایـا مـیر (زیـن الـدین یوسـف) بەدەسـتی خـۆی چارەسـەری خـۆی دەکـرد و (موزەففـەرەددین گۆگبـوری)ی بـرای یـاریی دەدا، کـە "گوایـا زەهرخـواردی کـردووە و، مـردووە"[1]. جـا، ئـەوەش کـە ئـەم تۆمەتـەی زێـتر لـە ڕاسـتییەوە نزیـك کردووەتەوە، ئەوەیە، کە ئـەم برایـە - بەقسەی ئـەو مێـژوو نووسـە[2] - بـەو مردنـە دڵتەنگ نەبووە و، هەر گوێشی پێ نەداوە، وەلێ، ئەوەنـدە هەیـە، ئـەم گێڕانەوەیـەی (ابن الجوزی) وەك بەچاو دیتەکانی (ابن شداد) و (عماد الاصفهانی) نییە.

ئێمــە، لێــرەدا نــە داکــۆکی لــە (موزەففــەرەددین گۆگبــوری) دەکــەین و، نــە تۆمەتەکەشـی بەسـەردا سـاغ دەکەینـەوە، وەلێ پێویـستە دەمامـك لەسـەر ئـەم لـچ و لێـوەش هەڵماڵـدرێت و، ئـەم ڕووداوە ئاشـکرا بکرێـت و، قـسەی مێـژوو نووسـەکانی هاوزەمەنیشیان بخەینە بەرچاو کە دەڵێن: لەو کاتەوەی (موزەففەرەددین گۆگبـوری) لەسەر تەخت لادراو لە دەوروبەری ساڵی (٥٦٦ك)دا لە هەولێر دەرکرا، پێوەنـدیی بـە گومانی، یان هەر هیچ نەبێ پێوەندیی ناتەبای نێوان ئەم دوو برایە - هەرچەندیـشە (زین الدین یوسف) لە بەسەرهاتی براکەی بەر پرس نەبووە، چونکە ئـەوکات منـداڵ بــووە[3] - کــارێکی وەهــای کــرد، خەڵکەکــە بکەونــە ســەر ئــەو خەیاڵــەی کــە (موزەففــەرەددین گۆگبــوری) براکــەی کوشــتبێ، وەك ئــەوەی کــە (ابــن الجــوزی)

---

[1] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٨/ ٤٠٧.

[2] م. ن. ص.

[3] (ابن الأثیر)، دەڵێت: (زین الدین یوسف، مێرد منداڵێکی بچووك بوو، حوکم و فەرمانی بەدەست نەبوو، لەشکر و فەرمانیش بەدەست ـ مجاهد الدین قایماز ـ دەوە بوو).. الکامل، ١١/ ٥٠٠، ئەم مێـژوو نووسە حیکایەتەکەی بەبۆنەی دەرکردنی (موزەففەرەددین گۆگبوری)یـەوە (لـە دەوروبـەری سـاڵی ٥٦٦ك) نەگێڕاوەتەوە، بەڵکو بەو بۆنەیەوە گێڕاویەتـەوە کـە ئەتابـەگی موسـڵ لـە سـاڵی (٥٧٩ك)دا، (مجاهد الدین قایماز)ی حەپس کرد. هەرچەندیشە قسەی ئەم مێژوو نووسـە موبالەغـەی تێدایـە، چونکە (زین الدین یوسف) ئەو منداڵە بچووکە نەبووە کە ئەو دەڵێت، ئەگـەر بـزانین (زیـن الـدین علي کچك)ی باوکی زۆر پیر بووە و لەساڵی (٥٦٣ك)دا مرد.

دەیگێڕێتـەوە، یـان بـە مردنـی براکـەی شاگەشـکە بووبێـت، وەك ئـەوەی (العمـاد الاصفهانی) دەیگێڕێتەوە. گێڕانەوەی یەکەمیان بەڵگەی لەگەڵدا نییە و لاوازە، لەبەر ئەوە ناگاتە پلەی ڕیوایەتی باوەڕپێکراو، خۆ، کابرای مێژوونووس سوورنییە لەسـەر ئەوەی کە (موزەففەرەددین گۆگبوری) براکەی خۆی کوشتووە، نـەخێر، ئـەو دەڵێت: "دەڵێن گوایا زەهرخواردی کـردووە و مـردووە"[1]. لەگـەڵ ئەوەشـدا ئێمـە تۆمەتەکە بەشێوەیەکی بنبڕ ڕەت ناکەینـەوە، چونکە، لـەو سـەردەمەدا، کوشـتنی خـزم و بـراو، بگرە، کوشتنی بـاوك و فرزەنـدیش، لـە تـەلاری شـا و سـوڵتانەکاندا، وەك فـوو لـە دۆ بکەی ئاسایی بووە.

وا دیـارە، ئـەو دوو برایـە کـە لـە ژێـر یـەك دەواردا، پێکـەوە بـوون و (زیـن الـدین) دەرمانی پزیشکی ڕەت کردووەتەوە، تۆمەتەکە لێرەوە سەری هەڵداوە، وێڕای ئەوەش کە (موزەففەرەددین گۆگبوری) هەند بە تەنگەوە نەبووە، بەڵکو بـە خـڕ کردنـەوەی میراتـی براکەیـەوە سـەرگەرم بـوو[2]. بـەڵێ، هەنـدێ لـە میرەکـانی بـرا مردووەکـەی دەسگیر کرد، پێدەچێ لەبەر ئەوە بووبێ کە نەوەکا لێی یاخی ببن، یان هەولێری لـێ داگیر بکەن - بەقسەی (العماد الاصفهانی)[3]- لەبەر ئەوە (موزەففەرەددین گۆگبـوری) دەیویـست بـە هـەر نرخێـك بێـت، واوەسـت و ملکەچیان بکـات، بـۆ ئـەوەی ئیـزن لـە سەلاحەددینی ئەییوبی وەربگرێت و، تەختی هەولێر بسەنێتەوە.

(موزەففـەرەددین گۆگبـوری) کـەم و زۆر، هـەقی بـوو ئـەم ڕێکارانـە بگرێتـە بـەر، چـونکە هـەر کەمتەرخەمییـەکی تێـدا کردبـا، بـەزیانی خـۆی دەشـکایەوە و، ئـەنجام تەختی حوکمیشی لەدەست دەچوو، کە هەموو ژیانی خۆی بۆ تـەرخان کردبـوو، لـەو ڕۆژەوەش کە (مجاهد الدین قایماز) تەختی لـەژێر پێـی دەرهێنـابوو، هـەر بـە ئـاواتی وەرگرتنەوەی دەژیا، با، ئەمە لەو لاوە بووەسـتێت، بـەلام ئـەوەی کـە شـایانی گومانـە

[1] مرآة الزمان، ٨/ ٤٠٧.

[2] الفتح القسي، ط ليدن ٢٩٨ ـ الكامل، ١١/ ٥٦. كتاب الروضتين، ٢/ ١٦٤.
مفرج الكروب، ٢/ ٣٣٩.

[3] الفتح القسي، ص. ن.

ئەوەیـە کـە مێـژوو نووسـان (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) تۆمـەتبار دەکـەن، گوایـا - بەقـسەی (العمـاد) - (زیـن الـدین یوسـف) دەرمانەکـەی لـە پزیـشکە تایبەتەکـەی سەلاحەددینی ئەییوبی وەرگرتووە، نەك لـە پزیـشکی (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) - ئەگەر ئەمیش پزیشکی خۆی هـەبووبێت -، باشـە، لـەم بـارەدا، تـۆ بڵێـی (زیـن الـدین یوسف) لە نیازی پزیشکەکەی سوڵتان سەلاحەددین بەگومان بووبێت[1]؟

ئەگەر (موزەففەرەددین گۆگبوری) - وەك (سبط ابن الجوزي) دەڵێت گوایـا بـراکـەی - زەهرخوارد کردبێ - خۆ، دەبوو (العمـاد الکاتـب)یـش، کـە خـۆی لـەوێ بـووە، باسـی کردبا، نەخاسمە لە سەرەتاوە گومانیشی لەوە دەکرد کە (موزەففەرەددین گۆگبـوری) بەو جۆرە لەگەڵ براکەیدا ماوەتەوە و لێی جیا نەبووەتەوە - ئـەوەش بـە قسەکانیدا دەردەکەوێت واتا قسەکانی (العماد الکاتب)، نەك هەر هەنـدە، بگـرە (العمـاد الکاتـب)، (موزەففــەرەددین گۆگبــوری) بــەوەش تۆمــەتبار دەکـات کـە بـە مردنــی براکــەی شاگەشکە بووە[2].

وەلێ، لەگەڵ ئەم گومانەشدا، کە (موزەففەرەددین گۆگبوری) وەك سێبەری براکەی لێی دانەبڕاوە، بەڵام تۆمەتباری نەکرد بە کوشتنی براکەی. لەوەوە دەردەکـەوێت کـە (سبط ابن الجوزي) تۆمەتێکی ناڕەوای داوەتە پاڵ (موزەففەرەددین گۆگبوری). تەنیا مێـژوو نووسـێکیش کـە ئـەم تۆمەتـەی داتاشـیبێ (سـبط ابـن الجـوزي)یـە، کـە لـەو ڕووداوەدا هەر لەوێش نەبووە و، بگـرە، هاوزەمـەنی ئـەو ڕووداوەش نـەبووە[3]، جگـە لەوانە ڕەخنەیەکی زۆریش لەم حەکایەتەی گیراوە[4].

بەهـەموو ئەوانەشـەوە، ئەگـەر لـە قـسەکانی (عمـاد الکاتـب) ورد بینـەوە، دەبیـنین دەڵێت، (زین الدین یوسف) دۆستێکی خۆی سەرپەرشـتی چارەسـەری نەخۆشـییەکەی

---

[1] ن. م. ص ٢٩٩. النوادر: ١٤٤. الکامل ١٣/ ٥٦ ـ ٥٧. کتاب الروضتین ٢/ ١٦٤. مفرج الکروب ٢/ ٣٣٩. الغساني، العسجد المسبوك ٤٣ ـ ٤٤.

[2] الفتح القسي، ط لیدن، ص ٢٩٨.

[3] سبط ابن الجوزي، لەساڵی (٥٨١ك)دا لەدایك بووە.

[4] عباس العزاوي، التعریف بالمؤرخین، ص ٧٣.

دەکرد، ئەو دۆستەش لەو کارەدا "کۆڵ و ناشی و ناشارەزا بوو"[1]، سەرباری ئەوەش "هەرچی حەزی لێ کردبا، بۆی دەهێنا، دەیخوارد"[2] تا، بۆخۆی گیانی لەدەست دا و مرد. کەچی (سبط ابن الجوزي) دەڵێت، برا (بکوژەکەی) چارەسەری دەکرد.

(موزەففەرەددین گۆگبوری) دوای مردنی براکەی، یەکسەر لەسەر تەختی براکەی دانیشت، ئەم جێگرتنەوە دەستوبردەش، مێژوو نووسانی خستە سەر گومانی ئەوەی، هەریەکە و بە بۆچوونی خۆی، بەدووی بەڵگە و نیشانەدا بگەڕێت و (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی پێ پیاو خراپ بکات. خۆ ئەگەر هاتبا و، بەو پەلەیە و، لەو هەل و مەرجە دراماتیکییەدا تەختی براکەی وەرنەگرتبا، لەوانەبوو، بەم شێوە ناشیرینە تۆمەتبار نەکرابا.

بەهەر حاڵ، باسوخواسی مردنی (زین الدین یوسف ینالتگین) گەیشتە هەولێر، خەڵکەکەی شڵەژا، هەندێکیان، ناردیان لە دووی (مجاهد الدین قایماز) بریکاری ئەتابەگی موسڵ، کە بگەڕێتەوە بۆ لایان و، دووبارە حوکمی ئەمارەتەکە بگرێتەوە دەست، چونکە، ئەو، ڕەفتاری لەگەڵ خەڵکی شارەکەدا باش بوو[3]. پێدەچێ ئەوەشیان لەبەر ئەوە کردبێ کە ئایندەی وڵاتەکەیان لەژێر مەترسیدا نەمێنێ و، ئەمارەتە کۆرپەکەشیان نەکەوێتە ژێر حەز و ئارەزووی سەردارێکی نەفام کە نەزانێ بەشێوەیەکی ڕاست و ڕەوا حوکمی ئەمارەتەکە هەڵسووڕێنێ، دووریش نییە لەوە ترسابن، دووبارە بکەونەوە ژێر حوکمی هۆزەکانی (هەزەبانی و، الحکمیة) - کە بەر لەوەی ئەتابەگ (عماد الدین زنگی) هەولێر داگیر بکا و بیخاتە سەر ئەتابەگایەتییەکەی خۆی، ئەو هۆزانە حوکمیان دەکرد.

نەوەکا، یەکێکیان هەلی مردنی (زین الدین یوسف) بقۆزێتەوە و تەختی هەولێر بسەنێتەوە و، ببێتەوە مایەی پاشا گەردانی و نا ئارامی و دووبەرەکی و ململانێی

---

[1] الفتح القسي، ن. ص.

[2] م. ن. ص.

[3] ابن الأثير، الكامل ١٢/ ٥٦.

الغساني، العسجد، ٤٤.

هۆزایەتی و، ئەو ئارامی و سەقامگیرییەش کە دەمێك بوو لەسەری ڕاهاتبوون، ئەوەشیان نەمێنێ.

خەڵکی هەولێر، کەسیان لە (مجاهد الدین قایماز) بە چاکتر نەزانی، ئەوەی کە دامەزرێنەری ئەتابەگییەکەی هەولێر (زین الدین علی کچك) بە بریکاری خۆی لەسەر هەولێر دایانابوو، کە دوازدە ساڵ (٥٥٩ - ٥٧١ك/ ١١٦٣ - ١١٧٦ز) بەردەوام حوکمی هەولێری بەدەستەوە بوو، خەڵکەکە، ئەویان باشتر دەناسی کە پیاوێکی لەخواترس و خێرخواز بووە و، حەزی لە ئاوەدانکاری بووە[1] و، بە هاتنەوەشی، هەولێر، دووبارە وەك جارانی. بە موسڵەوە دەبەسترێتەوە، وێڕای ئەوەش لەژێر ئاڵای سەلاحەددینی ئەییوبیدا دەمێنێتەوە وەك جارانی موسڵ و پێشتریش هەولێر کە ئەوەبوو لە ساڵی (٥٨١ك/ ١١٨٥ز) کەوتبووە ژێر ڕکێفی سەلاحەددینەوە[2].

پێدەچێ خەڵکی هەولێر لەبەر ئەوە (موزەففەرەددین گۆگبوری)یان، داوا نەکردبێ چونکە ئەو حوکمی (حران) و (الرها)ی هەڵدەسووڕاند و، ئەمانیش وایان دەزانی کە خۆی دەستی لە هەولێر هەلگرتووە، یان وەهای بۆ چووبن کە بە کەڵکی هەولێر نایەت و، کاتی خۆی (مجاهدالدین قایماز)یش هەر لەبەر ئەوە لە هەولێر دەری کرد، دووریش نییە لەوە ترسابن ئەگەر بگەڕێتەوە هەولێر، دووبارە لەگەڵ (مجاهدالدین قایماز)دا دەیکاتەوە بە ململانێ و، دیسان لەگەڵ موسڵیش، - کە هەروەکو ڕووی دا -. لە لایەکی ترەوە (موزەففەرەددین گۆگبوری) بە شەڕی خاچدورشمانەوە خەریك بوو، هەمیشە لە مەیدانی شەڕدا بوو، لە هەولێریشەوە دوور بوو، ڕەنگە ئەوەش پێوەندیی بە مەسەلەی بۆ هەولێر بانگنەکردنەوەی بووبێت.

بەڵام (موزەففەرەددین گۆگبوری) لە هەموویان خێراتر بوو، نەیهێشت وەختی بە فیڕۆ بچێت و، پێویستی بە کەسیش نەبوو فەرمووی لێ بکات و، دەرفەتی بە کەسیش نەدا بیر لە موڵکی هەولێر بکاتەوە.

---

[1] الكامل، ١٢/ ١٥٣ ـ ١٥٤. الباهر ١٩٧.
مرآة الزمان ٨/ ٤٥٨. وفيات الاعيان ٣/ ٢٤٨.
[2] الكامل، ١١/ ٥١٧. ابن شداد، النوادر، ٧٠. مضمار الحقائق وسر الخلائق، ص ٢١٣.

راستیشت دەوێ، ئەتابەگی موسڵ (عزالدین مسعود)، ئەو پیاوە ئازا و بەجەرگە نەبوو، دەنا، ئەگەر هاتباو بەقسەی خەڵکی ئەربیلی کردبا و، (مجاهدالدین قایماز)ی بۆ هەولێر ناردبا، ئەوا ئەتابەگەکانی موسڵ، لەپاش خۆی، ئەو هەموو کێشە و ماندووبوونەیان بە دەست (موزەففەرەددین گۆگبوری)یەوە تووش نەدەبوو، چونکە (موزەففەرەددین گۆگبوری) هەر دوای گەڕانەوەی بۆ هەولێر، هەندەی نەبرد وەك (ابن الأثیر) دەڵێت - بوو بە گرێیەکی ڕەق و لە قوڕگی بنەماڵەی ئەتابەگیی موسڵ گیرا، هەرچەندیان دەکرد بۆیان قووت نەدەچوو[1]. بەڵام ئەتابەگی موسڵ (عزالدین مسعود) نەیدەتوانی بە قسەی خەڵکی هەولێر بکات، چونکە، خۆی - وەکو گوتمان - کەوتبووە ژێر دەسەڵاتی سەلاحەددین و، لەوە دەترسا، سوڵتان بەو کارە قایل نەبێت.

(مجاهد الدین قایماز)یش قایل نەبوو، بە دەنگ داواکردنی خەڵکی هەولێرەوە نەچوو، چونکە نەیدەویست حوکمی موسڵ بۆ ڕکابەرەکانی بەجێ بهێڵێت، هەرچەندیشە لەو ساوەی کە ساڵی (٥٧٩ك/ ١١٨٣ز)دا ئەتابەگ (عزالدین مسعود) حەپسی کردبوو، ئەو ڕێز و رووەی جارانی لە تەلاری حوکمی موسڵدا نەمابوو. هەرچەندیشە ئەو ئەتابەگە لە حەپسی ئازادی کردبوو، بە بریکاری خۆیشی وەك جاران دایمەزراندبووەوە، بەڵام دەسەڵاتەکانی جارانی پێ نەدایەوە و، دۆستێکی خۆیشی بۆ موراقەبەکردنی بەسەریەوە دانا. بەمەش (مجاهدالدین قایماز) تووڕە بوو، لەبەر ئەوە لەگەڵ بنەماڵە و دۆستانی ئەتابەگیشدا کەوتە ململانێ و، بەپێویستی زانی پێی خۆی لە تەلاردا داکوتێ و وەزیفەیەکی چاکتر لەپێشتر، وەدەست بێنێت. لەبەر ئەوە قایل نەبوو لە موسڵ دەرچێ، نەوەکا ڕکابەرەکانی حوکم بگرنە دەست، یان وەکو خۆی، ڕۆژێکیان لای خزم و دۆست و باوەڕپێکراوەکانی خۆی گوتبووی - بەقسەی (ابن الأثیر)-: "شتی وەها ناکەم، نەوەکا فلانەکەس حوکم بگرێتە دەست و، دەستم لەکار بکێشێتەوە"[2].

---

[1] الکامل ١٢/ ٥٧.

بنۆڕە: ابن الفوطي، تلخيص مجمع الآداب، ط لاهور، جـ ٥، ص ٥٩٠.

[2] الكامل: ص. ن. الغساني، العسجد: ٤٤.

لەوانەشە (مجاهدالدین قایماز) ئاگادار بوو بێت کە (موزەففەرەددین گۆگبوری) داوای تەختی ئەمارەتی هەولێر دەکات و، مافی شەرعیی خۆیەتی و، بۆ خۆی ماوەتەوە، لەبەر ئەوە، نەیدەویست ململانێیەکی نوێی لەگەڵ بەرپا بکات، نەخاسمە سەر و سەختی (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەگەڵ سەلاحەددینی ئەییوبیدا تەواوێ بەهێز بوو، ئازایەتی و سەرکەوتنەکانیشی لەڕیزی لەشکری ئەییوبیاندا، بۆی ببوون بە بەڵگەی دڵسۆزی، بەتایبەتیش لە شەڕە چارەنووسسازەکەی (حطین)دا، سەرباری ئەوەش لەگەڵ بنەماڵەی سوڵتان سەلاحەددیندا خزمایەتی ژنخوازیی هەبوو[1].

---

[1] سەلاحەددین (ربیعة خاتوون)ی خوشکی خۆی لە (موزەففەرەددین گۆگبوری) مارە کرد. پێشتریش (ربیعه خاتوون) ژنی (الامیر الکبیر سعدالدین مسعود کوڕی معین الدین انر) بوو، کە یەکێك بوو لە میرەکانی نورالدین محمودی سەرداری حەڵەب - سبط، مرآة الزمان ٨/ ٣٥٨. عبدالقادر النعیمي، الدارس في تأریخ المدارس، ١/ ٥١٠. پێشتر، سەلاحەددین ئەم خوشکەی خۆی لەو مارە کردبوو، خۆیشی (عصمت خاتوون)ی خوشکی (سعدالدین)ی هێنابوو (ساڵی ٥٧٢ك/ ١١٧٦ز)؛ الدارس في تأریخ المدارس ١/ ٥٠٧. الصفدي، مخطوط الوافي بالوفیات، ٨/ ٦٧. بەڵام (سعدالدین) لەساڵی (٥٨١ك/ ١١٨٥ز)دا کۆچی دوایی کرد: (مضمار الحقائق، ٢٢٧. مرآة الزمان ٨/ ٣٨٥. کتاب الروضتین ٢/ ٦٦)، پاش مەرگی ئەم، ئنجا سەلاحەددین لە ساڵی (٥٨١ك/ ١١٨٥ز)دا خوشکەکەی (واتا بێوەژنەکەی ئەم میرە)ی لە (موزەففەرەددین گۆگبوری) مارە کرد: (کتاب الروضتین ٢/ ٦٧. الصفدي، مخطوط الوافي بالوفیات ٨/ ٦٧. ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة، ٦/ ٣٥٣.

(ربیعة خاتوون)، لەگەڵ (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی مێردیدا نزیکەی پەنجا ساڵ، پێکەوە ژیانیان بردە سەر و، لەساڵی (٦٣٠ك/ ١٢٣٣)دا (موزەففەرەددین گۆگبوری) کۆچی دوایی کرد: (البدایة والنهایة ١٣/ ١٧٠). پاش ئەو؛ ئنجا (ربیعة خاتوون) چوو بۆ دیمەشق و، لەوێ، لە ساڵی (٦٤٣ك/ ١٢٤٥ز)دا ئەویش، کۆچی دوایی کرد - هەموو سەرچاوەکانیش تەکەزی لەسەر دەکەن - .

ئێمە نازانین (موزەففەرەددین گۆگبوری) بەر لە (ربیعة خاتوون) ژنی دیکەی هێناوە یان نەهێناوە، وەلێ لە (ربیعة خاتوون) دوو کچی هەبوون، لە دوو کوڕی ئەتابەگی موسڵ (نورالدین أرسلان شاە) (ل ٦٠٧ك/ ١٢١٠ز) مارەی کردن، ئەو دوو کوڕەش، یەکێکیان: (الملك القاهر عزالدین مسعود) ئەتابەگی موسڵ (٦٠٧ - ٦١٥ك/ ١٢١٠ - ١٢١٨ز) بوو، دووەمیان (عماد الدین زەنگی سێیەم بوو کە سەرداری (العقر) و (شوش) و پاشانیش سەرداری شارەزوور بوو (٦٠٧ - ٦٣٠ك/ ١٢١٠ - ١٢٣٢ز).

(موزەففەرەددین گۆگبوری) چوو بۆ لای سەلاحەددین و داوای لیّ کرد ڕیّگای بدات بگەڕیّتەوە بۆ هەولیّر، بەو پیّودانگەی کە ئەمارەتی هەولیّر بەشەرعی لە باوك و براکەیەوە بۆ ئەم ماوەتەوە. سەلاحەددینیش دەستبەجیّ قایل بوو. (موزەففەرەددین گۆگبوری) بەرامبەر بەو چاکەیە، پەنجا هەزار دیناری ڕادەستی سەلاحەددین کرد و، دەستیشی لە ئەمارەتەکەی خۆی، بۆ سولّتان هەلگرت کە شارگەلی (حران، الرها، سميساط[1] و الموزر[2]) و شاری دیکەشی دەگرتەوە و، ڕادەستی سەلاحەددینی ئەییوبی کردن. بەلاّم داوای لیّ کرد کە ولاّتی شارەزووری بۆ بخاتە سەر ئەمارەتی هەولیّر، سولّتان قایل بوو[3].

وەلیّ سەلاحەددینی ئەییوبی، داوای لیّ کرد، چاوەڕوان بیّت و، مۆلّەتی بداتیّ، تا، (الملك المظفر تقي الدين عمر)ی برازای دەگاتە جیّ، بۆ ئەوەی جیّگاکەی بگریّتەوە[4] و، بەچۆلّی نەمیّنیّتەوە، هەروەها جیّگای (زین الدین یوسف)یش بگریّتەوە کە بەهۆی مردنییەوە چۆلّ ببوو.

جا، بۆ ئەوەی هەولیّر، کەس خۆی بە خاوەنی نەکا و، بەبیّ کیّشە و خویّن ڕشتن ڕادەستی (موزەففەرەددین گۆگبوری) بکریّت، سەلاحەددین فەرمانی دا بلاّو کراوەیەك بەو مەبەستە ئامادە بکریّت و، لەو بلاّو کراوەیەدا خەم و پەژارەی خۆی بەبۆنەی کۆچی دوایی میر (زین الدین یوسف)ەوە ڕاگەیاند و، ئەوەشی تیّدا ڕاگەیاند کە مولّك و مالّی، بەر (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی برای دەکەویّ، لەسەر وەسیەتی (زین الدین علی کچك)ی باوکیان[5].

---

[1] سميساط: شاریّکە لەسەر کەناری ڕۆژاوای فورات (معجم البلدان ٣/ ٢٥٨) ئیّستا کەوتووەتە ناو سنووری تورکیاوە.

[2] الموزر: شاریّکە لە دەوروبەری فوراتی جزیرە، نزیکی (نصيبين): (معجم البلدان ٥/ ٢٢١).

[3] الفتح القسي، ٢٩٩. الكامل ١٢/ ٥٦. النوادر السلطانية، ١٤٤. مخطوط الاعلاق الخطيرة، ورقة ١٨ب. ابن الفوطي، تلخيص مجمع الآداب ط/ لاهور ٥/ ٥٩٠.

[4] الفتح القسي، ٢٩٩. النوادر السلطانية، ١٤٤. أبو الفداء، المختصر في اخبار البشر، ط ١٣٢٥ك، ٣/ ٧٩.

[5] دەقی ئەو بلاّوکراوەیە لە پاشکۆی ژمارە (٢)دا دەبینیت.

بەشی دووەم

حوکمڕانیی موزەففەرەددین گۆگبوری لە هەولێر

٥٨٦ - ٦٣٠ك

١١٩٠ - ١٢٣٣ز

فەسڵی سێیەم

ئەمارەتی هەولێری سەردەمی موزەففەرەددین گۆگبوری

پێوەندییەکانی گۆگبوری لەگەڵ دەرەوەی ئەمارەتی هەولێر.

یەك: لەگەڵ موسڵ.

دوو: لەگەڵ ئەییوبیان.

- لەگەڵ سەلاحەددین و بەشدار بوونی گۆگبوری لە شەڕی خاچدروشمان.

سێ: پێوەندیی نێوان گۆگبوری و خەلافەتی عەباسیان.

سەردانەکەی بەغدای ساڵی (٦٢٨ك/ ١٢٣٣ز)ی.

چوار: پێوەندیی بە (جلال الدین منکبرتی)ی دوا سوڵتانی خواریزمەوە.

پێنج: پێوەندیی لەگەڵ میرانی دەوروبەردا.

أ- پێوەندیی لەگەڵ علاءالدین قراسنقر سەرداری (ئازەربێجان).

ب - پێوەندیی لەگەڵ ئەمارەتی قەفجاقیان (کرخینی - کرکوك)

ج- - پێوەندیی لەگەڵ مەلیکی ئەرتەقیان لە (ماردین).

بەشی دووەم

فەسڵی سێیەم

ئەمارەتی هەولێری سەردەمی (موزەففەرەددین گۆگبوری)

(٥٨٦ - ٦٣٠ك/ ١١٩٠ - ١٢٣٣ز)

(موزەففەرەددین گۆگبوری) هاتەوە سەر حوکمی هەولێر و پاڵی لێدایەوە. وەها چاوەڕوان دەکرا، سیاسەتێکی لەبار بۆ سەرکوتکردنی نەیارانی حوکمی خۆی پێڕۆ بکات، بۆ ئەم مەبەستەش گەلێ شتی گۆڕی. ئەو دەیزانی کەسانێك هەن حەزناکەن بگەڕێتەوە سەر تەختی حوکم، لەبەر ئەوە لێیان سرك و بەسووسە بوو، هەناسەی ئەوانەشی بڕی کە نیاز و نییەتیان بە گومان بوو، وەك ئەوەی کاتی مردنی براکەی یەکسەر لەگەڵ میرەکانیدا کردی[1]، کە هێشتا نەگەڕابۆوە بۆ هەولێر. لە هەولێریش، یەکەم گەورە پیاوێك کە دەستبەسەری کرد (صارم الدین بلداجی) میری قەڵای خفتیان (خفتیدکان)[2] بوو. (موزەففەرەددین گۆگبوری) کە بەر لەوەی بگاتە هەولێر، نەیارانی خۆی سەرکوت کردبێ، بێگومان کە لە هەولێر جێگای خۆی گەرم بکات، لەسەر ئەو ڕەفتارەی بەردەوام دەبێت. وا دیارە زانیبووی کە هەندێ لە دۆستانی (مجاهدالدین قایماز)ی نەیارە کۆنەکەی، لە موسڵەوە داوایان لێ کردبوو،

---

[1] الفتح القسي ٢٩٨ ط ليدن ـ كتاب الروضتين ٢/ ١٦٤.

[2] خفتیان: دوو قەڵای گەورەی سەر بە هەولێرن، یەکێکیان دەکەوێتە سەر ڕێگای مەراغە (لە ئازەربێجان)، پێشی دەڵێن: (خفتيان الزرزاري)، بەسەر شاخێکەوەیە، لەخوارەوە ڕووبارێکی خوڕ و بازاڕێك و دۆڵێکی گەورەیە ـ بەوی دیکەیان دەگوت (خفتيان سرخاب بن بدر) دەکەوێتە سەر ڕێگای شارەزووری سەر بە هەولێر، ئەمیان لەوی دی مەزنترە. (یاقوت، معجم البلدان ٢/ ٣٨٠ و وفيات الاعيان، ط القاهرة) ٣/ ١٧٢. (محمد امين زكى) لە (خلاصة تأريخ الكورد وكوردستان)، لە پەراوێزی (٣٦٤)دا دەڵێت: (خفتیان، هەمان ئەوهفتیانەی ئێستای نزیك ڕەواندزە).

ـ پێدەچێ مەبەستی لە یەکەمینەکەیان بێت ـ.

بچێتەوە کە دووبارە سەرۆکایەتییان بکات، لەبەر ئەوە، بڕیاری دا دۆستانی ئەو نەیارەی لەناو بەرێت.

سەرچاوەکان باسی ئەو کارانە ناکەن کە ئەم میرە، دوای گەڕانەوەی بۆ هەولێر، لەم شارەدا کردبێتی، بەڵکو باسی ئارەزووی لە گرتن و حەپسکردنی خەڵکیدا دەکەن. ئەم ئارەزووەشی تا کۆتایی حوکم هەر لەگەڵیدا بووە، بەڵام ئەو گۆڕانکارییانەی کە لە هەولێردا کردی، لەوە ناچێ، تەنیا، هەر شتی خراپی کردبێ، واتا تەنیا هەر ناحەز و نەیارانی لە حوکم یان لە بەڕێوەبردنی کاروباری ئەمارەتەکە لادابێت و، دۆستان و لایەنگرانی خۆی لە جێگەیان دانابێ، نەخێر، گۆڕانکارییەکانی هەر ئەوە نەبووە، بەڵکو لەوەش تێپەڕی. ئەو، سروشت و سیستەمی حوکمی گۆڕی و، وەزیفەگەلێکی ئەوتۆی داهێنا لەگەڵ بارودۆخی قۆناغی نوێی مێژووی ناوچەکەدا بەگشتی و ئەمارەتی هەولێردا بەتایبەتی بگونجێت. ئەو نەگەڕابۆوە سەر حوکمی ئەمارەتێکی ئارام و هێور و ڕێکوپێک، دەشیزانی کێشە و سەرئێشەی لەم حوکمە تازەیەوە دەستی پێ کردووە، ئەمارەتەکەی بە هێزگەلێکی نەیار دەورە درابوو، یان هەر هیچ نەبێ، بە خەڵکانێکی نادۆست دەورە درابوو، لەبەر ئەوە، دەبوو کاروباری ئەمارەتەکەی ڕێکبخات، نەخاسمە کاروباری لەشکر و سەربازی، دەبوو هێزێک سازبدات لەوەبێت، لێی دڵنیا بێت و پشتی پێ ببەستێت و، بەبێ هێزێکی دەست وەشێن نەیدەتوانی لەڕووی ئەتابەگایەتیی موسڵدا بوەستێ، چونکە موسڵ بەهێزترین ئەمارەتی ناوچەکە بوو، بۆ هەڵێکیش دەگەڕا چنگ لە هەولێر گیر بکات، چونکە ئەمارەتی هەولێر خەوی لە کاربەدەستانی موسڵ زڕاندبوو. ئەوان بە هەڵەیان دەزانی ڕێگا بدەن هێزێکی دراوسێیان گەورە بێت و تووشی مەترسییان بکات و ئارامی و ئاسایشیان لێ تێک بدات، نەخاسمە کە پێشتریش ژێردەستەی خۆیان بووە. بەڵام سەرداری موسڵ نەیدەوێرا هیچ شتێک لە دژی ئەمارەتی هەولێر بکات، چونکە هەولێر بەهێز و لەشکری سەڵاحەددین پشتی قایم بوو.

کاتێک، ئەتابەگ (عزالدین مسعود) ویستی لە بەرایی ساڵی ٥٨٠ك/ (نیسانی ١١٨٤ز)دا - بە کۆمەکی (قزل ارسلان عثمان کوڕی ایلدکز) سەرداری ئازەربێجان،

حوكمی میر (زین الدین یوسف) لەناو بەرێت، ئەم میرە جەردە و تالانچییانی بریکاری ئەتابەگی موسڵ (مجاهد الدین قایماز)ی تەفروتوونا کرد. پێدەچێ دەستدرێژیی ئەتابەگی موسڵ و شەڕفرۆشتنی بە ئەمارەتی هەولێر کە ئەوکات لەژێر ئالای سەلاحەددیندا بوو، بووبێتە هۆی ئەوەی کە سوڵتان دووبارە، جەنگ لە دژی موسڵ ڕاگەیێنێ، تا، ئەتابەگی موسڵ ناچاربوو تەبایینامەیەکی لەگەڵدا مۆر بکات، ئیدی بەپێی ئەو تەبایینامەیە، موسڵ، بوو بە بەشێك لە دەوڵەتی ئەیوبیی سەلاحی[1].

یەك: پێوەندییەکانی دەرەوەی ئەمارەتی هەولێری سەردەمی (موزەففەرەددین گۆگبوری).

١- پێوەندییەکانی لەگەڵ ئەتابەگایەتیی موسڵ:

أ- لە سەردەمی (عزالدین مسعود)دا:

ئەوەمان دی کە چۆن چۆنی هەندێکان لە خەڵکی هەولێر، دوای مردنی میر (زین الدین یوسف (٥٨٦ك/ ١١٩٠ز) میری ئەربیل، ناردبوویان لە دووی (مجاهدالدین قایماز) کە ئەوکات بریکاری ئەتابەگی موسڵ بوو، بچێت بە دەنگیانەوە و حوکمی ئەمارەتی هەولێریان بۆ هەڵسووڕێنێ. ئەوەبوو ئەتابەگی موسڵ (عزالدین مسعود) لەترسی سەلاحەددینی ئەییوبی ئەو داوایەی قەبوڵ نەکرد. چونکە هەولێر پارچەیەك بوو لە دەوڵەتی ئەییوبی. ئەنجامەکەشی ئەوەبوو (موزەففەرەددین گۆگبوری) گەڕایەوە بۆ هەولێر و زۆری نەخایان، "بوو بە ئێسکێك و لە قوڕگی بنەماڵەی ئەتابەگ گیرا و، هەرچەندیان دەکرد بۆیان قووت نەدەچوو"[2].

---

[1] الکامل ١١/ ٥١٧.

المقریزي، السلوك، ١/ ٨٩ - ٩٠.

[2] الکامل ١٢/ ٥٧.

سەلاحەددینی ئەییوبی لە ساڵی (٥٨٩ك/ ١١٩٣ز)دا کۆچی دوایی کرد. ئەتابەگی موسڵ (عزالدين مسعود) بە دەرفەتی زانی و دەرگای بۆ کرایەوە، نەك تەنها بۆ سەندنەوەی هەولێر، بەڵکو مرخی لە ناوچەکانی تری وڵاتی جزیرەش - کە پێشتر لە موسڵ سەندرابوونەوە - خۆش کرد، شاری (جزيرة ابن عمر) و (سنجار و نصيبين)یش لەو موڵکانەن کە لە موسڵ سەندرابوونەوە.. ئەتابەگ (عزالدين مسعود) دەیویست دەست بخاتە ڕێگای (الملك العادل ابابكر الايوبي) و دەرفەتی نەداتێ ئەو وڵاتانە وەژێرچنگ بنێ کە پێشتر ببوون بە پارچەیەك لە دەوڵەتەکەی سەلاحەددینی برای - پاشان، ئەتابەگ دیتی ئەم کارەی کە مرخی لێ خۆش کردووە، کارێکی قورس و ترسناکە، لەبەر ئەوە، پەلەی نەکرد و، دوای خست تا، تەگبیر و ڕا و ڕاوێژ لەگەڵ دەستوپێوەندەکانیدا بکات.

ئەتابەگ، دەمسپی و کارمەندانی تەلاری خڕ کردەوە، کە (مجاهدالدين قايماز)ی بریکاری ئەتابەگ و (أبو السعادات مجدالدين المبارك ابن الأثير)[1]یش ئامادە بوون. ئنجا ڕووی پرسیاری لێیان کرد و پرسی: بۆ سەندنەوەی ئەو وڵاتانەی لە کیسمان چووە چ بکەین باشە؟ (مجدالدين ابن الأثير) وەڵامی دایەوە، کە باشتر ئەوەیە لەشکرکێشییەکی خێرا و دەستوبرد سازبدا، ئنجا نامە بۆ سەردارانی ناوچەکانی بنێرێت و داوایان لێ بکات کە هەموویان لە (نصيبين) لە دەوری خڕ ببنەوە[2]، بەو جۆرە لە سەنگی محەکیان دەدات، کامیان حەز بە گەڕانەوە بۆ سەر موسڵ بکات، ئەوەیان قایلە و، ئەتابەگ بە دۆست و لایەنگری خۆی دایبنێت. کامیشیان داواکەی

---

[1] برای مێژوو نووسی ناودار (عزالدين علي ابن الأثير)ە. (ل/ ٦٠٦ك/ ١٢١٠ز). باسی ژیانیشی لە (الكامل ٢/ ٢٨٨) و (وفيات الاعيان، ٣/ ٢٨٩ - ٢٩١)دا دەبینیت. ئەم مێژوو نووسە قسەزانێکی نییەتپاك بوو، (ديوانی الانشاء)ی (عزالدين مسعود) و (نورالدين أرسلان شاه)ی کوڕیشی بەدەستەوە بووە.

[2] نصيبين: شارێکی ئاوەدانی وڵاتی جزیرەیە، دەکەوێتە سەر ڕێگاری کاروانی نێوان موسڵ و شام، لە سنجارەوە نۆ قۆناغ دوورە و، لە موسڵەوە شەش قۆناغ... (معجم البلدان).

ڕەت كـردەوە، ئـەوەیان بـە یـاخی دابنێـت و، ئەتابـەگ وەك دوژمـنی خـۆی ڕەفتـاری لەگەڵدا بكات[1].

(مجاهدالدین قایماز) كە بە پیاوێكی ئاقڵ و دووربـین ناسـرابوو، هەڵیدایـە و گـوتی مەسڵەحەت لەوەدایە، نامە بۆ ئـەو میرانـە بنووسـرێت، بـە مـیری هەولێریـشەوە، تـا، بزانرێـت ڕایـان لەسـەر لەشكركێشی چییە و، هـەوڵ بـدرێت قایـل بكـرێن و، بـەلای موسڵدا ڕابكێشرێن. وەڵێ (مجدالدین ابـن الأثـیر) بەرپەرچی دایـەوە و، پرسـیی، ئـەی ئەتابەگی موسڵ ئەبێ چۆن چۆنی ڕەفتاریان لەگەڵدا بكات ئەگەر سووربوون لەسـەر ڕەتكردنەوەی داواكەی[2]؟

گفتوگـۆ لـەنێوان دەسـتوپێوەنددا، بـەردەوام بـوو، تـا، هـەموویان لەسـەر ڕای (مجاهدالدین قایمـاز) گیرسانەوە، ئـەوجا، ئەتابـەگ كەوتـە نامـە و نامـەكاری لەگـەڵ میرەكانـدا، بـەڵام لـە (عمادالـدین زەنگـی - دووەم -) بـەولاوە، كـە ئـەویش بـرای ئەتابەگ و سەرداری سنجاریش بوو، هیچ میرێكی دیكەیان ڕازی نەبوو[3].

(موزەففـەرەددین گۆگبـوری) یـەكێك بـوو لـەو میرانـەی كـە داواكـەی (ئەتابـەگ عزالـدین مـسعود)یـان، ڕەت كـردەوە. وا دیـارە بـە توانـستی سـەربازیی ئەمارەتەكـەی خۆیدای نازیبێت و، ئەو هێزەی بووبێت كە لـە ڕووی سـەرداری موسـڵدا ڕاوەسـتێت، ئەو سەردارەی كە نەهەولێر و نەهیچ ئەمارەتێكی دیكەی دەستكەوتەوە، چونكە بەر لەوەی هیچ شتێك بكات، سەری نایەوە و مرد[4].

---

[1] الكامل ١٢/ ١٠٠. كتاب الروضتین ٢/ ٢٢٦. مرآة الزمان ٨/ ٤٣٥. النجوم الزاهرة ٦/ ١٣٣.

[2] الكامل ١٢/ ١٠٠.

[3] م. ن. ص: ١٠١. كتاب الروضتین ٢/ ٢٢٧.

[4] هەمان سەرچاوە و لاپەڕە: الباهر، ١٨٥. مرآة الزمان ٨/ ٤٣٥. مفرج الكروب ٣/ ١٧ ـ ١٨.

ب - پێوەندیی نێوان هەولێر و ئەتابەگایەتیی موسڵ لە سەردەمی (نورالدین أرسلان) (٥٨٩ - ٦٠٧ك/ ١١٩٣ - ١٢١١ز) و، (عزالدین مسعود)ی کوڕیدا (٦٠٧ - ٦١٥ك/ ١٢١١ - ١٢٢٨ز):

پێوەندیی نالەبار، لەنێوان ئەمارەتی هەولێر و ئەمارەتی موسڵ، لە سەردەمی (نورالدین أرسلان شاه) دا هەروا مایەوە، وەلێ سەرداری هەولێر، بەچاوی پڕ گومان و، زۆریش بەئاگاییەوە سەیری موسڵی دەکرد، لەوەش دەترسا ئەتابەگی موسڵ کارێکی دوژمنانەیان لە دژ بکات، لەبەر ئەوە (موزەففەرەددین گۆگبوری) بەو پەڕی توانایەوە هەوڵی دەدا موسڵ بێهێز بکات یان تەریك ڕایبگرێت، بگرە کۆمەکی بەو لایەنانەش کرد کە کەوتبوونە بەر شاڵاو و تاڵاوی تەماعی ئەتابەگەکانی موسڵ، بۆ ئەوەی موسڵ لەوە زیاتر گەورە نەبێت و پەل نەهاوێت.

لەساڵی (٦٠٠ك/ ١٢٠٤ز)[1]دا: (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەشکرێکی تەیار و ئامادە کرد و هێرشێکی بردە سەر نەینەواو، ئاگری تێ بەرداو خەڵەو خەرمانی تاڵان کرد.

---

[1] لەبەر کەمتەرخەمیی مێژوونووسان، دەربارەی مێژووی هەولێر، لەماوەی نێوان ساڵی (٥٨٩ك/ ١١٩٣ز) تا ساڵی (٦٠٠ك/ ١٢٠٤ز) هیچ نازانین، نەخاسمە (ابن الأثیر) کە ناودارترین مێژوونووسی ئەو سەردەمەیە. پێدەچێ لەو ماوەیەدا ڕووداوێکی گرنگی ئەوتۆ ڕووی نەدابێ شایانی باس بووبێت، یان ئەوەش کە ڕووی دابێت بەدڵی (ابن الأثیر) نەبووە و حەزی نەکردووە باسی بکات، چونکە بە ئاشکرا لایەنگیری ئەتابەگەکانی موسڵ بووە و، خۆی و براکانی و باوکیشیان شۆرباخۆری ئەوان بوون. تەنانەت ئەو کتێبەش کە تایبەتە بە مێژووی ئەو بنەماڵەیە (الاتابگیة الزنکیة) هەر ئەو دایناو، پێشکەشی کرد بە (الملك القاهر عزالدین مسعود الثاني) (٦٠٧ - ٦١٥ك) کوڕی (نورالدین أرسلان شاه الاول).

کتێبە گەورەکەشی (الکامل في التأریخ) لەسەر داوای (بدرالدین لؤلؤ)ی سەرداری موسڵ (ل/ ٦٥٧ك/ ١٢٥٩ز)دانا. لەبەر ئەوە، ڕەنگە باسوخواسی خراپەی ئەتابەگەکانی موسڵی لادابێت. هەروەها، دەشبینین، ئەم مێژوو نووسە باسوخواسی ئەمارەتی هەولێر ناکات، تەنیا لەبەر ئەوەی پێوەندیی بە موسڵەوە هەیە، ئەگەر باسیشی بکات وەهای دەخاتە ڕوو کە سەرداری هەولێر پیاوی خراپ بووە و شەڕفرۆش بووە.

مەبەستیشی لەم کارە ئەوەبوو (نورالدین أرسلان شاە)ی سەرداری موسڵ کەمهێز بکات، کە لەو دەمەدا (نصیبین)ی سەر بە ئەتابەگایەتیی سنجاری گەمارۆ دابوو، بە سەردارەکەشیانەوە، کە ئەوکات (قطب الدین محمد کوڕی عمادالدین زەنگی - دووەم -) سەرداری بوو، کە پێشتر ڕێککەوتننامەیەکی لەگەڵ (الملك العادل ابوبکر الایوبی)ی سەرداری میسر و شامدا مۆر کردبوو بەپێی ئەوەش (قطب الدین محمد) ببوو بە دۆست و لایەنگری ئەو مەلیکە ئەییوبییە. سەرداری موسڵ ئەمەی قبوڵ نەکرد و، بە پیلانێکی ئەو دوو لایەنەی دژ بە موسڵی لە قەڵەم دا کە گوایا دەیانەوێ ناهەقی لە موسڵ بکەن[1]. لەبەر ئەوە شەڕی دژ بە ئامۆزاکەی خۆی (سەرداری سنجار) جاڕدا و، بەخۆی و لەشکرەوە گەیشتە (نصیبین) و داگیری کرد[2]، تەنیا قەڵاکەی نەبێ کە ئەگەر جموجووڵی (موزەففەرەددین گۆگبوری) لە دەوری موسڵ نەبوایە، قەڵاکەشی داگیر دەکرد. (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەو جموجووڵەی لە دەوروبەری موسڵ، مەبەستی ئەوەبوو پیلانەکەی (نورالدین ارسلان شاە) نەچێتە سەر، ئەوەبوو ناچاری کرد گەمارۆکە لابدا و بگەڕێتەوە بۆ موسڵ. وەڵێ لە ڕێگای گەڕانەوەی بۆ موسڵ کە لە دیجلە پەڕییەوە، بە نیازبوو بەرەو هەولێر بابداتەوە و تالانی بکات و هەقی خۆی لە (موزەففەرەددین گۆگبوری) بکاتەوە، بەڵام

---

[1] ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، ج (٤ ـ ٥) ص ٤٢٤.

حمیدالدین محمد (میرخوند)، روضة الصفا، ٤/ ٥٩٨.

[2] پێدەچێ جموجووڵی (موزەففەرەددین گۆگبوری) بە پەنجەی (الملك العادل الأیوبي) بووبێت، چونکە (موزەففەرەددین گۆگبوری) و (قطب الدین محمد)ی سەرداری سنجاریش، هەردووکیان واوەستی خۆی بوون، بگرە، (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەگەڵ (الملك الاشرف موسی)ی کوڕی (الملك العادل) و، میرانی دیکەدا وەها ڕێککەوتبوون کە نەیەڵن (نورالدین أرسلان شاە) هیچ دەستکەوتێکی لە هەرێمەکەدا بەربکەوێت. ئەنجام، هێرشیان بردە سەر (کفر زمار)ی سەر بە موسڵ و شاری دیکەشیان تالان کرد نەخاسمە شاری (بلد). بنۆڕە: الکامل ١٢/ ١٩٣.

کـە (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) بیـستی ئەتابـەگی موسـڵ گەیـشتووەتە (بلـد)[1]، دەستبەجێ دەستی لە (نینوی) هەڵگرت و گەڕایەوە بۆ وڵاتەکەی خۆی. ئیدی بەو شێوەیە (نورالـدین أرسـلان شـاە) نەیویـست نیـازی تـاڵانکردنی هـەولێر بباتـە سـەر، نەخاسمە زانیبووشی کە تاڵانەکەی (نینـوی) هەنـد گـەورە نـەبووە و، لـە گێڕانـەوەی باسی ڕووداوەکەدا گەلێکیان ناوەتە سەر[2]. گرنگیش ئەوەیە پلانی پاراستنی سـنجار کە سەرداری هەولێر دایڕشتبوو سەری گرت و مەترسیی (نورالدین أرسـلان شـاە) لـە سنجار دوورخرایەوە.

پێوەندیی دوژمنانەی نێوان هەولێر و موسڵ تا ماوەیەکی کەمیش بـەر لـە مردنـی (نورالدین أرسلان شاە) درێـژەی کێشا. پاشـان پێوەندییـەکی دۆسـتانە لـە نێوانیانـدا پەیدا بوو، درێژەی کێشا تا کۆتایی حوکمی ئەتابەگ (الملك القاهر عزالـدین مـسعودی - دووەم - کوڕی نورالدین أرسلان شاە) کە لە ساڵی (٦٠٧ - ٦١٥ك/ ١٢١١ - ١٢١٨ز) حوکمی موسڵی کرد. ئەم پێوەندییە تازەیە ئەوەی سەلماند کە سەرداری هەولێر توانی موسڵ وەها لێ بکات کە بە چاوێکی باشـتر لـە هـەولێر بڕوانێت و ئەتابەگـەکانی موسـڵیش بۆیان دەرکەوت کـە سیاسـەتی دژ بـە هـەولێر هـیچ سـوودێکی تیـدا نـەماوە و، باشـتر ئەوەیە (موزەففەرەددین گۆگبوری) بکەن بـە دۆسـتی خۆیـان و، لـە ڕۆژی تەنگانـەدا سـوود لـە هێـز و توانـستی ببینـن، نەخاسمـە بەرژەوەنـدی هـەردوو لایـشیان ئـەوەی دەخواست کە پێوەندییەکی هاوبەش و هاوکۆمەك لە نێوانیاندا هەبێت.

ئەوەبوو، پاش ڕووداوەکانی سـاڵی (٦٠٠ك/ ١٢٠٤ز) لێـك نزیکبوونەوەیـەك لـە نێـوان (الملـك العـادل) و، ئەتابـەگ (نورالـدین أرسـلان شـاە)دا هاتـە گـۆڕێ و، پێوەندییـەکی خزمایەتی و ژن و ژنخوازیشی بەسەردا هات و، کوڕی (الملك العـادل) کچی ئەتابـەگی

---

[1] بلد: شارێکی کۆنی سەر دیجلەیـە، ژوور موسـڵ کـەوتووە، حـەوت قۆنـاغ لێوەی دوورە، بـەڵام لـە (نصیبین)ەوە بیست و سێ قۆناغ دوورە. (معجم البلدان، ٢/ ٤٨١) ئێستا پێـی دەڵێن (اسـکی موسـڵ) (یاسین بن خیرالله الخطیب العمري، منیة الأدباء في تأریخ الموصل الحدباء، ص ١٣٠.

[2] الکامـل ١٢/ ١٩٢. بـشنۆڕە: رشـیدالدین فـضل الله الهمـداني، جـامع التـواریخ (بالفارسـیة)، ص ٣١٦، وتأریخ ابن الفرات، مجلد (٥)، جـ ١، ص ٤.

لەساڵی (٦٠٥ك/ ١٢٠٨ز)دا مارەكرد[١]. پاشان هەردوولایان پێكهاتن لەسەر ئەوەی كە وڵاتی (الجزیرة) لەنێوان خۆیاندا بەش بكەن. ئەتابەگی موسڵ مەبەستی لەم پێكهاتنە، ئەوەبوو، حوكمی (قطب الدین محمد)ی كوڕی مامی بەسەر (سنجار و نصیبین)ەوە نەهێڵێ چونكە دوژمنایەتییەكی ڕیشاژۆیان لەنێواندا هەبوو[٢].

(الملك العادل) لەساڵی (٦٠٦ك/ ١٢٠٩ز) دا لە دیمەشقەوە بەرەو وڵاتی جزیرە بەمەبەستی (خابوور و نصیبین) كە سەر بە ئەتابەگایەتیی سنجار بوون كەوتەڕێ و ئەو دوو شارەی داگیر كرد، پاشان بایدایەوە سەر سنجار و گەمارۆی دا[٣]. (الملك العادل) هەندەی نەمابوو سنجار بگرێت، وەلێ (قطب الدین محمد) كەوتە هەوڵی وەستاندنی شەڕ و، ئامادەگیی خۆی دەربڕی كە پێكهاتنێكی لەگەڵدا مۆربكات و بەپێی ئەو پێكهاتنە دەست لە ئەمارەتەكەی خۆی هەڵبگرێت بەمەرجێك (الملك العادل) قەرەبووی بۆ بكاتەوە، بەڵام فەرمانداریێكی سنجار ورەی بەبەردا كرد و، دنەی دا كە خۆی ڕابگرێت. بەو جۆرە كەوتە بەرگری و، شارەكەی پاراست[٤].

---

[١] الكامل ١٢/ ٢٨٤. ابن واصل، مفرج الكروب ٣/ ١٩١. ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلد ٣٨، ص ٤٣١.

The Chronography, V, I, P. 365.

عزالدين محمد بن ابراهيم ابن شداد، مخطوط (الاعلاق الخطيرة في امراء الشام والجزيرة) قسم الجزيرة، ورقة (٥١/ أ). تأريخ ابن الفرات، مجلد/ ٥، جـ ١، ص ٨٨. ميرخوند، روضة الصفا، ٤/ ٥٩٨.

[٢] الكامل، ن. ص. مخطوط (الاعلاق الخطيرة) و. ن.

[٣] الكامل ١١٢/ ٢٨٥. الباهر، ١٩٧. ابن العديم، زبدة الحلب ٣/ ١٦٠.

مخطوط (الاعلاق الخطيرة): و. ن. مفرج الكروب ٣/ ١٩٣.

[٤] الكامل: ص ٢٨٥. الاعلاق الخطيرة. و (٥٢ب). ابن العبري تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق: م. ن. ص.

The Chronography, V, I, P. 365.

ئەتابەگی سنجار، لەو گەمارۆیەدا کە زۆری بۆ هات، هانای بردە بەر خەلیفە (الناصر لدین الله) و مەلیکەکانی دەوروبەری بەتایبەتیش (موزەففەرەددین گۆگبوری)[1] چونکە ئەمیان سەربە (الملك العادل) و زاوایشی بوو[2].

جا، لەبەر ئەوەش کە (موزەففەرەددین گۆگبوری) خزمەتی چاکی ئەو مەلیکەی کردبوو، داکۆکیشی لە تەخت و بەختی کردبوو[3]، خاتریکی زۆری لای (الملك العادل) هەبوو. لەبەر ئەوە (قطب الدين محمد) کوڕەکەی خۆی نارد بۆ هەولێر، بۆ ئەوەی (موزەففەرەددین گۆگبوری) تکای لای (العادل) بۆ بکات کە لە سەر سنجار بیهێڵێتەوە[4]. (موزەففەرەددین گۆگبوری) قایل بوو، ببێتە تکاکار لای (العادل)، بەڵکو - ئەمە خوایە - واز لە سنجار بهێنێ و، وایشی دەزانی کە ئەگەر تکای نیوەی موڵکەکانیشی بکات، دڵی ناشکێنێ[5]، کەچی (العادل) نائومێدی کرد و تکاکەی ڕەت کردەوە، چونکە (العادل) لەگەڵ (نورالدين أرسلان شاه) ڕێك کەوتبوو، ئیدی بەتەنگ سەرداری هەولێرەوە نەبوو[6]، ئیشی پێی نەمابوو.

ئەم ڕەتکردنەوە چاوەڕوان نەکراوە (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی ناچار کرد، نامە بۆ سەرداری موسڵ بنووسێ کە نەیاری کۆنی خۆی بوو داوای لێ بکات هەڵوێستێکی یەکگرتوو دژ بە تەماعی ئەم مەلیکە شەڕ فرۆشە بگرن. خاوەن ڕاو هزرمەندانی تەلاری موسڵیش کەوتنە مقۆمقۆ و بێزاری و دەیانپرسی، ئاخۆ سەرکەوتنی

---

[1] الكامل، ١٩٧. زبدة الحلب ٣/ ١٦٠.

[2] وەك باسمان کرد، میر (موزةففةرةددین گۆگبوری) (ربيعه خاتوون)ی خوشکی سەلاحەددینی ئەییوبی و (الملك العادل)ی ئەییوبیی هێنابوو.

[3] الكامل ١٢/ ٢٨٦. مفرج الكروب ٣/ ١٩٤. الاعلاق الخطيرة، ن. و. ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق. ن. ع. ص. ابن الفرات، مجلد/ ٥، جـ ١، ص ٩٠.

[4] الكامل، ص. ن.

[5] م. ن. ص.

[6] م. ن. ص. مفرج الكروب، ص. ن. الاغلاق الخطيرة، ص. ن. تأريخ الدول السرياني، ع. ن. ص. ابن الفرات. ن. م. ص.

سەربازیی (الملك العادل) چ ئەنجامێكی لێ بكەوێتەوە[1]؟ دووریش نییە دوای داگیركردنی سنجار، ئنجا مل بنێ لە موسڵیش هەرچەندیشە ئەتابەگی موسڵ پێوەندیی باشیشی لەگەڵیدا هەبووە و ژن و ژنخوازیشیان پێكەوە هەیە و، ئەم ئەتابەگە تانەت لەشكرێكیشی لەژێر فەرماندەی (الملك القاهر عزالدین مسعود)ی كوڕیدا ئامادەكرد بۆ ئەوەی بینێرێ بۆ سنجار و كۆمەك بە (الملك العادل)ی هاوپەیمانی بكات[2].

تەتەری سەرداری هەولێر، شەو، گەیشتە موسڵ. پڕۆژەیەكی بۆ هاوكاری نێوان هەردوولا، هێنابوو، یاریدەی (قطب الدین محمد) بدەن، ئەتابەگی موسڵ لەم هەڵوێستە تازەیەی سەرداری هەولێر سەرسام بوو[3]، وەڵێ پڕۆژەكەشی لەلا پەسەند بوو، پێی خۆش بوو. لەبەر ئەوە، (موزەففەرەددین گۆگبوری) بەخۆی و لەشكری هەولێر و شارەزوورەوە گەیشتە موسڵ و لەگەڵ (نورالدین أرسلان شاه) كۆبووەوە. دەشتوانین بڵێین ئەم سەردانە لاپەڕەیەكی نوێی پڕ سۆز و هاوكاری لەنێوانیاندا كردەوە دوای ئەوەی كە ماوەیەكی دوژمنایەتی و پێكدادانیان بەڕێ خست، لەو ڕۆژەوە لەنێوانیاندا ئاگری سەندبوو كە میر (زین الدین یوسف) چووە پاڵ سەلاحەددینی ئەییوبی و كەوتە دژایەتی موسڵ.

لە كۆبوونەوەی هەردوولا (گۆگبوری و، أرسلان شاه)دا، لەسەر ئەوە پێكهاتن كە بنەماكانی ناكۆكی و دڵپیسی نەهێڵن. ئەوجا هەردووكیان باوەڕ و دڵنیاییان بە توند و تۆڵی لە یەكترى تازە كردەوە. - بەقسەی مێژوونووسی تەخت و تەلاری ئەتابەگی (ابن الأثیر). - سەرداری موسڵ بەتەواوی لە میوانەكەی دڵنیایی پەیدا كرد، بەڕادەیەكی ئەوتۆ كە بە شەو، خۆی لە سەربازگەكەی دەرەوەی موسڵ خەوت و،

---

[1] الكامل، ١٢/ ٢٨٥.

[2] الكامل، ١٢/ ٢٨٦. مفرج الكروب ٣/ ١٩٣. تأريخ ابن الفرات، مجلد/٥، جـ ١، ص ٩٠.

[3] الكامل، ص. ن. مفرج الكروب ص. ن. ابن شداد، مخطوط (الاعلاق الخطيرة) ورقة ٥٢/ أ. ابن الفرات: م. ن. ص.

جێگـای خـەوی بـۆ (موزەففـەرەددین گۆگبـوری)ی میـوان لـە قـەڵای شـارەکەدا چـێ کرد[١].

ئنجا هەردوو میر کەوتنـە دڵدانـەوەی میرەکانی دیکـەی ناوچـەکە، کـە دژ بـە الملك العادل بچنە پاڵیان و، نامەشیان بۆ خەلیفە (الناصرلدین الله) نووسی، داوایان لێ کرد کە بکەوێتە خۆ و، گەورەیی و دەسڕۆیی خۆی بەسـەر (الملك العـادل)دا بخاتـە کـار و، دەسـتی لـە سـنجار پـێ هـەڵبگرێت. ئیـدی، خەلیفـە چـەند کارمەنـدێکی گـەورەی تەلاری[٢] خۆی شاند (نارد) بۆ ئەوەی ناوبژییان بکـەن. پـاش بێنەوبەرەیـەك، (الملك العادل) ملی دا کە لەگەڵ سەرداری سنجاردا تەبایینامەیەك ببەستێ، بە مەرجێ ئـەو جێگایانـەی کـە داگیری کـردوون بەدەسـتیەوە بمێننـەوە. هەرچـی شـاری سنجاریـشە ئەوە، با، بۆ سەرداری سنجاربێت[٣].

گرنگیش لەم پێوەندییە نوێیەی نێوان هەولێر و موسڵ ئەوەیـە کـە ئەنجامەکـەی گەیشتە خزمایـەتی و ژن و ژنخوازی لـەنێوان ئـەم دوو بنەماڵـە حاکمـەدا. ئـەوەبوو، دوو کـچی (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) لـە دوو کـوڕی (نورالـدین أرسـلان)[٤]، (الملك القاهر عزالدین مسعود و، عمادالدین زەنگی) مارە کران.

(نورالدین أرسلان شاه) بەر لـە مردنـی، وڵاتـی موسـڵی بەسـەر هـەردوو کوڕەکەیـدا دابەش کرد، (عزالدین مسعود)ی کوڕە گەورەی لەسەر تەختی موسـڵ دانـا و هـەردوو قـەڵای (عقـر الحمیدیـة) و (قلعـة شـوش)ی، دا بـە (عمـاد الـدین زەنگـی) و بـشبێتە

---

[١] الکامل، ص. ن. الباهر، ١٩٧.

[٢] الکامل، ١٢/ ٢٧٦. الباهر: ص. ن. ابوشامة، ذیل الروضتین، ٦٧.

مفرج الکروب ٣/ ١٩٧. مخطوط (الاعلاق الخطیرة) و. ن. تأریخ ابن الفرات، م. ن. ص. ٩٤.

[٣] الکامل، ص. ن. الباهر. زبدة الحلب ٣/ ١٦١. مفرج الکروب، ص. ن.

الاعلاق الخطیرة: ورقة ٥٣/ أ. ابن الفرات: م. ن. ص.

[٤] نفس المصادر والصفحات. هەروەها بنۆڕە: ابن خلکان ٤/ ٢٩٥. ابن العبري، تأریخ الـدول الـسریاني، ص ٤٣١.

The Chronography, V. I, P. 365.

سەرداری ئەم دوو قەڵایە[1]، بەمەرجێ (بدرالدين لؤلؤ)ی بریکاری ئەتابەگ کاروباری مەملەکەتی هەردوو برایەکە هەڵسوورێنێ، چونکە هەردووکیان هێشتا منداڵ بوون و[2]، بریکارەکەش خاوەن سیاسەتێکی چاك و، بەتەگبیر بوو، سەرباری ئەوەش لە حوکمڕانی و ئیدارەی کاروباری دەوڵەتدا خاوەن خەسڵەتی چاك و[3] بە ئەزموون بوو، ئەزموونێکی ئەوتۆ کە ئەتابەگی نوێ (زاواکەی موزەففەرەددین گۆگبوری) ئەو ئەزموونەی نەبوو. هەرچی پێوەندیی ئەم ئەتابەگە تازەیە لەگەڵ هەولێر، کە سەرچاوەکان باسی ناکەن، زۆرتر لەوەدەچێ کە پێوەندیی لەگەڵ خەزووریدا، تەواوێ پتەو بووبێت.

---

[1] الكامل ١٢/ ٢٩٣. ابن خلكان ٤/ ٢٩٥. ابو الفداء، المختصر ٣/ ١٢١.
ابن خلدون ٥/ ٥٩٦. ابن الفرات، مجلد/ ٥، جـ ١، ص ٥٦.
ـ (سبط ابن الجوزي) کە دەڵێت: (نورالدين أرسلان شاه) وڵاتی شارەزووریشی دا بە (عماد الدين زەنگی)ی کوڕی ـ لەوەدا بەهەڵە چووە. بنۆڕە: (مرآة الزمان ٨/ ٥٤٦. هەروەها: (ابن تغري بردي)یش، لە (النجوم الزاهرة ٦/ ٢٠٠)دا ئەو هەڵەیەی کردووە.

[2] (عزالدين مسعود) حەڤدە ساڵان بوو کە تەختی موسڵی وەرگرت، ئەو لە ساڵی (٥٩٠ك/ ١١٩٣ز)دا لە دایك بووە، بنۆڕە: (وفيات الاعيان ٤/ ٢٩٥.) کەچی، (ابن الاثير) دەڵێت: (عزالدين مسعود) = ئەوکات دە ساڵان بوو. بنۆڕە: (الكامل ١٢/ ٢٩٣). وا دیارە ئەم مێژوونووسە لەبەر ئەوە ئەم مەلیکەی بە بچووك لە قەڵەم داوە کە ببێتە پاساوی ئەوەی (بدرالدين لؤلؤ) جڵەوی بگرێتە دەست خۆی. بەڵام ئەم مێژوونووسە، خۆی بە درۆ دەخاتەوە کاتێ کە دەڵێت: ئەم مەلیکە لاوە، لەساڵی (٦١٥ك/ ١٢١٨ز)دا مردووە، ئەوەتا، دەڵێت: (کە گیانی دەدا، وەسیەتی کرد (نورالدين أرسلان شاهی ـ دووەم ـ)ی کوڕە گەورەی ببێتە مەلیك کە ئەوکات تەمەنی دە ساڵ بوو. بنۆڕە: (الكامل ١٢/ ٣٣٥). ئەمەش مانای وایە، (عزالدين مسعود) هەشت ساڵان بووە کە کوڕەکەی لەدایك بووە. شتی وەهاش ڕوونادات و ناشێت. بەڵام (ابن خلكان ئەو (هەڵەیەی) ڕاست کردووەتەوە کە ـ ابن الأثير ـ کردوویەتی) ئەوەتا ـ ابن خلكان ـ دەڵێت: (عزالدين مسعود) لەساڵی (٥٩٠ك/ ١١٩٣ز) دا لەدایك بووە، واتا، کاتێ کە مردووە تەمەنی بیست و پێنج ساڵ بووە و، کوڕەکەشی دە ساڵان بوو کە مردووە.

[3] الكامل ١٢/ ٢٩٣.

ج- - پێوەندیی نێوان (موزەففەرەددین گۆگبوری) و موسڵ، لە سەردەمی (بدرالدین لؤلؤ)دا (٦١٥ - ٦٣٠ك/ ١٢١٨ - ١٢٣٣ز)

ئەتابەگی لاو (الملك القاهر عزالدین مسعود) وەسیەتی کرد، کە پاش خۆی (نورالدین أرسلان شاه - الثاني -)ی کوڕی - هەرچەندە منداڵیش بوو - لەسەر تەختی موسڵ دانیشێ، ئەم کوڕە، دە ساڵانی تێپەڕ نەکردبوو[1]. زۆرتریش، پێدەچێ، دامەزراندنی ئەم منداڵە، دەستی (بدالدین لؤلؤ)ی تێدابووبێت، کە ئەوکات تەختی موسڵ، بە وەسیەت، لە دەستیدا بووە و، بەنیازی ئەوەبووە کە بە دەستییەوە بمێنێتەوە و لە دەستی دەرنەچێت.

بە مردنی (الملك القاهر) کە لە ساڵی (٦١٥ك/ ١٢١٨ز)دا، لە بارودۆخێکی پڕ لە گوماندا گیانی سپارد[2]، (بدرالدین لؤلؤ) تەتەری ناردە لای خەلیفە (الناصرلدین الله) و داوای کرد کە (نورالدین أرسلان شاه) لەجێگای دابنێت و، کاروباری موسڵیش بەدەست خۆیەوە واتا بەدەست (بدرالدین لؤلؤ)ەوە بمێنێتەوە، خەلیفەش داواکەی قەبوڵ کرد[3]. (بدرالدین لؤلؤ) توانی مەلیکەکانی دەوروبەریش قایل بکات، یەك لەوانە سەرداری هەولێر بوو کە خۆی لەم ڕەفتارەی (بدرالدین لؤلؤ) بێدەنگ کرد، نەخاسمە ئەوەش کە حوکمی ئەتابەگییەکەی وەرگرت کچەزای خۆی بوو.

---

(1) الكامل ١٢/ ٣٣٤. وفيات الاعيان، ٤/ ٢٩٦، ط ١٩٤٨.

ابوالفداء، المختصر في اخبار البشر، ٣/ ١١٨. ابن الفوطي، مجمع الآداب في معجم الألقاب، جـ٤، ق٢، ص ٧٢٦. (ابن خلدون)یش بەهەڵەدا چووە کە تەمەنی ئەو منداڵەی بە بیست ساڵ داناوە. بنۆڕە: ابن خلدون، (العبر) ٥/ ٥٩٥.

(2) (أبو شامة) دەڵێت: (الملك القاهر عزالدين مسعود) زەهرخوارد کرا. بنۆڕە: ذيل الروضتين، ص ١١٤. (الذهبي في العبر) ٥/ ٥٥. بەڵام (ابن خلكان) دەڵێت: لەناکاو مرد: وفيات الاعيان ٤/ ٢٩٥. کەچی (ابن الأثير)ی مێژوونووسی تەخت و تەلار دەڵێت: بە لەرز و تا مرد. بنۆڕە: الكامل ١٢/ ٢٣٣.

(3) الكامل ١٢/ ٢٣٤ ـ ٢٣٥. ابن العبري، تأريخ مختصر الدول، ص ٢٣٢.

ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، العدد/ ٤٨. لسنة ١٩٥٤، ص ٤٣٦.

The Chronography, V. I, P.371.

ابن الفرات، مجلد/ ٥، جـ ١، ص ٢٥٥.

بەڵام (موزەففەرەددین گۆگبوری) هەڵوێستی خۆی گۆڕی و، چووە پاڵ (عمادالدین زەنگی)ی زاوای کە داوای تەختی موسڵی دەکرد. (عمادالدین زەنگی) تەختی موسڵی بۆخۆی، بەڕەواتر دەزانی، چونکە، خۆی گەورەترین کوڕی بنەماڵەی ئەتابەگیان بوو، زیاتر لەوەش سەرداری ناوچە شاخاوییەکانی ئەمارەتی موسڵ بوو، ئەو کەسەش کە تەختی موسڵی وەرگرتبوو یارای حوکمکردن نەبوو، منداڵیش بوو، ئەمەش مانای وایە دەسەڵاتی ڕاستەقینە بەر (بدرالدین لؤلؤ) دەکەوێت کە وەسیەتدارێکی بەهێزبوو. ئەوەش سەرداری هەولێر دووبارە تووشی سەرێشە و شپرزەیی دەکات. ئەمە لەلایەك، لەلایەکی دیکەوە ئەگەر (عمادالدین زەنگی) لەسەر ئەم تەختە دانیشتبا، ئەوا، (موزەففەرەددین گۆگبوری) دەیتوانی پشتی پێ ببەستێ و موسڵ بە پشتیوانی خۆی دابنێت و، ئەو هێزەش کە سەرداری هەولێر دژ بە موسڵ ئامادەی دەکات، دەیتوانی کەلێنێکی دیکەی پێ پڕ بکاتەوە و، هەندێ دەسکەوتی پێ وەدی بێنێت.

ئەو ئیشەی (بدرالدین لؤلؤ) کردی، هەردوو ئەمارەتەکەی دووبارە بردەوە سەر ناتەبایی و ڕووبەڕوو بوونەوەی سەربازی و، وەك جارانی بەر لە پێکهاتنەکە و ژن و ژنخوازییەکەی ساڵی (٦٠٦ك/ ١٢٠٩ز)ی لێ هاتەوە و، هەولێر دەستی کرد بە شەڕ فرۆشتن بە موسڵ دوای ئەوەی بۆ ماڵە خەزوورانی (عمادالدین زەنگی) دەرکەوت کە ئەم زاوایەیان مافی خۆیەتی داوای هەقی خۆی بکات، بۆیە کەوتنە لەشکرکێشی و بەرپاکردنی جەنگ دژ بە زەوتکارانی تەختی موسڵ. (عمادالدین زەنگی) بۆی ساغ بووەوە کە (بدرالدین لؤلؤ) ئەو ئەتابەگە نابالغەی بۆ ئەوە قوت کردۆتەوە، تا، بنەماڵەی (زەنگییەکان) بێ بەها بکات و پاشانیش ڕەگیان لە تەخت و تەلاری موسڵ هەڵکێشێت[1]. لەبەر ئەوە، ناچار بوو، بەکۆمەکی سەرداری هەولێر، داکۆکی لەم بنەماڵە حاکمەی خۆی بکات.

---

[1] ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، المجلد نفسه. ص ٤٣٦.

The Chronography, V. I, P. 372.

بنۆڕە: (سعید الدیوەجي، الموصل في العهد الاتابكي، ص ٣٨).

دوای ئەوەی کە (بدالدین لؤلؤ) لە موسڵ دەری کرد[1]، (عماد الدین زەنگی) بەرە بەرە کەوتە پەلاماری ناوچەکانی موسڵ بەتایبەتیش لە ناوچە شاخاوییەکاندا. (بدرالدین لؤلؤ) باسوخواسی ئەم پەلامارانەی بەرگوێ کەوت، ئەوەبوو، قۆڵی لێ هەڵماڵی و خۆی تەیار و ئامادە کرد و دەستبەجێ و گەرماو گەرم هێزێکی نارد بۆ عمادیە (آمیدي) بۆ سەرکوتکردنی جموجووڵی (عمادالدین زەنگی)، وەلێ باری کەشوهەواو سەرماو بەفر و، کۆمەکی (موزەففەرەددین گۆگبوری) بۆ زاواکەی، ڕیسەکەی کردەوە بە خوری و هیچی لێ پەیدا نەبوو.

ئنجا (بدرالدین لؤلؤ) ناچار، کەوتە نامە و نامەکاری لەگەڵ سەرداری هەولێر و، داوای لێ کرد کۆمەك بۆ (عمادالدین زەنگی) ڕابگرێت و هیچی بۆ نەنێرێت. عەهد و پەیمانی نێوانیانی[2] وەبیر هێنایەوە کە دەڵێت: نابێ لە ناوچەکانی موسڵ دەستدرێژی بکرێت بە قەڵاکانی (هەکاری[3] و زۆزان[4]یشەوە. بەڵام سەرداری هەولێر گوێی خۆی لێ ئاخنی و بایەخی پێ نەدا. بەو جۆرە ئەو قەڵایانە بەدەست (عمادالدین زەنگی)یەوە مانەوە[5].

---

[1] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان ٨/ ٦٠١.

[2] سەرچاوەکان هیچ لەبارەی ئەم پێکهاتنەوە کە بەر لەم پێکدادانە مۆر کراوە باس ناکەن.

[3] الهكارية: هەکاری: شارۆچکە و ناحیە و چەند گوندێکە، کەوتووەتە ژوورووی موسڵ لە وڵاتی جزیرەی (ابن عمر). هەموو خەڵکەکەی کوردن، پێیان دەگوترێ (هەکاریەکان): (معجم البلدان ٥/ ٤٠٨).

[4] زۆزان: ناحیەیەکی گەورە و فراوانە لە ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە، لە جزیرەی (ابن عمر)، یەکەم سنووری، دوو ڕۆژەڕێ لە موسڵەوە دوورە، قەڵاگەلێکی زۆری سەخت و قایمکاری لێیە، هەموویان موڵکی کوردەکانی (پشتەوی و بەختییە): (معجم البلدان ٣/ ١٥٨).

[5] الكامل ١٢/ ٣٣٦. ابن العديم، زبدة الحلب ٣/ ١٨٧. مفرج الكروب ٤/ ٢١. ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق، المجلد نفسه، ص ٤٣٦.

The Chronography, V, I, P. 372.

ابن خلدون، كتاب العبر ٥/ ٥٩٧. الغساني، العسجد المسبوك: ٢٢٢.

سعيد باشا الدياربكري، مرآة العبر (تركي) مجلد/ ٢، جـ٨، ص ١٧٣.

(بدرالدين لؤلؤ) ناچار کەوتە داواکردنی کۆمەك و پشتگیری لە دەرەوە، پێوەندی بە خەلیفە (الناصر لدين الله) کرد (٥٧٥ - ٦٢٢ك/ ١١٨٠ - ١٢٢٥ز)، خەلیفەش پشتگیریی لە حوکمی میرە بچکۆلە کرد[١]، بەڵکو گاڵیشی دا لەدژی (موزەففەرەددین گۆگبوری). (ضياء الدين ابن الأثير المنشئ) لە زمانی (بدرالدين لؤلؤ)ەوە نووسیویە و دەڵێت: (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەشکرێکی لە هەولێرەوە بانگ کردووە، لەشکرێکە تا بڵێی قورس و گران، پتەو و ترسناك و بێ حەدد و حساب، لە دامێنی قەڵاکەیدا، کە بە (عقر) بەناوبانگە، هەڵیداوە[٢]". هەرچەندیشە (بدرالدين لؤلؤ) لەم بوارەدا سەرکەوت، وەلێ دەشیزانی کە کۆمەکەکەی خەلیفە، هەر، بەزارەکییە و، بەکردەوە هیچی بۆ ناکات. ئەمەش ناچاری کرد بۆ لایەنگر و دۆستێکی تر بگەڕێت.

پاشان ئامانجی بزربووی لە لای (الملك الاشرف موسى ابن الملك العادل الايوبي) سەرداری وڵاتی جزیرە، دۆزییەوە[٣] و (ت، ٦٣٥ك/ ١٢٣٨ز)، پێکەوە پەیمانیان بەست

---

[١] (سوادي عبد محمد الرويشدي) لە کتێبەکەی خۆیدا بەناوی (امارة الموصل في عهد بدرالدين لؤلؤ) وەهای بۆ دەچێ کە هۆکاری دنەدانی باوەڕی شیعایەتی لە موسڵ لە لایەن (بدرالدين لؤلؤ)ەوە، لەوەوە ئاو دەخواتەوە کە ئەم کابرایە ویستوویەتی لەلای خەلیفە (الناصرلدين الله) خۆی شیرین بکات، بەشکو لە پایەماڵکردنی باقیمەنی ئەتابەگەکانی موسڵدا یاریدەی بدات. (ص ٣٩ ـ ٤٠). دیارە ئەم خەلیفەیە هەست و سۆزێکی بەرامبەر بە شیعەی ئیمامی هەبووە بە پێچەوانەی باو و باپیری کە حەزیان لە شیعە نەدەکرد. (ابن الواصل) دەڵێ: خەلیفە (الناصرلدين الله) = شیعایەتی دەرکرد و، بەلای مەزهەبی ئیمامیدا دایدەتاشی و هەمیشە کۆمەڵێ شیعە دەچوونە لای. (مفرج الكروب ٤/ ١٦٦، ٤/ ١٦٩). (ابن الطقطقي)یش لە (الفخري في الآداب السلطانية ص/ ٣٢٢)دا، هەر وەهای گوتووە. (ابن قنيتو الأربلي)یش، دەڵێت: ئەم خەلیفەیە گۆڕێکی لە تەنیشت مەرقەدی (الامام محمد الجواد ـ ع ـ) بۆخۆی ئامادەکرد بەڵام بەنسیبی نەبوو. (خلاصة الذهب المسبوك، ص ٢٨٢ ـ السيوطي، تأريخ الخلفاء، ص ٤٥١). (الصفدي)یش چەند بەیتە شیعرێکی ئەم خەلیفەیەی لە خۆشویستنی ئیمامی عەلیدا (خ) هێناوەتەوە: (مخطوط). الوافي بالوفيات، جـ ٥، ورقه ١٤٥.

[٢] ضياء الدين ابن الأثير، رسائل ابن الأثير، ص ٦١.

[٣] الكامل ١٢/ ٢٣٧. ابن العبري، مختصر تأريخ الدول، ص ٢٣٢.

کـه شـەڕ و بـەڵای (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) و (عمادالـدین زەنگـی)ی زاوای لـە ناوچەکە دوور بخەنەوە. ئیدی، دەسـتبەجێ (الملك الأشرف) ئاگاهییـەکی نـاردە سـەر سـەرداری هـەولێر و هەڕەشـەی لـێ کـرد کـە ئەگـەر واز لـە یاریـدەدانی (عمادالـدین زەنگی) نەهێنێ، ئەوا وڵاتەکەی داگیر دەکات. لە ئاگاهییەکەشیدا گوتی: ئەگـەر ئـەم تکایەم لێ قەبوڵ نەکەیت و سوور بیت لەسەر یارمەتیی (زەنگی)، ئەوا بەخۆم دێمە سـەرت و شارەکەشت داگیر دەکـەم[1]. داوایـشی لـێ کـرد بـە کۆمەکـەوە بـەرەو میـسر ئامادەبێت بۆ دەرکردنی فەڕەنگەکان.

(موزەففـەرەددین گۆگبـوری) گـوێی نەدایـە، ئـەمجارە کەوتـە بزاڤـی دەبلۆماسـی و پەیـداکردنی پـشت و پـشتیوان و هانـدانی مەلیکـەکانی دەوروبـەر بـۆ پێکهێنـانی بەرەیـەکی هاوپـەیمان کـە لـە ڕووی (الملك الأشـرف)دا بووەسـتنەوە، ئنجـا کەوتـە نامـە و نامـەکاری لەگـەڵ (الملك المنـصور ناصـرالدین آرتـق تمرتـاش ایلغـازی کـوڕی آرتـق)[2] سـەرداری مـاردین[3] و، لەگـەڵ (الملـك ناصـرالدین محمـود کـوڕی محمـد قـرا أرسـلان کـوڕی سـقمان کـوڕی آرتـق)[4] سـەرداری

ابوالفدا، المختصر في اخبار البشر ٣/ ١٢١. ابـن شـداد، مخطوط (الاعـلاق الخطـيرة) ورقـة ٥٣/ ب. الدياربكري، مرآة العبر، مجلد/ ٢، جـ ٨، ص ١٧٣.

[1] الكامل، ص. ن. مفرج الكروب ٤/ ٢٢.

[2] لـەنێوان سـاڵانی (٥٩٧ ـ ٦٣٧ك/ ١٢٠٠ ـ ١٢٤٠ز) حـوکمی رانیـوە (کـردووە)، بنـۆڕە: زامبـاور، معجـم الاسـرات، ص ٣٤٤. مـرآة الزمـان ٨/ ٧٣٠. بـەڵام (ابـن شـداد) دەڵێـت: لەسـاڵی ٦٣٦ك مـردووە، بنـۆڕە: مخطوط (الاعلاق الخطيرة) ورقه ١٣٤/ب.

[3] ماردین قەڵایەکی بەناوبانگە، بەسەر شاخێکەوە لە جزیرة، معجم البلدان ٥/ ٢٩.

[4] لەنێوان ساڵانی (٥٩٧ ـ ٦١٩ك/ ١٢٠٠ ـ ١٢٢٢ز) حوکمی رانیوە. بنۆڕە: زامباور، م. ن. ص. ابن تغري بردي، النجوم، ٦/ ٢٥٠.

دەربارەی ساڵی مردنـی ئـەم میـرە، جیاوازییـەك هەیـە، (أبـو شـامة) دەڵێـت: لەساڵی ٦١٧ك مـردووە (ذيل الروضتين ١٢٤. ابن واصل ٦١٨. مفرج الكـروب ٤/ ١٠٧). هەرچـی (ابـن الأثـير)ە کـە هاوزەمـەنی خۆیەتی، ئەوە، ئەو دەڵێت: لەساڵی (٦١٩ك)دا مردووە (الكامـل، ١٢/ ٤١٢).. (ابـن شـداد: الاعـلاق، ٥٣/

(ئامـەد)[1] و (قـەڵای کیفـا)[2]. ئەوانـە هـەردووکیان بـە دەنگییـەوە هـاتن[3]، چـونکە ئەوان لەگەڵ ئەییوبییەکاندا ناتەبا و ناکۆك بوون، لەو کۆنە قینەوەی کە ئەییوبیان حـوکمی (ئەرتەقییـەکانیان)[4] لـەناو بردبـوو. بـەم جـۆرە، هـەموویان لەسـەر شـەڕی (الملك الأشرف) و (بدرالدین لؤلؤ)ی هاوپەیمانی، پێك هاتن.

ئنجا (عمادالدین زەنگی) بەرەو (العقر) کە مـوڵکی خـۆی بـوو، کەوتـە ڕێ و، لـەوێ لەشـکری مـۆڵ دا بـۆ ئـەوەی دەسـتی بـە ناوچـەکانی موسـڵ بگـات. (موزەففـەرەددین گۆگبوری)یـش کۆمـەڵێ سـەربازی بـۆ نـارد. کـاتێ (بدالـدین لؤلـؤ) بـەم جموجووڵـەی زانـی، ئـەویش کۆمـەڵێ سـەربازی لـە دەوروبـەری موسـڵ، بـۆ پاراسـتنی شـارەکە دامەزراند، کە بۆ لێدانی هـەر هێرشـێکی ناکـاو[5] ئامـادەبن. هـەر، کـە زسـتانی سـاڵی (٦١٦ك/ ١٢١٩ز) بەسەرچوو، ئەم سـەربازانە شـەبەیخوونێکیان کـردە سـەر (عمادالـدین زەنگی) لە شاری (العقر) و بوو بە شەڕ، لـەم شـەڕەدا سـەربازەکانی (بدرالـدین لؤلـؤ) سەرکەوتن و، سەرداری (العقـر و، شـوش) رایـانکرد بـۆ هـەولێر، سـەرکەوتووەکانیش گەڕانەوە بۆ موسڵ. پاشان شاندی خەلیفە (الناصرلدین الله) و شاندی (الملك الأشرف) گەیـشتنە ناوچـەکە و کۆتاییـان بـە ململانێیەکـە هێنـا و تەباییـنامەیـەك لـەنێوان هەردوولای شەڕەکەدا مۆر کرا[6].

ب) هەروەهاش (ابو الفدا، المختصر، ٣/ ١٣٠) و (المقریزي ١/ ٢١٢)یش، هەرسێکیان، هەر قسەکەی ئەو دەکەن.

[1] آمد (ئامەد): گەورەترین و بەڕێزترینی شارەکانی دیاربەکرە. معجم البلدان ١/ ٥٦.

[2] حصن (قەڵای) کیفا: شارۆچکەیەك و قەڵایەکی مەزنە، بەسەر دیجلەدا دەڕوانێت و، کەوتووەتـە نێوان ئامەد و جزیرەی (ابن عمر). معجم البلدان، ٢/ ٢٦٥.

[3] الکامل ١٢/ ٣٣٨.

[4] ابن خلکان، وفیات الاعیان، جـ٤، ص ١٧٣، ٤١٣.

[5] الکامل، ص. ن. مفرج الکروب، ٤/ ٢٤.

[6] الکامل، ص. ن. مفرج الکروب، ٤/ ٢٥. ابن العبري، تأریخ مختصر الدول، ٢٣٣.
The Chronography, V. I, P. 373.

ابن خلدون، تأریخ العبر، ٥/ ٥٩٨.

بەڵام ئەتابەگی نوێ (نورالدین أرسلان شاە)ی (دووەم) کە چەند مانگێك بوو لەسەر تەختی موسڵ دانیشتبوو، مرد. بە مردنی ئەویش تەبایینامەکە دووبارە هەڵوەشایەوە، چونکە (عمادالدین زەنگی) و (موزەففەرەددین گۆگبوری) هاتنە سەر ئەو باوەڕەی کە چارەنووسی بنەماڵەی ئەتابەگی زەنگی کەوتووەتە سەر لەپی دەستی دێو (واتا: کوولەکەی ڕۆحی هەردووکیان بەدەستی دێویکەوەیە)، جا ئەگەر بێت و گەرماو گەرم نەکەونە خۆ و بەرامبەر بەو خراپەیەی کە (بدرالدین لؤلؤ) دژ بە ئاغا زادەکانی کردی شتێك نەکەن، ئەوا چارەنووسیان بەرەو نەمان دەچێ، نەخاسمە کە ئەمە دووجارەیەتی لە ڕێوڕەسمی میراتی موڵك و حوکم لادەدات و، لە دژی دوژمنی خۆی کە منداڵێکی کەمتر لە سێ ساڵانی[1] وەك، (ناصرالدین محمود)ی کوڕی دووەمی (الملك القاهر عزالدین مسعود) لەسەر تەختی حوکم دادەنێت.

(نورالدین أرسلان شاە) بەر لە مردنی، بە سەختی برینداربوو، لەبەر ئەم زامانەشی نەیدەتوانی لە جێگا هەستێ، یان خۆی پێشانی خەڵك بدات[2].

(عمادالدین زەنگی)ی مامیشی ڕای گشتی موسڵی[3] لە (بدرالدین لؤلؤ) گاڵ دەداو بەوە تۆمەتباری دەکرد کە ئەتابەگی شاردووەتەوە بۆ ئەوەی بیکوژێت. (عمادالدین زەنگی) نوێنەری خۆی نارد بۆ لای بەرپرسانی شارگەلی موسڵ، بەتایبەتیش بۆ

---

[1] الکامل، ١٢/ ٣٣٩. مفرج الکروب، ن. ص. ابن العبري، تأريخ مختصر الدول ٢٣٢.
The Chronography, V. I, P. 374.

أبو الفداء، المختصر في اخبار البشر ٣/ ١٢١.

ابن كثير، البداية والنهاية ١٢/ ١٣٦. ابن خلدون، كتاب العبر، ٥/ ٥٩٨.

[2] الکامل ١٢/ ٣٣٥. مفرج الکروب ٤/ ٢١.

[3] لە نووسینەکانی (ابن الأثیر)ەوە، دەردەکەوێت کە هەوڵ و کۆششی (عمادالدین زەنگی) کارێکی زۆری لە خەڵکی موسڵ کردووە، چونکە ئەوانیش کەوتنە گومان کە ڕەفتاری (بدرالدین لؤلؤ)ی (وصي)، هەروەها ئەوەش دەردەخات کە خەڵکی موسڵ بە مەلیکەکانی عێلی زەنگییەوە واوەست بوون. (ابن الأثیر) دەڵێت: (بدرالدین لؤلؤ) (ناصرالدین محمود)ی بچکۆلەی کرد بە مەلیك، خەڵکەکە زۆریان پێ خۆش بوو. کاتێکیش دەرکەوت کە سوڵتانەکەیان لە بنەماڵەی زەنگییە، ئەوجا ئارام و دڵنیا بوونەوە و، گێرەشێوێنییەکی زۆریش نەما. (الکامل ١٢/ ٣٣٩).

ئامێدی کە بە زمانی ئەوەوە پێیان بڵێن: "برازاکەم مردووە و، (بدرالدین لؤلؤ) بەتەمایە وڵاتەکە بکاتە موڵکی خۆی، کە موڵکی باو و باپیری[1] منە و، هەقی خۆمە". ئەوەشی ڕاگەیاند کە ئەگەر (بدرالدین لؤلؤ) مکوڕبێت لەسەر دامەزراندنی ئەم منداڵە، واتا (ناصرالدین محمود) بەهەمان شێوەی کە پێشتر (نورالدین أرسلان شاە)ی دامەزراند، ئەوە، لەوبارەدا، هەر هیچ نەبێ، پێویستە (عمادالدین زەنگی) سەرپەرشتی ئەم حاکمە منداڵە بکات نەك (بدرالدین لؤلؤ)، ئنجا گوتی: (من لەبەرتر و موستەهەقترم سەرپەرشتیی برازای خۆم بکەم[2]. لەمەدا هەندێکان، لە موسڵ پشتگیرییان لێ کرد و، سەردارانی هەندێ لە قەڵاکانیش، بە قەڵای ئامێدییشەوە[3] تەئییدیان کرد.

ئیتر بەم جۆرە، مردنی یەك لەدوای یەکی میرەکانی موسڵ لە ماوەیەکی زۆرکەمدا و، دەستگرتنی ئەتابەکی[4] لێهاتوو (بدرالدین لؤلؤ) بەسەر تەختی[5] حوکمدا، نەیانهێشت دۆستایەتی لەنێوان هەولێر و موسڵدا درێژە بکێشێ. چونکە (موزەففەرەددین گۆگبوری) دەیزانی کە (بدرالدین لؤلؤ) بەنیازە تەختی ئەتابەگی

---

(1) الكامل ١٢/ ٣٣٥. مفرج الكروب، ٤/ ٢١. ابن الفرات، مجلد/ ٥، جـ ١، ص ٢٥٦.

(2) ابن العديم، زبدة الحلب ٣/ ١٨٧.

(3) الكامل، ن. ص. مفرج الكروب، ن. ص. ابن العبري، ن. ص.

ابن الفرات، ن. ص. ابن خلدون، تأريخ العبر، ٥/ ٥٩٦.

(4) لەم (ئەتابەگ)ەی ئێرەدا مەبەستمان لە لایەنی زمانەوانییەکەیە، واتا: (لەلە).

(5) ابن تغری بردی لە (النجوم الزاهرة، ٧/ ٧٠)دا، دەڵێت: "کاتێ ـ الملك القاهر ـ لە ساڵی (٦١٤ك)دا کۆچی دوایی کرد (ڕاستییەکەیشی لە ساڵی ٦١٥ك/ ١٢١٨ز)دا، مردووە، (بدرالدین لؤلؤ) دوو کوڕەزای (الملك القاهر)ی دامەزراند واتا هەردوو کچەزاکەی (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی سەرداری هەولێری دامەزراند، پاشان کوڕەکانی پرۆفیسۆرەکەی خۆی سەرون کرد و، یەك لەدوای یەك بە غەدر کوشتنی، پاشان مەملەکەتی موسڵ و شارۆچکەکانیشی خستە ژێر چنگی خۆی. (بنۆڕە: وفيات الاعيان، ٤/ ٢٩٦، ط، القاهرة).

زەنگی[1] مایە پووچ بکات، ئەوەتا، هەر بەو نیازە نا باڵغەکان، بگرە نەخۆشەکانیش دەخاتە سەر تەخت و، میراتگرە باڵغەکان پەڕ دەکات، جا، بە بۆنەی دامەزراندنی ئەم (ناصرالدین محمود)ە منداڵەوە، (عمادالدین زەنگی)، بە پشتیوانیی سەرداری هەولێر، کەوتەوە داواکردنی تەخت و تەلاری موسڵ. دەرفەتیش ڕەخسابوو، چونکە موسڵ بەشێك لە لەشکرەکەی خۆی، لەسەر داوای (الملك الأشرف) ناردبوو بۆ بەرەی جەنگی خاچدروشمان، لەبەر ئەوە (عمادالدین زەنگی) و سەرداری هەولێر، لەشکرێکیان تەیار و ئامادە کرد و، ملیان نا لە موسڵ. پێدەچێ (بدرالدین لؤلؤ) بەتەمای ئەم هێرشەی هەولێر بووبێت، بۆیە، ناردی لەدووی هێزەکانی (نصیبین) کە پێشتر (الملك الأشرف)ی هاوپەیمانی خستبوونیە ژێر دەستی. ئەو هێزانەش بە فەرمانداریی (عزالدین ایبك) کەوتنە ڕێ و لە پایزی ساڵی (٦١٦ك/ ١٢١٩ز)دا گەیشتنە جێ و، فەرماندارەکەیان بەنیازبوو لە دیجلە بپەڕێتەوە و یەکسەر بەرەو هەولێر هێرش بەرێت، وەلێ (بدرالدین لؤلؤ) داوای لێ کرد پەلە نەکات و ئارام بگرێت تا سەربازەکانی ماوەیەك پشوو بدەن. پاش چەند ڕۆژێك، لەشکر لە ڕووبارەکە پەڕینەوە و، لە ڕۆژهەڵاتی دیجلە، یەك قۆناغ[2] دوور لە موسڵەوە[3] لەشکرگایان لێ

---

[1] (الرويشدی) دەڵێت: (بدرالدین لؤلؤ) لە موسڵ، شیعەکانی دنە دەدا و خەڵکی دەکرد بە شیعە، بۆ ئەوەی ئاسەواری ئەتابەگەکان کوێر بکاتەوە و پاشماوەی ماددی و هزرییان بنبڕ بکات چونکە دەیزانی ئەگەر ئەم ئاسەوار و پاشماوانە بمێننەوە زیان لە حوکمە تازە شەقوشڕەکەی دەدەن، لەبەر ئەوە قوتابخانە ئەتابەگییەکانی کرد بەگۆڕستانی کوڕانی ئیمامی عەلی (خ). بنۆڕە: کتێبەکەی خۆی: (امارة الموصل في عهد بدرالدين لؤلؤ، ص ٣٧، ٤٠). دیاریشە کە ئەتابەگەکانی موسڵ هەموویان سوننە مەزەبی شافیعی یان حەنەفینە. بنۆڕە: (الباهر، ص ٩٣، ١٩١) هەروەهاش (الكامل ١٢/ ١٣٩).

[2] فرسەخ (قۆناغ) دەکا دوورایی سێ، تا، شەش میل ڕێگا. دەشڵێن، گوایا، دەکاتە دە هەزار باڵ، یان دوازدە هەزار: تاج العروس ٢/ ٢٧٢ ـ ٢٧٣.

(أدی شیر)یش دەڵێت: قۆناغ ئەکا ماوەی شەش کیلۆمەتر ڕێگا. ئەسڵی وشەکەش فارسییە، کۆی (فرسەخ) فراسخە، بنۆڕە: (الالفاظ الفارسية المعربة، ص ١١٨).

[3] الكامل ١٢/ ٣٣٩. ابن العديم، زبدة الحلب ٣/ ١٨٧.

سازدا. ئنجا (بدرالدين لؤلؤ) کەوتە دابینکردنی هەموو پێداویستییەکانی لەشکر و ڕێکخستنی کاروباری جەنگ و (ایبك)ی کرد بە (الجاليشية)[1] واتا کردی بە پێشەنگی لەشکر و کوڕگەلی شیاو و ئازا و بە جەرگی لەناو سەربازەکاندا بۆ هەڵبژارد. هەرچی (موزەففەرەددین گۆگبوری)یە، ئەوە، ئەو لە زێی ژووروو، بۆ دەسەو یەخەی لەشکری موسڵ پەڕییەوە. کاتێکیش ڕووبەڕووی وەستان، هەندێ تیر لێك گرتن دەستی پێکرد، هەندەی نەبرد تێك چڕژان و، زۆری پێ نەچوو لەشکری هەولێر هێزەکانی (بدرالدين لؤلؤ) و (عزالدين ايبك)ی راونا - هەرچەندیشە یەکەم جار قۆڵی چەپی لەشکری هەولێر کە (عمادالدين زەنگی) فەرمانداریی دەکرد، بەزیبوو.

بەم سەرکەوتنەی هەولێر، (بدرالدين لؤلؤ) بەرەو موسڵ هەڵات و، لە دیجلە پەڕییەوە و، خۆی کوتایە قەڵاکەی موسڵ، بەڵام لەشکری هەولێر دووی کەوتن و لەبەری لای ڕۆژهەڵاتی دیجلە بارەگایان لەپشت قەڵاکەی (نینوی) بەرامبەر بە شاری موسڵ[2] هەڵدا. پاشان. لەوەترسا کە لەشکرەکەی (لؤلؤ)، لەوێ، پەلاماری بدەن، لەبەر ئەوە، تەنیا سێ ڕۆژ لە (نینوی) مایەوە، پاشان، بەبێ هەراو بگری زەنگ[3] و شەیپوور گەڕایەوە بۆ هەولێر. کاتێکیش (موزەففەرەددین گۆگبوری) لە ڕووباری زێ

مفرج الكروب ٤/ ٢٦. ابن العبري، تأريخ مختصر الدول، ٢٣٢.

تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق، ص ٤٣٩.

The Chronography, V. I, P. 374.

ابن خلدون، تأريخ العبر ٥/ ٥٩٩.

[1] الجاليشية (پێشەنگ): ئەسڵی (الجاليشية) واتا ئاڵای گەورە، لەسەرەوەی گورزەیەك مووی پێوە بووە، پاشان ئەم ناوە بەسەر پێشەنگی دڵی لەشکردا بڕدرا، یان بە پێشەنگی لەشکرەکە دەگوترا.

[2] الكامل ١٢/ ٣٤٠ ـ ٣٤١. ابن العبري، نفس المصدرين والصفحتين. تأريخ ابن الفرات، مجلد/ ٥، جـ ١، ص ٢٥٨.

[3] الكوس (زەنگ): وەکو تای تەرازوو وەهایە، لە مس دروست دەکرێت، لە قەڵغانێکی بچووك دەچێت، بە ئاهەنگێکی تایبەت، دەمە قوڵپ لێك دەدرێن: (القلقشندی، صبح الاعشی، ٤/ ٩. ئەگەر لەشکر زەنگ و شەیپووری لێ نەدا، واتا شەڕ لەئارادا نییە.

پەڕییەوە و، لەو بەرەوە لەشکرگای هەڵدا، شاندی موسڵ گەیشتنە لای و پڕۆژەی تەبایینامەیەکی تازەیان ڕادەستی کرد و، ئەمجارەش ئاشت بوونەوە[1].

بەڵام ئەم تەبایینامە نوێیەش، سەرداری هەولێری لە کۆمەکی (عمادالدین زەنگی) نەخست، (عمادالدین زەنگی) بەردەوام، هەر دەرفەتێکی بۆ ڕەخسابا، شەڕی بە (لؤلؤ) دەفرۆشت و، سەردارگەلی قەڵاکانی لەدژی گاڵ دەدا و، تیایدا سەردەکەوت. ئەوەبوو، خەڵکی قەڵای (کواشی)[2] داوایان کرد لە موسڵ جیا ببنەوە و بچنە سەر هەولێر، (عمادالدین زەنگی)یش خێرا گەیشتە ئەوێ و قەڵاکەی[3] ڕادەست درا.

(بدرالدین لؤلؤ) نارەزایی بەرامبەر بەم ڕەفتارە دەربڕی و، بە سەرداری هەولێریشی ڕاگەیاند کە نەدەبوو عەهد و پەیمانی نێوانیان بشکێنێ کە زۆری بەسەردا نەچووبوو. داواشی لێ کرد کە هەموو توانستێکی خۆی لەلای زاواکەی بخاتە کار بۆ ئەوەی قەڵای (کواشی)ی بداتەوە بە موسڵ، بەڵام ئەم نارەزایی و گلەییە با بردی و بێ هوودە بوو، ناچار، سەرلەنوێ هانای بردە بەر (الملك الأشرف الأيوبي). بەڵام ئەم مەلیکە - هەرچەندیشە حەڵەبی بەجێ هێشت و لە فوڕات پەڕییەوە و گەیشتە (حرّان)[4]- بەڵام لەبەر هەندێ بارگۆڕانی ناکاو و، شەڕی دەوروبەر، نەیتوانی هیچ کۆمەکێ بەم هاوپەیمانەی بکات.

(موزەففەرەددین گۆگبوری) بۆی دەرکەوت؛ سیاسەتی دوورە شەڕ و، هێرشی خێرا و، داگیرکردنی قەڵاکان، هیچ سوودێکی نەبوو، چونکە، کەمێك نەبێ، (لؤلؤ)ی

---

[1] الكامل ١٢/ ٣٤١. مفرج الكروب ٤/ ٢٨. ابن العبري، تأريخ الدول ٢٣٢. تأريخ ابن الفرات، مجلد/ ٥، جـ ١، ص ٢٥٩.

[2] کواشی: قەڵایەکی قایمە لە چیاکانی ڕۆژهەڵاتی موسڵ، تەنیا یەك ڕچە ڕێگای بۆ دەچێت، لەیەك زەلامی پیادە زێتر هیچی دیکەی پێدا هەڵناگەڕێ: معجم البلدان ٤/ ٢٨٦... ئەم قەڵایە لە هەموو قەڵاکانی موسڵ سەختترە و دەکەوێتە نزیك زاخۆوە: سليمان الصايغ، تأريخ الموصل ١/ ٢٠٥.

[3] الكامل، ن. ص. ابن خلدون، تأريخ العبر، ٥/ ٥٩٩. الديار بكري، مرآة العبر، مجلد/٢، جـ ٨، ص ١٧٣.

[4] الكامل، ن. ص. مفرج الكروب ٤/ ٣٤. ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق، نفس العدد، ص ٤٣٩. ابن خلدون، ٥/ ٦٠٠.

کەمهێز نەکرد، ئەنجامیش هەر خۆی، ناچار دەبوو لەگەڵ (بدرالدین لؤلؤ)دا ئاشت بێتەوە و تەبایینامەی لەگەڵدا ببەستێتەوە. لەبەر ئەوە، بڕیاری دا بگەڕێتەوە سەر سیاسەتی پەیمانبەستن و دۆست و لایەنگیر پەیداکردن و لەکاتی زەرووردا سوودیان لێ ببینێ، سا، بەدەم شیرینکردن و دڵدانەوەی ئەم کۆمەڵ و ئەو کۆمەڵ، یان بە دۆستکردنی ناحەزانی (لؤلؤ) لە موسڵ، بە نموونە، وەکو مەسیحی و تایفەی (العدویة) و کۆمەڵانی دۆستی (عمادالدین زەنگی) کە لایەنگری بنەماڵەی (زەنگی)یەکانن، یانیش پێوەندی و پەیمانی نوێ لەگەڵ میر و بەرپرسانی دەوروبەردا ببەستێت.

هەرچی مەسیحییەکانە، ئەوە، (موزەففەرەددین گۆکبوری) دەیزانی کە ڕقیان لە سەرداری موسڵە، چونکە ئەم سەرداره، پێشەواو پیاوی ئایین و سەرۆکی کەنیسە و دێرەکانیانی بێزار و تەنگاو کردبوون، داوای پارەی لێ دەکردن، ئەمەش کارێکی وەهای کرد کە بە نهێنی نامە بۆ سەرداری هەولێر بنێرن و لەگەڵیدا دژ بە (بدرالدین لؤلؤ) ڕێك بکەون[1]. نامەیەك لەم نامانە کەوتە دەست (بدرالدین لؤلؤ) کە (المغریان[2] شمعون البرطلي) سەرۆکی گوندی (برطلي)[3] کە یەکێك بوو لە گەورەپیاوانی مەسیحییەکان، بۆ (موزەففەرەددین گۆکبوری)ی ناردبوو. (لؤلؤ)یش فووی لە دۆ نەکرد، گرتی و لەداری دا[4]. ڕەنگیشە، ئەمە یەکەم نامە نەبووبێت کە

---

[1] بطرس نصري، ذخيرة الأذهان، جـ٢، ص ٥٤.

[2] المفريان: ئەسڵی ئەم وشەیە ئارامییە، لە (مفریونو)وە هاتووە، مانای بەرخوردارە، مەبەستی پلەی کەنیسەیە لەنێوان (بطريارك و قەشەدا):

سوادي الرويشدي، أمارة الموصل، ص ٤٥، هامشی (٢).

[3] برطلي: گوندێکی گەورەیە (لە شار دەچێت)، دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی دیجلە و، شارێکی سەربە موسڵە، خێر و بێری زۆرە، بازاڕ و کڕین و فرۆشتنی گەرمە و، زۆربەی خەڵکەکەی مەسیحینە: معجم البلدان ١/ ٣٨٥. ئێستا ناوەکەی بووەتە (الحمدانیة) و، مەرکەزی ناحیەیەکی پارێزگاری موسڵە و، دەکەوێتە سەر ڕێگای نێوان هەولێر و موسڵ.

[4] سوادي الرويشدي، امارة الموصل، ص ٤٧.

گەورە پیاوانی مەسیحی بۆ (موزەففەرەددین گۆگبوری) یان ناردبێت. گومانی تێدا نییە کە (موزەففەرەددین گۆگبوری) هەمان جۆرە پێوەندی لەگەڵ تایەفەی (العدویە)ی واوەستی شێخ (عدی) کوڕی مسافر کوڕی اسماعیل کوڕی موسی کوڕی مروان الهکاری (ل ٥٥٧ك/ ١١٦١ز)[١]، ببەستێ، ئەم سەرداری هەولێرە هەمیشە باسی جوامێریی ئەم شێخەی دەکرد و، پێشتریش لە موسڵ[٢]، بەمنداڵی یەکتریان دیتبوو کە لەگەڵ (زین الدین علی کچك)ی باوکیدا بۆ موسڵ چووبوون. ئەم تایەفەیە نەیاری (بدرالدین لؤلؤ) بوون، کە لە کێشە و بەڵایان زۆر دەترسا و نەیدەوێرا بیانورووژێنێ، گوایا، زۆرجاران داویانە بەسەر موسڵدا[٣]. (لؤلؤ) هەلێکی بۆ ڕەخسا و، شێخ (تاج العارفین شمس الدین الحسن کوڕی عەلی کوڕی أبو البرکات کوڕی صخر کوڕی مسافر)ی کوڕەزای (أبی البرکات)ی برای (شێخ عدي)ی دەستگیر کرد، کە شێخی ئەم تایەفەیە بوو، پاشان لە قەڵاکەی موسڵدا ژێ (وتر)ی کەوانێکی لە ملی ئاڵاند و خنکاندی[٤]. بێگومان تایفەیەکیش ئەو خراپەیەی دەرهەق بکرێت، لەخوای دەوێ هەلێکی بۆ هەڵکەوێ، بۆ تۆڵە کردنەوە، لەبەر ئەوە، بەهەر شێوەیەك بۆیان کرابێت پشتگیرییان لە (موزەففەرەددین گۆگبوری) کە دوژمنی (لؤلؤ) بووە، کردووە.

لەڕووی پێوەندییەکانی دەرەوەشی، (موزەففەرەددین گۆگبوری)، دڵی میرەکانی دەوروبەری دایەوە بۆ ئەوەی بەلای خۆیدا ڕایانکێشێت و، (بدرالدین لؤلؤ) و (الملك الاشرف)ی هاوپەیمانی تەریك بخات و کەسیان لەدەور نەمێنێ. بەو جۆرە، توانیی هەریەکە لە (عزالدین کیکاوس کوڕی کیخسرو کوڕی قلج أرسلان)ی سەرداری وڵاتی ڕۆم و (ناصرالدین أرتق أرسلان)ی سەرداری ماردین و، (ناصرالدین محمود کوڕی نورالدین محمد کوڕی قرا أرسلان الارتقی)ی سەرداری وڵاتی ئامەد (دیاربکر) و

---

[١] سەیری ژیانحاڵی بکە لە: وفیات الاعیان ٢/ ٤١٧ ـ ٤١٨، ط ١٩٤٨. الذهبي، العبر، ٤/ ١٦٣. ابن الوردي، ٢/ ٩٢ ـ ٩٤. ابن العماد الحنبلي، شذرات الذهب ٤/ ١٧٩ ـ ١٨٠.

[٢] ابن خلکان ٢/ ٤١٨.

[٣] الکتبي، فوات الوفیات ١/ ٢٤٢.

[٤] ن. م. ص. الذهبي، العبر، ٥/ ١٨٣. شذرات الذهب، ٥/ ٢٢٩.

قەڵای (کیفا) بکات بەدۆست و لایەنگری خۆی و، لەگەڵ هەموویاندا ڕێککەوت و بڕیاریان دا کە هەموویان ئیتاعەتی (عزالدین کیکاوس)ی سەرداری وڵاتی ڕۆم بکەن و، خوتبەش هەر بەناوی ئەوەوە بێت[١].

بەڵام ئەم هاوپەیمانێتییە نەهاتە بەر، چونکە (عزالدین کیکاوس) گیانی سپارد. پاش ئەو، (علاء الدین کیقباد)ی برای حوکمی وڵاتی ڕۆمی گرتە دەست، ئەم، بڕیاری هاوپەیمانییەکەی هەڵوەشاندەوە و، نامەی بۆ (الملك الاشرف) نووسی و تاعەتی ئەوی نایە بان سەر. هەروەها (ناصرالدین محمود)یش لە عەهد و پەیمان لایدا و، پشتی لە (موزەففەرەددین گۆگبوری) کرد و، ئەویش خۆی خستە ڕیزەکانی (الملك الاشرف) و لەگەڵیدا ئاشت بووەوە. بەو جۆرە هاوپەیمانییەکە لێکترازا[٢] و (بدرالدین لؤلؤ) وەك بەرزەکی بانان بێ ئارەق دەرچوو، هیچ مەترسییەکی لەسەر نەما.

هەرچەندیشە (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەهاوپەیمانێتی سەردارانی دەوروبەردا مایە پووچ دەرچوو، بەڵام لە بەلای خۆدا ڕاکێشانی هەندێ لە گەورەمیرانی (الملك الاشرف)، سەرکەوت - گەورەترینی ئەو میرانەش (ابا العباس عمادالدین احمد کوڕی میر سیف الدین أبی الحسن علي کوڕی أبي الهیجاء الکوردي) بوو. (أبوالهیجاء الکوردي) کە بە (ابن المشطوب)ی هەکاری بەناوبانگە میرێکی گەورەی سەلاحەددینی[٣] ئەییوبی بووە. هەروەها، میر (عزالدین محمد کوڕی بدر الحمیدي)[٤] و میرگەلێکی

---

[١] الكامل ١٢/ ٣٤٢. مفرج الكروب، ٤/ ٢٢. ابن خلدون ٥/ ٦٠١.

الغساني، العسجد المسبوك: ٣٢٧.

[٢] الكامل ١٢/ ٣٤٢. مفرج الكروب ٤/ ٧١.

[٣] المقريزي، السلوك ١/ ٢١٤. ولابن المشطوب ترجمة في: اليونيني، ذيل مرآة الزمان، ٢/ ٢٢٤ ـ ٢٢٩.

ابن الوردي، تأريخ ابن الوردي ٢/ ١٩٩ ـ ٢٠٠.

ابن الفوطي، تلخيص مجمع الآداب، جـ٤، ق٢، ص ٦٧١ ـ ٦٧٢.

المقريزي، السلوك ١/ ١٩٦. بنۆڕە: (الكامل ٢/ ٣٢٥ دەربارەی پێگەی سیاسیی لە میسر.

[٤] الكامل ١٢/ ٣٤٢. مفرج الكروب ٤/ ٧٠.

دیکەشی بەلای خۆیدا کێش کرد و، لەسەر ئەوە ڕێککەوتن کە بکەونە بەربەرەکانێی (الملك الاشرف) و لەتوانستی بخەن.

هەرچی میری یەکەمە (ابن المشطوب)، کاتێ لە (الملك الاشرف) هەلگەڕایەوە، خۆی و سەردارەکانی بەرەو هەولێر کەوتەڕێ تا لە (نصیبین) دەرباز بوو، پاشان لووت بە لووت کەوتە بەرامبەر سەربازەکانی (الملك الاشرف) و کوشتارێکی گەرم لە نێوانیاندا هەلایسا و، میری هەلگەڕاوە بەزی و، هەندێك لە هاوڕێکانی دەستیان لێ بەردا، بەلام خۆی ڕادەست نەکرد و، بەرەو سنجار کەوتە ڕێ کە ئەوکات (فروخ شاە کوڕی زەنگی کوڕی قطب الدین مودود) حوکمی سنجاری دەگێڕا و سەر بە (الملك الاشرف) بوو، ئەو دەستگیری کرد. بەلام، دیاربوو (ابن المشطوب) توانی قەناعەتی پێبکا و بیکاتە دۆستی خۆی، بگرە لە خشتەشی برد و، لە (الملك الاشرف)یشی هەلگێڕایەوە[1].

(ابن المشطوب) لە سنجار بەدەر کەوت و، دەستی کردەوە بە تەنگاوکردنی شارۆچکە نزیکەکانی موسڵ و، چوو بۆ (البقعا)[2] و جێگایانی دیکەش، پاشان گەڕایەوە بۆ سنجار، ئنجا ڕووی لە (تلعفر) کرد کە سەر بە سەرداری سنجار بوو. لەو لاوە (بدرالدین لۆلۆ) کەوتە خۆ بۆ پاراستنی ولاتی موسڵ و، لەشکری نارد بۆ لێدانی (ابن المشطوب). بەلام نەیانتوانی بیبەزێنن. (بدرالدین لۆلۆ) ئنجا، خۆی، هاتە مەیدان و، لەشکرێکی چاکی تەیار و ئامادە کرد و، کەوتە شەڕ، وەلێ خۆیشی نەیتوانی کۆڵی پێبدات، ناچار بوو، کەوتە فڕوفێڵ و، ڕایگەیاند کە ئەگەر واز لە تەنگاوکردنی خەلکەکە بهێنێ، لێی دەبوورێت، سوێندیشی بۆ خوارد و، (ابن المشطوب)یش بڕوای پێکرد و خۆی ڕادەستی دا و لەگەلیدا چوو بۆ موسڵ[3]. وەلێ

---

[1] الكامل ١٢/ ٣٤٣.

[2] البقعا: شارێکی گەورەی موسڵە، دەکەوێتە نێوان موسڵ و (نصیبین)، دێهاتی زۆرە، معجم البلدان ١/ ٤٧٢.

[3] مرآة الزمان ٨/ ٦٠٩. وفيات الاعيان ١/ ١٦٣. مفرج الكروب ٤/ ٧٢. ابن الوردي ٢/ ١٩٩.

(بدرالدين لؤلؤ)، هەر زوو، لەبڕیاری خۆی پاشگەز بووەوە و بەباڵبەستی ناردی بۆ لای (الملك الاشرف) بۆ ئەوەی زێتر خۆی لە لای شیرین بکات (پتر بچێتە دڵیەوە)[1].

(الملك الاشرف)یش فڕێیدایە زیندانی ناو قەڵاکەی (حران)ەوە و کەللەی لە ئاسن و هەردوو دەستیشی لەتەختە گرت. بەم شێوەیە لە زیندانەکەدا بۆ ماوەیەکی زۆر مایەوە تا سەر و ڕیشی ئەسپێ و مۆریان تێی دا و[2]، لەساڵی (٦١٩ك/ ١٢٢٢ز)دا گیانی سپارد[3].

لەهەمووی ئەوانەی باس کران بۆمان دەردەکەوێ کە سیاسەتی (موزەففەرەددین گۆگبوری)یش لەگەڵ لایەن و هێزەکانی ناوچەی موسڵ، بەهۆی لێکهەڵوەشانی هاوپەیمانیی نێوان خۆی و میرەکان و، بەهۆی زیرەکی و وریایی (بدرالین لؤلؤ)ەوە، سەری نەگرت و سوودی نەبوو، چونکە (لؤلؤ) هەندە وریا و بەئاگابوو نەیهێشت مەسیحییەکان هیچ ڕۆڵێك لەو ململانێیەی نێوان ئەو و سەرداری هەولێردا بگێڕن، نەخاسمە دوای هەڵماڵینی نهێنییەکەی نێوان (المفریان شمعون البرطلي) و سەرداری هەولێر. سەرباری ئەوانەش (موزەففەرەددین گۆگبوری) بە لەدەستدانی (ابن المشطوب)- کە دیتوانی بەرامبەر بە دوژمنانی هەولێر بوەستێت - زەرەرێکی گەورەی لەخۆی دا. هەرچی میری دووەم (عزالدین محمد الحمیدي)یە، ئەوە، ئەو گەیشتە هەولێر و، سەرداری هەولێر کردی بە بەرپرسی (متولی)ی قەڵای (سارۆ)[4].

سەرداری هەولێر - دووبارە - دەستی کردەوە بە ڕاڕایی و گۆڕینی هەڵوێستی خۆی بەرامبەر بە حوکمی موسڵ و (الملك الاشرف)ی دۆستی موسڵ. ئەوەبوو لە تاوسانی (هاوینی) ساڵی (٦١٥ك/ ١٢١٨ز)دا ئەم مەلیکە سەردانی موسڵی کرد، سەرداری هەولێر ئەم سەردانەی بە دەرفەت زانی، هەستا، شاندێکی نارده لای و پڕۆژەی

---

[1] وفيات الاعيان، ن. ص. بنۆڕە: (ضياءالدين المنشئ، رسائل ابن الأثير، ص ٦٣ ـ ٦٦.

[2] وفيات، ص. ن. أبو شامة، ذيل الروضتين، ١٢١.

[3] هەمان دوو سەرچاوە و دوو لاپەڕەکە. بشنۆڕە: الكامل ١٢/ ٣٤٣. مرآة الزمان، ٦٠٩/٨. مفرج الكروب ٧٦/٤. اليونيني، ذيل مرآة الزمان ٢٢٦/٢. ابن الوردي ٢٠٠/٢. المقريزي، السلوك ٢١٤/١.

[4] ابن الأثير، الكامل، مطبعة الاستقامة، القاهرة، ٩/ ٣٨٢.

تەبایینامەیەکی نوێی وەپێش چاو خست. (الملك الاشرف) بە پرۆژەکە قایل بوو، بەمەرجێ (موزەففەرەددین گۆگبوری) (عمادالدین زەنگی)ی زاوای قایل بکات دەست لەهەموو ئەو قەڵایانە هەڵبگرێت کە داگیری کردوون و، بیاندا تەوە بە (بدرالدین لؤلؤ) و تەنیا قەڵای (العمادیة) بەدەست خۆیەوە بمێنێتەوە[١].

ئەم ڕێککەوتنە، هەر لە سەرەتاوە گرێ و گۆڵی تێ کەوت و، گفتوگۆ و چەند و چۆنی لە نێوانیاندا دوو مانگ درێژەی کێشا. ڕاستیشت دەوێ، (الملك الاشرف) مرخی لە خودی هەولێر خۆش کردبوو، دیاربوو، لەشکری بەرەو هەولێر بەڕێ خستبوو، لەشکرەکەی گەیشتە (السلامیة)[٢]ی نزیکی زێی ژووروو. باسوخواسی ئەم جموجووڵەی (الملك الاشرف) گەیشتبووە هەولێر. (موزەففەرەددین گۆگبوری)یش بە لەشکرەوە ڕووی لە موسڵ کرد و گەیشتە سەر زێ بەڵام نەپەڕییەوە. لەوێ، بۆ بەرەنگاربوونەوەی هەر ڕووداوێکی ناکاو کەوتە ئامادەباشی.

کاتێکیش هەردوو لەشکرەکە بەیەک گەیشتن، هیچ پێکدادانێك ڕووی نەدا، سەرداری هەولێر ئەمجارەش شاندێکی نارد بۆ لای (الملك الاشرف) و، چەند پێشنیازێکی پێدا نارد، بەڵام وەڵامەکەی، لەبەر نالەباری هەڵومەرجەکە و، لەبەر بێزاربوونی لەشکرەکەی کە دەمێك بوو چاوەڕێیان دەکرد و بێزار بوون، کەمێك دواکەوت، پاشان (الملك الاشرف) قایل بوو، نەخاسمە (ناصرالدين محمود کوڕی نورالدين محمد کوڕی قرا أرسلان الارتقي)ی سەرداری وڵاتی (ئامەد)یش، بەرە، بەرە، بایدایەوە بۆ لای سەرداری هەولێر. لەبەر ئەوە تەبایینامەکە مۆرکرا و، وادەیەکیان دانا کە (عمادالدین زەنگی) لەو وادەیەدا هەر قەڵایەکی گرتبوو ڕادەستی بداتەوە.

---

[١] الكامل ١٢/ ٣٤٤. مفرج الكروب ٤/ ٧٥. أبو الفدا، المختصر في أخبار البشر ٣/ ١٢٥. تأريخ ابن الوردي ٢/ ٢٠٠.

Setton, V. II. P. 699.

[٢] السلامية: گوندێکی گەورە بوو، سەر بە موسڵ، لەسەر ڕۆژهەڵاتی دیجلە و شەش قۆناغ لێك دوور بوون. چاکترین و دڵگیرترین گوندی ناوچەکە بووە و، دوو قۆناغ لە زێیەکەوە دوور بوو: (معجم البلدان ٣/ ٢٣٤).

(الملك الاشرف) له نیاز و نییەتی (موزەففەرەددین گۆگبوری) بەگومان بوو، لەبەر ئەوە داوای لێ کرد کە زاواکەی ڕادەستی بدات، بە بارمتە لەلای بمێنێ، تا قەڵاکان ڕادەست دەداتەوە بە (بدرالدین لؤلؤ)[1].

کاتێکیش قەڵایەکان ڕادەستی بریکارەکانی (الملك الاشرف) درانەوە، کە ئەویش بیانداتەوە بە سەرداری موسڵ، سەردارگەلی قەڵاکان، یاخی بوون، تەنیا قەڵای چیای (جورا)[2]ی سەر بە هەکاری[3] نەبێ، هیچیان قایل نەبوون بکەونەوە ژێر دەستی (بدرالدین لؤلؤ). بەڵام (عمادالدین زەنگی) زەلامێکی نارد بۆ لای (شهاب الدین غازي)ی سەرداری (خلاط) بۆ ئەوەی بە دەنگیانەوە بچێت و، ئاوێ بە ئاگرەکەدا بکات و، تکا لە (الملك الاشرف)ی برای (عمادالدین زەنگی) بکات کە بریکارەکانی خۆی لەسەر قەڵای (العقر) و قەڵای (شوش) لا بدات و ئەو دوو قەڵایە بدات بە (عمادالدین زەنگی). بەڵام سەردارانی قەڵاگەلی هەکاری و زۆزان، بە قەڵای (العقر) و (العمادیة)شەوە: تەنیا قەڵای شوش نەبێ، هەموویان - دووبارە - داوایان کردەوە بچنەوە ژێر ڕکێفی موسڵ، چونکە دیتیان کە (عمادالدین زەنگی) بەباشی لەگەڵیان هەڵنەسووڕا و - وەکو چاوەڕوانیش دەکرا دڵیانی نەدایەوە و ڕازیی نەکردن، بەڵکو تەنگاوی کردن و هیچی بە دڵی ئەوان نەکرد. (بدرالدین لؤلؤ)یش، لەخوای دەویست، بە گەرمی بەپیریانەوە چوو، قەڵاکانیانی خستەوە سەر موسڵ[4].

ئیدی لەپاش ئەم ڕووداوانە، بۆ ماوەی شەش ساڵی پاشتر (٦١٥ - ٦٢١ك/ ١٢١٨ - ١٢٢٤ز) ئاشتی و ئارامی باڵی بەسەر سەروسەخت و پێوەندییەکانی نێوان هەولێر و

---

[1] الكامل ٢/ ٣٤٥. مفرج الكروب ٤/ ٧٥. ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق، نفس العدد، ص ٤٤٢.

ابن خلدون، تأريخ العبر، ٥/ ٦٠٢.

[2] جبل جورا (چیای جورا): ئاوەدانییەکی گەورەی ناوچەی ئەرمەنستانە، بە دیاربەکرەوە جووتەو، گوند و قەڵاگەلی تێدایە: معجم البلدان ٢/ ١٠٢.

[3] الكامل ١٢/ ٣٤٥. مفرج الكروب ٤/ ٧٥.

[4] الكامل ١٢/ ٣٤٦. ابن خلدون ٥/ ٦٠٣.

موسـڵدا کێـشا. وادیـاره، سـەرداری هـەولێریش، ئیـدی، وەك جـاران ئـەو بایەخـە گەورەیـەی بـە (عمادالـدین زەنگـی) نـەدەدا کـە بـەهۆی سیاسـەتی چـەوت و نیگـەرانکردنی سـەردارەکانی خۆیـەوە، قەڵاکانیـشی لەدەسـت چـوو، بـەڵکو تـەنیا قەڵایەکیش، لە قەڵاگەلی چیاکانی موسڵ کە بە دەستییەوە مابوو، ئەویشی لەدەست دا کە قەڵای (شوش) بوو، لەدەستدانی قەڵای شوش لـەو ماوەیـەدا بـوو، کـە لـە سـاڵی (٦١٩ك/ ١٢٢٢ز)دا، قەڵاکــەی بــەجێ هێــشت و چــوو بــۆ ئازەربێجــان، بــۆ لای (موزەففەرەددین اوزبك کوڕی البهلوان) و، لەوێ، لـەلای ئـەو، ماوەیـەکی زۆر مایـەوە، ئـەویش هەنـدێ ناوچـەی بـۆ دابـڕی[1]. ئـەو بـەو مەبەسـتە چووبوو لەگـەڵ خۆیـدا بیهێنێتــەوە و، لــەدژی (بدرالــدین لؤلــؤ) بکەوێتــەوە ململانــێ، بــەڵام بــۆ (لؤلــؤ) دەرفەتێك بوو، رەخسا و، بەسەریەوە نەچوو، پەلاماری قـەڵای شووشـی دا و، زۆر بـە سەختی گەمارۆی داو تەنگاوی کرد، وەلێ بۆی داگیر نەکرا، ناچار گەڕایەوە بۆ موسڵ و، قەڵاکــەی بــۆ ســەربازەکانی بــەجێ هێــشت، سەربازەکانیــشی، دوای مــۆرکردنی تەبایینامەیەك لەنێوان هەردوولا قەڵاکەیان وەرگرت[2].

لــەم کارەســاتەی (بدرالــدین لؤلــؤ) و ســەربازەکانی بەســەر شووشــیاندا هێنــا (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) بێـدەنگ بـوو، پێدەچـێ ئـەم بێدەنگییەشـی لـە ڕقـی زاواکەی بووبێت کـە قـەڵاکانی خـۆی بـەجێ هێـشت و، چوو بـۆ ئازەربێجان و زۆری پێـچوو، کـە هەنـدەی نـەدەهێنا. بـەڵام ئـەم داواکردنـی کۆمەکـە، لـە (اوزبـك کـوڕی البهلوان) مەبەست و نیازێکی تری لـەژێر سـەری (عمادالـدین زەنگـی) وەشـێردرابوو. مەسەلەیەك بوو پێوەندیی نێوان ئەو و ماڵە خەزوورانی ڕوون دەکـردەوە کـە بـەرەو خراپی دەچوو. هەر لەبەر ئەوەش بوو کـە داوای کۆمـەکی لـە سـەرداری ئازەربێجان دەکرد، چونکە (موزەففەرەددین گۆگبوری)، بەر لـەوەش هەڵوێـستی خـۆی بەرامبـەر

---

[1] الکامل ١٢/ ٤١١. مفرج الکروب ٤/ ١١٥. رشیدالدین فضل الله الهمداني، جامع التـواریخ، جلـد/ ١، ص ٣٩٧. (بەزمانی فارسی).

[2] الکامل ١٢/ ٤١٢. مفرج الکروب ٤/ ١١٥. جامع التواریخ، ن. ص.

بەم زاوایەی گۆڕیبوو، کە ئەوەی لەباردا نییە بتوانێ ئاواتی خۆی و ئەمیش لەوڵاتی موسڵدا بێنێتە دی، بەڵگەی ڕاستی ئەم لێك زیزبوونەش ئەوەیە کاتێ لە ئازەربێجان گەڕایەوە، سەرداری هەولێر گرتی و حەپسی کرد و پاشان ڕادەستی (الملك الاشرف)ی[1] دا، وەلێ، ئەم ئازادی کرد، ئەمیش بە نائومێدی و ملکەچی گەڕایەوە هەولێر. ئەمجارەیان، (موزەففەرەددین گۆگبوری) شارەزوور و شارەکانی شارەزووری، لەجیاتی ئەو قەڵایانەی کە لە (نورالدین أرسلان شاە)ی باوکییەوە بەمیرات بۆی مابووەوە، ختییە ژێر دەستی (عمادالدین زەنگی) کەمێك بەر لە ساڵی (٦٢٢ك/ ١٢٢٥ز)[2] گەیشتە شارەزوور و، لەوێ مایەوە تا لەساڵی (٦٣٠ك)دا سەری نایەوە، (١٢٣٢ - ١٢٣٣ز)[3].

لەبەر ئەوانەی باسمان کرد (موزەففەرەددین گۆگبوری) سیاسەتێکی هێور و هێمنی لەگەڵ موسڵدا پێڕۆ دەکرد، نەخاسمە لێشاوی مەگۆلیش خاکێکی بەرفراوانی موسوڵمانانی داپۆشیبوو، مەترسیشی لەسەر ئەم ناوچەیەش پەیدا کردبوو. لەبەر ئەوە سەرداری هەولێر ئەم سیاسەتەی بە پێویست دەزانی بۆ بەرژەوەندی خۆی و

---

[1] وفيات الاعيان ٤/ ٢٩٦، ط ١٩٤٨.

[2] قەشە (سليمان الصائغ) دەڵێت: (موزەففەرەددین گۆگبوری) بەنیاز بوو وڵاتی ئەتابەگەکان بخاتە ژێر چنگی خۆی، بۆیە، زاواکەی خۆی گرت و ناردی بۆ (الملك الاشرف). ئەم قەشەیە هەڵەی گوتووە. بنۆڕە کتێبەکەی خۆی: (تأريخ الموصل) ١/ ٢٠٧.

[1] سەرەتای چوونی (عمادالدين زەنگی) بۆ وڵاتی شارەزوور، نەزانراوە. بەڵام ساغ بووەتەوە کە لە ساڵی (٦٢٢ك/ ١٢٢٥ز)دا حوکمی شارەزووری کردووە. ئەم حەقیقەتەش، بەو دینارەدا دەردەکەوێ کە (عمادالدين زەنگی) لەو ساڵەدا لە سکەی داوە، چونکە لەو دینارەدا، ناوی خۆی و نازناوی (ملك الامراء گۆگبوری) و ناوی خەلیفە (الناصرلدين الله) هەڵکەنراوە. ئەم دینارە لە قاهیرە هەیە: بنۆڕە بابەتی دراوەکان. بشنۆڕە: محمد باقر الحسيني، العملة الاسلامية في العهد الاتابكي، ص ٦٨ ـ ٦٩. قسەکانی (الحموي)یش، ئەوە دەردەخەن، کە دەڵێت: کاتێ سوڵتانی خەواریزم (جلال الدين منكبرتی) لە ساڵی (٦٢٢ك)دا لە لەوەڕگاکانی شارەزوور لایدا و، دابەزی، (عمادالدين زەنگی) چوو بەپیریەوە... هتد. بنۆڕە: (التأريخ المنصوري) ص ٣٠٧.

[3] وفيات الاعيان ٤/ ٢٩٤.

ناوچەکەش و، دەستیشی کرد بە داواکردنی کۆمەك لە موسڵ و بەرەنگاربوونەوەی مەگۆڵەکان، چونکە مەگۆڵ گەیشتبوونە دەروازەکانی ئەمارەتەکەی، ئەوەبوو مەراغەشیان[1] داگیرکرد و، لەساڵی (٦١٧ك/ ١٢٢٠ز)شدا بەرەو هەولێر کشان و مەترسییەکی گەورەیان بەهەموو لایەکدا بڵاو کردەوە، ئنجا سەرداری هەولێر هانای بردە بەر (بدرالدین لؤلؤ)، ئەویش هێزێکی لە لەشکری موسڵ بۆ نارد.

د - تازەبوونەوەی ململانێ لەنێوان ئەمارەتی هەولێر و موسڵدا لەساڵی (٦٢١ك/ ١٢٢٤ز)دا:

باری تەبایی و ئاشتی لەنێوان هەولێر و موسڵدا زۆری نەخایان و، ململانێ، دیسانەوە کەوتە نێوانیان، (بدرالدین لؤلؤ) ئاگرەکەی هەڵایسان، ئەوەبوو، حوکمی بنەماڵەی ئەتابەگە زەنگییەکانی بەربڕ کرد و، حوکمی دوا ئەتابەگ (ناصرالدین محمود)ی کچەزای (موزەففەرەددین گۆگبوری)یشی لەناو برد و، لەساڵی (٦٢١ك/ ١٢٢٤ز)یشدا دەسەڵاتی لە موسڵ خستە ژێر دەستی خۆی. ئەم ڕەفتارە ناپەسند و ترسناکانەی (بدرالدین لؤلؤ)، بوونە هۆی ئەوەی کە هەردوو ئەمارەتەکە جارێکی تریش دەست بەرنەوە بۆ چەك.

جا، بەر لەوەی بچینە ناو باسوخواسی داچڕوکانی پێوەندیی نێوان هەولێر و موسڵ، باشتر وایە گفتوگۆیەك دەربارەی کوشتنی دوا ئەتابەگی ناوبراو بکەین، چونکە قسەو هەواڵی جۆربەجۆری جیاوازی مێژوونووسان، پیاو سەرسام دەکەن. هەریەکەیان بەجۆرێك باسی دەکەن و، ساڵی لەناوبردنی ئەم ئەتابەگە لە لایەن (بدرالدین لؤلؤ)ەوە، وەکو یەك دیار ناکەن. ئەم ڕووداوە گرنگییەکی سیاسیی ئەوتۆی نییە، خۆ، هەر لە ساڵی (٦٠٧ك/ ١٢١١ز)ەوە، کە دوا ئەتابەگی گەورەی موسڵ (نورالدین أرسلان شاە)مرد، حوکم لەو ساوە هەر بە دەست (بدرالدین لؤلؤ)ەوە بووە، وەلێ گرنگیی ئەم ڕووداوە (واتا ڕووداوی کوشتنی ئەتابەگ ناصرالدین محمود)

---

[1] (مراغە): شارێکی گەورەی بەناوبانگە، سەربە ئازەربێجانە: معجم البلدان، ٥/ ٩٣.

لەوەدایـە کـە هـەم هۆکـار و، هـەم کـات و سـاتی تێکـچوونی پێوەندییـەکانی نێـوان (بدرالدین لؤلؤ) و (موزەففەرەددین گۆگبوری) ڕوون دەکاتەوە.

ئەو دەقانـەی لەبـەر دەسـتماندا هـەن و فەراهـەمن دەڵێن کـە (بدرالـدین لؤلـؤ) لـە ساڵی (٦٣١ك/ ١٢٣٤ز)، لەسەر بڕیاری خەلیفە (المستنصر بالله)[1] خۆی کرد بە مەلیکی موسڵ. دراوەکانی موسڵی ئەو سەردەمەش ناوی (بدرالـدین لؤلـؤ)یـان لەسـەرە. بـەڵام لەبەر قسەی جیاواز و ناچونیەکی سەرچاوەکان، سـاڵی مردنـی (کوشـتنی) ئەتابـەگ (ناصرالدین محمود) ڕوون نییـە. مێـژوونووس (ابـن العـبري) کـە لـە بـەرایی ژیانیـدا هاوزەمەنی ئـەم ڕووداوانـە بـووە و جێگـای بـاوەڕە، دەڵێـت: (ناصـرالدین محمـود) لـە ساڵی (٦٣١ك)دا مـردووە، واتـا هـەر لـەو سـاڵەدا کـە (بدرالـدین لؤلـؤ) تـەختی موسـڵی زەوت کردووە[2]. ئەوەش کە (الـذهبي) دەیگێڕێتـەوە لـە قسەکانی (ابـن العـبري) زۆر نزیکە، بەڵام باسی مردنی ئەتابەگ - کە لەو ساڵەدا مردبێت - ناکـات و، تـەنیا، هـەر هەنـدە دەڵێت کـە "لـەو سـاڵەدا (بدرالـدین لؤلـؤ) خـۆی کـرد بـە سـوڵتانی موسـڵ و، بنەماڵەی ئەتابەگایەتی، دوای بڕا (انقرض)[3]"

بەڵام ئەوەی کە (الـذهبي) تووشـی دوو هـەوایی (التنـاقض) دەکات، ئەوەیـە کـە لـە گێڕانەوەیـەکی پێـشتریدا دەربـارەی ڕووداوەکـانی سـاڵی (٦٢١ك/ ١٢٢٤ز) دەڵێـت: لـەم سـاڵەدا (بدرالـدین لؤلؤ) موسڵی داگیرکـرد و، (ناصـرالدین محمـود کـوڕی القـاهر)ی خنکاند و، بـەدرۆش گـوتی: مـرد[4]. ئەمـەش، مانـای وایـە کـە ئەتابـەگ دە سـاڵ بـەر لـەوەی (لؤلـؤ) موسـڵ زەوت بکـات، مـردووە. بـەڵام ئـەوەی مەسـەلەکەی زێـتر ئاڵۆزکاندووە ئەوەیە کە (أبو شامة) دەڵێت: "باسوخواسی مەلیك - ناصرالدین محمود - نقوم بوو، نەما و، پاش مردنی (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی باپیری ئـەم مەلیکە -

---

[1] ابن العبري، تأريخ مختصر الدول، ٢٤٩. الحوادث الجامعة ص ٥٢.

[2] ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق للسنة ٤٩ سنة ١٩٥٥ ص ٧٣٩.

[3] الذهبي، العبر، ٥/ ١٢٣.

[4] م. ن. ٨١.

لەدایکیـەوە - واتـا (بـاوکی دایکـی) لـە سـاڵی (٦٣٠ك/ ١٢٣٣ز)[1]دا، (بدرالـدین لؤلـؤ) حـوکمی موسـڵی گرتـە دەست، کەچی لـە جێگایـەکی تـردا و، لـە ڕووداوەکانی سـاڵی (٦٢١ك/ ١٢٢٤ز)دا گوتوویەتی: (بدرالدین لؤلؤ) موسـڵی داگیرکـرد و، وەهـای نیـشان دا کە (ناصرالدین محمود) مردووە، خۆی فەرمانی دا بە خنکاندنی[2].

سـەیرەکەش لەوەدایـە، مێژوونووسـێکی هاوزەمـەنی شـارەزای وەك (ابـن الجـوزي) هـەردوو ڕووداوی خنکانـدنی ئـەم مەلیکە و، دوابڕانـی ئەتابەگایـەتی دەخاتـە سـاڵی (٦٢١ك/ ١٢٢٤ز)[3]ەوە. وادیـارە مێـژوو نووسـەکانی تـریش هـەر، لـەمیان وەرگرتبـێ، چـونکە رسـتە و دەسـتەواژەکانیان زۆر لەیـەك دەچـن. لـەو مێژوونووسـانەش، بەنموونە: (ابوشامة)[4]، (الـذهبي)[5]، (ابـن تغـري بـردي)[6] و (ابـن العمـاد)[7]. کەچـی دەبیـنین (أبـا الفـداء)[8] و (ابـن الـوردي)[9] هـەردوو ڕووداوی مردنەکـە و، دوابڕانـی بنەماڵـەی ئەتابـەگی دەخەنـە سـاڵی (٦١٩ك/ ١٢٢٢ز) هەرچەندیـشە قـسەکانی هەردووکیان زۆر لـە قسەکانی (سـبط ابـن الجوزي) و لـە قـسەی مێـژوو نووسـەکانی دوای ئـەویش دەچـن. پێدەچـێ (ابـو الفـداء) و (ابـن الـوردي) قـسەکانیان لـە (ابـن الواصل)ەوە وەرگرتبێ چونکە ئەو، مەسـەلەی مردنـی (ناصـرالدین محمـود)ی لەگـەڵ

---

(١) ابوشامة، ذيل الروضتين، ص ١١٤.

(٢) م. ن. ص ١٤٢.

(٣) مرآة الزمان ٨/ ٦٣٣.

(٤) ابوشامة، ص ١٤٢.

(٥) العبر، ٥/ ١٢٣.

(٦) النجوم الزاهرة، ٦/ ٢٥٧.

(٧) شذرات الذهب، ٥/ ٩٤.

(٨) المختصر في اخبار البشر، ٢/ ١٣١.

(٩) تأريخ ابن الوردي، ٢/ ٢٠٦.

ڕووداوەکانی ساڵی (٦١٩ك) دا باس کردووە، هەرچەندیشە تەکەزی لەسەر ساڵەکە نەکردووە[١].

هەرچی (ابن کثیر)ە، ئەوە، ئەو هەمان ڕای (ابو شامة)ی هەیە و ڕووداوەکە دەباتەوە بۆ ساڵی (٦٣٠ك/ ١٢٣٣ز) و دەڵێت: (بدرالدین لؤلؤ)، لەو ساڵەدا، مردنی (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی باپیرەی - لە دایکەوە - (ناصرالدین محمود)ی بە دەرفەت زانی و، هەستا نان و ئاوی لێ بڕی بۆ ماوەی سیازدە ڕۆژ، تا، لە برسانا و لەبەر تێنوێتی پڕووکا و، مرد، (لؤلؤ) لە ژوورێکدا حەپسی کردبوو، بەجۆرێك نەدراوسێ و نە کەنیزەکی حەرام و حەڵاڵیش نەگەنە لای و سۆراخی بزر ببێ و کەس جێگای نەگرێتەوە[٢]. ئێمەش کە لە سۆراخی کات و ساتی کوژرانی دوا

---

[١] مفرج الكروب، ٤/ ١١٤.

[٢] البداية والنهاية ١٣/ ١٣٦. (أبو شامة)یش قسەیەکی لەو جۆرە دەگێڕێتەوە و، دەڵێت: (بدرالدین لؤلؤ) مەلیك (ناصرالدین محمود)ی خستە ناو حەمامێکەوە (گەرماوێکەوە) زۆر گەرم بوو، ئنجا دەرگاکەی لەسەر داخست و تالاو و خەفەتێکی زۆری پێدا و، ئاوی لێ بڕی و، کابرا هاواری دەکرد: لێرە دەرمبهێنن، تێر ئاوم بکەن، ئنجا بمکوژن. کاتێك دەریانهێنا، بەتەواوی، شێوابوو، ئاویان کرد بە دەمیەوە، پاشان بە ژێ (وتر) خنکاندیان: (ذيل الروضتين ١١٤).

ئەوەی زەین کێش دەکات، ئەوەیە، مێژوونووسانی نوێ، لەوانەی لە مێژووی ئەتابەگایەتیی موسڵیان کۆڵیوەتەوە، گوێیان بەم مەسەلەیە نەداوە و، ساڵی کوژرانی ئەم مەلیکەیان بە هەمان ئەو ساڵە داناوە کە (بدرالدین لؤلؤ) حوکمی موسڵی تێدا وەرگرتووە، واتا هەمان ئەو ساڵەی کە بە ناوی خۆیەوە و بە ئیزنی خەلیفە، سکەی لێداوە، واتا ساڵی (٦٣١ك). بنۆڕە: سليمان الصائغ، تأريخ الموصل ١/ ٢١٠.

سعيد الديوەجي، الموصل في العهد الاتابكي، ص ٣٨. رشيد الجميلي، دولة الأتابكة في الموصل، ص ٢٢٩. زامباور، معجم الانسان والاسرات، ص ٣٤١. ستانلي لين بول Lane-Poole, The Muham, P. 163. (دکتور عبدالقادر طليمات) بەهەڵە، مردنی (ناصرالدین محمود)ی لەساڵی (٦٢٣ك)دا، داناوە، بنۆڕە کتێبەکەی خۆی: (موزەففەرەددین گۆگبوری، ص ١٣١). هەروەها (ياسين بن خيرالله العمري)یش کە دەڵێت لە ساڵی (٦١٣ك)دا مردووە، ئەویش بە هەڵەدا چووە، سەیری کتێبەکەی خۆی بکە: (منية الأدباء في تأريخ موصل الحدباء، ص ٦٥).

ئەتابـەگی موسـڵدا وێڵـین و پـەی پـێ نابـەین، خـۆ، دەشـبێت بڵـێین، ئـەم بـێ سـەروبەرییەی کـە مێژوونووسـان تێـوەی گـلاون و، مێـژوو خوێنانیـشیان بـەدووی خۆیانـدا چەواشـە کـردووە، لـەوەوە ئـاو دەخواتـەوە، کـە (ابـن الأثـیر)ی نـاودارترین مێژوونووسی ئەو سەردەمە، لەم مەسەلەیە بێدەنگە و، باسی ئەوەی بۆ نـەکردووین، ئایا لە ساڵی (٦٢١ك)دا. لە تەخت و تەلاری موسڵدا، چی بەسـەر ئـەم ئەتابەگە لاوەدا هاتووە و، چارەنووسی چییە؟

دێمەوە سەر ئەوەی، ئەگەر ڕاست بێت - وەك مێـژوو نووسـان دەڵێن - (ناصـرالدین محمود) لـە سـاڵی (٦٢١ك/ ١٢٢٤ز)دا مردبێـت، کەواتـە، تێکچوونەوەی پێوەندییـەکانی نێوان هەولێر و موسـڵ، بـەهۆی ئـەم ڕووداوەوە سـەری هەڵداوەتـەوە. ئـەم کارەسـاتە (موزەففـەرەددین گۆگبـوری)ی ڕاچـڵەکاند و بـەئاگای هێنـاوە، ئیـدی بـەدووی تۆڵـە سەندنەوەدا لەو دوژمنەی کە حوکمی کچە زاکەی لە موسڵ مایـە پـووچ کـرد کەوتـە تەگبیر و چالاکی. (موزەففەرەددین گۆگبوری) ئومێد و ئاواتی بە کچە زاکەی هـەبوو کە بـە شـێوەیەکی ڕاسـتەقینە لەسـەر تـەختی موسـڵ دانیـشێ و، ئـەمیش لـە سایەی ئەوەوە بـەنیاز و ئـارەزووی خـۆی بگـات و موسـڵ بکـات بـە پـەرژینێك بـۆ پاراسـتنی هـەولێر، کـە کـاتی خـۆی (عمادالـدین زەنگـی)ی زاوای نائومێـدی کـرد چـونکە ئـەو توانست و ئاوەزەی نەبوو بتوانێت ئاواتەکانی خەزووری بێنێتە دێ و بـێ وێـل و بـێ پلان و بێ ورە بوو.

بە داگیرکردنی موسڵ لە لایەن (بدرالدین لؤلؤ)ەوە، ئیدی سەرداری هەولێر دەستی لەبنی هەمبانەکە دەرچوو، دەسەڵاتی یەکلایـەنی (لؤلـؤ) لەموسـڵ مـەترسیی لەسـەر هـەولێریش پەیـداکرد، نەخاسـمـە خۆیـشی دابـووە پـاڵ هاوپـەیمانێکی بـەهێز و جوامێری وەك (الملك الاشرف الایوبي). لەبەر ئەوە (موزەففەرەددین گۆگبوری) لـەوە زێتر کە هەوڵ بدات هاوپەیمانێکی بەهێز پەیدا بکات. هـیچ چـارەیەکی تـری نـەبوو.

سەرەنجام لەگەڵ هەردوو براکەی (الملك الاشرف)دا: (الملك المعظم[1] عیسی)ی سەرداری دیمەشق و، (الملك المظفر شهاب الدین غازی)ی سەرداری (خلاط)دا هاوپەیمانییەکیان مۆرکرد، چونکە ئەم دوو برایە لەگەڵ (الملك الاشرف)دا تەبا نەبوون. پاشانیش پێکدادان و گەلەکۆمەکێ لە نێوان ئەم لایەنانەدا دەستی پێکرد؛ لە جێگایەکی تردا باسیان دەکەین.

دوو - پێوەندیی (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەگەڵ ئەییوبیاندا:

أ - پێوەندیی لەگەڵ سەلاحەددینی کوڕی ئەییوب:

پاش ئەوەی (مجاهد الدین قایماز) (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی لە هەولێر دەرکرد، ئەمیش پەنای بردە بەر موسڵ و، ئەتابەگی موسڵ (سیف الدین غازی) حوکمی شاری (حران)ی پێ بەخشی و، بۆ ماوەی دە ساڵ لەژێر سایە و بەرێنمایی ئەم ئەتابەگە کاروباری (حران)ی هەڵسووڕاند. بەپێی سەرچاوەکانیش، گرنگترین بزاڤ و چالاکی سەربازیی لەو ماوەیەدا، تێیدا سەرکەوتنێ ئەوەبوو کە لە شەڕەکەی نێوان موسڵ و لەشکری سەلاحەددیندا، ئەوەی لە ساڵی (٥٧١ك/ ١١٧٦ز)دا قەوما، ئەم فەرمانداریی قۆڵی ڕاستی لەشکری موسڵی دەکرد و، ئەنجام بەسەر قۆڵی چەپی لەشکرەکەی سەلاحەددیندا سەرکەوت. بەڵام سەلاحەددین یەکسەر لەشکرەکەی بادایەوە و کەوتە پەلاماری لەشکری موسڵ و لە نەبەردی جەنگ دەرپەڕاندن و تێکی شکاندن.

(موزەففەرەددین)، دوای نزیکەی حەوت ساڵ، هەڵوێستی خۆی گۆڕی، چونکە هەرچەندی دەکرد، نەیدەتوانی لەسەر پاشکۆیی موسڵ بەردەوام بێت، نەخاسمە (مجاهدالدین قایماز)ی کۆنە نەیاری، پۆستی بریکاری ئەتابەگیی بەدەستەوە بوو،

---

[1] ئەم مەلیکە و، (موزەففەرەددین گۆگبوری)یش، هەردووکیان نازناوی (الملك المعظم)یان هەیە. لەبەر ئەوە، بەچاکترم زانی، ئەمیان تەنیا بە ناوی خۆیەوە ناوبهێنم، بۆ ئەوەی تێکەڵ و پێکەڵییەك لە نێوانیاندا ڕوونەدات.

ئەمەش ناچاری کرد لە ڕکێفی موسڵ دەرچێ[1] و، لە هەمان کاتیشدا دەیزانی کە تای هێز و قورسایی بەلای سوڵتانی ئەییوبیاندا شکاوەتەوە. بە هەرحاڵ، پشتی لە گەورەکانی پێشتری خۆی وەرگێڕا و لە فورات پەڕییەوە و لەساڵی (٥٧٨ك/ ١١٨٢)دا، خۆی گەیاندە ڕیزەکانی لەشکری سەلاحەددینی ئەییوبی[2].

ئیدی لەو ڕۆژەوە، مێژووی (موزەففەرەددین گۆگبوری) بە هاندانی سەلاحەددینی ئەییوبی دەست پێدەکات و، دنەی دەدات کە بەرنامە و هەڵوێستی خۆی بەرامبەر بە هێز و لایەنە ئیسلامییەکان بگۆڕێت و، زێتر لە هەموو لایەنێك، تەنیا خەمی[3] موسڵ بخوات و ئاگای لە موسڵ بێت. مێژوونووس (محمد بن تقي الدين عمر الأيوبي) کە ئەوکات لە خزمەتی سەلاحەددیندا بووە، باسی دیداری نێوان (موزەففەرەددین گۆگبوری) و ئەو سوڵتانە دەگێڕێتەوە و دەڵێت: ئەم میرە گەیشتە جێ و، بەتەنیا لەگەڵ سوڵتاندا کۆبۆوە و، داوای لێ کرد لە فورات بپەڕێتەوە و ئەو مەملەکەتانە داگیر بکات. ڕاشیگەیاند کە خۆی و لەشکری، بۆ لێدانی موسڵ دەخاتە ژێر فەرمانی سوڵتانەوە، چونکە سەردارانی موسڵ لە ئیمانیش و لە عەهد و پەیمانیش پەشیمان بوونەتەوە و، هیچ قەول و قەرارێکیان لا نەماوە. جا، بۆ زامنکردن و دەسەبەرکردنی دۆستایەتی و دەسدایی با قیمەنی میرانی ناوچەکە، پێویستە ئەمارەتی موسڵ لەناو ببات. سوڵتان سوپاسی قسەکانی کرد و، لە پلان و تەگبیری دڵنیایی پەیدا کرد، پاشان دۆعاخوازیی لێ کرد و داوای لێ کرد بگەڕێتەوە بۆ (حران)[4]. پاش چەند ڕۆژێکیش شاری (الرها)ی خەلات کرد[5].

---

[1] ابن خلكان ٣/ ٢٩٣، ط ١٩٤٨.

[2] ابن شداد، النوادر السلطانية، ٥٧. مفرج الكروب ٢/ ١١٦.

وفيات الاعيان ٤/ ٢٩٣.

[3] محمد بن تقي الدين عمر الأيوبي، مضمار الحقائق وسر الخلائق، ص ١٠٥.

ابن العديم، زبدة الحلب ٣/ ٥٧. كتاب الروضتين ٢/ ٣٠.

[4] الأيوبي، مضمار الحقائق، ص ١٠٢ ـ ١٠٣.

[5] ن. م. ص ١٠٥. الكامل ١١/ ٤٨٤. مفرج الكروب ٢/ ١١٧.

موسڵ، ببوو بە خولیای سەری (موزەففەرەددین گۆگبوری) و، ئـەمجارەش داوای لـە سەلاحەددینی ئەیوبی کردەوە، ئەم شارە داگیر بکات. (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) تەتەرێکی نارد بۆ حەلەب بە سوڵتان بڵێت کـە ئامادەیـە هـەموو ئازووقـە و تفـاق و پێویستییەك بۆ لەشکرەکەی دابین بکات و بـە گەیشتنیـشی بـۆ (حـەران) - بـەنیازی موسڵ[1] -، پەنجا هەزار دیناریشی پێشکەش بکات.

سەلاحەددین لەشاری حەڵەبەوە بـەرەو (حـران) کەوتـەڕێ، کـاتێکیش گەیـشتەجێ، بـۆی دەرکـەوت کـە (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) گـۆڕاوە و لەسـەر عەهـد و پـەیمانی خۆی کە بە تەتەرەکەدا بۆ سەلاحەددینی ناردبوو، نەماوە. سوڵتان لەم کارەی سـەری سوڕما و لێی بەگومان کەوت و، وایزانـی کـە کـابرا گـۆڕاوە یـان دووبـارە بایداوەتـەوە بەلای ئەتابەگە کۆنە ئاغاکانی موسـڵێدا، نەخاسمـە نەیارەکانیـشی بۆیـان تێـچاندبوو کە گوایا (موزەففەرەددین گۆگبوری) ڕاست ناکات، ئەوجا، سەلاحەددین خەریك بـوو تۆڵـەی لـێ بکاتـەوە. کـە (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) بـەم نیـازەی سـوڵتانی زانـی، دەسـتبەجێ خـۆی گەیانـدە سـوڵتان و کەوتـە سـوێند خـواردن و پێـی گـوت کـە نـەگۆڕاوە و، ئـەو قـسەیەش کـە تەتەرەکـەی کردوویـەتی، ئـەم ئاگـای لێـی نییـە[2]. (موزەففەرەددین گۆگبوری) بۆ ئەوەی نیازی پاکی دڵی خۆی بـۆ سـوڵتان بـسەلمێنێت، پێی گوت کە ئامادەیە وەك هەر کۆیلەیەك لە کۆیلەکان خزمەتکاریی بکات[3].

لەگەڵ ئەوەشـدا، سـەلاحەددین دڵـی ئـاوی نـەخواردەوە و لێـی دڵنیـا نـەبوو، لەبـەر ئـەوە دەستبەسـەری کـرد تـا بەتـەواوەتی بـۆی سـاغ دەبێتـەوە، پاشـان لەگـەڵ سەردارەکانیدا کەوتە ڕا و ڕاوێژ کە چی لـێ بکـەن. هەنـدێکیان وایـان بەچـاك زانـی

وفيات الاعيان ٤/ ٢٩٣، ط ١٩٤٨. ابن شداد، مخطوط (الاعلاق الخطيرة)، ورقة ٢٩/ ب.

محمد كرد علي، خطط الشام ٢/ ٥٦.

[1] الكامل ١١/ ٥١١. ابن خلدون ٥/ ٣٧٥.

[2] الأيوبي/ مضمار الحقائق ٢١٢/ ٢١٣. زبدة الحلب ٣/ ٨٠. كتاب الروضتين ٢/ ٦١.

ابن خلدون ٥/ ٣٧٥.

[3] الأيوبي ٢١٣.

بیكوژێت و، لە بەڵای بەدوور بێت، نەخێر، هەندێكی تریان داوایان لێ كرد بەریبدات. ئەنجام، بڕیاری دا بەریبدەن بەڵام قەڵای (حران) و (الرها)ی بەدەستەوە نەمێنێت و لێی بسەندرێتەوە. پاش ماوەیەك، لە دوادوای ساڵی (٥٨١ك/ ١١٨٦ز)[١] دا هەردوو قەڵاكەی پێدایەوە. (ابن الأثیر) هۆكاری ئازادكردن و بەردانی وەها لێكدەداتەوە كە خەڵكی ئەو ناوچەیە لێی نەڕەنجێن و با نەدەنەوە، چونكە دەیانزانی (موزەففەرەددین گۆگبوری) لە ڕیزی لەشكری سوڵتاندا ڕۆڵی چاكی گێڕاوە بەتایبەتیش لە داگیركردنی شارەكانی ناوچەكەیاندا[٢].

بەهەرحاڵ، (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەدوا گەمارۆدانی موسڵدا بەشداریی كرد، ئەو گەمارۆدانەش ڕێگای بۆ مۆركردنی تەباییننامەیەك خۆش كرد كە لە ساڵی (٥٨١ك/ ١١٨٦ز)[٣]دا، گۆڕینی ئەتابەگایەتیی موسڵی لێ كەوتەوە و، بوو بە ئەمارەتێكی سەر بە دەوڵەتی سەلاحەددینی ئەییوبی. دوای مردنی (شاە أرمن)ی سەرداری (خلاط) لە هەمان ساڵدا، سەلاحەددین (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی كرد بە فەرمانداری لەشكرێك و ناردی بۆ داگیركردنی (خلاط) بۆ ئەوەی بیخاتە سەر دەوڵەتی ئەییوبی. بەڵام ئەم كارەی بەدەستەوە نەهات و سەرنەكەوت[٤].

---

(١) الأيوبي، مضمار الحقائق ٢١٢ ـ ٢١٣. الكامل ١١/ ٥١١. كتاب الروضتين ٢/ ٦٧.

ابن خلدون ٥/ ٣٧٥. الذهبي، مخطوط تأريخ الاسلام، مجلد/ ١، ورقة ٢.

بەڵام (ابن شداد) دەڵێت: سەلاحەددین تەنیا قەڵای (حران)ی پێدایەوە، .. گفتیشی دا پێی قەڵای (الرها)یشی بداتەوە. خەڵاتیشی كرد و دڵیشی دایەوە: (النوادر السلطانية، ص ٦٨). وەلێ (ابن العديم) دەڵێت: (كە سوڵتان لە نەخۆشییەكەی هەستایەوە، (الرها)ی بۆ گەڕاندەوە: زبدة الحلب ٣/ ٨٣.

(٢) الكامل ١١/ ٥١١. الغساني، العسجد المسبوك، ص ٢٥.

(٣) الأيوبي، مضمار الحقائق، ٢١٣. الكامل ١١/ ٥١٧. كتاب الروضتين ٢/ ٦٤.

وفيات الاعيان ٤/ ٢٩٥، ط ١٩٤٨.

(٤) مضمار الحقائق ٢١٨. الكامل ١١/ ٥١٤. مرآة الزمان ٨/ ٣٨٣.

الغساني، العسجد المسبوك: ٢٥.

ب - بەشداربوونی (موزەففەرەددین گۆگبوری) لە شەڕی خاچدروشماندا:

(موزەففەرەددین گۆگبوری) لەو شەڕانەدا بەشداریی کرد. هەموو مێژوونووسانی ئەو سەردەمە دەڵێن چالاکییەکی چاکی لەو شەڕانەدا نواندووە. یەکەم بزاڤی ئەوەبوو کە لە ساڵی (٥٨٠ك/ ١١٨٤ز) دا لە هێرشەکەی سەر شاری (نابلس)[١] دا بەشداریی کرد. لەگەڵ دوو میری دیکەدا فەرمانداریی شەڕی (صفورية)[٢]شیان گرتە دەست کە دەڵێن شەڕێکی هەند سەخت بووە و هەند ترسناك بووە، سەری ڕەشی سپی دەکرد[٣].

وەڵێ بەشداربوونی لە شەڕە هاتونەهاتەکەی (حطين)دا - چ لە ڕووی ڕۆڵی یەکلاکەرەوەی لەو شەڕەدا و، چ لەبەر گرنگیی ئەو شەڕە، کە ئەگەر لە هەموو شەڕەکانی خاچدروشمان گەورەتر نەبووبێ، شەڕێك بوو لە شەڕە گرنگەکان - لە هەموو بزاڤ و چالاکییە سەربازییەکانی گەورەتر بوو. (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەو شەڕەدا قارەمانێتییەکی چاکی نواند و، فەرمانداریی قۆڵی چەپی لەشکری ئەییوبیانی دەکرد[٤].

(ابن خلكان) و مێژوونووسانی تریش باسی ڕۆڵی (موزەففەرەددین گۆگبوری) لە شەڕی (حطين)دا دەکەن و دەڵێن: لە لای سەلاحەددین پێگەی گەورە و گرنگی هەبوو، لەو شەڕەدا، بەجەرگی و ئازایەتی و لەخۆبوردەیی و ورەی بەرزی نیشان دا، ئەگەر هیچی نەکردبێ لە ژیانیدا، ئەو قارەمانێتییەی (حطين)ی بەسە. لەگەڵ (تقى الدين عمر)ی برازای سەلاحەددیندا پێکەوە خۆیان ڕاگرت و نەکشانەوە هەرچەندیشە سوپای ئیسلام بەزی و ڕای کرد، بەڵام کە ئاوڕیان دایەوە و دیتیان

---

[١] سبط ابن الجوزي ٨/ ٣٨٢.

[٢] (صفورية) شار و شارۆچکەیەکی ناوچەکانی ئەردونە لەشام، نزیکە لە (طبرية): معجم البلدان ٧/ ٤١٤.

[٣] الكامل ١١/ ٥٣٠ ـ ٥٣١.

[٤] النوادر السلطانية، ٨٧ الروضتين ٢/ ٨٧. مفرج الكروب ٢/ ٢٥٦.
النجوم الزهرة ٦/ ٣٩.

هەردوو فەرمانـدارەکانیان بـەریان لـە دوژمـن گرتـووە و نـابزوون، شـەرم دایگـرتن و کەوتنەوە پەلامار، ئەنجام لەشکری ئـەییوبیان لـەم شـەڕەی (حطـین)دا سـەرکەوت و خاچدروشمان شکان[1].

چـالاکییەکی زیرەکانـەی (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) لـەم شـەڕەدا، ئـەوەبوو، کـە ئاگری بەردایە پەرێز و پووش و پەلاشەکان و ئاگر لەژێر سمی ئەسـپەکانی دوژمنـدا تەنییەوە و، ئەسپ بەیەکجار ڕەوییەوە و دوژمن شـکا و هـەلات[2]. (موزەففـەرەددین گۆگبوری) لە تاوسانی (هاوینی) ساڵی (٥٨٤ك/ ١١٨٨ز)یـشدا لـە شـەڕی (الـبرج)ی شـاری (انطرسوس)[3]دا بەشداری کرد و ئازایەتی و زیرەکییەکی بەرچاوی تێدا نیشان دا[4].

دوایینی شەڕەکانی کە ئەم فەرماندارە، بەر لەوەی بگەڕێتەوە بۆ هەولێر، بەشداری تێـدا کـرد، شـەڕەکەی سـاڵی (٥٨٥ك/ ١١٨٩ز) بـوو کـە لـە نزیـك شـاری (عکـا) قـەوما. سەلاحەددینی ئەییوبی میرەکانی بانگ کرد بـۆ ئـەو شـەڕە. مـیری گـەورە و بـە شـکۆ (موزەففەرەددین کوڕی زین الـدین) یەکـەم مـیر بـوو، گەیـشتە مەیـدانی ئـەو شـەڕە. بەدوای ئەودا (الملك المظفر تقي الدين عمر)ی سەرداری (حماه) بەلەشکری خۆیـەوە گەیـشتە نەبـەردی جـەنگ، پاشـان لەشـکرگەلی ئـەییوبیان لەشـکر لـەدوای لەشـکر

---

[1] ابن خلكان ٣/ ٢٧٢.

الذهبي، العبر ٥/ ١٢٢.

الامام المكي الفارسي، العقد الثمين ٧/ ٦٠٢.

[2] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان ٨/ ٣٩٣. بۆزانینی زێـتر بنـۆڕە: د. نظـير حـسان سـعداوي، التـأريخ الحربي المصري، ص ١٨٧.

[3] انطرسوس (انطرطوس): شارێکە لەسەر قـەراغی دەریـای شـام، سـەر بـە دیمەشـقە، دوو تـاوەری قایمکاری وەك قەلای هەیە، معجم البلدان، ١/ ٢٧٠.

[4] الفتح القسي، ص ١٣٤. النوادر السلطانية، ٨٨.

النجوم الزاهرة، ٦/ ٣٩. بۆ زێتر زانینی ئەم شەڕە بنۆڕە: (الکامل ١٢/ ٧). هەرچەندیشە ـ ابن الأثـير ـ باسـی ڕۆڵـی (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) لـە شـەڕەکانی خاچـدروشماندا ناکـات و، هـەروا بـە ئەنقەست پشتگوێی دەخات.

گەیشتنەجێ[1]. لەم شەڕەدا (زین الدین یوسف ینـالتگین)ی برایـشی بەشداریی کـرد، بەڵام لەبەر نەخۆشی لە شاری (الناصرة) کۆچی دوایی کرد.

ئەمـــەبوو ڕۆڵــی (موزەففــەرەددین گۆگبــوری) و، بەشــداربوونی لــە شــەڕەکانی خاچدروشماندا. ئەم میرە، فەرمانداریکی بەناوبانگ بوو لەوانـەی کـە سـەلاحەددینی ئەییوبی لەکاتی تەنگانەدا پشتی پێ دەبەست. بەڵام، وادیارە، پاش ئەوەی لە هەولێر ئــارامی گــرت و پــاڵی لێدایــەوە، ئــەو چـالاکی و هەوەســەی جـارانی بــۆ کوشــتاری خاچدروشمان بەرە بـەرە سـارد بـووەوە، بگـرە هـەر وا بەئاسـانی گوێی بـە فـەرمانی سەلاحەددینیش نـەدەدا و، ئـەو تـین و تـاوەی جارانی نـەما و، لـەوە دەچـوو بڕیـاری دابێت هەولێر بەجێ نەهێڵێت.

پاش ئەوەی لەشکرگەلی ئەییوبیان، خاچدروشمانیان تووشـی شکست کـرد، ئـەوجا، ئــەوروپا کەوتـە ڕێکخستنی هەڵمـەتی سـێیەم بـە تایبـەتیش بـۆ سـەندنەوەی شـاری (القــدس) کــە ئــەییوبیان دوای شــەڕەکەی (حطــین) داگیریــان کــردەوە. مەلیکــە گەورەکانی ئـەوروپا فەرمانـداریی ئـەم هەڵمەتـەیان دەکـرد، لەهەمووشـیان نـاودارتر (ڕیتــشارد شــێردڵ) بــوو. هێزەکــانی ئــەییوبیان بــە فەرمانــداریی ســەلاحەددینی ئــەییوبی، بــۆ بەرەنگاربوونــەوەی ئــەم هەڵمەتــەش کەوتنــە خــۆو کۆبوونــەوە. ســەلاحەددین نامـەی بـۆ هـەموو میرانـی ناوچـەکان و دەوروبـەر نـارد و بـارودۆخی ترسی لەنوێ پەیدابووی بۆ ڕوون کردنەوە کە ترسێکی گەورەی لە ناوچەکەدا بـەرپا کـردووە و، هەنـدێ لـە میرەکـانیش لـە ترسـی جـەنگ خۆیـان وەشـێردووە و ڕایـان کردووە[2].

---

[1] الفتح القسي ١٨٩.
النوادر السلطانية ١٠٥.
كتاب الروضتين ٢/ ١٤٢.
بشنۆڕە: (الكامل ١٢/ ٣٤.)

[2] النوادر السلطانية: ١٢٣. الروضتين ٢/ ١٨٧. مفرج الكروب ٢٩٦.

تەنیا کەسێکیش کە باسی ئەو نامانە دەکات (العماد الکاتب الاصفهانی)یە، ئەو لەسەر فەرمانی سەلاحەددین، بەخەتی خۆی وشەکانی بەشێوەیەکی هاوئاهەنگ ڕازاندووەتەوە و نامەکانیان بۆ میرانی دەوروبەر ناردووە. یەك لەو نامانە لەسەر داوای سوڵتان بۆ (موزەففەرەددین گۆگبوری) نێردراوە، سوڵتان ورەی وەبەردەنێ و داوای لێ دەکات کە بچێت، بۆ شەڕی خاچدروشمان ئامادەبێت و، دەڵێت: خاچدروشمان چەندین سەرکەوتنیان بەدەست هێناوە و، موسوڵمانان زیانی گەورەیان بەرکەوتووە و شەڕەکەش هێشتا هەر گەرمە[1]. وا دیارە، ئەم نامەیە، یەکەم نامەی سەلاحەددین نەبووە کە بۆ (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی ناردووە، چونکە لە داڕشتنی نامەکەدا دەردەکەوێت کە پێش ئەوەش نامەی بۆ ناردووە، ئەوەتا (العماد الکاتب) لە دەستپێکی نامەکەدا دەڵێت: (پێشتریش نامەی باسی بارودۆخەکەمان بۆت ناردووە)...

(موزەففەرەددین گۆگبوری) بەدەنگ سەلاحەددینەوە نەچوو، لە هەولێر مایەوە، لەوەش ناچێت لە ئەنقەست پشتی لە سەلاحەددین کردبێت، دیارە شتێك لە ئارادا هەبووە، ئەم هەڵوێستە نا هەموارەی لێ پەیدا بووە. دووریش نییە لەوە ترسابێت کە ئەگەر بۆ شەڕەکە بچێت کەسانێك لە هەولێر بە دەرفەتی بزانن تەخت و تەلاری لێ داگیر بکەن کە ئەو تازە بە دەستی هێناوەتەوە، لەبەر ئەوە بەچاکتری زانی لە هەولێر بمێنیتەوە و بەجێی نەهێڵێت.

سەلاحەددین، دیسان نامەیەکی دیکەی کردە سەری و، باسی کارەساتی (عکا)ی بۆ نووسی کە خاچدروشمان داگیریان کردووە. (العماد الاصفهاني) لە نامەکەدا باسی گەورەیی لەشکری دوژمنی بۆ کردووە کە مەلیکی ئینگلستان و مەلیکی فەڕەنگ فەرمانداریی دەکەن، ئنجا ورەی بەبەردا دەکات و دەنووسێت؛ لەشکری ئیسلام شەڕێکی ئازایانە دەکات و، دوژمنیان داوەتە دواوە - بەقسەی - (العماد الکاتب) پەنجا هەزار خاچدروشمیان لێیان کوشتووە و، پاشان خاچدروشمان دیسان دووبارە خۆیان

---

[1] دەقی ئەم نامەیە، لە پاشکۆی ژمارە (٣)دا دەبینیت.

خـڕ كردووەتـەوە و زەبرێكيـان بـە موسـوڵمانان گەيانـدووە. نامەكـە - ئنجا - باسـى خيانەتى هەندێ لە ناودارانى موسوڵمانانى ناو شارەكە (جاشەكان) دەكات كە لەگەڵ هەندێ لـە نـاودارانى خاچـدروشمان كلكيـان كـردووە بـە يـەك و بوونەتـە چاوساغى دوژمـن و، بـۆ نـاو شـارەكەيان هێنـاون و شـەڕەكە كەوتـە ناوشـار و هـەموو شـەقام و كۆڵانـەكانى گرتـەوە، پاشـان شـارەكە كەوتـە دەسـتى خاچـدروشمان. جـا، لەبـەر ئـەو دۆخە ناهەموارە، سەلاحەددينى ئەييوبى داواى لە (موزەففەرەددين گۆگبـورى) كـرد كە بە پەلە بگاتە مەيدانى شەڕەكە و بچێتە ڕيزى جەنگاوەرەكانەوە[1].

بانگكردنى ئەم مـيرە، بـەو گەرمييـە، بـۆ مەيـدانى شـەڕ، بێگومـان بەڵگـەى پێگـەى پتەوى و ئازايەتى ئەو فەرماندارەيە، دەنا سەلاحەددين ئەوەندە لەسەر ئامادەبوونى مكوڕ نەدەبوو، دووەم نامە و سێيەم نامەشى بۆ نەدەنارد. سوڵتان دەيزانى ئەو پياوە لە كوشتارى خاچدروشماندا چ ڕۆڵێكى دەگێڕا بەتايبەتيش لـە شـەڕەكەى (حطين)دا كە خۆى ڕاگرت و ورە و بوێرييەكى بەرچاوى نيشان دا. لەبەر ئـەوە، سـوڵتان ئامـادە بوونى ئەوى زۆر بە زەروور دەزانى، تا ئەمجارەش ڕۆڵى پێويستى خـۆى لـە مەيـدانى شەڕەكەدا بگێڕێت بەتايبەتيش لەم هەلومەرجـە ئـاڵۆزەدا كـە بـەهۆى ئـەم هەڵمەتـە تازەيەى ئەوروپاوە ئاڵۆزتر بووە. بەڵام سەردارى هەولێر، ئـەمجارەش بـە دەنگييـەوە نەچـوو، هەولێريـشى بـەجێ نەهێـشت. سـەلاحەددينى ئـەييوبى، ناچـار، بـۆ جـارى سێيەميش داواى ئامادەبوونى كرد، نەخاسمە خاچدروشمان، دواى داگيركردنى (عكا) پێيان لـێ ڕاكێـشا و كەوتنـە پـەلامارى زێـتر و شـەڕ ناوچـەيەكى فـراوانترى گرتـەوە. چـونكە بــەو ســەركەوتنەى (عكـا) دەميــان شــيرينتر و كەللــەيان گــەرمتربوو، بــۆ سەندنەوەى هەموو ئەو شارانەى كە پێشتر ئەييوبيان ڕزگاريان كردبوون[2].

واديــارە، ئــەم نامــە و داوايــەى دوايــين، كــارى زۆرى لــە ويــژدان و دەروونــى (موزەففەرەددين گۆگبورى) كردووە و، بۆى دەركـەوتووە كـە بارودۆخەكـە زۆر لـەوە

---

[1] دەقى ئەم نامە دوورو درێژە، لە پاشكۆى ژمارە (٤)دا دەبينيت.

[2] دەقى ئەم نامەيەش (نامەى سێيەم) لە پاشكۆى ژمارە (٥)دا دەبينيت.

ترسناکترە کە دەیزانی، گەڕانەوەشی بۆ مەیدانی شەڕ، بوو بە زەرووڕەت و، بەهیچ بیانوویەك نابێ دوابکەوێت. ئیدی لەشکرێکی ساز و ئامادە کرد و ڕووی کردە فەلەستین و ئەمجارەش لەژێر ئالآی سەلاحەددینی ئەییوبیدا تێهەڵچووەوە و کەوتەوە شەڕ و پەلامار، تا تەبایینامەیەك لە ساڵی (٥٨٨ك/ ١١٩٢ز)[1]دا لەنێوان ئەییوبیان و خاچدروشماندا مۆرکرا.

(موزەففەرەددین گۆگبوری) بەو ئاواتە بوو ڕۆژێك زووتر بگەڕێتەوە هەولێر، لەبەر ئەوە، بەتەواوبوونی شەڕ و کوژانەوەی ئاگری جەنگ و گەڕانەوەی ئاشتی و ئارامی، سەلاحەددین ڕێگای دا بە میرەکان بگەڕێنەوە بۆ وڵاتی خۆیان. سەرداری هەولێر یەکەم کەس بوو ڕێگای گرتەبەرو لە ڕەمەزانی ساڵی (٥٨٨ك/ تشرینی یەکەمی ١١٩٢ز)[2]دا گەیشتەوە هەولێر - ئیدی ئەوە دوا جاری بوو لە هەولێر دەربچێت بۆ کوشتاری خاچدروشمان، نەخاسمە سەلاحەددینی ئەییوبیش پاش چەند مانگێك لەو شەڕە، لە (مانگی سەفەری ساڵی ٥٨٩ك/ مارتی ١١٩٣ز)دا کۆچی دوایی کرد.

ج- - پێوەندیی (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەگەڵ میراتگرانی سەلاحەددیندا:

سەرچاوەکان باسی هیچ جۆرە پێوەندییەکی نێوان (موزەففەرەددین گۆگبوری) و، (الملك العزیز عماد الدین عثمان) کە حوکمی دەوڵەتی ئەییوبیی لە ماوەی نێوان (٥٨٩ - ٥٩٥ك/ ١١٩٣ - ١١٩٨ز)[3]دا کردووە، ناکەن. (الملك العزیز عمادالدین عثمان) کوڕی (الملك الناصر صلاح الدین الایوبي) بووە، دوای مردنی باوکی لەو ماوەیەدا حوکمی مەملەکەتی ئەییوبیانی کردووە - لە ئەمارەتی هەولێریش هیچ دراوێکمان بەناوی ئەم مەلیکەوە نەدۆزییەوە. دوورنییە، هۆی ئەوەش ئەو تەریکی و گۆشەگیرییە بێت

---

[1] الفتح القسي ٤٣٤، ط لیدن. النوادر السلطانیة ٢٢٧. الكامل ١٢/ ٨٥ ـ ٨٦.

[2] النوادر السلطانیة ٢٣٦.

[3] زامباور، معجم الاسرات، ص ١٥٠.

که (الملك العزيز) دوای تێکشکانه یەکلەدوایەکەکانی شەڕەکانی وڵاتی شام[1]، بۆ خۆی، بە باشتری زانیبێت، نەخاسمە (الملك العادل أبوبکر)ی مامیشی، دوای ئەوە،[2] شاری دیمەشقی داگیر کرد و سەرداری هەولێریش بوو بە دەسدا (تبعیة)ی ئەو مەلیکە، بەڵام کات و ساتی ئەو دەستداییە نازانین.

سەرچاوەیەکیش، کە ئەو دەستداییەی بۆ (الملك العادل) ساغ دەکاتەوە قسەکانی (ابن الأثیر)ە کە دەڵێت: (الملك العادل) گەمارۆی سنجاری دابوو، (موزەففەرەددین گۆگبوری) داوای لێ کرد کە ئەو گەمارۆیە لابدات بەڵام (الملك العادل) بەقسەی نەکرد و داواکەی ڕەت کردەوە[3]. (ابن الأثیر) باسی ئەم ڕەتکردنەوەیە دەکات، دەڵێت: "وێڕای ئەو هەموو خزمەتە چاکەی (موزەففەرەددین گۆگبوری) بە (الملك العادل)ی کردبوو، وێڕای ئەوەش کە زیاتر لە یەك جار- وەك پێشتر باسمان کرد[4]- دەوڵەتەکەی بۆ پاراستبوو، کەچی بەقسەی نەکرد و داواکەی ڕەت کردەوە". بەڵام ئەم مێژوونووسە کە دەڵێت: (وەك پێشتر باسمان کرد) مەبەستی ئەم قسەیە ڕوون ناکاتەوە. ڕاستیشت دەوێ (ابن الأثیر) باسی هیچ خزمەتێکی نەکردووە کە بە (الملك العادل)ی کردبێ و، باسی (لەیەك جار زێتر دەوڵەتەکەی بۆ پاراستبێ)یشی نەکردووە، چونکە (لەیەك جار زێتر) واتا (چەند جارێك)... ئەو باسی هیچێك لەو جارانەی نەکردووە.

پێدەچێ مەبەستی لەو خزمەتەی کە (موزەففەرەددین گۆگبوری) بە (الملك العادل)ی کردووە، ئەوە بووبێ کە (موزەففەرەددین گۆگبوری)، پێشتر، لەبەهاری ساڵی (٦٠٠ك/ ١٢٠٤ز) دا هێرشی کردە سەر ئەمارەتی موسڵ و (نینوی)ی تاڵان کرد و خەڵە و خەرمانی سووتاند بۆ ئەوەی فشار لەسەر (قطب الدین محمد کوڕی زەنگی)ی سەرداری سنجار سووك بکات کە ئەوکات سەر بە (الملك العادل) بووە و،

---

[1] الکامل ١٢/ ١١٠، ١٢/ ١١٨.

[2] م. ن. ١٢/ ١٣١.

[3] م. ن. ١٢/ ٢٨٦.

[4] م. ن. ص.

شاری (نصیبین)یش کە سەر بە ئەتابەگایەتی سنجار بوو، لە لایەن ئەتابـەگی موسـڵ (نورالدین شاه)ەوە گەمارۆ درابوو - کە ئەوەبوو پێشتر باسمان کرد.

بەڵام (ابن الأثیر) ناڵێت: سەرداری هـەولێر ئـەم کارەی بـە فـەرمانی (الملك العـادل) کــردووە. بەهــەرحاڵ، وەك لــە ڕووداوەکانــەوە دەردەکــەوێت، (موزەففــەرەددین گۆگبوری) ئەم کارەی لەبەر خاتری ئەم مەلیکە کردووە و، بـۆ ئەوەشـی کـردووە کـە مەملەکەتی موسڵ لاواز بکات و نەیەڵێت ئەتابەگەکەی لە سنجاردا سەرکەوێت.

پێوەندیی دەسدایی کە سەرداری هەولێری بـە (الملك العـادل)ەوە بەسـتبوو درێـژەی کێـشا و، (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) نـاوی ئـەم مەلیکـەی لەسـەر دراوی هـەولێر دەنەخـشاند[1]. بــەڵام ئــەوەی لەســاڵی (٦٠٦ك/ ١٢٠٩ز)دا ڕووی دا، پێوەندییەکــەی شــێواند، ئــەوەبوو (الملــك العــادل) لەشــکری بــەرەو ڕۆژهەڵات رانــی و، (خــابور) و (نصیبین)ی داگیر کرد، ئەم دوو شارە موڵکی سەرداری سنجار (ئەتابەگ قطب الـدین محمد کوڕی زەنگی) بوون. ئـەمیش هانـای بـردە بـەر (موزەففـەرەددین گۆگبـوری)، ئـەوەبوو کوڕەکـەی نـارد بـۆ لای، بـۆ تکـا، بـەڵکو (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) بـۆی تێکەوێ و لەلای (الملك العادل) تکای بۆ بکات کـە سـنجاری بەدەسـتەوە بمـێنێ و لێـی داگیر نەکەن.

هانا بردنیشی بۆلای (موزەففەرەددین گۆگبوری) بەو ئومێدە بووە، کە ئەم سەر بە (الملك العـادل) بـووە و، خەزووریـشی بـووە و خزمـەتی چاکیـشی کـردووە و تـەخت و بەختی بۆ پاراستووە. بەهەرحاڵ، (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) چـوو بـە هانایـەوە و تکای بۆ کرد و داوای لـە (الملك العـادل) کـرد کـە دەسـت لـە سـنجار هـەڵگرێ زۆریـش بڕوای بە (الملك العادل) هەبوو، وەهای دەزانی کە ئەگـەر تکـای نیـوەی موڵکەکانیـشی لـێ بکـات، تکـای قبوڵـە"[2] - بـەڵام ئـەوەی کـە بەتـەمای نـەبوو، بـوو، (الملك العـادل) تکاکەی ڕەت کردەوە و، ڕازی نەبوو.

---

[1] سەیری بابەتی باسی (دراو) بکە.

[2] الکامل ١٢/ ٢٨٦.

ڕاستیشت دەوێ، ئەگەر باشتر لە بارودۆخی مێژووی ئەو قۆناغە وردبینەوە، بۆمان دەردەکەوێت کە تکاکەی (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەبەر چاوی ڕەشی (قطب الدین محمد)ی سەرداری سنجار نەبوو، لەبەر ئەوەش نەبوو کە تەخت و بەختی هەرەسهێناوی بۆ ڕاگرێ و بیپارێزێت، بەڵکو ئەم خەمی خۆی بوو، ترسی لەوەبوو گەمارۆکە سەرکەوێ، ئنجا (الملك العادل) مرخ لە هەولێر خۆش بکات و ئەم شارەش داگیر بکات. جا، لەبەر ئەوە هەوڵی دەدا، ئەم مەترسییە گەورەیە لە سنجاریش و لە هەموو ناوچەکەش دوور بخاتەوە.

(موزەففەرەددین گۆگبوری)، هەر بەو مەبەست و نیازەوە، کەوتە کۆششی ئەوەی چاو بە پێوەندییەکانی لەگەڵ موسڵدا بخشێنێتەوە و، هەستا (نورالدین أرسلان شاه)ی ئەتابەگی موسڵی خستە سەر دوودڵی و (الملك العادل)ی لەبەر چاو ڕەش کرد، کە ئەم مەلیکە بە هەڵپە و بە تەماعە و، بەرژەوەندی هەردوو ئەمارەتی هەولێر و موسڵ لەوەدایە کە نەیەڵن سنجار بکەوێتە ژێر دەستی[1].

سەرداری موسڵ باوەڕی بە (موزەففەرەددین گۆگبوری) کرد و قەناعەتی هێنا، ئەوجا، بەجووتە، بزاڤێکی دبلۆماسییان دەست پێکرد و، دڵی میرەکانی دیکەی ناوچەکەیان بەلای خۆیاندا ڕاکێشا، (الملك الظاهر غازی کوڕی سەلاحەددینی ئەییوبی)ی سەرداری حەڵەبیان "ت ٦١٣ك/ ١٢١٦ز) قایل کرد. ئنجا (کێخسرو غیاث الدین کوڕی قلج أرسلان"ی سەرداری وڵاتی ڕۆمیان (ت ٦٤٥ك/ ١٢٤٧ز)بەلای خۆیاندا ڕاکێشا و، ئەم دووانە بەوە قایل بوون کە ئەگەر (الملك العادل) واز لە سنجار نەهێنێ و گەمارۆکەی لەسەر لانەدات و پڕۆژەی تەبایینامە ڕەت بکاتەوە، ئەوا هێرش دەکەنە سەر وڵاتەکەی. سەرباری ئەوەش نامەیان نارد بۆ خەلیفە (الناصرلدین الله) کە دەست لە مەسەلەکە وەربدات و، دەسەڵاتی خۆی بخاتە کار بە ئومێدی ئەوەی (الملك العادل) واز لە سنجار بهێنێ. ئەوە بوو، خەلیفە شاندێکی ناردەسەری، پێکهاتبوو لە (هبةالله کوڕی المبارك کوڕی الضحاك الاستدار) و (آق باش الناصري) کە

---

[1] سەیری بابەتی (پێوەندییەکان لەگەڵ موسڵدا) بکە.

هەردووكیان لە گەورە كاربەدەستانی تەلاری خەلیفە بوون[1]. ئیدی، پاش هەوڵ و كۆششێكی زۆر، (الملك العادل) قایل بوو بەوەی تەبایینامەیەك لەگەڵ (قطب الدین محمد)دا ببەستێ، وێڕای ئەو هەموو زەرەر و زیانەی بەر سنجار كەوت و (الملك العادل) بە مفتی خواردی[2].

وێڕای ئەوەش كە لە نێوان (موزەففەرەددین گۆگبوری) و ئەم مەلیكەدا ڕووی دا، بەڵام پێوەندیی لەگەڵێدا نەبڕی و، هەر بە دەسدایی ئەو مایەوە، بگرە پێوەندییەكانیشی لەگەڵ بنەماڵەی ئەییوبیاندا درێژەی كێشا تا دوای ئەوەش كە (الملك العادل) لە ساڵی (٦١٥ك/ ١٢١٨ز) دا كۆچی دوایی كرد و (الملك الكامل محمد)ی كوڕە گەورەكەشی لەسەر تەختی میسر دانیشت، (موزەففەرەددین گۆگبوری) ئەم كوڕەی بەچاك زانی[3]، ئیدی لە مزگەوتەكانی هەولێردا بەناوی ئەوەوە خوتبە دەخوێندرایەوە و، ناوی لەسەر دراوی هەولێر چەسپا[4].

---

[1] الكامل ١٢/ ٢٨٧. مفرج الكروب ٣/ ١٩٥. مخطوط (الاعلاق الخطيرة) ورقة ٥٢/ ب.

تأريخ الفرات، مجلد (٥) جـ ١، ص ٩٠.

الكامل ١٢/ ٢٨٧، الباهر ١٩٧، ابوشامة، ذيل الروضتين ٦٧، مفرج الكروب ١٩٧/٣.

[2] هەمان سەرچاوە و هەمان لاپەڕەكان. ابن العديم، زبدة الحلب ٣/ ١٦١.

[3] (الملك العادل ابوبكر) بەر لەوەی بمرێ مەملەكەتەكەی بەسەر كوڕەكانیدا، دابەش كرد، (الملك الكامل محمد)ی (ت/ ٦٣٥ك/ ١٢٣٥ز) لەسەر میسر دانا. (الملك المعظم عیسی)ی (ت/ ٦٢٤ك/ ١٢٢٧ز)لەسەر دیمەشق دانا. (الملك الاشرف موسى)ی (ت/ ٦٣٥ك/ ١٢٣٥ز) لەسەر (الجزیرة و خلاط) دانا. (الملك شهاب الدین غازی)ی (ت/ ٦٤٥ك/ ١٢٤٧ز)لەسەر (رها) دانا و، قەڵای (جعبر)یش دا بە (الحافظ ارسلان شاه)ی كوڕی ـ بنۆڕە: الكامل ١٢/ ٣٥٢. (الملك العادل) كوڕی دیكەشی هەبوون، ناودارترینیان (الملك الفائز) بوو، ئەمەیان پیلانێكی سەرنەگرتووی لەگەڵ (ابن المشطوب) بۆ ڕووخاندنی حوكمی (الملك الكامل) نایەوە.. بنۆڕە: الكامل ١٢/ ٣٢٥. (الفائز)یش لە ساڵی (٦١٧ك/ ١٢٢٠ز)دا مرد.

[4] lane. Poole, catalogue of oriental coins, v. lx, p. 310 محمد باقر الحسيني، العملة الاسلامية في العهد الاتابكي، ص ٧٠ ـ ٧١.

بەڵام (موزەففەرەددین گۆگبوری) سەروسەخت و پێوەندیی وەکو ئەمەی لەگەڵ (الملك الكامل) دا هەیبوو، لەگەڵ برا مەلیکەکانی دیکەیدا نەیبوو، سەرچاوەکانیش باسی ناکەن بوویەتی یان نەیبووە. پێدەچێ لەبەر ئەوە بووبێ کە هەولێر لەوڵاتی ئەو مەلیکانەوە دوورە و، هەند بە تەنگەوەی نەبووبن، نەخاسمە، ئەگەر - بەناویش بووبێت - هەر، سەر بە (الملك الكامل)ی برایان بووە.

بەڵام (ابن الأثير) و (ابن العبري) کە مێژوونووسی ناوچەکەن، خەبەر دەدەن کە جۆرە هاوکارییەك لە نێوان (موزەففەرەددین گۆگبوری) و (الملك الاشرف) و میرەکانی تری ناوچەکەدا لە دوا دوای ساڵی (٦٠٠ك/ ١٢٠٤ز)دا لەدژی (نورالدين أرسلان شاه)ی ئەتابەگی موسڵ کە هێرشی کردبووە سەر سنجار[١]، سازدرا، ئەوکات (قطب الدين محمد)ی سەر بە (الملك العادل)ی باوکی (الملك الاشرف) حوکمی سنجاری دەکرد. لەم شەڕەدا، ئەتابەگی موسڵیان ڕاو نا و، هێرشیان کردە سەر ناوچە و شارۆچکەکانی دیکەی موسڵ و، شاری کفرزماریان قڕ کرد و سووتاندیان[٢]، پاشان هەرچی شتێك بەکەڵکیان نەهاتبێ لەناویان برد، بەتایبەتیش لەشاری (بلد)، ئەوە، هەربەجارێ تاڵانیان کرد و پرزۆڵێکی تێدا دەرنەچوو[٣].

بێجگە لەو هاوکارییە، سەرچاوەکان، باسی پەیدابوونی هیچ جۆرە هاوکارییەکی دیکەی نێوان موزەففەرەددین گۆگبوری و (الملك الاشرف) و براکانیدا ناکەن تا ساڵی (٦١٥ك/ ١٢١٨ز) کە ئیدی لەو ساڵەدا (بدرالدين لؤلؤ) بەنیازی لەناوبردنی دەسەڵاتی بنەماڵەی زەنگییەکان باڵی بەسەر تەخت و تەلاری موسڵدا کێشا. بەرامبەر بەمەش (عمادالدين زەنگی)ی کوڕی (نورالدين ارسلان شاه) بە پشتیوانیی هێز و توانستی

---

[١] ئەم هاوکارییە دوای ئەوە پەیدابوو کە (موزەففەرەددین گۆگبوری) بەزۆر (نورالدين أرسلان شاه)ی ناچار کرد، دەست لە سنجار بەربدات و بیگەڕێنێتەوە بۆ موسڵ، ئەوەبوو لەو زۆرلێکردنەدا (نینوی)یشی تاڵان کرد و خەلە و خەرمانیشی سووتاند: الكامل ١٢/ ١٩٢.

[٢] کفر زمار: گوندێکی موسڵە، ياقوت، معجم البلدان ٤/ ٤٦٩.

[٣] الكامل ١٢/ ١٩٣. ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق لسنة/ ١٩٥٤. ص ٤٢٤ ـ ٤٢٥.
The Chronography, V. I, P. 359.

موزەففەرەددین گۆگبوری خەزووری ڕاپەڕی و کەوتە بەرەنگاربوونەوەی (لۆلۆ). (لۆلۆ)یش. ناچار، لەگەڵ (الملك الاشرف) دا کەوتە نامەونامەکاری و، پێکەوە لە دژی سەرداری هەولێر و زاواکەی پەیمانیان بەست، واتا، ئەمە - یەکەم جار بوو - کە سەرداری هەولێر، بەپێی ئەو پەیمانە - ترشی بێ و تاڵی بێ - دەبوو بە گژ مەلیکێکی ئەییوبیاندا بچێت، کە خۆی هێشتانیش دەسدای (الملك الكامل الايوبى) بوو.

بێگومان ئەم دەستلەناودەستەی (الملك الاشرف) و (بدرالدین لؤلؤ)ە تەنیا بۆ بەرژەوەند و مەسڵەحەتی هاوبەش بوو، چونکە هاوئاتاجی یەکتری بوون. هەرچی (بدرالدین لؤلؤ)ە - کە دەسەڵاتی ئەتابەگە زەنگییەکانی لەناوبرد -، ئەوە، ئەو، ئاتاجی (الملك الاشرف) بوو تا بە پشتی ئەو دژ بە داواکاری تەختی زەنگی و خەزوورەکەی ڕاوەستێ، هەرچی (الملك الاشرف)یشە، ئاتاجیی بەهاوپەیمانێکی بەهێزی وەك (بدرالدین لؤلؤ) هەبوو، تا بارببووی لێ وەربگرێ و بۆ شەڕی خاچدروشمانی بنێرێ و میرەکانی دوژمنی خۆیشی لە ناوچەکەدا پێ سەرکوت بکات، ئەوەبوو لەشکرێکی گەورە و گرانی لە (لۆلۆ)وە بۆهات و ناردی بۆ یاریدەدانی (الملك الكامل)ی برای لە میسر چونکە میسر، ئەوکات کەوتبووە بەر پەلامار و هێرشی خاچدروشمان[1]. (الملك الاشرف) بەهۆی ئەو هاوپەیمانییەوەی لەگەڵ (بدرالدین لؤلؤ)دا بەستی، هەندێ دەسکەوتی لە ناوچەکەشدا بەرکەوت. ئەوەبوو لەساڵی (٦١٥ك/ ١٢١٨ز)دا تەل ئەعفەر (تەلەعفەر)یشی داگیر کرد و، لەساڵی (٦١٦ك/ ١٢١٩ز)شدا[2] سنجاری داگیر کرد[3].

ئەم هاوپەیمانییە، ئەو سەرکەوتن و دەستکەوتانەی وەدیهێنا، بەڵام (موزەففەرەددین گۆگبوری) بەرامبەر بە (بدرالدین لؤلؤ) هیچی پێ نەکرا و

---

[1] الكامل ١٢/ ٣٣٩.

[2] ن. ص ١٢/ ٣٤٥. مفرج الكروب ٧٦/٤.

[3] الكامل ٣٣٩/٢. مفرج الكروب ٧٤/٤.

سـەرنەکەوت و چـەرخی زەمانـەش پێـی سـەلماند ئـەو سیاسـەتەی، بـۆ دنـەدان و یاریـدەدانی (عمادالـدین زەنگـی) پێـڕۆی دەرکـرد هـیچ سـوودێکی نـەبوو، چـونکە (عمادالـدین زەنگـی)خـۆی، ئـەوەی لـێ نەدەوەشـایەوە کـە بتـوانێ ئەتابەگایـەتیی زەنگییەکان لە موسڵ بەرقەرار ڕابگرێت، کابرا، ئەو کارەی لەباردا نەبوو، نەشیتوانی دەست بخاتـە ڕێگای (بدرالدین لؤلؤ) و نەیـەڵێت وڵاتەکە بخاتـە ژێـر چـنگی خـۆی، (عمادالـدین زەنگـی) بـێ ورە بـوو، مکـوڕ نـەبوو، نەشـیدەتوانی دۆسـت و دڵسـۆزان لەخۆی خڕبکاتەوە و دڵیانبداتەوە و سەروسەختی باشیان لەگەڵدا ساز بدات.

دیاریـشە، (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) لـە ململانێـی پاشـتریدا دژ بـە (لؤلـؤ) نـەیکردبووە هـاوڕێی خـۆی، ئـەوە بـوو، وڵاتـی شـارەزووری پـێ دا و[1]، لـە گۆڕەپـانی ململانێیەکەی دوورخـستەوە. ململانێـی نـوێی نێـوان (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) و (بدرالدین لؤلؤ)، دوای شەش ساڵی ڕەبەق لە پێوەندیی هێور و بێ هەرایی نێوانیـان، (٦١٥ - ٦٢١ك/ ١٢١٨ - ١٢٢٤ز) ئنجـا دەسـتی پێکـردەوە. سـەرداری هـەولێر دەیزانـی کـە (بدرالدین لؤلؤ) بە وڵاتی موسڵ داناکەوێت (لايكتفي)، بـەڵکو بـەنیازە، یـەکجارەکی دەسـەڵاتی بنەماڵـەی زەنگـی ڕیـشەکێش بکـات. بـەڵێ، (موزەففـەرەددین گۆگبـوری)، زاواکەی خۆی لە مەیدانی ململانێیەکە دوورخستەوە، بـەڵام، ڕێگـەش بـە (بدرالـدین لؤلؤ) نادات، گەمان، بەچارەنووسی ئـەم بنەماڵەیـە بکـات، چـونکە (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) دەبێتـە بـاپیرەی (دوا ئەتابـەگ - ناصـرالدین محمـود -) کـە چارەنووسـی کەوتووەتـە ژێـر چـنگی ئـەو سـەرداره بـەهێزەوە. وەکـو باسیـشمان کـرد، سـەرداری هەولێر بە ئومێدی ئەم ئەتابەگە منداڵە بوو، چاوەڕوان بـوو گـەورە بێـت و، ڕۆژێـك دابێـت، ببێتـە خـاوەن تـەختی موسـڵ، بـەڵام (بدرالـدین لؤلـؤ) لـە خـەو و خـەیاڵی

[1] وفيات الاعيان ٤/ ٢٩٦، ط ١٩٤٨.

خـست و هـەموو ئومێـد و ئـاواتێكی كـوێر كـردەوە و، لەسـاڵی (٦٢١ك/ ١٢٢٤ز)[1]دا حوكمی ئەم ئەتابەگەی مایە پووچ كرد.

لام وایـە، ژێرچنگخـستنی یـەكجارەكیی سـەرلەبەری موسـڵ لـە لایـەن (بدرالـدین لؤلؤ)ەوە، لەو ساڵەدا، بووە هۆی ئـەوەی كـە سـەرداری هـەولێر لێـی ڕاپـەڕێ و دەسـت بداتە چەك و ئاوری جەنگ سەرلەنوێ لەنێوان هەردوو ئەمارەتـە هاوسـێكەدا بـەرپا ببێت.

بەهـەر حـاڵ، سـەرداری هـەولێر دەسـتی كـرد بـە پەیـداكردنی یـاوەرو دۆسـتان بـۆ شـەڕی حوكمبەدەسـتی موسـڵ، هەندەشـی نـەبرد، هـەر لـەناو براكـانی خـودی (الملك الاشرف)دا پشتیوانی بۆ ڕەخـسا، ئـەوە بـوو، خواوڕاسـان. ناكۆكییـەكی گـەرم لـەنێوان ئەم مەلیكە و (الملك المعظم عیسی)[2]ی سەرداری دیمەشق و (الملك المظفر شهاب الدین غازی)ی سەرداری (الرها) سەری هەڵدا، كە هەردووكیان برای (الملك الاشـرف) بـوون. ئـەم پـشتیوانی و هاوپەیمانییـەش بەشـێكی دیكەیـە لـە مەسـەلەی پێوەنـدیی نێـوان (موزەففەرەددین گۆگبوری) و مەلیكەكانی ئەییوبیدا.

هۆی ئەو ناكۆكییەش، كە لە نێوان برایانی ئەییوبیدا كەوتەوە، ئەوەبوو كـە (الملك عیسی)ی سەرداری دیمەشق لەوە دەترسا (الملك الاشرف)ی برای شەڕی پێ بفرۆشێ و دیمەشقی لێ داگیر بكات. ئەو ترسەشی تا دەهات زیـاتر دەبـوو، نـەخوازەلا كـە (الملك الاشرف) بـە سـەردانێك، چـوو بـۆ میـسر و ماوەیـەكی[3] زۆر لـە لای (الملك الكامـل)ی برای مایەوە. (الملك عیسی) وای دەزانی كە هەردوو براكەی لەسەر بێبەشكردنی ئـەو

---

[1] پێشتر گفتوگۆمان لەسەر ئەو كات و ساتە كرد كە (بدرالدین لؤلؤ)، ئەتابەگ ـ ناصرالدین محمود ـ ی تێدا كوشت، سا، لەساڵی ٦٢١ك، یان لەساڵی (٦٣١ك)دا كوشتبێتی، ئاشكرایە كـە (بدرالـدین لؤلـؤ) موسڵی زەوت كرد و لەساڵی (٦٢١ك)یشەوە كەوتە ژێر دەستی.

[2] پێشتریش گوتمان، ئەم مەلیكە و (موزەففەرەددین گۆگبوری)، هەردووكیان نازناوی (الملك المعظم)یان هەیە، لەبەر ئەوە تەنیا ناوی بەبێ نازناو دەهێنین، تا لێمان تێكەڵ نەبن.

[3] الكامل ١٢/ ٤٦٣.

ڕێك كەوتوون و دەیانەوێت وڵاتەكەی لێ زەوت بكەن[1]، نەخاسمە كۆنـە قینێكیش لەنێوان (الملك عیسى) و (الملك الاشرف)دا، لەو كاتەوە پەیدابووبوو كـە (الملك الاشـرف) پـشتگیریی لـە (الملـك المنـصور محمـد كـوڕی تقـی الـدین عمـر - ت ٦١٧ك/ ١٢٢١ز)ی سەرداری (حماة) كردبوو كە نەیەڵن (الملك عیسى) ئـەم شـارە داگیر بكـات و بیخاتـە سەر موڵكەكانی خۆی[2].

سەرباری ئەوەش (الملك الاشرف) و (الملك الكامل) هەردووكیان لـەناو خۆیانـدا ڕێـك كەوتبوون[3]. ئەمەش (الملك عیسى)ی ناچاركرد ڕوو لە سەرداری هەولێر[4] بكـات كـە ئەمانیش لە دژی دوژمنی هەردوو لایان ببن بە یەك جا، بۆ ئەوەی (موزەففەرەددین گۆگبوری) بڕوای پێبكات، (الملك عیـسى) هەسـتا، لـە سـاڵی (١٢٢١ز)دا كوڕەكـەی خـۆی (الملك الناصر صلاح الدین داود)ی لە دیمەشقەوە نارد بـۆ هـەولێر كـە بـە بارمتـە لـە لای سەرداری هـەولێر بمێنێتـەوە[5]. دیاریـشە پێوەنـدی و هامـشۆی نێـوان هـەولێر و دیمەشق لە ساڵی (٦٢٠ك/ ١٢٢٣ز)یەوە، دەستی پێكردبوو، ئەوەتا (ابن الشعار) دەڵێت: لە مـانگی (ذی الحجة)ی هـەمان ئـەو سـاڵەدا شـاعیری نـاوداری دیمەشـق (ابـو یوسـف

---

[1] م. ن. ص.

[2] م. ن. ص. ابن العدیم، زبدة الحلب ٣/ ١٩٢. ابن العبري، تأریخ الدول السریاني، مجلة المشرق، نفس العدد ص ٤٥٢. محمد كورد علي، خطط الشام ٢/ ٨٩.

[3] الكامل ١٢/ ٤٢٢. مفرج الكروب ٤/ ١٣٧. مرآة الزمان ٨/ ٦٢٣.

[4] سـێر هـاملتۆن جـب دەڵێت: (زۆرتـر، وەهـای بـۆ دەچـم ئـەم هاوپەیمانییـەی نێـوان هـەولێر و دیمەشق، دەستی خەلیفە (الناصرلدین الله)ی تێدا بووبێت، بنۆڕە كتێبەكەی (جب): (صلاح الدین) ص ٢١٤. چونكە پێوەندیی نێوان ئەم خەلیفەیە و مەلیك زۆر خراپ ببوو، بنۆڕە: الكامل ١٢/ ٤٦٤.

[5] مرآة الزمان ٨/ ٦٣٣. ابوشامة، ذیل الروضتین: ١٤٢. ابن كثیر، البدایة والنهایة ١٣/ ١٠٤. ابن تغـري، النجوم الزاهرة، ٦/ ٢٥٧.

(الحموی)یش لە كتێبی (التـأریخ المنـصوری) یەكـەی خۆیـدا دەڵێـت: (سـەرداری دیمەشـق كوڕەكـەی خۆی، لەسەر داوای (موزەففەرەددین گۆگبوری) نارد بۆ هەولێر، چونكە سـەرداری هـەولێر گـوتی: (دەمەوێت بیكەم بـە جێگـری خـۆم)، سـەرداری دیمەشـقیش لەبـەر خـاتری دڵنیـایی و دۆسـتایەتی كوڕەكەی خۆی ناردە هەولێر. بنۆڕە لاپەڕەی/ ٣٠٧.

يعقوب بـن عبـدالله الرومـي) لـه لايـەن (الملك عيـسى)وە نـاردرا و گەيـشتە هـەولێر و (موزەففـەرەددين گۆگبـورى) پێـشوازييەكى گـەرم و شايـستەى لـێ كـرد[1]. هـەروەها (الصفدي)يش دەڵێت: سەردارى ديمەشق[2] شاعيرێكى ديكـەى نـاودارى ديمەشـق (ابـن عنين محمد بـن نـصرالله بـن مكـارم بـن الحـسين الدمـشقي)ى نـارد بـۆ هـەولێر (ئـەم شاعيرە لە ساڵى (٦٣٠ك/ ١٢٣٢ز)دا كۆچى دوايـى كـردووە). پاشـان سـەردارى ديمەشـق لەگەڵ (الملك المظفر شهاب الدين غازي)ى برايـدا كەوتـە پێوەنـديگرتن و، گـاڵى دا لـە دژى دوو براكـەى ديكـەيان كـە لـە ميـسر كۆببوونـەوە ئنجـا قەناعـەتى پێهێنـا كـە هـەردووكيان بـبن بـە يـەك و سـەردارى هـەولێريش بـۆ لاى خۆيـان ڕابكێـشن. ئيـدى هەرسێكيان بە يەك دەنگ بڕياريـان دا شـەڕ لـە دژى (الملـك الاشـرف)[3] و (بـدرالـدين لؤلؤ)ى هاوڕێى بەرپا بكەن. ئەوەش بڵێين باشە (شهاب الدين غـازي) پێـشتر ملـى بـۆ (الملـك الاشـرف)" ى بـراى كـەچ كردبـوو، ئـەويش ئـەرمينياى بـە (خـلاط)[4] و ميافـارقين[5] و شـارى (حـاني)[6] يـشەوە پێـدابوو، بەرامبـەر بـەوەش (الملـك الاشـرف) شارى (ڕەها)[7]ى لێ وەرگرتبوو.

(الملك الاشرف) باس و خواسى ئەم ڕێكەوتنەى كەوتە گوێ، نامەى بۆ (شهاب الـدين غازي)ى براى نارد و، گلەيى ئەو كارەى لێ كـرد و كەوتـە دڵدانـەوەى كـە دەسـت لـەو

---

[1] ابن الشعار، مخطوط "عقود الجمان في شعراء هذا الزمان" جـ ١٠ ورقة (٨٠).

[2] الصفدي، الوافي، باعتناء (س. ديدرنغ) ٥/ ١٢٢.

[3] مرآة الزمان ٨/ ٦٢٥.

محمد كورد علي: خطط الشام ٢/ ٨٩.

[4] خلاط: شارێكى ئاوەدانە لە وڵاتى جەزيرە، دەكەوێتە ناوەڕاستى ئەرمەنستانەوە، معجم البلدان ٢/ ٣٨٠.

[5] ميافارقين: بەناوبانگترين شارى وڵاتى دياربەكرە، معجم البلدان ٥/ ٢٣٥.

[6] حانى: شارێكە لە دياربەكر. م. ن. ٢/ ٢٠٨.

[7] الكامل ١٢/ ٣٩٨، ٤٢١. ابو الفداء، المختصر ٣/ ١٣٤.

تأريخ الوردي ٢/ ٢٠٩. ابن كثير، البداية والنهاية ١٣/ ٩٩.

ئیشه هەڵگرێت، بەڵام، ئەم گوێیپێنەدا و زێتر پێیلێڕادەکێشا و یاخی بوو[1]. هەرچی (الملك الاشرف)یشە، لەوە دەترسا یاخیبوونەکە بتەنێتەوە و گەورە ببێت، یان سەربازانی وڵاتەکەش تێوەبگلێن، لەبەر ئەوە، کەوتە خڕکردنەوە و ئامادەکردنی لەشکری شام و جەزیرە و موسڵ و، بەرەو (خلاط) کەوتەڕێ، لەوێ هێرشی کردە سەر براکەی و، بەئاسانی سەرکوتی کرد. (شهاب الدین غازي) پێگەی لاواز بوو، ڕەوشتیشی خراپ بوو - وەك (ابن الأثیر) دەڵێ: (الملك الاشرف) ڕەوشتی چاك بوو، خەڵکی وڵاتەکەش خۆشیان دەویست[2]. بڕیار وابوو هاوپەیمانان، لە هەموو لایەکەوە، بەیەکجار هێرش بکەنە سەر پێگە و بارەگاکان و (شهاب الدین غازي)یش دەست بکات بە شۆڕش و هەڵگەڕانەوە و (الملك عیسی)ی برایشی یەکسەر ئامادە ببێت و بە گەرمی بە دەنگیەوە بچێت، (موزەففەرەددین گۆگبوری)یش لەشکری بکێشێتە سەر موسڵ[3]. بەڵام ئەم هەموو تەگبیر و جموجۆڵە سەری نەگرت، چونکە (الملك عیسی) هیچ یارمەتییەکی براکەی نەدا و، لە هەڕەشەکەی (الملك الكامل)ی برای ترسا کە ئەگەر بێت و یاریدەی (شهاب الدین غازي)ی برای بدات، ئەوا، دیمەشقی لێ دەستێنێتەوە[4]. لەبەر ئەوە (الملك عیسی) گەڕایەوە بۆ دیمەشق و کۆمەکی بە برا یاخیبووەکەی نەکرد. (شهاب الدین غازي)یش بزووتنەوەکەی سەرنەکەوت و هەموو موڵك و ناوچەکانی خۆی لەدەست سەندرایەوە، تەنیا میافارقین نەبێ، کە (الملك الاشرف)ی برای بۆی بەجێ هێشت و لێی نەسەندەوە[5].

---

(1) الكامل ١٢/ ٤٢١، مفرج الكروب ٤/ ١٣٨.

(2) الكامل ١٢/ ٤٢٢.

(3) م. ن. ص. ابن العديم ٣/ ١٩٥.

(4) الكامل م. ن. المقريزي، السلوك ١/ ٢١٥.

(5) الكامل، ن. م. الحموي، التأريخ المنصوري، ص ٣٠٣.
زبدة الحلب ٣/ ١٩٦. ابوشامة، ذيل الروضتين، ص ١٤٢.
ابن كثير، البداية والنهاية، ١٣/ ١٠٤. ابو الفداء، المختصر ٣/ ١٣٤.
تأريخ ابن الوردي، ٢/ ٢٠٩.

هەرچی (موزەففەرەددین گۆگبوری)یە ئەوە، ئەو، دەرفەتێکی چاکی بۆ گرتنی شاری موسڵ بۆ هەڵکەوتبوو، ئەوەبوو بارێکی نالەباری ئابووری موسڵی داگرتبوو، گرانییەك بوو، هەر مەپرسە، وەرزێکی تا بڵێی نەهات بوو، قاتوقڕ بوو، کولە یەکپارچە بەری ئاسمانی گرتبوو، سەوز و وشکی ماشیبووەوە. سەرباری ئەوەش بەشێکی زۆری لەشکری موسڵ لەشارەکە نەمابوون، چووبوون بۆ (خلاط) بۆ یارمەتیی (الملك الاشرف) و سەرکوتکردنی یاخیبوونەکەی (شهاب الدین غازي)[1].

(موزەففەرەددین گۆگبوری) گەیشتە موسڵ و گەمارۆی دا، وایدەزانی کە موسڵ خۆی پێڕاناگیرێ و، (بدرالدین لؤلؤ)یش، بەبێ کۆمەکی (الملك الاشرف)ی هاوپەیمانی ناتوانێت گەمارۆکە بشکێنێت و، ئەمیش نەیدەتوانی کۆمەکی پێبکات چونکە هێزەکانی خۆی بە سەرکوتکردنی یاخیبوونەکەی براکەیەوە خەریك بوون.

بەڵام ئەم خەیاڵانەی (موزەففەرەددین گۆگبوری) خەوێکی بەتاڵ بوون و هیچیدی، (بدرالدین لؤلؤ) بێ ئاگا نەبوو، موسڵی قایم کردبوو، سەربازی زۆری بەسەر شوورەکانەوە دامەزراندبوون و، هەرچی ئامراز و ئامێرێکی دژە گەمارۆی هەبوو، هەمووی تەیار و ئامادە کردبوو، چەك و خۆراك و ئازووقەی تەواوی بۆ جەنگاوەرەکانی پاشەکەوت کردبوو، سەربازەکانی لەهیچیان کەم نەبوو[2]. ئیدی هیچ دەرفەتێکی بۆ ئەو نەیارەی نەهێشتبووەوە، (موزەففەرەددین گۆگبوری)یش ناچار بوو، گەمارۆکەی لابرد و گەڕایەوە بۆ هەولێر. بەم جۆرە لێدانی موسڵ سەری نەگرت و، چارەنووسی ئەم ڕێکەوتنەش لەگەڵ ئەم دوو مەلیکە ئەییوبییەدا، هیچ لە چارەنووسی ڕێکەوتنەکانی دیکەی پێشتری کە لەگەڵ میرانی ناوچەکەدا بەستبوونی چاکتر نەبوو. وێڕای ئەم شکستەش، کەچی وازی نەهێنا و دانەکەوت و، لەسەر دوژمنایەتی و ململانێی سەرداری موسڵ و هاوپەیمانەکەی مکوڕ و بەردەوام بوو. ئەوەبوو دوای دوو ساڵ، (٦٢٣ك/ ١٢٢٦ز) هاوپەیمانییەکەی پێشتری لەگەڵ (الملك

---

[1] الكامل ١٢/ ٤٢٣ ـ ٤٢٤. مفرج الكروب ٤/ ١٣٩.

Setton, V. II, P. 701.

[2] هەمان سەرچاوەگەل و هەمان لاپەڕەکان. ابوالفداء، المختصر ٣/ ١٣٤.

عیـسى)ى سـەردارى دیمەشـقدا بووژانـدەوە و گـوڕوتینى پێدایـەوە. ئـەم پەیمانـە بەرەبەرە تەنییەوە و، دوا سوڵتانى خواریزم (جلال الدين منكبرتى) و، (الملك الصالح نجم الـدين أيـوب)ى سـەردارى ئامـەد و، (ناصـرالدين ارتـق)ى سـەردارى ماردینیـشى گرتەوە و، هەرچواریان ڕێك كـەوتن پـەلامارى وڵات و ناوچـەكانى (الملك الاشـرف) و (بدرالـدين لؤلـؤ)ى هاوپــەيمانى بـدەن. ئـەوەبوو، (موزەففـەرەددین گۆگبـورى) دەستپێشخەرى كرد و هێرشى كردە سەر موسڵ[1].

(بدرالدين لؤلؤ) پەناى بردە بەر هاوپەیمانەكەى كە ئەوكات لە (الرقة) بـوو، تكـاى لـێ كـرد، كـە خـۆى بێتـە موسـڵ و (موزەففـەرەددین گۆگبـورى) دەرپـەڕێنێ (الملك الاشرف)یش هەستا، چوو بۆ (حران)، لەوێشەوە چوو بۆ (دنیسر)[2] و شارى ماردینى وێران كرد. هەرچى (الملك عیـسى)ى سـەردارى دیمەشـقە، ئـەوە، ئـەو هێرشـى كـردە سەر هەردوو شارى (حماه) و (حمص)، ئنجا ناردیە سـەر (الملك الاشـرف) و داواى لـێ كرد دەست لە مـاردین و حلب هـەڵبگرێت و، ئـەمیش دەسـت لـە (حمـاه) و (حمـص) هەڵبگرێت، (موزەففەرەددین گۆگبورى)یش، موسڵ بـەجێ بێڵێـت و بـڕوات[3]. (الملك الاشـرف) قایـل بـوو، هەریەكەشیان گەڕایـەوە بـۆ وڵاتـى خـۆى. هێزەكـانى سـەردارى هەولێریش[4] بەهـەر شـارێكى ناوچـەى موسـڵدا تێپـەڕین، كاولیـان كـرد. وێـڕاى ئـەو هەموو دوژمنایەتییـەش كـە سـەردارى هـەولێر دژ بـە (الملك الاشـرف)ى هاوپـەیمانى (بدرالدين لؤلؤ) نواندى، كەچى بەدۆستى و دەسدایى بۆ مەلیكە ئەییوبییەكەى ترى سـەردارى میـسر مایـەوە، واتـا ئـەو مەلیكـەى ـ وەك باسمـان كـرد - دۆسـتایەتییەكى گەرمى لەگەڵ (الملك الاشرف)ى برایـدا هـەبوو. (الحمـوي)ى مێـژوونووس و هـەروەها (المقريزي)یش دەڵێن: (موزەففەرەددین گۆگبورى) تـا دواى سـاڵى (٦٣٦ك/ ١٢٢٩ز)یـش

---

[1] الكامل ١٢/ ٤٥٣. مفرج الكروب ٤/ ١٤٥ ـ ١٤٦، ٤/ ١٧٥.

[2] (دنیسر) شارێكى گەورەى ناودارى وڵاتـى جزيرەيـە، لـە ماردینـەوە نزیكە و، دوو قۆنـاغ لێـوەى دوورە و، (فوج حصار)یشى پێدەڵێن: معجم البلدان ٢/ ٤٧٨.

[3] الكامل ١٢/ ٤٥٤. مفرج الكروب ١٨٨ ـ ١٨٩.

[4] الكامل، ص. ن. مفرج الكروب ٤/ ١٨٩.

پێوەندیی پتەوی لەگەڵ ئەم مەلیکەدا هەبووە. کاتێکیش (الملك الكامل) لەو ساڵەدا، بەرەو ڕۆژهەڵاتی وڵاتەکە دەڕۆیشت، لە (الرقة) لای دا (دابەزی) و جەژنەکەی لەوێ کرد، مەلیك و میرانی ڕۆژهەڵات، بۆ جەژنە پیرۆزە گەیشتنە لای، نوێنەرانی سەرداری هەولێریشیان لەگەڵدابوون[1].

بەڵام ئەم دۆستایەتییە تا کۆتایی حوکمی (موزەففەرەددین گۆگبوری) درێژەی نەکێشا، بەڵکو خۆی لەسەری نەڕۆیشت و بایدایەوە بەلای خەلیفەی عەباسیدا و پێوەندیی لەگەڵ ئەو لەجاران بەهێزتر کرد. (الذهبي)ی مێژوونووس، لە زمان (ابن الساعی)یەوە دەقاودەق دەگێڕێتەوە، ئەم بادانەوەیەی هەولێر کە لە دوادوای ساڵەکانی مێژووی ئەتابەگیدا ڕوویداوە، ڕوون دەکاتەوە و دەڵێت: (موزەففەرەددین گۆگبوری) زۆر بە چاودێری و خزمەتی کوڕەکانی (الملك العادل)ەوە، ماندوو بوو، (تەنیا الملك عیسى)ی سەرداری دیمەشق نەبێ، ماوەیەکی دوورو درێژ خزمەتی هەموو کوڕەکانی دیکەی کرد. وەلێ ئەوان لەهیچ نەهامەتییەکیدا فریای نەکەوتن و، چاکەیان نەدایەوە - کە ئەم لەهەموو شەڕ و جەنگێکدا بەدەنگیانەوە دەچوو - لەبەر ئەوە، ڕقی هەستا و، کلیلی شاری هەولێر و کلیلەکانی هەموو قەڵاکانیشی هەڵگرت و ملی ڕێگای بەغدای گرت و لە سەرەتای ساڵی (٦٢٨ك/ ١٢٣٠ز)دا ڕادەستی (المستنصربالله)ی کرد[2]. (سبط ابن الجوزي)یش حیکایەتێکی لەم بابەتە بەجۆرە بزڕکاوییەك دەگێڕێتەوە[3]. بەهەر حاڵ، پێوەندیی دۆستایەتیی

---

[1] الحموي، التأريخ المنصوري، ٣٧٧. المقريزي، السلوك ١/ ٢٣٦.

[2] الذهبي، تأريخ الاسلام، الورقة ١٨٣. لە وەرەقەی (١٦٠)دا باسی ئەو سەفەرەی (موزەففەرەددین گۆگبوری) دەکات کە لە ساڵی (٦٢٨ك)دا بۆ بەغدا چووە.

[3] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٨/ ٦٨٠ - ٦٨١.: ئەم مێژوو نووسە دەڵێت: پشتگیری (الملك الاشرف) لە (بدرالدين لؤلؤ) و سووربوونیشی لەسەر داگیرکردنی هەولێر، کارێکی وای کرد کە (موزەففەرەددین گۆگبوری) پەنا بباتە بەر خەلیفە (المستنصربالله) و بچێتە لای بۆ بەغدا. (القزاز)یش لە لاپەڕەی (٧٢)ی کتێبی (الحياة السياسية في العراق في عهد السيطرة المغولية)دا دەڵێت: (موزەففەرەددین گۆگبوری) هەرچەندیشە خەزووری ئەیيوبیان بوو، لە شەڕی خاچدروشمانیشدا

(موزەففەرەددین گۆگبوری) لەگەڵ (الملك الکامل)ی ئەییوبیدا لەساڵی (٦٢٨ك/ ١٢٣٠ز)دا پچڕا.

٣- پێوەندیی نێوان موزەففەرەددین گۆگبوری و خەلافەتی عەبباسیان:

سەرچاوەکان باسی هیچ جۆرە پێوەندییەکی نێوان ئەمارەتی هەولێر و خەلافەتی عەبباسیان ناکەن، نە لە سەردەمی (زین الدین یوسف ینالتگین) و، نەش لە بیست ساڵ پێشەوەی حوکمی (موزەففەرەددین گۆگبوری)دا. بۆ ئەو باس نەکردنەش هیچ هۆیەك شك نابەین، مەگەر وەها دابنێین کە میری یەکەم دوای جیابوونەوەی ئەمارەتەکەی لە ئەتابەگایەتیی موسڵ و، بوونی بە دەستدای سەلاحەددینی ئەییوبی کە لە (٥٧٩ - ٥٨٦ك/ ١١٨٣ - ١١٩٠ز) خایان، ماوەیەکی کەمی لە حوکمی ئەمارەتەکە بەسەر بردووە. ئەمارەتی هەولێریش لەم ماوە کەمەدا نەگەیشتبووە سەربەخۆییەکی ئەوتۆ کە میرەکەی بتوانێت بیر لە سازدانی پێوەندیی لەگەڵ ئەملا و ئەولادا بکاتەوە. پێوەندییە دەرەکییەکانی (موزەففەرەددین گۆگبوری)یش لە سێ ساڵی یەکەمی فەرمانڕانییدا، واتا، تا کۆچی دوایی سەلاحەددینی ئەییوبیش (ساڵی ٥٨٩ك/ ١١٩٣ز) هەر بەو جۆرە بووە. ئیدی، پاش ئەوە، بارودۆخەکە ناچاری کرد پێوەندیی سەربەخۆ لەگەڵ لایەنە جۆربەجۆرەکاندا ببەستێ، کە دواتر دێینە سەر ئەو باسەش.

پێوەندییە بەسوودەکانی ئەم میرە لەگەڵ خەلیفەکانی بەغدا، کەموزۆر، درەنگ دەستی پێکرد. ئەم درەنگ کەوتنەش لەبەر ئەوە بوو کە بەغدا بەچاوێکی کەم سەیری دەکرد چونکە کاتێ (مجاهدالدین قایماز) لەتەختی حوکم دایگرت و حەپسی کرد و لە هەولێریش دەری کرد، ئەو شکاتی بردە بەغدا، بەمەش خۆی سووك کرد.

بەشداریی کرد بەڵام دادی نەدا و لێی نەگەڕان، ناچار خۆی هاوێشتە بەختی خەلیفەی بەغدا و، بوو بە دەسدای ئەو.

له لایەکی دیکەوە، سەرچاوەکان دەڵێن کە (موزەففەرەددین گۆگبوری)، میرێك لە میرەکانی ئەمارەتی قەفجاقی نزیك بە هەولێر[1] بەناوی میر (عزالدین حسن بن یعقوب بن قفجاق) دەستگیر کرد. ئەم میرە یەك لە دەستداکانی خەلیفەی عەبباسیان بوو. خەلیفەش، ناڕەزایی خۆی لەم ڕەفتارەی (موزەففەرەددین گۆگبوری)، بۆ سەلاحەددینی ئەییوبی دەربڕی و داوای لێ کرد فشار بخاتە سەر ئەم دەستدایەی خۆی کە میری ناوبراو ئازاد بکات و بینێرێتەوە بۆ کەرخینی[2]، وادیارە، دەستگیرکردنی ئەم میرە ڕەزامەندی سەلاحەددینی لەسەر بووە. لەبەر ئەوە، سەلاحەددینی ئەییوبی بۆ خەلیفە دەنووسێ و دەڵێت: (موزەففەرەددین گۆگبوری) ئەم میرەی لەسەر ئەوە گرتووە کە خراپەکاریی، دنیای گرتووەتەوە[3]. زۆریش ڕێی تێدەچێ کە گرتنی ئەم کابرایە بووبێتە مایەی هەرەسهێنانی پێوەندیی نێوان بەغدا و هەولێر. لەم ڕووداوەش زێتر هیچ هۆیەکی دیکەی تێکچوونی پێوەندیی نێوان ئەم دوو لایەنەمان بەدەستەوە نییە. وێڕای ئەوەش (موزەففەرەددین گۆگبوری) ناوی (الخلیفة الناصرلدین الله)ی خستبووە سەر دراوی ئەمارەتەکەی. دەشتوانین ئەمە بکەینە بەڵگەی ئەوە کە ئەم میرە، خۆی بە دەستدایەکی خەلیفە دەزانی، بەڵام ئەم دەستداییە بە گوفتار بوو نەك بە ڕەفتار. ئەم پێوەندییە لەقە، هەروا مایەوە تا ئەودەمەی، (موزەففەرەددین گۆگبوری) هاتە سەر ئەوەی کە ئیدی کاتی ئەوە هاتووە سەرلەنوێ بیری لێ بکاتەوە و پێوەندییەکی بەڕەفتاری گەرم و پتەو لەگەڵ مەرکەزی خەلافەتی عەبباسیاندا سازبدات.

ئەم لێك نزیکبوونەوەیەش، لەساڵی (٦٠٦ك/ ١٢٠٩ز)دا، لەسەر دەستی (بتوسط) (الملك العادل)ی ئەییوبیدا هاتەجێ، کە موزەففەرەددین گۆگبوری دەستدایەك بوو لە دەستداکانی ئەو - ئەوەبوو ئەو مەلیکە، (الجمال - یونس بن بدران المصری)ی سەرۆکی شافیعییەکانی دیمەشقی، بەناوی خۆیەوە، لەگەڵ یەك لە برازاکانی (موزەففەرەددین

---

[1] بنۆڕە بابەتی: پێوەندی لەگەڵ ئەمارەتی قەفجاقیدا.

[2] ابن شداد، النوادر، ١٩٨. أبوشامة، کتاب الروضتین ٢/ ١٩٣. ابن خلکان، ط بیروت ٣/ ٤٥٨.

[3] ابن شداد، ن. م. ص. ابن واصل، مفرج الکروب ٢/ ٣٧٦.

گۆگبـوری)دا نـارد بـۆ بەغـدا. ئـەم شـاندە، هەرکـە گەیـشتە مەرکـەزی خەلافـەت، پێـشوازییەکی زۆر گـەرمی لـێ کـرا. نوێنـەری سـەرداری هـەولێر وەپـێش کـەوت و، لەڕێوە عەتەبەی بەر دەرگای (باب النوبي)ی ماچ کرد[1]. کابرا، کفنێکی لەبـەردابوو، شمـشێرێکی ڕووتیـشی بەدەسـتەوە بـوو[2]. ئنجـا کەوتـە پاسـاوهێنانەوە لـە زمـان مامییەوە، لەو ناوێڵییەی کە بەرامبەر دیوانی خەلیفایەتی پێشتر ڕوویداوە. هەرچی شـاندەکەی (الملـك العـادل)ە، ئـەوە، ئـەو، نامەیـەکی ڕادەسـتی خەلیفـە کـرد، داوای لێبوردن لە (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی تێدا بوو. داوای هەردوو شاندەکە قـەبووڵ کرا[3]. ڕاستیشت دەوێ شاندنی شاندێکی بەم گرنگییە، بۆمـان دەردەخـات کـە پێـشتر پێوەندیی نێوان هەولێر و بەغدا نالەبار بووە.

پاش ئەم دەستپێشخەرییە، لاپەڕەیەکی نـوێی پێوەنـدیی دۆسـتانە کرایـەوە، ئیـدی (موزەففەرەددین گۆگبـوری) بـەپێی فـەرمان و ڕێنمـایی خەلیفـە هەڵدەسووڕا. دوای شـەش سـاڵ، واتـا لەسـاڵی (٦١٢ك/ ١٢١٥ز)دا، خەلیفـە (الناصـرلدين الله) لەشـکرێکی تـەیار و ئامـادە کـرد بـۆ سـەرکوتکردنی یاخیبوونەکـەی (منکلـی)ی کۆیلـە (المملـوك منكلی)، ئەو (منکلی)یە لە (اوزبك ابن بهلوان)ی ئاغـای، سـەرداری ئازەربێجـان و لـە خەلیفەش یاخی ببوو، وڵاتەکەشی داگیرکردبوو، لەساڵی (٦٠٨ك/ ١٢١١ز)یشەوە هەموو ڕێگـاو بانـەکانی بڕیبـوو[4]، لەسـاڵی (٦١٠ك/ ١٢١٣ز)یـشدا (شمـس الـدين أيـدغمش)ی

---

[1] (باب النوبی): دەرگای عەتەبەشیان پێ دەگوت، چونکە عەتەبەکەی تێدایـە و، شـاند و مـەلیك و سـەرۆکانی حاجییـان، بگەیـشتنایە بەغـدا، دەچـوون ئـەو (عەتەبـە)یـەیان مـاچ دەکـرد.. بنـۆڕە: مصطفى جواد و، احمد سوسة، دلیل خارطة بغداد، ط ٩٥٨، ص ١٥٨.

[2] نیشانەی دڵسۆزییە تا مردن، بۆ ئەوەی لێی دڵنیا ببن.

[3] ابن الساعي، ٩/ ١٨٧ ـ ١٨٨. ابن كثير، البداية والنهاية ـ حوادث تلك السنة.

[4] الكامل ١٢/ ٢٩٦. النجوم الزاهرة، ٦/ ٢١٢.

دۆستی خەلیفە سەرداری (هەمەدان و، ئەصفەهان و، رەی)ی کوشتبوو[1]. خەلیفە داوای لە (موزەففەرەددین گۆگبوری) کرد ببێتە فەرمانداری ئەو لەشکرە.

خەلیفە، دوای خڕکردنەوە و ئامادەکردنی لەشکرەکەی، نامەی نارد بۆ (جلال الدین بن حسن الصباح)ی[2] سەرکردەی قەڵاگەلی ئیسماعیلییەکان لە وڵاتی فارس و، نامەی بۆ (الملك الظاهر غازي بن صلاح الدين الأيوبي)ی سەرداری حەڵەب و، بۆ (الملك العادل الأيوبي)ی سەرداری میسر و شامیش نارد، داوای کرد، یاریدەی بدەن بۆ ڕامالینی هێزەکانی (منکلی). داوای خەلیفە قبوڵ کرا، ئنجا لەبەر سنگی لەشکرەکەوە، (مظفرالدین سنقری)ی کۆیلەی ناودار بە شێوە شێر[3] (وجه الأسد) دانا، ئەوجا فەرمانی نارد بۆ (موزەففەرەددین گۆگبوری) کە بەخۆی و بە لەشکرەوە ئامادە بێت و، ببێتە پێشەنگی هەموو لەشکرەکان[4]. ئەمیش بە لەشکری خۆی و موسڵ و وڵاتی جزیرە و حەڵەبیشەوە گەیشتە مەیدان و، ملی نا لە هەمەدان و لەگەڵ لەشکری (منکلی)دا، لێرە و، لەوێ شەڕێکی چاکی کرد و، ئەنجام، (منکلی) شکا و هەڵات و، پاشانیش کوژرا[5].

---

[1] الكامل ١٢/ ٣٠١. رشيدالدين فضل الله الهمداني، جامع التواريخ بالفارسية، جلد (١) ص ٣٤٩. النجوم الزاهره، ٦/ ٢٠٨.

Juvaini, The History of The World Conqueror. V. II, P. 702.

[2] ئەم سەرکردە ئیسماعیلییە، بەپێچەوانەی ئیسماعیلییەکانی دی، ببوو بە دۆستی خەلیفە.. بنۆڕە: الكامل ١٢/ ٢٩٨. النجوم الزاهرة، ١٢/ ٢٠٣.

هورات CL. Huart، دائرة المعارف الاسلامية، ط ١٩٣٣. مادة (الاسماعيلية) جـ ٢، ص ١٨٩.

[3] ئەم (شێوە شێرە) لە ساڵی (٦٣٣ك)دا ڕۆڵێکی گرنگی لە پاراستنی موڵکەکانی خەلیفەدا، دژ بە (جلال الدين منكبرى)ی سوڵتانی خواریزم گێڕا. شێوە شێر، خۆی سەرداری خۆزستان بوو، لەساڵی (٦٢٥ك)دا مرد.. بنۆڕە: الصفدي (مخطوط). الوافي بالوفيات ٨/ ١٩٥. ابن الفوطي، تلخيص مجمع الالقاب، ط/ لاهور، ٥/ ٥٢٥.

[4] الكامل ١٢/ ٣٠٦.

[5] م. ن. ص. ٣٠٧. رشيد الدين فضل الله، جامع التواريخ، جلد (١) ص ٣٤٩. الغساني، المسجد المسبوك، ص ٢٠٧. النجوم الزاهرة، ٦/ ٢١٣.

لەساڵی (٦١٨ك/ ١٢٢١ز)[1]دا بۆنەیەكی دی هاتەپێش كە (موزەففەرەددین گۆگبوری) بۆ دووەم جار شانبەشان لەشكری خەلیفە بچێتە شەڕەوە، ئەوەبوو، مەگۆل وڵاتی ئازەربێجانیانی داگیر كرد و، چوونە ناو شارۆچكەی مەراغەوە، ئنجا گەیشتنە تەورێز و داگیریان كرد، پاشان لێی كشانەوە و بەرەو باشوور كەوتنە ڕێ بۆ هەولێر، بەڵام دیتیان ڕێگای هەولێر هەمووی هەڵدێر و تاوێر و ڕچە ڕێگای تاكە كەسی پیادەیە و شیو و دۆڵی تەنگەبەرە و لەیەك سوار زیاتر ناكێشێ[2]، لەبەر ئەوە ڕێگای خۆیان گۆڕی. بەڵام خەلیفە لەوە دەترسا كە پیلانەكەیان گۆڕیبێ و بەرەو بەغدا مل بنێن و وازیان لە هەولێر هێنابێ، بۆیە نامەی كردە سەر سەرداری موسڵ و سەرداری هەولێریش كە بە پەلە بگەنە (داقوق) و لەگەڵ لەشكرەكانی خۆیدا یەك بگرنەوە و ڕێگای هێرشهێنان بگرن و بەرەو پاش بیشكێنن. (موزەففەرەددین گۆگبوری) قایل بوو، چونكە خەلیفە قەولی دە هەزار سەربازی پێدابوو كە بۆی بنێرێ و بیكات بە فەرمانداری لەشكرەكە[3]. (موزەففەرەددین گۆگبوری) بەرەو (داقوق) كەوتە ڕێ و، هێزەكانی موسڵیش گەیشتنە ئەوێ. خەلیفە تەنیا هەشت سەد سەربازی بە سەركردایەتی (جمال الدین قشتمر) لە داقوق هەبوو. كاتێ (موزەففەرەددین گۆگبوری) ئەم لەشكرە كەمەی خەلیفەی دیت، دەستبەجێ بڕیاری دا كە ئەم شەڕە نەكات، چونكە بۆی دەركەوت ئەم شەڕە ناهاوتایە و، كارێكی هەڵە و نابەجێیە خۆی و سەربازەكانیشی بكات بە قوربانی و، لە تێكشكان و هەڵاتن و سەرشۆڕیش بەولاوە هیچی تری بۆ نامێنێتەوە. كاتێكیش خەلیفە بۆ لێپێچینەوە بانگی كرد، لەبەردەمی خەلیفەدا داكۆكی لەخۆی كرد و بە خەلیفەی گوت: دوژمن بەهێزە، منیش سەربازم كەمە و ناتوانم بەو حاڵەوە دەستەویەخەیان ببم. من

---

[1] (ابن الأثیر) لە باسی ڕووداوەكانی ساڵی (٦١٧ك)دا، باسی ئەو ڕووداوەشی كردووە كە لە ساڵی (٦١٨ك)دا ڕوویداوە.. الكامل ١٢/ ٣٧٧.

[2] الكامل ١٢/ ٣٧٨. مورازا دوهسون "موغول تأريخي" جـ ١، ص ١٥٢.

[3] الكامل ١٢/ ٣٧٩. ابن الكثير، البداية والنهاية، ١٣/ ٩٠. ابن خلكان ٥/ ٢٤٤. مورازا دوهسون، "موغول تأريخي، ١/ ١٥٢.

داوای دە هەزار سەربازم لە خەلیفە کردبوو، خەلیفە ڕازی بوو، منیش چووم بۆ (داقوق) بەڵام دیتم خەلیفە سەربازی کەمی ناردووە[1]، ئەوەش کە هاتە لای من نەدەگەیشتە هەشت سەد (طواش) واتا هەشت سەد کۆیلەی خزمەتکاری نزیکی خەلیفە[2]، لەبەر ئەوە منیش دانیشتم و خۆم و موسوڵمانانیشم لە مەرگ ڕزگار کرد[3]. هەرچی، مەگۆلەکانیشە، کاتێ باسوخواسی ئەو کۆبوونەوەیەی (داقوق)یان بەرگوێ کەوت لە هێرش پەشیمان بوونەوە و ترسی بەزین و دۆڕاندنیان کەوتە دڵ، وایاندەزانی هێزەکانی ئیسلام بە دوویانەوەن، بەڵام کە دیتیان هیچ دیار نەبوو، وەستان و دەواریانلێهەڵدا و کەوتنە چاوەڕوانی، تا بزانن چی ڕوودەدات و مەسەلەکە دەگات بە چی، بەڵام هیچ شەڕێك لە نێوانیاندا ڕووی نەدا[4].

---

[1] الکامل ١٢/ ٣٧٩. مفرج الکروب ٤/ ٤٩. الغساني، العسجد المسبوك ٢٤٩.

[2] (طواش): واتا مەمالیك ـ یان خزمەتکارە (نۆکەرە) نزیکەکانی خەلیفە، یان ئەوانەی کە (الاستاذون)یشیان پێدەڵێن.. القلقشندي، صبح الاعشی ٣/ ٤٧٧. یان خزمەتکاری (خەساون) ٥/ ٤٥٦. بنۆڕە: د. حسن الباشا، الالقاب الاسلامیة في التأریخ، ص ٣٨٢.

[3] الکامل ١٢/ ٣٧٩.. (الذهبي) شتێکی تەواو جیاواز لەوەی (ابن الأثیر) دەگێڕێتەوە، دەڵێت: سەرداری هەولێر داروبەردی دەربەندەکانی پڕ کرد لە کورد و کردنی بەگژ مەگۆلەکاندا. کوردان کەلوپەلی مەغۆلیان تاڵان دەکرد و لە شیرینی خەودا دەیانکوشتن. کاتێکیش بەیانیان بە خەبەر دەهاتن نەیاندەزانی کەوتوونەتە بەر شەبەیخونی کورد و، سەریان لەو لێقەوماوی و نەهامەتییەی خۆیان سوڕ دەما، نەیاندەزانی ئەم دوژمنە نادیارە چۆن چۆنی هەموو شەوێ هەڵدەکوتێتە سەریان و لەکوێوە دێن. پاشان خەلیفە کۆمەڵ کۆمەڵ هەموو لەشکرەکانی کۆکردەوە و بانگەوازی هەڵدا، لەهەموو لایەکەوە نوێنەران ڕوویان تێ کرد، کاتێك بیستیان شاندی مەگۆل گەیشتووە، ڕوویان لە سەرداری هەولێر کرد کە هەموو لەشکرەکەی دەربخات و خەڵکی ڕەشەکی و وەرزێرانیان تێکەڵ بکات، کاتێکیش گەیشتە ناو (داقوق) چەندین جار هەندەی لەشکرەکەی بۆ دیار کرد، سەرداری داقوقیش لە مەملوکەکانی خەلیفە بوو. فەرمانی دا دەوارێکی زۆر گەورە هەڵبدرێت، هەندەی نیو قۆناغیش ڕایەخیان ڕاخست و، سەکۆیەکی بەرزیشیان بەسەر تەختێکەوە دامەزراند بە پەیژە بۆی سەردەکەوتن، وێنەیەکی گەورە و جوان بوو. بیست هەزار کەسیش دەست بە شمشێری ڕووتەوە ڕیزببوون. بنۆڕە کتێبەکەی: مخطوط (تأریخ الاسلام)، ورقة ١٣٥ ـ ١٣٦.

[4] الکامل ١٢/ ٣٧٩. الذهبي، ن. م. ورقة ١٣٣. العبر ٥/ ٦٥.

لــەم دوو ڕووداوەی، ســەرکوتکردنی یاخیبوونەکــەی منکلــی و کۆبوونەوەکــەی داقووقــەوە، پێوەنــدیی دۆســتانەی نێـوان هــەولێر و بەغــدامان بـۆ دەردەکـەوێت، تـا ڕادەیەکی ئەوتۆ کە خەلیفە سـەرداری هـەولێر بکات بـە فەرمانـداری گشتی هـەموو ئەو لەشکرانەی لەو دوو ڕووداوەدا بەشدارییان کرد.

(بدرالدین لؤلؤ) مەترسـییەکی گـەورەی لـەم پێوەنـدی و ڕێککەوتنـە دوو قۆڵییـەی نێوان هەولێر و بەغدا کەوتە دڵ. لەبەر ئەوە، بەهەموو هێز و توانـای خـۆی کەوتـە کۆشـش بـۆ تێکـدانی و بـۆ دڵڕەشـکردنی خەلیفـە (الناصـرلدین الله)، بـەڵام خەلیفـە نەخلیسکا، وەلێ بە ئاگا هاتەوە و کەمێك کەوتە دووربینی، لەگەڵ ئەوەشدا، خەلیفە پشتگیری لەو هاوپەیمانییە دووقۆڵییەی نێوان سەرداری هەولێر و مـەلیکی ئـەییوبی (عیـسی)ی سـەرداری دیمەشـقدا دەکـرد، ئەمـەش لەکاتێکـدا بـوو کـە خـەلیفـە لەگـەڵ (الملـك الکامـل)ی ئـەییوبیی سـەرداری میـسردا لێـك نیگـەران بـوون بـەهۆی ئـەو سـووکایەتییەی کـە کـوڕی ئـەم مەلیکـە - سـەرداری یەمـەن - بـە مـیری حاجییـانی عیراقی کردبوو، لەبەر ئەوە خەلیفە لە (الملك الکامل) و لە هاوپـەیمانی ئـەم مەلیکە و لـە (الملـك الاشـرف)ی برایـشی نیگـەران بـوو، ئـەنجام هاوپەیمانەکـەی (بدرالـدین لؤلؤ)یشی گرتەوە. خەلیفە نامەی بـۆ (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) نـارد و ئـەم بـارە نوێیەی بـۆ ڕوون کـردەوە، ئنجا هـەردووکیان پێوەنـدییان بـە سـەرداری دیمەشـقەوە کرد[1].

لەگـەڵ ئەوەشـدا، خەلیفـە پـشتگیری لـەو ڕێکارانـە دەربـڕی کـە (بدرالـدین لؤلـؤ) لەبارەی دانـانی مـیرە منداڵـەکان لەسـەر تـەختی حوکمی موسـڵ پێـڕەوی کردبـوو[2]، بەوەش (عمادالدین زەنگی)ی زاوای (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی لـە تـەختی موسـڵ

ابن العماد الحنبلي، شذرات الذهب، ٥/ ٧٢.

[1] الكامل ١٢/ ٤٦٢.

[2] هـ. س. ١٢/ ٣٣٤.

بێبەش کردبوو، کە ببووە هۆی تێکچوونی پێوەندی و پەیدابوونی دوژمنایەتی لەنێوان سەرداری هەولێر و موسڵدا، وەك پێشتریش باسمان کرد.

ئەم خەلیفەیە لەساڵی (٦٢٢ك/ ١٢٢٥ز)دا مرد، کاتێ کە دوژمنایەتی نێوان هەولێر و موسڵ گەیشتە ئەوپەڕی توندی. (بدرالدین لؤلؤ) لەوە دەترسا خەلیفەی نوێ (المستنصر بالله)[1] (٦٢٣ - ٦٤٠ك/ ١٢٢٦ - ١٢٤٢ز) پشتی تێ بکات و دەستی لێ بەربدات. لەبەر ئەوە نامەی بۆ دەنارد و خۆی لێ نزیك دەکردەوە تا لە (موزەففەرەددین گۆگبوری) هەڵیگێڕێتەوە و بیکات بە دوژمنی. دەیویست وا لە خەلیفە بگەیێنێ کە ئەو میرە بە قسەی ناکات و ملی بۆ کەچ ناکات. لەو نامانەدا کە (ضیاءالدین ابن الأثیر) لە تەلاری موسڵ دەینووسی، لە نامەیەکیاندا نووسرابوو کە سەرداری هەولێر ویستوویەتی دەوڵەتی غەیرە عەرەب (الاعاجم) بهێنێتەوە هەولێر و بەئاشکراش باسی کردووە و ڕێگای پێ داوە - هەرچەندیشە گیر و، چاوبرسییە - بەڵام لە گەنجینە پڕەکانی کۆمەکیشی پێ کردووە[2]. لەوەش زیاتر دەڕواو دەڵێت: (موزەففەرەددین گۆگبوری) دوژمنانی خەلیفەی لە ناوچەکە خڕ کردووەتەوە و بەنیازە هێرشیان پێ بکاتە سەر بەغدا و دەڵێت: سەرگەورەی خواریزمی گاڵ داوە و، سەرگەورەی خۆراسانیشی لە خەلیفە ڕاست کردووەتەوە[3].

وادیارە، (بدرالدین لؤلؤ) لەم درۆ و دووزمانییەدا سەرکەوتووە و خەلیفەی بەلای خۆیدا کێش کردووە، ئەوەتا، (الحموي) دەڵێت: خەلیفە نامەیەکی نارد بۆ سەرداری موسڵ، پشتگیری لێ دەکات دژ بە (موزەففەرەددین گۆگبوری) و بەڵێنیشی دەداتێ هەموو یارمەتییەکی بدات[4].

---

[1] بەر لە (المستنصر بالله) (الظاهر بامرالله)ی باوکی، خەلیفە بوو، بەڵام لە دەمانگ زێتری نەخایان. لە ڕەجەبی ساڵی (٦٢٣ك/ تەمووزی ١٢٢٦ز) مرد، بنۆڕە: الكامل ١٢/ ٤٥٦.

[2] ضیاء الدین ابن الأثیر، رسائل ابن الأثیر، ص ٧١.

[3] م. ن. ص.

[4] الحموي، التأریخ المنصوري، ٣٢٤.

بـەڵام پاشـان خەلیفـە بایدایـەوە بـەلای سـەرداری هـەولێردا، پێدەچـێ سـەرداری هەولێر دبلۆماسییەتێکی عاقڵانەی گرتبێتە بەر کە خەلیفە چاو بە ڕەفتاری خۆیـدا بەرامبەر بەو بخشێنێتەوە و بۆی دەرکـەوتبێ کـە سـەرداری هـەولێر بێتاوانـە و لـەو تۆمەتەی کە (بدرالدین لؤلؤ) داویەتییە پاڵی بێبەرییە. ئەم بادانەوەیەی خەلیفـەش لەوەوە هاتووە کە خاڵێك لەخاڵەکانی ئەو ڕێککەوتنەی ساڵی (٦٢٦ك/ ١٢٢٩ز)ی نێـوان خەلیفە و سوڵتانی خواریزم (جلال الدین منگبرتی) ئەوەی تێدایە کە خەلیفە داوای لەم سـوڵتانە کـردووە دەسـت بـۆ زەوی و زاری میرەکـانی ناوچـەکە درێـژ نـەکات، کـە (موزەففەرەددین گۆگبوری)یش یەکێکە لەو میرانە، چونکە ئەوانـە سـەر بـە دیـوانی خەلافەت و دەسدای ئەون[١].

پێوەنـدیی دۆسـتانەی نێـوان هـەولێر و بەغـدا دەوامـی کێـشا، نـەخوازەلا هـەموو ناوچەکەش سەرلەبەری کەوتبووە بەر مەترسـیی مـەگۆلان و، چـەندین سـاڵیش بـوو پەلاماریان دەدا و هێرشیان دەهانی. ئـەمارەتی هـەولێریش لـەو پـەلامار و هێرشـانە سەر سەلامەت نەبوو، بەڵکو کاری لە بەرگری و لە توانـستی هـەولێر کردبـوو، لەبـەر ئـەوە، سـەرداری هـەولێر وەهـای بەچـاکتر زانـی بەرگرییـەکی هاوبـەش لـەدژی ئـەو دەستدرێژکارانە ڕێك بخرێت. هەولێر هەند لاواز و کەم هێز ببـوو، هەنـدێ گرووپـی چـەتە و ڕێگـر پـەلاماری دەوروبـەری شـارەکەیان دەدا. (ابـن الأثـیر) دەڵێـت: لەسـاڵی (٦٢٧ك/ ١٢٢٩ز)دا، میر (شمس الدین سونج) پەیـدا بـوو. ئـەو کابرایـە سـەرۆکی ئێڵـی (قشیالوا)ی تورکمانە، دۆست و لایەنگرانی خۆی کۆ کردەوە و گاڵیانی دەدا لەناوچەی نێوان هەولێر و هەمەداندا[٢] بکەونە تالان و بڕۆ و ڕێگا بڕین و چەتەیی و تێکـدانی ئاسـایش و ئـارامی، تـا قـەڵای (سـارۆ)[٣]شـیان داگـیر کـرد، قـەڵای (سـارۆ) قەڵایـەکی

---

[١] النسوي، سیرة السلطان جلال الدین منکبرتي، ص ٣٠٤.

الجویني، تأریخ جهانشكاي ٢/ ١٥٥. عباس اقبال، تأریخ مفصل ایران، ص ١٣.

[٢] الکامل ١٢/ ٤٩٣. مفرج الکروب ٤/ ٣٠٦.

[٣] (سـارۆ): جێگـای ئـەم قەڵایـەمان لـە کتێبگـەلی وڵاتگەڕانـدا نەدیتـەوە، بـەڵام کـەوتبووە نزیـك روویندوز (ڕەواندزی ئێستا) وەك لە قسەکانی (ابن الأثیر)ەوە دەردەکەوێت، ١٢/ ٤٩٣.

سەختی ناوچەی هەولێر بوو (عزالدین محمد الحمیدي) کە بەرپرسی قەڵاکە و یەکێك بوو لە گەورە میرانی (موزەففەرەددین گۆگبوری)[1]، ئەویشیان کوشت. ئنجا، سەرداری هەولێر، خۆی، بەرەنگاریان بووەوە، وەلێ نەیتوانی قەڵاکەیان لێ بسەنێتەوە، داگیرکاران خۆیان لە قەڵاکەدا قایم کردبوو، (موزەففەرەددین گۆگبوری)، ناچار، تەبایینامەیەکی لەگەڵیاندا مۆرکرد و قەڵاکەی بۆ ئەوان بەجێ هێشت. (شمس الدین سونج) قەڵای (رویندز)[2]یشی داگیر کرد کە قەڵایەکی قایمکاری ناوچەکەیە.

ئەم غەڵەبەو سەرکەوتنانەی ئەم گروپە لە دەوروبەری هەولێردا بەدەستیان هێنا، (موزەففەرەددین گۆگبوری) ناچار کرد پێوەندییەکانی لەگەڵ خەلیفەدا چاکتر بکات، نەخوازەلا کە مەترسیی مەگۆلانیش ڕۆژ بە ڕۆژ زیاتر دەبوو[3]. ئەم هەموو ڕووداوانە کارێکی وەهای کرد پێوەندیی نێوان سەرداری هەولێر و خەلیفەی بەغدا زیاتر توند و تۆڵتر ببێت و، لەساڵی (٦٢٨ك/ ١٢٣٠ز)دا، (موزەففەرەددین گۆگبوری) سەردانێکی خەلیفەی کرد لە بەغدا، ئەو سەردانە دەنگی دایەوە و بوو بە نیشانەی ئەوپەڕی پێوەندی و دۆستایەتی.

[1] (ابن الأثیر) ناوی ئەم میرە لە نوسخەکەی چاپی (دار صادر ـ بیروت، ساڵی ١٩٦٦)دا نابات، کە ئێمە پشتمان پێی بەستووە، وەلێ لە نوسخەکەی (مطبعة الاستقامة ـ القاهرة)دا کە لە (الکامل ٩/ ٣٨٢)ەوە وەریگرتووە ناوی دەبات. ئەم میرە یەکێك بوو لە گەورە میرانی (الملك الاشرف الأیوبي)، بەڵام لێی جیابووەوە و خۆی گەیاندبووە لای سەرداری هەولێر. بنۆڕە: لاپەڕەی (١١٩).

[2] ابن الأثیر، وەسفی قەڵای رویندز (رەواندز) دەکات، دەڵێت: چاکترین و سەختترین قەڵایە، کە وێنەی نەبووە. ئەوکات سەر بە ئازەربێجان بووە: (الکامل ١٢/ ٤٩٣. (یاقوت الحموي)یش هەروەها دەڵێت: معجم البلدان ٣/ ١٠٥.

[3] محمد رضا الشبیبي، مؤرخ العراق ابن الفوطي، جـ٢، ص ١١.

سەردانەکەی بەغدای[1] ساڵی (٦٢٨ك/ ١٢٣٠ز)ی موزەففەرەددین گۆگبوری

دوای پتەوبوونی پێوەندیی دۆستانەی نێوان ئەمارەتی هەولێر و خەلیفەی بەغدا، خەلیفە (المستنصربالله) داوەتی (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی کرد، بۆ بەغدا. بەو نیازەش خەلیفە، هەر یەکە لە (محي الدين يوسف ابن الجوزي)[2] و (سعدالدين حسن ابن الحاجب علي)ی لە ساڵی (٦٢٧ك/ ١٢٣٠ز)[3]دا نارد بۆ هەولێر کە خەلیفە بەنیازە میواندارییەکی بکات لە بەغدا. سەرداری هەولێریش بەسوپاسەوە ڕەزامەندیی دەربڕی و، فەرمانی دا، گەورە پیاوانی تەلار بکەونە خۆ و ئامادەبن. کاروان، لەمانگی موحەڕەمی (٦٢٨ك/ تشرینی دووەمی ١٢٣٠ز)دا کەوتە ڕێ و (موزەففەرەددین گۆگبوری) کلیلی هەولێر و هەموو قەڵاکانیشی لەگەڵ خۆی برد کە پێشکەشی بکات بە خەلیفە[4] وەك ڕادەستدانێکی پێشەکیی ئەمارەتەکەی و، بەستنیشی - دوای مردنی خۆی - بە مەملەکەتی خەلیفەوە.

---

[1] ئەوە دووەم جار بوو، (موزەففەرەددین گۆگبوری) بە میوانی بۆ بەغدا بچێت. جاری یەکەمیشی ئەوەبوو کە لە تەختیان خست و لە هەولێریش دەریانکرد. کەچی هەندێ لە مێژوو نووسان ئەم سەردانەی (٦٢٨ك) دەکەنە سەردانی یەکەم.. بنۆڕە:

أ- الحوادث الجامعة، ص ١٩. دانەری ئەم کتێبە دەڵێت: " موزەففەرەددین گۆگبوری بەر لەوە، بۆ بەغدا نەچووە".

ب - ابن كثير، البداية والنهاية، ١٣/ ١٢٩. ئەمیش لە (الحوادث الجامعة) دەگێڕێتەوە، بنۆڕە: جـ - عباس العزاوي، العراق بين احتلالين ١/ ٢١٦. ئەوەش بزانە کە ئەم (العزاوي)یە لە لاپەڕەیەکی پێشتردا دەڵێت: ئەمە سەردانی یەکەمێتی، د. ناجي معروف، تأريخ علماء المستنصرية، ص ٧٨.

هـ - د. محمد صالح داود القزاز، الحياة السياسية في العراق في عهد السيطرة المغولية، ص ٧٣.

[2] ئەم (محي الدين يوسف)ە، کوڕی مێژوو نووسی بەناوبانگ (ابو الفرج عبدالرحمن بن علي (ابن الجوزي) یە (ت ٥٩٧هـ). کە خاوەنی کتێبی (المنتظم في تأريخ الامم) و کتێبی دیکەی زۆریشی هەیە. (محي الدين يوسف) کەسێك بوو لە پیاوە گەورەو ناودارەکانی تەلاری خەلیفە و، پلەی کوێخایەتیی تەلاری لە ساڵی (٦٤٢ك)دا لە سەردەمی خەلیفە (المستعصم)دا هەبوو: مرآة الزمان ٨/ ٧٤٧.

[3] الحوادث الجامعة ص ١٩.

[4] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان ٨/ ٦٨١. الذهبي، مخطوط تأريخ الاسلام، ورقة ١٨٣.

دەمێ (کاتێ) میوانەکان لە بەغدا نزیك بوونەوە، هێشتا قۆناغێکیان مابوو بگەنە شوورە[1] و دەرگای شار، ئا لەوێدا پێشوازییەکی گەورە و گەرمیان لێ کرا. (فخرالدین احمد بن مؤید القمي)ی جێگری وەزیری خەلیفە، سەرگەورەی پێشوازیکاران بوو، میر و قازی و مەلا و هەموو کارمەندانی گەورەی تەلاری (المستنصر) وەپیر میوانەکانەوە هاتبوون، پاشان هەموو پێکەوە چوونە ناو شاری بەغدا، کە گەیشتنە عەتەبەی دەرگای پاسەوان (باب النوبي)[2]، (موزەففەرەددین گۆگبوری) دابەزی و عەتەبەکەی ماچ کرد، ئەوجا هەموویان بەرەو خانووی خەلافەت کەوتنەڕێ[3].

خەلیفە فەرمانی دابوو، میوانەکەی ببرێتە تەلاری (التاج)[4] لەسەر ڕووباری دیجلە. هەرچی دەست و پێوەندەکانیشە بەسەر چەند ماڵێکدا دابەش کران (داکران)". پاش ئەوەی میوانان ماندوویان حەسایەوە، خەلیفە (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی بۆ ئەنجومەن بانگ کرد، ئەمیش خۆی و میرەکانی چوون و خاکەکەیان ماچ کرد. سەرداری هەولێر، بە پەیژە وەسەر کورسییەك کەوت بەخۆی و جێگری وەزارەت و کوێخای تەلارەوە، پەردە لادرا و، میوان سڵاوی لە خەلیفە کرد و، ئایەتی "اکملت لکم دینکم واتممت علیکم نعمتي"[5]ی بەگوێی خەلیفەی عەباسیدا هەڵ دا. خەلیفە، سڵاوی سەندەوە و، ئایەتی: "انك الیوم لدینا مکین امین"[6]ی بەسەردا خوێندەوە.

---

[1] شوورەکەی باکووری قەڵاکەیە، دەوری بەغدای دابوو، تا دەگەیشتە سەر دیجلە و لە (الباب الشرقی)دا دەکۆژایەوە (کۆتایی دەهات): الحوادث الجامعة، ص ٢٠.

الهامش للمحقق الدکتور مصطفی جواد.

[2] (باب النوبي)، بنۆڕە لاپەڕەکانی دوای لاپەڕەی ١٥٢، پەراوێزی (٣).

[3] الحوادث الجامعة ص ٢٠.

[4] ناودارترین تەلاری (دارالخلافه)یە لە بەغدای لای ڕۆژهەڵات. لەسەر کەناری دیجلە، لە سەردەمی (الرشید)دا، (جعفر بن یحیی ابن خالد ابن برمك) بنیادی ناوە: معجم البلدان، ماده تاج ٢/ ٣ ـ ٥.

[5] القرآن الکریم، سورة المائدة، الآیة (٣). واتا: (ئەمڕۆ ئایینەکەتانم بۆتان تەواو کرد و، بەرەکەتی خۆشم بەسەرتانا گەیاندە جێ).

[6] القرآن الکریم، سورة یوسف، الآیة (٥٤). واتا: (تۆ، ئەمڕۆ لەلای ئێمە پشتئەستووری، دڵنیابە).

(موزەففـەرەددین گۆگبـوری)یـش چـەندین جـاران خاکەکـەی مـاچ کـرد[1]. پاشـان سوپاسی ئەو زیافەتەی خەلیفەی کرد.

ئیـدی، دوای تـەواو بـوونی ئـەم ڕێوڕەسمـە، خەلیفـە خـەڵات و دیارییـەکی زۆری پێشکەش بـە سـەرداری هـەولێر کـرد. دوو شمـشێر و، ئەسـپێکی زینـزێڕ و بنزینێـك (کنبـوش)[2] و بەرسـنگێکی (مـشدة)[3] ئاوریـشم و کیفێکـی قایـشی (سـیر)ی بـە دوو ئاڵای[4] زێڕ نەخشەوە[5] تێدا بـوون. پاشـان (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) لـە دەرگـای (القائمي)یـەوە کـە دەکەوێتـە سـەر ئـاوە پاکەکـە و دەرگـای (التمـر)[6]یـشی پێـدەڵێن، لەوێوە چووە دەرەوە.

سەرداری هەولێر، لەو ماوەیەدا کە لەبەغدا بوو، زیارەتی جێگا ئاینییەکانی کرد و، ڕووی لـە هـەر جێگەیـەك[7] کردبـا زیافـەت و ئاهـەنگی گـەورە بـۆ خـۆی و دەسـت و پێوەنـدەکانی دەگێـڕدرا. پاشـان میوانییـەکی تـری بـۆ لای خەلیفـە بـۆ سـازدراو کـە گەیشتە دیوەخانی خەلیفـە، خەلیفـە پێیگـوت (چـیی پـێ خـۆش بـووە و حـەزی بـە چییە)، (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) ئـەمجارەش عەردەکـەی لـستەوە و کەوتـە دۆعـا بۆکردنی و ئەم ئایەتەشی بۆ خوێندەوە: "یـا لیـت قـومي یعلمـون بمـا غفـر لـي ربـي

[1] الذهبي، مخطوط، تأريخ الاسلام، ورقة: ١٧٦.

[2] (کنبوش ـ البرذعة) واتا: (بن زین) یان (ئارەقگیر) پارچە لبادێکە لـەبن زینـەوە دەخرێتـە سـەر پشتی ئەسپ: أدي شير، الألفاظ الفارسية المعربة، ١٣٨.

[3] مشدة: بەرسنگ ـ بەرسینە، وەك ملوانکە دەکرێتە ملی ئەسپ، کەمێك بەرسنگی دەگرێتەوە، بۆ جوانییە: الحوادث الجامعة ـ هامش ص ٢١.

[4] (سنجق) = ئاڵا، القلقشندي، صبح الاعشى ٥/ ٤٥٨. أدي شير، ص ٩٥.

[5] الحوادث الجامعة، ص ٢١. الذهبي، تأريخ الاسلام، ورقة ١٧٦.

[6] باب التمر، او باب سوق التمر، دليل خارطة بغداد، ١٥٨.

[7] الحوداث الجامعة، ص ٢٢.

وجعلني مـن المكـرمين"[١] پاشـان، زيـل و بـەم (الكوسـات)[٢]ی بـۆ لێـدرا، ئنجا شەسـت هەزار دیناری پێدرا بۆ ئەرکومەسرەفی ڕێگا و خەرجی دەست و پێوەندەکانی[٣]. پاش تەواو بوونی زیارەت ئنجا، چوو بۆ دایەرەی وەزارەت، پاشان بۆ گەڕانی نـاو بەغـدا و، سەری لەو چادرگایەش دا کە بـۆ سـەربازەکانی لـە دەرەوەی شـوورەی بـازاڕی سـوڵتان سازدرابوو[٤].

ئـەو سـەردانە بیـست ڕۆژی خایـان[٥]. بـە حورمـەت و ڕێزێکـی زۆرەوە بـە ڕێخـراو گەڕایەوە بۆ وڵاتی خۆی[٦] و، هەردوو نوێنەرەکەی خەلیفە: (محي الـدين يوسـف ابـن الجوزي) و (سعدالدين حسن بن الحاجب علي) بەگەڵی کەوتن و تا ماوەیەکیش لـەلای مانــەوە. پاشــان گەڕانــەوە بــۆ بەغــدا و بــە خەلیفــەیان گــوت: (موزەففــەرەددین گۆگبوری) سوێندی میران و گەورەپیاوانی خەڵکی وڵاتەکەی دا کە بۆ خەلیفە ملکەچ بن و، کە مردیش هەولێری ڕادەست بدەن[٧]. سەرباریش خوتبەی کوڕانی (العـادل)ی ئـەییوبیی وەسـتاند و، دەسـدایی خۆیـشی لەگـەڵ (الملـك الكامـل محمـد)ی سـەرداری میـسریش بـڕی و، خوتبـەی بـەناوی خەلیفـە کـرد و دەسـدایی خۆیـشی بـۆ خەلیفـە ڕاگەیاند[٨].

---

[١] القرآن الكريم، سورة يس، الآيـة (٢٧): واتـا خۆزگـە قەومەکـەم دەيـانزانی کـە خـوا بـە چـی لێم بووردووە و سەرمی بەرز کردووەتەوە.

[٢] بنۆڕە پەراوێزی ژمارە (٣)ی دوای لاپەڕەی (١١٥) لێکدانەوەی (الكوسات).

[٣] الحوادث الجامعة، ن. ص. الذهبي، مخطوط "تأريخ الاسلام"، ورقة ١٧٦.

[٤] باب سوق السلطان: (باب المعظم)ی ئێستا. ئەم بازاڕە لە (ساحة الميدان)ی ئێستاوە دەیگرتـەوە تـا (المدرسة المستنصرية). (سوق الثلاثاء) یان پێدەگوت: دليل خارطة بغداد، ص ١٦٠.

[٥] ابن الفوطي، تلخيص مجمع الآداب، ط/ لاهور، جـ ٥، ص ٥٩٠.

[٦] ابن كثير، البداية والنهاية، ١٣/ ١٢٩.

[٧] الحوادث الجامعة، ص ٢٣.

[٨] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٨/ ٦٨١.

(ابن كثير) له باسى ئەم میوانێتییەدا دەڵێت: شەرەفێك بوو بۆ سەرداری هەولێر، هەموو مەلیکەکان خۆزگەیان بۆ دەخواست و، ئەوانیش دەیانویست زیارەتێکی وەك ئەوەی ئەو بکەن و بەو شەرەفە بگەن، بەڵام بەختیان نەیبڕی[1].

بێگومان ئەو سەفەرەی بەغدا، پێوەندیی نێوان هەولێر و بەغدای لە هەموو وەختێك پتەوتر کرد. ئیدی سەرداری هەولێر، وێڕای ئەوەش کە پیر ببوو بەڵام خەلیفە بەچاوی فەرمانداریکی لێوەشاوە و شایان لێی دەڕوانی و لە هەموو کەسێك زێتر پشتی پێی قایم بوو، بەدۆستی ڕۆژی تەنگانەی دادەنا. سەرچاوەکانیش دەڵێن؛ لەو هێرشەشدا بەشداریی کرد کە خەلیفە بردییە سەر ئەو مەگۆلانەی وڵاتی ئازەربێجانی نزیك بە ئەمارەتی هەولێر و مەملەکەتی خەلیفەیان وەژێر پێ نابوو، سەرباری ئەوەش وڵاتی شارەزووریشیان - کە (عماد الدین زەنگی)ی زاوای (موزەففەرەددین گۆگبوری) حوکمی دەکرد - تەنگاو کردبوو، (جلال الدین منکبرتی)ی سولتانی خواریزمیش کە لە ساڵی (٦٢٨ك/ ١٢٣٠ز)دا کوژرا ئیدی ئەو بەربەستەش لە ڕێگەی کشانی مەگۆلاندا نەمابوو، چونکە ئەو (جلال الدین)ە وەك دیوارێك ڕێگای لێ گرتبوو[2].

خەلیفە کەوتە خۆ و، سەرباز و لەشکری تەیار کرد، (جمال الدين قشتمر)ی سەرلەشکرەکەی خۆی، کرد بە فەرمانداریان[3]. ئەوجا کردیە سەر وڵاتان کۆمەکییان

---

[1] ابن كثير، البداية والنهاية ١٣/ ١٢٩. ئەوەی جێگەی ڕامان و شایانی پرسیارە ئەوەیە، کە (ابن الأثير) باسی ئەم سەفەرەی سەرداری هەولێر ناکات، سەیرەکەش لەوەدایە، ئەو سەروەر، مێژووەکەی دەنووسی کە تا کۆتایی ساڵی (٦٢٩ك)یش لەسەر نووسینی هەر بەردەوام بوو، بەڵکو تا کۆتایی مانگی سەفەری ساڵی (٦٢٩ك)یش (کانونی یەکەمی ساڵی ١٢٣١ز) هەر بە نووسینەوە خەریك بوو: ... بنۆڕە: الكامل ١٢/ ٥٠٤.

[2] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان ٨/٦٧٠. الذهبي، العبر، ١١٣/٥.

رشيدالدين فضل الله الهمداني، جامع التواريخ، مجلد/٢، جـ ١، ص ٢٩٩.

النجوم الزاهرة، ٢٧٧/٦. الغساني/العسجد المسبوك، ص ٣٢٠.

[3] ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق لسنة ٤٩، ص ٧٣٧.

پێبکەن. لەو دەمەدا بوو، لەپڕ نوێنەری (موزەففەرەددین گۆگبوری) بە هەڵەداوان گەیشتە بەغدا و هانای بۆ خەلیفە برد کە مەگۆل گەیشتوونەتە وڵاتەکەی و گوندەکانیان تاڵان کردووە و خەڵکێکی زۆریشیان کوشتووە. بگرە لە کۆتایی ساڵی (٦٢٨ك/ ١٢٣١ز)دا چوونە ناو شاری هەولێریشەوە - وەك ابن الأثير دەڵێ - خراپەکاری و بێئابڕووییەکی ئەوتۆیان لە شارەکەدا کردووە، لەوە پێش نەکراوە و نەبیستراوە[1]. هەندەشیان لە خەڵکەکەی کوشتووە مەگەر هەر خوا بزانێ چەندن[2]. ئەوجا، ملیان نا لە (کرخینی)، واتا کەرکوك و، لەوێشەوە گەیشتنە داقوق و خەڵکێکی زۆریشیان لەو دوو شارەدا کوشت[3].

(جمال الدين قشتمر)ی فەرماندراری لەشکرەکانی خەلیفە، بەخۆی و سەرباز و میرەکانیترەوە بەرەوباکوور کەوتەڕێ تا لەگەڵ لەشکرەکەی (موزەففەرەددین گۆگبوری)دا یەك بگرنەوە و گرووپە مەگۆلەکانی ئەم ناوچەیە لەناو ببەن. هەردوو لاش، (لایەنی خەلیفە و لایەنی هەولێر) لەلای قەڵای کەرخینی (کەرکوك) کۆبوونەوە و چادرگایان لێ هەڵدا، بەڵام هیچ ئاسەوارێکی مەگۆلیان نەدیت. بەهەر حاڵ، تا ماوەیەکی زۆریش، لەوێ چاوەڕوانیان کرد تا بێزاربوون. ئەم چاوەڕوانی و بێزارییەش بووە هۆی پێکدادانی هەردوو لەشکری خەلیفە و لەشکری سەرداری هەولێر و، هەندێ کوژراو و برینداریشی لێ کەوتەوە، ئەگەر پیاوەتی و ئاقڵی و هێوریی (جمال الدين قشتمر) نەبوایە ئەنجامێکی خراپتری لێ پەیدا دەبوو، ئەو نەیهێشت خوێنی زێتر بڕژێ. ئەوەبوو خۆی کرد بە دەوارەکەی (موزەففەرەددین گۆگبوری)دا، کەچی سەیری کرد، وا، خۆی بۆ شەڕ ئامادە دەکات، ئەوجا، هێوری کردەوە و هێنایەوە سەرخۆی و دەستی کرد بە گلەیی و سەرزەنشت، پاشان دڵی

---

[1] الكامل ١٢/ ٥٠١. مفرج الكروب ٤/ ٣٢٨.

[2] المقريزي، جـ ١، ص ٢٤١.

[3] الكامل، ص. ن. مفرج الكروب ٤/ ٣٢٨.

دایـەوە و بـەزمانی شـیرین کەوتـە ئامۆژگـاری و ئاشـتکردنەوەی. بـەو جـۆرە ئـاگری شەڕەکەی کوژاندەوە و نەیهێشت بتەنێتەوە[1].

کاروان لە کەرخینیەوە بەرەو شارەزوور کەوتـەڕێ و گەیـشتە موغـان[2] لـە ڕۆژاوای شـارەزوور کـە مەترسـیی مـەگۆلی لەسـەر بـوو[3] چـونکە مـەگۆل گەیـشتبوونە (سـامیان)[4] کـە گوندێکـە لـە گونـدەکانی هەمـەدان. لەشکری ئیـسلام لـە تینوێتیـدا پەرێـشان بـوون، ئاویـان پـێ نـەمابوو، هەنـدێکیش لـە سـەربازەکان لـە بـێ ئاویـدا خنکان و مردن، سـەرداری هـەولێریش نەخۆشـکەوت و لەپاکـەوت و لەگـەڵ کاروانـدا بڕی نەدەکرد، پیریش بوو، تەمەنی هەشتا ساڵ بوو. لەبەر ئەوە لە موغان لایان دا و وەستان. سەرداری هەولێر بڕیاری دا بگەڕێتەوە بۆ هـەولێر، داوای لـە (جمـال الـدین قشتمر) کـرد کـە (شـرف الـدین علي) و مـیر (سعدالدین حـسن ابـن الحاجب علـي)ی لەگەڵدا بنێرێ، تـا، قـەڵای (خفتیـان)[5]یـان ڕادەسـت بـدات و، دوای مردنیـشی، شـاری هەولێر بگرنە دەست. (جمال الدین قشتمر) داواکـەی بـەجێ هێنـا و قایـل بـوو بـەو جۆرە (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەگەڵ هـەردوو نوێنـەرەکەی خەلیفـەدا گەیـشتنە هەولێر.

(جمال الدین قشتمر)یش نەیویست لەوە زیـاتر لـەو ناوچـە شـاخاوییەدا چاوەڕوان بێـت، لەبـەر ئـەوە، دووبـارە، بەلەشـکرەوە گەڕایـەوە[6] بـۆ کـەرخینی. پێدەچـێ ویـستبێتی لـە هـەولێرەوە نزیـك بێـت و چـاوەڕوانی مردنـی (موزەففـەرەددین

---

[1] الحوادث الجامعة، ص ٢٨.

[2] موغان، یان (موقان) وڵاتێکی ئاوەدان و شینایيە، گوندی زۆرە، لە ئازەربێجانـە، تورکمـان ئـاژاڵی تێدا دەلەوەڕێنن.. معجم البلدان ٥/ ٢٢٥.

[3] (ابن العبری) دەڵێت: مەگۆل شارەزووریان داگیر کرد. بنۆڕە: تأریخ الدول السریاني، مجلة المشرق، ساڵی ٤٩، ص ٧٣٧.

[4] (سامیان)، یان (سامین)، معجم البلدان ٣/ ١٧٨. گوندێکی هەمەدانە.

[5] خفتیان، بنۆڕە لاپەڕەکانی دوای لاپەڕەی (٩٣)، پەراوێزی (٢).

[6] الحوادث الجامعة، ٢٩.

گۆگبوری) بكات تا یەكسەر ئەمارەتەكەی بگرێتە دەست، بەڵام دوو نوێنەرەكەی خەلیفە كە لەگەڵ سەرداری هەولێر بوون، هەندەی نەبرد گەڕانەوە بۆ كەرخینی و، بە (جمال الدین قشتمر)یان گوت، (موزەففەرەددین گۆگبوری) تەندروستە و تا بڵێی باشە و هیچ نەخۆشییەكی نییە و، بەدرۆ خۆی نەخۆش خستبوو[1].

ئەگەر ئەو دوو نوێنەرەی خەلیفە ڕاستیان گوتبێ و درۆیان نەكردبێ، ئەوە، مانای وایە كە (موزەففەرەددین گۆگبوری) جامباز و درۆزن بووە و ویستوویەتی بە هەر بیانوویەك بێت، زوو بگەڕێتەوە بۆ هەولێر و لەمەیدانی شەڕ بەدوور بێت، وەلێ (كتێب وا ناڵێت) واتا ئەو زانیارییەی لەبارەی ئەو میرەوە فەراهەمە وەها ناڵێت. دوور نییە - وەكو باسیشمان كرد - پیری پێی كردبێ و بۆ هەولێر گەڕانەوەی بەچاكتر زانیبێ، یان دوای ئەم هەموو ماندووبوونە، كە گەڕاوەتەوە بۆ هەولێر لەوێ حەواوەتەوە و، چاك بووەتەوە. ڕاستیشت دەوێ سەرداری هەولێر، بەڕاستی نەخۆش بوو، ئەوەبوو، بۆ ساڵی دووەم واتا لە ساڵی (٦٣٠ك/ ١٢٣٣ز)دا كۆچی دوایی كرد.

لە لایەكی دیكەوە، دەتوانین بڵێین، دوو زەلامەكەی خەلیفە پەلەیان بوو، ئەوان بەنیاز بوون شارەكە بگرنە دەست و زوو وەریبگرن، بەڵام ئەو ئاواتەیان نەهاتە جێ، لەبەر ئەوە شارەكەیان بە شپرزەییەكی وەها جێ هێشت هەر دەتگوت دەركراون، دیارە (موزەففەرەددین گۆگبوری) جوابی دابوون (سرحهما)[2] واتا بەڕێی خستبوون و لەكۆڵ خۆی كردبوونەوە، یانیش لە بەڵێنەكەی خۆی، بۆ خەلیفە لە ڕادەستدانی هەولێر پەشیمان بووەوە. هەرچی مەگۆلیشە، ئەوە، سەرچاوەكان تەكەزی لەسەر دەكەن كە لەم گەردش و لەشكركێشییەدا هیچ شەڕێك لەنێوان ئەوان و هێزەكانی خەلیفەدا ڕووی نەدا. (جمال الدین قشتمر) خۆی و

---

[1] م. ن. ص. ٣٠.

[2] م. ن. ص.

سەربازەکانی گەڕانەوە بۆ بەغدا[1] و، مەگۆلیش، لەکوێوە هاتبوون بۆ ئەوێ گەڕانەوە[2].

٤- پێوەندیی موزەففەرەددین گۆگبوری بە (جلال الدین منکبرتي)ی دوا سوڵتانی خواریزمەوە:

پاش ئەوەی (موزەففەرەددین گۆگبوری)، پێوەندیی دۆستانەی لەگەڵ بەغدا پەیدا کرد و، بوو بە یەکێ لەو فەرمانداراانەی کە خەلیفە پشتی پێدەبەستێ، ئیدی فەرمانداریی لەشکرەکانی خەلیفەی دەکرد بۆ سەرکوتکردنی ناحەز و نەیاران، یان بۆ پاراستنی بەغدا لە مەترسی دەرەکی. (موزەففەرەددین گۆگبوری) - وەك پێشتر باسمان کرد - لەساڵی (٦١٢ك/ ١٢١٥ز)دا یاخیبوونەکەی (منکلي)ی سەرکوت کرد و، لەساڵی (٦١٧ك/ ١٢٢٠ز)یشدا، بۆ دەرکردنی مەگۆل لە ناوچەکە بەخۆی و لەشکرەوە گەیشتە داقوق.

دەوڵەتی خواریزمان[3]، کە لە هەرێمی خواریزم، لە (ماوراء النهر)[4] لەماوەی نێوان (٤٩٠ - ٦٢٨ك/ ١٠٩٧ - ١٢٣٠ز)دا دامەزرا، هێزێك بوو لەو هێزانەی دوژمنایەتیی خەلیفەیان دەکرد چونکە دوای ساڵی (٥٩١ك/ ١١٩٥ز) ئیدی بەهۆی هەڵپە و پێ لێڕاکێشانی[5] خەلیفە (الناصرلدين الله)، پێوەندیی نێوان خەلافەتی عەبباسی و

---

[1] م. ن. ص. ٣١.

[2] الذهبي، العبر في خبر من عبر ٥/ ١١٣. دول الاسلام، جـ٢، ص ١٠٢. ابن كثير، البداية والنهاية ١٣/ ١٣٢. الدياربكري، تأريخ الخميس في احوال أنفس نفيس ٢/ ٤١٤. ابن العماد الحنبلي، شذرات الذهب ٥/ ١٢٩.

[3] بۆ زێدە زانینی مێژووی ئەم دەوڵەتە بنۆڕە: نافع توفيق العبود، الدولة الخوارزمية، رسالة ماجستير مطبوعة بالرونيو لسنة ١٩٧١.

[4] م. ن. ص، ١١ ـ ١٢.

[5] م. ن. ص، ١٢/ ١١١ و، ١٢/ ١١٧.

دەوڵەتی خواریزمان کەوتە لێژی و، سوڵتان (علاء الدين محمد)[١] ببوو بە دوژمنی کاڵە لەپێی ئەم خەلیفەیە و بۆ سەرنگونکردنی تێدەکۆشا[٢]. ئەم خەلیفەیە، لەژێرەوە، پێوەندیی لەگەڵ مەگۆلاندا ساز دەدا[٣] و، بەسەر ئەم سوڵتانەدا زاڵی دەکردن[٤]. ئەم دوژمنایەتییە، لەدوای مردنی سوڵتان (علاء الدين محمد)یش و، تا ساڵی (٦١٧ك/ ١٢١٩ز)یش کە سوڵتان (جلال الدين منكبرتي)[٥]ی کوڕی هاتە سەر تەخت هەر درێژەی کێشا. وەلێ سوڵتانی نوێ، هەندە نەحەوایەوە، هەر زوو، مەگۆل ڕاویاننا و بەرەو ڕۆژاوا هەڵات و، لەوێ لەتۆڵەی ئەو دوژمنایەتییەی کە خەلیفە دەرهەق بە باوکی کردبووی، کەوتە جموجووڵ لەدژی موڵکەکانی خەلیفە. هەرچی خەلیفەیە، ئەوە، ئەویش خۆی بۆ لێدانی ئامادە دەکرد. بێگومان، شتێکی ئاساییە، هێرشێکی بەم جۆرەش بکرێتە سەر وڵاتی خەلیفە، ئەوە، سەرداری هەولێریش

---

[١] حكم علاء الدين محمد، الدولة الخوارزمية في الفترة بين ٥٩٦ ـ ٦١٧هـ/ ١١٩٩ ـ ١٢١٩ز.

[٢] نافع العبود، ص ٨٨ ـ ٩٠.

[٣] الكامل ١٢/ ٤٤٠. بنۆڕە: نافع العبود، لاپەڕەی (٩٥ ـ ١٠٥) کە گفتوگۆ لەسەر ڕاستی و ناڕاستیی ئەم تۆمەتە دەکات. هەروەها بنۆڕە: بدری محمد فهد، تأريخ العراق في العصر العباسی الاخير، رسالة دكتوراه من آداب الاسكندرية بمصر، ص ٦١ ـ ٦٣.

[٤] (خواند مير) دەڵێ: خەلیفە هەندێ لایەنی ئیسلامیی لەدژی دەوڵەتی خواریزمان گاڵ دەدا کە هێرش بکەنە سەریان، بەنموونە: دەوڵەتی (الغورية)ی بۆ ئەو مەبەستە هان دەدا کە شەڕ لەگەڵ خواریزماندا بکەن. بنۆڕە: کتێبەکەی (حبيب السير في اخبار افراد وبشر، جـ٢، ص ٦٤٥ ـ ٦٤٦. هەروەها (نافع العبود، ص ٩٢).

[٥] منكبرتی: ئاوێتەیەکە لە دوو ناو: (منكو) واتا (أبدی) یان (إلهی)، (برتی): واتا (بەخشش)، لە (بيرماك)ی تورکییەوە وەرگیراوە. ناوەکەش، ئەبێتە (عطاءالله) واتا: (خواداد) بە فارسی. بنۆڕە: الجوينی، جهانكشای ٢/ ٢٨٩. یان (هبة السماء) بنۆڕە: پەراوێزی ڕەوشی سوڵتان جلال الدين منكبرتی (ص١٦)، دەشبینین (ياقوت الحموی) پیتی (ن) لەجیاتی (ت) دادەنێت و ناوەکە دەکات بە (منكبرنی)، بنۆڕە: معجم البلدان ١/ ١٢٩. ئەمەش بزانە کە (ياقوت) لە سەردەمی ئەو سوڵتانەدا ژیاوە.

دەگرێتەوە چونکە سەرداری هەولێر دۆستایەتییەکی سخ و سفتی لەگەڵ خەلیفەدا هەبوو.

لەساڵی (٦٢٢ك/ ١٢٢٥ز)دا (جلال الدين منكبرتي) گەیشتە (تستر - توستر - شوشتر)[1] و بۆ ماوەی دوو مانگ گەمارۆی دا، بەڵام کۆیلەی خەلیفە، میر (مظفرالدين سنقر) ناسراو بە (شێوە شێر) بەری لە دوژمن گرت و شەڕێکی ئازایانەی لەگەڵدا کرد[2]. بەڵام نەیتوانی، تا سەر، بەر لە سەربازانی ئەم سوڵتانە بگرێت چونکە ئەو سەربازانە هەر خەریکی تاڵان و چەپاوڵ بوون[3]. هەروەها (جمال الدين قشتمر الناصري)ی سەرلەشکری خەلیفەش نەیتوانی هیچ بەرامبەر بەو سەربازانە بکات[4].

وێڕای ئەو هەموو سەرکەوتنەی سوڵتانی خواریزمان بەسەر هێز و لایەنگرانی خەلیفەدا، وەلێ ویستی هەڵوێستی خۆی بەرامبەر بە خەلیفە بگۆڕێت و لاپەڕەیەکی نوێی پێوەندیی دۆستانە لەگەڵ خەلیفەدا بکاتەوە، بەڵام بۆی نەچووە سەر، چونکە خەلیفە - ئەو دەمە - هێشتا لێی بەرق بوو، دڵی سارد نەدەبووەوە. لەگەڵ ئەوەشدا (جلال الدين منكبرتي) نەیدەویست پەلاماری بەغدا بدات، بایدایەوە و بەرەو باکوور کەوتە ڕێ[5].

خەلیفە داوای لە (موزەففەرەددین گۆگبوری) کرد بکەوێتە خۆ و پەلاماری (جلال الدين منكبرتي) بدات، کاتێکیش (جلال الدين منكبرتي) بەم پیلانەی زانی، دەستوبرد بەخۆی و هێزەکانییەوە گەیشتە شاری داقوق و ڕێگای لە سەرداری هەولێر بڕی، بەڵام نەیتوانی بچێتە ناو شارەکەوە چونکە خەڵکی ناو شارەکە

---

[1] تستر: بە عەرەبی، (شوشتر)ە، گەورەترین شاری خۆزستانە/ معجم البلدان ٢/ ٢٩.

[2] الكامل ١٢/ ٤٢٦. نصرت الله مشكوتى، "أز سلاجقه تا صفويه"، ص ١٥٥.

[3] الكامل م. ن. مشكوتى، أز سلاجقه، ١٥٦. عباس اقبال، تأريخ اقبال، تأريخ مفصل ايران، ١/ ١١٥.

[4] الجوينى، جهانكشاى ٢/ ١٥٥. عبدالحميد آيتي، تحرير تأريخ الوصاف ٢٣٨، الهمداني، جامع التواريخ ١/ ١٩٤.

[5] الكامل ١٢/ ٤٢٧. مفرج الكروب ٤/ ١٤٤.

کەوتنــە بــەرەڤانیکردن و نەیانهێــشت بــچنە نــاو شــارەکەیانەوە. بەمــەش ســوڵتانی خواریزمان تووڕە بوو، فەرمانی دا گەمارۆی شارەکە بدەن، بەو جۆرە شەڕی شوورەی شار دەستی پێکرد و، بەرەڤانیکارانی شار سەرکەوتنە سەر شوورەکان و دەستیانکرد بە شەڕی دژ بەهێرشهێنان و بە جنێودان، هەندێکیشیان ورەیان بەبەر جەنگاوەراندا دەکــرد و غیرەتیــان دەنانەبــەر بــۆ شــەڕ و پاراســتنی شــارەکە، ســوڵتان ئــەمجارە بەتــەواوەتی دای لــە دڵــی و لــە ڕقــان بەرچــاوی تاریــك بــوو، کەوتــە کوشــتارێکی دڵڕەقانە و ورەپێبەردان و بە زۆرەملێ و بە کوتەك ناو شاری داگیر کرد[1].

مەبەســتی خەلیفــە ئــەوەبوو ئــەو دوژمنــەی بــە دوو هێــزی گــەورە گــەمارۆ بــدات، (موزەففەرەددین گۆگبوری) لە باکوورەوە و، (جمال الدين قشتمر)یش لە باشوورەوە کــە هــەردوولای لێ بگــرن و ڕێگــای دەربــازبوونی لــێ بــبڕن[2]. (موزەففــەرەددین گۆگبوری) بەنیاز بوو، لەپڕ پەلاماری سوڵتانی خواریزمیان بدات، بــەڵام ئــەو زووتــر دەستی پــێش خــست، پــێش ئــەو کەوتــە هێــرش و، دەرفــەتی لــێ بــڕی و لەشکرەکەی تێکــشکاند و، لــە مەیــدانی شەڕەکەشــدا ســەربازەکانی گرتیــان و بــەدیلی بردیانــە بەردەمی. بەڵام سوڵتان فەرمانی دا بەریدەن، سوڵتان ڕێزی لــێ نــاو داوایــان لــێ کــرد بگەڕێتەوە بۆ وڵاتەکەی خۆی، ئــەوجا (موزەففــەرەددین گۆگبــوری)یــش لــە ڕەفتــاری خۆی پەشیمان بووەوە[3] و، تەبایینامەیەکی لەگەڵیدا بەست و، بڕیــاری دا لــە قــسەی سوڵتان دەرنەچێ و ئیتاعەتی بکات[4]، ئنجا گەڕایــەوە بــۆ هــەولێر و، لــە هــەولێرەوە

[1] محمد بن احمد النسوي، سيرة السلطان جلال الدين منكبرتي، ص ١٩٣. الكامل ١٢/ ٤٢٧. الحموي، التأريخ المنصوري، ٣٠٦: دەشڵێت: (منكبرتـی هــەموو خــەڵكی داقوقی كوشـتن). سـبط ابـن الجوزي، مـرآة الزمـان ٨/ ٦٣٤. مفـرج الكـروب ٤/ ١٤٥. أبـو شـامة، ذيـل الروضـتين ١٤٤. ابـن العـبري، الحموي، مخطوط (الروض المعطار في خبر الاقطار) المصور بالميكروفيلم ورقة ١٦١ب.

[2] الجويني، جهانكشاى ١٢/ ١٥٣.

[3] عبدالمحمد آيتي، تحرير تأريخ وصاف، ص ٣٣٨. رشيد الدين فضل الله الهمداني، جامع التواريخ، ١/ ٣٩٤. نصرت الله مشكوتي (أز سلاجقة تا صفوية) ١٥٦.

[4] نصرت الله مشكوتي، "أز سلاجقة تاصفوية"، ن. ص. السيد الباز العريني، المغول، ١/ ١٦٨.

خـەڵات و دیارییـەکی[1] زۆری بـۆ ئـەم هاوپەیمانـە نوێیـەی نـارد. پاشـان سـوڵتانی خواریزمان دوای ئەوەی خەڵکی ناوچەکانی سـەرە ڕێگای هـەموویان ملیـان بـۆ کـەچ کرد ئنجا ڕووی لە چیاکان کرد و، بەرەو ئازەربێجان ملی ڕێگای گـرت لـە شـینایی و لەوەڕگاکانی شارەزوور کـە (عمادالـدین زەنگـی)ی زاوای (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) حوکمی دەکرد، لای دا - وەکو پێشتریش باسمـان کـرد - (عمـاد الـدین زەنگـی) پێـشتر، داوای تەخت و تەلاری موسڵی دەکرد و، خۆی بـە گـەورەی بنەماڵـەی ئەتابەگایـەتیی زەنگی دەزانی، ئەو بنەماڵەیەی کە (بدرالدین لؤلؤ) لە حوکمی خستبوو. (عمادالدین زەنگـی) بـە ئامـانجی خـۆی نەگەیـشت و، ناچـار بـوو، لـە ئەمارەتـە تازەکـەی، لـە شـارەزوور، کـە (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) بـۆی دابڕیبـوو، سـەری کـز بکـا و بحەوێتەوە.

(عماد الدین زەنگی) لە ناچاری و لەبەر ناڵەباریی بارودۆخەکە خـۆی کـڕ کردبـوو، لە داواکردنی موسڵ بێدەنگ ببوو، (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی خەزووریشی پشتی تێ کردبوو، بەڵام بـۆ هـەلێك دەگـەڕا، پـەلاماری موسـڵ بـدات و حـوکمی (بـدرالـدین لؤلؤ)ی زۆردار سەروژێر بکات. خـوا و ڕاسـتان، ئـەو سـوڵتانەش کـە هاتـە شـارەزوور، بەهەڵی زانی و، بڕیـاری دا ڕووی لـێ بنـێ و داوای کۆمـەکی لـێ بکات، کاتێ کـە پێـی گوت، سوڵتانی خواریزمان بەڵێنی خێری پێ دا[2]. نـەخوازەلا داگیرکردنـی موسـڵیش،

---

[1] الحموي، التـأريخ المنـصوري، ص ٣٠٦. ابـن العـبري، تـأريخ الـدول الـسرياني، مجلـة المـشرق، ن. ص. عبدالحميـد آيـتي، تحريـر تـأريخ وصـاف، ص ٣٣٨.... تـەنیا (سـبط ابـن الجـوزي) دەڵێـت: سـوڵتانی خواریزمـان دوای داگیرکردنـی داقـوق و قڕکردنـی خەڵکەکـەی، ئنجـا بـەرەو هـەولێر کەوتـەڕێ و، بەنیازبوو گەمارۆی بدات بەڵام (موزقففةرةددین گۆگبـوری) تـەنگاوی کـرد و نەیهێـشت بەڵێنیـشی پـێ دا کـە دۆسـتێتی، بنـۆڕە: مـرآة الزمـان ٨/ ٦٦٩. بـەڵام (الحميـدی) دەڵێـت: گۆگبـوری پـارە و دیارییەکی زۆری نارد بۆ سوڵتان بۆ ئەوەی داقوق جێ بهێڵێت چونکە مـوڵکی خەلیفەیـە و، بـچێت بۆ ئازەربێجان ـ کە دوژمنەکەی لەوێیە ـ ئەویش بەقسەی کردووە، بنۆڕە: مخطوط (الروض المعطار في خبر الاقطار) ورقة ١٦١ ب.

[2] الحموي، التأريخ المنصوري، ص ٣٠٧.

واتا (بدرالدین لؤلؤ) پێوەندیی دۆستانەی لەگەڵ خەلیفەی عەبباسی و لەگەڵ (الملك الاشرف الایوبی)دا کە هەردووکیشیان دوژمنی سوڵتان (جلال الدین منکبرتی) هەبوو.

ئەم سوڵتانە هاوپەیمان بوو لەگەڵ (الملك عیسی)ی سەرداری دیمەشق. ئەو مەلیکەش هاوپەیمانی (موزەففەرەددین گۆگبوری) بوو. سەرەتای سەروسەختی سوڵتانی خواریزمان لەگەڵ (الملك عیسی) لە ساڵی (٦١٩ك/ ١٢٢٢ز)ەوە دەستی پێکردبوو، واتا لەو کاتەوەی کە (الملك عیسی) بۆ هاوپەیمانێکی گەورە دەگەڕا بیکاتە پشت و پەنای خۆی لەدژی هەردوو براکەی خۆی (الملك الاشرف) و (الملك الكامل). بەڵام (الملك عیسی) نەیدەویست هاوپەیمانێتی لەگەڵ سوڵتان (جلال الدین منکبرتی)دا لەسەر حسابی خەلیفەدا ببەستێت هەر چەندە ئەم سوڵتانە خەلیفەی بە دەسکیسەی مەگۆلان تۆمەتبار کردبوو لەو نامەیەدا کە پێشتر بۆ سەرداری دیمەشقی ناردبوو[١].

پێوەندیی نێوان سەرداری دیمەشق و سوڵتان بەرە بەرە بەرەو چاکتر دەگۆڕا چونکە مەسڵەحەت و بەرژەوەندییان یەکی دەگرتەوە و ئاتاجی یەکتری بوون. نوێنەرانی سوڵتان (جلال الدین منکبرتی) لە تەلاری سەرداری دیمەشق پێشوازییەکی گەورە و گەرمیان لێ دەکرا[٢]. پاشان خزمایەتی ژن و ژنخوازیشیان کەوتە نێوان و سوڵتان (جلال الدین منکبرتی) کیژی هاوپەیمانەکەی مارە کرد[٣].

هەرچی پێوەندیی (موزەففەرەددین گۆگبوری)یە لەگەڵ سوڵتانی خواریزمان، ئەوە، تەنیا بەو نیازە بوو کە حاکمی موسڵی بۆ لەناو ببات. ئەم نیازە ببوو بە پێودانگی پێوەندییەکانی دەرەوەی لەگەڵ هەموو هێز و لایەنێکدا. ئەو بەو چاوە سەیری ئەم سوڵتانەی دەکرد کە هێزێکی تازەی بنبڕکردنی کێشەکەیە و، جێگای ئومێدە پشتی پێ ببەستێ و، ئەو و، بەخۆی و، بەسەرداری دیمەشق، بەرەیەکی بەهێز لە دژی (بدرالدین لؤلؤ) و (الملك الاشرف)ی هاوپەیمانی سازبدەن.

---

[١] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٨/ ٦٣٤. أبو شامة، ذيل الروضتين، ص ١٤٤.

[٢] الحموي، التأريخ المنصوري، ص ٣١٤ ـ ٣١٥.

[٣] مرآة الزمان، ٨/ ٦٦٩. اليونيني، ذيل مرآة الزمان، ١/ ١٤٠. ابن واصل، مفرج الكروب، ٤/ ١٧٩.

دووریش نییە (موزەففەرەددین گۆگبوری)، پێشتر، ئەم نیازەی هەر لەدڵدا بووبێ کاتێ کە بە فەرمانی خەلیفە، چوو بۆ شەڕی ئەم سوڵتانە، واتا، بە بەردێك دوو نیشانی شکاندبوو، یەکەم خەلیفەی ڕازی کرد کە بۆ شەڕی سوڵتان چووەتە داقوق، دووەمیش نیازی ئەوەبوو کە لەگەڵ سوڵتاندا دۆستایەتی پەیدا بکات، چونکە (موزەففەرەددین گۆگبوری) دەیزانی کە هەرچەندە لەگەڵ خەلیفەدا دۆستە، بەڵام خەلیفە لەبەر خاتری ئەو ناچێ (بدرالدين لؤلؤ) لەدەست خۆی بدات، کاریش بەم جۆرە بڕوات، (موزەففەرەددین گۆگبوری) ناتوانێت بەرامبەر بە دوژمنەکەی هیچ شتێك بکات. لەبەر ئەوە، نەدەبوو ئەو هەلە لەدەست خۆی بدات و، بەختی خۆی لەگەڵ ئەم سوڵتانەدا تاقی نەکاتەوە.

پێدەچێ ئەم یەکگرتنەوەیەی سیاسەتی (گۆگبوری و منکبرتی)یە وەهای لە (بدرالدين لؤلؤ) کردبێ کە سەرداری هەولێر بە پاشپیلانی خواریزمیان تۆمەتبار بکات و بۆ خەلیفە بنووسێت کە گوایا، ئەو سوڵتانی خواریزمانی هێناوە و ویستوویەتی بەسەر خەلیفەدا زاڵی بکات[1].

هەرچەندیشە ئەو تۆمەتە درۆ و بێ بنەما بوو، چونکە تەنیا بۆ پڕوپاگەندە (بدرالدين لؤلؤ) لەسەری ڕاهاتبوو تا دوژمنی خۆی لەڕووی سیاسییەوە پێ لاواز بکات، بەڵام وەهای لە خەلیفەش کردبوو کە بەچاوێکی دی سەیری هەڵسوکەوتی (موزەففەرەددین گۆگبوری) بکات، تا، کار گەیشتە ئەوەی لە ساڵی (٦٢٤ك/ ١٢٢٧ز)دا خەلیفە (المستنصر بالله) نامەیەکی دڵنیایی بۆ (بدرالدين لؤلؤ) بنێرێ و دڵی بداتەوە و ورەی بە بەردا بکات و بەڵێنی ئەوەشی بداتێ کە بێ خەم بێت و هیچ مەترسییەکی لە سەرداری هەولێریش نەبێت[2].

ڕاستیشت دەوێ، (موزەففەرەددین گۆگبوری) کە لە شەڕەکەی داقوقدا بەرامبەر بەم سوڵتانە تێکشکا و، پاشان دۆستایەتیی لەگەڵیدا سازدا، هیچ خراپەیەکی

---

[1] ابن الأثير، رسائل ابن الأثير، ص ٧١.

[2] الحموي، التأريخ المنصوري، ص ٣٢٤ ـ ٣٢٥.

بەرامبەر بە خەلیفە نەکرد. مەبەستی ئەو تەنیا ئەوەبوو هەموو لایەنێك تێبگەیەنێت کە لەدووی مەسڵەحەت و بەرژەوەندی ئەمارەتەکەی خۆی دەگەڕێت و، هەر لایەنێکیش بیەوێ پێوەندیی دۆستانەی لەگەڵدا ببەستێ، دەبێ پێش هەموو شتێك ئەمە بزانێت کە ئەو دوژمنی (بدرالدین لؤلؤ)ە.

سا، بەهەر حاڵ، لایەنە ئیسلامەکان، لەم ناوچەیەدا ببوون بە دوو بەرەی دوژمن: بەرەی یەکەم خەلیفەی عەبباسی و (بدرالدین لؤلؤ) و (الملك الاشرف) و (الملك المظفر شهاب الدين غازي)ی سەرداری میافارقین بوو، بەرەی دووەمیش بریتی بوو لە سوڵتانی خواریزمان و (الملك عیسى)ی سەرداری دیمەشق و، (موزەففەرەددین گۆگبوری) و (عماد الدین زەنگی)ی سەرداری شارەزوور و، پاشانیش هەریەکە لە (الملك المسعود رکن الدين مودود کوڕی الملك الصالح ناصرالدين محمود کوڕی نورالدين محمد الأرتقي)ی[1] سەرداری ئامەد و (ناصرالدين أرتق)ی سەرداری ماردینیش[2] هاتنە ڕیزی ئەم بەرەیەوە.

ڕاستیشت دەوێ دابەشکردنی هێز و لایەنەکان بەم دوو بەرەیە، بوو بە ئەڵقەیەکی نوێی ململانێ و دوژمنایەتی لەنێوان ئیسلامەکاندا. ئەم دووبەرەکییەش لەکاتێکدا ڕووی دا کە ناوچەکە کەوتبووە بەر هێرشی خاچدروشمان لە لایەکەوە و، بەر هێرشی مەگۆلان لە لایەکی ترەوە، کە وەك ئاگرێ لە پووشی بەردەی ئا وەها تەنیبوونەوە. لەهەمووشی سەیرتر ئەوەبوو کە هەندێ لەم لایەن و هێزانە، لە ڕقی هێزەکانی دی دەستیان کرد بە یاریدەدانی دوژمن. ئەوەبوو (الملك الكامل محمد) لە دژی براکەی خۆی کە سەرداری دیمەشق بوو، هەروەها لەدژی سەرداری هەولێر کە

---

[1] (الملك الصالح ناصرالدين محمود ابن نورالدين محمد الارتقي)ی باوکیشی لەگەڵ سەرداری هەولێر چەندین جار پەیمانیان بەستووە. لەساڵی (٦١٩ك)دا مردووە: الكامل ١٢/ ٤١٢. (الملك المسعود) تا ساڵی (٦٢٩ك) حوکمی ئامەدی کردووە، پاش خۆی حوکم کەوتە دەست (الملك الكامل)، وفيات الاعيان، ٤/ ١٧٣، ط ١٩٤٨.

[2] الكامل ١٢/ ٤٥٣. مفرج الكروب ٤/ ١٧٦. الغساني، العسجد المسبوك ٢٨٨.
Setton, V, II, P. 673.

هاوپـەیمانی خـۆی بـوو هـەروەهاش لـەدژی سـوڵتانی خواریزمـان، کەوتـە کۆمـەك و یاریدەدانی خاچدروشمان[1].

پێشتر، باسی چالاکی و جموجووڵی سەربازیی[2] ئـەم لایەنـە هاوپەیمانانـەمان کـرد، کە لەساڵی (٦٢٣ك/ ١٢٢٦ز)دا لەم لاو لەو لاوە هێرشیان دەکردە سـەر وڵاتـی دوژمنـان، ئـەوەبوو (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) هێرشـی کـردە سـەر موسـڵ[3]، (الملـك عیـسی) هێرشی کردە سەر (حمـص و حمـاە)[4] و (جـلال الـدین منکبرتـی)یـش هێرشـی کـردە سەر (خلاط) و تالانیشی کرد، بـەڵام - هـەر هـەموویان - نـەیانتوانی بگەنـە ئامـانجی خۆیان. (بدرالدین لؤلؤ) هانای بردە بەر (الملك الاشرف) و داوای لـێ کـرد کـە خـودی خـۆی بـچێت بـۆلای سـەرداری هـەولێرو لـە موسـڵی دووربخاتـەوە، ئـەوەبوو (الملـك الاشرف) لە (الرقە)وە، چووە سەر (حران) و بۆ (دنیسر)[5]، پاشان گەیشتە مـاردین و وێرانی کرد، ئنجا (الملك عیسی)ی برای نامەی بۆ نووسـی و داوای لێکـرد کـە مـاردین بـەجێ بهێڵێـت، تـا ئـەویش (حمـص و حمـاە) بـەجێ بهێڵـێ و (موزەففـەرەددین گۆگبوری)یش، موسڵ بەجێ بهێڵێت، ئەوجا، هەریەکەیان گەڕایەوە بـۆ وڵاتـی خـۆی، دوای ئەوەی کە (موزەففەرەددین گۆگبـوری) هەنـدێ زەرەر و زیـانی لـە موسـڵ دا و، شاری ماردین و هەندێ شارۆچکەشی وێران کران.

ئـەم هاوپەیمانییـە زۆر درێـژەی نەکێشا، لەبـەر جیـاوازیی ئامـانج و مەسـڵەحەتی لایەنـەکانی، هـەر زوو پـای خـست و تـا سـەر بـڕی نـەکرد، لـەدوا دوای سـاڵی (٦٢٤ك/ ١٢٢٧ز)دا (الملـك عیـسی)یـشی بەسـەردا مـرد و داوودی کـوڕی جێگـای گرتـەوە. ئـەم کـوڕەش کـە بـە (الملـك الناصـر) نـاو دەبـرا، تەمـەنی لـە بیـست سـاڵ زیـاتر نـەبوو،

---

[1] مفرج الكروب ٤/ ٢٣٣ ـ ٢٣٤. ابوالفداء ٣/ ١٣٨. المقريزي ١/ ٢٢٢.

[2] بنۆڕە، ص ١٤٥ ـ ١٥٠.

[3] الكامل ١٢/ ٤٥٣ ـ ٤٥٤. ابن كثير، البداية والنهاية ١٣/ ١١٢. الغساني، العسجد المسبوك ٢٨٨.

[4] الكامل ١٢/ ٤٥٤. ابن العديم، زبدة الحلب ٣/ ١٩٧. مفرج الكروب ٤/ ١٧٦.
Setton, V, II, P 700.

[5] دنیسر: بنۆڕە لاپەڕەکانی دوای ١٤٩، پەراوێز (٣)

نەشیدەتوانی، بە تەنیا مەملەکەتی دیمەشق هەڵسووڕێنێ، لەبەر ئەوە هانای بردە لای (الملك الاشرف)ی مامی، مامیشی هەستا دیمەشقی خستە سەر وڵاتەکەی خۆی[1]. بەو جۆرە (موزەففەرەددین گۆگبوری) ئەو هاوپەیمانە بەهێزەی پشتی پێی قایم بوو لەدەستی دا.

هەرچی (جلال الدین منکبرتی)یشە، خۆ، ئەوە بەتەنگ ئاسایش و ئاسوودەیی هەولێرەوە، هەر، نەبوو، ئەو بەرەو باکوور ملی نا و، زۆرتر بەتەمای وڵاتی گورج[2] و ئەرمەنستان بوو، سەرباری ئەوەش بەردەوام لەگەڵ مەگۆلاندا هەر لەشەڕدا بوو تا لەساڵی (٦٢٨ك/ ١٢٣١ز)دا، بە دەستی کوردێك لە گوندێکی میافارقین، لە چیاکانی ئامەد[3] کوژرا.

٥- پێوەندیی (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەگەڵ میرانی دەوروبەردا:

أ - پێوەندیی لەگەڵ (علاءالدین قراسنقر)ی سەرداری مەراغە و غەزوکردنی وڵاتی ئازەربێجان (٦٠٢ك/ ١٢٠٥ز):

(موزەففەرەددین گۆگبوری) ویستی وەك میرەکانی دی ڕەفتار بکات و هەوڵی زێدەڕۆیی بدات و وڵاتەکەی گەورەتر و فراوانتر بکات و، هەر هەلێکی بۆ ڕەخسا، بەشێك لە دەوروبەری خۆی، بۆ خۆی، دابڕێت.

---

[1] الکامل ١٢/ ٤٨٠. ابن خلکان ٤/ ١٧٣. ط ١٩٤٨. مفرج الکروب ٤/ ٢٨٨. المقریزي ١/ ٢٢٦.

[2] گورج: یان جۆرجیا. پایتەختەکەی شاری تفلیسە، کەوتۆتە ئەوبەری چیای قۆقاز.

[3] النسوي: سیرة السلطان جلال الدین منکبرتي، ص ٣٨١.

الذهبي، العبر، ٥/ ١١٤. (دول الاسلام) ١/ ١٠٢.

الدیار بکري، تأریخ الخمیس في احوال أنفس نفیس، ٢/ ٤١٤، هەواڵی کوژرانی ئەم سوڵتانە نەگەیشتە (ابن الأثیر) هەرچەندیشە لەدوی ئەم هەواڵە دەگەڕا و، لە نووسینی مێژوویش دەستی هەڵگرتبوو. لە (الکامل ١٢/ ٥٠٤)دا دەڵێت: تا دوای ساڵی (٦٢٨ك)یش هەواڵی (جلال الدین منکبرتی) ساغ نەبووەوە و، تا مانگی سەفەری ساڵی (٦٢٩ك)یش بەسەرچوو، هیچ سۆراخێکمان نەبیست.

لەساڵی (٦٠٢ك/ ١٢٠٥ز)دا (علاءالدین قراسنقر)ی سەرداری مەراغە کە لە ساڵی (٦٠٤ك/ ١٢٠٧ز) مردووە، داوای لێ کرد کە بەهەردووکیان وڵاتی ئازەربێجانی دراوسێی ئەمارەتی هەولێر داگیر بکەن (غەزوی بکەن) بە بیانووی ئەوەی کە (أبو بکر ابن البهلوان)ی سەرداری ئازەربێجان کابرایەکی بێ ڕەوشتە و ئارەقخۆرە و، کاروباری وڵاتەکەی پشتگوێ خستووە و داگیرکردنی وڵاتەکەشی ئاسان بووە و، پێی گوت: ئەوەتا میرگەلی وڵاتانی دراوسێی مرخیان لێ خۆش کردووە (تەماعیان لێ کردووە)و، بگرە، کۆیلەکانی خۆیشی ددانیان لێ تیژ کردووە، بەنموونە، ئەوەتا (شمس الدین آیتغمش)[1]ی کۆیلەی خۆی لێی یاخی بووە و چیاکان و شارەکانی هەمەدان و ئەسفەهان و (رەی)ی لێ داگیر کردووە[2].

ئەم (علاءالدین قراسنقر)ەش، لەگەڵ (ابن البهلوان)ی سەرداری ئازەربێجاندا لەسەر (قەڵایەك)[3] ململانێ کەوتبووە نێوانیان، لەبەر ئەوە ئازەربێجانی داگیر کرد. جگە لەوەش (ابن البهلوان) شەڕی لەگەڵ ئەو گورجانەدا نەکرد کە پەلاماری وڵاتی ئیسلامنشینیان دابوو تا گەیشتبوونە (خلاط) و گەلێ موسوڵمانیان لەوێ کوشتبوو، ئافرەتیان بردبوو، کاولکارییەکی زۆریشیان کردبوو. سەربازەکان و خەڵکی وڵاتەکە دژ بە (ابن البهلوان) شەڕی چاکیان کرد، کەچی ئەم کابرایە گوێی پێ نەدا و شەڕی لەگەڵیان نەکرد، بەڵکو خۆیشی کرد بەخزمیان و کچی مەلیکەکەیانیشی بۆ خۆی مارە کرد[4].

هەڵکەوتنی ئەم هەلومەرجەش کارێکی وەهای کرد، کە (علاءالدین قراسنقر) داوا لە (موزەففەرەددین گۆگبوری) بکات کە پێکەوە شەڕ لە دژی سەرداری ئازەربێجان

---

[1] آیتغمش: هاتووە، لەهەندێ سەرچاوەدا. بنۆڕە: (الراوندي)، راحة الصدور، لاپەڕەی ٥٤٨. ئەم ناوە تورکییە، مانای (بەچکەی مانگ) بە (ئای دۆغمش) دەردەبڕدرێت.

[2] الکامل ١٢/ ٢٣٧.

[3] م. ن. ص.

[4] م. ن. ص. ١٢/ ٢٤٢. ابن کثیر، البدایة والنهایة، ١٣/ ٤٢.

بەرپا بکەن و وڵاتەکەی داگیر بکەن و، پێشی گوت کە ئیشەکە ئیشێکی ئاسانە و، سەرکەوتنیشیان زامنە.

(موزەففەرەددین گۆگبوری) ئەم تەگبیرەی پێ خۆش هات و، بەلەشکرەوە گەیشتە مەراغە و لەگەڵ سەرداری مەراغەدا یەکیان گرت و، هەردووکیان ملیان نا لە تەوریز. (ابن البهلوان) لە نیازیان تێگەیشت و، بۆ کوشتاریان کەوتەخۆو، بەلام دەیزانی کە هێزی تەواوی نییە و، هەندێ لە میرەکانیشی لەگەڵیدا نەماون و، هیچی بۆ ناکرێت، وەك (ابن الأثیر)یش دەگێڕێتەوە، دەڵێت هەندێ لە میرەکانی (ابن البهلوان) خۆیان گەیاندە لای (علاءالدین قراسنقر) و ڕایانگەیاند کە ئامادەن بکەونە ریزی ئەو و، لە (ابن البهلوان) جیا ببنەوە ئەگەر ئەو بگاتە لایان[1].

(ابن البهلوان) ناچار بوو نامە بنێرێ بۆ (شمس الدین آیدغمش)ی کۆنە کۆیلەکەی خۆی و هانای بۆ بەرێت. ئەویش لە مەترسیی دەستدرێژیی ئەو دوو هاوپەیمانە تێگەیشت و، هێزێکی وای نارد بۆ لای (ابن البهلوان) کە بتوانێت شەڕفرۆشان بداتە دواوە[2]. وەلێ (دغمش) نامەیەکیشی نارد بۆ (موزەففەرەددین گۆگبوری) کە واز لەو نیازەی بێنێ و بگەڕێتەوە بۆ وڵاتی خۆی و، بەمەش داگیرکردنی ئازەربێجان دەوەستێ و سەرناگرێت. ئەم نامەیەی بە شاندێکدا نارد، گەڵێ قسەی ڕەق و هەڕەشەشی تێدابوو، نووسیبووی: ئێمە وەهامان بیستووە کە تۆ خاوەن خێر و خاوەن زانستت خۆش دەوێت و وامان دەزانی کە خۆیشت خاوەن خێر و بەدینی، بەڵام وەها دەرنەچوویت، ئەوەتا وڵاتی ئیسلام داگیر دەکەیت و تالانیان دەکەیت و فیتنە و ئاژاوە دەنێیتەوە. ئەگەر وابیت بێ ئەقڵیت، تۆ خاوەنی گوندێکیت[3]. بەلام ئێمە لە خوراسانەوە بیگرە تا (خلاط) و تا بەخودی هەولێریش دەگات، هی ئێمەیە، وابزانم لە مەبەستم تێگەیشتی. بۆ، تۆ نازانیت کۆیلە (مەمالیك)ی زۆرە؟ مەن

---

[1] الکامل ١٢/ ٢٣٧.

[2] م. ن. ص. ابن الساعي، الجامع المختصر ٩/ ١٧٥.

[3] مەبەستی لە گوند، ئەمارەتی هەولێرە. دەیەوێ لە بایەخی هێزەکانی موزةففةرةددین گۆگبوری داشکێنێ و گاڵتە بە توانستی بکات.

یەکێکم لەو کۆیلانەی، ئەگەر لە هەر گوندێکەوە یەك نۆکەری ئازا[1] وەربگرێت یان لە هەر شارێکەوە دە زەلام کۆبکاتەوە، ئەوا، چەندین جار لە لەشکرەکەی تۆ زۆرتر دەبێت. وا باشترە بگەڕێیتەوە بۆ وڵاتی خۆت، بۆیەکیشە ئەمەت پێدەڵێم تا سەرت سەلامەت بێت[2].

سەرداری هەولێر گوێی بەم هاشە و هەڕەشانە نەدا و، لەسەر پشتیوانیی (علاءالدین قراسنقر)ی هاوپەیمانی پێی داگرت (سووربوو). ئەوجا، (آیدغمش)یش بڕیاری دا دەست بخاتە ڕێگەی و، بەزۆر هێزی داگیرکاریی لەمێشك دەربکات و لەشکرێکی گەورەی ناردە سەری، لە کێشی (موزەففەرەددین)دا نەبوو، نەیتوانی خۆی لەبەریدا ڕابگرێت، ناچار، هەڵات و کەسیش بڕوای نەکرد ڕزگاری بووبێ[3]. هەر دەستوبرد بڕیاری دا خاکی ئازەربێجان بەجێ بێڵێ و بگەڕێتەوە هەولێر. (علاءالدین قراسنقر) هەوڵی دا قەناعەتی پێ بکات و بمێنێتەوە و دنەی دەدا و ورەی بەبەردا دەکرد و تەماعی ئەوەشی نایە پێش بیکات بە سەرلەشکر و، ترسیشی لەدڵ دەرکرد و پێی گوت: "میرەکانی ابن البهلوان بەڵێنیان داوە، وازی لێ بهێنن و، بێنە ڕیزی ئەمان". بەڵام بێ هوودە بوو، چونکە (موزەففەرەددین گۆگبوری) مکوڕ بوو لەسەر گەڕانەوەی بۆ هەولێر، ئەوەبوو ڕچە و ڕێگای سەختی کەژ و کێو و گەلی و دەربەندی نالەباری لەترسی هێرشی (آیدغمش) گرتەبەر و بەرەو هەولێر کەوتەڕێ[4].

بەم جۆرە، ئەم کۆششی زێدەڕۆییەی سەرداری هەولێر بەشداریی تێدا کرد شکستی هێنا و نەچووە سەر. ئەو دەیویست بەختی خۆی تاقی بکاتەوە و بەشێك لە

---

[1] نۆکەری ئازا (شحنە): ئەو پیاوانەن کە توانستی زەیتی وڵاتیان هەیە و خزمەتکاری سوڵتانن: ابن منظور، لسان العرب ١٣/ ٢٣٧. الفیروز آبادي، تاج العروس ٩/ ٢٥١. بەمانای سەرۆکی پۆلیسیش هاتووە، (صاحب السحنة)شی پێدەڵێن، بنۆڕە پەراوێزی کتێبی (السلوك) جـ ١، ق١، ص ٣٥.

[2] الکامل ١٢/ ٢٣٧.

[3] م. ن. ص. هەروەها: ابن الساعي، الجامع المختصر ٩/ ١٧٥.

[4] الکامل. ص. ن.

ئازەربێجانی دراوسێی دابڕێ و بیخاتە سەر ئەمارەتەکەی خۆی، بەڵام بۆی نەلوا و ئەم توانستەی بۆ نەڕەخسا. لەبەر ئەوە، بەدەستی بەتاڵ گەڕایەوە بۆ هەولێر. ناشزانین پێوەندیی سەرداری هەولێر لەگەڵ سەرداری مەراغە - کە دەستی کرا بەزاخا - گەیشت بە چی؟ بەتەنیا مانەوەی سەرداری مەراغە، لەو بارە نالەبارەدا بووە مایەی ئەوەی کە چەند بەشێك لە ئەمارەتەکەی لەدەست بچێت. هەر، کە سەرداری هەولێر گۆڕەپانی کوشتاری بەجێ هێشت، (ابوبكر ابن البهلوان) و (آيدغمش) هەلی تەنیایی و بێ پشتیوانیی (علاءالدين قراسنقر)یان بۆ ڕەخسا و بەسەریەوە نەچوون، ڕاست ملیان نا لە مەراغە و گەمارۆیان دا و ناچاریان کرد ئەو قەڵایەی کە ناکۆکییەکەی لەسەر بوو بدات بە (ابوبكر ابن البهلوان)[١].

ب - پێوەندیی موزەففەرەددین گۆگبوری لەگەڵ ئەمارەتی قەفجاقیان (القفجاقية):

ئەمارەتی ئەتابەگایەتیی هەولێر لەسەر ئەمارەتی هەزەبانی و ئەمارەتی قەفجاقی (قەپجاقی) کە دراوسێی هەولێر بوون دامەزرا[٢]. ئەمارەتی قەفجاقیان شارەزوور و کەرخینی (کەرکوك)ی دەگرتەوە، کە ئەتابەگ (عمادالدين زەنگی) پێشتر داگیری کرد. ڕاستت دەوێ، ئێمە لەبارەی پەیدابوونی ئەم ئەمارەتەوە هیچ نازانین، نە لەبارەی مێژووی سیاسی، نەلەبارەی جموجووڵی سەربازییەوە، هەروەها ناشزانین پێوەندیی بەکام لایەنانەوە هەبووە. تەنیا هەندەی لێ دەزانین کە بەر لە ساڵی (٥٢٦ك/ ١١٣١ز) هەبووە و، سوڵتانی سەلجووقی داگیری کردووە[٣].

کاتێکیش ئەتابەگ (عمادالدين زەنگی) لەساڵی (٥٣٤ك/ ١١٣٤ز)دا ئەم ئەمارەتەی داگیر کرد، ئەوکات (قەفجاق[٤] کوڕی أرسلان تاش)ی تورکمان حوکمی دەکرد کە

---

[١] ن. م. ص. ابن خلدون، تأريخ العبر ٥/ ١٨٤.

[٢] مفرج الكروب ٢/ ١٦٤. الروضتين ٢/ ٦٠.

[٣] التأريخ الباهر، ٤٣.

[٤] ئەمارەتەکە بەناوی ئەم میرەوە ناونرا، خۆی ئەمارەتەکەی دامەزراند. هەروەهاش، ئەمارەتی (الظاهرية) و (السلجوقية).. هتد بەناوی دامەزرێنەرەکانیانەوە ناونراون.

دوور و نزیکی تورکمان لەژێر دەسەڵاتی ئەودابوون و لە هەمووکەل و قوژبنێکەوە دەهاتن بۆ لای، لەبەر ئەوە ناوبانگی دایەوە و خەڵکی لە دەوری خڕ بوونەوە[١]. ئەتابەگ زەنگییش ئەم ئەمارەتەی بۆیە داگیر کرد، تا لەو گەورەتر نەبێ و نەبێتە مایەی فیتنە و، مەترسی لەسەر سەلامەتیی ئەمارەتی نوێی موسڵ پەیدا نەکات، لەبەر ئەوە، وای بەچاك زانی هەتا زووە داگیری بکات باشترە تا کار لەکار نەترازاوە. سەردارەکانی سەر بە ئەتابەگ زەنگی دەیانزانی کە ئەم ئەمارەتە بەهێزە، لەبەر ئەوە ئەتابەگیان بە ئاگا هێنایەوە کە خۆی لە قەرەی نەدات و وازی لێ بێنێت، چونکە خەڵکێکی زۆر بەرەڤانیی لێ دەکەن، نەخاسمە ئەگەر میر قەفجاق زۆری بۆ هات (تەنگاو بوو)، ئەوا هانا دەباتە بەر سوڵتان مەسعوودی سەلجووقی و گەر پێویست بکات ئەمارەتەکەشی دەداتێ. مانای وایە کە ئەمارەتی موسڵ دەبێتە دراوسێی موڵکەکانی ئەم سوڵتانە، ئەمەش مەترسیی زۆرە و نابێ بکرێت[٢]. بەڵام ئەتابەگ زەنگی لەسەر ڕای خۆی هەر سوور بوو کە قەڵاکانی ئەمارەتەکە داگیر بکات، لەبەر ئەوە لێی نەوەستا و لەشکری کردە سەر شارەزوور.

باسوخواسی جموجووڵی زەنگی گەیشتە میر قەفجاق کوڕی أرسلان تاش، کابراش کەوتە خۆ و لەشکرێکی زۆری خڕ کردەوە و ئەوەی چەکی پێ هەڵگیرابا، چەکداری دەکرد. هەندەی زەلام لەخۆ خڕ کردەوە، - ابن الأثیر گوتەنی - ئاسمانی پێ داپۆشین[٣]. لەشکری موسڵ گەیشتە سەریان و شەڕێکی گەرم ڕووی دا، هەندەی نەبرد ئەتابەگ ڕاویانی نا و چنگ لەسەر شان رایان کرد و، برا سەر برا نەدەپەرژا و، باوك فرزەندی خۆی نەدەناسی. لەشکری موسڵ هەتا شارەزووریش نەوەستا و، شارەزووری خستە سەر ئەمارەتی موسڵ[٤]. پاشان ئەتابەگ بۆ (زین

---

[١] الباهر: ٥٧. الكامل ١١/ ٥٧.

[٢] الباهر، ص. ن.

[٣] الباهر، ٥٨.

[٤] م. ن. ص. الكامل ١١/ ٧٥ ـ ٧٦.

م. ن. ص. ٣٣١/١١.

الدين على كچك)ی سەرلەشکری خۆی، هەم دامەزرێنەری ئەتابەگایەتیی هەولێری دابڕی.

بەم تێکشکانە، میر قەفجاق ناچار چووە ڕیزی لەشکری زەنگییەوە. خۆی و کوڕەکانیشی لەخزمەتی ئەتابەگایەتیی موسڵدا، تا ماوەیەکی کەمی دوای ساڵی (٦٠٠ك/ ١٢٠٣ز) مانەوە، پاشان موسڵیان بەجێ هێشت[١]. ئەو مێژوو نووسەش کە لە موسڵ دەژیا، ناڵێ بۆ کوێ چوون و ڕوویان لەکوێ کرد. بەڵام بە قسەکانی (عمادالدين الكاتب الاصفهانی)دا دەردەکەوێ کە هەندێ لە میرەکانی ئەم ئەمارەتە، چوونە ژێر ئاڵای سەلاحەددینی ئەییوبییەوە و، دەڵێت: (عزالدين حسن بن قفجاق) خزمەتی دەوڵەتی سەلاحەددینی کرد و، بوو بە یەکێك لەوانەی کە لە شوکرانەی دەرنەدەچوون و، لە حورمەتی بێبەش نەبوون[٢]. تا، جارێکیان، سوڵتان سەلاحەددینی ئەییوبی داوای لێ کرد و، داوایشی لە جێگرەکەی شارەزووریشی کرد و، هەروەهاش لە (زين الدين يوسف ينالتگين)ی سەرداری هەولێریش کە هەموویان کۆببنەوە و یاریدەی بدەن و، لە شەڕی خاچدروشماندا ڕێگای نیشان بدەن و، کۆمەکی پێ بکەن[٣]. ئەمەش مانای وایە کە ئەمارەتی قەفجاقیان بە یەکجاری لەناو نەچووە، وەلێ گرنگترین و قایمترینی قەڵاکانی، کە قەڵاکانی شارەزوور بوون لە دەستیان دەرچوون.

دوای گرتنی ئەم ئەمارەتە لە لایەن (عمادالدين زەنگی)یەوە، وادیارە، کراوەتە چەند بەشێکەوە، بەشێکیان خرایە سەر ئەمارەتی موسڵ و میرەکانی ئەم بەشە کەوتنە خزمەتی بنەماڵەی ئەتابەگی زەنگی[٤]. (ابن الأثير) خۆی ئەو باسە دەگێڕێتەوە بەڵام ناوی هیچ میرێك لە میرەکانی بنەماڵەی قەفجاقیی نەبردووە کە

---

[١] م. ن. ص. ١٢/ ٧٦.

[٢] الفتح القسي، ط، ليدن ١٨٨٧، ص ٢٣٥.

[٣] م. ن. ص.

[٤] الكامل ١١/ ٧٦.

تا دوای ساڵی (٦٠٠ك/ ١٢٠٣ز)[١]یش لە تەلاری موسڵدا خزمەتیان دەکرد. بەشێکی تریان بەدەستی میرەکانی خۆیانەوە مایەوە (عزالدین حسن بن یعقوب بن قفجاق) کە چووە ژێر ئاڵای سەلاحەددینی ئەییوبییەوە[٢] یەکێکە لەو میرانە. بەشی سێیەم بەپێی بڵاوکراوەکەی سەلاحەددینی ئەییوبی کە بە بڵاوکراوەکەی هەولێر بەناوبانگە خرایە سەر هەولێر. بەپێی ئەو بڵاوکراوەیە خاکی هەولێری تازە پێکهاتوو لە سەردەمی میری هەولێر (زین الدین یوسف ینالتگین)دا دیارکرا.

هەندێ لە مێژوونووسان ئاماژە دەدەن کە (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەساڵی (٥٨٧ك/ ١١٩١ز)دا (میر عزالدین حسن بن یعقوب بن قفجاق)ی کە چووبووە ژێر ئاڵای خەلیفەی عەبباسی (الناصرلدین الله)وە، دەستگیر کرد. هۆی دەستگیرکردنی ئەم میرە، ڕەنگە لەبەر ئەوە بووبێ داوای موڵکەکانی خۆی دەرکردەوە کە خرابوونە سەر هەولێر - وەك پێشتریش باسمان کرد -. بە گرتنی ئەم میرە، خەلیفە ناڕەزایی خۆی لە (موزەففەرەددین گۆگبوری) - نێوانیشیان باش نەبوو - دەربڕی و، نامەیەکیشی کردە سەر سەلاحەددینی ئەییوبی، لە نامەکەدا ڕەفتاری ناشایستەی (موزەففەرەددین گۆگبوری) دەربارەی گرتنی (حسن بن یعقوب قەفجاق) رسوا کرد و، داوای دەکرد بەربدرێ و بگەڕێتەوە بۆ (کەرخینی)[٣]. ئەمەش مانای وایە کە ئەم شارە - بەڕای خەلیفە - مەرکەزی ئەم میرەیە و - خەلیفە ڕێگا نادات لە (حسن کوڕی قەفجاق) بەولاوە کەسی دیکەی لێ دانیشێ -[٤].

بەپێی ئەو حیکایەتە، ئەم میرە، لەم ناوچەیەدا ببوو بە مایەفیتنە و ئاژاوەی دەگێڕا و کاروانی ڕووت دەکردەوە و، سەرێشە و کێشەی بۆ (موزەففەرەددین گۆگبوری)یش دەنایەوە، ئەمیش ناچار، دەمی شیرین کرد، تا هێنایە هەولێر و

---

(١) ص. ن.

(٢) الفتح القسی، ٢٣٥.

(٣) ابن شداد، النوادر السلطانیة، ١٩٨. کتاب الروضتین ٢/ ١٩٣٢.

ابن خلکان، ط/ بیروت ١٩٧٠، ٣/ ٤٥٨.

(٤) ابن شداد، ص. ن.

دەستگیری کرد[1]. کاتێکیش نامەبەرەکەی خەلیفە (الناصرلدین الله) گەیشتە لای سەلاحەدینی ئەییوبی، سوڵتان وەڵامی خەلیفەی دایەوە کە گرتنی ئەو کابرایە بە تۆمەتی (الأفساد في الأرض)[2] بووە، واتا ڕووی لە هەرکوێ کردبێ زیانی پێگەیاندووە. ئیدی پاش ئەم ڕووداوە باس و خواسی ئەم میرە قەفجاقییە، بزرە و، چارەنووسی نازانین و، پێوەندیی نێوان هەولێر و پاشماوەی ئەم ئەمارەتە قەفجاقییە، بە چی گەیشت و نەگەیشت، بووە بەردی بن گۆم و نقومە.

ج - پێوەندیی نێوان موزەففەرەددین گۆگبوری و مەلیکی ئەرتەقیان (حسام الدین یولق بن ایلغازی)ی سەرداری ماردین و مەلیکەکانی دیکەی دەوروبەر:

ئەم مەلیکە هاوزەمانی (موزەففەرەددین گۆگبوری) بووە. لە ماوەی نێوان (٥٨٠ - ٥٩٧ك/ ١١٨٤ - ١٢٠٠ز)دا، لەسەر وڵاتی ماردین حوکمڕان بووە. لەنێوان هەردوو لایاندا پێوەندییەکی پتەو و دۆستانەش هەبووە[3]، گەیشتە رادەیەك کە دراویش بەناوی ئەم مەلیکە ئارتقییەوە لێ درا[4]. ڕاستیشت دەوێ، سەرچاوەی زانینی ئەو پێوەندییە، تەنیا دراوەکەیە. دراوێکی مس[5] لەوێ دۆزراوەتەوە وێنەی زەلامێکی لەسەرە، بە چیچکانەوە لەسەر تەخت (عرش) دانیشتووە (هەڵتووتاوە)، گۆچانێکی

---

[1] ابن شداد، ص. ن. ابن خلكان، ص. ن. ابن واصل، ص. ن.

[2] ابن شداد، ١٩٩. ابن واصل، ص. ن.

[3] زامباور: معجم الأنساب والاسرات الحاكمة، ص ٢٤٥.

[4] دەچێتەوە سەر (أرتق کوڕی آکسب) باپیرەی مەلیکەکانی ئەرتقییەکان، کە سەرداری قودس بووە و، لەساڵی (٤٨٤ك/ ١٠٩١ز)دا مردووە و، دوو کوڕی لەپاش بەجێماوە، یەکێکیان بەناوی (سلمان) "ت ٤٩٤ك/ ١١٠٠ز" ئەوی دی بەناوی (ایلغازی) کە دیاربکر و ماردین بەدەستیانەوە بووە: ابن خلكان، ط ١٩٦٨، ١/ ١٩١، حوکمی لقی ماردین تا ساڵی (٨١١ك/ ١٤٠٨ز) بەردەوام بوو، پاشان، شارەکە خرایە سەر حوکمی قراقۆینلو (بەرخەڕەش).. بنۆڕە: زامباور، ص ٣٤٥.

[5] ئەم پارچە دراوە لە مۆزەخانەی (همایون) ـ لە ئەستەنبول ـ دانراوە بە ڕەنووسی (١٨٤).. بنۆڕە (اسماعیل غالب)، مسکوکات ترکمانیه قتالوغی، ص ١٤٠.

بەدەستی چەپییەوە گرتووە و، کڵاو زرێیەکی لەسەرناوە. لە پەراوێزی ئەم دراوەدا ناوی ئەم مەلیکە: (حسام الدین یولق) نووسراوە و، ناو و نازناوی سەڵاحەددینی ئەییوبیی لەسەرە و، (گۆگبوری بن علی) یشی لەسەر نووسراوە.

مێژووی بنیاتنانی پێوەندیی نێوان (موزەففەرەددین گۆگبوری) و ئەم (حسام الدین یولق)ە نازانین، چونکە بەرواری لێدانی دراوە سەیرەکە نازانین و ناشزانین لەکوێ لێدراوە. جا ئەگەر، بەڕاستی لە هەولێر لێدرابێت، ئەوە مانای ئەوەیە کە لەماوەی نێوان ساڵی (٥٨٦ك/ ١١٩٠ز)- کە مێژووی گەڕانەوەی (موزەففەرەددین گۆگبوری)یە بۆ هەولێر - و ساڵی (٥٨٩ك/ ١١٩٣ز)دا - کە مێژووی کۆچی دوایی سەڵاحەددینی ئەییوبییە، لێدراوە.

بەڵام (عباس العزاوي) دەڵێت: (موزەففەرەددین گۆگبوری)، بەر لەوەی بگەڕێتەوە بۆ هەولێر، لەو دەمەدا ئەم دراوەی لێداوە کە میری (حران)و (الرها)[1] بووە. (العزاوي) لێرەدا دەیەوێ (اسماعیل غالب) بەدرۆ بخاتەوە، لە کاتێکدا، ئەو (اسماعیل عارف)ە هیچی نەکردووە تەنیا ئەوە نەبێ کە ئەم پارچە دراوەی لەگەڵ دراوەکانی ئێڵی بگتگیندا داناوە و، گوتوویەتی جێگە و بەرواری لێدانی ئەم پارچە دراوە نادیارە[2].

هەرچی (الدکتور الحسینی)یە، ئەوە، ئەو، پارچە دراوەکەی لەگەڵ دراوگەلی ئەتابەگییەکەی هەولێردا داناوە[3]. ئەم ئاڵۆزی و تێکەڵ و پێکەڵییەش لە پێوەندیی نێوان دوو لایەنەکەدا، لە بێدەنگیی سەرچاوەکان و، نادیاریی مێژووی لێدانی ئەو پارچە دراوەوە پەیدا بووە.

خۆ ئەم مەلیکە دوایین مەلیك نییە کە (موزەففەرەددین گۆگبوری) پەیمانی لەگەڵدا بەستبێ و، ناویشی وەسەر دراو خستبێ، بەڵکو ئەو کارەی لەگەڵ (الملك الغالب عزالدین کیکاوس کوڕی کیخسرو کوڕی قلج ارسلان)ی (ت ٦١٦ك/ ١٢١٩ز)

---

[1] عباس العزاوی، تأريخ النقود العراقية، ١٩٦.

[2] اسماعیل غالب، ص. ن.

[3] د. محمد باقرالحسيني، العملة الاسلامية في العهد الاتابكي، ص ١٣٨.

سەرداری وڵاتی ڕۆمیشدا کردووە. ئەمەش، ئەو مەلیکەیە کە سەرداری هەولێر لەگەڵ "ناصرالدين محمود کوڕی محمد قرا أرسلان"ی سەرداری ئامەد - ت ٦١٩ك/ ١٢٢٢ز-) و هەروەها لەگەڵ (ناصرالدين آرتق ارسلان)ی سەرداری ماردین ـ (٦٢١/١٢٢٤ز)[١]. هەرسێکیان پێکەوە چوونە ژێر تاعەتی بۆ ئەوەی لەدژی (الملك الاشرف موسى کوڕی الملك العادل الايوبی) و (بدرالدين لؤلؤ)ی سەرداری موسڵی هاوپەیمانی بووەستن، ئەوەبوو لەسەر ئەوەش ڕێککەوتن کە دراو بەناوی (عزالدين کیکاوس)ی ناوبراوەوە لێبدەن، خوتبەشی بەناوەوە بخوێنرێتەوە[٢]. بەڵام هیچ پارچەیەك لەم دراوە نەدۆزراوەتەوە.

---

[١] پێوەندییەکانی (موزەففەرەددین گۆکبوری) لەگەڵ ئەو مەلیکانەدا، لەبابەتی پێوەندییەکان لەگەڵ ئەمارەتی موسڵدا، پێشتر باس کرد.

[٢] الكامل ٢/ ٣٤٢. ١٢/ ٣٥٤.

فەسڵی چوارەم
ڕەوشتی موزەففەرەددین گۆگبوری و
پێگەی لە مێژوودا

یەك: ڕەوشتی موزەففەرەددین گۆگبوری

خەسڵەتەكانی

دوو: ئاهەنگەكانی هەولێری لەدایكبوونی پێغەمبەری ئیسلام.

سێ: مردن و شاردنەوەی (سپاردنی) موزەففەرەددین گۆگبوری.

چوار: كۆتایی ئەتابەگایەتیی هەولێر و، لكاندنی ئەمارەتەكە بە مەملەكەتی خەلیفەی عەبباسییەوە

یەك: ڕەوشتی موزەففەرەددین گۆگبوری

جێگە و مێژووی لەدایكبوونی:

(أبو سعيد)[1] موزەففەرەددین گۆگبوری[2]، كوڕی میر (زين الدين ابی الحسن علی كچك كوڕی بگتگین)، لە بیست و حەوتی مانگی موحەڕەم، ساڵی ٥٤٩ك ڕێكەوتی ١٣ی نیسانی ١١٥٤ز، لە قەڵای موسڵ[3] لەدایك بووە. باوكی، دوای ماوەیەك ناردی بۆ هەولێر، تا لەژێر چاودێریی پەروەرشتكار (ئەتابەگ) (مجاهد الدين قايماز)دا، كە

---

[1] (ابن الشعار) لە دەستنووسی (عقود الجمان) و، (المنذري)، التكملة بالرونيو ٧/ ١٤٤٧ و، ابن خلكان ٣/ ٢٧٠ ئەو ناوەیان لێ ناوە.

[2] گۆگبوری: لە دوو وشەی توركی دروست بووە: (گۆگ): واتا (شین). (بوری): واتا (گورگ) بە زمانی كۆنی توركی. بە هەردووكی دەبێتە: (شینە گورگ) بنۆڕە: ابن خلكان ٣/ ٢٧٧.
اسماعيل غالب، مسكوكات توركمانيه فتالوغی، ص ١٤٢.

[3] هەموو سەرچاوەكان وا دەڵێن، تەنیا (الذهبي) دەڵێ: لە قەڵاكەی هەولێر لەدایك بووە. بنۆڕە: مخطوط (تأريخ الاسلام) ورقة ١٨٣.

لەجیاتیی (لەبریی) (زین الدین علی کچك) حوکمی ئەم شارەی دەکرد، پەروەردە ببێت. (زین الدین علی کچك) خۆی، خاو و خێزان و سامان و دارایی لە هەولێر دانابوو[١]. بەوەش (مجاهدالدین قایماز) بوو بە (ئەتابەگ) واتا بووە باوکێکی پەروەرشتکاری موزەففەرەددین گۆگبوری[٢] و براکانی.

موزەففەرەددین گۆگبوری نازناوی زۆری هەبووە، هەندێکیان، مێژوو نووسان بۆ پێدا هەڵدان و ڕێز، لێیان ناوە، هەندێکیشیان نازناوی گەورەیی و شکۆدارییە پێی ناسراوە، یان خۆی لەسەر دراوی ئەمارەتەکەی و لەسەر جێگە و ئاسەوارێ دایناوە کە بنیادی ناوە، بەنموونە مێژوو نووسی هاوزەمانی ئەم میرە (العماد الکاتب الاصفهاني) کە لە زۆربەی شەڕەکانی خاچدروشماندا ئامادە بووە و، موزەففەرەددین گۆگبوریی لەو شەڕانەدا دیوە، بە (الاسد الغضنفر)[٣] واتا بە (شێر) ناوی بردووە، هەروەها (ابن شداد)[٤] و (المنذري)[٥] نازناوی (الامیر الاجل الکبیر) واتا (میری ڕێزدار و گەورە) یان لێ ناوە. هەرچی (ابن خلکان) و (ابن سعید)ە، ئەوە، ئەوان نازناوی (سوڵتان)[٦] یان لێ ناوە، وەلێ (ابن الأثیر)[٧] و (ابن خلکان)[٨] و کەسانی دی[٩] نازناوی (الملك المعظم) واتا شای گەورەیان لێ ناوە. ئەم نازناوەی لە هەموو

---

[١] الکامل ١١/ ٣٣١. ابن العبري، تأریخ مختصر الدول، ص ٢١٢.

[٢] وفیات الاعیان ٣/ ٢٧١، مخطوط تأریخ الاسلام، ورقة ١٨١. العقد الثمین ٧/ ١٠١.

[٣] الفتح القسي، ط ١٨٨٧، ص ١٨٩.

[٤] النوادر السلطانیة، ١٠٥.

[٥] التکملة، ط- بالرونیو، مجلد ٧، ص ١٤٤٧.

[٦] ابن خلکان ٦/ ٨٧. الغصون الیانعة، ص ٧٩.

[٧] الباهر، ١٨٥، ١٩٧، ٢٠٥.

[٨] وفیات الأعیان ٣/ ٢٧٠.

[٩] بنۆڕە: ابن الفوطي، تلخیص الآداب، ج/٥، ط/ لاهور، ص ٥٨٩.

الدواداري، الدرة المضیئة في اخبار الدولة الفاطمیة، ط/ ١٩٦١، ص ٥٣٦.

الذهبي: مخطوط تأریخ الاسلام، ق٢، ورقة ١٨٠.

الفاسي المکي/ العقد الثمین في تأریخ البلد الأمین، جـ٧، ص ١٠٠.

نازناوەکانی تری باوتر و بڵاوتر بووە - لەسەر دراوەکانیشی کە لە هەولێر لێی دەدا، نووسرابوو (ملك الامراء مظفر الدنيا والدين گۆگبری علي) واتا: (شای میران، رووسووری دنیا و قیامەت گۆگبوری علی)[1]. کەچی، لەسەر تاوێری بان قوتکەکەی[2] کە بەرامبەر بە شاری مەککە نابوویەوە نووسیبووی: (الامير الاصفهسلار[3] الكبير... حسام أمير المؤمنين)[4]. بەڵام لەسەر گۆمە (کۆلە) ئاوەکەی کە لە ساڵی (٥٩٤ك/ ١١٩٨ز)دا لەبان عەرەفات دروستی کردبوو، نووسرابوو: " موزەففەرەددین ککبري بن صاحب أربل سيف أمير المؤمنين"[5].

دوو: خەسڵەتەکانی:

موزەففەرەددین گۆگبۆری پیاوێکی رەوشتپاك و بەکەرەم بووە. هەند بەتەنگ کەشوفشی ئەمارەت و موڵکەوە نەبووە و، کەسێکی ئاسایی و خاکەڕا (متواضع) و کارساز و خێرخواز بووە و حەزی بە ئاوەدانکردنەوە بووە. (ابن خلكان) دەڵێت: لە خێر خوازیدا، شتی هەند سەیر و عاجباتی کردووە، نەبیستراوە کەسێکی دی کردبێتی، لە ژیانیدا، هیچ شتێکی هەندەی خێر و چاکە لەلا خۆشەویستتر نەبووە. هەموو سبەینانێك، نانێکی زۆری بۆ هەژاران ئامادە دەکردو، لە چەندین جێگە و

ابن أبي عذيبة: مخطوط، انسان العيون، ص ٢٩٢.

محب الدين ابو الفضل محمد ابن الشحنة الحلبي: الدر المنتخب في تأريخ مملكة حلب، ص ١٠٦.
Cataloguede Monnaies, P. 144.

(١) اسماعيل غالب، مسكوكات تركمانية فتالوغي، ص ١٣٩.

(٢) (العلم) = (جێگەی بەرز)، یان (کێلەڕێ)، یان (شەقڵ): لە بیابانەکاندا دەنرێتەوە بۆ ئەو کاروانەی ڕێگای بزر کردووە تا ڕێگاکەی خۆی پێ بدۆزێتەوە: ابن منظور، لسان العرب، دار صادر، ١٩٥٦، مجلد ١٢، ص ٤١٩.

(٣) الاصفهسلار، الاسفهسلار: بۆ ماناکەی بنۆڕە بابەتی (دیوان و خەزێنەی چەك).

وەرگێڕ: (بەکوردی و فارسیش دەکا: سوپاسالار، واتا: سەرلەشکر).

(٤) الفاسي المكي، العقد الثمين، ٧/ ١٠٠.

(٥) د. حسن الباشا، الفنون الاسلامية والوظائف على الآثار العربية، القاهرة، ١٩٦٦، ٢/ ٦٦٢.

گەڕەکی هەولێردا بەسەریاندا دەیبەشییەوە[1]. جگە لەوەش، جل و بەرگی زستانە و هاوینەی بەسەر کەمدەرامەتەکاندا دابەش دەکرد و پارەشی پێدەدان. هەرکەسێکیش سەفەری کردبا، بە پێی پێداویست و دووریی ڕێگاکەی، خەرجی و ئەرك و مەسرەفی دەدایێ[2]. یەکێ بوو لە جوامێرە سەروەر و گەورەکان و، مەلیکێك بوو لە مەلیکە خاوەن شکۆ و شانەکان[3]. دەستی بەڕووی هیچ موحتاجێکەوە نەدەناو، کەسی نائومێد نەدەکرد، نەخاسمە فەقێ و مەلا و حەدیسخوان و. بگرە (شاعیرەکانیش) هەر چەندیشە هەند هاوسۆزیان نەبوو[4]. ئەو خەسڵەتانەی ئەو هەیبوون، بە دەگمەن لای کەسێکی دی جەم دەبوون[5].

کارێك لەو کارە خێرانەی دەیکرد، ئەوەبوو، ساڵی دوو جاران، شاندی بە پارەی زۆرەوە[6] دەنارد بۆ گوێ دەریاکان، بۆ شام بۆ کڕینەوە و ئازادکرنی دیلە ئیسلامەکان لە دەستی خاچدروشمان، هەندێکیشیان، دوای ئازاد بوونی، بۆ ژیان و گوزەران دەهاتنە هەولێر. بەڵام بەرلەوە، دەنێردران بۆ گوندی ((بیت النار))[7] تا، لەوێ پێداویستی خۆیان وەربگرن و، جل و بەرگی شایان (شیاو) لەبەر بکەن، ئنجا بێنە ناو هەولێر[8]. ئەوانەشیان کە وڵاتی خۆیان بە باشتر دەزانی، خەرجی ڕێگاو پێداویستیان بۆ دابین دەکراو دەچوونەوە[9].

---

(1) وفيات الاعيان ٢٧٢/٣. الذهبى، مخطوط تأريخ الاسلام، ورقة ١٨١. الفاسي المكي، العقد الثمين، ١٠٣/٧. ابن عذيبة، انسان العيون ٢٩٧. ابن العماد الحنبلي، شذرات الذهب ١٣٨/٥.

(2) هەمان سەرچاوەگەل و لاپەڕەکان.. القزوينى، آثار البلاد، ص ٢٩٠.

(3) ابن كثير، البداية والنهاية ١٣٦/١٣.

(4) وفيات الأعيان ٢٧٦/٣. آثار البلاد، ن. ص. العقد الثمين ١٠٦/٧. انسان العيون، ص ٣٠٢.

(5) الغسانى، العسجد المسبوك، ص ٣٣٠.

(6) القزويني، آثار البلاد، ٢٩٠.

(7) (بيت النار): گوندێکی گەورەی هەولێرە، بەلای موسڵدا: ياقوت، معجم البلدان، ٥٢٢/١.

(8) سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، جـ ٨، ص ٦٨٢.

(9) وفيات الاعيان ٢٧٣/٣. العقد الثمين ١٠٥/٧. انسان العيون، ص ٢٩٧.

The Encycp of Islam, New Edition, V, I, P, 1161.

(سـبط ابـن الجـوزی) كـه لـەو سـەردەمەدا ژیـاوە و، سـەری لـە هـەولێریش داوە[1]، دەڵێـت: (پـارەو سـامانی ئـەم ئەمارەتـە، هـەمووی كـرا بـەخێر و سـەدەقە، تـا موزەففـەرەددین گۆگبـوری هیـچی نـەما، ناچـار خـشڵ و مجەوهـەراتی دەنـارد بـۆ دیمەشـق كـە لـەوێ بیفرۆشـن و، پارەكـەی بكـەن بـە سـەرانە و دیلـەكانی لـە خاچپەرستانی پێ بكڕنەوە و ئازادیان بكەن)[2]. چونكە خاچپەرستان بەبێ پارە و سـەرانە دیلـی بەرنـەدەدا. دوای سـەرژمێرییش، دەركـەوت كـە (شەسـت هـەزار دیلـی پیاو و ژنی) به پاره ئازاد كردووه[3]. موزەففـەرەددین گۆگبـۆری، ساڵانه لـه بوجـەی ئەمارەتەكەی بـڕی سـەد هـەزار دینـاری بـۆ ئـەو كـارە خێـرە تـەرخان دەكـرد[4] - بـه قسەی ابـن الجـوزی ـ بـەڵام (ابـن شـهبة) دەڵێـت: ئـەو بـڕە پارەیـە گەیـشتە دووسـەد هەزار دینار[5].

سەرداری هـەولێر، سـاڵێ كـاروانی حـەجی بەڕێدەخـست و، بـۆ زیارەتكاران هـەموو پێداویستییەكی رێگای دابین دەكرد. بە پێی فەرساندنی (ابن خلكان) هەموو سـاڵێك (٥٠٠٠ ـ ٦٠٠٠)[6] دینـاری بـۆ حـەج و حاجییـان خـەرج دەكـرد. بـەڵام (سـبط ابـن الجـوزي) بـه (١٠٠٠٠) ده هـەزار دینـاری[7] دەخـەملێنێ و، سـاڵێ (٣٠٠٠٠) سـێ هـەزار دیناریشی لە حەرەمەیندا سەرف دەكرد[8].

---

[1] مرآة الزمان، جـ ٨، ص ٦٨٣.

[2] ن. م. ص. القزويني، آثار البلاد، ص ٢٩٠.

[3] مرآة الزمان ٦٨٢/٨. ابن كثير، البداية والنهاية، ١٣٧/١٣.

[4] مرآة الزمان. ص. ن.

[5] ابن العماد الحنبلي له (شذرات الذهب ١٤٠/٥)دا، له زمان (ابن شهبه)وه گوتوویەتی.

[6] وفيات الاعيان ٢٧٣/٣. هەروەهاش بنۆڕە: الذهبي، مخطوط تاريخ الاسلام، ورقة ١٨٢.

ابن أبي عذيبة، انسان العيون، ص ٢٩٧.

[7] مرآة الزمان، ص. ن.

[8] ن. م. ص: ٦٨٣. ابن كثير، البداية والنهاية، ١٣٧/١٣. ابن العماد الحنيلي، شذرات الذهب، ١٤٠/٥ نقلاً عن ابن شهبة في تأريخ الاسلام.

موزەففەرەددین گۆگبوری لە دەرەوەی ئەمارەتەکەشی پرۆژەگەلێکی خێرخوازیی بنیادناوە ـ لە شاری مەککە پرۆژەیەکی گەیاندنی ئاوی بۆ چیای عەرەفە سازداو، گۆماوەکانی چاك کردەوە و[١]، گەلێ بیری ئاوی لێ دا. هەردوو بیری (الزیادیة الکبری) و (الزیادیة الصغری) بە فەرمانی ئەو هەڵکەنران، بیری سێیەمیشی لێ دا، کە پێی دەڵێن (الشمردقیة)[٢]. لە ژوور مەککەشەوە بیرێکی لە ساڵی ٦٠٤ك/١٢٠٧ز)دا[٣] ئاوەدان کردەوە، گوایا کاتی خۆی، (میمون بن الحضرمی)ی برای (العلاء بن الحضرمي) لەسەر رێگایەك لێیدابوو، بە رێگای (سبیل الست)[٤] بە ناوبانگ بوو. گەلێ بیری دیکەی لێ داو، هەندێکیشی چاك کردەوە، پاشان وشکیان کرد[٥].

چاکەیەکی تریشی ئەوەبوو، لەسەر خاکی عەرەفە، سێ قوتکە (أعلام)ی دروست کرد. مێژوو نووس (الفاسي المکی) دەڵێت دووانیانی دیوە، بەلاّم سێیەمیان کە بە رووکاری (المغمس)ەکەدا[٦] نرابووەوە، ئەوەیان کەوتووە (رووخاوە). ئەم مێژوو نووسە، لەو جێگەیەدا گاشە بەردێکی دیتووە لەسەری نووسراوە: ((میر سوپا سالاری گەورە موزەففەرەددین کوڕی زین الدین سەرداری هەولێر، حسام أمیر المؤمنین

---

[١] مرآة الزمان ٦٨٢/٨. وفیات الاعیان ٢٧٣/٣. الفاسي المکي، العقد الثمین، ١٠٠/٧. حسن الباشا، الفنون الاسلامیة والوظائف علی الآثار العربیة ٦٦١/٢ ـ ٦٦٢.

[٢] الفاسي المکی، شفاء الغرام ٣٤٥/١.

[٣] العقد الثمین ١٠١/٧.

[٤] (الست): واتا (خانم): مەبەست خوشکی (الملك الناصر حسن)ی سەرداری میسرە. بنۆڕە: (العقد الثمین) پەراوێزی لاپەڕەی (١٠١).

[٥] شفاء الغرام ٣٤٥/١.

[٦] (المغمس) جێگایەکە لە لایەکی حەرەمەوە، مەیدانی ئەو فیلە بووە کە کاتی خۆی (أبرهة) هێنابووی. هەر لەم جێگەیەدا (أبو رغال) نێژراوە. ئەم کابرایە خیانەتی لە قەومەکەی خۆی کرد و (أبرهة)ی خاوەنی فیلەکەی بردە سەر مەککە بۆ ئەوەی کەعبەی پێ برووخێنێ.. بنۆڕە: الأزرقی، أخبار مكة، جـ ١، ص ١٤٣.

فەرمانی دا ئـەم سـێ قوتکەیـە لـە نێـوان کۆتـایی زەویـی عەرەفـە و دۆڵی عەرەفـەدا دروســـت بکرێـــت)). بـــەرواری دروستکردنیـــشی نووســـراوە: شـــەعبانی (ســـاڵی ٦٠٥ك/١٢٠٨ز)[١]. هەروەها دوو قوتکەی تریشی چاك کردووەتەوە کە پێشتر لـە سـاڵی (٦١٦ك/١٢١٩ز)دا[٢] وەك شـەقڵی (نیـشانەی) سـنووری دیـوی مەککـەی حـەرەم دروسـت کرابوون.

(محمـد کـورد علـي) لـە نووسـینەکانیدا جێگـەو پێگەیـەکی تایبـەتی بـە موزەففەرەددین گۆگبوری شایاندووە و بـە یەکـەم خێرخـواز و چاکەکاری دادەنـێ و دەڵێت: موزەففەرەددین گۆگبوریی سەرداری هەولێر یێکێکە لە مەلیکە خێرخـواز و کارسازەکان، ئیشی چاك و کاری خێری زۆری داهێناوە و، ئـەو دەزگـاو کارگانـەی ئـەو سازی دەدان، لە گەڵ رووەوە، لە سەنعەتگاکانی رۆژاوای ئەمڕۆ دەچن[٣].

موزەففەرەددین گۆگبوری لە شاری حەڵەب خانەقایەکی دروست کرد (بنیادنا)، بـە خانەقای (الزينية) ناودار بوو، ئەم خانەقایەی لە سەرەکۆڵانی (القرن) دامەزراند کە بە کۆڵانی (درب السيد الحمزة)[٤] نـاودەبرا. پێدەچـێ، هـەر ئـەو خانەقایـە بێـت کـە (ابن الشحنة)[٥] باسی دەکات. لە ساڵی (٥٩٨ك/١٢٠٢ز)یشدا، لە دیمەشق مزگەوتێکی بۆ

---

[١] الفاسي المكي، شفاء الغرام، جـ ١، ص ٣٠٢.

[٢] العقد الثمين ٧/١٠٠.

[٣] محمد كورد علي، الاسلام والحضارة، جـ ١، ص ٣٢٧.

[٤] بنۆڕە: (كامل بن حسين بن محمد البالي الشهيد بالغزي)، نهـر الـذهب في تـأريخ حلـب، جـ ٢، ص ٢٧١. ئـەم مێژوونووسـە دەڵێـت: ئـەم خانەقایـەی موزەففـەرەددین گۆگبـوری دایمەزرانـد، (عمـر الزميني) لە ساڵی (٧٩٦ك)دا چەندین باغ و بێستانی بۆ کـرد بـە (وەقـف)، هـەر لەبـەر ئەوەشـە کـە ناویاننناوە (الزينية).

هـەروەها دەڵێت: ئـەم خانەقایـە زۆر ئـاوەدان بـوو، بـەڵام ئێـستا، دراوسـێکانی داگیریـان کـردووە، دەرگاکەشی داخراوە و، هەر دیارنەماوە.

[٥] (ابن الشحنة) دەڵێت: موزەففەرەددین گۆگبوری، خانەقایەکی لە ناوچـەی (الـسهيلة) دامەزرانـد. ئەو ناوچەیە، ئێستا پێیـدەڵێن (سـويقة حـاتم) دەکەوێتـە نزیـك مزگەوتـە گەورەکـە.. بنـۆڕە: ابـن الشحنة، الدر المنتخب، ص ١٠٦.

حەنبەلییەکان دروست کرد، کابرایەك بە ناوی (علي الفامي) بناغەکەی داڕشت، بەڵام پرۆژەکە پارەی لێ بڕاو تەواو نەکرا. موزەففەرەددین گۆگبوری، کە ئەمەی بیست، دەستبەجێ، بە (شجاع الدین الاربلی)ی پەردەوانەکەی خۆیدا، سێ هەزار دیناری نارد بۆ تەواوکردنی مزگەوتەکە و، بەو پارەیەش کە لێی زیادە، وەقفێکی پێ بکرێن[1]. پاشان هەزار دیناری تری نارد، کە لە زێی (پردێ)وە ئاوی بۆ رابکێشن[2]. لە موسڵیش خانوویەکی بۆ حەدیس دروست کرد، ناونرا (دار الحدیث المظفریة)[3].

خەسڵەتێکی دیکەی موزەففەرەددین گۆگبوری ئەوەیە کە پیاوێکی خاکەڕایی (متواضع) و بۆ داماوان بەسۆز بووە، (ئێمە پێمانوایە) رەوش و رەفتار و، سۆز و ساویلکەیی ئەم میرە لەوەوە پەیدا بووە کە لە بنەماڵەیەك و ژینگەیەکی ئایینیدا پەروەردە بووە، ئەوەتا، لە شارەکەی خۆیدا چوار خانەقای دامەزراندووە، بۆ هەژار و کوێر و دەستکورت و شەل و سەقەت[4] و داماوان، مانگانەش پێداویستی خۆراك و خواردنەوە و جل و بەرگ و شتی دیکەی بۆ دابین دەکردن و، حەفتەی دوو جاریش سەری لێدەدان و عەسرانی دوو شەموان و پێنج شەموانی بۆ ئەم سەردانە تەرخان کردبوو، یەك بە یەك پرسیاری باری گوزەرانیانی دەپرسی و هیچیانی نەدەبوارد و

---

[1] عزالدین ابو عبدالله محمد بن علي ابراهیم ابن شداد، الاعلاق الخطیرة في ذكر امراء الشام والجزیرة ((تأریخ دمشق، ص ٨٦. (دکتۆ حسن الباشا)یش دەڵێت: ئەم پرۆژەیە موزەففەرەددین گۆگبوری لە ساڵی (٥٩٩ك)دا دایمەزراند ـ وەك لە نووسینی سەر هەندێ ئاسەواردا دەردەکەوێت ـ لە دەقی دامەزراندنی ئەم مزگەوتەدا، هاتووە، دەڵێت: ((گۆگبوری بن علي بن بگتگین صاحب اربیل)) بنۆڕە: کتێبەکەی: (الفنون الاسلامیة) ٦٦١/٢.

[2] ابو شامة، ذیل الروضتین، ص ٢٩. مرآة الزمان ٥١٠/٨. الذهبي، مخطوط، تأریخ الاسلام، ق ١، جـ ١، ورقة (٧٣). ابن کثیر، البدایة والنهایة، ٧٢/١٣ و ١٣٦/١٣. النعیمي، الدارس في تأریخ المدارس ٤٣٦/٢.
ئەم مزگەوتە تا ئەمڕۆش لە دیمەشق لە (حي الاكراد) هەر ماوە بنۆڕە: پەراوێزی (١) لاپەڕەی ٨٦ لە (الاعلاق الخطیرة، للمحقق سامي الدهان).

[3] ابو شامة، زیل الروضتین، ص ٩٠. الذهبي، العبر، ٨٩/٥ ـ ٩٠. شذرات الذهب ١٠٠/٥.

[4] (الزمنى): واتا پاخستە و شەل و سەقەتان کە ناتوانن بڕۆن و رێ بکەن و کاربکەن.
بەڵام ناچارن: محمد مرتضى الزبیدي، تاج العروس، ٢٢٨/٩.

بـــه ســـنگفراوانیەوە گاڵتـــەی لـــە گەڵـــدا دەکـــردن و دڵـــی دەدانـــەوە. ســـەری لـــە بیمارســـتانەکەش دەدا کـــە خـــۆی لـــە هـــەولێر دایمەزرانـــدبوو، هـــەواڵی نەخۆشـــەکانی دەپرســـی و لـــە جێگـــە و پێخـــەف و خۆراکیـــان دڵنیـــا دەبـــوو، ســـەرباری ئەوانـــەش خانوویەکی گەورەی لە هەولێر بـۆ حەوانـەوەی میوانـان لـە فـەقێ و مـەلاو فـەقیر و هـەژاران کـە دەهـاتن بـۆ هـەولێر دروسـت کردبـوو، لـەوێ دەمانـەوە و، دەخـەوتن و خـۆراکی نیـوەڕۆژە و شـێویان لەسـەر بوجـەی ئـەمارەتی هـەولێر سـەرف دەکـرا[1]. دەگێڕنەوە، دەڵێن: موزەففـەرەددین گۆگبـوری هەنـد خاکەڕا و خـاکی بـووە، جل و بەرگێ کە بۆ میر بشێ لەبەری نەکردووە و، تەنیا بەرگی زبری پۆشیوە کە نرخی لە پێنج پەنجایی (درهم) زێتر نەبووە، وێڕای ئەوەش کە جەستەی بەرگەی ئەو بەرگـە زبـر و دڕەی نـەگرتووە. ڕۆژێکیـان (ربیعـە خـاتون)ی هاوسـەری پێیـدەڵێت: کـە بەرگێکی نەرم لەبەر بکات و جەستەی خۆی ئەوەندە ئازار نەدات. لەوەڵامدا دەڵێت: کامیان چاکترە و جەزای زیاترە، بەرگێك بـایی دە پـەنجایی لەبـەر بکـەم، یـان جلێـك بایی پێنج پەنجایی لەبەر بکەم و پێـنج پەنجاییەکـەی تـری بـدەم بـە هـەژارێك یـان داماوێك[2]؟. ئەو، لەبەر خاتری خودا و بـۆ ڕەزامەنـدیی خـوا ئـەو جلە خـراپ و بـە ئاڵۆشـەی لەبـەر دەکـرد. موزەففـەرەددین گۆگبـوری پیـاوێکی بـێ فیـز و دڵنـەرم و بەرەحم بووە، خواردنێکی خۆشی بە تەنیا نەخواردووە، دەینارد چەند پیاوچاکێکی

---

(1) سبط ابن الجوزی، مرآة الزمان ٦٨٢/٨. وفیات الاعیان ٢٧٢/٣.

الذهبي، مخطوط تأریخ الاسلام، ورقة ١٨١.

ابن أبی عذیبة، مخطوط. انسان العیون ٢٩٥ ـ ٢٩٦.

الفاسي المکی، العقد الثمین ١٠٣/٧.

ابن العماد الحنبلي، شذرات الذهب ١٣٩/٥.

(2) مرآة الزمان، جـ ٨، ص ٦٨٢ ـ ٦٨٣. ابن کثیر، البدایة والنهایة ١٣٧/١٣.

(د. طلیمان) وەسفی سەرداری هەولێر دەکات و دەڵێت: ((ئەو میرە، پـڕ بـە پێستی مانـای سۆشـیال، سۆشیالیـست بـووە. کۆمـەڵ و کۆمەڵگەکەیـشی سـوودێکی زۆریـان لـەو خەسـڵەتەی پێگەیـشتووە))، بنۆڕە کتێبەکەی: (مظفرالدین کوکبری امیر اربل، ص ٢٠١).

بانگ دەکرد پێکەوە دەیانخوارد. ئەو کاسە دراوسێتیشی دەکرد، بۆ پیرەژنێ یان پـیرە مێردێکی دراوسێی خۆی کاسەی پڕ خۆراکی دەنـارد و، جل و بـەرگ و[1] پێداویـستی دیکەشی بۆ دەناردن.

ئەم پیاوە لەخوا ترسە، ژیان و گوزەرانی کەموزۆر لە ژیـانی دەروێش و دێوانـەکان دەچوو، دەچوو بۆ لایان و، لە ئەڵقەو کۆڕی زیکردا[2] بەشدار دەبوو. ئـەو، بـڕوای بـە سۆفیگەری هەبوو، یەکێك لەو شێخانەی کە ڕێـزی لێ دەنـا: (الـشیخ أبـو حامـد احمـد الکرمـانی) بـوو، کـە بـە (أوحدالـدین) نـاوداربوو. ئـەم شـێخە سـەری لـە هـەولێر دا، کۆمـەڵێ دەروێـشی عەجـەمی لەگەڵـدا بـوون، هـەموویان بوونـە میـوانی، پاشـان هەموویانی نارد بۆ حەج[3]. هەندێ لە مێژوونووسانیش بـە حەدیـسخوانی دادەنـێن. (أبـو علـي حنبـل بـن عبـدالله الرصـافي) و کەسـانی دیکـەش دەڵـێن کـە دەمـی لـە حەدیسەوە داوە[4].

موزەففـەرەددین گۆگبـۆری هەنـد لـە خـواترس بـووە نەیهێـشتووە شـتی خـراپ بهێنرێتە ناو ئەمارەتەکەی[5]. (الغساني) دەڵێت ڕێگای بەکەس نـەداوە مـەی (الخمـر) بـۆ نـاو وڵاتەکـەی بهێنـێ و، سـووکایەتیی بـە ئـارەقخۆر دەکـرد[6]. هەرچەندیـشە مەملەکەتەکـەی بـچووك بـوو، بـەڵام خـۆی لـە هـەموو مەلیکـەکان بـە ئـایینتر و جوامێرتر و خێرخوازتر بوو[7]. لەبەر ئەوە، باسوخواسی خاکەڕایی و خێرخـوازی و

---

[1] وفيات الاعيان ٢٧٥/٣. العقد الثمين ١٠٥/٧. انسان العيون ٣٠٢.

[2] مرآة الزمان ٦٨١/٨. وفيات الاعيان ٢٧٣/٣.

[3] ابن الشعار، مخطوط عقود الجمان، جـ ٧. ترجمة محمد بن أبى الفخر بن احمد ابو حامد الكرماني الصوفي.

[4] المنذري، التكملة ١٤٤٨/٧ بالرونيو.

[5] وفيات الاعيان ٢٧٣/٣. الذهبي، مخطوط تأريخ الاسلام، ورقة ١٨١.

ابن ابي عذيبة، انسان العيون، ٢٩٧. الفاسي المكي، العقد الثمين ١٠٤/٧.

[6] الغسانى، العسجد المسبوك، ص ٣٣٠.

[7] الذهبي، العبر ١٢٢/٥. شذرات الذهب ١٣٨/٥.

پیاو چاکیی ئەم میرە، لە دەرەوەی هەولێریش دەنگی دایەوە، بە نموونە: کاتێ لەگەڵ (علاءالدین)ی سەرداری وڵاتی مەراغە، بۆ داگیرکردنی ئازەربێجان پەیمانی بەست و بەرەو تەوریز کەوتنە ڕێ، لەو کاتەدا (آیدغمش)ی کۆیلەی (ابو بکر بن البهلوان)ی سەرداری ئازەربێجان نامەیەکی بۆ نارد و وەبیری هێنایەوە کە داگیرکردنی وڵاتانی خەڵك رەفتاریکە، بۆ ئەو ناشێ و بۆ ناوبانگی ئەو جوان نییە و، بۆی نووسیبوو: ئێمە بیستوومانە کە تۆ خاوەن زانست و مەلاو پیاوچاکانت خۆش دەوێت و خێر و چاکەیان لەگەڵدا دەکەیت و، وامانزانی کە بەخێر و بەئیمانیت[1].

لە بارەی بوێری و بەجەرگیی ئەو میرەوە، ئەوە بوو پێشتریش هەڵوێستی ئازایانە و جوامێرانەیمان باس کرد چ لەناو لەشکری ئەتابەگەکانی موسڵ و چ لە ریزەکانی لەشکری سەلاحەددینی ئەییوبیدا و چ لە فەرماندەی لەشکری ئەمارەتەکەی خۆیدا ـ (ابن خلکان) باسی هەڵوێست و پێگەی لە شەڕە گەورە و هاتونەهاتەکەی (حطین)دا دەکات و دەڵێت: موزەففەرەددین گۆکبوری لە جێگەی خەتەرناکی وادا خۆی ڕاگرت، کەسی دی لەوێدا، خۆی رانەدەگرت. ناوبانگیشی هەند بڵاوە، درێژەپێدانی ناوێت و، ئەگەر هیچی دیکەی نەکردبێ، ئەم قارەمانێتییەی (حطین)ی بەسە، لەو شەڕەدا لەشکری ئیسلام شکا، بەڵام کە دیتیان، وا، (تقي الدین عمر)ی برازای سەلاحەددینی ئەییوبی و موزەففەرەددین گۆکبوری هەردووکیان پێشیان لە خاچدروشمان گرتووە و کۆڵیان نەداوە و قارەمانانە شەڕ دەکەن، ئەوانیش هەموویان گەڕانەوە بۆ ناو شەڕەکەو خاچدروشمانیان تێکشکاند[2]. (القزوینی)یش دەڵێت: موزەففەرەددین گۆکبوری مەلیکێکی ئازاو جوامێر و بەهیمەت بوو، گەلێ کەتنی بە فەرەنگ کردووە، خەڵك دەیگێڕنەوە و باسیان دەکەن[3]. (المنذري)یش دەڵێت: موزەففەرەددین گۆکبوری لە کوشتاری دوژمنی سەر کەناراوەکانی

---

[1] الکامل ١٢/٢٣٦ ـ ٢٣٧.

[2] وفیات الاعیان ٣/٢٧١.

[3] القزویني، آثار البلاد، ص ٢٩٠.

(الـشافعي)دا، هەڵوێـستی ئازایانـەی دیـاربوو[1]. (ابـن الفـوطي)یـش باسـی ئازایـەتیی کردووە و دەڵێت: پیاوێکی ئازاو بـە هەڵمـەت بـوو، فـەرمانی دەڕۆیـشت و، لـە گرتنـی وڵاتاندا خێری لێ دەکەوتەوە[2].

(ابـن خلکـان) لـە جێگایـەکی تـردا دەڵێت: موزەففـەرەددین گۆگبـوری لـە شـەڕ و هەڵمـــەت و پـــەلاماردا، هـــەر بـــەردەوام بـــوو ـ هـــەر چەندیـــشە زۆر بـــوون -، نەشمانبیستووە لە هیچ هەڵمەتێکدا، شکابێت، ئەگەر باسی هـەموو چاکەکانی بکـەم، کتێبەکـەم دوورو درێـژ دەبێـت[3]. لام وایـە (ابـن خلکـان) لـەم پێداهەڵدانەیـدا پێـی لێڕاکێشاوە و زۆری ناوەتە سەر، ئەو باسی ئازایەتیی لە ڕادەبەدەری سەرداری وڵاتێك دەکات کە خۆیشی خەڵکی ئەو وڵاتەیە، موزەففەرەددین گۆگبـوری هـەموو جارێ لـە شەڕدا سەرنەکەوتووە، جارجارەش شـکاوە، ئـەو هەرچـەندە لەبـەر (بـدرالـدین لؤلـؤ) هەڵنـەهاتووە بـەڵام لـە هـەموو شـەڕەکانی موسـڵیدا سـەرنەکەوت. هـەروەهاش لـە هێرشـی سـەر ئازەربێجانـدا کـە لەگـەڵ (علاءالـدین قراسـنقر)ی سـەرداری مەراغـەدا پێکەوە دەستیان پێکرد، سەرنەکەوت، بەڵکو لەگەڵ ناوچەی شەڕەکەدا شـکاو رایکـرد (هەڵات). موزەففەرەددین گۆگبوری، یەکەم راکردنی لە شەڕدا، ئەوەبوو کە لـە شـەڕەکەی سـاڵی (٥٧١ك/١١٨٤ز)دا لەبـەر سـەڵاحەددینی[4] ئـەییوبی هـەڵات، ئـەو شەڕەبوو کە موزەففەرەددین گۆگبوری فەرمانداریی قۆڵی راستی لەشکرەکەی (سـیف الـدین غـازی)ی ئەتابـەگی موسـڵ دەکـرد. (جـلال الـدین منکبرتـی)ی سـوڵتانی خواریزمانیش لە ساڵی (٦٢٢ك/١٢٢٥ز)دا، لە شەڕدا راوی نا و گرتی. ئەو شەڕەبوو کـە سـەرداری هـەولێر خـۆی هەڵخڕانـد و بـە فیتـی خەلیفـەی بەغـدا، دژ بـەو سـوڵتانە کەوتە شەڕ، بەڵام دوای ئەوەی بەدیل گیراو پەشیمان بووەوە، سوڵتان ئـازادی کـرد و ناردییەوە بۆ هەولێر.

---

[1] المنذري، التكملة، ١٤٤٧/٧ بالرونيو.

[2] ابن الفوطي، تلخيص مجمع الآداب، جـ ٥، ص ٥٨٠.

[3] وفيات الأعيان ٢٧٦/٣.

[4] ابن شداد، النوادر: ٥٢. البنداري، سنا البرق الشامي ٢٠٤/١.

مادامێکی باسی ڕەوش و ڕەوشتی موزەففەرەددین گۆگبوری دەکەین، دەبێ باسی خوێندەواری و پلەی ڕۆشنبیریشی بکەین. ئەم میرە سەودای زانستی حەدیس و مێژوو بوو، کتێبی (المسند في الحديث)ی[1] لە ڕێگای (أبو علي حنبل بن عبدالله الرصافی) و کەسانی دیکەوە خوێندبوو، بەڵکو باسی حەدیسیشی دەکرد[2].

هەوای زانستی مێژوویشی لە هزردا هەبوو، (ابن خلكان) دەڵێت: موزەففەرەددین گۆگبوری هەندێ بابەتی مێژووی لەبەر بوو، زۆرجاران دەیگێڕایەوە[3]. بەڵام، بۆ شاعیران ئەو سۆزەی نەبوو، باسی نەدەکردن و، مەگەر بچوونایە بۆلای دەنا خەڵاتی نەدەکردن و هیچی پێنەدەدان[4].

لەگەڵ ئەم هەموو پێداهەڵدان و ستایشەیدا، هەندێ لە مێژوونووسان ڕەخنەی ترش و تاڵیان لێی گرتووە، (یاقوت الحموي) کە هاوچەرخی خۆی بووە و، دوو جاریش سەری لە هەولێر داوە و[5]، ستایشی کار و هەڵوێست و جوامێریی دەکات، پاشان دەڵێت: ((تەبیعەتی ئەم میرە جۆراوجۆرە و هیچی لە هیچی ناچێت، زوڵمی زۆرە و، بۆ مسکێن ـ الرعیة ـ دڵڕەقە، حەزی لە پارەی حەرامە))[6] پاشان دیسان بادەداتەوە و دەکەوێتەوە ستایشی و دەڵێت: ((بە هەرحاڵ، موزەففەرەددین گۆگبوری چاکەی لەسەر هەژاران هەیە، غەریبدۆستە و خێرخوازە و پارەی زۆریش دەنێرێت، دیلەکانی لە چنگ خاچدروشمان پێ ئازاد دەکات))، ئنجا دەڵێت: ((سەرداری هەولێر، لە هەڵویستی ڕاڕایی و هیچ لە هیچ نەچوونیدا، لەو کەسە دەچێت کە پارە، بە شێوەی ناڕەواو ناشەرعی خڕدەکاتەوە و دەیدات بە هەژار و کاری خێری پێدەکات)) ئنجا دەڵێت: لەو بارەیەوە، شاعیرێك دەڵێت:

---

[1] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان ٥٣٧/٨.

[2] المنذري، التكملة، بالرونيو ١٤٤٨/٧.

[3] وفيات الأعيان ٢٧٦/٣.

[4] ن. م. ص.

[5] لە ساڵی (٦١٣ و ٦١٧ك)دا بنۆڕە: وفيات الآعيان ١٧٨/٥ ـ ١٧٩.

[6] ياقوت الحموي، معجم البلدان، ١٣٨.

كساعية للخير من كسب فرجها		لك الويلُ، لا تزنى ولا تتصدقي[1]

واتا:

سەرپۆشێ، ژێری بفرۆشێ و بیکا بەخێر، نـەخێر
ئەنجامی هەر ئـاگرە، نەبـدات و، نـەبیکا بـە خێـر

(ابـن واصـل)یـش رای دەخاتـە پـاڵ (یـاقوت الحمـوي)و، دەڵێـت: موزەففـەرەددین گۆگبوری مەلیکێکی بەڕێز و دیار و بەجەرگ و بە هەڵمەت بوو، هیممەتێکی بەرز و هەیبەتێکی گەورەی هەبوو... بەڵام بۆ پارەسەندن، سەری بەخۆیـەوە نـەبوو، زاڵم و بێ منەت بوو، لەگەڵ ئەوەشدا، خێر و سەدەقەی بە زۆری بەردەوام بوو[2]. رای (أبـو الفـداء)یـش، لـە رای (یـاقوت و، ابـن واصـل) دەچـێت، کـە دەڵێـت: موزەففـەرەددین گۆگبوری مەلیکێکی ئازابوو، بەڵام بەزوڵم پارەی وەردەگرت[3]، دوای ئـەوەش دەڵێـت: ئاهـەنگی لـەدایکبوونی پێغەمبـەری دەگێـڕاو پارەیـەکی زۆری بـۆ خـەرج دەکـرد[4]. (ابن الوردي)یش لە زمان (ابو الفداء)ەوە، هەر ئەو قسەیە دەکات و، هەروەك ئـەوانی بۆدەچێ[5].

ئێمـەش، وای بۆدەچین کـە تۆمـەتی زوڵمکـردن لـە مـسکێن و رەعیـەت و، هەڵپـەی کۆکردنـەوەی پـارە و پـوول کـە دراوەتـە پـاڵ سـەرداری هـەولێر، هـەروا لـە هیـچەوە نـەبووە، وەهـا زانـراوە کـە گـەورە پیـاوان و کاربەدەسـتانی ئەمارەتەکـە _ مەگـەر بـە

---

[1] م. ن. ص.

[2] بنۆڕە: لاپەڕەی (٩) لە پێشەکییەکەی بەرگی چوارەم لـە ((مفـرج الكـروب في اخبـار بـني أيـوب))، ط ١٩٧٢ (محمد ربيع حسنين) لە وێنەیەکی نوسخە تەواوەکەی پاریسەوە وەریگرتـووە، کـە لـە (دار الكتب المصرية، لە قاهیرە بە ڕەنووسی ٥٣١٩ دانراوە).

[3] ابو الفداء، المختصر في تأريخ البشر، ١٥٣/٣.

[4] م. ص. ن.

[5] تأريخ ابن الوردى، ذيل المختصر، ٢/ ٢٢٨. ياسين العمري الموصلي، ((غايـة المـرام في تـأريخ محاسـن بغداد دار السلام، ص ٨٠ _ ٨١. محمد امين العمري، منهل الأولياء، ٣٣/٢.

دەگمەن ـ دەنا هیـچیان لـە سـزای ئـەو سـەلامەت نـەبوون. ئـەوەبوو (ولـي الـدين ابـا الثنـاء محمـود بـن محمـد الحرانـی)ی وەزیـری حـەپس کـرد و[١]، وەزیـر (علـي بـن شماس) و[٢]، وەزیـر (ابـراهیم ابـن علـي بـن أبـي حـرب الموصلي) و کوڕەکانیـشی لـە زیندان هاویشتن[٣]. هەروەها پەردەوان (احمد بن السيد بن شعبان الاربلي)ی حەپس کـرد و، دوای ئـازادکردنی هـەولێری بەجێهێـشت[٤]. (أسـعد بـن ابـراهيم النـشابی)ی بەرپرسی دیوانی ئینشاء و[٥]، (محمد)ی کوڕی (وەزیر ـ ولي الدين محمود الحرانـی)ی بەرپرسـی دیـوانی شـکاتی[٦] حـەپس کـرد و، (اسـحق بـن معـالی بـن شمـاس)ی بـرازای وەزیـر (علـی بـن شمـاس)ی حـەپس کـرد، کـە لـە سـاڵی (٦١٧ك/١٢٢٠ز)دا لـە زیندانـدا مرد[٧]. نەك هەر ئەوانە، بەڵکو مستەوفی هەولێریش کـە بـە (المبـارك ابـن المستوفي) ناسراوە لە دەستبەسـەریی بێبـەش و سـەلامەت نـەبوو، ئەویـشی گـرت و فـەرمانی دا مەچـەکبەندی گرانـی لـە مەچـەکان بکـەن و، بـۆ بەردانیـشی داوای حـەوت هـەزار دیناری لێ کرد، (ابن المستوفي) ناچار هەنـدێکی قـەرزکرد و هەندێکیـشی لـە داهـاتی موڵکەکانی خۆی دابین کرد[٨]. (الحاجري)ی[٩] شاعیری ناسراوی هەولێریـشی حـەپس کـرد. غـەزەبی موزەففـەرەددین گۆگبـوری، خـاوەن شـەرع و مەلایانیـشی گرتـەوە. ئەوەبوو، مەلا (عزالدين ابي القاسم نصر بن عقيل نصر)ی برازای مەلا (أبي العبـاس الخضر الأربلي)یشی گرتەوە کە لە دوای مردنـی مـامی نـاوبراوی ببـوو بـە بەرپرسـی

---

[١] ابن الشعار، مخطوط عقود الجمان ١٨٧/٦.

[٢] ن. م. ترجمة (محمد)ی کوڕی (علي بن شماس) جـ/٧.

[٣] ن. م. ١/٤.

[٤] ابن خلكان ١٨٤/١ ط/بيروت.

[٥] ابن الشعار، جـ ١ سيرة اسعد بن ابراهيم.

[٦] ابن الشعار، جـ ٦ ورقة ١٨٧.

[٧] ابن الشعار، جـ ١ ورقة ٢٣٨.

[٨] ابن الشعار، جـ ٦ ترجمة المبارك ابن المستوفي.

[٩] ابن الشعار، جـ ٥. ابن خلكان ١٧٠/٣، ط ١٩٤٨.

قوتابخانه عەقلییەکە و قوتابخانەکەی قەلا، و ڕکی لەمیش گرت و لە هەولێریش دەری کرد، ئەمیش ناچار گواستییەوە بۆ موسڵ و، لەوێ مرد[١].

لەوانەشەوە کە باسمان کردن، دەگەینە ئەوە، کە کەموزۆر وێنەیەکی تەواوی خەسڵەتەکانی ئەو میرە لە زەینـدا وەپێش چاو بێنین. خەسڵەتی زوڵم و زیندانیکردن و رووتاندنەوە و دەستبەسەردا گرتنی موڵك و ماڵ و سامانی خەڵك، دەبنە دیوی ئەودیوی وێنەکەی ـ لێرەدا مافی خۆمانە بپرسین، ئەم پیاوە کە هەند خێر خواز و کارساز و لە خواترس و بە ئیمان بووە، ئایا، دەبێ بۆچی هەندەش دڵڕەق و زاڵم بووبێ؟ ئایا چ جۆرە کەسانێکی دەگرت و پارەوپوولی لێ دەسەندن و دەستی بەسەر موڵك و ماڵیاندا دەگرت؟.. دوورنییە ئەو کەسانە بەقۆرخکردنی زاد و خۆراکی خەڵك دەوڵەمەند بووبن، یان دەستی بەسەر ماڵ و مڵکی هەندێ لە کاربەدەستەکانی خۆیدا گرتبێ کە پۆست و پێگەی وەزیفەکانیان بۆ گیرفانی خۆیان بەکارخستبێ، یان بەرتیلیان لە هاووڵاتیان وەگرتبێ. (الیونینی) چەند بەیتە شیعرێکی (أسعد بن ابراهیم بن حسن ـ أبو المجد الأربلی) مان، بۆ دێنێتەوە کە بەرپرسی نووسین (الانشاء) بووە لە دیوانی سەرداری هەولێر، لەم شیعرەیدا باسی ناپاکیی کارمەندە گەورەکان و، دیاردەی بەرتیل و گرفتاربوونی ئەو خەڵکە دەکات کە سەر لە دیوان و دایەرەکانی حکومەت دەدەن. (أبو المجد) کە خۆیشی لە گرتن و حەپسی سەلامەت نەبووە[٢]، لەم بەیتانەیدا دەڵێت:

قد قسَمنا الديـوانَ خمسـة أقسا...	م، عليها لكل قـــولٍ دليلُ
ربّ حقّ فلا يطاع، ومنســـو...	ب الى الظلم قوله مقبـولُ
ثم شخص كأنه الجرفُ في النح...	و، فلا فاعـــل ولا مفعولُ
ومصـــــرُ على التحيّفِ والظل...	م، بعيد عن الصواب جهولِ

---

[١] وفيات الاعيان ٢/١١.

[٢] عقود الجمان، جـ ١، ترجمة أسعد بن ابراهيم.

وأخـو حاجــةِ يمشي أحـــوا... لا لديه، إن جــاءه البرطيلُ

أتراهـــم لم يعلمــــوا انّ كلا منهم عـــن فعاله ســـؤل

واتا:

ديوانمان كرد به پێنج بەشان هەر بەشەو، چاوساغێ لەسەر

هـــەق بزره، دەنگــــی نییه زوڵم کردوویه دەسـبەســـەر

کەسێ، خۆی تەنیا حەرفێکه نه موبتەدایــه و، نــه خەبەر

ســووره لەسەر زوڵم و ستەم کەربابه، وێنەی جاشـــەکــەر

هــــەژارێ، ئیشێکی هـــەبێ ملی دەگرن وەك گورگ و مەڕ

کورنووش نەبا، بەرتیل نـەدا چنگ لەسەر شان، دەیکەنەدەر

گـــوایا، ئـــەمـانــه، نـــازانن کــار، وا بڕوا، ناچێته ســـەر؟

کاتێکیش، وەزیر، گروپی کارمەندانی دیوانی حساباتی هەولێری، لەسەر گزی و فزی دەستگیر کرد، ئەم بەیتانەی نووسی:

جمـــاعــة الديوانِ في ليلة شــحط مظلمة

وقد غَدَتْ أيدي الوز... ير منهــم منتقمـــة

لا رحـــــمَ الله الــذي يرحـــمُ قوماً ظلمـة

واتا:

وەزیر کەوتە وێزەی دیوان کــارمـــەنــدانی بـــردە زیندان

زیندانێکی کــڕو بێ دەنگ ئەنگوست له چاو و شەوەزەنگ

هـــەرکەسێ بۆیان تێکەوێ خـــوایـــه، خۆشی ڕێی تێکەوێ

(سبط ابن الجوزي) که مێژوو نووسێکی هاوچەرخی موزەففەرەددین گۆگبوری بووه و، له جێگایەکی دیکەدا تۆمەتباری دەکات که به دەستی ئەنقەست (زین الدین

یوسف ینالتگین)ی[1] برای خۆی کوشتووە، وام پێباشە سەیرێکی نووسینەکانیشی بکەین و، بە وردی سەرنجی لێ بدەین کە چۆن چۆنی پاکانەشی بۆ دەکات و هەقی دەداتە دەست. ئەم مێژوو نووسە، هەقی دەداتە دەست و دەڵێت: ((دەڵێن، ئەم کابرایە دەست بەسەر دیوان و دایەرەکانی خۆیدا دەگرێت و کارمەندەکانیان لە ڕەگەوە هەڵدەکێشێ. کێ دەڵێ، خیانەتی بە چاوی خۆی لێ نەدیون. دیارە، وای بە باشتر و خێرتر زانیوە کە ئەو پارەوپوولە، بۆ خێر و قوربانی سەرف بکرێت چاکترە[2]. ئێمەیش دەڵێین: ئەگەر ڕەفتاری خراپ و دەستپیسیی هەندێ لە کارمەندانی دیوانی هەولێر و، رووتاندنەوە و چەوساندنەوەی خەڵك و خیانەتی وەزیفی ـ وەك (ابن الجوزي) دەڵێت ـ بووبێتە هۆی گرتن و حەپسکردن و دەرکردنی کارمەندان، بەڵام، خۆ، ئەم بیانووە، هەموو قوربانییەکانی دەستی سەرداری هەولێر ناگرێتەوە، واتا کەسانی بێتاوانیشی دووچار کردووە. سا بەهەرحاڵ، ئەم میرە، حەزی لە زوڵم و ناهەقییش کردووە و، کەسیش ناتوانێ پاکانەی تەواوی بۆ بکات.

دوو: ئاهەنگەکانی هەولێری لەدایکبوونی پێغەمبەر:

موزەففەرەددین گۆگبوری ـ وەك باسمان کرد ـ لەناو خەڵکەکەدا، وا، ناسراو بوو کە پیاوێکی زۆر ئاییندۆستەو، دەست لە دامێنی دین بەرناداو، زۆریش ڕەسوولی (د. خ) خوای خۆش دەوێت. ئەم سۆز و خۆشەویستییەشی هەند لە دڵیدا ڕەگی داکوتابوو، بڕیاری دا هەموو ساڵێك یادی ڕۆژی لەدایکبوونی پێغەمبەر (د. خ) بە ئاهەنگێکی گەورە نوێ بکاتەوە بە جۆرێ کە لە هەولێر و هەموو ئەمارەتەکەیدا دەنگ بداتەوە. ئەم ڕۆژە، لە لای موسڵمانان ڕۆژێکی پیرۆزە، جەژنێکە، سەرداری هەولێر دایهێناو لە هەولێریشەوە بە هەموو جیهاندا بڵاوبووەوە.

---

[1] مرآة الزمان ٤٠٧/٨.

[2] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان ٦٨٣/٨.

(ابـن الـشعار) دەڵێـت: موزەففـەرەددین گۆگبـوری شـتێکی ئـەوتۆی داهێنـا، نـە مەلیکەکانی ئێستاو نە خەلیفـەکانی پێشتر نەیانـدەزانی و نەیانـدەکرد پیرۆزبـایی و ڕێزلێگرتنی ئەم جەژنە حورمەتێك بوو لە پێغەمبەری[1](د. خ) دەگرت. تەنیا، خۆی کردوویەتی، پێش ئـەو کـەس نـەیکردبوو[2]. بـە دووریـشی نـازانین، ئاهـەنگی سـەری ساڵی فەلـەو دیانـەکانی ناوچـەکەو ئاهـەنگی جـەژنی قیامـەتیان، موزەففـەرەددینی خستبێتە سەر[3] هەوەسی داهێنانی ئەم جەژنەی.

دوو مـانگ بـەر لـە ڕۆژی ئاهـەنگی مـەولوود، موزەففـەرەددین گۆگبـوری هـەموو شتێکی تەیار و ئامـادە دەکـرد و، وەپـێش خەڵکەکە دەکـەوت و لەگـەڵ کارگەرەکانـدا کەپر و گومەزگەلێکی زۆری لە تەختە دروست دەکرد و بەخێوەت (سرادق)ی گـەورە گەورە بانی حەوشەو گۆڕەپانـەکانی دەگـرت و، چـین چـین دایدەمەزرانـد، جـاری، وا، دەبوو دەگەیشتە بیست گومەز. جگە لەوانە، لـە گۆڕەپانـە گەورەکـەی[4] نزیـك قـەڵا، دەوارگەلێکی زۆری بۆ ئـەو میوانانـەش هەڵـدەدا کـە لـەوڵاتانی نزیکـی، وەك بەغـداو موسڵ و وڵاتـی فـارس و شـنگال و (نـصیبین) و جزیـرەوە بـەو بۆنەیـەوە ڕوویـان لـە

---

[1] ابن الشعار، مخطوط ((عقود الجمان)) ١٥٦/٥.

[2] ن. م. ص: ١٥٧. بنۆڕە گوتاری (هـ. فوش ـ H. Fuchs) لە:
The Encycl. Of Islam, art Mawlid< 1936, V. III, P. 420.
هەروەها: آدم میتز، الحضارة الاسلامیة في القرن الرابع الهجري، جـ ٢، ص ٢١٨ ـ ٢١٩.
العمری، منهل الاولیاء ومشرب الاوصیاء من سادات الموصل الحدباء، جـ ٢، ص ٣٢.

[3] بنۆڕە: بزانە کلۆد کاهین لەبارەی ماددەی (بگتگین) چیی نووسیوە.
The Encycl. New Edition, 1966, V, I, P. 1161
لەوێـدا دەڵێـت: ڕەنگـە ئـەو ئاهەنگانـە لـە ڕقـی ئاهەنگـەکانی مەسـیحیانی هـەولێر بووبێـت کـە بەردەوامن لەسەری.

[4] ئەم گۆڕەپانە کەوتبووە نێوان قەیسەری و خانەقاو دەرگا گەورەکەی قـەڵاوە. ئـەوە قـسەی (ابـن خلکان)ە، ئنجا دەڵێت: گومەزەکان، بەڕیز، هەر لە دەرگای قەڵاوە دەیگرتەوە تا دەرگای خانـەقا کـە کەوتبووە تەنیشتی گۆڕەپانەکەوە: (وفیات الاعیان ٢٧٥/٢). مخطوط (عقود الجمان ١٥٦/٥).

هـەولێر دەكـرد و ئـەو شـاند و میوانانـە، زۆرتـر مـەلا و سـۆفی و وتـارخوێن و وەعزبێژ و قورئانخوێن و مەولود خوێن و شاعیران بوون[1].

لەگـەڵ سـەرەتای مـانگی سـەفەردا، تیپـەكانی مۆسـیقا كـە لـە بـن گومەزەكانـدا ئامـادەبوون، دەسـتیان دەكـرد بـە گـۆرانی و مۆسـیقا ژەنـین و ئاهـەنگیان سـازدەدا، گروپێكی كۆتەڵباز و[2] پێڕێكی رابـواردنی پـاك و دەروێـشانەش دەكەوتنـە چالاكی و بزاڤ، خەڵكەكەش بە دەوریاندا تەماشایان دەكرد و رایاندەبوارد، بە درێـژایی رۆژانـی ئـەو بەزمـە ئـیش و كـاری خۆیـان جێدەهێـشت و بـۆ سـەر كـار نەدەچـوون، لـەو ئاهەنگانەدا بەشدارییان دەكرد[3].

موزەففـەرەددین گۆگبـوری، هـەموو رۆژێـك، دوای نوێـژی عەسـر، لـە قـەڵا دەهاتـە خـوار و سـەیری ئـەو یارییـە خۆشـانەی دەكـرد و گـوێی لـە گۆرانییـەكانیان دەگـرت، بەشـەویش دەچـووە خانـەقاو، لـەوێ، گـوێی لـە مـەولود دەگـرت و، بـۆ سـبەینێ بەیانییەكــەی، دوای نوێــژی بــەیانی، دەچــوو بــۆ راو و، پــێش نوێــژی نیــوەڕۆ دەگەڕایەوە و دەچووەوە سەر قەڵاكە. بە درێژایی مـانگی سـەفەر و سـەرەتای مـانگی (ربیع الأول) بەم جۆرەی دەبردەسەر تا شەوی مەولود، ئیدی لەو شەوەدا ئاهەنگەكە هەنـد گـەرم دەبـوو، دەهاتـە جـۆش، پاشـان نوێـژی مـەغریبی، لـە قـەڵا دەكـرد و،

---

[1] ابن خلكان ٢٧٣/٣.

[2] (ابراهیم حمادة) باسی هونەری كۆتەڵبازی (المخایلة) ـ (قەراگۆز) دەكات كە لە میسر هەبووە و، باسی ماوەی بڵاوبوونەوەشی لەو وڵاتەدا دەكات و دەڵێت: بەڵام كۆنترین باسوخواسی ئـەم هونـەرە، لـە دەرەوەی میـسر، ئـەوەی موزەففـەرەددین گۆگبـوریی سـەرداری هـەولێرە كـە هـەموو سـاڵێك ئاهەنگی مەولودی دەگێڕا. بنۆڕە: كتێبەكەی خۆی: (خیال الظل وتمثیلیات ابن دانیال، ص ٤٠). دەشبینین (ابن الجوزي)یش باسی شتێكی وێنەی (خیال الظل) دەكات كە ساڵی ٥١٧ك، لە بەغدا، لـە سـەردەمی خەلیفـە (المسترشد بـالله) پیـشان دەدرا. لـە ئاهەنگـە گـەورەكانی تازەكردنـەوە و چاككرنەوەی شـوورەكانی شاری بەغـدا كـە حـەوت شـەو و حـەوت رۆژ درێـژەی كێشا، گومـەزێكی گەورەیان دامەزراند پەیكەرگەلێكی عاجباتییان بەسەریەوە داتاشیبوو: بنۆڕە: (المنتظم) ٢٤٥/٩.

[3] ابن خلكان ٢٧٤/٣.

دادەبەزییەوە و، بە دەستە و دایەرەیەکی تایبەت و بێ وێنەوە، بەرەو خانەقا دەکەوتە ڕێ و بەکۆمەڵێ خەڵکی مۆم بەدەست دەورە دەدراو، دوو مۆم یان چوار مۆمی گەورەش[1]، هەریەکەیان هێستر سوارێك رایدەگرت.

بۆ رۆژی مەولودەکەش، هەر لە بەیانی زووەوە، دیاری و خەڵاتی بوخچە پێچ (لە بوخچە پێچراو)، هەریەکە و بە دەستی دەروێشێکەوە (سۆفییەکەوە)، لە قەڵاوە، بەڕیز دادەبەزی و بەرەو خانەقا ڕێچکەیان دەبەست، لەوێ (واتا لە خانەقا) سەران و گەورە پیاوانی شارەکە گردببوونەوە (خڕببوونەوە) و، کورسییەك بۆ وەعزخوان، بە بەرزییەکەوە، دانرابوو، کەژاوەیەکی تەختەی بە پەنجەرەش دامەزرابوو، موزەففەرەددین گۆگبوری لە ناویدا دادەنیشت و، لە پەنجەرەکانەوە، بە هەموو لایەکدا دەیڕوانی و سەیری حەشاماتەکەی دەکرد و سەرپەرشتیی نمایشی سەربازیی دەکرد کە بەو بۆنەیەوە تا عەسرانێکی درەنگ بەردەوام دەبوو[2].

بە کۆتایی ئەم ڕێورەسمەش، ئیدی هەموویان بەجارێ دەچوون بۆ نانخواردن، پاشان بۆ گوێگرتن لە وتارە گەورەکە، دووبارە کۆدەبوونەوە کە بە درێژایی ئەو شەوە، تا سپیدەی بەیان درێژەی دەکێشا[3]. ئەم وتارە، ئاسایی، بە باسی رەوشی پێغەمبەر دەستی پێدەکرد و، بە خوێندنەوەی چیرۆکی (المعراج)[4] تەواو دەبوو. (أبو الخطاب عمر بن الحسن)ی ناسراو بە (ابن دحية البلنسي)، لە ساڵی (٦٠٤ك/١٢٠٧ز)دا، کە لە هەولێر بوو، لەو دەمەدا کتێبێکی دانا، بە ناوی (كتاب التنوير في مولد السراج المنير) و، بە دیاری، پێشکەشی کرد بە سەرداری هەولێر موزەففەرەددین گۆگبوری،

---

[1] (ابن خلكان) هەتا، لە هەولێر بوو، لەم ئاهەنگانەی شارەکەی خوێدا ئامادە دەبوو. لێرەدا، وەك کەسێ شاهیدی بدات، دەڵێت: ((لە ناو کۆڕی مۆم بەدەستاندا: دوو مۆم، یان چوار مۆم...- بە گومانم لە ژمارەیان...)): وفيات الأعيان ٢٧٤/٣.

[2] ن. م. ص ٢٧٥.

[3] ابن خلكان ٣/ ٢٧٥. سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان ٦٨١/٨.
H. H. Howorth, History of The Mongols, V. III, P. 133.

[4] آدم ميتز، الحضارة الاسلامية ٢١٩/٢.

بۆ ئـەوەی بـەم بۆنەیـەوە[(١)] دڵـی خـۆش بکـات. (ابـن دحیـة) کتێبەکـەی خـۆی لـە بـەردەمی سـەرداری هـەولێردا خوێنـدەوە، ئـەمیش هەنـدەی پـێ خـۆش بـوو هـەزار دیناری خەڵات کرد[(٢)].

مێژوونووسـان بـە درێـژی باسـی هـەموو جـۆرە خۆراکێکیـان کـردووە کـە لـەو ئاهەنگانەدا دەخرانە پـێش خـەڵك و، دەڵێن ئـاژاڵێکی زۆر لـە (مـەڕ و گـا و حوشـتر، سەردەبڕدران، بە جۆرێکی ئەوتۆ کە لە وەسف بەدەرن[(٣)]. دەڵێن لەسـەر سفرە، سـەد ئەسپی قشلمش)[(٤)] دیـتراوە، هـەروەها، سـفرەکە پێـنج هـەزار سـەر ئـاژاڵ و دە هـەزار مریـشکی بـرژاوی لەسـەر بـووە و، سـەد هـەزار سـینی و، سـی هـەزار دەفـری پـڕ لـە حـەڵوای لەسـەر ریزکـراوە[(٥)]. ڕۆژی مـەولود دوو سـفرەی گـەورە ڕادەخـران، یـەك لـە گۆڕەپانەکـە بـۆ خـەڵکی رەشـۆکی (بـۆ هـەژاران ـ وەك ابـن خلکـان دەڵێـت) نـان و پێخۆرێکی زۆری لە ژمارە بەدەری لەسـەر ریزدەکـرا و[(٦)]. سـفرەی دووەم، لـە خانـەقا بـۆ حەشـاماتەکەی ئـەوێ ڕادەخـرا[(٧)]. ئاهەنگـەکانیش بـە خـەڵاتکردنی مـەلاو

---

(١) ابن خلكان ٣/١٧٢، ٣/٢٧٥. ابن الشعار، عقود الجمان ٥/١٥٦.

(ابـن الـشعار) دەڵێـت: «یـەکێ بـووم لەوانـەی کـە گـوێم لێبـوو کتێبەکـە بـۆ مـەلیکی گـەورە، موزەففەرەددین گۆکبوری دەخوێنرایەوە» (ابن خلكان)یش دەڵێت: (لە ـ جمادي الآخـرە ـی ساڵی (٦٢٦ك)دا، لـە هـەولێر، لـە شـەش ئەنجومـەن و کۆبوونـەوەدا گوێمـان لـەم کتێبـە گرتـووە: وفیـات الاعیان ٣/١٢٢. واتا بەرلەوەی (ابن خلكان) لە هەولێر دەرچووبێت.

(٢) ابن خلكان ٣/١٢٢، ٣/٢٧٥. ابن كثير، البداية والنهاية ١٣/١٣٧.

الفاسی المكي ٧/١٠٥، ومادة المولد.

(٣) ابن خلكان ٣/٢٧٥. The Encycl of Islam, 1936, V. 111, P. 420

(٤) لـە (مـرآة الزمـان)دا، دەڵـێ (مائـة فـرس قـشلمیش)، ئێمـەش مانـای ئـەم (قـشلمیش)ە مـان نەدۆزییەوە، رەنگە مەبەستی لە (قزلیش) بێت کە بە تورکی ئەکا: (سوورەوەکراو).

(٥) سبط ابن الجوزي ٨/٦٨١. الذهبي، مخطوط تأريخ الاسلام، ورقة ١٨٣.

ابن كثير ١٣/١٣٧. الغساني، العسجد المسبوك، بالرونيو ٣٢٠.

(٦) ابن خلكان ٣/٢٧٥.

(٧) م. ن. ص.

وەعزخوان و قورئانخوێن و شاعیران کۆتایی دەهات، بە تایبـەتیش خـەڵاتکردنی ئـەو کەسانەی کە لە دەرەوەی وڵاتەکەوە دەهاتن[1]

بێکومان ئەم هەموو ئاهەنگانە، زۆر دەنیشتە سەر گەنجینـەی ئەمارەتەکـە، مێـژوو نووسان دەڵێن، ئەرك و مەسرەفی ساڵانەی دەگەیـشتە سێـسەد هـەزار دینـار[2]. دەبـێ لەوەش ئاگادار بین کە زۆربەی ئـەو مێژوونووسـانە، خوویـان پێوەگرتـووە، لـە باسـی خەرج و پارەی زۆردا، زۆرتری دەهاونەسەر.

سێ: مردن و شاردنەوەی (سپاردنی) موزەففەرەددین گۆگبۆری

سـەرداری هـەولێر موزەففـەرەددین گۆگبـۆری لـە رۆژی (١٨)ی رەمـەزانی سـاڵی (٦٣٠ك/حوزەیرانی ١٢٣٣ز) لە ماڵەکەی خۆیدا کە کەوتبووە دەوروبەری شار و، پێشتر خـانووی مـیر (شـهاب الـدین قرطـای بـن عبـدالله)[3] بـووە، کۆچـی دوایـی کـرد. تەرمەکەیان بردە قەڵاو، لەوێ بە ئەمانەت بەخاکیان سپارد تـا وادەی حـەج، چـونکە پێشتر رایسپاردبوو (وەسیەتی کردبوو) لەو گۆڕەدا بینێژن کە لە چیای عەرەفـە، لـە مەککە بۆخۆی حازری کردبوو[4]. بۆ ساڵی نوێ (٦٣١ك/١٢٣٤ز) کە حاجیـان، بـۆ حـەج کەوتنەڕێ، قەبرەکەیان هەڵدایەوە و تەرمەکـەیان دەرهێنـاو لەگـەڵ خۆیـان بردیـان. بەڵام لەو رێگا بیابان و هاتونەهاتە، ئاویان لێ بڕاو ماندوو بوون و بڕسـتیان لێ بـڕاو، ئـەو سـاڵە حـەجیان بـۆ نـەکرا، ناچـار لـە رێگـەی شـاری (لینـە)وە[5] بـەخۆیان و بـە تەرمەکـەوە گەڕانـەوە و، بـە باشـتریان زانـی لـە سـەرە رێگـای بـەژانی (کوفـە)، لـە (نەجـەف) لـە نزیـك مەشـهەدی مـیری موسـوڵمانان (علـي بـن أبـي طالـب ـ خ. ل)

---

[1] م. ن. ص.

[2] سبط ابن الجوزي ٦٨٣/٨. الذهبي، تأريخ الاسلام، ن. دول الاسلام ١٠٣/٢.

[3] لە بارەی ئەم میرەوە، بنۆڕە: (دیوان و خزان السلاح).

[4] ابن خلكان ٢٧٦/٣. الفاسي المكي، العقد الثمين ١٠٦/٧. ابن العماد الحنبلي، شذرات الذهب ١٤٠/٥.

[5] (لینە): مەنزڵگەیەکە لەسەر رێگای حیجاز بە دیوی عیراقدا: ابن خلكان ٢٧٧/٣.

بینێژن[1]. وەڵێ، تەنیا (ابن العبري) گوتوویەتی گوایا لە مەککە نێژراوە[2]. هەرچی (الغساني)یە، ئەوە، ئەو دەڵێ: (یەکەم جار، لە کوفە ناشتیان، پاشان تابووتەکەیان هەڵگرت و بردیان بۆ مەککە و لەوێ ناشتیان[3]. بە بڕوای ئێمەش هیچیان راست ناکەن، چونکە ئەم دوو حەکایەتە، لەوە ناچن کە هەموو مێژوو نووسەکان لەسەری کۆکن و یەك دەنگن[4].

---

[1] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان ٦٨٣/٨ ـ ابن خلكان ٢٧٦/٣. الذهبي، مخطوط، تأريخ الاسلام، ق ٢، الجزء الاخير، ورقة ١٨٣ ـ ١٨٤. ابن الفوطي، تلخيص مجمع الآداب، ط، لاهور ٥٩٠/٥. ابن كثير، البداية والنهاية، ١٣٧/١٣.

ابن أبي عذيبة، انسان العيون، ٣٠٤. ابن العماد، شذرات الذهب ١٤٠/٥.

محمد امين العمري، منهل الأولياء، ١٠٤/٢.

[2] ابن العبري، تأريخ مختصر الدول، ٢٤٩.

[3] الغساني، العسجد المسبوك، بالرونيو: ٣٣٠.

[4] هەرچی، ئەم دوو حیکایەتە، لە کۆی رای مێژوونووسانی دیکە جیاوازن، بەڵام لەوەدا، لەگەڵیاندا یەك دەگرنەوە کە موزەففەرەددین گۆگبوری لە هەولێر نەنێژراوە، هەرچەندیشە لە هەولێر مردووە. مەزارگەیەك لەم شارەدا هەیە گومەزێکی بچکۆلەی گڵی لەسەرە و، کەوتووەتە سەر شەقامی لای سینەمای سەلاحەددین و نزیکە لە مەرکەزی پارێزگاکەو خەڵکی شارەکە رێزی لێ دەنێن و بە پیرۆزی تێدەگەن و، وەها دەزانن کە گۆیا گۆڕی (سوڵتان مظفر)ە زۆر رێی تێدەچێ کە گۆڕی باوکی بێت، واتا گۆڕی (زين الدين علي كچك)ی دامەزرێنەری ئەتابەگایەتیی هەولێر بێت. بەڵێ ئەو لە هەولێر مرد و لە هەولێریش نێژراوە، بنۆڕە: ابن الأثير، الباهر، ١٣٥. الكامل، ٣٣١/١١. ابن خلكان ٢٧٠/٣. أبوشامة، الروضتين ١٥٢/١. ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق مجلد ٤٧: ١٩. ابن الفرات، مجلد/٤، ج ١، ص ١٤. ابن ابي عذيبة، انسان العيون ٢٩٢.

ئەم گۆڕە، گۆڕی (زين الدين يوسف نيالتگين)یش نییە، ئەو لە شاری (الناصرة)ی فەلەستین مردووە. پێدەچی ناوبانگی موزەففەرەددین گۆگبۆری، لە هەولێر، لە ناوبانگی باوکی گەورەتر و بڵاوتربێت، هەر لەبەر ئەوەشە کە خەڵك گۆڕی باوك بە گۆڕی کوڕەکەی دەزانن.

سەیرەکە لەوەدایە (عباس العزاوي) کاتێ باسی (مدرسة گۆگبوری) دەکات، ئەم گۆڕە، بەگۆڕی (موزەففەرەددین گۆگبوری) دادەنێت و، دەڵێت: ئەم (مدرسە)یە دەکەوتە!! نێوان گۆڕی موزەففەرەددین گۆگبوری و منارەکەوە. بنۆڕە (مقال: آل بكتكين، مظفرالدين گۆگبوری، مجلة

چوار: کۆتایی ئەتابەگایەتیی هەولێر و، لکاندنی ئەمارەتەکە بە مەملەکەتی خەلیفەی عەبباسییەوە، ١٧ی شەووالی ٦٣٠ك/٢٦ی تەمووزی ١٢٣٣ز:

رادەستدانی هەولێر بە خەلیفەی عەبباسیان، بەو دەستوورە ئەنجام نەدرا کە سەرداری هەولێر بڕیاری دابوو کاتێ بەکوڵ و بە دڵ، چوو بۆ بەغدا، بۆ لای خەلیفە و کلیلەکانی لەگەڵ خۆی برد، بەو دەستوورەش رادەست نەدرا کە سەرداری هەولێر بە دوو نوێنەرەکەی خەلیفەی گوتبوو کاتێ هەردووکیان سەرداری هەولێریان تا ناوشاری هەولێر بەرێ خست و لە هەولێر مانەوە. دوورنییە موزەففەرەددین گۆگبوری لە بڕیاری رادەستدانی هەولێر، بە خەلیفە، پاشگەز بووبێتەوە. پێشتر ئەوەشمان باس کرد کاتێ لە بەغدا گەڕایەوە و، پاشتر لەگەڵ لەشکری خەلیفەدا، لە (کەرخینی) مایەوە و لە ساڵی (٦٢٩ك/١٢٣٢ز)دا بۆ رووبەڕوو بوونەوەی مەگۆلان لەوێ سەربازگەیان دامەزراند، لەو ماوەیەدا لەگەڵ سەربازەکانی خەلیفەدا نیگەرانی کەوتە نێوانیان و لێك تووڕەبوون و دەستیان دایە چەك و خوێنیان لە نێواندا رژا ـ دوور نییە داخی ئەو رووداوە ناخۆشە لە دڵی سەرداری هەولێردا مابووبێت، ئەو کاتێ هەردوو نوێنەرەکەی (جمال الدين قشتمر)ی سەرلەشکری خەلیفە: (شرف الدين علي ابن قشتمر) و (سعد الدين حسن بن الحاجب علي) لە هەولێرەوە بۆ بەغدا ـ بە دەرکردنێکی بە ئەدەبانە ـ گەڕاندەوە، ئەوە بێگومان، هەڵوێستێکی پێچەوانەی هەڵوێستی یەکەمی بوو کە زۆر بە گەرمی خۆی گەیاندە لای خەلیفە و کلیلەکانی بۆ برد، واتا لە هەڵوێستی دۆستانەی یەکەمی پەشیمان بوو، لە بڕیاری لکاندنی ئەمارەتی هەولێری، بە بەغداوە، پاشگەز ببووەوە.

المجمع العلمي العربي، دمشق، مجلد/٢٢ لسنة/١٩٤٧، ص ١٤٤). ئەم قسەیەی لەگەڵ قسەیەکی دیکەیدا، کە لە جێگایەکی تردا دەڵێت: گۆڕی (زين الدين على) هەتا ئێستاش دیارە، یەك ناگرێتەوە: ن. م. مجلد/٢١، ص ٤١٧.

ئـەوەبوو، موزەففـەرەددین گۆگبـۆری (مجدالـدین أسـعد ابـن ابـراهیم بـن حـسن الـشیبانی الاربیلـی)ی حـەپس کـرد، ئەمـەش بەڵگـەی نـاکۆکیی نێـوان سـەرداری هـەولێر و خەلیفـە بـوو. ئـەم (مجدالـدین أسـعد)ە، لـە سـاڵی (٦١٥ك/١٢١٨ز)وە[1]، نامەنووسی دیوانی سەرداری هـەولێر بـوو، پێگـەو جێگـەی لـە ئەمارەتەکـەدا تـابڵێی بـەرز و بـاڵا بـوو، یەکـە پیـاوی تـەلاری سـەرداری هـەولێر بـوو کـە لەگـەڵ موزەففـەرەددین گۆگبۆریـدا سـەردانی بەغـدایان کـرد. ئـەم شـاعیرە، لـە بـەردەمی خەلیفەدا شیعرێکی خوێندەوە، بە نموونە، ئەم دوو بەیتەی خوارەوەی لێ دەخەینـە روو:

جلالة هيبة هذا المقام	تجبر عالــم علــم الكلام
كأنَ المناجــي به قائماً	يناجى النبيَّ عليه السلام[2]

واتا:

گەورە مامۆستای وشەو کەلامان	لاڵە لە هــەیبــەت ئالاو مەقامان
مــن، وا، لەبەر تــۆ دەلالێمەوە	رێك لە پێغەمبەر دەپاڕێمەوە!.

ئنجا، بەقسەی ئاسایی کەوتـە ستایـشی خەلیفـە، دوای سـاڵێك لـەم میوانداریيـە، موزەففـەرەددین گۆگبـوری (مجدالـدین أسـعد)ی گـرت و لـە قەڵاکـەی کـەرخینی (کەرکوك) حەپسی کرد، ئەو قەڵایـەش سـەر بەهـەولێر بـوو، لـەوێ مایـەوە تـا سـاڵی (٦٣٠ك/١٢٣٣ز) موزەففـەرەددین مـرد و، ئەمارەتەکەشـی بـە مەملەکـەتی خەلیفـەوە لکێنـرا، ئەوجا، سەربازەکان (مجدالدين اسعد)یـان، بـەردا و، چـوو بـۆ بەغـدا و، لـەوێ رێـز و حورمـەتێکی زۆری لێ گـیراو، چـەندین وەزیفـەی گـەورەی دوابـەدوای یـەك وەرگـرت[3]. رەنگـە دەسـگیرکردن و، پاشـان ئـازاد کردنـی ئـەم شـاعیرە و چـوونی بـۆ

---

[1] اليونيني، ذيل مرآة الزمان/١١١.

[2] م. ن. ص.

[3] م. ن.

بەغـدا و، وەرگرتنـی گـەڵ پۆسـت و پلـەی گـەورە، پێوەنـدیی بـە هەڵوێـستی نـوێی هــەولێرەوە بەرامبــەر بــە بەغــدا، بووبێــت.. (د. مــصطفی جــواد) لــە زمــان (ابن العديم) و (ابن الكتبي)یەوە دەگێڕێتەوە، دەڵێت: (مجدالدين أسعد، هـەر شـتێکی تـازە لـە هـەولێر روویـدابا، دیـوانی خەلیفـەی لێ ئاگـادار دەکـرد). موزەففـەرەددین گۆگبوری پێی زانی و حەپسی کرد[1]. ئەگـەر ئـەم قـسەیە راسـت بێـت، ئـەوە، تەکـەز لەسـەر بۆچـوونەکەی خۆمـان دەکاتـەوە کـە پێوەنـدیی نێـوان هـەولێر و بەغـدا کەوتبووە لێژی و بەرەو هەرەسهێنان دەچوو، ئەوەش ببووە هۆی تەنینەوەی ناکۆکی و، هـەروا بـە ئاسـانی، هـەولێر، دوای مردنـی خاوەنەکـەی نەدەخرایـە سـەر بەغـدا و رادەسـتی خەلیفـە نـەدەدرا. هەسـتان و راپـەڕینی خـەڵکی هـەولێر دژ بـە هێـزی داگیرکاری خەلیفەی عەبباسیان، قوربانییەکی زۆری تێدا دراو، خوێنێکی زۆریشی لە هەردوولا تێدا ڕژا، ئەمەش بەڵگەیەکی گەورەیە کە ئەمارەتی هـەولێر ئامـادە نـەبوو سەر بۆ خەلیفەی بەغدا شۆڕ بکات و لەسەر بـەرەڤانێ بـەردەوام بـوو، تـا ڕاپـەڕین و بەرخۆدانەکەی سەرکوت کراو، هەولێر داگیرکرایەوە.

موزەففەرەددین گۆگبۆری لە (١٨)ی رەمەزانی (٦٣٠/١٢٣٣ز)دا[2] گیانی لـە دەسـت دا. دوای ئـەو، هێزەکـانی خەلیفـە یەکـسەر، بـەرەو هـەولێر کـشان[3]. خەلیفـە هەنـدێ فەرمانـدار و میر و سەرپەرشتی بەسەر هێزەکانی خۆیەوە دانابوو، وەك: میر (أرغـش الناصري الرومي) و (علاءالدين الـدكز الناصـري) و (ظهيرالـدين ابـي علـي الحـسن بـن عبـدالله). وا دیـاربوو، خەلیفـە دەیزانـی کـە ئـەم لەشـکرەی، لـووتی بـە بـەرخۆدان و

---

[1] بنۆڕە پەراوێزی کتێبەکەی (ابن الفوطي): (تلخيص مجمع الآداب) جـ ٤، ق ١، ص ٥٦١.

(د. مصطفی جواد) نـاوی کتێبەکـەی (ابـن العـديم)ی نـەگوتووە و، پێدەچـێ مەبەسـتی لـە کتێبـی (بغيــة الطلــب في تــأريخ حلــب) بووبێــت کــە دەستنووســەو، لــە کتێبخانــەی (احمــد الثالــث)ە لــە ئەستەنبول. هەروەها لـە کتێبەکـەی (ابـن شـاکر الکتبي)یـشدا، نییـە، کـە (مـصطفی جـواد) پـشتی پێدەبەستێ: بنۆڕە (فوات الوفيات، ١٧/١) ٠/ترجمة اسعد مجدالدين ابراهيم الاربلي.

[2] ابن خلكان ٢٧٦/٣.

[3] الحوادث الجامعة: ٤٤. الغساني، العسجد المسبوك ٣٣١.

بەرەڤانیی هەولێرییاندا دەتەقێتەوە، لەوەش دەترسا، کەسێکی دی دەستپێشخەری بکات و، هەولێر، بۆ خۆی دابڕێت.

لە قەڵای هەولێر، دوو کۆیلە (مملوکان)ی موزەففەرەددین گۆگبوری: (برنقش) و (خالص) کاربەدەست بوون، نامەیان بۆ هەریەکە لە خەلیفە و، (عمادالدین زەنگی)ی[1] سەرداری شارەزوور ـ زاواکەی موزەففەرەددین گۆگبوری ـ و، مەلیکەکانی بنەماڵەی ئەییوبیان. ناردبوو، گوتبوویان: ئەمارەتی هەولێر، بۆ ئەو کەسەیە کە دەستپێشخەری بکات و زووتر بگاتە شارەکە[2]. ئەوەبوو، خەلیفە زووتر کەوتە خۆ و، لەشکری خۆی نارد. بەڵام ئەم دوو کۆیلەیە کە بەمەیان زانی هەڵوێستی خۆیان گۆڕی و، کەوتنە بەرەڤانی و بەرگری و، ناردیان لە دووی (عمادالدین زەنگی) کە زوو بکەوێتە خۆو بگاتە هەولێر و شارەکە وەربگرێت[3]. ناردیشیانە سەر (الملك الصالح أیوب ابن الملك الكامل)ی سەرداری (حران)[4] کە لەوکاتەدا[5]، لە (ئامەد) بوو، ئەم بەرەو هەولێر لەشکری کەوتە ڕێ، لەولاشەوە، لە شنگالەوە، مەلیکی ئەییوبی (اسماعیل ابن الملك العادل) رووی لە هەولێر کرد. (سبط ابن الجوزي) دەڵێت: ئەم دوو مەلیکە ئەییوبییە کەوتنە کێبڕکێ و ململانێ، کە بۆ

---

[1] (سوادي الرويشدي) لە لاپەڕەی (١٥٠)ی کتێبەکەی خۆی (امارة الموصل في عهد بدرالدين لؤلؤ)دا پشت بە قسەکانی (الذهبي) دەبەستێ و، دەڵێت: (عمادالدین زەنگی) هەردوو قەڵاکەی خۆی (العقر و، الشوش)ی لەو ساڵەدا: (٦٣٠ك) بە دەستەوە بووە، بەڵام ئەم مێژوونووسە، قسەی وای نەکردووە، بەڵکو وتوویەتی: ئەم دوو کۆیلەیە نامەیان بۆ (عمادالدین زەنگی) ناردووە، دنەی دەدەن کە بێت بۆ هەولێر و شارەکەی رادەست بدەن: مخطوط تأريخ الاسلام، ورقة/١٨٠. (عمادالدین زەنگی)یش، دوازدە ساڵ بەرلەوەش، ئەو دوو قەڵایەی بەدەستەوە نەمابوو، بەڵکو، بە بریکاریی خەزووری حوکمی شارەزووری دەکرد و، تا دەوروبەری ساڵی (٦٣٠ك/١٢٣٣ز)یش کە کۆچی دوایی کرد، شارەزووری هەر بەدەستەوە بوو ـ بە قسەی ابن خلكان ـ ٢٩٦/٤.

[2] الحوادث الجامعة، ص ٤٥.

[3] الذهبي، مخطوط تأريخ الاسلام، ورقة ١٨٠.

[4] ابن شداد، مخطوط ((الاعلاق الخطيرة)) ورقة (١٩/أ).

[5] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٦٨٣/٨.

ئەوان جوان نەبوو[1]. بەهەرحاڵ هیچیان نەیانتوانی فریای هەولێر بکەون. هەرچی (عمادالدین زەنگی)یە، ئەوە، نازانین، بەدەنگ نامەکەوە هات، یان نەهات، یان بەخۆیدا رانەدەپەرموو، یان نەیدەویست بەربەرەکانێی خەلیفە بکات و بەگژ لەشکری خەلیفەدا بچێت، بەڵام، ئەم مرد، لەبەر ئەوە، لە لایەن ئەمەوە هیچ بە هیچ نەکرا[2]. بە هەرحاڵ، لەشکری خەلیفە گەیشتە هەولێر و، لەگەڵ بەرگریکارانی خەڵکی هەولێردا دەستە و یەخە وەستان، بەڵام نەیانتوانی ورە بە خەڵکەکە بەربدەن و بەرگری تا دەهات گەرمتر دەبوو[3]. ناچار داوای هێزی زیاتریان لە بەغدا کرد. خەلیفە هێزێکی دیکەشی بە فەرماندەیی (أبو الفضائل شرف الدين اقبال الشرابي) سەرلەشکری هێزی سوارەی بەغدا، نارد. ئەم هێزە تازەیەش، لە (١٣ی شەووالی ٦٣٠ك/ تەموزی ١٢٣٣ز)دا[4] گەیشتە هەولێر و موقاوەمەتی خەڵکی هەولێریان، بۆ نەشکا. هەولێرییەکان دەرگاکانی شارەکەشیان قایمکارانە داخستبوو. دیسان داواکرا لە بەغدا کە هێزی تریان بۆ بنێرن، ئنجا هێزی سێیەمیش گەیشت کە (جمال الدين قشتمر) فەرماندەری بوو. ئەم (جمال الدين قشتمر)ە پلانێکی نوێی، بۆ گرتنی شارەکە داهێنا، ئەوەبوو، هێزەکانی بەسەر دەرگاکانی شارەکەدا دابەش کرد و، خۆیشی چادرەکەی بەرامبەر بە دەرگای (عين كاوا)[5] هەڵدا. کە

---

[1] ن. م. ص.

[2] لێرەدا، دەبینین (ابن خلكان) ـ لە عادەت بەدەر ـ مانگی مردنی (عمادالدین زەنگی)ی نەنووسیوە و، ساڵی مردنەکەشی بەگومانەوە نووسیوە، ئەوەتا دەڵێت: (توفي في حدود سنة ٦٣٠هـ) واتا: (لە دەوروبەری ساڵی ـ ٦٣٠ك ـدا مردووە): وفيات الاعيان ٤/٢٩٦.

[3] ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق، مجلد ٤٩ لسنة ١٩٥٥ ص ٧٣٩.

[4] الحوادث الجامعة، ص ٤٥.

[5] (عين كاوا)، یان ئێستا بە (عەینکاوە) دەنووسرێت و، دانەری کتێبی (الحوادث الجامعة) بە (عمكاوا) ناوی دەبات: ص ٤٦، ئەو دەروازە گەورەیەیە کە هەتا ئەمڕۆش بەسەر ئەو گوندەدا دەڕوانێت کە چەند ساڵێکە بووەتە ناحیە و، لە باکووری شاری هەولێرە و سێ کیلۆمەتر دوورە.

گـەورەترین دەرگـای شـارەکە بـوو، سـەربازێکی زۆریـشی لێ خڕکـردەوە، ئـەوجا گەمارۆیەکی توندوتۆڵی بە دەوردا گێڕا و، کەوتەخۆ بۆ هێرش.

پاشان هاتەسـەر ئـەوەی نامـەیان بـۆ بنێرێت، ئنجا دەستی کـرد بـە هەڕەشـەو بـە تۆقاندن. لێرەدا، هەردوو کۆیلەکە داوایان لـە (جمال الدين قـشتمر) کـرد مۆڵـەتیان بدات تا لەگەڵ گـەورە پیاوان و میرانـی ئەمارەتەکـەدا بکەونـە را و تـەگبیر ـ رەنگـە مەبەستیـشیان ئـەوە بووبێـت مەسـەلەکە دوا بخـەن، بـەڵکو یـەکێ لـە دوو مەلیکـە ئەیيوبییـەکان کـە پێـشتر نامـەیان بـۆ نـاردبوون، بگاتـە هانایـان، مـاوەی ئاگـادار کردنەوەکـە کۆتـایی هـات و، هانـا، نـەهات. ئنجا (جمال الـدين قـشتمر) ئینزارێکی ترسـناکی پێڕاگەیانـدن کـە ئەگـەر خۆبەدەسـتەوە نـەدەن، خـراپ بـە چاوی خۆیـان دەبینن، بەڵام ئەم ئینزارەشی، با، بردی و کەس گوێی پێنەدا[1]. ئیدی (جمال الدين) فـەرمانی هێرشـی بـە گـوژمی بـۆ سـەر شـارەکە دەرکـرد و، فـەرمانی دا کـە بەسـەر شوورەکاندا بکەونە تیر باران و ئاگر بارانی بەرگریکاران. ئـەم کوشـتارەش دوو رۆژی بانەوبان یەك، خایان و، لە هـەردوو لا، کوژراو و برینـدارێکی زۆر کـەوتن. بـۆ رۆژی سـێیەم (١٧ی شـەووالی ٦٣٠ك/٢٦ی تـەمموزی ١٢٣٣ز) هێـرش بـە تـەواوی گـەرم بـوو، (جمـال الـدين قـشتمر)، خـۆی، سەرپەرشـتی هێرشـەکەی دەکـرد و، فـەرمانی دا دەروازەکـەی (عـين کـاوا) ئـاگر بـدەن و بیـسووتێنن[2]. پـاش ئـەوە، چـوو، سـەر لـە خەندەقەکـەی دەوری شـوورەکە بـدات و، کەوتـە گاڵـدانی سـەربازەکانی. (أقبـال الـشرابي)یـش لەسـەر بەرزاییـەك وەسـتابوو، ئـەویش دنـەی سـەربازەکانی دەدا بـۆ کوشتار، پاشان جێگاکەی خۆی بەجێ هێشت و لەگەڵ (جمال الدين قشتمر)دا کەوتـە پـیلان و تـەگبیر، بـەڵام هەنـدەی نـەبرد، هـەواڵیان بۆهـات کـە شـارەکە گـیراوە و، خەڵکەکەی خۆیان بە دەستەوە داوە[3].

---

[1] الحوادث الجامعة: ٤٦.

[2] ابن العبري، م. ن. ص.

[3] الحوادث الجامعة ٤٧.

سەربازەكان كەوتنە ناوشار و، هەندێكیان دەستیانكرد بە تاڵانكردنیماڵەكان[1].
(اقبال الشرابی) بە كۆتری نامەبەردا، مژدەی داگیركردنی هەولێری گەیاندە بەغدا و، چاوڕۆشنیی لە خەلیفە كرد. بەغدا، بە كەیف و خۆشییەكی زۆرەوە، بۆ شایی و لۆغان كەوتە خۆو، ترپەی تەپڵ و گرمەی دەهۆڵ، لە (باب النوبي)یەوە بەرزبووەوە و زیندانییەكان هەموو، ئازاد كران. ئنجا وەزیر بۆ پێشوازیكردنی لایەنگران و شاییگێڕان دانیشت[2]. شاعیران، وەك موویان بۆ هەڵكڕووزێنی لە هەموو لایەكەوە بەسەر دیواندا دابارین و شیعری مامە حەمەیی و نووسینی چڵكاو خۆری و چاوڕوونییان خوێندەوە. (أبو المعالي القاسم كوڕی أبي الحديد المدائني، شیعرێكی خوێندەوە، لە شیعرەكەیدا، ئەمەشی گوت:

مايثبت الملك بين الخوف والخطر　　حتى يُقام ويسقى من دم البشرِ
لكلّ شـــيء طريق يُستفاد بـه　　وليس للعز غير الصـارم الذكرِ

واتاكەی:

حوكمی تەخت و تەلاری خۆت　　نەخەیتە ژێر ترس و خەتەر
وەك ئاو، وایە، خوێنی هەدەر　　ئاوی دە بە خوێنی بەشـەر!
شـمشێری رووت هەڵنەكێشی　　پێتنەبێ شـمشـێری (ذكـر)
تەخت و بەخت و موڵك و ماڵت　　هەر زوو دەكەن ژێر و زەبەر

ئنجا دەڵێ:

ما فتح أربيل عن بخت لذي دعةٍ　　ولا إتفاقاً كبعض النصـر والظفر
لكنه كــان قصد القادرين و أف　　عال المطيعين عن قصدٍ وعن فكَرِ

---

[1] ابن العبري: ن. ص. الحوادث الجامعة: ن. ص. ئەو سەربازانەش بە (الاوباش) واتا هەرچی و پەرچی ناودەبات: الذهبي، مخطوط، تأريخ الاسلام، ورقة ١٨٠. مێژوونووسی هاوچەرخ (سبط ابن الجوزي)یش دەڵێت: سەربازانی خەلیفە هەولێریان بە زۆر داگیر كرد، نەدەبوو ئەو هەموو تاڵان و زوڵم و زۆرە بكەن: مرآة الزمان ٦٨٣/٨. بشنۆڕە: الحموي، التأريخ المنصوري، ص ٤٥٣.

[2] الحوادث الجامعة، ن. ص. بنۆڕە (ابن الطقطقی)، الفخري في الآداب السلطانية، ٣٢. الغساني، العسجد المسبوك، بالرونيو، ص ٣٣١.

فليسمع الأشعري اليـــوم لي فأنا   في فتح اربل لا ألوي علـى القدرِ[1]

واتاكەی:

بەختی بێكاران، هەولێر ناسێنیٚ   هیچ رێكـــەوتنێك زەفـــەر ناهێنیٚ
هێرش و قودرەت زەفـەری هانی   ئەقلْ و ئیتاعەت، كارای، رەخسانی
دەبا (أشـــعري) گـویٚ بتەكێنیٚ   خـەتـەری هـەولێر مـن ناترسێنیٚ

(عزالدين عبدالحميد المدائنی)ی بـرای، كـە دانـەری كتێبـی بـەناوبانگی (شـرح نهـج البلاغه)یە (ت ٦٥٦ك/١٢٥٨ز)، ئەویش شیعرێكی هۆنییەوە و، رۆژی حەڤدەی شەووالی ساڵی (٦٢٩ك/١٢٣٢ز)ی كە ئەكا رۆژی دامەزراندنی وەزیرەكە، لەگەڵ رۆژی حەڤدەی شەووالی سـاڵی (٦٣٠ك/١٢٣٣ز) كـە ئـەكا رۆژی ئـەم داگیرگردنـەی هـەولێر، پێكـەوە لـە شیعرەكەیدا هێنایەوە و، رووی كردە وەزیر و گوتی:

يا يوم سابع عشر شوال الذي   رزق الســـعـــادة اولاً وأخـــيرا
هنئت فيـه بفتح اربل مثلما   هنئت فيه وقد جلستَ وزيرا[2]

واتا:

رۆژی حەڤدەمینی شـــەووال   بووی بـــە وەزیر هـــاتم بۆلات
حەڤدەمینی ئەم شەووالەش   چاوت روون، هەولێرت خەڵات

راستیــشت دەویٚ ئــەم پێــشوازییە گەرمــەی لــە داگیركردنــی هــەولێر كــرا، ئــەوە دەردەخــات كــە ئــەم شــارە، بــۆ مەملەكــەتی خەلیفــە جێگایــەكی ســتراتیجی و

---

[1] الحوادث الجامعة، ص. ن.

[2] الحوادث الجامعة، ٤٨. الغساني، العسجد المسبوك، ن. ص.

لەشکرگێڕی[١] بووە. سەرباری ئەوەش، هەولێر وەك بارەگای شارەزوور و[٢]، دەروازەی ناوچە شاخاوییەکان بووە.

دەشبینین، مێژوونووس (ابن الطقطقی) پێگە و جێگەی هەولێر بەکەم دادەنێ و بە سووك سەیری دەکات، گوایا لەبەر ئەوەی کە حوکمی خەلیفە ((تەنیا مەملەکەتی عیراقی)) گرتبووەوە[٣]. ئەم مێژوونووسە، بە سووك سەیری دەوڵەتی عەبباسیان دەکاو دەڵێت: ئەم دەوڵەتە هەند لاواز و بێ بایەخ ببوو، کە بۆ گرتنی شارێکی[٤] بچووك و شڕ و بێ بەها[٥]. لەبەر دەرگای خەلیفەدا دەکەوتنە شایی و چاو روونی و رازاندنەوەی بەغدا.

ئێمە، وای بۆدەچین کە ئەم مێژوونووسە، لە سووکهەڵسەنگاندنی هەولێردا زێتر پێی لێراکێشاوە. ئەو، دوو قۆناغی لێکجیاوازی هەولێری بەیەك چاو سەیر کردووە. هەولێری لە بەرایی سەدەی هەشتەمی کۆچیدا (سەدەی چواردەمینی میلادیدا) کە شارێکی کاولۆك بووە، بە هەولێری چارەکی یەکەمی سەدەی حەوتەمینی کۆچی (سێزدەمینی میلادی) کە شارێکی رێك و رازاوە بووە، بەراورد کردووە. ئەم جۆرە بەراوردکردنە شتێکی ناڕەوایە و هەڵەیە، چونکە گرنگیی هەولێر، دوای ئەو ماوەیە، کەمی کردبوو، نەك تەنیا لەو ماوەیەدا کە (ابن الطقطقی) مێژووەکەی نووسیوە، بەڵکو لە دوای مردنی موزەففەرەددین گۆگبورییش کە یەکسەر شارەکە کاولکاری و کەمتەرخەمیی بەسەرداهات. ئەوەبوو لەشکری خەلیفە هەندێکیان لە شارەکە وێران کرد ـ وەك پێشتر باسمان کرد. پاش ئەوەش لە شەووالی ساڵی (٦٣٤ك/حوزەیرانی

---

[١] الشبيبي، مؤرخ العراق ابن الفوطي، ٢/١١١، الهامش.

[٢] ابو الفداء، تقويم البلدان، ص ٤١٣. القلقشندي، صبح الاعشى، ٤/١٦٦.

[٣] ابن الطقطقي، الفخري ٣٢.

[٤] مەبەستی لە سەردەمی مەگۆلە ئیلخانییەکانە کە لە (٦٥٦ ـ ٧٣٦ك/١٢٥٨ ـ ١٣٣٥ز) درێژەی کێشا، کە (ابن الطقطقي) لە ساڵی (٧٠٠ك/١٣٠٠ز) کتێبەکەی داناو، خۆشی لە ساڵی (٧٠٩ك ـ ١٣٠٩ز) یان دواتر، کۆچی دوایی کرد. (عباس العزاوي، التعريف بالمؤرخين ١٣٧).

[٥] ابن الطقطقي، ص. ن.

١٢٣٧ز) مەگۆل هێرشیان کردە سەر شارەکە بە فەرمانداریی (جرماغون) و زیاتر کاولیان کرد، پاشان وەك هەناوی کەری گورگخواردوو بەجێیان هێشت و[١]، ناو بیر و ناو ماڵەکانیان کرد بە گۆڕی خەڵکەکەی[٢]. دوا هێرشی مەگۆل بۆ سەر شارەکە لە ساڵی (٦٥٦ك/١٢٥٨ز)دا بە فەرمانداریی (ئەرقیونویان) رووی دا کە نەیتوانی شارەکە داگیر بکات، لەبەر ئەوە سپاردی بە (بدرالدین لؤلؤ) ئەم، شوورەکەی رووخاند و[٣]، دووبارە شارەکەی وێران کردەوە. بەم جۆرە، ئەو هەموو کاولکارییە بووە هۆی ئەوەی شارەکە بەرەبەرە کەم و بچووك ببێتەوە و ـ وەك ابن الطقطقی دەڵێت ـ بوو بە شارێکی کەم و بچووك و شڕ و بێ بەهاو، ئەو چالاکی و بزاڤ و بەهایەی جارانی کە کۆتری نامەبەر مژدەکەی گەیاندە بەغدا و، کردیان بە شایی و ئاهەنگ، نەماو بەسەرچوو.

دوای داگیرکردنی شارەکە، خەلیفە (المستنصر بالله) ناردی لە دووی میری بەسرە (أبا المظفر شمس الدین باتکین[٤] بن عبدالله الرومي) و فەرمانی پێدا بچێت بۆ هەولێر و شارەکە وەربگرێت. (باتکین) بەرەو هەولێر کەوتە ڕێ و، لە (١٩)ی (ذی القعدەی ساڵی ٦٣٠ك/ئابی ١٢٣٣ز) گەیشتە هەولێر و، چوو بۆلای (شرف الدین اقبال الشرابي) کە چادرگاکەی لە دەرەوەی شوورەی هەولێر هەڵدابوو، شمشێر و ئەسپ و زیل و زەنگ و ئاڵاگەلی پێشکەش کرد[٥]. پاشان سواربوو، لەگەڵ میرەکانی لەشکردا گەیشتە ناو مزگەوت و، لەوێ (ظهیرالدین الحسن بن عبدالله) فەرمانی خەلیفەی بۆ خەڵکەکە خوێندەوە کە (شمس الدین باتکین)ی کردووە بە سەرداری هەولێر و

---

[١] ابن أبي الحدید، شرح نهج البلاغة، جـ ٣، ص ٨١.

[٢] سبط ابن الجوزی، مرآة الزمان ٦٩٩/٨. ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة، ٢٩٦/٦.

[٣] رشیدالدین فضل الله الهمدانی، جامع التواریخ، مجلد (١) ص ٢٩٨ ـ ٢٩٩.

عباس العزاوي، تأریخ العراق بین احتلالین ٢١٤/١.

[٤] لە: (الکامل)دا ٤٢٦/١٢ بە (ملتگین) و، لە (مرآة الزمان)دا ٦٩٩/٨ بە (بادگین) و، لە (النجوم الزاهرة)دا، ٢٩/٦ بە (ئیدکین) و، لە سەرچاوەکانی تردا بە (باتکین) ناوی هاتووە.

[٥] زیل و زەنگ (کوسات) لە پەراوێزی (٣) لە دوای لاپەڕەی (١١٥) شرۆڤە کراوە.

بریکاری خۆیەتی. ئنجا سەرکەوتنە سەر قەڵاو، میری نوێ، لە (میرنشین) واتا لە خانووەکەی موزەففەرەددین گۆگبوری دابەزی و، (اقبال الشرابي) دەستی کرد بە دابەشکردنی دیاری و خەڵات بەسەر گەورە کارمەندانی پۆستە سەرەکییەکاندا کە بە بۆنەی ئەم ئاڵوگۆڕەی هەولێرەوە دامەزرابوون؛ (ظهيرالدين الحسن بن عبدالله) کە بە وەزیری میر باتکین دامەزرابوو خەڵات کرا و، (ظهيرالدين ابن المصطنع) کە بە سەرپەرشتی ئیش و کاری وەزیر دامەزرابوو خەڵات کراو، (جمال الدين ابن عسكر الانباری) کە بە سەرلەشکر دامەزرابوو، خۆی و یاریدەدەرەکەی خەڵات کران[1].

میر (باتکین) پیاوێکی بەتەمەنی دنیا دیدە و بە ئەزموون و بە ئاوەز و خۆش ئیدارە و خاکەڕا و بەرێز بوو[2]. لە هەولێر، بە چەندین چاکسازی دەستی بەکار کرد، زۆربەی زەمانەتەکانی رەها کرد و، گومرگ و باجیشی هەڵگرت ـ چونکە ببوو بە عادەت، هەر رژێمێکی نوێ، تازە هاتبا، ئەو فڕوفێڵەی دەکرد ـ پاشان شوورەی شارەکەی چاك کردەوە، کە لە شەڕەکەی پێشتردا رمابوو، هەروەها کەوتە مشوور خواردنی خەندەقەکەش[3]. ئەم میرە، لە جیاتی خەلیفە (المستنصر بالله) لەسەر حوکمی هەولێر مایەوە تا مەگۆلەکان لە شەووالی ساڵی (٦٣٤ك/حوزەیرانی ١٢٣٧ز)دا هێرشیان کردە سەر شارەکە. میر، بەرامبەریان وەستاو کەوتە کوشتار، بەڵام سوودی نەبوو، ئەوان زۆربوون و بەهێز بوون، بە شەڕ، چوونە ناو شارەکە و، چاك و خراپی شاریان بە خۆیان حەڵاڵ کرد و کەوتنە تاڵان و کوشت و بڕ، پاشان، ئەوەی بۆیان هەڵگیرا و سووك بوو، باریان کرد و بردیان[4]. لەبەر ئەو رووداوە، میر باتکین شاری بەجێهێشت گەڕایەوە بۆ بەغداو، دەستی لە کاری حوکم و سیاسەت هەڵگرت و لە

---

[1] الحوادث الجامعة، ص ٤٩. الغساني، العسجد المسبوك ٣٣٢.

[2] العسجد، ص. ن.

[3] ابن الساعي، الجامع المختصر ٧٦/٩ سەیری پەراوێزەکەی بکە.

[4] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان ٦٩٩/٨. ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة، ٢٩٧/٦.

(٢٤)ی شـەووالی (٦٤٠ك/١٢٤٣ز)دا، لـە تەمـەنی هەشـتا سـاڵیدا مـرد و لـە گۆڕسـتانی (الشونیزی)[1] نێژرا.

---

[1] ابن الساعی م. ن. ص، وفیات الاعیان ١٧٢/٣. گۆڕستانی (شونیزی) مەشـایخێکی زۆری لێ نیـژراوە، لـە رۆژاوای بەغدایـە: ابـن خلکـان ٣٢٥/١: کەوتووەتـە پـشت گـەڕەکی (التوثـة)، لـە نزیـك رووبـاری (عیسی). پاشان ناونرا (مقابر قریش): ابن خلکان ١٠٣/٢، واتا گۆڕستانی ((الکاظمین)).

دەروازەی دووەم

(مێژووی شارستانێتی هەولێری ئەو سەردەمە)

فەسڵی یەکەم

یەك: پلانەکانی شاری هەولێر.

- قەڵای هەولێر.

دوو: بینا و بارەگاکان، کە موزەففەرەددین گۆگبوری لە هەولێر دایانیمەزراند.

أ- منارەی هەولێر ((منارەی چۆلی))

ب- دامودەزگای لەشساغی و کۆمەڵایەتی.

١- مارستان (نەخۆشخانە).

٢- خانەقاکان.

٣- داڵدەکان (الملاجیء).

سێ: سەرچاوەکانی گوزەرانی ئابووریی ئەمارەتی هەولێر.

فەسلی یەکەم

یەك ـ پلانەکانی شاری هەولێر:

شاری هەولێر، لە سەدەی شەشەم و حەوتەمی کۆچیدا ـ نەخاسمە قەڵاکەی کە شارێك بوو، بۆخۆی ـ دەستی کرد بە گەورەبوون و فراژوبوون و بووژانەوەو، خەڵکەکەی بە جۆرێ زیادی کرد جێگایان نەدەبووەوە. لەبەر ئەوە گەشەسەندن و ئاوەدانی کەوتە پادەشتەکەی خوارەوە، بە تایبەتیش لە سەردەمی موزەففەرەددین گۆگبوریدا[١] ئەو پادەشتە بوو بە شارێکی گەورەی پان و بەرین[٢].

دیارە، گەورەبوونی شارەکە، بەر لە پەیدابوونی ئەمارەتێکی سەربەخۆی ئەتابەگایەتی دەستی پێکردبێت و پێش مردنی دامەزرێنەری ئەمارەتەکە (زین الدین علی کچك) کەوتبێت کە ئەو لە ساڵی (٥٦٣ك)دا مردووە. (ابن خلکان)، کە خۆی خەڵکی ئەم شارەیە، لە باسی مردنی ئەو ئەتابەگەدا دەڵێت: هەر لەم شارەداو، لەو گۆڕستانەدا کە بەوەوە ناسراوە، لە نزیك مزگەوتە کۆنەکەی ناو شارەکە بە خاك سپێردراوە[٣]. کەواتە، هەر زوو، بەر لە مێژووی ئەتابەگایەتی، مزگەوتێکی (کۆن) لە پادەشتەکەی بەر قەڵادا هەبووە.

ئەم پادەشتە، چواردەوری قەڵای نەگرتبووەوە، قەڵاکە کەوتبووە لایەکی[٤]، نەك ناوەڕاستی، لەبەر ئەوە شوورەی شارەکە لە نیوەی قەڵاکەدا دەوەستا[٥]. ئەمەش مانای وایە کە گەورەبوونی ئاوەدانی لە پادەشتەکەدا، بە هەموو لایەکدا نەکشاوە. بەڵام (یاقوت الحموي) کە دوو جار سەری لەم شارە داوەو، بە درێژی باسی ئەم شارە

---

[١] (سترك): دەڵێت: موزەففەرەددین گۆگبوری، خۆی، بەشی خوارەوەی هەولێری دامەزراندووە. بنۆڕە: (دائرة المعارف الاسلامية، ط ١٩٣٣، ١/٥٧١.

[٢] یاقوت الحموي، معجم البلدان، ١/١٣٨. بنۆڕە: (ابن خلکان)، وفیات الاعیان، ١/١٦٩ ـ أبوالفداء تقويم البلدان، ص ٤١٣. القلقشندي، صبح الاعشى ٤/٣٦٦

[٣] وفیات الاعیان ٣/٢٠٧.

[٤] یاقوت: م. ن. ص.

[٥] م. ن. ص.

دەکات، روونی نەکردووەتەوە کە ئاوەدانبوونەکە، بەرەو کام، لا، کشاوە. لەبەر ئەوە، نەزانراوە، گەورەبوونی شارەکە رووی لە کام، لا، کردووە و، مەسەلەکە لێڵە و روون نییە و زانینی زەحمەتە.

گرنگترینی ئەم زەحمەتییەش، لەوەوە پەیدا بووە کە زۆربەی ئەو بیناو خانووانەی ئەو سەردەمە، وێران بووە و ئاسەوارەکانیشیان نەماوە کە بتوانین بەهۆیانەوە رێگای خۆمان بدۆزینەوە و بزانین شارەکە لە چ بارودۆخێکدا بووە. ئەم وێرانبوونەش بەهۆی خراپیی کەرەسەی خانووەکانەوە رووی داوە کە هەمووی لە قوڕ و خشتی کاڵ دروست کرابوون.

ئەگەر ئەو بیناو خانووانە، لە کەرەسەی قایمی، بەنموونە، وەك گەچ و قسڵ و خشتی سوور، وەك منارە (مطفری)یەکە دروست کرابان، بەرگەی باوباران و سەرماو گەرمایان دەگرت و وەك منارەکە دەمانەوە. ئەوەتا منارەکە ماوە، بەڵام مزگەوتەکەی تەخت بووە و نەماوە[1].

هۆی دووەمی ئەم زەحمەتییە ئەوەیە، سەرچاوەکان باسی جێگای دامەزراندنی ئەو ساختمان و بینایانە ناکەن، ئەوکات، لەم شارەدا بنیادنراون، لەو سەردەمەدا قوتابخانە و حوجرە و مزگەوت و خانەقا و خانووی حەدیس و بارەگای ئەمارەت هەبووە بەڵام زۆربەیان جێگاکانیان نادیارن، لەبەر ئەوە، لێکۆڵینەوەی پلانەکانیان کارێکی ئاسان نییە. دەشتوانین بڵێین ئەگەر قەڵاکەی نەبوایە، شارەکە، نەك هەر بیناو پلانی بزر دەبوو، بگرە لە جێگای خۆیشی نەدەما. رەنگە شارەکە بگوازرایەتەوە بۆ مەڵبەندێکی تر، چونکە نە رووباری هەیە و نە چیایەکی سەخت رێگای لێ بڕیوە. شاری هەولێر، بەخۆی و قەڵاکەیەوە کەوتووەتە ناوەڕاستی پادەشتێکی پان و بەرینەوە. ئەوەی هەولێری لە جێی خۆی هێشتووەتەوە،

---

[1] نیبور: گەشتی نیبور بۆ عیراق لە سەدەی هەژدەمیندا (١٧٦٦)، لاپەڕەی ٩٠، وداد القزاز، وتار ((المنارة المظفرية في اربيل)) مجلة سومر، ١٦، ج ١، ٢ لسنة ١٩٦٥، ص ١٢٧.

قەڵاکەیەتی. هەولێر، لەم جێگەیەدا بەهۆی قەڵاکەوە ماوەتەوە. بەردەوامبوونی ژیان و، بگرە، تەنانەت، مانەوەی ناوە کۆنەکەشی، لە سایەی قەڵاکەوەیە.

ئەمە، لە لایەك، لە لایەکی دیکەوە، دەڵێین، ئەگەر بتوانین لە ڕێگەی هەندێ ئاسەوارەوە بیدۆزینەوە کە بەرفراوانبوونی هەولێر لەکام قۆڵی قەڵاکەوە دەستی پێکردووەو، بەرەو کام، لا، کشاوە، ئەوە، لەو بارەشدا، جێگای ساختمان و بینایەکانی دیکەمان بۆ نادۆزرێتەوە و، سەرەنجام هەر زانیارییەکیشمان لە بارەی پلانەکانی ئاوەدانکردنەوەی هەولێری سەردەمی ئەتابەگایەتییەوە دەست بکەوێت، هەر کەموکورتەو لێڵ و شێواوە.

بەڵام هەندێ ئاسەوار هەیە، دەتوانین بە پاشماوەی ئەو سەردەمەی لە قەڵەم بدەین و بیکەینە بەڵگەی ئەوە کە فراوانبوونی ئاوەدانی لە پادەشتەکەدا بەرەو کام، لا، کشاوە. جێگای ئەو ئاسەوارەش، زۆرتر وەها نیشان دەدات کە فراوانبوونی پادەشتەکە روو لە باشووری قەڵاکە بووە. واتا، شوورەکە، کە نیوەی قەڵاکەی دەورەداوە، لە رۆژاوای قەڵاکەوە دەستی پێدەکردو، بە باشووری قەڵاکەدا دەڕۆیشت و لە رۆژهەڵاتی قەڵاکەدا دەکوژایەوە (تەواو دەبوو). واتا دەکەوتە بەرامبەر دەروازە سەرەکییەکە، کە هەتا ئێستاش بەسەر ئەم بەشەدا (بەشی باشوور)ی شارەکەدا دەڕوانێت. ئەمەش مانای وایە کە نیوەکەی باکووری قەڵاکە ـ بەرامبەر بە عەینکاوا[١] کەوتبووە دەرەوەی شوورەکە.

لە هەولێری ئێستادا، دوو ئاسەواری زەق هەنە، پێدەچێ کاتی خۆی لە ناو شوورەکەدا بووبن، دەشتوانین یێکێکیان بە سەرەتاو، ئەوی دیکەیان بە کۆتایی شوورەکە لە قەڵەم بدەین. یەك لەو دوو ئاسەوارە، ئەو گۆڕەیە ـ کە خەڵکی شارەکە، بە خەیاڵ ـ بە گۆڕی «سوڵتان مظفر»ی[٢] تێدەگەن و دەکەوێتە رۆژاوای شارەکە، ئەم گۆڕە، هەبێ و نەبێ، گۆڕی (زین الدين على كچك)ە کە، کەمێ لەمەوبەر باسی

---

[١] سەیری بابەتی باسی دوو دەروازەکەی قەڵا بکە.

[٢] سەیری بابەتی باسی مردن و ناشتنی موزەففەرەددین گۆگبوری بکەو، سەرنجی پەراوێزەکانی بدە.

مردن و جێگای ناشتنیمان کرد، کەواتە لەم جێگەیەدا مزگەوتێکیش هەبووە[1]. (ابن خلکان)یش تەکەز لەسەر ئەوە دەکات کە ئەم مزگەوتە لەناو شارەکەدا[2] بووە، واتا لەناو شوورەکەدا بووە، نەك لە دەرەوەی شوورەکە.

ئاسەواری زەقی دووەم، مزگەوتی (لەپە دەستەکەیە)[3]، کە (القزوینی) باسی دەکات و دەڵێت: (بەردێکی تێدایە، ئاسەواری لەپی ئادەمیزادێکی لەسەرە). خەڵکی هەولێر قسەو قسەلۆکێکی زۆریان لە بارەی ئەم گۆڕەوە هەیە، بێگومان شتەکەش، شتێکی عاجباتی و سەیرە[4]. ئەم ئاسەوارە تا ئێستاش ماوە و دیارە، قسەو قسەلۆکە سەیرو سەمەرەکانیشی، هەر، ماون. یەك لەو قسانە ئەوەیە کە ئیمامی (علی) خۆی، سەرپەرشتی ناشتنی ئەم شێخ (عبدالقادر)ەی کردووەو، بەردێکیشی لەسەر گۆڕەکەی داناوە و لەپی راستی خۆی پێداهێناوە و، ئاسەواری لەپی بەسەر بەردەکەوە ماوەتەوە[5].

هەر چەندە، ئەم قسەیە لە ئەفسانەیەکی بێ سەروبەر و نابەجێ بەولاوە هیچی دیکەی تێدانییە و، ئیمامی علی، قەت و قەت نەگەیشتووەتە هەولێر، بەڵام گرنگییەکەی، بۆ ئێمە، لەوەدایە کە مێژووی ئەم ئاسەوارە، دەچێتەوە سەر ئەو

---

[1] ابن خلکان ٢٠٧/٣

[2] م. ن. ص.

[3] ئەم ئاسەوارە کەوتووەتە رۆژهەڵاتی قەڵا، بەرامبەر مزگەوتی شێخ ئەبو بەکری نەقشبەندی، لەسەر شەقامێکە، بەنزینخانە کۆنەکەشی لەسەر بوو. لەم مزگەوتە، تەنیا گۆڕێکی کۆن ماوەتەوە، لە ژوور سەرییەوە بەردێك دانراوە، ئاسەواری لەپی راستی ئادەمیزادێکی لەسەرە، گوایا، ئەوە گۆڕی (شێخ عبدالقادر) ناوێکە، ئێستا پێی دەڵێن (پەنجە عەلی).

[4] القزويني، آثارالبلاد، ص ٢٩٠. الباكوي، تلخيص الآثار وعجائب الملك القهار، ص ٣٥. لسترنج، بلدان الخلافة الشرقية، ص ١٢٠. (سترك) بە هەڵەداچووە، کە مزگەوتەکەی رۆژاوای شارەکە، (مزگەوتی منارەی مظفریە)کەی بە مزگەوتی (مشهد الكف/لەپە دەستەکە) داناوە (دائرة المعارف الاسلامية، ط/١٩٣٣، ٥٧٥/١).

[5] بە قسەی (خەلیفە توفیق مولود علی) (٧٠ساڵە) کە بۆی گێڕاومەتەوە.

قۆناغەی کە باسی لێوەدەکەین، دوور نییە، لەوەش کۆنتر بێت. ئەم ئاسەوارە بێجگە لەوەش، سیما و پلان و رەنگرێژیی شارەکەمان بۆ روون دەکاتەوە.

کەسێکی زۆر بە ناوبانگ کە لەم مزگەوتەدا نێژراوە: (عبدالقادر أبو محمد بن قطب الدين أميرى بن بختيار بن الخل بن محمد بن داود)ە، کە بە ئەسڵ (ئەشنەهی)[1]یە و، لە هەولێر لە دایك بووە و گەورە بووەو، لە ساڵی (٦٢١ك)[2]دا مردووە. ئەم پیاوەیە (ابن الشعار) دەڵێت: لە رۆژهەڵاتی هەولێر، لە گۆڕستانی (لەپە دەستەکە) نێژراوە[3]. ئەم (شێخ عبدالقادر)ە پیاوێکی زیرەك و ئەدەب دۆست و شاعیر بووە، بەڵام باوکی و (محمد)ی کوڕی، هەردووکیان حەدیسخوان بوون.

پاشکۆیەکی دیکەی شارەکە، کە دەکەوێتە لای رۆژهەڵاتی[4] ناو شار، گۆڕستانی دەروێش ئەحمەدی زەرزاری بوو (ت ٥٩١ك)[5]. مەلای شافیعی (أبو الفضل أليا‌س ابن جامع الاربيلي) (ت ٦٠١ك)[6]، ئەویش، یەکێکە لەوانەی کە لەوێ نێژراون. وا دیارە، ئەم گۆڕستانە کەوتبووە دەرەوەی شوورەی شار. (ابن الدبیثی) دەڵێت: ئەو گۆڕستانە کەوتبووە دەرەوەی شارەکە[7].

---

[1] الاشنهي: واتا خەڵکی شاری (أشنة)، شارۆچکەیەکی سەربە ئازەربێجانە بەلای هەولێرەوە. (اشنة) دوو رۆژەڕێ لە (ورمێ)وە دوورە و، پێنج رۆژەڕێ لە هەولێرەوە دوورەو، دەکەوێتە نێوان ورمێ و هەولێرەوە، معجم البلدان ١/ ٢٠١.

[2] ابن الشعار، مخطوط، عقود الجمان، ١٩/٤.

[3] ن. م. ص. پێدەچێ (الشيخ عبدالقادر) کە بە مجێوری مەزارەکە دانراوە، خۆی لەو گۆڕەدا نێژرابێت و، هەر هەمان (عبدالقادر بن قطب الدين الاربيلي) بێت.

[4] ابن الدبيثي، مخطوط التأريخ المذيل، مجلد/ ٢، ورقه ١٢٧. ابن الشعار، مخطوط عقود الجمان،ج ١. ترجمة الياس بن جامع.

[5] لە جێگایەکی تردا باسی رەوشی ئەم دەروێشە دەکەین.

[6] لە جێگایەکی تردا باسی رەوشی ئەم مەلایە دەکەین.

[7] ابن الدبيثي .ن .. و. ابن الشعار، ن. م. و.

کشانی گۆڕەپانی شار بەرەو باشووری قەڵا، بەو منارەیەدا دەردەکەوێت کە (منارەی مظفریـە)ی پێـدەڵێن و، دەکەوێتـە بەشـی باشـووری خـۆراوای شـارەکەوە[1] هەرچـی مەدرەسـەی (العقیلیـة)یـە، کـە لـە گۆڕەپانەکـەدا (پادەشـتەکەدا) بـوو، کـە لەسـاڵی (٥٦٧ك)دا، مەلا (أبوالعباس الخضر بن عقیل)ی، بە تەنیا لە گومەزێکدا نێژرا[2]. هیچ شـتێك لـە بـارەی جێگەکەیـەوە نـازانین و، ناشـزانین کـوێ کـەوتووە[3]، چونکە هـیچ ناونیشانێکمان لە لا نییە بمانباتە سەر جێگەکەی. بۆ دۆزینەوەی جێگای مەدرەسەی (المظفرية) و (المجاهدية) و (دارالحديث المظفريه)یش یان بۆ دۆزینەوەی جێگای گەلێ دامودەزگای دی کـە موزەففـەرەددین گۆگبـوری دایمەزرانـدبوون، بـۆ ئەوانـەش، هـیچ بەڵگەو شەقڵ و نیشانەیەکمان بەدەستەوە نییەو جێگاکانمان بۆ نادۆزرێتەوە.

پاشماوەو کەلاوەی هەندێ ـ گۆڕستان و خانەقا ـ یش هەنە، پێدەچـێ، کـەم و زۆر، هی، سەردەمی ئەتابەگیان بن، ئەمانەش هەر کەوتوونەتە بەشی بەرامبـەر باشـووری قەڵا. یەك لەوانە، گۆڕستان و مەزارگەی ئیمام (محمد)[4]ە و، کەوتووەتە نێوان منـارە

---

[1] دوای کەمێك، نەختێ بەدرێژی باسی ئەم منارەیە دەکەین.

[2] ابن خلکان ٢/١١، ط ١٩٤٨.

[3] دکتۆر ناجی معرف دەڵێت: ئەم مەدرەسەیە کەوتبووە لای چەپی گۆڕەپانەکەی شاری هەولێر. بنوڕە کتێبەکەی: (علماء النظاميات ومدارس الشرق الاسلامي) ص ١٩٠.

[4] نەمتوانی بزانم تەرمی ناو ئەم گۆڕە کێیە و ناسـنامەی چییە، وەڵێ مجێـوری گۆڕسـتانەکە ـ کـە قسەکانی جێگەی بڕوا نییە ـ گوتی: یان ئیمام (محمد الحنفيه)یـە، یـان (محمـد الغزالـي)یـە. بـەڵام دکتـۆر (احـسان عبـاس) لـە کتێبەکـەی (ابـن المـستوفي): (تـأريخ اربيـل) جزمـی دووەم، وەرەقـەی (١٩٦)ەوە وەری گرتـووە، باسـی ڕەوشـی (عزالـدين ابـن رواحـة الانـصاري) دەکـات کـە کـاتی خـۆی هاتووەتە هەولێر، دەڵێت: ئەم (عزالدين ابن رواحة)یە، هاتە هەولێر و لە کۆڵانی لای منارەکە، لـە تەکیەکـەی (گۆشـەکەی) (الـشيخ محمـد بـن الحـسين الکريـدي) دادەنیـشت: بنـۆڕە: وفيـات الاعيـان، ط/١٩٧١ بـيروت ٧/٣٣٩. پێدەچـێ، ئـەم شـێخ (محمـد)ە، هـەر هـەمان ئـەو ئیمـام (محمـد)ە بێـت کـە گۆڕەکەی تەنیا چـەند هـەنگاوێك لـە منارەکـەوە دوورە، پێمانوایـە مەبەسـت لـە کـۆڵانی منـارەکە، کۆڵانی لای (منارەی مظفريه)کەیە. پێدەچێ (الشيخ محمد بن الحسين)یـش لـە هـەمان گۆشـەکەی خۆیدا نێژرابێت، ئەوسا، گۆڕەکە، دەکاتە گۆڕی شێخ (محمد).

مظفـرييەكـە و گۆڕسـتانێكەوە پێیـدەڵێن گۆڕسـتانی (الـنبي عزيـر)[1]. هەرچـی خانەقاكەیـە، ئـەوە، دەكەوێتـە لای چـەپی دەروازە سـەرەكییەكەی (باشـووری) قـەڵا. رەنگە، هەر هەمان خانەقا بێت كە (كمال الدين ابن الشعار)ی فـەقێی (ابـن المستوفي) باسی دەكات و دەڵێت: (ئەو خانەقایەیە كە دەكەوێتە دامێنی قەڵای[2] پـارێزراوەوە). هەرچی تەلاری سەڵتەنەتە، وادیارە، ئەویش، هەر لە گۆڕەپانەكەدا دامەزرابێت. (ابن خلكان) دەڵێت: موزەففەرەددین گۆگبوری لە ماڵەكەی خۆیدا مرد، پاشان بردیـان بـۆ قـەڵاو، لـەوێ بـە ئەمانـەت ناشـتیان[3]. (ابوالفـداء)یـش، لـە باسـی جۆگـە ئاوەكـانی ناوچەی هەولێردا دەڵێت: یەك، لەو دوو جۆگا ئاوانـەی دێنـە ناوشـار، بـەناو تـەلاری سەڵتەنەتدا دەڕوات[4].

---

[1] پارچـە بـەردێك لەسـەر دەرگـای مـەزاری (الـنبي عزيـز) هەیـە، لەسـەری نووسـراوە: (هـذا مقـام حضرة عزيزالدين عليه السلام، عبدالفتاح ئەفەندیی كوڕی ابراهيم ئەفەنـدیی كـەركوكی، خـوالێی خۆشبێت، چاكی كردووەتەوە).. لە ساڵی (١٣٠٤ك) چاك كراوەتەوە.

[2] عقود الجمـان، ج(٥)، ورقـة ١٥٦، ئـەم خانەقایـە دەكەوێتـە سـەر شـەقامە لاوەكییەكـەی هاوشـانی شـەقامی سـەلاحەددین بەرامبـەر بـە یانـەی فەرمانبـەران، تـا ئێسـتاش منارەیـەكی كـۆن مـاوە، بـە خانەقاكـەوە نووسـاوە. وادیـارە كـەمێ دەسـتیان بـەم منارەیـەدا هێناوەتـەوە و، چـەندین جـاریش خانەقاكە ئاوەدان كراوەتەوە. بـەڵام سەرپەرشـتەكانی نـازانن مێـژووی خانەقاكـە چییە و چۆنە.. بەڵام مەلا شەریفێكیان تێدایە. دەڵێت: (مەولانا خالدی نەقشبەندی) دایمەزرانـدووە. مـن، وای بـۆ دەچم، گۆگبوری ئەم جێگایەی بـۆ بنیادنابـێ و خانەقاكەی بەگـەن كردبـێ (هەڵبـژاردبێ) چـونكە دەكەوێتە پایانی ئەو جۆگە ئـاوەوە كـە لـە دۆڵـی بەسـتۆڕەوە هەڵبەسـتراوە. ئـاوی جۆگەكـەش، لـە بـاكووری شـارەكە، لـە گونـدی (مورتكـە)ی دامێنـی دۆڵەكـەوە هەڵـدەقوڵێت و، لـە سـاڵی (١٩٤٧)دا دۆزراوەتەوە: بنۆڕە: طه باقر، المرشد، ص ٧. فؤاد جميل، مقال (حدياب... أربيلا، وعشار - اربـيلا)، مجلة سومر، ج ٢٥، ١٩٦٩، ص ٢٢١. رەنگە، ئەم جۆگەیە، هـەمان ئـەو جۆگەیـە بێـت كـە (أبـو الفـداء) باسی دەكاو، دەڵێت: بە ناو مزگەوتەكەدا دەڕوات: (تقويم البلدان، ص ٤١٣).

[3] ابن خلكان، وفيات الاعيان ٣/٢٧٦.

[4] ابو الفداء، تقويم البلدان، ص ٤١٣.

ئێمە، بەڕاستیی بۆچوونی خۆمان، وا دادەنێین کە ئاوەدانیی شارەکە زێتر بەرەو باشووری قەڵاکە کشاوە، بەوەش پشتئەستوورین کە قەیسەرییە کۆنەکەش، هەر کەوتووەتە باشووری قەڵاکەوە و، بەرامبەر دەروازە گەورەکەی باشووری قەڵاکە دروست کراوە، کە رەنگە، هەمان دەروازە کۆنە مێژووییەکەی قەڵاکە بێت و، قەیسەرییەکەش (وەك یاقوت الحموي)[1] دەڵێت: هەمان ئەو قەیسەرییە بێت کە موزەففەرەددین گۆگبوری دایمەزراندووە، چونکە، زۆر دوورەو، زۆریش زەحمەتە، بنیادی شارێکی کەمبزاڤ، جێگای دوو شتی گرنگ و گەورەی، وەك دەروازەکەی قەڵاو قەیسەرییەکەی تێدا بگۆڕدرێت، نەخاسمە، هەولێر، لە دوایین قۆناغەکانیدا دووبارە، بەهۆی کاولکاری و کەمتەرخەمییەوە، دواکەوت و ئەو ناووناوبانگەی نەمابوو.

ئاوەدانبوونی بەرەو باشووریش، بە منارە مظفریەکەدا دەردەکەوێت کە لە قەڵاوە دوورەو، تا، ئەم زووانەش هەر کەوتبووە چۆڵەوانی و، دانیشتووانی نەبووە و، خەڵکی هەولێر ناویاننابوو (منارەی چۆلی)[2]. بەڵام، راستییەکەی ئەوەیە، ئەم ناوچەیە، کاتێك منارەکە دروست کرا، ناوچەیەکی ئاوەدان بووە، چونکە منارەکە لە

---

[1] یاقوت الحموي، معجم البلدان، ١٣٧/١.

[2] خەڵکی شارەکە، منارەی چۆڵی و، (چۆل منارەسی)یشی پێدەڵن. واتا منارەی دوور لە شارو، دوور لە ئاوەدانی. کاتێك ئەم ناوەیان لێناوە کە شارەکە زۆر کەم بووەتەوە و، تەنیا، لە نزیك قەڵاکەوە ئاوەدانی ماوەتەوە. بۆیە منارەکەش دەوروبەری چۆڵ بووە و بەتەنیا ماوەتەوە. گەر سەرنجی بدەیتێ، وا دەزانی، هەر لە بنەڕەتەوە، لەو چۆڵاییە و دوور لە شار، دامەزراوە و، ئازاو بەجەرگ ئەو کەسە بوو کە بە شەو بیگاتێ، هەتا ئێستاش، باسوخواس و باوەڕی عاجباتی و داستانی پڕ و پووچمان لەبیرماوە کە لەبارەی ئەم منارەیەوە بۆ دانیشتوانی ئەم شارە، بە میرات ماونەتەوە.

مزگەوتێکدا[1] دروست کراوە و، بەم مزگەوتەشدا بۆمان دەردەکەوێت کە ئەوکات، ئاوەدانیی شارەکە بەرەو ئەم ناوچەیە هاتووە و پەرەی سەندووە[2].

ئەوەی بەرفراوانبوونی شارەکە دەسەلمێنێ، ئەو چەمەیە (دۆڵەیە) کە (ابن خلدون) باسی دەکات و دەڵێت: ناوەڕاستی شارەکەی دەبڕی و لە سەردەمی ئەتابەگەکاندا، گۆڕستانێکی[3] لەسەر بوو. ئەو چەمە، تا ئەمڕۆش بە ناوەڕاستی هەولێردا دەڕوات ـ هەرچەندیشە لەم دواییەدا، هەولێر زۆر گەورە بووە -. ئەم مێژوو نووسە هەولێرییە، ئەو چەمەی، هەر بە کوردییەکەی خۆمان ناونابوو ((بەست)) و تا ئەمڕۆش کوردی شارەکە هەر (بەست)ی پێدەڵێن، واتا: چەم، شیو، دۆڵ. (ابن خلدون) دەڵێت: چەمێکی پانە، بە ناوەڕاستی هەولێردا دەڕوات و، لە بەهار و زستاندا، باراناو و سێڵاوی پێدا دەڕوات و، پڕە لە بەردی (چیم)[4] ـ واتا خڕکە بەردی رەق و سوواو -.

---

[1] رۆژانێ (ریچ) سەری دا لە هەولێر، پاشماوەی ئەم مزگەوتە هێشتا مابوو، گوتی: (مزگەوتەکە رووخاوە و وێرانە. بناغەکەی گەڕام و، داروپەردوویم پشکنی و خشتەکانیم دەرهێنا، بنۆڕە کتێبەکەی: (رحلة ريج الى العراق سنة ١٨٣٠، ص ٢٤٤).

[2] ریچ، گەورەیی شاری هەولێر ـ بە پێی جێگەی منارەکەی ـ بە گەورەیی شاری بەغدای ساڵی ١٨٢٠ کە سەردانەکەی کردبوو، بەراورد دەکات و دەڵێت: وادیارە، هەولێر، پێشتر شارێکی زۆر گەورە بووە و، رەنگە بەقەدەر گەورەیی ئێستای بەغدا بووبێت. سەیری هەمان کتێبی بکە: ص. ن.

[3] ابن خلکان ناوی ئەم گۆڕستانە ناڵێت. پێدەچێ مەبەستی لە گۆڕستانی (ئیمام تەعجیل) بووبێت کە بەسەر چەمەکەدا دەڕوانێت و کەوتووەتە رۆژاوای باشووری شارەکەوە، یان مەبەستی لە گۆڕستانە گەورەکەی رۆژهەڵاتی باشووری شارەکە بووبێت کە دەکەوێتە پشت (یانەی فەرمانبەران)ی جاران، یان مەبەستی لە گۆڕستانێکی تر بووە کە نەماوە و لەگەڵ زەویدا تەخت بووە.

[4] ابن خلكان، وفيات الاعيان، ٤/ ١٠٤. ط ١٩٣٨.

قەڵای هەولێر:

هەرچی قەڵاکەیە، ئەوە، کاتی خۆی شارێکی کۆك و تەواو بووە، بازاڕی هەبووە، خانووی زۆری لەسەر بووە و هەمووی ئاوەدان بووە، مزگەوتی هەبووە[1]. میر (سرفتگین الزيني)ی جێگری (زین الدین علي کچك) مەدرەسەیەکی لێ دروست کرد بۆ مەلا (الخضر أبی العباس بن نصر بن عقیل الاربیلی)، ناونرا (مدرسة القلعة). قەڵاکە، کرا بە بارەگای فەرمیی ئەمارەتەکەو، دیوانەکان و[2]، دایەرە و بەندیخانەشی[3] لەسەر دامەزرابوون.

قەڵا ـ لانی کەم ـ دوو دەروازەی هاوبەرامبەری هەبووە. یەکێکیان دەروازەی باشووورە کە ـ هەتا ئێستاش ـ دەروانێتە سەر مەیدانەکەی نێوان قەڵاکە و قەیسەرییەکەی موزەففەرەددین گۆگبوری دایمەزراندووە، واتا دەکەوێتە رووکاری باشووری قەڵاکەوە. دەروازەی دووەم، بەرامبەر عەینکاوەیە، کە دانەری کتێبی (الحوادث الجامعة) دەروازەی (عمکاوا)ی[4] پێ دەڵێت و، دەڵێت: (گەورەترینی دەرگاکانە)، ئەم قسەیەش، مانای وایە کە قەڵا، لە دوو دەروازەی پتر هەبووە.

قەڵا، سەخت و قایم بوو، داگیرکردنی زۆر زەحمەت بوو، بە کەندەکێکی قووڵیش دەورە درابوو[5]. ئەم سەختی و قایمکارییەش بەوەدا دەردەکەوێت کە مەگەر زۆر

---

[1] یاقوت، معجم البلدان ١/١٣٨.

(٢) (ابن الشعار) دەڵێ: بارەگای دیوانی خەمڵ (الارتفاع) لە قەڵا بوو: (عقود الجمان ٩/١٢٢). دانەری کتێبی (الحوادث الجامعة) دەڵێ تەلاری ئەمارەتەکەش، هەر لە قەڵا بووە: (ص ٤٨). تا ئێستاش گەڕەکی نزیك دەروازە سەرەکییەکەی قەڵا، پێی دەڵێن: (گەڕەکی سەرای).

[3] ابن خلكان ٣/١٧٠.

[4] الحوادث الجامعة، ص ٤٦.

[5] یاقوت، معجم البلدان ١/١٣٨. ئاسەواری ئەم کەندەکە و، ئاسەواری شوورەی شارەکەش، تا ساڵی (١٨٢٠) کە ریچ هاتە هەولێر، هەر مابوون ـ ئەم گەڕۆکە واتا (ریچ) چادرەکەی لە نزیکیانەوە هەڵدا. بنۆڕە کتێبەکەی: (رحلة ریچ الی العراق) ص ٢٤٤. (محمود احمد)یش کە پیاوێکی بەتەمەنی هەولێرییە/١٨٧٦، دەڵێت: بە دەروری قەڵادا، کەندەکێك هەبووە، لە بانزینخانە کۆنەکەوە تا نزیك

بەزەحمەت، دەنا، ملی بۆ هیچ داگیرکارێك کەچ نەکردووە. رەنگە کۆنترین بەڵگەش، بۆ راستیی ئەم قسەیە، ئەو باس و خواسە بێت کە (ابن واصل) دەربارەی خۆڕاگریی ئەم قەڵایە لە رووی ئەتابەگ (عمادالدین زەنگی)ی دامەزرێنەری ئەتابەگایەتیی موسڵدا، دەیگێڕێتەوە، کە ئەوەبوو لە ساڵی (٥٢٦ ك)دا، ئەم قەڵایەی گەمارۆ داو، بەنیاز بوو داگیری بکاو، بیخاتە سەر ئەمارەتەکەی خۆی[١]، پاشان، ناچاربوو، گەمارۆکەی لابدات، نەخاسمە کە بیستی، سوڵتان مەسعود لە مەراغەی ئازەربێجانەوە، بەرەو هەولێر کەوتووەتە رێ چونکە هەولێر بەشێك بوو لە موڵکەکانی ئەو سوڵتانە، بۆیە ئەتابەگ (عمادالدین زەنگی) لە هەولێر کشایەوە و، لەسەر (زێ) ئۆردوگای هەڵدا. ئیدی لەوێ مایەوە و هەولێری بۆ داگیر نەکرا و نەیتوانی بیخاتە سەر ئەمارەتی موسڵ تا ئەو کاتەی کە لەگەڵ ئەم سوڵتانە سەلجووقییەدا رێك کەوت و ((سوێندیان بۆ یەکدی خوارد و هەولێری رادەست درا))[٢].

(القزويني) باسی سەختیی قەڵا دەکات و، دەڵێت: مەگۆڵەکان هیچ قەڵا و قایمکارێك، لەبەریاندا خۆی ڕانەگرت، بەڵام قەڵای هەولێر هەند سەخت بوو، نەیانتوانی بگەنە ناوی[٣]. (رشيد الدين فضل الله الهمداني)یش لە وەسفی قەڵاکەدا دەڵێت: ((قەڵایەکە، وێنەی نییە و، لە چواریەکە ئاوەدانەکەی دنیادا بێ نەزیرە))[٤].
ئەم سەختی و قایمییەی قەڵایە، هەولێری خستە ریزی ئەو شارانەی کە دەڵێن بەریان لە مەگۆلان گرتووە، بەرگریکردنی بەدڵیش، دژ بە مەگۆل، لە هەندێ شار و

مەحکەمەی شەرعییەی ئێستای دەگرتەوە (درێژ بوو). ئاوەکەی پیس بوو، لە قەڵا و لە مزگەوتی خانەقاوە، بۆی دەهات.

[١] (ابن واصل) دەیگێڕێتەوە: مفرج الكروب ٩٧/١.

[٢] ن. م. ص.

[٣] القزويني، آثار البلاد، ص ٢٩٠. الباكوي، تلخيص الآثار وعجائب الملك القهار، ص ٣٥.

[٤] جامع التواريخ، مجلد ٢، ج ١، ص ٢٩٨.

کەمێ ناوچەی عیراقدا رووی دا، نەخاسمە لە بەری لای رۆژهەڵاتی بەغدا و، شارەکانی هەولێر و (واسط) و، پاشانیش لە موسڵ[1].

ئەم قەڵایە، کە رۆڵی گرنگی لە پاراستنی هەولێر و ناوچەکەدا گێڕاوە، تەنیا لەبەرئەوە نەبووە کە قەڵایەکی سەخت و قایمە، نەخێر،... مەگۆل قەڵاگەلی ئەوتۆیان داگیر کرد ـ بەڕای خۆم ـ زۆر لەم قەڵایەی هەولێر کووڕتر و سەختتر بوون، بەنموونە... وەك (قلعة الموت) و قەڵای (گردکۆ) و قەڵای (میمون) لە قەڵا دڕ و کووڕەکانی ئیسماعیلییەکانی ناوچەی قوهستانی وڵاتی فارسن[2] کە هیچیان لەبەر هێرشی مەگۆلدا خۆی ڕانەگرت.. خۆڕاگرتنی قەڵای هەولێر، زۆرتر لەبەر ئەوە بوو کە مەگۆل هێزی گەورەیان بۆ داگیرکردنی نەناردبوو، بەڵکو، هێزێکی کەمیان بۆ سووسەکردن ناردبوو، تا بزانن بارودۆخی ناوچەکە چۆنە و چ لایەکی بە هێزە و، کام لای کەلێنە، لەبەرئەوە، سەربازانی سەردەمی موزەففەرەددین گۆگبوری، زۆرتر و، گەلێ جاریش، بە بێ ئەوەی زەحمەتییەکی گەورە بکێشن، بەرگرییان دەکرد.

مەگۆل، کە لەم ناوچەیەدا، سەرکەوتنی گەورەیان بەدەست نەدەهێنا، زۆرتر لەبەرئەوە بوو کە رێگای نێوان هەولێر و ئازەربێجان[3]، هەمووی چیاو هەڵەت و هەڵدێر بوو، ئەوان وڵاتی ئازەربێجانیان کردبوو بە بنکە و بارەگای خۆیان و، لەوێوە بەرەو هەولێر و شارەکانی تری ناوچەکە دەهاتن.

سەختیی قەڵای هەولێر رێگای لە لەشکری خەلیفەی بەغداش گرت، خەلیفە (المستنصر)، دوای ئەوەی موزەففەرەددین گۆگبوری لە ساڵی (٦٣٠ك/١٢٣٣ز)دا مرد، ویستی ئەمارەتی هەولێر بخاتە سەر مەملەکەتەکەی خۆی، بەڵام لەشکری هەولێر بەگژیاندا چوونەوە و هەولێریان نەدا بەدەستەوە. ئەوەبوو، خەلیفە، دووەم جار و،

---

[1] د. جعفر خصباك، العراق في عهد المغول الايلخانيين، ص ٦٠.

[2] (هوارد CL. Huart) في دائرة المعارف الاسلامية، ط ١٩٣٣. مادة الاسماعيلية، مجلد ٢، ص ١٩٠.

[3] الكامل ٣٧٨/١٢.

سـێیەم جـاریش لەشـکری گـەورەتر و بـەهێزتری نـاردە سـەر هـەولێر و، ئـەنجام، جەنگاوەرانی سەر قەڵاکە بڕستیان لێ بڕاو، هەولێریش گیرا و، بە بەغداوە[1] بەسترا.

لە ساڵی (٦٣٤ك/١٢٣٧ز)یشدا، کە مـەگۆڵ گەیـشتنە هـەولێر، جـەنگاوەرانی هـەولێر دیـسان خۆیـان لـە قەڵاکـە قـایم کـرد و، مـەگۆل کەوتنـە سـووتاندن و وێرانکردنـی ئاوەدانییەکانی پادەشتەکە و، تالان و چەپاوڵ و کوشت و بڕی خەڵکەکە و خـەڵکێکی بـێ شـوماریان کوشــت و، پاشـان هـەولێریان، بـە بـەتاڵی، وەك هـەناوی کـەری گورگخواردوو بەجێهێشت[2]، نەخاسمە هاتنی لەشکری خەلیفەشیان بیستبوو[3].

سەرلەشـکری مـەگۆل (أرقیونویـان) لـە سـاڵی (٦٥٦ ك)دا کـە دوا هێرشـی مـەگۆلی هێنایە سەر هەولێر، هەرچەندیشە گەمارۆیەکی بـەهێزی شـارەکەی دا، بـەڵام لەبـەر سەختی و کووریی قەڵاکـە، شـارەکەی بـۆ داگیر نـەکرا[4]. (أرقیونویـان) چـاری نـەما، پێوەندیی کرد بـە (بدرالـدین لۆلـۆ)ی سـەرداری موسـڵەوەو لەگەڵیـدا کەوتـە پـلان و تەگبیر. (بدرالدین لۆلۆ)یش ئامۆژگاریی کرد کە گرتنی هـەولێر دوا بخـات بـۆ وەرزی هـاوین، چـونکە، هاوینـان، خـەڵکی هـەولێر، کـە کـوردن، هـەموویان، لەبـەر گـەرمای هاوین شارەکە چۆڵ دەکەن و، روو لە کوێستانەکان دەکەن[5]. بەو پێیە (أرقیونویـان) مەسەلەی داگیرکردنی هەولێری بۆ (بدرالدین لۆلۆ) بەجێهێشت، ئەویش، بـەرە بـەرە کەوتە رووخاندنی شوورەی شارەکە و، پاش ورە بەردانی خەڵکەکەی، ئـەوجا داگـیری کـرد، هەنـدێ لـە جـەنگاوەرانی نـاو شـار، روویـان لـە کوێـستانەکان کـرد، نەخاسمـە سەرلەشکری مـەگۆل دەسـتی لـە شـارەکە هـەڵگرتبوو. جـەنگاوەرەکان لـەوە دەترسـان

---

[1] الحوادث الجامعة، ص ٤٦.

[2] إبن أبي الحديد، شرح نهج البلاغة، جـ ٣، ص ٨١.

[3] الحوادث الجامعة، ص ٩٩.

[4] رشيدالدين فضل الله الهمداني، جامع التواريخ، مجلد ٢، ج ١، ص ٢٩٩.

[5] جامع التواريخ، ن. ص، عباس العزاوي، تأريخ العراق بين احتلالين ٢١٤/١.

ئازووقـەیان لێ ببڕێـت و بەشـیان نـەكات و، وەكـو گەمارۆكـەی سـاڵی (٦٣٤ك/١٢٣٧ز) ئاویشیان لێ ببڕێت[١].

بەڵام لـەبارەی گـەورەیی ئـەم قەڵایـەوە، یـاقوت دەڵێـت: قەڵاكـە لەسـەر گردێكـی گەورە و فراوان دامەزراوە و، وەكو قەڵاكەی حەڵەب وایە، پاشان دەڵێت: بەڵام قـەڵای هەولێر گـەورەتر و فـراوانترە[٢]. وەلێ (حمـدالله المسـتوفي) دەڵێـت: قەڵایـەكی مـەزن و گەورەیە[٣]. (سترك)یش دەڵێت: ئەم قەڵایە گەڕۆكـەكانی سەرسـام كـردووە و، ئـەوەی روو لەم شارە بكات لە دووریی چەند سەعاتێكەوە دەیبینێت[٤].

دوو: بیناو بارەگاكان، كە موزەففەرەددین گۆگبوری لە هەولێر دایمەزراندن:

أ- منارەی هەولێر:

مادامێكی باسی پلان و رەنگرێژیی هەولێری سەردەمی ئەتابەگەكان دەكەین، دەبـێ باسی منارەكەشی بكەین، چونكە منارەكەی زەقترین ئاسەواری شارەكەیە.

منارەكـەی كەوتووەتـە رۆژاوای باشـووری شـارەكەوە، نزیكـەی یـەك كیلۆمـەتر لـە قەڵاكـە دوورە. هـەر بـەناوی موزەففـەرەددین گۆگبوریيـەوە بـە منـارەی مظفریـە، ناسراوەو[٥]. پێدەچی لە سەردەمی حوكمی ئەودا، بۆ مزگـەوتێ دروسـت كرابێـت كـە

---

(١) الحوادث الجامعة، ص ٩٩.

(٢) ياقوت، معجم البلدان ١٣٨/١.

(٣) حمدالله المستوفي القزويني، نزهة القلوب، المقالة الثالثة، ص ١٠٢.

(٤) م. سترك، دائرة المعارف الاسلامية، ط ١٩٣٣، المترجمة الى العربية، مادة اربيل، ٥٧١/١.

(٥) وداد علي القزاز، مقال (المنارة المظفرية في اربيل)، مجلة سومر، مجلد ١٦ لـسنة ١٩٦٠، ص ١٢٧. طـه باقر وفؤاد سفر، المرشد الى مواطن الآثار والحضارة ط/١٩٦١، الرحلـة الخامـسة، ص ٦. كامـل حـسين، مقال (التنقيب حول المئذنة المظفرية في اربيل)، مجلة سـومر، مجلـد ١٨ لـسنة ١٩٦٢، ص ٢٠٧. عبـاس العزاوي، مقال (امارة أربيل)، مجلة المجمع العلمي العربي، دمشق، مجلد ٢٢ لسنة ١٩٤٧، ص ١٤٤.

بەڵام (عبدالرزاق الهلالي) دەڵێـت: رەنگـە، ئـەم منارەیـە لـە ئاسـەوارەكانی (كوشـییەكان) بێـت(!) بنۆڕە كتێبەكەی خۆی: (معجم العراق)، ط/١٩٥٣، بغداد، ج ١، ص ٦٧.. الدليل العراقي الرسمي لـسنة ١٩٣٦، ص ٦٦٠

لەو جێگەیەدا هەبووە، چونکە بناغەی مزگەوتێك لەو جێگەیەدا دۆزرایەوە کە لە منارەکە کۆنترە و، بڕواش، وایە کە لە چاخی ئەمەوییاندا، یان لە بەرایی حوکمی عەبباسییاندا دروست کرابێت[1]. پێدەچێ، دەمێ، (نیبور)، بەر لە دوو سەدە پێشتر، لە ساڵی (١٧٦٦ز)دا، کە سەری لە هەولێر دا، چاوی بە ئاسەواری ئەو مزگەوتە کەوتبێ، ئەو لە قسەکانیدا باسی دەکات و، دەڵێت لەم شارەدا، لە ئاسەواری مزگەوتێکی گەورە زێتر دوور لە قەڵاکەوە، لەناو کێڵگەکاندا، هیچ ئاسەوارێکی تر نابینرێت، ئەڵێت، ئەمەش یەکێکە لە ئیشەکانی موزەففەرەددین گۆکبوری[2]. ئەم ئاسەوارە، لە ساڵی (١٨٢٠ز)یشدا، هەر مابوو کە (ریچ) سەری لە هەولێر دا، (ریچ) دەڵێت: مزگەوتەکەی کەلاوەیە، هەموو بناغەکانی گەڕام و، دارو پەردوو و خشتەکانیشیم دەرهێنا[3].

ئەم منارەیە بە خشت و گەج دروست کراوە، بەڵام بنکەکەی (بناغەکەی) بە شێوەی حەوتلا[4] (مسبع) لە بەردی داتاشراوی رێکوپێك دارێژراوە، دوو دەرگایشی تێدایە، هەر یەکەیان بەسەر پێپلیکانەیەکدا دەکرێتەوە و، بەجیا، بە شێوەی لوولپێچ بە دەوری ئەستوونێکی ئەستووردا، هەر لەناو جەرگەی منارەکەدا، بەرەو سەرەوە دەڕۆن[5]. دوو کەس، لە هەمان کاتدا، پێکەوە، بێ ئەوەی چاویان لە یەکتری

---

[1] کامل حسین، مجلة سومر، ن. م. ص.

[2] کارستن نیبور، رحلة نیبور الی العراق في القرن الثامن عشر، ص ٩٠.

[3] ریچ، رحلة ریچ، ص ٢٤٤.

[4] وەڵێ سەرچاوەکان بە هەشتلا (مثمن) دایدەنێن (طه باقر، المرشد ص ٦. وداد القزاز، سومر ١٢٧/١٦. پێدەچێ ئەوانەی کە دەستیان پێدا هێناوەتەوە، (چاکیان کردووەتەوە) دوو لای بەرامبەر رۆژاوای باکووریان درێژتر کردبێتەوە و، بەوەش لایەکەی نێوانیان کوێر بووەتەوە و، نەماوە. ئەمەش، بەوەدا دەردەکەوێ کە ئەم دوو لایە، لە لاکانی دیکەی درێژترن، هەریەکە لەم دوو لایە (١٦) پێ دەبێت، بەڵام پێنج لایەکەی دیکە لە (١٠) پێ کەمترن. هەرچەندە، (طه باقر) و (فؤاد سفر) باسی چاککردنەوە و بەهێزکردنی بنکەی منارەکە دەکەن، بەڵام ئەو کارە چۆن چۆنی کراوە، باسی ئەوە ناکەن.

[5] طه باقر، المرشد، ص ٦.

بێت سەردەکەون، تا ئەگەنە قولەکەی یەکتری نابینن[1]. بەڵام بەهۆی باو بارانەوە لووتکەکەی بەرەبەرە رووتاوەتەوە و نەماوە.

ئەم منارەیە، ئەمڕۆ نزیکەی (٣٥) مەتر بەرزە و، باسی بەرزاییەکەی بە شێوەی جۆراوجۆر نووسراوە. (ریچ) و (طه باقر) و (فؤاد سفر) کەم و زۆر وەکو یەك بەرزاییەکەیان قەرساندووە. یەکەمیان، بە (١٢١) پێی، دادەنیّ[2] واتا نزیکەی (٣٦،٣) مەتر. دووەمیان بە (٣٧)[3] مەتری دادەنێت، واتا نزیکەی (١٢٣) پیّ. کەچی (الهلالي) تەنیا، بە (٨٠) پیّ[4] دەیقەرسێنیّ، واتا نزیکەی (٢٤) مەتر. بەڵام (سترك)، زۆری ناوەتە سەر و، دەڵێت دەگاتە (٥٠٣) پیّ[5]، واتا زێتر لە (١٥٠) مەتر، گوایا ئەم قەرساندنەی لە ریچەوە وەرگرتووە و، (ریچ)یش بەرزیی منارەکەی ـ وەك باسمان کرد ـ بە (١٢١) پیّ قەرساندووە.

درێژیی هەریەکە لە پێنج لایەکەی نزیکەی (١٠) پیّ[6] دەبێت، واتا نزیکەی (٣) مەتر دەبێت، بەڵام درێژیی هەریەکە لە دوو لایەکەی دی کە درێژ کراونەتەوە نزیکەی (١٦) پیّ واتا (٨،٤ مەتر) دەبێت.

سترك، وەسفی منارەکەی هەولێر دەکات، دەڵێت، منارەیەکی جوانە[7]. بەڵام (W. R. H) وەسفی دەکاو دەڵێت منارەیەکی نایابە[8]. نموونەی ئەم منارەیە لە

---

[1] نیبور، رحلة نیبور، ص ٩٠.

[2] ریچ، م. ن. ص.

[3] طه باقر، م. ن. ص.

[4] عبدالرزاق الهلالي، معجم العراق، ص ٦٨. الدليل العراقي الرسمي لسنة ١٩٣٦، ص ٦٦٠.

[5] سترك، دائرة المعارف الاسلامية، المترجمة، ط ١٩٣٣، مادة اربيل، ٥٧٥/١.

[6] ئەوانەی باسی درێژیی لایەکانی (اضلاع) منارەکەیان نووسیوە، رایان جیاوازە: بنۆڕە: ریچ، ن. م. ص. سترك: ن. م. ص. (W. R. H) حاکمی سیاسیی هەولێر زەمانی داگیرکردنی عیراق. بنۆڕە کتێبەکەی: سنتان في كوردستان ١٩١٨ ـ ١٩٢٠ ز، ج ١، ص ١٤٩.

[7] سترك، دائرة المعارف الاسلامية ٥٧٥/٥. هەروەهاش: دائرة المعارف البريطانية .Encycl, Britannica. V. 12, P 538

[8] W. R. H، م. ن. ص، ١٤٨.

ولاتی جەزیرە، زۆرە، بەنموونە، منارەکەی داقوق و، منارەکەی شنگاڵ و[1]، تا رادەیەکیش (منارە نوورییەکەی) موسڵ[2]. لەوەش دەچێ لە سەردەمی ئەتابەگەکاندا، لە وەخت و ساتی نزیك بە یەکدا دروست کرابن.

ب- دامودەزگای لەشساغی و کۆمەڵایەتی کە موزەففەرەددین گۆگبوری لە هەولێر دایمەزراندبن:

زێتریش لە دام و دەزگای فێرکاری و زانستی دەچن. موزەففەرەددین گۆگبوری دام و دەزگای تەندروستی و کۆمەڵایەتیشی دامەزراند، کە سوودی گەورەی بە ناساغ و نەخۆشی خەتەرناك و، هەژار و کۆرپەی (مەلۆتکەی) فڕێدراو و بێوەژنان دەگەیاند.

ئەمانەش، لەو دامودەزگایانەن:

١- مارستان - بیمارستان[3]، واتا (نەخۆشخانە):

سەرداری هەولێر ئەم دەزگا لەشساغییەی دامەزراند و، سەرپەرشتانی بۆ هەڵسووڕاندنی کاروباری دانا[4]. وادیارە بیمارستانەکە چەند بەشێك بووە. (ابن الشعار) کە ساڵانێکی زۆر لە هەولێر ماوەتەوە، دەڵێت: (ابراهیم بن اسماعیل ابن محمد الحرانی) ناسراو بە (ابن النقیب/ ت ٦٢٢ك/١٢٢٥ز) (چاوڕێژ) بووە (واتا پزیشکی چاو) بووە و لەم بیمارستانەدا کاری کردووە[5]. (أبو أحمد یوسف بن جامع

---

[1] ریچ، ن. م. ص. طه باقر، ن. م. ص. محمد هادي الدفتر. عبدالله حسن، كتاب العراق الشمالي ٢٧٩/١. وداد القزاز، مقال (المنارة المظفرية)، سومر، مجلد ١٦ لسنة ١٩٦٠، ص ١٢٧.

[2] نوورییەکە: مەبەست لە ((نورالدین محمود الشهید کوڕی ئەتا بەگ عمادالدین زەنگی))یە. (نورالدين محمود) حوکمی موسڵی بە دەستەوە بوو لە ساڵی ٥٦٦ ك تا ساڵی (٥٦٩ ك) و لەم ساڵەدا مرد.

[3] بیمارستان: وشەیەکی فارسییە، واتا (خانووی شفا). بنۆڕە: التبريزي (برهان قاطع)، ص ٢٢٤. د. محمد اسعد طلس، التربية والتعليم في الاسلام، ص ١١٦ _ ١١٧.

[4] ابن خلكان ٢٧٢/٣.

[5] ابن الشعار، مخطوط عقود الجمان، ج ١، ترجمة ابراهيم بن اسماعل بن محمد.

ابن احمد بن محمد الاربيلي) سەرپەرشتی کۆگای دەرمانەکان بووە. ئەم کابرایە سەری لە پزیشکی دەرچووە و لێی زانیوە و، چارەسەری گەلێ نەخۆشی کردووە (لە ساڵی ٦١٥ك/١٢١٨ز)دا مردووە[١].

موزەففەرەددین گۆگبوری دەچووە ناو بیمارستانەکەوە و، سەری لە نەخۆشەکان دەداو، لێی دەپرسین، جێگایان، خەویان، خۆراکیان، حەز لە چی ئەکەن و پێداویستییان بە چییە[٢].

٢- خانەقاکان:

موزەففەرەددین گۆگبوری چوار خانەقای لە هەولێر، بۆ کوێر و نەخۆش و دەردەداران کردەوەو، ئەوەش کە بۆ ژیان زەروور بێت بۆی دابین کردن[٣]. هەر لە ئاو و خۆراك و پۆشاکەوە بیگرە تا دەگاتە هەموو خەرج و مەسرەفێکی تر. چاوساغ و، خزمەتکاریشی بۆ سەرپەرشتی و چاودێرییان دامەزراند، دوو جۆرە مووچەی، هەم بە کەلوپەل و هەم بەدراو (الجرايات والجوامك) بۆ بڕیبوونەوە[٤]، بەوجۆرە، لە سواڵ و دەرۆزە و لاکۆڵانان رزگاری کردن. موزەففەرەددین گۆگبوری، هەموو رۆژانی دووشەممە و پێنج شەموان، سەری لە دانیشتووانی ئەو خانەقایانە دەداو، لە کاروبارییانی دەپرسی و، یەك بەیەك، بەسەریاندا دەگەڕاو، گوێی لە باری گوزەران و نیاز و ڕازیان دەگرت و، سنگی خۆی بۆ فراوان دەکردن و گەمە و گەپی لەگەڵدا دەکردن و دڵیانی دەدایەوە[٥]

---

[١] ن. م، ١٠/١٧٣.

[٢] ابن خلكان، ن. ص. ابن ابي عذيبة، مخطوط، انسان العيون، ٢٩٦.

الغساني، العسجد المسبوك، بالرونيو، ورقة ٣٣٠.

[٣] ابن خلكان ٣/٢٧٢.

[٤] سبط ابن الجوزي ٨/٦٨٣.

[٥] ابن خلكان، ن. ص. الغساني، العسجد المسبوك، ورقة (٣٣٠). الفاسي المكي، العقد الثمين ٧/١٠٣.

ابن ابي عذيبة، انسان العيون ٢٩٦. ابن العماد، شذرات الذهب ٥/١٣٩.

٣- داڵدەکان (الملاجیء):

ئەم میرە، داڵدەیەکی بۆ هەژار و هەتیو و لانەوازان کردەوە، ئەوانەی کە بێ خاوەن بوون و، کەسیان نەبوو گوزەرانیان بدات و بەخێویان بکات. هەموویانی لەوێ خڕ کردەوە و، لە گەڕان و شەقام و کۆلان و دەست پانکردنەوەی رزگار کردن و، کات و ساتی سەرلێدانیشیانی دیار کرد. مێژوونووسی هاوچەرخی موزەففەرەددین گۆگبوری (سبط ابن الجوزي) کە ئەو دەمە سەری لە هەولێر دابوو، دەڵێت: موزەففەرەددین گۆگبوری، هەموو سبەینانێك، زوو، سوار دەبوو، لەبەردەمی داڵدەکاندا دادەبەزی و، خۆی بە ژووردا دەکرد و، کچۆڵەیەکی بێ باوك و دایك و کەساسی لەخەو بەئاگا دەهانی و، لەسەر رانی خۆی دادەناو، لێی دەپرسی: ((حەزت لە چییە بخۆی، چیت پێ جوانە لەبەری بکەی)) هەرچییەکی ویستبا، بۆی دەهێنا[1]، ئنجا، بیری لە چارەنووسیان دەکردەوە و، کاتی شووکردنیان هاتبا، بەمێردی دەدان[2].

رەحم و سۆزی ئەم میرە، بێوەژنانیشی گرتەوە. بۆ ئەوانیش خانوویەکی تایبەتی کردەوە و، خزمەت و پێداویستی گوزەرانی بۆ دابین کردن[3]. بۆ کۆرپە و مەلۆتکەی فڕێدراو و[4]. بێ خاوەنیش، هەر بەوجۆرە، داڵدەی دروست کرد و ژمارەیێ دایەنی بە سەرەوە خستە سەرکار[5]. پێدەچێ، سەرداری هەولێر یەکەم

---

[1] سبط ابن الجوزي، م. ن. ص.

[2] سبط ابن الجوزي، م. ن. ص.

[3] ابن خلكان ٢٧٢/٣. الذهبي، مخطوط "تأريخ الاسلام" الجزء الأخير، ق ٢، ورقة ١٨١. الفاسي المكي، العقد الثمين، ١٠٣/٧. ابن أبي عذيبة، انسان العيون ٢٩٦.

[4] مەلۆتکەی فڕێدراو: کۆرپەی شیرە خۆرەیە، لەبەر هەر هۆیەك بێت، خاوەنی لە قەراغ رێگایەك دایدەنێ و بەجێی دەهێڵێت، کەسانێك هەن (هەڵیدەگرنەوە) و بۆ خۆیان بە خێوی دەکەن، واتا دایك و باوکی نەناسراون: (تاج العروس ٢١٧/٥).

[5] ابن خلكان، ص. ن. الذهبي، و. ن. الفاسي المكي (١٠٤/٧ ابن ابي عذيبة، ن. ص).

حـاكمی ئیـسلام بووبێـت ئـەم جـۆرە دامودەزگایانـەی بـە خەیاڵـدا هاتبێـت و[1]، دایمەزرانـدبن. لەبـەر ئـەوە دەتـوانین ئیـشەكانی بـە ئیـشی ئـەو خـاوەن حوكمانـە بـشوبهێنین كـە ناویـان بـە چاكـساز و خێرخـواز و خزمـەتگوزاری كۆمەڵایـەتی و تەندروستی دەركردووە[2].

بێجگە لەو ئیشە خێرانە، میوانخانەیەكیشی بۆ حەوانـەوەی شـاند و ئـەو میوانانـە سەریان لە هەولێر دەدا، دامەزراند، بە تایبەتیش بۆ ئەو مەلاو حەدیـسخوانانەی كـە بـە هـەولێردا بـەرەو وڵاتـانی دەوروبـەر تێدەپـەڕین و بـە درێـژایی مانەوەشـیان لـە هـەولێر، لـەو میوانخانەیـەدا خۆراكیـان مفـت و ئامـادە بـوو[3]. (سـبط ابـن الجـوزي) دەڵێت: میر، ساڵانە، سەد هەزار دیناری[4] بۆ ئـەم میوانخانەیـە تـەرخان دەكـرد. ئـەم بڕە پارەیەش ـ هەرچەندە نەگەیشتووەتە ئەو زۆرییە ـ بەڵام بەشێكە لـە سـێیەكی دەرامەتی ئەمارەتی هەولێر كە بۆ كاری چاكە و خێرخوازی، هەموو ساڵێ، تـەرخانی دەكرد. ئەو مێژوو نووسـە لـە زمـانی ئـەم مـیرەوە، دەڵێـت: ((كـە هـەولێرم وەرگـرت، عەهدم كرد، دەرامەتی بكەم بە سێ بەش، بەشێ بۆ كاری خێر، بەشـێ بـۆ لەشـكر و، بەشێ بۆ شەڕی ئەو دوژمنەی هێرشم دەكاتە سەر))[5].

---

[1] هوارث / Howorth, the Mongols, v, 111, P. 133.

[2] دكتـۆر طلیمـات ئـەم ئیـشانەی موزەففـەرەددین گۆگبـوری بـە ئیـشەكانی خەلیفـەی ئەمـەوییان (ولید بن عبدالملك) دەچوێنێ: بنۆڕە كتێبی (مظفرالدین كوكبری أمیر أربل) ص ٢١٠.

[3] ابن خلكان ٢٧٢/٣. الذهبي، تأریخ الاسلام، ورقة ١٨١. الغساني، العسجد المسبوك، ورقة ٣٣٠.

[4] سبط ابن الجوزي، ٦٨٣/٨ ابن العماد، شذرات الذهب ١٤٠/٥

لە كتێبی (تأریخ الاسلام)ەكەی (ابن قاضي شهبة)وە وەرگیراوە.

[5] سبط ابن الجوزي ٦٨١/٨.

سێ: سەرچاوەکانی گوزەرانی ئابووریی ئەمارەتی هەولێر:

ئـەم ناوچـەیە، هـەر لـە دێـر زەمانـەوە بـە بـەروبوومی کـشتوکاڵ، نەخاسمـە، بـە دەغڵ و دان بەناوبانگ بووە[1]. ئومێدی گـەورەی فەلاحـەت و وەرزێـرییش هـەر، بـە باران بووە، چونکە رووباری نییە و[2]، دێمە. لەبەر ئەوە، ئەگـەر ساڵێك بـارانی کـەم بێت، ئەوە، دەبێتە وشکەساڵی و نـەهاتی ـ هـەر لەبـەر ئـەو بـێ ئاوییەشـە کـە بـاغ و بێستانی لێ ناکرێ و زۆر کەمە، بەڵام خەڵکەکە بیر و کارێزیـان لێ داوە[3]، کـەم و زۆر باغ و بێستانی هەیە، لەو کارێزانە دوو جۆگە هەڵبەستراوە. (یاقوت الحموي) وەسـفی ئەو جۆگە ئاوانـە دەکـات، دەڵێـت: ئاوەکانیـان وەك ئـاوی دیجلـە سـووك و سـازگارە[4]. گەلێ جۆگە هەبوون، بەڵام دووانیان دەگەیشتنە ناو شاری هەولێر، یـەکێکیان بـۆ نـاو مزگەوتەکە و، ئەوی دی بۆ ناو تەلاری سەڵتەنەت[5].

گرنگترین بەروبوومی کشتوکاڵ، دوای دەغڵ و دان، لۆکە بوو. جوگرافیناسی فارسی بەناوبانگ (حمدالله مستوفي) باسی پەمووەکەی (لۆکەکـەی) دەکـات و دەڵێـت: داهـاتی

---

[1] حمدالله مستوفي القزويني، نزهة القلوب، ص ١٠٢.

[2] ياقوت الحموي، معجم البلدان، ١٣٨/١.

[3] کارێز: واتـا: جۆگـە، لـە ژێـر رووی زەویـدا هەڵدەکەنـدرێت و ئـاوی پێـدا دێـت. بنـۆڕە: ((برهـان قاطع)) قاموس لغوي فارسي، ص ٨٧٢.

[4] معجم البلدان، ص. ن.

ئـاوی کارێزەکـانی هـەولێر، بـەهۆی کاولکـاریی زەمانـەوە، ئێـستا نـەماوە و، کارێزەکـان وشـکیان کـردووە. کەمتەرخـەمی و گەنـدەڵیی سـوڵتان، تـەنیا دوو کـارێزی هێـشتەوە، یەکـەمیان کـارێزی موزەففەرەددین گۆگبورییە (وەك، محمد هادی الدفتر) و (عبدالله حسن) لە کتێبە هاوبەشـەکەیاندا (العراق الشمالی، ج ١، ص ٢٧٨) باسی دەکەن و، پێدەچێ مەبەستیان لە (ئاوی میری بێت کـە چـەند ساڵێکە وشك بووە. دووەمیان، ناوی کارێزی (موعەسکەر)ە کە بە (کارێزی سەعید ئاغـا) ناسـرابوو. بـۆ زانیـاریی زێتریـش لەسـەر وێرانکردنـی جۆگـە ئاوەکـانی عـیراق، بنـۆڕە: الـدکتۆر جعفـر حـسين خصباك، (العراق في عهد المغول الايلخانيين) ص ١٦٠ ـ ١٦١.

[5] أبو الفداء، تقويم البلدان، ص ٤١٣. القلقشندي، صبح الاعشى، ٣٦٦/٤.

سـالآنەی هـەولێر، لـەو پـەمووە گەیـشتە (بیـست و دوو هـەزار دینـار)[١]. بـەلاَم قەرساندنی ئـەم داهاتـە، پاشـان، لـە قۆناغێکدا، ئـەنجام درا، وەك (ابـن الطقطقـي)[٢] دەڵێـت، هـەولێر، ببـوو بـە شـارێکی پیـسەکەی پـچووك. بـەلاَم رەنێوهـات (انتـاج)ی میوە و فیقی، هەر چەندە بەروپشتی هەولێر بـاغ و بێستانی کەمـە، وەڵێ لـە ناوچـە چیاکانی دەوروبەرەوە میوەی زۆری بـۆ دەهـات، بـە تایبـەتیش لـە گونـدی شـەقلاَبان (واتا شەقلاَوە) وە خۆ، ترێـی نایـابی شـەقلاَوە بـەردەوام بـەڕێوە بـوو بـۆ بازاڕەکـانی هەولێر[٣].

مێژوو نووس و شارانگەڕان باسـی سـامانی ئـاژەڵی هـەولێر ناکـەن، هـەر چەندیـشە ئـاو و هـەواو بـاری سروشـتی خـاك و ئـاوی ناوچـەکە، لـەوەڕگای خۆڕسـکی زۆری رەخساندبوو، پیشەی شوانی و مەڕداری و راگرتنی ئاژەڵ، بـە تایبـەتیش مـەڕ و پـەز باو و بلاَو بوو.

لە بارەی بزاڤ و چالاکیی بازرگانییـەوە، سەرچاوەکان دەڵێن کـە بازرگـانی بـەهۆی ئـارامیی سیاسـی و گرنگیـی پێگـە و جێگـەی هـەولێرەوە، بـە تایبـەتیش لـە چـاخی بووژانەوە و حوکمی موزەففەرەددین گۆگبۆریدا، رۆژ بە رۆژ گەشەی دەکرد و بەرەو چاکتر دەگۆڕا، کـە هـەولێر بازرگـانیی لەگـەڵ ولاَتـانی دووریـشدا دەکـرد و، شمـەك و کوتاڵی ئاهەنگ و رابواردنیشی بۆ دەهات. سەرچاوەکان دەڵێن: بـاوکی (موفـق الـدین بن محمد ابـن یوسـف) بازرگـانی دوڕ بـوو، لـە نێـوان هـەولێر و ولاَتـی (بـەحرەین)دا هەمیـشە لـە هاتوچـۆدا بـوو، لـە بـەحرەین وەك بازرگانـەکانی دیکـە[٤] دەمایـەوە

---

[١] حمدالله مستوفي، نزهة القلوب، ص ١٠٢.

[٢] ابن الطقطقي، الفخري في الآداب السلطانية، ص ٣٢.

[٣] شەقلاَبان: واتا شەقلاَوە: (یاقوت الحموي) وەسفی دەکات و دەڵێت: گوندێکی گەورەی جوانە، لەو چیا بەرز و سەوز پۆشەدا کە بەسـەر هـەولێردا دەڕوانێت، رەز و بـاخی زۆرە و پـڕە لـە بێستان و دێبەران. بەدرێژایی ساڵ ترێ و مێوژی رەزەکانی بەڕێوەیە بۆ هەولێر و بەشی هـەموویان دەکات. هەشت قۆناغ لە هەولێرەوە دوورە: معجم البلدان ٣/٣٥٥.

[٤] ابن خلكان ٤/١٠٣. السيوطي، بغية الوعاة ١/٢٨٦ ـ ٢٨٧، نقلاً عن ابن المستوفي.

چاوەڕێی قوتخواردووەکان (الغطاسین)ی بن ئاوی دەکرد، تا دوریان لێ بکرێت. (الیونینی) دەڵێت: (قاسم بن أبی بکر بن القاسم)ی بازرگان بەسیفەت (امین الدین)ی حەدیسخوانی هەولێری، ناسراو بە (قورئانخوێن) باوکی ئەم قاسمە یەکێ بوو لە گەورە بازرگانەکان و سەری لە هەولێر و وڵاتی میسر و وڵاتی عەجەم دەدا و دەگەیشتە خواریزم[1]. ئەمەش فراوانبوونی ئاسۆی بازرگانیی هەولێر لەگەڵ هەندەراندا نیشان دەدات. (یاقوت الحموي)یش باسی کاروانی بازرگانی دەکات کە لە هەولێرەوە بەرەو ئازەربێجان دەکەوتە ڕێ و، دەڵێت، بازرگانانی خاوەن ئەم کاروانە، لە ڕێگا، لە شاری (تل هفتون)[2] لایاندەدا و باریان دەخست بۆ ئەوەی پشوو بدەن و بحەوێنەوە، ئەم شارە کەوتبووە ناو چیاکانەوە و، سەر بە هەولێر بوو. پاشان کاروان دەکەوتەوە ڕێ. وا دیارە خودی ئەم شارە، شارێکی بازرگانی بووە و ئاوەدان بووە. (یاقوت الحموي) کە چەندین جار هاتوچۆی ئەم شارەی کردووە، وەسفی بازاڕ و خێر و بێری ئەم شارەی کردووە[3].

(سترك)یش دەڵێت: ئەو ئاهەنگە گەورە و گرانەی کە هەموو ساڵێك موزەففەرەددین گۆگبوری بە بۆنەی لەدایکبوونی پێغەمبەرەوە (د. خ) دەیگێڕا، بازاڕێکی بازرگانیی گەرم و گرنگیشی لەگەڵ خۆیدا دەڕەخسان[4]، ئەو بازاڕە هەند

---

[1] الیونیني، ذیل مرآة الزمان ١٢١/٤.

[2] تل هفتون: شارۆچکەیەکی سەر بە هەولێرە، کەسێ لە هەولێرەوە بچێت بۆ ئازەربێجان، دووەم ڕۆژ دەگاتە ئەوێ. کەوتووەتە ناوچە شاخاوییەکان، چەمێکیشی پێدا دەڕوات، (معجم البلدان ٤٥/٢).

[3] معجم البلدان ٤٥/٢.

[4] م. سترك، دائرة المعارف الاسلامية ٥٧١/١.

بـەرفراوان و گـەورە بـوو، جێگـای نـەدەبووەوە، ناچـاربوون، قەیـسەرییەکەیان بـۆ دامەزراند[1].

هەرچی، لایەنی پیـشەسازی و سـەنعەتکارییە، ئـەوە، لـەو بارەیـەوە هـیچ شـتێکمان نییە باسی بکەین، تەنیا ئەوە نەبێ کە یاقوت الحموي بە (النصافی) ناوی دەبات کـە گوایە لە شارۆچکەی (حزة)[2] دروست دەکرا گوایە کراسێکی ئافرەتانەیـە لـە دەزووی لۆکـە تـەون دەکـرا و لـە هـەولێر بـرەوی هـەبووە و بـاو بـووە. لەوانەشـە بـەهۆی پەرەسەندنی ئاوەدانیشەوە کەرەسەی خانووی، وەك کەرپووچ و گەچ و قسڵ دروست کرابن، بەڵگەی ئەوەش لە منارەکەیدا دیارە[3].

---

[1] ئەم قەیسەرییە هێشتا لەناو جەرگەی هەولێردا ماوە. چەند بازاڕێکە، کەوتووەتـە ناویـەك و، بانیـان گیراوە، هـەر بـازاڕەی بـۆ فرۆشـتنی شمـەکێك تـەرخان کـراوە. هەنـدێکیان رووخانـد چـونکە لەگـەڵ پەرەسەندنی هەولێردا نەدەگونجا، یان لەبەر ئەوەی کۆن ببوو، مەترسی تەپینی لێ دەکرا.

[2] معجم البلدان ٢/٢٥٦.

[3] وداد القزاز، سومر مجلد ١٦/١٢٧. طـەباقر، المرشد، ٦/٥.

فەسلی دووەم

باری رۆشنبیری و کلتووری لە هەولێری سەردەمی ئەتابەکیدا.

- **دامودەزگا کلتوورییەکان.**

یەك: مزگەوتەکان.

دوو: قوتابخانەکان.

سێ: خانەی حەدیس (دار الحدیث).

چوار: خانەقاکان.

- **ئەو زانا گەورانەی کە هاتوونەتە هەولێر.**
- **بنەماڵە زانستدۆستە بەناوبانگەکانی ئەو سەردەمەی هەولێر.**

یەك: بنەماڵەی خەلەکان (خلکان).

دوو: بنەماڵەی (إبن المستوفي).

سێ: بنەماڵەی (إبن منعة).

فەسلی دووەم

باری رۆشنبیری و كلتووری لە هەولێری سەردەمی ئەتابەگیدا

دامودەزگا كلتوورییەكان

ئەو زانا گەورانەی كە هاتوونەتە هەولێر

بنەماڵە زانستییەكانی شارەكە

بـە پێـچەوانەی زۆربـەی ناوەنـدە ئیـسلامییە هاوچـەرخەكانی ئـەو سـەردەمە، بـە نموونـە، وەك موسـڵ و حەڵـەب و جێگاكـانی دیكـە، زانیاریمـان لـەبارەی دامودەزگـای پەروەرشت و فێركاری و كلتووریی هەولێری ئەو سەردەمە، كەمە. بەشی ئەوە ناكات ئـەو بابەتـەمان بـۆ روون بكاتـەوە. لەگـەڵ ئەوەشـدا، توانیومانـە هەنـدێ لایـەنی ئـەو دامودەزگایانـە بدۆزینـەوە. دەشـهێنێ بڵـێین، زاناكـان، بـە تایبـەتیش مـەلا و شەرعناس و حەدیسخوانان، لە لای موزەففـەرەددین گۆگبـوری برەویـان هـەبوو. ئـەو (وەك ابن خلكان دەڵێ)[١] خەمی دەخواردن و چاودێری دەكردن و دەسـتی دەگـرتن و نائومێدی نە دەكردن. دەگێڕنەوە، دەڵێن: (أبو خطاب عمر بـن الحسن المعـروف بـابن دحية الاندلسي البلنسی) كاتێ كتێبـی (التنـوير في مولـد الـسراج المـنير)ی دانـاو، بـۆی كرد بە دیاری،[٢] میر، هەزار دیناری خەڵات كرد، ئەمـەش بەڵگەیەكـە، كـە ئـەو مـیرە دنەی زانست و كلتووری داوە. یەكێ لـە رۆژهەڵاتناسـان دەڵێـت، هـەولێر لـە سـەردەمی ئـەودا، قۆنـاغێكی دووری لـە رێگـای كلتووریـدا بڕیبـوو، كـە پێـشتر بەخۆیـەوەی نـەدیبوو[٣]. (حـسن الباشـا)یـش دەڵێـت: موزەففـەرەددین گۆگبـوری لـە دامەزرانـدنی

---

[١] ابن خلكان ٣/٢٧٦.

[٢] ن. م. ٣/١٢٢.

[٣] م. سترك، دائرة المعارف الاسلامية، طبعة ١٩٥٩ مطبعة الشعب، مادة اربيل.

قوتابخانە و فێرگادا یەکێك بووە لە سەرداره ناودارەکانی[1] ناوچەکە. ئەو دامودەزگا زانستییانەش کە لەم ئەمارەتەدا دامەزران ئەمانەن:

- **دامودەزگا کلتوورییەکان**

یەك: مزگەوتەکان

مزگەوتی هەولێر، نە ژمارەیان دەزانین و، نەناویان دەزانین و نەش جێگاکانیان[2]. وەڵێ (ابن خلکان) دەڵێ: (ابو منصور سرفتگین)ی جێگری (زین الدین علی کچك) مزگەوتی زۆری دروست کردووە، نەك هەر لە ناوەندی ئەمارەتەکە، بەڵکو لە گوندەکانیش[3]. وەڵێ ئەم مێژوو نووسە و ئەوانی دیکەش باسی هیچ مزگەوتێکیان نەکردووە لە سەردەمی میرەکانی دوای (سرفتگین) دروست کرابێت. باسی موزەففەرەددین گۆگبوریشیان نەکردووە کە مزگەوتی دروست کردبێت ـ هەرچەندیشە ئەم میرە ـ وەك، لەمەودوا دێینە سەری ـ دامودەزگایەکی زۆری فێرکاری و خێرخوازی دامەزراندووە. بە هەرحاڵ، ئەو منارە جوانەی ناوی موزەففەرەددین گۆگبوریی لێ نراوە، بیرۆکەیەکمان لەلا گەلاڵە دەکات کە ئەم میرە، خەمخۆری مزگەوتان بووە و بایەخی بە مزگەوتان داوە. دیاریشە لە مێژووی ئیسلامدا، مزگەوت، چ پێش سەرهەڵدانی دامودەزگای سەربەخۆی فێرکاری و چ دوای پەیدابوونیان[4]، رۆڵی گرنگی لە بواری فێرکاریدا گێراوە و، لە گۆشەکانیدا ئەڵقەی وانە گوتنەوە ریزی دەبەست و، قورئانلەسنگ و ئەدەببێژان دادەنیشتن و، کۆمەڵێك قوتابی[5] لە دەوریان خڕ دەبوونەوە. (السیوطي) لە (ابن المستوفي)ی مێژوو

---

[1] د. حسن الباشا، الفنون الاسلامية، ١٠٥٩/٣.

[2] تەنیا ئەو مزگەوتە نەبێت کە بە دەوری منارەی (المظفرية)دا دروست کراوە.

[3] ابن خلكان ١٣/٢.

[4] The Encyiop of Islam art. Masjid. 1936, V, 111

[5] د. محمد اسعد طلس، التربية والتعليم في الاسلام، ص ١١٥.

نووسی هەولێرەوە دەگێڕێتەوە، دەڵێت، کە، مەلا (محمد بن الحسن بن علي بن الحسن الـضرير النحـوي المعـروف بـأبي الثنـاء ابـن الارملـة) لـە ژوور خەڵکەکـەوە لـە نـاو مزگەوتەکەدا دادەنیـشت و قورئـان و رێزمـانی تێدا دەگوتـەوە و، قوتابییـەکی زۆری فێرکرد، سوودمەند بوون[1]. (ابن سعيد الاندلسي) دەڵێت: موزەففەرەددین گۆگبوری، شـێخ (جعفـر بـن هبـة الله الكفـر عـزى الأربيلـي)ی بـە خوتبـە خـوێن (وتـارخوێن)ی مزگەوتەکەی خۆی دامەزراند[2].

دوو: قوتابخانەکان

قوتابخانە (حوجرە):

مزگەوتـــەکان بەشـــی پێداویـــستی فێرکـــاریی کۆمەڵگەکـــەی نـــەدەکرد، چـــونکە فێرخوازان بەرەبەرە زۆر دەبوون، لەبەر ئەوە قوتابخانە گەلی سەربەخۆیش[3] پەیـدا بوون. ئەم قوتابخانانەی لە خوارەوە باسیان دەکەین، لەو ماوەیەدا پەیدابوون:

أ- **قوتابخانەی (عوقەیلی)**

لە مێژووی ئیسلامەتیی ئەم شارەدا، یەکەم جار، قوتابخانەی گۆڕەپانەکە (الـربض) پەیدابوو، قوتابخانەی (العقيلية) شی پێدەگوترا، بە نـاوی مـەلا (أبـي العبـاس الخضر ابن نصر بن عقيل بن نصر العقيلى) کە، هەر لـە هـەولێر لـە سـاڵی (٤٧٨ك/ ١٠٨٥ز)دا لەدایك بووە. ئەم مەلایە ناودارترین مەلای ئەم شارە بـووە و، یەکـەم کەسـیش بـووە وانـــەی تێـــدا گوتبێتـــەوە[4]. سەرچـــاوەکان باســـی بـــەرواری دامەزرانـــدن و

د. أحمد شلبي، تأريخ التربية الاسلامية، ص ١٧٦.

[1] السيوطي، بغية الدعاة ٢/٢٧٧.

[2] أبو الحسن ابن سعد الأندلسي، الغصون اليانعة في شعراء المائة السابقة ص ٧٨.

[3] The Encycop of Islam art. Masjid. 1936, V, 111

[4] ابن خلكان ٢/١٠ – الصفدي، مخطوط (الوافي بالوفيات) ١٨/٨.

جێگای[1] دامەزراندنی ئـەم قوتابخانەیـە[2] ناکـەن ـ راسـتتریش ئەوەیـە کـە لـەماوەی پێش سەردەمی ئەتابەگەکاندا دوای لە بەغدا گەڕانەوەی مەلا (الخضر) دامـەزرابێت، کە بەرلەوە، لە مەدرەسەی (النظامية) لە بەغدا دەرسی دادەدا (دەگوتەوە)، پێدەچێ لە بەرایی سەدەی شەشەمینی کۆچیدا (سـەرەتای سـەدەی یـازدەی لـە دایکبوونـدا لـە بەغدا گەڕابێتەوە بۆ هەولێر، ئەمەش بەوەدا دەردەکەوێ کە مـەلا (أبـو الحسن علي بـن محمـد بـن علـي الطـبری الـشافعي) کـە بـە (الکیـار الهراسـي) نـاوداره لـە سـاڵی (٥٠٤ك/١١١٠ز)دا[3] مـردووە و، مـەلا (ابـو بکـر محمـد بـن احمـد بـن الحـسین بـن عمـر الـشافعي)ی نـاودار بــە (ابــن الـشاشي) کــە لــە ســاڵی (٥٠٧ك/١١١٣ز)[4] دا مــردووە، هەردووکیان، لـەو مەدرەسـەیەدا، لـە بەغـدا دەرسـیان دادابـێ. (ابـن عـساکر)یـش کـە هاوچەرخی ئەم مەلا (خضر)ە بووە دەڵێـت: دوای ئـەوەی لـە بەغـدا، بـوو بـە مـەلای تــەواو و (شــەرعزان) ئــەوجا گەڕایــەوە بــۆ هــەولێر و، دەســتی کــرد بــە وانەبێــژی فەتوادان[5].

ب- قوتابخانەی قەڵا:

(ابـو منـصور سـرفتگین)ی بریکـاری دامەزرێنـەری ئەمارەتەکـە، لـە سـاڵی (٥٣٣ك/ ١١٣٨ز)دا، قوتابخانەیەکی نوێی لە قەڵا دامەزراند، ناونرا قوتابخانەی قـەڵا و، (الخضر بن نصر العقيلي) بۆ وانەگوتنەوە لـەو قوتابخانەیـەدا دامـەزرا[6]. ئـەم مەلایـە، تـا لـە ساڵی (٥٦٧ك/١١٧٧ز)دا مرد، لەوێ بە دەرسدادان و فەتوادانەوە مـشووڵ بـوو. کۆمـەڵێ

---

[1] ناجي معروف دەڵێت: ئەم مەدرەسەیە کەوتبووە بەشی راستی گۆڕەپانی شار. بنۆڕە کتێبەکەی: (علماء النظاميات ومدارس المشرق الاسلامي) ص ١٩٠.

[2] ابن خلكان ٤٥١/٢.

[3] ن. م. ٣/ ٣٥٧.

[4]

[5] ابن عساكر، تهذيب ابن عساكر، جـ ٥، ص ١١٦.

[6] ابن خلكان ١٠/٢، ط ١٩٤٨.

مەلای پێگەیاند، یەك لەوانە (ابو عمرو ضیاءالدین عثمان بن عیسى بن درباس الهذباني - ت ٦٠٢ك/١٢٠٥ز) خاوەنی کتێبی (الاستقصاء لمذاهب الفقهاء) بووە[١] کە لە مەزەبی شافیعی و ئوسوڵی شەرعزانیدا لە هەموو مەلاکان زاناتر بووە[٢].

دووەم مەلای هەڵکەوتوو کە لە لای ئەو خوێندنی تەوا کردووە برازاکەی خۆیەتی، واتا (أبو القاسم عزالدین نصر بن عقیل ابن نصر)ە (ت ٦١٩ك/١٢٢٢ز)[٣]. هەروەها کەسانی دیکەشی پێگەیاندووە. دامەزراندنی قوتابخانەی قەڵا، قوتابخانەکەی (العقیلیة)ی پەك نەخست، نەخێر،.. وانە گوتنەوە لە هەردووکیاندا بەردەوام بوو. (ابن خلكان) دەڵێت: مەلا (أبا القاسم عزالدین نصر)ی ناوبراو، دوای مردنی (الخضر)ی[٤] مامی، لە هەردوو قوتابخانەکەدا وانەی گوتووەتەوە. (شرف الدین محمد ابن الفقیە عزالدین نصر)ی ناوبراویش دیسان، هەر لەم قوتابخانەیە خوێندوویەتی و، دەرسی (فقە) و (خلاف)ی لای باوکی خوێندووە، پاشان هەر لەم قوتابخانەیەدا[٥] جێگای باوکی گرتەوە و دەستی کرد بە وانە وتنەوە. هەروەها هەر لەم قوتابخانەیەدا (ابو البرکات علم الدین محمد بن عبدالسلام بن محمد بن

---

[١] ئەم کتێبە شرۆڤەی کتێبی (المهذب)ە، کە ئیمام (ابي الحسن اسحق ابراهیم بن محمد الشیرازی) (ت ٤٧٦ ك/ ١٠٨٣ ز) لە فقهی شافعیدا دایناوە، بنۆڕە: حاجی خلیفة، کشف الظنون ١٩١٢/٢. اسماعیل البغدادي، هدیة العارفین، ٦٥٤/١.

[٢] ابن خلكان ٤٠٧/٢ ط ١٩٤٨. السبكي، طبقات الشافعیة، ط/الحسینیة ١٤٣/٥. الاسنوي، طبقات الشافعیة، ١٢٧/١. ابن قاضي شهبة، مخطوط (طبقات الشافعیة) ورقة (٢٠/أ). السیوطي، حسن المحاضرة ٤٠٨/١.

[٣] ابن خلكان ١٢/٢. الأسنوي ١٢١/١.

[٤] مەلا (الخضر) لە قوتابخانەکەی خۆی، لە گۆڕەپانەکە نێژراوە، واتا: بەشێك لەم قوتابخانەیە بووەتە گۆڕێك و گومەزێکی لەسەر دروست کراوە، خەڵك، بۆ تەبەڕوك زیارەتیان دەکرد. (ابن خلکانیش) گەڵێ جار زیارەتی کردووە: وفیات الاعیان ١١/٢.

[٥] إبن الشعار، مخطوط (عقود الجمان ١٤٣/٦) ابن خلكان، وفیات الاعیان ١٢/٢. کورتە باسی ئەم مەلایە، لە کتێبی الصابونی دا هەیە: (تکملة اکمال الاکمال) ص ٢٦٢/٢٦٤.

عبدالعزيز بـن هبـة الله الـسنجارى) دەرسـى خوێنـدووە، كـە لـە شـنگاڵ، خوتبـە هـەر بەناوى باوك و باپيرييەوە خوێندراوەتەوە.. (علم الدين محمد) سەروسەختى لەگـەڵ موزەففەرەددين گۆگبۆريدا پەيدا كردبوو، نێوانيان گەرم بوو، ببوو بـە كارمەنـدێكى گـەورەى نزيـك بـەخۆى و بـڕواى پێـدەكرد، تـا واى لـێ هـات، بـۆ ڕاپەڕانـدنى كـارى تايبەتى خۆى دەينارد بۆ بەغدا. ئـەم مـەلا زانايـە، پـاش ماوەيـەك هـەولێرى بـەجێ هێـشت و، چـوو بـۆ (ملطيـە)و[1]، لـەوێ بـوو بـەقازى و، هەرلـەوێ لـە سـاڵى (٦١٩ك/ ١٢٢٢ز)دا كۆچى دوايى كرد.[2]

ج- قوتابخانەى (المجاهدية):

(مجاهدالدين قايماز)ى بريكارى دووەمـى مـيرِ (زيـن الـدين علـى كـچك)، لـە مـاوەى دوازدە سـاڵدا (٥٥٩ _ ٥٧١ك/١١٦٤ _ ١١٧٥ز) كـە حـوكمى لـە هـەولێردا رانيـوە، هەنـدێ دامودەزگـاى دامـەزرانـد، يـەك لەوانـە، ئـەو قوتابخانەيەيـە كـە بـەناوى خۆيـەوە نـاو نـراوە، بەڵام ئێمە لـەبارەى ئـەم قوتابخانەيـە و جێگـاى دامەزراندنيـەوە هـيچ شـتێك نازانين، لەوە زياتر كە (ابن خلكان) باسى دەكات و دەڵێت: (مجاهدالدين قايماز) ئـەم قوتابخانەيە و (خانەقايەكيشى) دامەزراند و، وەقفێكـى زۆريـشى بـۆ دابـين كـردن،[3] دەشڵێن، مامى ئەم مێژوو نووسە، مـەلا (عمـر بـن ابـراهيم بـن أبـى بكـر بـن خلكـان الاربيلى - ت ٦٠٩ك/ ١٢١٢ز) لەم قوتابخانەيەدا[4] وانەى گوتووەتەوە.

---

[1] ملطية: شارێكى بەناوبانگى وڵاتى رۆمە، لەسەر سنوورى شامە _ معجم البلدان ١٩٢/٥.

[2] ابن الفوطى، مجمع الآداب، ق ١ جـ ٤ ص ٦٢٢/٦٢٣.

[3] ابن خلكان، ٢٤٦/٣.

[4] المنذرى، التكملة ٣٥/٤. الاسنوي، طبقات الشافعية ٤٩٥/١.

دكتۆر (ناجي معروف)، شێخ (محمد بن احمد بن عمر)ى ناسراو بـە (ابـن الظهير الاربيلـى)يـش لەگەڵ ئەوانەدا دادەنێ كە لە قوتابخانەى (المجاهدية)دا دەرسيان داداوە. بنۆڕە كتێبەكەى: (علماء النظاميات ومدارس المشرق الاسلامي) ص ١٩١/١٩٢. چونكە (السلامي) لە كتێبەكەى خۆيدا، (تأريخ علماء بغداد) دەڵێت: ئەم مەلايە لە قوتابخانەى (القيمازيه) وانەى گوتووەتەوە: (ص ١٧٦). ئـەوەى

وادیاره، میر (زین الدین یوسف ینالتگین هیچ قوتابخانەیەکی لە هەولێردا نەکردووەتەوە. پێدەچێ ئەو سێ قوتابخانەیەی بەر لەوەی لەسەر تەختی هەولێر دابنیشی، کرابوونەوە، بەشی شارەکەی کردبێ و پێویستی بە قوتابخانەی تر نەبووبێت.

د- **قوتابخانەی (مظفرية):**

ئەم قوتابخانەیە موزەففەرەددین گۆگبوری دایمەزراند. قوتابخانەیەکی گەورە بوو، لەسەر مەزەبی شافعی و حەنەفی وانەی تێدا دەگوترایەوە، بەڵام قوتابخانەکانی پێشتر باسمان کردن، تەنیا لەسەر یەك مەزەب دەرسی تێدا دەگوترایەوە. ئەم قوتابخانەیە، سەرداری هەولێر، خۆی، سەرپەرشتی دەکرد و، جاروباریش شەو، لەوێ دەمایەوە، نەخاسمە لە کاتێکدا ئاهەنگێکی ئایینیی لەو مزگەوتەدا بە دەنگی بەرز دەگێڕڕاو، پاشان بەڕیز لەسەر سفرە و خوان تێریان دەخوارد[1].

(ابن خلكان) لە ساڵی (٦٠٨ك/ ١٢١١ز)دا[2]، لەم قوتابخانەیەدا لەدایك بووە، کە باوکی دەرسی تێدا گوتووەتەوە. باوکی (ابن خلكان) لە ساڵی (٦١٠ك/١٢١٣ز)دا مرد، تا

ئەم تێکەڵوپێکەڵییەی لای دکتۆر دروست کردووە، یەکەم ناوی قوتابخانەکەیە و، دووەم ئەوەیە کە (ابن الظهير) هەولێرییە، لە کاتێکدا، مەبەست لە قوتابخانەی (القيمازية) ئەو قوتابخانەیەیە کە (صارم الدين قايماز النجمی) لە دیمەشق دایمەزراندووە: (اليونينى ٣٨٦/٣. النعيمي، الدارس في تأريخ المدارس ٥٧٢/١). (النعيمي) لە لاپەڕەی (٥٧٤)دا دەڵێت: (ابن الظهير) لەم قوتابخانەیەدا دەرسی گوتووەتەوە، پاشان لە ساڵی (٦٧٧ ك/١٢٧٨ ز)دا لە دیمەشق مردووە و، لە گۆڕستانی (الصوفية) نێژراوە، ئەم مەلایە، لە هەولێر، هیچ چالاکییەکی زانستیی نەبووە، ژیننامەی لە (اليونينى)دا هەیە: ذيل مرآة الزمان ٣٨٦/٣ ـ ٤٠٥. ابن شاكر الكتبي، فوات الوفيات ٣٥٦/٢ ـ ٣٥٧. الصفدي، الوافي ١٢٣/٢ ـ ١٢٧. ابن كثير، البداية والنهاية ٢٨٢/١٣ ـ ٢٨٣. ابن الفرات، تأريخ ابن الفرات ١٣٧/٧ ـ ١٣٩.

[1] ابن خلكان ٢٧٣/٣، ط ١٩٤٨

[2] ن. م، ٩٢/٢ سيرة زينب ام المؤيد الشعري.

ئەو ساڵەش، هەر لەو قوتابخانەیەدا وانەی دەگوتەوە[1]. پاش ئـەم، ئنجا مـەلا (احمـد بن كمال الدين ابن منعـة الاربيلى) مـاوەی حـەوت سـاڵ دەرسـی تێـدا گوتـەوە، تـا لـە ساڵی (٦١٧ك/١٢٢٠ز)[2] باری كرد بۆ موسڵ و، لـەوێ لـە سـاڵی (٦٢٢ك/١٢٢٥ز)دا كۆچـی دوایی كرد.

(ابو محمد احمد أبن عمر ابن احمد بن أبي شاكر الكفرعزى) لە شێخەكانی مەزەبی حەنەفی بووە لەم قوتابخانەیەدا. ئەم مەلایە لـە هـەولێر فقهی حەنـەفیی خوێنـد و گـوێی لـە حـەدیس گـرت. پاشـان لـە قوتابخانەكـەدا مـەزەبی حەنـەفیی بـە دەرس گوتەوە و تا، ساڵی (٦٣٤ك/١٤٣٧ز)یش لەسەری بـەردەوام بـوو، كـە مـەگۆل شـارەكەیان تاڵان كرد. ئـەویش لەگـەڵ ئەوانـەی شـارەكەیان بـەجێ هێـشت كەوتـە ڕێ و لـە شـام گیرسـایەوە[3]. (القرشـی)یـش، لـە (ابـن المـستوفي)یـەوە دەگێڕێتـەوە، دەڵێـت: مـەلای حەنـەفی (أبـا المظفـر محمـد بـن ابـي القاسـم بـن ابـي شـجاع الهمـذاني) لـە سـاڵی (٦١١ك/١٢١٤ز)دا كـە هـات بـۆ هـەولێر، كـوژرا[4]. پێدەچـێ بـەنیازی ئـەوە هاتبـێ لـەم قوتابخانـەیەدا دەرس بڵێتەوە.

مەلایـەكی دیكـەی مـەزەبی حەنـەفی كـە هاتبێتـە هـەولێر، (أبـو جعفـر محمـد ابـن ابراهيم بن محمد علي بـن عبـدالعزيز الـرازى) بـووە. (عبـدالقادر القرشـي) لـە (ابـن المستوفي) دەگێڕێتەوە دەڵێت: ئەم مەلایە چەندین جار هاتووەتـە هـەولێر[5]. لەسـەر مـەزەبی (ابـي حنيفـة) دەرسـی دادەدا و كتێبێكـی لەسـەر فـەرزەكان و كتێبێكیـشی

[1] المنذري، التكملة لوفيات النقلة ٨٠/٤. ابن خلكان ٩٠/١. الاسنوي، طبقات الشافعية ٤٩٦/١.

[2] وفيات الاعيان ٩٠/١.

[3] ابن الشعار، مخطوط (عقود الجمان) جـ ١ ترجمة احمد بن عمر بن احمد الكفرعزى.

[4] القرشى الحنفـي المصرى في (الجواهر المضية في طبقـات الحنفيـة) ١١٢/٢. مـەلا (أبي المظفـر)یـش ژیننامەكەی لە (المنذري)دا هەیە. التكملة ١٤١/٤.

[5] القرشى، الجواهر المضية في طبقات الحنفية ٥/٢.

لەسەر (فقه) دانا و، کتێبێکی تریشی بە ناوی (النوري في مختصر القدوری)[1] هەیە، لە موسڵ گیرسایەوە و، لە ساڵی ٦١٤ك یان (٦١٥ك/١٢١٨ز) مرد.

زانایەکی دیکەی سەری لەم قوتابخانەیە دابێت (أم المؤید زینب بنت أبی القاسم عبدالرحمن ابن الحسن الجرجانی النیسابوری الصوفي المعروف بالشعری) بووە (ت ٦١٥ك/١٢١٨ز)[2]. (ابن خلکان) ئەم ئافرەتە، بە زانا ناو دەبات، ئەم زانایە لە بن دەستی کۆمەڵێ زانادا دەرسی دەخوێند و، چ بە روایەت و چ بە ئیجازەت حەدیسی لێ وەرگرتن. ناودارترینی ئەو مامۆستایانەش (ابو القاسم محمود بن عمر الزمخشری) خاوەنی کتێبی (الکشاف في النحو) بوو. (ابن خلکان) دەڵێت، کە منداڵ بووە ئیجازەی لێ وەرگرتووە[3]، وادیارە رۆژانێك بووە، کە ئەم ئافرەتە زانایە، لە قوتابخانەی (المظفریه) دەرسی گوتووەتەوە، کە (ابن خلکان)یش هەر لەو مزگەوتەدا لەدایك بووە[4].

سێ: خانەی حەدیس: (دار الحدیث):

موزەففەرەددین گۆگبوری دایمەزراند و، هەر بەناوی خۆیەوە بە (خانەی مظفریەی حەدیس)[5] ناسرابوو. سەرچاوەکان هیچیان لە مەڕ جێگاکەیەوە نەگوتووە، بەڵکو (ابن خلکان) کە باسی هەموو دامودەزگاکانی موزەففەرەددین

---

[1] ن. ص. هەروەها: زین الدین بن قاسم قطلوبغا (تاج التراجم في طبقات الحنفیة) ص ٥٩.

[2] ابن خلکان ٢/٩٢.

[3] کاتێ (ام المؤید) سەری دا لە هەولێر، (ابن خلکان) دوو ساڵان بوو کە ئیجازەکەی لێ وەرگرت. ئەوکات دامودەستور، وەها بوو، ئیجازە بە منداڵانی بنەماڵە زانستییەکان دەدرا بۆ دنەدان و دەم شیرینکردن و ـ وەك دکتۆر احمد شلبی لە کتێبی (تأریخ التربیة الاسلامیة) ط ٢، ص ٢٨٨ دا دەڵێت: بە ئومیدی ئەوەی کە سەرکەون.

[4] ابن خلکان، ن. ص. (أم المؤید).

[5] ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ١٠ ورقة ٨٠.

گوگبوری دەکات، کەچی باسی خانەی حەدیس ناکات، بەڵام بە بۆنەیەکی ترەوە، گوتوویەتی: خانەی حەدیس هەیە[1].

بەڵام لەبارەی بزاڤ و چالاکیی زانستیی خانەی حەدیس و، ئەو شێخانەی (قورئان لەبەرانەی) کە دەرسیان تێدا گوتووەتەوە، ئەوە، (المنذری و الذهبي) دەڵێن کە (أبا الخير بدل بن أبي المعمر بن اسماعيل التبريزی) شێخایەتی خانەی حەدیسی گرتە دەست و، بە دەستیەوە مایەوە، تا ساڵی (٦٣٤ك١٢٣٧ز) کە مەگۆل هەولێریان تاڵان کرد، ئەوجا شێخی تەورێزی هەولێری بەجێ هێشت و، چوو بۆ حەڵەب و، لەوێ باقیمەنی تەمەنی تەواو کرد و لە ساڵی (٦٣٦ك/١٢٣٩ز)دا[2] کۆچی دوایی کرد. (ابن الفوطی)یش دەڵێت: (قوام الدين أبانصر يونس بن محمد بن عبدالعزيز الأردبيلي[3] الفقيه) هاتە هەولێر، قورئانی تێدا خوێند و، لە شێخانی خانەی حەدیسەوە گوێی لە حەدیس دەگرت[4]. (ابن قاضي شهبة)یش، لە (ابن الدبيثي)یەوە وەردەگرێ و دەڵێت: (کاتێ لە هەولێر بووە، چاوی بە (أبا عبدالله محمد بن أبي الوفاء احمد بن أبي طاهر العدوی النحوي الموصلي) کەوتووە، لەم شارەدا دادەنیشت و لە خانەی حەدیس وانەی ڕێزمانی دەگوتەوە[5]. زانا (اثيرالدين المفضل الأبهري)یش کە لە ساڵی (٦٢٥ك/١٢٢٨ز)دا سەری لە هەولێر داوە و، لە خانەی حەدیس دابەزیوە و (ابن خلكان) لای ئەو دەرسی خوێندووە.

---

[1] ابن خلكان ٣٩٧/٤: واتا بە بۆنەی هاتنی (اثير الدين الفضل) لەساڵی (٦٢٥ك)دا بۆ هەولێر و، دابەزینی لە خانەی حەدیس.

[2] المنذري، التكملة، ط، بالرونيو، مجلد ٨ ص: ٢٦٠٦ -٢٦٠٩. الذهبي، العبر، ١٤٩/٥.

[3] أردبيل، بەناوبانگترین شاری ئازەربێجانە، شارێکی زۆر گەورەیە لە پادەشتێکی فراواندا، یاقوت، معجم البلدان ١٤٥/١.

(؟) ابن الفوطي، مجمع الآداب، جـ ٤، ق ٤، ص ٨٧٩.

[4] ابن قاضي شهبة، مخطوط (طبقات النحاة واللغويين، ق ١، ورقه ١٢١.

[5] ابن خلكان ٣٩٧/٤.

چوار: خانەقاكان:

لە باسی دامودەزگا خێرخوازی و كۆمەڵایەتییەكاندا، كە موزەففەرەددین گۆكبوری لە هەولێر دایمەزراندبوون، باسی هەر چوار خانەقاكەشمان كرد. لە بارەی رۆڵی فێركارییەوە، زانیاریمان لەسەر ئەم خانەقایانە زۆر كەمە، بەڵام هەندێ لەم خانەقایانە رۆڵی كلتووری و رۆشنبیرییان[1] دەگێڕا، بەتایبەت لە بواری خوێندنی ئایینی بەنموونە، وەك لە لێكدانەوە (تفسیر) و حەدیسدا، چونكە خانەقاكان جێگای پەرستش بوون و پیاوچاكان و دەروێش و سۆفییان[2] لەوێ هەمیشە سەرگەرمی پەرستش بوون.

(ابن الفوطی) دەڵێت: (قطب الدین بدل بن خلیل الاربیلي الصوفي)ی گەورە شێخانی هەولێر بەرپرسی خانەقای (الجنینة) بوو كە موزەففەرەددین گۆكبوری دایمەزراند[3]. وەلێ هیچ كەسێ باسی چالاكیی كلتووریی نە ئەم خانەقایە و نە ئەو خانەقایەشی نەكردووە كە میر (مجاهدالدین قایماز) لە رۆژانێكدا دایمەزراند كاتێ بە بریكاری (زین الدین علی كچك) حوكمی هەولێری دەگێڕا.

دامودەزگای زەق و بەرچاوی كلتووریی هەولێر لە قۆناغی بووژانەوەیدا، ئەم خانەقایانە بوون، هەر بەوانەشەوە هەولێر ببوو بە مەڵبەندێكی كلتووری لە سەدەی ناوینی ئیسلامدا، بەڵگەش ئەوەیە كە خەڵكێكی زۆر، بۆ خوێندن و بۆ وانە گوتنەوە روویان لە هەولێر دەكرد و، هەندێكیشیان تا مردن، لە هەولێر دەگیرسانەوە و نەدەگەڕانەوە. (عبدالرزاق الحصان) دەڵێت: (هەولێر ببوو بە كانییەكی سازگار،

---

[1] بنۆڕە: رۆڵی فێركاری و پەروەردە كە خانەقاكان لە ئیسلامدا گێڕاویانە: الدكتور محمد اسعد طلس، التربیة و التعلیم في الاسلام، ص ١١٠ _ ١١٢، لە ژێر عینوانی (مؤسسات أخری للتعلیم).

[2] (ابن الخلف التبریزی) دەڵێت: خانەقا، ئەو خانەیەیە كە شێخ و سۆفییان پەرستشی لێ دەكەن و، وەختی خۆیانی تێدا بەسەر دەبەن.. بنۆڕە (برهان قاطع) ص ٤١٦، هەروەها (تاج العروس) ٣٤٠/٦.

[3] ابن الفوطي، تلخیص مجمع الآداب، أ، ب، ج ٤، ق ٤، ص ٦٢٣.

خەڵك بۆی دەهاتن، ئاوی زانستیان لێ دەخواردەوە، لەبەر ئەوە قوتابیانی زانست لە رۆژهەڵات و رۆژاواوە[1] دەیهاتنێ).

ئەم جۆرە تێکەڵبوونە زانستییەش لە نێوان زانایانی هەولێر و زانایانی میوانی هەولێردا، دەبوو ئاستی زانست لە شارەکەدا بەرزتر بکاتەوە. (عباس العزاوي) دەڵێت: (سەردەمی موزەففەرەددین گۆگبوری، بووە سەردەمی پەیمانبەستنی زانستی لە نێوان وڵاتانی ئیسلام و ئەمارەتی هەولێردا، لەبەر ئەوە، پێگەوجێگە و رێزی ئەمارەتەکە بەرزتر بووەوە و ناوبانگێکی پیرۆزیشی پەیدا کرد)[2]. نەخاسمە هەندێ لەوانەش کە بۆ هەولێر هاتبوون کەڵە پیاوی زانست بوون و، زۆر ناودار بوون.

جا، بەر لەوەی باسی ئەو میوانانەی هەولێر بکەین، دەبێ بزانین کە هەولێر، بە تایبەتیش لە ئاهەنگەکانی لەدایکبوونی پێغەمبەردا (د. خ) هەمووساڵێك دەبووە جێگای کۆڕ بەستنی مەلا و قورئانخوان و شاعیر و ئامۆژگار و سۆفی و دەروێشان و، گفتوگۆیان لەسەر کاروباری فقهی و زانستی دەکرد. ئەوانە لە وڵاتانی جۆر بە جۆری ئیسلامەوە، بە نموونە، لە بەغدا و موسڵ و نصیبین و وڵاتی عەجەم و جێگایانی ترەوە[3]. دەهاتن.

زۆربەی ئەوانەی بۆ هەولێر، بە مەبەستی تەدریس یان بۆ بیستنی حەدیس دەهاتن، سەر بە مەزەبی شافیعی بوون، لەوانەی کە لە قوتابخانە نیزامییە پەرش و بڵاوەکاندا[4]، بە تایبەتیش لە بەغدادا خوێندبوویان.. خۆی، لە سەرەتادا، ئەم قوتابخانانە بۆ بڵاوکردنەوەی مەزەبی ئەم ئیمامە[5] کرابوونەوە. تەنیا قوتابخانەی

---

[1] عبدالرزاق الحصان، نظرة عابرة في شمال العراق، ص ٥٨.

[2] عباس العزاوي، مقال (آل بكتگين.. امارة اربيل في عهدهم) لە گۆڤاری (المجمع العلمي العربي). دمشق، مجلد/٢٢ ص ١٣٩.

[3] ابن خلكان ٣/٢٧٢.

[4] لە بارەی قوتابخانە نیزامییەکانەوە کە ئەوکات لە جیهانی ئیسلامدا زۆر بوون، بنۆڕە: السبكی، طبقات الشافعية الكبرى، ط ١٩٦٦، ٣١٣/٤ _ ٣١٤.

[5] ابن الجوزي، المنتظم ٦٦/٩.

موزەففەرەددین نەبێ کە هەردوو مـەزەبی شـافیعی و حەنەفیـشی تیـادا دەخوێنـدرا، دەنا، هەرسێ قوتابخانەکەی دی بـۆ خوێنـدنی مـەزەبی شـافیعی تـەرخان کرابـوون[1].

لە کۆتاییشدا دەڵێین: ئێمە نازانین، ئەوانەی هاتوونەتە هەولێر، تا ماوەی چەند لـەم شـارەدا ماونەتـەوە و، چ بـەرو بـوومێکی زانستیـشیان لـەپاش بـەجێ مـاوە، نـەماوە، ئەوەش نـازانین، ناشـزانین ئـەرك و فرمـانی زانـستیی هەنـدێکیان چـی بـووە و، چـی نـەبووە، لەبـەر ئـەوە بـەکورتی باسـی هەنـدێکیان دەکـەین و، ئـەوانی دی پـشتگوێ دەخەین و، باسی ئەوتۆیان لامان نییە، تا بیکەین:

- **<u>ئەو زانا گەورانەی کە هاتوونەتە هەولێر:</u>**

لەپێش هەموویانەوە باسی (ابو الخطاب عمر بن الحسن بـن علي البلنـسی) ناسـراو بە (ابن دحیە) دەکەین. ئـەم زانایـە لـە وڵاتـی ئەندەلوسـەوە هـاتووە و، گـەلێ وڵاتـان گەڕاوە، تا لە ساڵی (٦٠٤ك/١٢٢٧ز)دا گەیوەتە هەولێر. لـە هـەولێر کتێبێکـی بـە نـاوی (کتاب التنـویر في مولـد الـسراج المـنير) دانـاو، بـە دیـاری، پێـشکەشی موزەففـەرەددین گۆگبوریی کرد، چونکە دەیبینـی کـە خولیـای ئاهـەنگێڕانی یـادەوەریی لـەدایکبوونی پێغەمبـەرە (د. خ)، میریـش هـەزار دینـاری خـەڵات کـرد[2]. (ابـن دحیـە) لـە سـاڵی (٦٣٣ك/١٢٣٥ز)دا، لە قاهیرە گیانی لە دەست داو، لە لا پاڵی چیای (المقطـم) بـەخاکیان سپارد.

The Encyclop. Of Islam, V. 111 (LB) 1936 P.358.

[1] ابن خلكان ٢٧٢/٣.

[2] ابن خلكان ١٢٢/٣. لە بارەی گەیشتنیشی بۆ ناو هەولێر، بنۆڕە: (ن. م. ٢٧٥/٣). هەروەها: اليونيني، ذيل مرآة الزمـان ٤٢٢/٢. المكي الفاسي، العقد الثمين ١٠٥/٧. ابن أبی عذيبة، ٣٠٢.

(ابن دحية) کە گەورە زانایان بوو، هەروەها یەکێ بوو لە پیاوانی حەدیس و ڕێزمان و زمـانزانی و شیعر و مێژوو. کتێبێکی هەیـە بـەناوی (النـبراس في تـأريخ خلفـاء بـني العبـاس) کتێبێکـی تریـشی بەناوی (المطرب مـن اشـعار اهـل المغـرب) هەیـە. چـەندین کتێبـی دیکەشـی هەیـە، بـنۆڕە: العـزاوی، التعريف بالمؤرخين، ص ٦٠. باسی (سبط ابن الجوزی)یشی کردووە، ٦٩٨/٨. ابن كثير ١٤٤/١٣. الذهبي، تذكرة الحفاظ، ١٤٢٠. السيوطي، حسن المحاضرة، ط ١٩٦٧، ٣٥١/١.

دیـسان لـه ئەندەلوسـەوە، لـە شـاری (طلیطلـة)وە، شـاعیرێکی جـووی خـۆ بـە عەرەبکردوو (یحیی بن سلیمان ابن شاؤول) هاتـە هـەولێر[1]. هـەروەها (ابـوبکر محـي الـدین محمـد بـن محمـد ابـن ابـراهیم بـن الحـسین بـن سـراقة الانـصاری الاندلـسي الشاطبي)یش هاتە هەولێر. ئەم (ابوبکر)ە حەدیسخوێنێکی بەناوبانگ بـوو، سـەرەتا، رووی لە وڵاتی رۆژهەڵات کرد، سەری دا لە بەغدا و، چاوی بـە حەدیـسخوانان کـەوت، پاشـان لـە سـاڵی (٦٢٦ك/١٢٢٩ز)دا هاتـە هـەولێر و بـۆ (أبـی الخـیر بـدل التبریـزي)ی خوێندەوە[2]. پاشان هەولێری بەجێ هێشت و چوو بـۆ حەڵـەب و، لـەوێ شـێخایەتیی خانەی حەدیسی گرتە ئەستۆ، ئنجا لە حەڵەبیش نەما و، چوو بـۆ میـسر و، بـوو بـە بەرپرسی خانەی حەدیسی (الکاطیە) لە قاهیرە، (الشاطبي) شاعیریش بوو، شاعیرێکی ناسك بێژ و، لێزان لە شیعر و لە مانای شیعر[3].

(الفقیه الشافعي الفاسي الفتح بن موسی ابن حماد بن علي بن ابراهیم بن اسماعیل الامـوي) ئـەمیش لـە ئەندەلوسـەوە هاتـە هـەولێر، زانایـەکی ئوسـوڵی و شـارەزای رێزمان و زانستی تەرازووی شیعر و زانستی پەند و نەستەق و مەنتیق بـوو. کتێبـی (المفصل في النحو)ی (ابو القسم الزمخشري) بە شیعر دارشتووەتەوە. (ابن الشعار) ئەم زانایەی لە هەولێر چاو پێکەوتووە و دەڵێت: (ابو القاسم فلك الدین عبـدالرحمن بـن هبـة الله بـن علـي المـصري)ی لەگەڵـدا بـوو، کـە دیـارە ئـەویش هاتووەتـە هـەولێر[4]. هەروەها لە میسرەوە، شاعیر (ابو الفتح نصرالله بن یوسـف الکنـانی)یـش بـۆ هـەولێر هاتووە و، ماوەتەوە و، لە ساڵی (٦١٧ك/١٢٢٠ز)دا هەر لە هـەولێر مـردووە[5]. هـەروەها

---

[1] ابن الشعار، مخطوط (عقود الجمان) جـ ٩، ژیننامەی یحیی بن سلیمان بن شاؤول.

[2] الیونیني، ذیل مرآة الزمان ٣٠٥/٢. الصفدی، الوافي، ط ١٩٦٢/٢، ٢٠٨/١.

[3] الیونیني، م. ن. ص، ٣٠٦. الصفدي، م. ن. ص.

[4] ابن الشعار، مخطوط (عقود الجمان) ٢٥٥/٥ _ ٢٥٦.

[5] ن. م. جـ ٩، سیرة نصر الله بن یوسف.

(أبو عبدالله محمد ابن علي بن عبدالله بن عمر الانـصاري الاسـكندرانى)يـش لـه سـالّى ٦٢١ك/١٢٢٤ز)دا سەرى له هەولێر داوه.[١].

له (واسط)يشەوه شاعير (ابو المظفر جمال الدين عبدالرحمن بن محمد) ناسـراو بـه (ابن السنيـرة)ش هاتووەته هەولێر، ئەم شاعيره له گەوره شاعيرانى هاوچاخى خۆى بووه. سالّى (٦٢٣ك/١٢٢٦ز) له قوتابخانەى (المظفريـة) دابـەزيوه، واتـا بەرلـەوەى (ابـن خلكان) له هەولێر دەربچێ، چونكه، ئەوەتا دەلّێت: (ئێمه هێشتا له هەولێر بووين... كـه ئـەو گەيـشته لامـان و... لاى ئێمـه لـه قوتابخانـەى (المظفريـة) دابـەزى)[٢]. ئـەم شاعيره، كه دادەنيشت بۆ وانه گوتنەوه، هەرچى ئەدەبدۆسـت هەيـه، لـه دەورى خـڕ دەبوونـەوه، به دەرس و پێداچوونەوه و قسەى خۆشەوه دەيانبرده سەر[٣].

لەو ئەديبه ناسراوانەى هاتوونەته هەولێر و ماوەيەكى زۆرى لێ ماونەتـەوه، شـاعير (أبو البركات كمال الدين المبـارك بـن أبـى بكـر بـن حمـدان)ى ناسـراو بـه (ابـن الـشعار الموصلى)يه كه كتێبى (عقود الجمان في شعراء الزمان)ى دانـاوه[٤]. ئـەم شـاعيره، سـالّى (٦٢٥ك/١٢٢٨ز) گەيـشته هـەولێر ـ ئەوەشـى لـه گـەلّ جێگـەى ئـەو كتێبەيـدا بـاس كردووه[٥]. كه گەيشته هەولێريش يەكسەر، چـوو بـۆ مـالّى مـستوفى هـەولێر، مێـژوو نووس موبارەك (ابن المستوفى)[٦]. لەم شـارەدا چـەندين سـالّ مايـەوه، دەلّێن لـه سـالّى

---

[١] ن. م، جـ ٧ سيرة محمد بن علي بن عبدالله بن عمر.

[٢] ابن خلكان ٢١٥/١ ط ١٩٦٨.

[٣] م. ن. ص.

[٤] عبـاس العـزاوي، التعريـف بـالمؤرخين، ٧٥، (العـزاوي) بـه هەلّـه، بـه (عقـد الجمـان) نـاوى دەبـات. كتێبەكه ده جلّدى گەورەيه، جلّدى دووەم و هەشتەمى كەمه، باقيمـەنى جلّدەكانى ديكـەى، هـا لـه كتێبخانـەى سلێمانى لـه ئەسـتەمبولّ، لـه گەنجينـەى كتێبـەكانى (أسـعد أفنـدى) لـه ژێـر رەقـەمى (٢٣٢٣) تا ٢٣٣٠ دانراوه.

[٥] ابن الشعار، مخطوط (عقود الجمان)، جـ ٦. باسى ابي البركات المبارك ابن المستوفي.

[٦] و. ن. م.

(٦٢٦ك/١٢٢٩ز)دا لەگەڵ شاعیری بەغدادی (یعقوب بن نصر بن یعقوب الدارقزی)[١] کە ئەویش بۆ هەولێر هاتبوو کۆبووەوە[٢]. (ابن خلکان)ی هاوچەرخی دەڵێت: (ابن الشعار) لە ساڵی (٦٢٨ك/١٢٣١ز)دا، لە خزمەتی (ابن المستوفي) دا بووە و[٣]، تا دوای ساڵی (٦٢٩ك/١٢٣٢ز)یش هەر لە خزمەتیدا ماوەتەوە[٤]. بەڵام نازانین کەی، لە هەولێر دەرچووە، پێدەچێ لەگەڵ (ابن المستوفي)دا، پێکەوە، هەولێریان بەجێ هێشتبێ[٥]. کاتێکیش دەستی بە گەڕان کرد لە نێوان شارەکانی ناوچەکەدا، بەتایبەتیش لە نێوان بەغدا و موسڵ و حەڵەبدا، لە ساڵی (٦٥٤ك/١٢٥٦ز)دا لە حەڵەب کۆچی دوایی کرد.

ئەدیبی بەناوبانگ (ابو الفتح ضیاءالدین نصرالله بن أبي الکرم محمد بن محمد بن عبدالکریم الشیبانی الجزري) ناسراو بە (ابن الاثیر)[٦] کە، ئەکا، برای مێژوو نووس (عزالدین علي)ی خاوەنی (الکامل في التأریخ) ئەویش سەری لە هەولێر داوە. (ابن

---

[١] الدارقزی: دارقز بەناوبانگترین گەڕەکی بەغدایە، کەوتووەتە بەری لای رۆژئاوای شارەکە (ئەو سەردەمە).

[٢] بنۆڕە: (ابن الشعار، ن. م. ١٠/٩٨).

[٣] ابن خلکان ٤/١٥٠، ط ١٩٧١.

[٤] ابن الشعار، عقود الجمان، ١٠/١٧٢.

[٥] الیونیني، ذیل مرآة الزمان، ١/٣٣. الغساني، العسجد المسبوك/بالرونیو ٥٢٨ ـ ٥٢٩. (ابن الفوطي)یش لە (تلخیص مجمع الآداب) جـ ٤، ق ٣ ص ٥٧٣دا دەڵێت: (ابن الشعار): کتێبێکی دیکەی بەناوی (تحفة الکبراء) هەیە و، (تحفة الوزراء)یشی پێدەڵێت (بنۆڕە: ن. م. ص ١). هەرچی (الیونیني)یە، ئەوە، ئەو، ناوی کتێبێکی دیکەی (ابن الشعار) دێنی کە کتێبی (قلائد الفرائد)ە... بنۆڕە: (ذیل مرآة الزمان ١/٣٣٤).

[٦] (ضیاءالدین نصرالله) قورئانلەبەر و حەدیسخوان و زمانزان بوو، شیعرێکی زۆریشی لەبەر بوو. سەرباری ئەو هەموو نامە پڕ مانایانەی کە نووسیبوونی، کتێبی: (الوشي المرقوم في حل المنظوم) و کتێبی: (المثل السائر في ادب الکاتب والشاعر) و (المعانی المخترعة في صناعة الانشاء) و کتێبی (الجامع الکبیر في صناعة المنظوم من الکلام والمنثور)یشی دانابوون: بنۆڕە کتێبی (رسائل ابن الأثیر) کە (أنیس المقدسي) ساغی کردووەتەوە.

خلكان) دبێژێ: (إبن المستوفي) له کتێبی (تأريخ أربل)هکهی خۆیدا، باسی (ضیاءالدين ابـن الاثـیر)ی کـردووه و، گـهلێکی بـه شـان و باڵـدا ههڵـداوهو، دهڵێـت، لـه سـاڵی (٦٢١ك/١٢٢٤ز)دا[1] سهری له ههولێریش داوه. ئێمه باسی ئهم سـهردانهمان کـردووه و، ئـهو خاڵاتانـهش کـه موزهففـهرهددین گۆکبـوری پێـی داوه، کـه باڵندهیـهکی بازیـشی لهگهڵدا بووه و (ابن الاثیر)یـش، لـه سـپاس و پێزانینـدا، کردوویـهتی بـه نامهیـهك و ناردوویـهتی بـۆ سـهرداری هـهولێر[2]. بـهڵام نـازانین چـهند لـه هـهولێر ماوهتـهوه و بزاڤ و چالاکیی کلتووریی چی بووه..

(ابــن الاثــیر) لــه ســاڵی ٦٣٧/ك١٢٣٩ز)دا، لــه بهغــدا کۆچــی دوایــی کــرد و، لــه گۆڕستانهکانی قوڕهیش، له بهری رۆژاوای[3] بهغدا، به خاکیان سپارد.

مێژوونووس (ابـو المظفـر شمـس الـدين يوسـف قزاوغلـي)[4] ناسـراو بـه (سـبط ابـن الجوزی)ی دانهری کتێبی «مرآة الزمـان» کـه لـه سـاڵی (٦٥٤ك/١٢٥٦ز)دا کۆچی دوایـی کردووه[5]، ئهویش یهکێك بووه لهوانهی له ساڵی (٦٠٠ك/١٢٠٣ز)دا سـهری لـه هـهولێر داوه. لهو کتێبهیدا له باسی رووداوهکانی ئهو ساڵهدا، دهڵێت: یهکهم سهفهری بووه له بهغداوه بۆ شام، گهیشتووهته شاری داقوق و لـهوێ دابـهزیوه و لهگـهڵ خوتبـهخوانی داقوقـدا کۆبووهتـهوه، پاشـان بـهرهو هـهولێر رۆیـشتووه و گهیـشتووهته ئـهم شـاره و

---

[1] ابن خلكان ٣٢/٥.

[2] بنۆڕه: بابهتی / زانستی ئهمارهتی ههولێر.

[3] واتا له گۆڕستانی (کاظمین). (ابی الفتح ضياءالدين نـصرالله) ژیاننامـهی ههیـه لـه: ابـن الـشعار، عقود الجمان، جـ ٩ سيرة نصرالله بن ابي الكرم المنذري، التكملة، بـالرونيو ١٦٤٣/٨. الـصابوني، تكملـة اكمال الاكمال، ص ٤ ـ ٥. ژیاننامهیهکی دوور و درێژیشی له پێشهکیی کتێبهکهیدا (الجامع الكبير في صناعة المنظوم من الكلام والمنثور) ههیه. تحقيق د. مصطفى جواد وجميـل سـعيد، مطبعـة المجمـع العلمي العراقي، بغداد، ١٩٥٦، ص ٥ — ٤٠.

[4] قزاوغلي: وشهیهکی تورکییه، کوڕی کچ (کچهزا) (السبط).

[5] ابن خلكان ١٤٣/٣. ط/بيروت، تهرجهمهی ژیانیشی له (تاج التراجم في طبقـات الحنفيـة)دا ههیـه، ص ٨٣.

ماوەیەك ماوەتەوە و، شێخ (محي الدین الساقانی)[1] ـ كە وەك ئەو باسی دەكا ـ شێخێكی بە ئاوەز و دەمڕاست و ڕێكوپێك بووە، كەسێك بووە لەو كەسانەی كە لەگەڵیان كۆبووەتەوە و، گوایا شێخی (الساقاني) هەندێ شیعریشی بۆ خوێندووەتەوە[2].

(أبو البشائر اسحق بن هبة الله بن صدیق بن محمود)ی قازیی شاری (خلاط)یش لە هەولێر گیرسایەوە، ئەم مەلایە شافیعی و زانایەكی ئوسوڵی و، وەعزخوان و شاعیریش بوو، لە زانستی ئوسوڵدا چەندین كتێبی هەیە، وەلێ ـ ئەویش وەك زۆرێك لەوانەی بەیەكجارەكی یان بە میوانی ـ هاتوونەتە هەولێر، نازانین لەم شارەدا، چالاكیی كلتووریی چ بووە و چ نەبووە. هەندەی دەزانین، لەم شارەدا ماوەتەوە و لە ساڵی (٦١٦ك/١٢١٩ز)دا گیانی سپاردووە، وا، چەند بەیتێكیش لە شیعرەكانی دەخەینە پێش چاو:

وقفتُ وربع العامرية دائر	ودمعي ووجدي سابقٌ متواترُ
وقفتُ وذكراها تجدّد لوعتي	وأبكي كما تبكى الغوادي البواكرُ
واذكرُ أياما مضيت ولياليا	واظهر فيها ما تجن الضمائر[3]

واتاكەی:

وەستام، كە روانیم، چۆڵە هەواران	دایدا، لە دیدەم فرمێسك وەك باران
هێنایەوە سوێ یاد و یادگار	گریام وەك پەریی ناسكی كردگار
خەو و خەیاڵی چەرخانی گەردوون	خنكان لە سینەم، تازە، بەسەرچوون.

(أبو الثناء محمود بن الحسن بن علي بن الحسن النحوي)یش كە مەلایەكی حافز (كوێر) بوو، بە (إبن الارملة) دەناسرا، ئەویش لە هەولێر گیرسایەوە. ئەو لە تەمەنی

---

[1] ژیاننامەی ئەم شێخەمان نەدۆزییەوە.

[2] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان ٥١٦/٨. (أبو شامة) لە لاپەڕەی (٤٨)ی (ذیل الروضتین)دا لەمی وەرگرتووە.

[3] الیونیني، ذیل مرآة الزمان ٤٠٢/٢.

لاوێتییدا، له خۆراسانەوه چووبوو بۆ موسڵ و، لەوێ قورئانی لەبەر کرد و لە لای (سعيد ابن الدهان المبارك /ت ٥٦٩ك/١١٧٣ز) وانەی ئەدەبی خوێند و تیایدا قاڵ بوو. پاشان گەیشته هەولێر و، لەم شارەدا گیرسایەوه و[١]، بوو بە مەلای مزگەوت و، دەرسی قورئان و رێزمانی بە خەڵك دەدا[٢]، گەلێ کەسی فێرکرد و سوودیان لێی بینی، بەڵام شیعرەکانی ئەو شیعره نەبوون (پیاو بڵێ.. ئامین)، شیعری، به تەواوەتی نەدەزانی دابنێ[٣]. له ساڵی (٦٠٦ك/١٠٢٩ز)دا له هەولێر مرد.

شێخ (ابو الخير بدل بن أبى المعمر بن اسماعيل التبريزى المحدث الرحال)یش سەری لە هەولێر داوه و، شێخایەتیی خانەی حەدیسی (المظفرية)ی گرتووەتە دەست. پێشتریش لە نیسابور و لە عێراق و لە میسریش حەدیسی خوێندووه، پاشان هاتووەتە هەولێر و تا ساڵی (٦٣٤ك/١٢٣٧ز) کە مەگۆل هەولێریان تاڵان کرد، لەم شارەدا جێگیر ببوو، ئیدی هەولێری بەجێ هێشت و، چوو بۆ حەڵەب. لەوێ له ساڵی (٦٣٦ك/١٢٣٩ز)دا کۆچی دوایی کرد[٤].

مەلایەکی گەورەی تری حەدیسخوان، که هەولێری کردبێتە دوا نیشتمان ئەوه، شێخ (عبداللطيف بن عبدالقاهر بن عبدالله بن محمد السهروردي)ی ئامۆزای شێخ (عمر السهروردي) بوو، کە ئەمیش هەروەك ئەو سەری لە هەولێر داوه[٥]. شێخ

---

[١] ابن الساعي، الجامع المختصر ٢٩٣/٩ ـ ٢٩٤.

[٢] السيوطي، بغية الوعاة ٢٧٦/٢ ـ ٢٧٧.

[٣] م. ن. ص ٢٧٧.

[٤] المنذري، التكملة بالرونيو ٢٦٠٨/٨ ـ ٢٦٠٩. وله ترجمة في / الذهبي، العبر ١٤٩/٥. وفي (تذكرة الحفاظ) بذكر سنة وفاته، انظر (ص ١٤٢٩) ومثله يقعل ابن تفرى بردى في (النجوم الزاهرة) ٣١٤/٦ وله ترجمة ايضاً في (شذرات الذهب) ١٨٠/٥.

[٥] شێخ (عمر السهروردي) لە لایەن دیوانی خەلیفایەتییەوه هاتووەتە هەولێر، کاتێ کۆڕی حەدیسی تێدا گێڕاوه، (ابن خلكان) منداڵ بووه، ئەوەتا دەڵێت: لەبەر ئەوەی که منداڵ بووم، بۆم رێنەکەوت بیبینم (وفيات الاعيان ٤٤٦/٣ ط ١٩٧٢). له بارەی بۆ هەولێر هاتنی (الشيخ عمر)ەوه، بنۆڕه: القزويني، آثار البلاد، ص ٤٣٩. ساڵی (٦٣٢ك/١٢٣٥ز) کۆچی دوایی کردووه، لە گۆڕستانی

(عبداللطيف)، بۆ بیستنی حەدیس، وڵاتـان گـەڕاوە و، سـەری لـە خۆراسـان و (مـاوراء النهر)یـش داوە، ئنجا گەڕاوەتـەوە بـۆ بەغـدا، پاشـان چـووە بـۆ شـام، چـووەتە ریـزی لەشكری (الملك الناصر) سـەڵاحەددینی ئەیوبییـەوە. سـەڵاحەددینیش هـەر شـارێكی كەناراوەكانی گرتبـا، لـەوێ بـە قـازی دایـدەنا، بـەڵام هەنـدی نـەخایان، گەڕایـەوە بـۆ بەغدا، پاشان بۆ هەولێر، لە هەولێریش مایەوە تا ساڵی (٦١٠ك/١٢١٣ز) كۆچـی دوایـی كرد[1]. چالاكیی گرنگی ئەم شێخە لـەم شـارەدا بریتـی بـوو لـە گێڕانـەوەی حـەدیس. یـەكێ لەوانـەی حەدیـسیان لـە هـەولێر، لای ئـەم زانایـە خوێنـدووە: (الـشیخ ابـوبكر محمد ابن عبدالغني بن ابي بكر بن شجاع بن أبي نـصر بـن عبـدالله الحنبلـی) ناسـراو بە (ابن نقطة) (معين الدين البغدادي المحدث الكبير) بـووە (ت ٦٢٩ك/١٢٣٢ز)[2]. (ابـن المستوفي) باسی بـۆ هـەولێر هـاتن و گـوێ لـە حـەدیس گرتنـی ئـەم زاتـەی كـردووە و، زۆریشی بە شانوباڵدا هەڵداوە[3]. (ابن رجب الحنبلي) دەڵێت: (ابن نقطة) لە هـەولێر

(الوردية) بەخاك سپێردراوە: بنۆڕە: (الحـوادث الجامعـة، ٧٤). واتـا لـە گۆڕسـتانی (الـشیخ عمـر) لـە بەغدا، كە گۆڕستانێكی ناودارە.

[1] المنذري، التكملة، ٤/٦٦ ـ ٦٧، ١٣٩٢/٧ بالرونيو. السبكي، طبقات الشافعية الكبرى، ط ١٩٧١ جـ ٨ ص ٣١٢. لە بارەی بۆ هەولێر هاتنیشییەوە، بنۆڕە: (ابن رجب) لە كتێبی (الذيل على طبقات الحنابلـة)، جـ ٢، ص ١٨٢.

[2] (ابن نقطة) شێخێكی بـەناوبانگی حـەدیس بـوو. بـەزۆری گـوێی لێ دەگـرت و دەینووسـییەوە و، هەمیشە بەدوایدا وێڵ بـوو. زۆری لەسـەر نووسـی و زۆری دەربـارەی گـوت، بـە هـەردوو جڵدەكـەی كتێبی (الاكمال)ی (أبی نصر بن ماكولا)شدا گەیشت، كتێبێكیشی لەسەر (الانـساب) هەیـە و، كتێبـی (التقييد بمعرفة رواة السنن والمسانيد)یشی داناوە: بنۆڕە: ابن خلكان ٣٩٣/٤، ط بیروت ١٩٧١.

[3] ابن خلكان، ن. م. ص. بنۆڕە ئەوەش كە (بشار عواد معروف) لە پەراوێزی كتێبی (التكملة)كـەی (المنـذري)دا، ٤/٦٦ ـ ٦٧ نووسـیویەتی كـە لـە كتێبـی (التقییـد)ی (ابـن نقطـة) ـ ورقـة ١٦٤ وەری گرتووە.

حەدیسی لە لای شێخ (عبداللطیف بن عبدالقادر السهروردي)[1] خوێندووە. شێخ (ابو المعالي ساعد بن على بن عمر بن محمد بن علي البغدادي) کە مەلایەکی وەعز بێژ و حەدیسخوانی بەغدا بووە، ئەویش لە هەولێردا دایکوتاوە و ماوەتەوە و لە لای شێخ (عبداللطیف بن عبدالقادر السهروردي) و زانایانی دیکەش خوێندوویەتی و شەرع فێر بووە.

شێخ (صاعد) لە ساڵی (٥٧٠ك/١١٧٤ز)دا هاتووەتە هەولێر و لە میرانی هەولێر قبوڵی وەرگرتووە و[2]، بڕیاری دا لە هەولێر بمێنێتەوە و بەجێی نەهێڵێ. ئەوەبوو لەم شارەدا دەستی کرد بە وەعزدادان و خوێندنەوەی حەدیس[3].

(المنذري) دەڵێت: لە ڕێگەی نامەو نامەکارییەوە (المراسلة) ئیجازەی لەو وەرگرتووە، زۆرجاران شێخ (صاعد) نامەی بۆ ناردووە، نامەیەکیان، ئەوەبوو کە لە ساڵی (٦٠٨ك/١٢١١ز)[4] بۆی نارد.

(ابن الدبیثي)یش، کە ئەمیش[5] بە سەردان هاتووەتە هەولێر، دەڵێت: لە لای (أبو المعالي صاعد) لە هەولێر[6]، خوێندوویەتی. ئەم حەدیسخوانە بەغدایییە لە ساڵی

---

[1] ابن رجب، الذیل على طبقات الحنابلة، ١٨٢/٢. ابن العماد، شذرات الذهب ١٣٣/٥. ولأبن نقطة ترجمة في المنذري، التكملة، بالرونيو ١٣٩٢/٧. الذهبي، العبر ١١٧/٥. تذكرة الحفاظ ١٤١٣/٤ ـ ١٤١٤. الصفدي. الوافي، ٢٦٧/٢ ـ ٢٦٨.

[2] کاتێ هاتە هەولێر، (مجاهدالدین قایماز) سەردار بوو لە هەولێر، بەڵام ئەم، پاشان چوو بۆ موسڵ. (زین الدین یوسف نیالتگین) جێگای گرتەوە، ئەمیش لە ساڵی (٥٨٦ك)دا مرد و، پاش ئەمیش موزەففەرەددین گۆگبوری حوکمی گرتە دەست، بەو جۆرە، ئەم مەلایە بە حوکمی هەر سێ میرەکەدا ڕاگەیشت.

[3] المنذري، التكملة، بالرونيو، ١٣٠٨/٧.

[4] م. ن. ص.

[5] ابن خلكان ٢٨/٤، ط ١٩٤٨. الذهبي، تذكرة الحفاظ ١٤١٦/٤.

[6] الذهبي، المختصر المحتاج ١١٤/٢.

(٦٢٥ك/١٢٢٨ز)دا، دوای بەسەربردنی پەنجاوپێنج ساڵ لە هەولێر، هەر لە هەولێر کۆچی دوایی کرد و، لە ماڵەکەی خۆیدا نێژرا[١].

(ابو جعفر محمد ابن هبة الله ابن مكرم بن عبدالله الصوفي) (ت ٦٢١ك/١٢٢٥ز) یەکێك بووە لە حەدیسخوانە گەورەکان و سەری لە هەولێر داوە، لەسەر حەدیسی (البخاري) دەرسی خەڵکی داداوە. ابن خلكان و[٢] (ابو العباس مجدالدين احمد بن علي ابن غالب الأربيلى النحوي الحنبلى)[٣]یش لێی دەگێڕنەوە. هەروەها، شێخ (ابو علي حنبل ابن عبدالله بن فرج بن سعادة البغدادي الرصافي المكبر) هاتووەتە هەولێر. ئەم شێخە لە گوێگرانی (المسند)ەکەی ئیمام (احمد بن حنبل) بووە، بە گێڕانەوەی حەدیس بەناوبانگ بووە و، لە بەغداو لە دیمەشق و موسڵیش[٤] باسی حەدیسی کردووە. کە گەیشتە هەولێر دەستی بە گێڕانەوەی (المسند) کرد و، خەڵکانێکی زۆر گوێیان لێی ڕادەگرت، یەك لەوانە موزەففەرەددین گۆگبوری، خۆی، بوو[٥]، هەروەها (ابو عبدالله بهاءالدين محمد ابن ابراهيم ابن خلكان) کە ئەکا، باوکی ڕەوشنووسی ناودار[٦]، ئەویش گوێی لێ ڕادەگرت. (ابو علي البغدادي) ماوەیەك لە هەولێر مایەوە، پاشان گەڕایەوە بۆ بەغدا و، لەوێ لە ساڵی (٦٠٤ك/١٢٠٧ز)دا کۆچی دوایی کرد. گەورە حەدیسخوانی گەڕۆك (ابو عبدالله زكي الدين محمد بن يوسف بن محمد بن ابي

---

[١] المنذري ١٣٠٧/٧. الذهبي، م. ن. ص.

[٢] ابن خلكان، ٣٩٢/٢. الذهبي، المختصر المحتاج ١٥٨/١.

[٣] ابن رجب، الذيل على طبقات الحنابلة، ط ١٩٥٢، ٢٦٨/٢. ابن العماد، شذرات الذهب ٢٨٨/٥. (أبو العباس مجدالدين) لە ساڵی (٦٥٧ك/١٢٥٩ز)دا مردووە.

[٤] المنذري، التكملة، ١٩٥/٣.

[٥] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان ٥٣٧/٨. ابو شامة، ذيل الروضتين، ص ٦٢.

[٦] المنذري، التكملة، ٨١/٤. وله ترجمة في: (ابن الاثير)، الكامل ٢٧٨/١٢. ابن الساعي، الجامع المختصر، ٢٤٥/٩ ـ ٢٤٦. الذهبي، العبر ١٠/٥. والمختصر المحتاج ٥٤/٢. ابن تغرى بردي، النجوم الزاهرة، ١٩٥/٦.

يـداس الاشـبيلي) ناسـراو بـه (الـبرزالى)[1]، ئـهميش هـهولێرى ديـوه و، لـه سـالٚى (٦٣٦ك/١٢٣٨ز)دا مردووه. (أبو حفص عمر بن أبي بكر محمد بن معمر بـن يحيـى إبـن حسان المعروف بابن طبرزد) كه حهديسخوانێكى بهناوبانگى خهڵكى بهغدا بووه و لـه سالٚى (٦٠٧ك/١٢١٠ز)دا مردووه، ئهويش له ههولێر حهديـسى داداوه و خـهڵكى گوێيـان لێى گرتووه، يهك لهوانهى كه گوێيـان لێـى گرتـووه (ابـو عبـدالله بهاءالـدين محمـد)ى بـاوكى (ابـن خلكـان)ى[2] مێژوونووسـه، هـهروهها (أبـو حفـص نجـم الـدين عمـر)ى مامى (ابـن خلكـان)ه[3]. تـهنياش، ئـهم حهديـسخوانه سهرچاوه بـهرزهكانى حهديـسى ناوزهد كردووه[4].

(ابو السعادات بهاءالدين اسعد بن يحيى ابن موسى بن منصور السلمي السنجارى) كـه مهلاو شاعيرێكى باش بووه، ئهميش جاروبـار سـهرى لـهم شـاره داوه، دوا سهردانيـشى

---

[1] برزالة: ئێڵێكه لـه بهربـهر، بنـۆڕه: (الـذهبي، العـبر ١٥١/٥ الهامش) ئـهم (الـبرزالى)يـه گـهلێ ولاٚتـى ئيـسلام گـهڕاوه، بـه نموونـه: ديمهشق و مهككـه و نيـسابوور و ههمـهدان و ئهسـفههان و، مـهرو و ههولێر و موسڵ و حهڕان و قاهيرهشى ديوه. فهرههنگێكى گهورهشى بهنووسـين و لهبـهر گرتنـهوه داناوه. گوێى له گهلێ كهس گرتووه و، گهلێ كهسيش لێى دهگێڕنهوه، يهك لهوانه (عمر بـن يعقـوب الاربيلى)يه (ت ٦٧٣ك/١٢٧٣ز) كورته باسێكى له (المنذرى، التكملة، بـالرونيو ١٦١٩/٨ ـ ١٦٢٠)دا ههيـه. الصفدي، الوافي ٧٥٢/٥. ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة ٣١٦/٦. ابن العماد، شذرات الذهب ١٨٢/٥.

[2] المنذري، التكملة ٨١/٤.

[3] ابن الاثير، الكامل ٢٩٥/١٢. ابن خلكان، ط بيروت ١٩٧١، ٤٥٣/٣.

[4] ن. م ٣٥/٤.

(ابن طبرزد گهلێ ولاٚتان گهڕاوه و بهگێڕانـهوهى حـهديس سوودى بـه خهڵكهكـهى گهيانـدووه، وهك (ابن خلكان)يش باسى دهكات ـ دهڵێت عهرد و ئاسمانى به حهديس و ئيجازه لێكداوه: (ن. م. ص). ئـهم مهلايـه، لـه ناوهنـده ئيـسلامييه بهناوبانگـهكانى بهغـدا و، موسـڵ و هـهولێر و حـهڕان و، حهڵهب و ديمهشقدا، حهديسى خهڵكى داداوه، پاشان گهڕايهوه بهغدا و، لـهوێ كۆچـى دوايـى كـرد. نزيكه ههشتاو سێ شێخ حهديسيان له لاى خوێندووه. له گهلێ كتێبدا باسى كـراوه، بـه تايبـهتيش: (سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان. ٥٣٧/٨. المنذري، التكملة ٣٣٤/٣ ـ ٣٣٥. الذهبي، العبر ٢٤/٥. الـصفدي، الوافي ٢٥٣/٥.

له ساڵی (٦٠٤ك/١٢٠٧ز)دا[1] بووه و، له ساڵی (٦٢٢ك/١٢٢٥ز)دا له شنگاڵ کۆچی دوایی کردووه.

زانایانی ڕێزمانیش، زۆریان، سەردانی هەولێریان کردووه، یەك لەوانە: (أبو حفص مجدالدين عمر بن احمد بن أبي بكر بن احمد بن مهران العراقي) كه مەلایەکی کوێر بووه ڕێزمانزانێکی بلیمەت بووه[2]. زانستی له لای (مكي ابن ريان الماكسيني) (ت ٦٠٩ك/١٢١٢ز) تەواو کردووه که ئەویش هاتووەتە هەولێر و، له نێوان (ابي حفص مجدالدين عمر) و (محمود ابن الارملة)دا ڕووبەڕووبوونەوەیەکی ڕێزمانزانی له هەولێر ڕێکخرا، (ابن الارملة) له هەولێر جێگیر ببوو، پاشان له ساڵی (٦٠٦ك/١٢٠٩ز)دا، هەر لەم شارەدا، مرد. (الذهبی) دەڵێت: (ابو حفص) له سەردەمی خۆیدا زاناترین مەلا بووه له ڕێزماندا. ڕێزمان و زانستی عەرووز و ئەدەب و شیعری به پوختی زانیوه و، زۆریش زیرەك بووه، کۆمەڵێ زمانزان و ڕێزمانزانی پێگەیاندووه. له ساڵی (٦١٣ك/١٢١٦ز)دا، مردووه[3].

هەروەها، ڕێزمانزان (أبو نزار الحسن بن أبي الحسن صافي بن عبدالله بن نزار بن أبي الحسن النحوي) به نازناوی (ملك النحاة)[4] هاتووەتە هەولێر، بەڵام، ئەو، له

---

[1] ابن الشعار، عقود الجمان ٢٥٤/١. ابن خلكان، ط ١٩٦٨ بيروت ٢١٤/١. لەوێدا دەڵێت: (السنجاري) له بەغدا و موسڵ فقهی خوێندووه و، قەزاوەتی شاری (دنیسر ـ قوج حصار -)ی له دەست بووه، شاعیرێکی چاکیش بووه. (ابن خلكان) دەڵێت: له کتێبخانەکەی (التربة الاشرفية بدمشق) دیوانێکی ئەم مەلا شاعیرەی دیوه، مەجەلەدێکی گەورەیه. (السنجاري) ژیاننامەیەکی کورتی له (السبكي)دا هەیه: طبقات الشافعية، ط الحسينية ٥٠/٥. الاسنوي، طبقات الشافعية ٦٦/٢.

[2] السيوطي، بغية الوعاة، ٢١٦/٢، له (ابن المستوفي) وەری گرتووه).

[3] السيوطي، م، ن، ٢١٦/٢.

[4] ابن خلكان، وفيات الأعيان ٩٣/٢، ط بيروت نقلاً عن ابن المستوفي، باسی ئەم ڕێزمانزانه له (التهذيب)ەکەی (ابن عساكر)دا هاتووه، ١٦٦/٤. هەروەها له: ياقوت الحموي، معجم الادباء، ط ١٩٢٧، ٧٤/٣ ـ ٨١. القفطي، انباء الرواة، ٣٠٥/١ ـ ٣١٠. سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٢٩٥/٨ ـ ٢٩٦. السبكي،

بـەرایی حـوکمی ئەتابەگەکانـدا هـاتبووە هـەولێر و، لـە سـاڵی (٥٦٨ك/١١٧٢ز)دا، لـە تەمەنی هەشتا ساڵیدا، مرد.

لەو ڕێزمانزانانەی کە ماوەیەکی زۆر لە هەولێردا ماونەتەوە و کتێبیان داناوە (ابـو الحسن فخرالـدین علـي بـن بگمـش بـن مـزان بـن عبـدالله الترکـي البغـدادی)یـە کـە قورئانخوێنێکی لێزان بووە. وانەی ئەدەب و ڕێزمانی زۆر بـە وەسـتایانە دەگوتـەوە و کتێبێکیشی لە عیلمی عەرووزدا دانا. پاشان هەندێ لە وڵاتان گـەڕاو، لـە شام لەگـەڵ (تاج الدین الکندی)دا، (ت ٦١٣ك/١٢١٦ز)[1]، بۆ ماوەیەك مایەوە. لە بارەی هاتنیشی بـۆ هەولێر، (السیوطي) لـە کتێبـی (تـأریخ اربـل)ەکـەی (المستوفي)یـەوە وەری گرتـووە و، دەڵێت: چەنـدین جار هاتووە بۆ هەولێر و، ماوەیەکیش ماوەتەوە و، وانەی ڕێزمـان و ئەدەبی وتووەتەوە و کتێبیـشی دانـاوە[2]. وەلێ (الـسیوطی) ناڵێـت ئـەم ڕێزمانزانـە چ کتێبێکی لە هـەولێر دانـاوە و، قوتابیـەکانی کـێ بوونـە و، مـاوەی چـەند لـە هـەولێر ماوەتـــەوە بەرلـــەوەی بـــچێت بـــۆ دیمەشـــق. ئـــەو زانایـــە لـــە دیمەشـــق، لـــە ســـاڵی (٦٢٦ك/١٢٢٩ز)دا مردووە[3].

یەکێکی دی لە ڕێزمانزانانی ئەو سەردەمە کە هاتووەتە هەولێر، (أبو الحـزم صـائن الدین مکي بن ریان بن شبّە بن صالح الماکسینی[4] الموصلي) بـووە، (ابـن المستوفي) لـە (تأریخ أربل)ەکەی خۆیدا باسی کردووە و دەڵێت: (کان جامع فنون الأدب وحجة کلام

طبقـات الـشافعیة، ٢١٠/٤ ـ ٢١١. ابـن قاضـي شـهبة، مخطـوط (طبقـات النحـاة واللغـویین) في المکتبـة المرکزیة ق ٢ ورقة ٥٧٣. السیوطي، بغیة الوعاة ٥٠٤/١.

[1] لە (بغیة الوعاة)ەکەی (السیوطي)دا، باسی (تاج الدین الکندي) لە: ٥٧٠/١ ـ ٥٧٣دا دەبینیت.

[2] السیوطي، م. ن. ١٥٢/٢.

[3] م. ن. ص.

[4] ماکسین: شارۆچکەیەکی سەر بە جەزیرەیـە لەسـەر ڕووبـاری خـابور: ابـن خلکـان ٣٦٧/٤ یـاقوت، معجم البلدان ٤٣/٥.

العـرب) واتـا هـەموو جـۆرە هونـەرێکی ئـەدەبی زانیـوە و لـە زمـانی عەرەبیـشدا بلیمەتێك بووە بۆ خۆی.. هەروەها لە گێڕانەوەشدا دەوڵەمەند بووە[١].

ئـەم ڕێزمانزانـە لـە هـەولێردا تـا ماوەیـەك مایـەوە و لەگـەڵ قوتابیـانی زمـان و ڕێزماندا دۆستایەتیی پەیدا کـرد، ژمارەیـەك لـە ڕێزمانزانـانی هـەولێر سوودمەندی دەسـتی ئـەون، یـەك لـەو قوتابیانـەی مێـژوو نـووس و ئـەدیبی ناسـراو بـە (ابـن المـستوفي)یـە[٢]. لـە لایـەکی دیکـەوە، (أبـو الحـزم صـائن الـدین مکـي) لـە بابەتـە زەحمەتـەکانی ڕێزمانـدا پرسـی بـە گـەورە ڕێزمانزانـانی ئـەم شـارە دەکـرد، یـەك لەوانەش: (موفق الدین محمد بـن یوسـف الاربیلـي)[٣] بـووە. (ابـو الحـزم) لـە دوادوای ژیانی لە موسڵ مایەوە، تا لە ساڵی (٦٠٣ك/١٢٠٦ز)دا کۆچی دوایی کرد[٤].

- **بنەماڵە زانستدۆستە بەناوبانگەکانی ئەو سەردەمەی هەولێر:**

لە سایەی دامەزراندنی ئەم هەموو دامودەزگا فێرکارییـە و، سـەردانی ئـەو هـەموو کەڵە زانایانە لە هەولێر، بنەماڵەیەکی زانستدۆستی زۆر لەم شارەدا سەریان هەڵدا و ڕۆشـنبیرێکی زۆری بـە کلتـوور دەوڵەمەنـدیان تێـدا هەڵکـەوت، بـە نموونـە، وەك:

---

(١) ابن خلکان ٣٦٥/٤.

(٢) م. ن. ص.

(٣) م. ن، ١٠٢/٤.

(٤) ابن الاثیر، الکامل ٢٥٨/١٢. ابن خلکان ٣٦٧/٤. السیوطي ٢٩٩/٢. (ابي الحـزم صـائن الـدین مکی بـن ریان) لە کتێبگەلی ئەم زاتانەدا باسی کـراوە: یـاقوت الحمـوی، معجـم الادبـاء ١٧٦/٧ ـ ١٧٧. القفطـي، انبـاء الـرواة ٣٢٠/٣ المنـذري، التکملـة ١٨٠/٣ ـ ١٨٣. الـصفدي، نکـث الهمیـان ٢٩٦. ابـن الجـزري، غایـة النهایة في طبقات القراء ٣٠٩/٢ وغیرهـم. (مکـي بـن ریـان) لـە زانـستی قورئـان و ئەدەبیـشدا چالاك بووە. پاشان چووە بەغدا و، لەوێ لەگەڵ ئیمامانی ئەدەبدا، وەك قوتابی ئـەدەبی دەخوێنـد، پاشـان چوو بـۆ موصڵ بـوو بـە سەردەسـتەی سوودبەخـشان. خـەڵك زۆری لێ فێربـوون و نـاو و ناوبـانگی وڵاتەکەی گرتەوە، چ لە حەدیس و چ لە ڕێزمان و چ لە زماندا. (ابن الاثیر)ی هاوزەمەنی دەڵێ: لـە زەمانی خۆیدا، وێنەی نەبووە: ابن الاثیر، الکامل ٢٥٨/١٢.

بنەماڵەی (ابن خلکان) و (ابن المستوفي) و (ابن منعه) و بنەماڵەی شێخ (الخضر بن نصر) و بنەماڵەی دیکەش کە ماڵەکانیان ببوون بە بنکەی کۆڕ بەستن و کۆبوونەوەی زانا و زانستدۆستان. بە نموونە (المنذري) کە قوتابییەکی (ابن المستوفي) بووە باسی ماڵە مامۆستاکەی دەکات، دەڵێت: ماڵەکەی ببوو بە بنکەی پیاوچاکان و غەریبان[1] لەو زانایانەی کە دەهاتنە ئەم شارە. (الیونیني)یش باسی کۆبوونەوەی شەوێکمان لە ماڵی (ابن المستوفي) بۆ دەکات، کە (أبو مجدالدین أسعد بن أبراهیم)ی ئینشانووسی سەرداری هەولێر، پڕی یەك لەگەن بەهیە و سێو و میوەی بە کوڕێکی جواندا بۆ ناردبوون بۆ ئەو ماڵە، بەو بۆنەیەوە، کردیان بە شەڕە شیعر، شاعیری هەولێریش، ناسراو بە (الحاجري) لە گەڵیاندا بوو، یەکەم دەردوو، شیعرێکی بۆ هات، هەندێ تەشبیهاتی جوانیشی تێدا بوو، گوتی:

أهـدى لنـا المجدُ تفاحـاً وأحمره	من خدّ من حمل التفـاح مسـترق
وللسـفرجـل مـن أعلاه رائحـة	يضـوع منهـا لمهديـه ثني عبـق
فظللتُ أعجب من حالين كيف حوى	وصف الغلام ووصف السيّد الطبق[2]

واتاکەی:

لەگەن پڕبوو لە بەهیە و سێوی لاسوور
لەپڕ، بۆن و بەرامەی کەوتە نێو ژوور
(مەجد) ناردی، بەهیممەت بۆ مەلایان
هەتا دوور بێ، لە ڕەفتار و، بەلایان
بە جوانێکا، هەناردی، گەش وەکو نوور
بەنووری تەلعەتی، رایماڵی دەیجوور

---

[1] المنذري، التکملة لوفیات النقلة، بالرونیو، جـ ٨ ورقة ١٦٢٨.

[2] الیونیني، ذیل مرآة الزمان، ١١٣/١.

ئەوانەی باسمان کردن، لایەنی کلتووری و رۆشنبیریی، ئەو سەردەمەی هەولێرمان بۆ روون دەکەنەوە، کە شارەکەیان کردبوو بە مەڵبەندێکی گەشی خوێندەواری و، چەندین مەلای شاعیر و حەدیسخوان و قورئانلەبەر و رێزمانزان و ئەدیبی تێدا هەڵکەوت. بەڵام ژمارەیەکی زۆریان شارەکەیان بەجێ هێشت و، روویان لە هەندەران کرد.

راستیشت دەوێ، ئەوەی کە لای ئەمانە لە برەو دابوو تەنیا زانستە سەرزارەکی (العلوم النقلية)ی وتوویژی بەنموونە وەك (زانستی ئایینی و ئەدەبی و زمانزانی... هتد) بوون. هەرچی زانستی ئەقڵی (الدراسات العقلية)ی، بە نموونە، وەك (بیرکاری و پزیشکی و کیمیاو... هتد) ئەوە، هەر لە ئارادا نەبووە ـ هەروەهاش، زانستی گەردوون و فەلسەفەش، کە ئەویش هیچی لێ پەیدانەبوو، هەر هەمووی بێ خاوەن بوونە و کەس خۆی لە قەرەی نەداوە، بەنموونە، (موفق الدين بن محمد بن يوسف بن محمد بن قائد الاربيلى) ماوەیەکی زۆر کەم، خووی دایە شیکردنەوەی (ئیقلیدس)[1] و بەشێك لە (المجسطي)[2]، بەڵام هەر زوو بێزای و لێی بێزار بوو، گەڕایەوە سەر ئەدەب و رێزمان و، خۆی بۆ تەرخان کرد[3].

هەموو، ئەوانەش کە دەهاتنە هەولێر، هەر لەسەر ئەو بەزم و رێسایە رەفتاریان دەکرد و، توخنی زانستی جەڕەباندن نەدەکەوتن، کەمێکیان نەبێ، بەنموونە، وەك

---

[1] ئیقلیدس: وشەیەکی یۆنانییە، ئەسڵەکەی (کلید)ە، کراوە بە عەرەبی و، بووە بە ئیقلیدس، واتا (کلیل). بنۆڕە (تاج العروس) ٤٧٢/٢. هەرچی حاجی خەلیفەیە، ئەوە، ئەو، دەڵێت: ئەم وشەیە لە دوو برگە پێکهاتووە، یەکەمیان (ئیقلی) واتا (کلیل)، دووەمیان (دس) واتا: (هەند، بڕ) و، وشەکەش بە گشتی دەبێتە (بڕی ئەندازە). بنۆڕە (کشف الظنون ١٣٧/١).

[2] المجسطي: ئەکا زانینی گەردوون ـ زانستی گەردوون، یان لێکۆڵینەوە لە کۆمەڵەی خۆر. بنۆڕە (الموسوعة العربية الميسرة، ص ١٦٤٨. خاوەنی (کشف الظنون ١٥٩٤/٢)یش دەڵێت: مانای (زانینی پەیکەر)ە، زانستی پەیکەر، لەو رێسایانە دەکۆڵێتەوە کە بە بەڵگەی تەواو، دۆخی گەردوون و پێگەی زەمین دەسەلمێنن.

[3] السيوطي، بغية الوعاة ٢٨٦/١. لە جێگایەکی تردا باسی ئەم رێزمانزانانەش دەکەین.

(مهذب الدين ابن الحاجب الدمشقى)[1]، ئەم زانایە، زانستی پزیشکیی دەخوێند و، بیرکاری بە دروستی دەزانی و، سەری لە ئەندازەش دەردەچوو، پاشان چوو بۆ هەولێر و، لەوێ چاوی کەوت بە (ابو شجاع فخرالدین محمد بن علي بن شعیب المعروف بابن الدهان المحاسب البغدادی/ت ٥٩٠ك/١١٩٤ز)[2] کە ئەویش لە هەولێر بووە[3]. ئیدی لەگەڵ ئەودا، خەریکی فێربوونی (ژێ)یەکە (الزیج)[4] بوو، کە (ابن الدهان الحاسب) دروستی کردبوو، تا بە تەواوی فێری خوێندنەوەی بوو، پاشان بە دەسخەتی خۆی نووسییەوە و گەڕایەوە بۆ دیمەشق[5].

سەرچاوەکان لەوەزیاتر باسی هیچ چالاکییەکی (ابن الدهان المحاسب) ناکەن کە لە مەیدانی زانستیدا، لە هەولێر نواندبێتی. دەڵێن سەرباری ئەوەی کە لە مەسەلە بیرکارییەکاندا دەستی باڵای هەبووە، حەدیسخوانیش بووە و، کتێبێکیشی بە

---

[1] بەرواری مردنیمان نەدۆزییەوە، بەڵام (أبو أصیبعة) دەڵێت: (مهذب الدین) هەر خزمەتی سەلاحەددینی ئەییوبیی کردووە، لە ساڵی (٥٨٩ك/١١٩٣)شدا سەلاحەددین مردووە و، ئەویش چووەتە (حماة) و، لەوێ پاش دوو ساڵ مردووە: (عیون الانباء ٢٩٩/٣)، واتا لە ساڵی (٥٩١ك)دا مردووە.

[2] تەنیا (ابوشامة) دەڵێت: ئەم (أبو شجاع)ە لە ساڵی (٥٩٢ك)دا مردووە، بنۆڕە: (ذیل الروضتین، ص٩). بەڵام (ابن تغری بردی) جارێك دەڵێت لە ساڵی (٥٩٠ك)دا مردووە: (النجوم الزاهرة ١٣٦/١)، جارێکیش دەڵێت: لە ساڵی (٥٩٢ك)دا مردووە: (م. ن. ١٣٩/٦).

[3] ابن أبي اصیبعة ٢٩٨/٣.

[4] الزیج: ژێ: حسابێکی تایبەتە، ڕەوگەی ئەستێرە گەڕۆکەکان لە ساڵێکدا نیشان دەدات، بە فارسی پێی دەڵێن (زە) واتا (ژێ) پاشان کراوە بە عەرەبی و بووەتە (زیج): سەیری پەراوێزی کتێبەکەی (عمادالدین الاصفهانی) بکە: (خریدة القصر وجریدة العصر) ـ القسم العراقي ـ الجزء الثانی، تحقیق محمد بهجة الأثري، مطبعة المجمع العلمي العراقي ١٩٦٤، ص ٣١٤.

[5] ابن ابي اصیبعة ٢٩٨/٣.

نـاوی (غريـب الحـديث) بـه شـازده جلّـد نووسـيوه و[1]، كتێبـی لەسـەر مـاددەی مێژوویش[2] داناوه و، كتێبی زۆری دیكەشی هەیه[3].

لـه زانايـان، شـێخ (أبـو عمـر اثيرالـدين المفضل ابـن المفضل الابهـري)يـش لـه سـاڵی (٦٢٥ك/١٢٢٨ز)دا سەری له هـەولێر داوه، ئەمەيـه كـه (ابـن خلكـان) وەسـفی دەكـات و دەڵێت: خاوەنی (التعليقة في الخلاف والزيج والتصانيف المشهوره)يه[4]. ئـەم شـێخه لـه خانـەی حەديـسی (المظفريـة) ميـوان بـووه. (ابـن خلكـان) يـەكێك بـووه لـه قوتابييەكانی و له دەرسەكانيدا ئاماده دەبوو[5]. (القزوينی)يـش دەڵێـت: ئـەم شـێخه، له زانستی ئەندازەدا وێنەی نەبوو[6].

- **بنەماڵە زانستدۆستە بەناوبانگەكانی ئەو سەردەمەی هەولێر:**

يەك: بنەماڵەی (خلكان)

نـاودارترين بنەماڵـه و، كەڵـه زانـا لـەم ئەمارەتـەدا هەڵكـەوتبن، بنەماڵـەی (ابـن خلكان)ه[7].

---

[1] ابن خلكان ١٠٥/٤. (ابن ابي اصيبعة) دەڵێت: ده جلّده، ٢٩٨/٣.

[2] ابن خلكان، م. ن.

[3] ابـن ابـي اصـيبعة، ص. ن. باسـی (أبـن دهـان) لـه (القفطي)دا هـاتووه، انبـاء الـرواة، ١٩١/٣ ـ ١٩٣. المنذري، التكملة ٣٩٧/١ ـ ٣٩٨. ابن الفوطي، تلخيص مجمع الآداب، ق ٤، جـ/٣٤٧. الـذهبي، العبر ٢٧٤/٤ ـ ٢٧٥. الصفدي، الوافي ٤/ ١٦٤ ـ ١٦٥.

[4] ابن خلكان ٣٩٧/٤.

[5] م. ن. ص.

[6] القزويني، آثار البلاد، ص ٤٦٣.

[7] زۆربـەی مێژوونووسـان دەڵێن: بـاپيره گـەورەی ئـەم بنەماڵەيـە (خلكان)ی نـاوبووه، واتـا: (ابـن خلكان)ی رەوشنووس بەچوار پشت دەچێتەوه سـەر ئـەو. بنەماڵەكـه بـه ئەسـڵ خـەڵكی گونـدێكن، پاشان ناوی بنەماڵەكه بەسەر گوندەكەشدا براوه. دكتور (احسان عباس) بـەرگی دووەمـی/ ورقـەی (٢٧٣) كتێبی (تأريخ أربل)ی (ابن المستوفي) خوێندووەتەوه كه (سامي الصقار) له ئنگلستانەوه بـۆی ناردبوو، دەڵێت: (ابن المستوفي) هيچ گومانی تێدا نەهێشتووه و دەڵێت (خلكان) ناوی گوندەكەيه و،

ئـەم بنەماڵەیـە، گـەلێ مـەلاو قـازی و مامۆسـتای لێ کەوتووەتـەوە، لـە هـەموویان گرنگتر، لە هەولێر، مەلا (أبو عبدالله محمد بهاءالدین ابن ابراهیم ابـن أبـي بکـر بـن خلکـان الاربیلـی)ی[1] بـاوکی مێژوونووسـی ناسـراو بـە (القاضي شمـس الـدین احمـد) خاوەنی کتێبی (وفیـات الأعیـان) بـووە ـ لـە دەوروبـەری سـاڵی (٥٥٧ك/١١٦٢ز)دا[2]، لـە شاری هەولێر لەدایك بووە. هەر لـەم شارەشـدا گـەورە بـووە، پاشان چووە بـۆ وڵاتـی شام و میسر و حیجاز و عیراق، بەدووی حەدیـسدا عـەودالٚ بـووە، شـەریعەتی لەسـەر مەزەبی شافیعی لە موسڵ تەواو کرد، ئنجا دووبارە، بۆ خوێنـدنی زیـاتر چـووەوە بـۆ بەغـدا و، لـەوێ لـە مەدرەسـەی (النظامیـة)، زانـستی خوێنـدووە و، هـەر لـەو

بە ناوی بنەماڵەکەوە ناونراوە، بنۆڕە مقدمـة (وفیـات الاعیـان) ط ١٩٧١، جـ ٧، ص ١٧. ئـەم گونـدە، چەند ساڵێکە کراوە بە ناحیە و سەر بە قـەزای رانیەیـە لـە پارێزگـای سـلێمانی. بنـۆڕە وتارەکـەی (ناجی عباس، بەزمانی کوردی، بـە سـەردێڕی (لاپەڕەیـەکی زێـڕین لـە مێـژووی هـەولێر) گۆڤـاری گەلاوێژ (١ ـ ٢) ساڵی سێیەم /١٩٤٢ لاپەڕەی (١٣). لەو وتارەدا ئاماژە بە جێگەی گوندەکە دەکات.

[1] ئـەم بنەماڵەیـە کـوردە، بنـۆڕە: (ابـن الـشعار: مخطـوط، عقـود الجمـان، جـ ١، ترجمـة احمـد بـن عبدالرحمن... ابن خلکان ابن عم المؤرخ. ابن الصابونی، تکملة اکمال الاکمال، ص ٢٣١. (کمـال الـدین ابو الفتح موسی ابن احمـد)ی کـوڕی (ابـن خلکـان)ی مێـژوونووس، کاتـێ لـە کتێبـی (المختـار)ەکـەی خۆیدا کە کورتەی ژیاننامە ناودارەکانی نـاو کتێبـی (وفیـات الاعیـان)ی تێـدا نووسـیوەتەوە، باسـی باوکی دەکات و، دەڵێت: (باوکی باسی خۆی بۆ کردووە و پێی گوتووە کە ئێڵەکەیان کوردە — پاشان دەڵێت کە گوتوویەتی (محمد بن ابراهیم) دەچێتەوە سەر (ابن مالك بن جعفر بن یحیـی بـن خالـد البرمکـي). بنـۆڕە پێـشەکیی کتێبـی (وفیـات الاعیـان) ط/١٩٧١ جـ ٤ صـفحة (ط) (ناشـزانین ئـەم بنەماڵەیە، چۆن چۆنی دەچنەوە سەر رەسەنی کورد و، دەشچنەوە سەر بەرمەکییـەکان). هـەروەها بنۆڕە: الحسینی، مخطوط (صلة التکملة) ١١٦/٢. هەندێ سەرچاوەش هەیە، رەسەنی ئـەم بنەماڵەیـە تەنیا دەبەنەوە سەر بەرمەکییەکان و باسی کورد ناکەن، وەك: (الیونیني، ذیل مرآة الزمـان ١٤٩/٤). الـصفدي، الـوافي بالوفیـات ٣٠٨/٧. الـسبکي، طبقـات الـشافعیة، ط/الحـسینیة ١٤/٥. طـاش زادە کـبری، مفتاح السعادة ٢٥٦/١. النعیمي، الدارس في تأریخ المدارس ١٩٢/١. وغیرها.

[2] المنذري، التکملة ٨٠/٤ ـ ٨١. الاسنوي، طبقات الشافعیة ٤٩٦/١.

قوتابخانەیەشدا بە (معید) دامەزراوە[1]. لە لای شێخ (یحیی ابن علي بن فضلان - ت ٥٩٥ك/١١٩٩ز) و لە لای شێخ (یعیش بن صدقة بن الفراتی) (ت ٥٩٣ك/١١٩٦ز) گوێگر بووە. هەروەها لە لای (أبي الفرج عبدالمنعم بن عبدالوهاب بن کلیب (ت ٥٩٦ك/١٢٠٠ز)و، لە لای (أبو القاسم یحیی بن اسعد ابن بوش (ت ٥٩٣ك/١١٩٦ز) دەرسی خوێندووە، ئنجا لە بەغداوە، دووبارە چووەتەوە بۆ موسڵ و، لە موسڵ چواردە ساڵ ماوەتەوە، پاشان گەڕاوەتەوە بۆ هەولێر و، لە هەولێریش، لای (ابو علي حنبل بن عبدالله بن فرج الرصافي المكبر) (ت ٦٠٤ك/١٢٠٧ز) گوێی لە حەدیس گرتووە. هەروەها، لە لای (أبي حفص عمر بن طبرزد ت ٦٠٧ك/١٢١٠ز) و (أبو القاسم عبدالله ابن عبدالغني بن محمد) و، (أبو الفرج محمد بن عبدالرحمن بن أبي العز الواسطي)[2] گوێی لە حەدیس راگرتووە.

شان و شەوکەتی مەلا (بهاءالدین محمد ابن خلکان) لە شارەکەی خۆیدا، زیاتر برەوی سەند و، لە فەتوادا ئامـاژەی پـێ دەدرا و، لـە لای سـەرداری هـەولێر موزەففەرەددین گۆگبوری پلەو پێگەی دیاری وەرگرت و لە قوتابخانەی (المظفرية) بـە وانـەوان (دەرسـبێژ) دایمەزراند. ئیدی لەم قوتابخانەیەدا بەردەوام دەرسی دەگوتەوە، تا لە ساڵی (٦١٠ك/١٢١٣ز)دا[3] کۆچی دوایی کرد.

یەکێکی دی لە رۆڵە هەڵکەوتووەکانی ئەم بنەماڵەیە، مەلا (نجم الدین أبو حفص عمر ابن ابراهیم بن أبی بکر بن خلکان)ی برای مەلای ناوبراو و مامی (ابن خلکان)ی مێژوونووس بوو. ئەم مەلایە فێری فقهی مەزهەبی شافیعی بوو، لە هەولێریش لە لای (أبو حفص عمر بن طبرزد) گوێی لە حەدیس دەگرت. پاشان چوو بۆ مەککە و لەوێش، حەدیسی لە لای (أبو عبدالله محمد ابن اسماعیل بن أبي الصیف) دەخوێند. (ابوالفرج یحیی بن محمود الثقفي) و (عبدالمنعم ابن عبدالوهاب بن

---

[1] الأسنوي، م. ن. ص.

[2] المنذري، التكملة ٨١/٤.

[3] م. ن. ص: ٨٠. الأسنوی، طبقات الشافعية ٤٩٦/١.

کلیــب) و مامۆســتایانی دیکــەش ئیجازەیــان داوەتــێ. لــە تەنیــشت (حــەرەمی شــەریف)یـشەوە، چـەند سـاڵێك حەدیـسخوان بـووە و تێیـدا سـەرگەرم بـووە. پاشـان گەڕاوەتـەوە بـۆ شـارەکەی خـۆی و، لـە قوتابخانـەی (المجاهدیـة)دا[1] کـە (مجاهدالـدین قایماز) دایمەزراندبوو دەرسی گوتووەتەوە و، بەردەوام بووە لەسەری، تا لە رەمەزانی (٦٠٩ك/١٢١٣ز)دا کۆچی دوایـی کـرد. بـە قـسەی (المنـذري)یـش[2]، لـە گۆڕسـتانە گشتییەکەدا نێژراوە. بەو جۆرەی باسمان کـرد، هـەردوو بـرای خەلـەکانی (بهاءالـدین محمد) و (نجم الدین عمـر)، لـە هـەولێر، لـە سـەردەمی موزەففـەرەددین گۆگبوریـدا، هەریەکە و لە قوتابخانەیەکی ئەم شارەدا دەرسی داداوە.

بەڵام براکەی دیکەیان، مەلا (رکن الدین أبو یحیی الحسین بن ابراهیم بـن أبـي بکـر ابـن خلکـان) لـە مـەزەبی دەزانـی و، لـە لای (أبـو الفـرج یحیـی بـن محمـود الثقفـي) حەدیسی خوێندووە و، خۆیشی، لە هەولێر، حەدیسی[3] بـۆ خـەڵك خوێندووەتـەوە و ـ بــە قــسەی (الــصفدي)یــش[4] ـ لــە چــەند قوتابخانەیــەکی هــەولێردا وانــەی گوتووەتــەوە و، هــەر لــەم شــارەدا لــە (ذي القعــدةی ٦٢٣ك/١٢٢٦ز)دا کۆچـی دوایـی کردووە.

بێجگە لـە برایـانی خەلـەکانی[5]، هـەر لـەم بنەماڵەیـەدا کەسـێکی تـریش بـە نـاوی (ظهیرالدین الجنید بن عیسی بن ابراهیم بن أبي بکر بن خلکان) کە هەر لە هەولێر، لە ساڵی (٥٩٣ك/١١٩٧ز)دا. لە دایك بووە، هەڵکەوت. ئـەمیش هـەر هـەواداری حـەدیس

---

[1] المنذري، التکملة، ٣٥/٤.

[2] م. ن. ص، ژیاننامەشی لە: (السبکی، طبقات الشافعیة الکبری، ط/الحسینیة ١٣٠/٥. الأسنوي، طبقات الشافعیة (٤٩٥/١)دا هەیە.

[3] الصفدي، مخطوط، الوافي بالوفیات، جـ ١١، ورقة ٥٦. الاسنوي، طبقات الشافعیة ٤٩٥/١.

[4] الصفدي، م. ن. و.

[5] لە کەمی، دوو برای دیکەیان هەبووە: (عیسی) و (عبدالرحمن).

بوو، له ساڵی (٦٦٥ك/١٢٦٧ز) له دیمەشق گیانی سپارد و، له لاپاڵی کێوی (قاسیون)[1] نێژرا. هەروەها، (القاضي ابو بكر شبلي بن الجنيد بن ابراهيم)یش، هەر لەم بنەماڵەیەدا کەوتە بەرچاو. ئەمیش لە ساڵی (٥٧٦ك/١١٨٠ز)دا، لە هەولێر لە دایك بووە. ئەم کەوتە وڵاتی میسر و، لەوێ قەزاوەتی شاری (أخميم)ی له (صعيد)ی وڵاتی میسر گرتە دەست و، هەر لەو شارە لە ساڵی (٦٥٣ك/١٢٥٥ز)دا مرد[2].

(أبو عبدالله بهاءالدين محمد بن محمد بن ابراهيم ابن بكر بن خلكان)ی برای (شمس الدين احمد ـ ابن خلكان -)یش، له هەولێر له ساڵی (٦٠٣ك/١٢٠٦ز)دا، له دایك بووە و، پێگەیشتووە و کەوتووەتە بەرچاو. ئەمیش، هەر لە هەوادارانی حەدیس بووە و، - وەك (الصفدی)یش باسی دەکات ـ (لە هەموو خەسڵەتەکانیدا، وێنەی نەبووە. ئەم، بوو بە قازیی شاری بعلبك و، هەر لەو شارەدا، لە ساڵی (٦٨٣ك/١٢٨٤ز)دا کۆچی دوایی کرد و لە گۆڕستانی دەرویش (عبدالله اليونيني) شاردیانەوە[3].

راستیشت دەوێ، لەناو رۆڵەکانی بنەماڵەی خەلەکانیدا لە هەموویان هەڵکەوتووتر و ناودارتر و بەرچاوتر، رەوشتنووسی ناسراو (شمس الدين احمد بن محمد بن ابراهيم)ی خاوەنی کتێبی (وفيات الاعيان وأنباء ابناء الزمان مما ثبت بالنقل أو السماع أو اثبتهُ العيان)ە، کە ـ وەك، خۆی قسەی بۆ (کمال الدين ابن

---

[1] اليونيني، ذيل مرآة الزمان ٣٦٥/٢. احمد بن محمد بن عبدالرحمن الحسيني، مخطوط: (صلة التكملة لوفيات النقلة)، مجلد ٢ ورقة ٥٦، مجلد ٢ ورقة ٥٦.

[2] ابن الصابوني، تكملة إكمال الاكمال، ص ٢٣١ ـ ٢٣٢. السبكي، طبقات الشافعية الكبرى، ط الحسينية ٥٧/٥. الحسينی، مخطوط صلة الحسني مجلد ٢، ورقة ١١٦.

[3] الصفدي، الوافي بالوفيات، ط ١٩٦٢، جـ ١ ص ٢٠٣ ـ ٢٠٤.

(جرجي زيدان) دەڵێت: کتێبێك لە کتێبخانەی ئۆکسفورد هەیە بە ناوی: (التأريخ الاكبر في طبقات العلماء واخبارهم) گوایا کتێبی (بهاءالدين محمد بن محمد بن خلكانە کە لە (٦٨٣ك)دا مردووە، بنۆڕە کتێبی (تأريخ آداب اللغة العربية) جـ ٣، ١٧٤. بەلام هیچ کەسێك، نەخاسمە (الصفدي) کە ئاماژەی بە کورتە باسێکی ژیانی کردووە ـ ناوی ئەو کتێبەی نەهێناوە.

الشعار)[1] كردووه -، له هەولێر لەدایك بووه، یان خۆی له كتێبەكەیدا دەڵێت: له ساڵی (٦٠٨ك/١٢١١ز)دا له هەولێر له ناو قوتابخانەكەی سوڵتان (الملك المعظم موزەففەرەددین ابن زین الدین)دا[2] لەدایك بووه... له ساڵی (٦٨١ك/١٢٨١ز)دا، كۆچی دوایی كردووه.

لەم شارەدا گەورە بووه و، لەم شارەدا خوێندوویەتی و (صحیح البخاري)یشی له لای (أبو جعفر محمد بن عبدالله بن المكرم الصوفي) (ت ٦٢١ك/١٢٢٤ز) خوێندووه و گوێی لێ گرتووه، ئیجازەشی له (المؤید الطوسي) و (عبالعزیز الهروي) و (أم المؤید بنت الشعري زینب بنت عبدالرحمن (ت ٦١٥/١٢١٨ز)[3] وەرگرتووه و، (الخلاف)یشی لەسەر دەستی شێخ (أبو عمر أثیرالدین الفضل بن الفضل الابهري) خاوەنی ئەو كتێبە بەناوبانگانەدا خوێندووه، كه (ابن خلكان) وەهای وەسف كردووه. ئەم شێخه له ساڵی (٦٢٥ك/١٢٢٩ز)دا سەری له هەولێر داوه[4].

(ابن خلكان)، له نێوان هەولێر و موسڵدا ده جار زیاتر هاتووه و چووه[5] پاشان، له رەمەزانی (٦٢٦ك/١٢٢٩ز)دا، به یەكجاری هەولێری بەجێ هێشت، كه چەندین جار له كتێبەكەیدا ئەو باسه دەڵێتەوه، واتا بەر لەوەی تەمەنی بیست ساڵان تەواو بكات لەم شاره دەرچووه و، چووەته حەڵەب، حەڵەبیش، ئەو دەمه (الملك الظاهر غیاث الدین)ی كوڕی سەلاحەددینی ئەییوبی حوكمی تێدا دەكرد، لەبەر ئەوه ببوو به قیبلەی هزرمەندان و نزرگەی مەلایان[6]، دیاره ئەمیش هەروا سەرەڕۆیانه رووی لەم

---

[1] ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ١، ترجمة احمد بن محمد ابراهیم ابن خلكان.

[2] وفیات الاعیان ٩٢/٢، ط ١٩٤٨.

[3] ئەم ئافرەته زانایه، كه له ساڵی (٦١٠ك)دا، گەیشته هەولێر و، له (المدرسة المظفریة) میوان بوو، ئیجازەی دا به (ابن خلكان)ی مێژوونووس: (وفیات الأعیان ٩٢/٢). هەرچەندیشه، ئەوكات (ابن خلكان) تەمەنی له دوو ساڵان زیاتر نەبوو. ئەوەبوو، باسمان كرد.

[4] م. ن، ٣٩٧/٤.

[5] م. ن، ٢٦/٥.

[6] م. ن، ٨٧/٦.

شاره نەکردووە، نەخاسمە باوکیشی پێوەندییەکی دۆستانەی گەرمی لەگەڵ (أبو المحاسن بهاءالدين يوسف)ی قازیی حەڵەبدا هەبوو، کە بە (ابن شداد)ی... خاوەنی کتێبی (النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية)[1] ناسراو بوو. وادیارە (ابن خلکان) لەسەر ڕەزامەندیی موزەففەرەددین گۆگبوری هەولێری بەجێ هێشتووە، بەو نامەیەدا، دیارە بە (ابن خلکان)دا ناردوویەتی بۆ قازییەکەی حەڵەب و داوای لێ کردووە کە ئاگای لەم مەلا هەرزەکارە بێ و چاودێریی بکات. (ابن خلکان) دەڵێت: ((سوڵتانی وڵاتەکەمان، (الملك المعظم موزەففەرەددین گۆگبوری) نامەیەکی پڕ مانای بۆمان نووسی بۆ قازی (ابی المحاسن یوسف ابن شداد) نووسیبووی: تۆ خۆت دەزانیت کە ئەم دوو کوڕە[2] چییان پێویستە، هەردووکیان کوڕی برام و کوڕی براتن، ئیدی پێویست ناکات هیچی دیکەت پێ ڕاسپێرم))[3]. لەبەر ئەوە (قازی) بەڕێزەوە پێشوازیی لێ کرد و، هەموو شتێکی بۆ دەستەبەر کرد و، لە مەدرەسەکەی خۆی دایکرد (دایبەزاند). بە دەرچوونی (ابن خلکان)یش، لە هەولێر، ئەستێرەی کلتووری و ڕۆشنبیری ئەم بنەماڵەیە لە ئاسمانی هەولێر، ئاوابوو[4].

---

[1] م. ن. ص.

[2] برایەکیشی لەگەڵ خۆی بردبوو، پێدەچێ (بهاءالدين محمد)ی ناوبراو بووبێت.

[3] ابن خلكان ٨٧/٦.

[4] وا، باشترە، لێرەدا لەسەر باسی ڕەوشی (ابن خلکان) لەوە زیاتر نەڕۆین، تەنیا ئەوەندە دەڵێین کە پاشتر حەڵەبیشی بەجێ هێشت و، لە دوا دوای ساڵی (٦٣٥ك/١٢٣٨ز)دا گەیشتە قاهیرە: (وفيات الاعيان ٩٧/٦). پاشان چەندین جار لە نێوان قاهیرە و دیمەشقدا دەهات و دەچوو، دواجار لە دیمەشق گیرسایەوە و بوو بە قازیی شارەکە، پاشان بوو بە مەلای وانە بێژ، تا لە کۆتایی ڕەجەبی (٦٨١ك/١٢٨١ز)دا کۆچی دوایی کرد و، لە دامێنی چیای قاسیوندا، سپاردیان. مێژوو نووسێکی زۆر، ڕەوش و ڕەوشتیان تۆمار کرد، ئەمانەش هەندێکیانن: ابن الشعار، مخطوط (عقود الجمان) جـ ١ سيرة (احمد بن محمد بن ابراهيم ابن خلكان). اليونيني، ذيل مرآة الزمان ١٤٩/٤ _ ١٦٥. الصفدي، الوافي بالوفيات ٣٠٨/٧. اليافعي، مرآة الجنان ٤/ ١٩٣ _ ١٩٧. النعيمي، الدارس في تأريخ المدارس ١٩١/١ - ١٩٣. طاش كبرى زاده، مفتاح السعادة ٢٥٦/١ _ ٢٥٧. السخاوي، الاعلان بالتوبيخ، ١٥٢. السيوطي، حسن

دوو: <u>بنەماڵەی (ابن المستوفي)</u>

هەر لەو سەردەمەدا، کەڵە زانایەکی دی، لە هەولێر، بەناوی (أبو البرکات المبارك المنعوت بشرف الدين ابن المستوفي الاربيلي) کە هەم ئەدیب و، هەم مێژوو نووسیش بوو، ناوبانگی دەرکرد. ئەم مێژوو نووسە ئەدیبە لە مانگی شەووالی (٥٦٤ك/١١٦٩ز)دا[١]، لە قەڵاکەی هەولێر لەدایك بوو، هەر لەم شارە پەروەردە بوو، لە قوتابخانەکانیدا خوێندی. (ابن المستوفي) وەك باسمان کرد لە بنەماڵەیەکی رەسەنی رۆشنبیر بوو، بەر لە سەردەمی ئەتابەگیان، باوکی و باپیریشی کارمەندی کۆکردنەوەی داهاتی ئەمارەتەکە بوون. (ابو الحسن صفي الدين علی المبارك)ی مامیشی، کتێبی (نصیحة الملوك)ی ئیمام (أبي حامد محمد الغزالي)ی (ت ٥٠٥ك/ ١١١١ز)ی لە زمانی فارسییەوە کرد بە عەرەبی[٢].

(ابو البرکات المبارك) خوێندەواری و کلتووری چڕوپڕی جۆراوجۆری بە دەست هێنا، بەڵام لەبەر ئەوەی مێژوو نووسی هەولێر بوو، ناوبانگی زیاتر دەنگی دایەوە، کتێبێکی بەناوی (نباهة البلد الخامل ومن ورد علیه من الاماثل)[٣] دانا کە (تأریخ أربیل)یشی، پێ دەڵێن. ئەم کتێبە چوار سەد جڵد بوو[٤]، بە سەرچاوەی کتێبی

المحاضرة ٥٥٥/١. ابن طولون، قضاة دمشق، ٧٦. والدراسة القيمة التي كتبها عنه الدكتور احسان عباس في مقدمة (جـ ٧) من وفيات الاعيان، ط بيروت ١٩٧١.

(١) المنذري، التكملة، بالرونيو ١٦٢٨/٨. ابن خلكان ٢٩٨/٣. ابن أبي عذيبة، انسان العيون، ص ٣٠٩. السيوطي، بغية الوعاة، ٢/ ٢٧٢.

(٢) ابن خلكان ٢٩٨/٣.

(٣) وەك (ابن الشعار) گوتوویەتی: م. ن. بەڵام (الصفدي) ناوی ئەم کتێبەی کردووە بە (نباهة البلد الخامل بمن ورده من الاماثل) بنۆڕە: (الوافي بالوفيات ٢٨٦/١). حاجی خەلیفەش، لە (کشف الظنون في أسامي الكتب والفنون)دا هەروەها دەڵێت.. مجلد ٢، ص ١٩٢٣. هەرچی (اسماعیل البغدادي)یە، ناوی کتێبەکە بەم شێوەیە دەبات: (نباهة البلد الحافل بما ورد من الاماثل في تأريخ اربل) بنۆڕە (هدية العارفين)، مجلد ٢ ص ٣، لەوانەیە (الصفدي) راست بێ.

(٤) ابن خلكان ٢٩٤/٣. السيوطي، بغية الوعاة ٢٧٢/٢. طاش كبرى زاده، مفتاح السعادة ٢٦٩/١. ابن العماد الحنبلي، شذرات الذهب ١٨٧/٥. الخوانساري، روضات الجنات ٦٥٧. (السخاوي) دەڵێت: ئەم کتێبە

(عقـود الجمـان في شـعراء هـذا الزمـان)ی (ابـن الـشعار الموصـلي) لـه قەڵـەم دەدرێـت و بووەتە سەرچاوەیەكی گرنگی (وفيات الاعيـان)ەكـەی (ابـن خلـدون)يـش كـە بـەدەمی خـۆی باسـی كـردووە[1]. بـەڵام نـاوی كتێبەكـە ناڵێـت و، تـەنيا بـەناوی (تـأريخ أربـل) ئاماژەی پێدەدات. (الحصان)يش، ئـەو كتێبـە، بـە كتێبـی (تـأريخ بغـداد)ەكـەی (ابـن الخطيب البغدادي) و، بە كتێبی (تـأريخ دمـشق)ەكـەی، (ابـن العـساكر) دەچـوێنێت[2]، چونكە (ابن المستوفي) لاپەڕەكانی كتێبەكەی ـ بە چەشنی خـاوەنی ئـەو دوو كتێبـەی باسمـان كـرد ـ بـۆ باسـی ڕەوشـی هەولێرییـە ناسـراوەكان و باسـی ئەوانـەش كـە

پێنج جلدە؛ بنۆڕە كتێبەكەی: (الاعلان بالتوبيخ لمن ذم التـأريخ). (فرانـز روزنثـاڵ) لـە كتێبەكـەی خۆیدا: (علم التأريخ عنـد المـسلمين) ـ كـە لـە (الـسخاوی) و (طـاش كـبری زادە)وە، وەری گرتـووە ـ دەڵێت: ژمارەی جلدەكانی كتێبەكەی (ابن المستوفي) چوار جلدە. بنۆڕە لاپەڕە (٧٧٣) لە كتێبەكەی.

[1] ابن خلكان ٣/٢٩٤.

هـەتا ئێـستا كتێبەكـەی (ابـن المـستوفي) لەسـەر (تـأريخ اربـل) بـە (بـزر) دادەنرێـت لەگـەڵ كتێبـە بزربووەكانی تردا، تەنيا جزمـی یەكـەم نـەبێت كـە بـەر لـە چـەند ساڵێك لـە لەنـدەن دۆزرایـەوە، ئـەویش پرۆفیـسۆر (ئـاربری) ئاشـكرای كـرد. ئـەم كتێبـە باسـی ڕەوش و ڕەوشـتی حەدیـسخوان و دەروێش و سۆفی و ئەوانەی لـە ئـەوروپا و لـە جێگایـانی دیكـەی جيهـانی ئيـسلام و ئەندەلوسـەوە هاتوونەتە هەولێر، تێدایە. كتێبەكە (٢٣٢) وەرەقەیە. ئەو كەسـەی لەبـەری گرتووەتـەوە لـە سـاڵی (٦٤١ك/١٢٤٣ز)دا تەواوی كردووە، واتا دوای چوار ساڵ لە مردنـی (ابـن المـستوفي)، بنـۆڕە بڵاوكـراوەی (اخبار التراث العربي) كـە پـەیمانگای دەسنووسـەكانی سـەر بـە كۆمكاری عـەرەبی لـە قـاهيرە دەری دەكات: - العدد/٣٢ لسنة ١٩٧٢ ص ٣ ـ (سامی الصقار)ی باڵیۆزی پێشتری عیراق لە یوگوسلافيا، پێش زیاتر لە سێ ساڵ دەسـتی كـردووە بـە ساغكردنەوە و بڵاوكردنـەوەی ئـەم كتێبـە كـە بەشێكە لـە نامەی دكتۆراكەی لە زانكۆی كمبردج لە ئنگلستان لەسەر ماددەی (ابن المستوفي)، وەهـاش چاوەڕوان دەكرا لە نیوەی ساڵی ١٩٧٣ تەواوی بكات.

[2] عبـدالرزاق الحـصان، نظـرة عـابرة في شمـال العـراق، ١٩٤٠ ص ٥٨. بـە قـسەكانی (الحـصان)دا دەردەكـەوێت كـە ئـەم كتێبـەی (ابـن المـستوفي)ی نـەدیوە. ئـەو، پێدەچـێ، بەڕاسـتی ناونیـشانی كتێبەكەی هەڵدابێ، بەڵام خەیاڵ و خەملە، نەیدیوە.

هاتوونەتە ئەم شارە، تەرخان كردووە. دەشگێڕنەوە، دەڵێن: (سليمان ابن عبدالله بن أبي الحسن الزنجانى) كتێبەكەى (ابن المستوفي)ى كورت كردووەتەوە[1].

لە بوارى ئەدەب و زمانيشدا، (أبو البركات) كتێبى (النظام في شرح شعر المتنبي وأبي تمام)ى بە دە جڵد داناوە، هەروەها كتێبى (اثبات المحصل في نسبة أبيات المفصل)[2] بە دوو جڵد داناوە، باسى ئەو بەيتانەى تێدا دەكات كە (الزمخشرى)[3] لە كتێبى (المفصل في النحو)ەكەى خۆيدا بە بەڵگە و سەرچاوەى داناون. (ابن المستوفي) كتێبێكى ديكەى بەناوى (سر الصنيعة) و كتێبێكى تريشى بەناوى (أباقماش) داناوە، گەلێ قسەى شۆخى و گاڵتە و گەپ و ئەدەبى تێدا كۆ كردووەتەوە[4]. زياتريش لەم كتێبانەى، قوتابيەكەى ناوى چەند كتێبێكى ديكەش دەڵێت كە دايناون وەك: (الممتع المزمن) و كتێبى (الخيل) و، (جامع الاوراق) و (قناعة الناصر وكفاية المحاضر) كە پڕن لە شيعرى جوانى هەڵبژاردە، هەروەها كتێبى (مشارق الأنوار ومطالع العذار)[5].

---

[1] السخاوى، الاعلان بالتوبيخ، ص ١٢١.

[2] (قطلوبغا) دەڵێت: (الحسن بن محمد بن الحسن بن حيدر) كە لە ساڵى (٦٥٠ك/١٢٥٠ز) لە بەغدا مردووە كتێبى (شرح ابيات المفصل)ى هەبووە، بنۆڕە: (تاج التراجم في طبقات الحنفية) ص ٢٤.

[3] الزمخشرى: (ابو القاسم محمود بن عمر بن محمد بن عمر الخوارزمي)يە، كەڵە زمانەوان و ڕێزمانزانى سەردەمى خۆيەتى، كتێبى (الكشاف) و (المحاجات في المسائل النحوية) و(الفائق) و (أساس البلاغة) و (المفصل في النحو) و دەيەها كتێبى ديكەشى داناوە (ت ٥٣٨ك/١١٤٤ز)، بنۆڕە: (وفيات الاعيان ٢٥٤/٤، ط ١٩٤٨).

[4] ابن خلكان ٢٩٤/٣. اليافعي، مرآة الجنان ٩٥/٤ ـ ٩٦. ابن أبي عذيبة، انسان العيون ٣١٠. السيوطي، بغية الوعاة ٢٧٢/٢. ابن العماد، شذرات الذهب ١٨٧/٥. الخوانساري، روضات الجنات، ص ٦٥٧. لە قاهيرەش، لە دار الكتب المصرية، دوو وێنەى دەستنووسى جزمى يەكەمى كتێبى: (النظام في شرح المتنبى وابي تمام) هەيە، كە لە شەرحى شيعرە داليیەكاندا كۆتايى دێت، ٣٨٦ لەوحەى تێدايە، بنۆڕە كتێبى (فهرست المخطوطات)، فؤاد سيد، مطبعة دار الكتب، القاهرة ١٩٦٢، ص ٦٩.

[5] ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ٦، ترجمة ابي البركات المبارك.

جگە لەم كتێبانە، دیوانێكی شیعریشی هەیە، شیعری جوانی تێدایە[1]. ئەم دوو بەیتە: بە نموونە:

یارب قد عظمت جناية عينه   وعتا بما أبداه من أنواره
فاشف السقام المستكن بطرفه   واستر محاسن وجهه بعذاره

واتا:

تیری غەمزەی بێژە هەند كاریگەرە   خەنجەرە، تیغە، چەقۆیە، نەشتەرە
دەردە دارە، خوایە چاری كەی، بەسە   جوانی چی؟ دایپۆشە ڕووی ئەم بێفەڕە

كاتێكیش شارانگەڕی بەناوبانگ (ياقوت الحموي) هاتە هەولێر، چەند چامەیەكی بە دەستی خۆی بۆ نووسی، ئەمەی خوارەوەش یەك لەو چامانەیە كە (ياقوت) باسی دەكات:

تذكّرنيك الريح مرّت عليلةً   على الروض مطلولا وقد وضح الفجرُ
وما بعدت دار، ولاشط منزلٌ   إذا نحن أدنتنا الأماني والذكر[2]

واتا:

دەمە دەمی بەیانی بوو سروەی شەماڵی خۆشمروور
بەسەر مێرگ و مێرغوزارا هێنای لە دوور
شنەی تەڕ و، پڕ ئاونگ و بۆنی چنوور
دوو دڵ یەك بن، بێ منەت بن
نەماڵ دوورە، نە مەنزڵگە بێ سنوورە
ڕێ تەختانە، بێ خوار و ژوور

---

[1] المنذري، التكملة، بالرونيو، ١٦٢٨/٨. ابن خلكان، ٢٩٤/٣، ط ١٩٤٨. الذهبي، العبر، ١٥٦/٥. ابن أبي عذيبة، انسان العيون، ٣١٠.

[2] ياقوت، معجم البلدان، ١/ ١٣٨.

ئاســـــــانه، ڕێگـــــــای بـــــــێ قـــــــسوور.

هەروا ئەم شیعره ناسكەش، نموونەیەكە لە شیعرەكانی:

ومعانقى حـلو الشـمـائل أهيَفٌ	جمعت ملاحة كل شىء فيه
يختال معتدلاً فـان عبث الصبا	بقوامـه متعرضـاً يثنيـه
نشوان تهجم بي عليـه صبابتي	ويردّني ورعـي فاسـتحييه
علقت يـدي بعــذاره و بخـدّه	هـذا أقبّلـه وذا أجنيــه
لو لم تخـالط زفرتي أنفاســه	كانت تنم بنا إلى واشــيـه
حَسَدَ الصبـاح الليل لما ضمّنا	غيضاً ففرق بيننا داعيه[1]

واتا:

لــــــه ئـــــامێزه، ڕوحــــــی ســــــووكه، قـــــەد باریكـــــــه
ســـــیمای زێبایـــــە، بـــەبێ ئـــەو، ڕۆژی ڕوونـــــاكم تاریكـــــه
باڵا بەرزه، قیت و قنجه، بێ منەته، كاتێ دێ و دەچی به لەنجه لەسەر پەنجه
كـــه دەیبیـــنم كەلـــەم مەســـته، ئــاورم بـــەردەبی لــه جەســـته
بـــــەڵام شـــــەرم و تەقیـــــه و حــــــەیا، كـــــەم فرســـــەتن
بــــێ مــــــروەتن. وەكـــــو شمــــــری شـــــووم نەگبــــەتن... هتــــد

چـنگم گیركـرد، هـەم لـه قـژی، هـەم لـه كـوڵمی، ئـەمم مـاچ كـرد، ئـەوم رنـی،
هەناسەمان تێكەڵ نـەبا، تـا بـەیانی، هـەموو عالـەم پێـی دەزانـی بـەیانی هـات،
لــــــــەداخی شـــــــەو، هـــــــەردووكمان دابــــــــڕاین لەخــــــــەو.

كەسـانێ كـه باسوخواسـی (ابـن المستوفي)یـان نووسـیوه، هـەموویان تەكـەز لەسـەر توانـــستی ئـــەدەبی و پێگـــەی زانـــستیی دەكـــەن، المنــذري ـ كــه خــۆی، ئیجــازەی

---

[1] ابن خلكان، ٢٩٥/٣.

حەدیسدادانی لێ وەرگرتووە ـ دەڵێت: پیاوێکی چاك و زۆر لەبەر و، خۆشگوفتار و خەتخۆش بووە، ماڵەکەشی ببوو بە کۆڕی پیاو چاکان و غەریبان، (بە شێخی بەڕێزی کوڕی شێخی بەڕێز) ناوی دەبات[1]. (ابن خلکان)یش باسی ئاکار و، سەروسەختی لەگەڵ ئەدەب و ئەدیباندا دەکات و دەڵێت: سەرۆکێکی زۆر بە قەدر و بەحورمەت بوو، زۆر خاکەڕا بوو (متواضع)، چاوتێر و خواردەبوو، نانبدە بوو، هەر پیاو چاك و زانایەك بگەیشتابایە هەولێر، زوو سەری لێ دەداو، هەرچی شایانی بوایە، بۆی دەبرد، هەرچی حەزی لێبایە بۆی ئامادە دەکرد، بە تایبەتیش بۆ ئەدەبدۆستان، چونکە ئەدەبدۆستان لە لای ئەو بەبرەو بوون[2]. دەربارەی کلتوور و رۆشنبیریی ئەم ئەدیبە (ابن خلکان) دەڵێت: فەزڵ و چاکەی زۆر و پڕی هەبوو، چەندین هونەری دەزانی، وەکو، حەدیس و زانستەکانی حەدیس و، مامۆستایانی حەدیس و، ناوەکانیان و، هەرچی پێوەندیی بە حەدیسەوە هەبوو، ئەو، دەیزانی، بگرە، بۆخۆی ئیمامی حەدیس بوو. سەرباری ئەوەش لە هەموو هونەرەکانی ئەدەب و زمان و زانستی عەرووز و، بەیان و شیعریشدا بەهرەمەند بووە[3]. هەرچی (یاقوت الحموي) هاوزەمەنێتی کە سەری داوە لە هەولێر و، چاوی بەو ئەدیبە کەوتووە، ئەوە، ئەو دەڵێت: ئەدیبێکی راستەقینەو لە ئەدەبدا قووڵبین بووە، ئەدەبدۆستانی خۆشویستووە و، ئەوانی لەبەرتر راگرتووە و، حەدیسی زۆری لە میوانانی هەولێر بیستووە[4].

(ابن المستوفي) گەلێ، لە مامۆستایانی حەدیس و ئەدەب و رێزمان دەرسیان داداوە، یەك لە مامۆستاکانی (شێخ): (أبو عبدالله موفق الدین محمد بن یوسف البحراني

---

[1] المنذري، التكملة، ط بالرونيو ١٦٢٨/٨. الذهبي، العبر، ١٥٥/٥.

[2] ابن خلكان ٢٩٤/٣. اليافعي، مرآة الجنان ٩٦/٤.

ابن أبي عذيبة، مخطوط (انسان العيون)، ٣١٠.

[3] ن. م. ص.

[4] ياقوت الحموي، معجم البلدان ١٣٨/١.

الأربيلي) بووە كە لە ساڵی (٥٨٥ك/١١٨٩ز)دا مـردووە[١]. لـەم شـێخەوە فێـری ئـەدەب و شیعر بووە. (ابو الحرم مكي ابـن ريـان بـن شـبّە بـن صالح الماكسینی) كـە ئـەدیب و رێزمانزانێكی ناودار و ناسراو بووە و لە ساڵی (٦٠٣ك/١٢٠٧ز)دا مردووە، ئەوە، ئەو لە موسل[٢]. دەرسی پێگوتووە. یەكێكی تر، لەو شـێخانەی دەرسـیان داداوە: (أبـو حفـص موفق الدين عمر أبن بكر محمد بن معمـر البغـدادي الـدارقزی)ی[٣] حەدیـسزان بـووە كە لە ساڵی (٦٠٧ك/١٢١٠ز)دا لە بەغـدا مـردووە. ئـەم (أبـو حفـص)ە سـەری لـە وڵاتـی شام و جزيره و هەولێریش دابوو. هەروەها (الفرضي محمد بن محمد بن أبي حنيفـة البغدادي)یش مامۆستای بووە. (الصفدي) دەڵێت: (أبن المـستوفي) بـە دەسـخەتی خـۆی نووسیویە كـە ئـەم (الفرضـي البغداديـە) ئـەدەبی فێركـردووە، ئـەم پیـاوە شـاعیریش بـووە، ماوەیـەك لـە هـەولێر ماوەتـەوە، پاشـان چـووە بـۆ شـاری ئەسـكەندەرییە لـە میـسر و، لـەوێ، لـەناو كەشـتییەكدا لـە سـاڵی (٦٠٢ك/١٢٠٥ز)دا[٤] بـن ئـاو كـەوتووە و مـردووە.

بێجگە لەوانەی باسمان كردن، (ابن المستوفي) شێخی دیكەشی هەبوون[٥].

(ابن المـستوفي) لـە سـەردەمی ئەتابەگیانـدا وەزارەتـی هـەولێری گرتووەتـە دەسـت[٦] بـەڵام دوای ئـەوەی كـە موزەففـەرەددین گۆگبـوری لـە سـاڵی (٦٣٠ك/١٢٣٣ز)دا كۆچـی دوایی كرد، ئەویش وازی لە وەزارەت هێناو، دەستی لە سیاسـەتیش بـەردا. كـاتێكیش دوای مردنـی سـەرداری هـەولێر، لەشـكری (المستنـصر) هـەولێری داگیر كـرد و، مـیر (شمـس الـدين بـاتگين بـن عبـدالله الرومـي) حـوكمی هـەولێری گرتـە دەسـت، ئـەم،

---

[١] المنذري، التكملة، بالرونيو، ١٦٢٨/٨. ابن خلكان ١٠٢/٤.

[٢] ابن خلكان ٣٩٥/٤.

[٣] (دار القز): گەڕەكێكە لە بەغدا، ابن خلكان ١٢٤/٣.

[٤] الـصفدي، الـوافي جـ١، ص ١٤٣ ـ ١٤٤. باسـی ژیـانی لـە: مخطـوط (عقـود الجمـان)، جڵدی (٦) بـە سەردێڕی ژیانی (محمد بن محمد بن أبي حنيفه) هەیە.

[٥] المنذري، التكملة ١٦٢٨/٨.

[٦] سەیری بابەتی وەزارەت بكە.

دەستبەجێ ناردی لە دووی (ابن المستوفي) و داوای لێ کرد تێهەڵبچێتەوە و وەزارەتی هەولێر بگرێتەوە دەست و، بشبێت بە جێگری خۆی لە کاروباری دیواندا و مووچەیەکی گەورەشی بۆ ببڕێتەوە، بەڵام (ابن المستوفي) ـ بە قسەی ابن الشعار ـ تووڕە بوو، داواکەی قبوڵ نەکرد، بە بیانووی ئەوەی کە توانای ئیشی نەماوە و، پیربووە و[1]، دەیەوێت لە ماڵ دەرنەچێ و بحەوێتەوە.

کاتێکیش، مەگۆلان لە ساڵی (٦٣٤ك/١٢٣٧ز)دا کەوتنە تاڵان و چەپاوڵی هەولێر (ابن المستوفي) لەگەڵ یاخیبوانی دیکەدا، لە قەڵا خۆی قایم کردبوو، کە دۆخەکەش هێور بووەوە و، ترسەکە ڕەوییەوە، (بدرالدین لؤلؤ)ی سەرداری موسڵ، حوشترو هێستری بۆ نارد کە ماڵەکەی بار بکات بچێت بۆ لای، بەم جۆرە، (ابن المستوفي) هەولێری بەجێ هێشت و بەرەو موسڵ کەوتەڕێ، لە موسڵ (بدرالدین لؤلؤ) پێشوازییەکی گەرمی کرد و ڕێزو حورمەتی لێ ناو، لە خانوویەکدا باری خست و دابەزی کە تایبەت بۆ ئەو[2] ئامادە کرابوو. (ابن المستوفي) باقیمەنی ژیانی لە موسڵ بەسەربرد و، لە ساڵی (٦٣٧ك/١٢٣٩ز)دا کۆچی دوایی کرد و لە گۆڕستانی (السابلة) لە دەرەوەی دەروازەی (الجصاصة) بە خاکیان سپارد[3]

سێ: بنەماڵەی (إبن منعة):

لە ماڵباتە زانستدۆستە ناسراوەکانی تری هەولێر بنەماڵەی (ابن منعة)یە، کە ناوبانگیان لە زانست و وانە گوتنەوەدا، نەك تەنیا لە هەولێر ـ کە شاری خۆیانە ـ و نەك تەنیا لە موسڵیش کە بنەو بنکەی خۆیان بووە، بەڵکو لە هەموو جیهانی

---

[1] ابن الشعار، عقود الجمان جـ ٦ (کورتە باسی ـ أبي البرکات المبارك-)

[2] م. ن.

[3] ابن خلکان ٢٩٨/٣، ط ١٩٤٨.

(باب الجصاصین): دەروازەی سنجاریشی پێدەڵێن، کۆنترین دەروازەی شوورەی موسڵە، دەکەوێتە ڕۆژاوای شارەکە: (سوادي عبد محمد الرویشدی، إمارة الموصل في عهد بدرالدین لؤلؤ، ص ٢٧٢.

ئیسلامیدا دەنگی دابووەوە. بەڵام ئەم ناوبانگە، وەختێ دەنگی دایەوە کە بنەماڵەکە لە هەولێر دەرچوون و بە جێیان هێشت، لەبەر ئەوە، بە کورتی ئاماژەیان پێدەدەین، تەنیاش ئەو لایەنەیان نەبێت کە پێوەندیی بە مێژووی کلتووری هەولێرەوە هەبووە.

یەکەم ناوداری ئەم ماڵباتە: (رضي الدين يونس بن محمد بن منعة بن سعد ابن عاصم الأربيلى)یە، کە ئەکا، باوکی هەردوو شێخی گەورە: (أبي حامد عمادالدين محمد) و (أبو الفتح كمال الدين موسى). (رضي الدين يونس) لە ساڵی (٥٠٨ك/١١١٤ز)دا لە هەولێر لەدایك بووە و، هەر لە هەولێریش پەروەردە و گەورە بووە، پاشان چووەتە موسڵ و ئنجا بەغداو، لەوێ لە قوتابخانەی (النظامية) دەرسی داوە و، دوایی دیسان گەڕاوەتەوە بۆ موسڵ و، هەر لە هەمان مزگەوتدا کە پاشان بە ناوی خۆیەوە دەناسرا، وانە گوتنەوەی پێ سپێردرا و، لە لایەن (زين الدين على كچك)ی بریکاری ئەتابەگی موسڵ و (دامەزرێنەری ئەتابەگایەتیی هەولێر) رێزو حورمەتی زۆری لێ گیرا. ئیدی لەسەر ئەرك و فرمانی خۆی بەردەوام بوو، تا لە ساڵی (٥٧٦ك ـ ١١٨٠ز)دا کۆچی دوایی کرد[1].

بەڵام دوو کوڕەکەی، ئەوە، گەورەکەیان: (أبو حامد عمادالدين محمد) لە ساڵی (٥٣٥ك/١١٤٠ز)دا، لە قەڵای هەولێر، لەناو خانوویەکی بچووکدا لەدایك بووە. بەڵام ئەمیش وەکو باوکی و وەکو زۆربەی ماڵباتی (ابن منعة) تا لە هەولێر دەرنەچوو، دەنگی نەدایەوە و، تا نەبوو بە گەورە شەرعزانی زەمانی خۆی کەس پێی نەزانی. (إبن خلكان) دەڵێت: (عمادالدين محمد) ئیمامی مەزەبزان و ئوصول و خلاف بووە. کتێبگەلێکی زۆری لە مەزەبزانیدا داناوە، یەك لەوانە، کتێبی (المحيط في الجمع بين المهذب والوسيط)ە، هەروەها کتێبی (الوجيز)ەکەی (حامد محمد الغزالي)یشی (ت ٥٠٥ك/١١١١ز) شەرح کردووە و، لە (جدل و عقيدة وخلاف)یشدا کتێبی هەیەو، بوو، بە خوتبەخوێنی مزگەوتی (المجاهدي) لە موسڵ و لە مەدرەسەکانی (النورية و

[1] ابن خلكان ٢٥٢/٦. الاسنوبي، طبقات الشافعية ٥٦٩/٢.

العزيـة و، الزينيـة و النفيـسية و العلائبـة)ی موسـڵدا دەرسـی گوتووەتـەوە، بووەتـە قازیی موسڵ[1]. (إبن الاثير) دەڵێت: (ئەوانەی، لەگەڵ ـ عمادالدين محمد ـ لە موسڵدا ژیاون، دەزانن کە زانـای وەك ئـەو نـەبووە و، سـەرۆکایەتیی شـافیعییەکانیش کەوتـە دەست ئەو)[2] شـێخ (عمادالـدين محمـد) پاشـان گەڕایـەوە بـۆ هـەولێر، بـەڵام نـازانین چەند لە هەولێر مایەوە و، بۆ چ ئەرك و فرمانێك هاتبووەوە. هـەر هەنـدە دەزانـین کە (ابن خلكان) دەڵێت: رۆژێکیان چووە نـاو ئـەو ماڵـەی کـە تێیـدا لـە قـەڵا، لـەدایك بووە و، بەم بەیتەی شوبهاند:

((بلادٌ بها نيطتْ عليَّ تمائمي   واولُ ارض مسَّ جلدي ترابُها))[3]

واتا: (وڵاتی خۆمە کە چاوەزاریان بە شـان و باڵمـدا هەڵواسـی، یەکـەم خاکیـشە کـە پێستی لەشم لێی کەوتبێ کاتێ لە داوێنی دایکمەوە کەوتوومەتە سەری).

پاشـان گەڕاوەتـەوە بـۆ موسـڵ و، لـەوێ لـە سـاڵی (٦٠٨ك/١٢١١ز)دا مـردووە[4]. بـەڵام کوڕی دووەمی شێخ (رضي الدين يونس) ئەوە، (أبو الفتح كمال الدين موسى)یە. ئەم (كمال الدينـه) لە هەموو رۆڵـەکانی بنەماڵەکە زیـاتر دەنگی دایـەوە، بنـۆڕە: (قـدري طوقان ٤٠٧) کە هزرمەندێك و زانایەکی بیرکاری و گەردوونە لە مێـژووی ئیـسلامدا، بەڵام ئەم مەسنەتەی لە دەرەوەی هـەولێر پەیـدا کـردووە، لەبـەر ئـەوە، لەگـەڵ ئـەم شـارەدا هـیچ پێوەندییـەکی راسـتەوخۆی کلتووریی نییـە. ئـەم لـە موسـڵ، لـە سـاڵی (٥٥١ك/١١٥٦ز)دا لەدایك بووە، هەر لەم شارەشدا لە ساڵی (٦٣٩ك/١٢٤١ز)دا مردووە و لە

---

[1] ابن خلكان ٣٨٥/٣.

[2] ابن الاثير، الكامل ١٢/ ٢٩٨. ابن خلكان ٣٨٦/٤.

[3] ئەم بەیتە شیعرە، شیعری (رقاع بن قيس الاسدي)یە: إبن منظور، لسان العرب ٤١٨/٧.

[4] ن. م. ص. کورتەی ژیانی ئەم شەرعناسە (مەلایە) لەم سەرچاوانەدا هاتووە: سـبط إبـن الجوزي، مرآة الزمان ٥٥٨/٨ ـ ٥٥٩. المنذري، التكملة ٣٦٨/٣. ابو شامة، ذيل الروضتين، ص ٨٠. الـذهبي، العـبر، ٢٨/٥. المختصر المحتاج اليه ١٦٢/١. إبن الوردي، تأريخ ابن الوردي ١٨٧/٢. الـصفدي ٢٩٢/٥. إبـن قاضـي شهبة، مخطوط (طبقات الشافعية، ورقة ٢١ ـ ٢٢).

گۆڕستانی بنەماڵەکەی خۆیدا، لای گۆڕی (غسان) لە دەرەوەی (دەروازەی عیراق) نێژراوە[1]. لە بارەی پێگە و جێگەی ئەم زانایەوە، ئەوەندەی بەسە کە (ابن أبي أصيبعة) دەڵێت: (کەڵە زانای زەمانی خۆی و سەردەستەی هەڵکەوتوانی هاوتەمەنانی خۆی بووە)[2]. ئەو زانستەی ئەم کۆی کردووەتەوە، کەس کۆی نەکردووەتەوە. دەشڵێن بیست و چوار زانست و هونەری بە باشی زانیوە و، (ابن خلکان) هەمووی، یەکەیەکە ژماردووە[3]. دیاریشە باوکی (ابن خلکان) لەگەڵ (کمال الدين موسى)دا دۆستایەتییەکی پتەویان لە نێواندا هەبووە[4]. ئەم مێژوونووسە زۆر جاران لە هەولێرەوە هاتووەتە لای بۆ موسڵ. (ابن خلکان) لە رەمەزانی ساڵی (٦٢٦ك/١٢٢٩ز)دا کە بە رێوە بوو بچێت بۆ حەڵەب دیسان لەگەڵیدا یەکیان گرتەوە، بەڵام دەرفەتی ئەوەی بۆ نەڕەخسا، شتێك لە زانستەکەی وەربگرێت[5] لەگەڵ ئەوەشدا، هەر بە پێشەنگی زانستی دەزانی و هەر خۆشی دەویست و رێزی لێ دەگرت، هەندەی بە دڵدا چووبوو، کە لە ساڵی (٦٥١ك/١٢٥٣ز)دا نۆبەرەیەکیان (البكر) بوو، بەناوی ئەوەوە ناوی نا[6] (کمال الدين موسى). پێدەچێ (أبو الفضل شرف الدين موسى احمد)ی

---

[1] ابن خلکان ٤/٤٠١.

[2] أبن ابي اصيبعة، عيون الانباء في طبقات الاطباء جـ ٦، ف ٢ ص ٣٣٧. (القزويني)یش لە (آثار البلاد)ەکەیدا، هەر وەها دەڵێت: ص ٤٦٣.

[3] إبن خلکان ٤/٣٩٧.

[4] م. ن. ص، ٣٩٦.

[5] م. ن. ص.

[6] وەك (ابن خلکان) ئەوەی لە کتێبەکەی خۆیدا، باس کردووە. بنۆڕە: (وفيات الأعيان) ط/بيروت ١٩٧٠ جـ ٥ ص ٣١٧. دەڵێن ئەم کوڕە: (کمال الدين موسى ابن خلکان) کە گەورە بوو، کتێبەکەی باوکی کورت کردەوە و ناوی نا (المختار من وفيات الاعيان) و لە ساڵی ٧١٧ك/١٣١٧ز)دا ئەویش ـ وەك (العسقلاني) لە کتێبی (الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة) ١٤٣/٥ ئاماژەی پێدەدا ـ کۆچی دوایی کردووە.

باسی کورتەی ژیانی شێخ (کمال الدين موسى ابن منعة) لەم سەرچاوانەدا ئاماژەی پێدراوە: (المنذري، التكملة ١٦٩٣/٨. الحوادث الجامعة ١٤٩. الذهبي، العبر، ١٦٣/٥. السبكي، طبقات الشافعية ١٥٨/٥

کوڕی (الشیخ کمال الدین موسی) لەڕووی مێژووی کلتوور و ڕۆشنبیریی هەولێرەوە، بەناوبانگترینی زانایانیماڵباتی (إبن منعة)ی هەولێری بووبێت. ئەم لە هەولێر، لە قوتابخانەی (المظفریة)دا، بۆ گوتنەوەی وانەکان، جێگای شەرعزان (بهاءالدین محمد بن إبراهیم)ی باوکی (إبن خلکان)ی مێژوونووسی گرتەوە کە لە ساڵی (٦١٠ك/١٢١٣ز)دا مرد. (إبن خلکان)ی مێژوونووس کە هێشتا منداڵ بوو، لە وانەکانی مەلا (شرف الدین احمد)دا، ئامادە دەبوو، دەڵێت: کە، نەیبیستووە هیچ کەسێك وەکو ئەو مەلایە دەرس بڵێتەوە[1]. تا ساڵی (٦١٦ك/١٢٢٠ز)یش، لە هەولێردا، هەر دەرسی دەگوتەوە، ئنجا چوو بۆ موسڵ، لەوێ ئەرکی وانە و دەرسیان، لە قوتابخانەی (القاهریة)دا پێ سپارد، تا لە ساڵی (٦٢٢ك/١٢٢٥ز)دا کۆچی دوایی کرد.

(شرف الدین احمد) ئیمامێکی گەورە بوو، کتێبی (التنبیه في فروع الشافعیة)ی شێخ (أبو اسحاق ابراهیم ابن علي الشیرازی) (ت ٤٧٦ك/١٠٨٣ز)ی شەرح کردووە. ئەم کتێبە گرنگترین کتێب بووە، تا ئەو کاتە، لە زانستی شەرعی شافعیدا نووسرابوو، کتێبێك بوو، زۆر بە برەو، هەمیشە لەناو زانایاندا دەساودەس دەکراو بەرنەدەکەوت[2]. (شرف الدین أحمد) لە ماوەی ئەو حەوت ساڵەدا کە لە هەولێر مایەوە، دەستی کرد بە نووسینەوەی شرۆڤەی ئەم کتێبە. کتێبەکەی ئیمام (أبي حامد الغزالی)یشی، واتا کتێبی (إحیاء علوم الدین)یشی لە دوو کورتکراوەی قەبارە جیاوازدا کورت کردەوە. (ابن خلکان) ئەم شەرعزانە بە (پیاو چاکی جیهان)[3] وەسف دەکات. وا دیارە سوودی کلتووریی زۆر بە خەڵکی هەولێر بەخشیوە.

_ ١٦٢. الیافعي، مرآة الجنان، ١٠١/٤ _ ١٠٣. سەیری ئەو ژیاننامە دوور و درێژەشی بکە کە (قدری طوقان) لە (تراث العرب العلمي في الریاضیات والفلك)دا، ٣٤٤ _ ٣٤٨، نووسیویەتی.

[1] إبن خلکان ٩٠/١.

[2] حاجی خەلیفە، کشف الظنون ٤٨٩/١.

[3] ابن خلکان ٩١/١. ئەم زاتانەش لە کتێبەکانی خۆیاندا ئاماژەیان بە (شرف الدین) داوە: المنذري، التکملة ١٢٢٦/٦. الذهبي، العبر، ٨٨/٥. الصفدي، الوافي ٢٠٢/٨. الیافعي، مرآة الجنان ٥٠/٤ _ ٥٢. السبکي،

زانایەکی دی کە جێگەی بەرچاوی لە مێژووی کلتووری هەولێردا هەبووبێت، (أبو العباس الخضر بن نصر بن عقيل بن نصر الأربيلى الفقيه الشافعى) بووە، لە ساڵی (٤٧٨ك/١٠٨٥ز)دا لە هەولێر لەدایك بووە[1]. گەورە بوو، هەولێری بەجێ هێشت و رووی لە بەغدا کرد، لەوێ لەلای (الكيا الهراسي) (ت ٥٠٤ك/١١١٠ز)[2] کەوتە دەرسخوێندن و، هەروەهاش لە لای (ابن الشاشي ت ٥٠٧ك/١١١٣ز)[3]. پاشان گەڕایەوە بۆ نیشتمانی خۆی و، خووی دایە وانە گوتنەوە. ئەوەبوو، (أبو منصور سرفتگين الزيني)ی بریکاری (زين الدين علي كچك) فوتابخانەکەی قەڵای لە ساڵی (٥٣٣ك/١١٣٨ز)دا بۆ بنیاد نا و، (أبو العباس الخضر) یەکەم کەس بوو کە دەرسی تێدا گوتەوە، (دەرسی مەزەب و فەرزەکان و الخلاف)ی[4] دادەدا. لەبەر ئەوە پلەی لە ئەمارەتەکەدا دای لە بەرزی و، خەڵکێکی زۆری هەولێر و جێگایانی دیکەش سوودیان لێی بینی.

(أبو العباس الخضر) گەڵێ کتێبی لەسەر تەفسیر و زانستی شەرع و بابەتی تر دانا، کتێبێکیشی هەبوو، بیست و شەش وتاری (خوتبەی) پێغەمبەری (د.خ) تێدا نووسیبوو کە لە سەرچاوە بەرز و راستەقینەکانەوە وەرگیرابوون. تا ماوەیەك هەولێری بەجێ هێشت و، لە دەرەوەی شاری دیمەشق، لە ئەشکەوتێکی چیای (الربوة)دا[5] خەڵوەی گرت و دابڕا، پاشان گەڕایەوە بۆ شارەکەی خۆی و لە ساڵی

طبقات الشافعية الكبرى ١٧/٥. الأسنوى، طبقات الشافعية، ٥٧٢/٢ _ ٥٧٣. ابن كثير، البداية والنهاية ١١١/١٣ _ ١١٢.

[1] إبن عساكر، التأريخ الكبير (تهذيب ابن عساكر) ١٦٦/٥.

إبن خلكان ١١/٢، ط ١٩٤٨.

[2] إبن خلكان ٤٤٨/٢، ط ١٩٤٨.

[3] ن. م. ٣٥٦/٣.

[4] ابن عساكر، م. ن. ص.

[5] ابن خلكان ص. ن.

[6] إبن عساكر، ص. ن.

(٥٦٧ك/١١٧١ز)دا كۆچی دوایی كرد و، له مەدرەسە كۆنەكەی خۆیدا، كە هەر بەناوی خۆیەوە ناونرابوو (مدرسة العقيلية). لە ژێر گومەزێكی بچووكدا، لە گۆڕەپانەكەی هەولێر بە خاكیان سپارد[١].

بە مردنی (أبو العباس الخضر)، (أبو القاسم عزالدين نصر ابن عقيل بن نصر)ی برازای لە گوتنەوەی وانەكاندا، جێگای گرتەوە، كە لە ژێر دەستی مامیدا دەرسی خوێندبوو. ئەم (عزالدين نصر)ە، چوو بۆ بەغدا و، لەوێ لە قوتابخانەی (النظامية)دا خوێندی، پاشان گەڕایەوە بۆ هەولێر و، دەستی كردەوە بە وانە گوتنەوە و، مایەوە تا دەوروبەری ساڵی (٦٠٢ك/١٢٠٥ز)[٢]، ئیدی لەو ماوەیەدا موزەففەرەددین گۆگبوری، لێی نیگەران بوو، لە هەولێر دەری كرد و، ناچار چوو بۆ موسڵ، برادەرێكی شاعیری هەبوو بە ناوی (أبو الدر ياقوت الرومي - ت ٦٢٢ك/١٢٢٥ز)[٣] لە بەغداوە ئەم شیعرەی نووسی و بۆی نارد:

ايا ابن عقيل لا تخف سطوة العدا	وإن ظهرت ما أضمرت من عنادها
وأقصتكَ يوما عــن بلادك فتية	رأت فيك فضلاً لم يكن في بلادها
كذا عـادة الغربان تكره أن تـرى	بياض البزاة الشهب دون سوادها

واتا:

دوژمن باكینــەی لە دڵ دەربێنێ	مەترسە هەر خۆی شكست ئەهێنێ
ئەمڕۆ كە تۆیان لە وڵات دەركرد	شەرەف هی تۆیە، نامەردییان كرد
قەلە ڕەش رقی لە سپی و گەشە	رقی لە پیاوی وەك تۆ سەركەشە

---

[١] إبن خلكان ١١/٢. ئەم شەرعزانە، باسی كورتەی ژیانی، لەم سەرچاوانەدا هەیە: السبكي، طبقات الشافعية ٢١٨/٤. الأسنوي، طبقات الشافعية ١١٨/١. الصفدي، مخطوط الوافي بالوفيات ١٨/٨. ابن كثير، البداية والنهاية ٢٨٧/١٢.

[٢] ابن خلكان، وەها دەڵێت: بنۆڕە (وفيات الاعيان) ١١/٢، ط ١٩٤٨. بەڵام (الاسنوي) دەڵێت: تا دوای ساڵی (٦٠٠ك/١٢٠٣ز)یش، لە هەولێر، هەر بە فەتواو دەرسەوە خەریك بووە: بنۆڕە (طبقات الشافعية) ١٢١/١.

[٣] لە (وفيات الاعيان)یشدا، ژیاننامەی هەیە، ١٧٣/٥ _ ١٧٧، ط ١٩٤٨.

مەبەستی لەوانەیە کە لە لای سەرداری هەولێر بۆیان تێچاندووە و، دڵیان لێی ڕەش کردووە[١].

کاتێکیش (أبو القاسم) گەیشتە موسڵ، (نورالدین أرسلان شاە)ی ئەتا بەگی موسڵ بەخێرهاتنی کرد و، ئەوەی باش بێت بۆی کرد و پێداویستی بۆ فەراهەم کرد[٢]. ئنجا لە هەوارگەی (ابن الشهرزوري) لە دەرەوەی شار دانیشت و لەوێ مایەوە، تا لە ساڵی (٦١٩ك/١٢٢٢ز)دا گیانی سپارد[٣].

(ابو القاسم عزالدین نصر) کوڕێکی هەبوو بە ناوی (شرف الدین محمد) لە ژێر دەستی خۆیدا دەیخوێند و، هەر لەخۆی دەرسی ئوسوڵ و خلاف و زانستی شەرعی وەرگرت و، لە لای مەلا (عمادالدین بن یونس بن منعة)ی ناوبراویش ـ کە ئەکا، خاڵۆزای ـ دەیخوێند، هەروەها، لە لای (أبو الحرم مكي ابن ريان الماكسيني)یش[٤] (ت ٦٠٣ك/١٢٠٦ز) دەرسی خوێندووە و، لە هۆنینەوەی شیعریشدا، نەخوازەڵا لە شیعری (الدوبيت)[٥] (واتا لە چوارخشتەکیدا) دەستی باڵای هەبووە. لە جیاتی باوکیشی، کردیان بە مەلای (مدرسة العقيلية). پاشان، لە هەولێر باری کرد و، لە ئامەد گیرسایەوە و، پاش ماوەیەکیش چوو بۆ وڵاتی شام و، لەوێشەوە بۆ میسر. ئنجا گەڕایەوە بۆ هەولێر و، لەنێوان هەولێر و موسڵدا دەهات و دەچوو. وادیارە ئەم جۆرە ژیانەشی بەدڵ نەبووە، لەبەر ئەوە، هەستا، ڕووی لە دیمەشق کرد و، لەوێ لە لای سەرداری دیمەشق (الملك الأشرف الأيوبي موسى ابن الملك العادل) گیرسایەوە و،

---

[١] إبن خلكان ١١/٢.

[٢] ن. م. ص: ١٢. الأسنوي ١٣١/١.

[٣] نفس المصدرين. لەم سەرچاوانەشدا، باسی هاتووە: السبكي، طبقات الشافعية الكبرى، ١٦٣/٥. ابن العماد، شذرات الذهب ٨٦/٥.

[٤] إبن خلكان، ص. ن.

[٥] (الدوبيت) = دوو بەیتی ـ بە کوردیی خۆمان پێی دەڵێین (شیعری چوارینە - چوارخشتەکی).

خووی دایە ژیانی سەربازی و، بەرگی سەربازیی پۆشی[١]. لە ساڵی (٦٣٣ك/١٢٣٥ز)دا کۆچی دوایی کرد و، لە گۆڕستانی سۆفییاندا بەخاکیان سپارد[٢].

شێخ (أبو العباس احمد بن عثمان بن أبي علي بن مهدی الكوردی الزرزاری)یش یەکێك بوو لەو حەدیسخوانانەی لە هەولێردا کەوتنە بەرچاو. ئەم شێخە بە هەموو شارەکانی ئیسلامدا دەگەڕاو بە دووی حەدیسدا وێڵ بوو. چوو بۆ بەغدا، لەوێ، لە لای (أبو الفضل احمد بن طاهر الميهني) و، (أبی الكرم المبارك بن الحسن الشهرزوري) و ماموستایانی دیکەدا، گوێی لە حەدیس را دەگرت. ئنجا، چوو بۆ (أصفهان) گوێی لە (أبو القسم هبة الله بن محمد بن حنة العدل) را دەگرت. لەوێشەوە، چوو بۆ شاری هەرات و، گوێی بۆ، حەدیسخوان (أبو الوقت عبدالاول بن عيسى بن شعيب الصوفي) شل دەکرد[٣]. هەروەهاش، سەری لە خۆراسان و لە کرمانیش داوە[٤]. ئنجا گەڕایەوە بۆ هەولێر و، دەستی کرد بە وتنەوەی حەدیس و، چەند جارانیش هاتوچۆی موسڵی دەکرد. سەرەنجام لە هەولێر بە تەواوەتی گیرسایەوە و، لە ساڵی (٥٩١ك/١١٩٥ز)دا[٥]، هەر لەم شارە، سەری نایەوە و، لە دەرەوەی شار، بەلای ڕۆژهەڵاتی شاردا بە خاك سپێردرا و، پاشان گەلێ مردووی دیکەش لە دەوروبەری گۆڕەکەی نێژران و، بوو بە گۆڕستانێکی گەورە و، بە ناوی ئەم حەدیسخوانەوە ناونرا گۆڕستانی (الزاهد احمد الزرزاري). کاتێکیش، (أبن الدبيثي) سەری لە هەولێر دابوو، گوتی: (گوێم لێ بوو کۆمەڵێ لە خەڵکی هەولێر و موسڵ ستایش و باسی پیاوچاکییان دەکرد)[٦].

---

[١] ابن الشعار، عقود الجمان ١٤٣/٦.

[٢] ابن خلكان ١٢/٢.

[٣] ابن الدبيثي الواسطي (ت ٦٣٧ هـ/١٢٣٩ز) مخطوط «التأريخ المذيل به على تأريخ بغداد، لابي سعد السمعاني، نسخة مصورة بالفوتستات، مجلد ٢، ورقة (٦٠). المنذرى، التكملة ٤٢٦/١.

[٤] ابن الدبيثي، م. ن. و.

[٥] هەمان دوو سەرچاوە و، دوو لاپەڕەکە.

[٦] ابن الدبيثي، ن. و.

حەدیسخوانێکی تر بە ناوی (أبو الفضل ألیاس بن جامع بن علي الأربيلي) کە لە ساڵی (٥٥١ك/١١٥٦ز)دا لەدایك بووە، ئەویش حەدیسخوانێکی دیار و ناسراو بووە. کە تەمەنی لە بیست و یەك ساڵ ترازا، بۆ زیاتر فێربوونی حەدیس، هەولێری بەجێ هێشت و، رووی لە بەغدا کرد، لەوێ، لە (المدرسة النظامية) خۆی بۆ خوێندنی حەدیس و زانستی شەرع تەرخان کرد و[1]، گوێی لە حەدیسی زۆر دەگرت و، سوودی لەم زاتانە بینی: (فخر النساء شهدة بنت أحمد الأبرى (ت ٥٧٤ك/١١٧٨ز)و، (الأسعد بن يلدرك الجبريلى (ت ٥٧٤ك/١١٧٨ز)[2] و، (شافع بن صالح بن شافع بن حاتم الجبلي البغدادي) (ت ٥٧٥ك/١١٧٩ز)و[3]، (عبدالله بن محمد بن جرير بن أبي الحسن القريشي) (ت ٥٨٢ك/١١٨٦ز)و[4]، مامۆستایانی زۆری دیکەش[5]. تا بووە شەرعزانێکی حەدیسخوانی پڕ هیممەت و فرە نووس (كثير الكتابة) و فرەزان[6]. پاشان گەڕایەوە بۆ هەولێر و دەستی کرد بە وانە گوتنەوە و گێڕانەوەی حەدیس و دۆزینەوەی مەتەڵ و دانانی قسەی نەستەف (يخرج التخاريج) و، حەدیسێکی زۆری کۆکردەوە و، تەنیا هەر ئەویش بوو کە شەرتوشرووتی زۆری لەسەر دادەنا «واتا بەند و بەستی زۆری (ضوابط) بۆ دڵنیایی، لەسەر حەدیسەکان دادەنا» و، خەڵکێکی زۆری شارەکە و میوانانیش گوێیان لێی ڕادەگرت[7].

---

[1] ن. م ٢، ورقة (١٢٧). ابن الشعار، عقود الجمان، ترجمة ألياس بن جامع، جـ (١)، لە (ابن المستوفي)یەوە، وەرگیراوە.

المختصر المحتاج ٢٥١/١.

[2] ابن الدبيثي، م. ن. و. المنذري، التكملة ٩٤/٣.

[3] الذهبي، المختصر المحتاج ١٠٢/٢.

[4] ن. م، ١٥٧/٢.

[5] المنذري، التكملة ٩٥/٣.

[6] إبن الدبيثى، التأريخ المذيل: و. ن.

[7] ن. م. و، ابن الساعي، الجامع المختصر ١٦٥/٩. ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ١ ترجمة الياس بن جامع المنذري، التكملة ٩٥/٣. الذهبي، المختصر المحتاج ٢٦٠/١. الاسنوي، طبقات الشافعية ١٢٦/١.

وادیاره ئەم شەرعزانە (مەلایە) هەوای زانینی مێژوویشی کەوتبووە سەر و، کتێبی لەسەر مێژوویش دادەنا و[1]، دەستی شیعریشی هەبوو، ئەوەتا، لە شیعرێکیدا دەڵێت:

ومستعذبُ التعذيبَ جوراً بصدّه | أمالك في شـــــرع المحبّة زاجرُ
هنيئاً لك القلب الذي قد وقفته | على ذكر ايامى وأنت مســـــافرُ
فلا فارق الحـزنُ المبرحُ خاطري | لبُعدك حتى يجمع الشملَ قادرُ
فـــان متّ فالتسليمُ مني عليكم | يعاودكـم ما كبّر الله ذاكـــرُ[2]

واتا:

بۆچی پێتخۆشە دەردی کاری کەی | شــــــەرعی دڵداری، نادیاری کـــــەی
دڵەی کۆڵەوار، تـــۆ گیرۆدەت کرد | پڕ کەدەرت کرد، خۆت سەفەرت کرد
خــــەم و خەیاڵی رێگاکەی دووری | کوانێ دەلیلێ، بێنێ ســــەبــــووری؟
کە مردم، ســــلاو لە هەموو یاران | هەتا بانگی هەق مابێ وەك جـــــاران

(ابـو الفـضل أليـاس) لـە سـاڵی (٦٠١ك/١٢٠٤ز)دا کۆچـی دوایـی کـرد و، لـە بەشـی رۆژهەلاتی دەرەوەی[3] شار، لە نزیـك گۆڕسـتانی (الزاهـد احمـد الـزرزاری) بـە خاکیـان سپارد.

لە بواری شەرعزانی و رێزمانیشدا، باسی (أبو سعيد محمد بن علي بـن عبـدالله بـن احمد بن جابر الجاوانی[4] الأربلي الحلي) دەکەین:

(السيوطي) لە کتێبی (تأريخ أربل)ەکەی (إبن المستوفي)یـەوە، وەردەگرێـت و دەڵێـت: (أبـو سـعيد) ئیمـامێکی زانـا بـوو لـە رێزمـان و شەرعیـشدا، کتێبـی زۆریـشی

---

[1] إبن كثير، م. ن. ص.

[2] إبن الساعي، الجامع المختصر ١٦٥/٩. إبن كثير، م. ن. ص.

[3] إبن الدبيثي، التأريخ المذيل، و. ن. ابن الشعار، عقود الجمان، و. ن.

[4] سـەر بـە ئێڵی کوردی جاوانییانـە، کـە شـاری (حلـة)یـان کـردووە بـە نـشینەی خۆیـان. سـەیری وتارەکەی دکتۆر (مـصطفى جـواد) بکـە، کـە لـە گۆڤـاری (المجمـع العلمـي العراقـي)دا بـە ناونیـشانی (جاوان القبيلة الكوردية المنسية) نووسیویەتی: مجلد ٤ جـ ١ ساڵی ١٩٥٦، ص ٨٤ ـ ١٢١.

داناوه[1]. دوای ئەوەی لە ژێر دەستی (علي الحريرى)دا[2] (مقامات)ی خوێند، هەستا کتێبێکی بەناوی (شرح المقامات)، دانا. کتێبی (الذخيرة لأهل البصيرة) و، (البيان لشرح الكلمات) و، (المنتظم في سلوك الأدوات)یشی دانا. لەم کتێبەی دواییناندا، ئەوەی لە ڕێزماندا، زەحمەت و کێشەی مانای تێدا بێت، هەمووی باس کردووە. کتێبی (عيون الشعر) و (الفرق بين الراء والغين)یشی داناوه[3].

(أبو سعيد) ماوەیەکی زۆر لە هەولێر دادەنیشت، پاشان ڕووی کردە وڵاتی فارس، دیسان دوای ماوەیەك گەڕایەوە بۆ هەولێر و، لە ساڵی (٥٦١ك/١١٦٥ز)دا، واتا لە سەردەمی حوکمی (مجاهدالدين قايماز) لە (خفتيان) مرد و، تەرمەکەیان برد بۆ (البوازيج) و[4]، لەوێ ناشتیان. ئەم دوو بەیتەش، نموونەیەکە لە شیعرەکانی:

دعاني من ملامكما دعاني
فداعي الحب للبلوى دعاني
أجاب له الفؤاد ونوم عيني
وسارا في الرفاق وودّعانى[5]

واتا:

گلەو، داوایی و، بەڵاو، بەدسازی
جەم بوون بە بۆنەی دڵ و دڵخوازی
سۆمای چاو و، دڵ، بەبێ جیاوازی
دووی یاران کەوتن دوای دۆعاخوازی

---

[1] السيوطي، بغية الوعاة ١٨٢/١.

[2] (القاسم بن علي بن محمد بن عثمان الحريري البصرى)یە، خاوەنی ئەو مەقامانەیە کە بە ناوی خۆیەوە بەناوبانگە (ت ٥١٦ك/١١٢٢ز). ابن خلكان ٢٢٧/٣ ـ ٢٣١.

[3] الصفدي، الوافي ١٥٥/٤. الأسنوي، طبقات الشافعية ٣٦٧/١. الخوانساري، روضات الجنات ٥٠٤.

[4] السيوطي، ص. ن.

البوازيج: شارۆچکەیەکی نزیك بە تکریتە، دەکەوێتە سەر ڕێژگەی زابی خواروو، لەوێ دەڕژێتە دیجلەوە، سەر بە موسڵە: (ياقوت الحموي) معجم البلدان ٥٠٣/١.

[5] الصفدي، ص. ن.

لەو سەردەمەدا، ئەدیبگەلێکی زۆر هاتنە کایەوە. هەندێکیان گەیشتنە پلەیەکی بەرز، بە تایبەتیش لە هۆنینەوەی شیعردا، بگرە، زۆریش لەوانەی لە بواری دیکەدا کاریان دەکرد، شیعریشیان دادەنا، کە ئەوەبوو باسی هەندێکیانمان کرد. لێرەشدا، باسی سەردەفتەرەکانی ئەو شاعیرانە دەکەین کە لە هەولێردا هەڵکەوتوون:

(أبو يحيى حسام الدين عيسى بن سنجر بن بهرام بن خمارتگين ابن طاشتكين الحاجري الأربلي) ئەگەر سەردەفتەری هەموو شاعیرەکانی هەولێر نەبووبێت، یەکێك بووە لە شاعیرە گەورەکان، بە تایبەتیش لە شیعری دڵداریدا، بەوە ناسرابوو کە شیعر و مەقامی مەووال و چوار خشتەکیی دەنووسی[1]. ئەم سێ جۆرە شیعرەش لە دیوانەکەیدا هەیە[2]. (إبن خلكان) دەڵێت: (الحاجري) هەموو ئەم شێوە شیعرانەی وەها بە چاکیی زانیوە، وێنەی نەبووە. جگە لەوە، بە ئاهەنگی (کان وکان)ەیش واتا

---

[1] الدوبيت: چوارینە (چوارخشتەکی): خۆی، دوو بەیتە، لەبەر ئەوە، فارسەکان (دوو بەیت)ی پێدەڵێن، بەڵام هەندێ کەس بە چوار (شطر) واتا بە چوار (نیوە بەیت)ی دەزانن. لەبەر ئەوە بە (چوارینە)یان ناو ناوە. بنۆڕە: براون (تأريخ الادب في ايران من الفردوسي الى الشيرازي) ص ٤٨. سەیری (نظرية الفن المتجدد)ەکەی (عزالدين الامين)یش، لاپەڕەی ١١ بکە.

[2] (إبن خلكان) کە باسی ئەم دیوانە دەکات، دەڵێت: دیوانێکی بە ناوبانگی شیعرە و، بە دەست خەڵکەوە، زۆر بەرچاو دەکەوێت: (وفيات الاعيان) ١٧٠/٣. بنۆڕە (النجوم الزاهرة) ٢٩٠/٦. لە کتێبخانەکەی مۆزەخانەی عیراق لە بەغدا، دانەیەك دیوانی بچووك هەیە، دیوانی ئەم شاعیرەیە، بەڵام بەرواری چاپکردنی لەسەر نەنووسراوە و، هەموو شیعرەکانیشی تێدا نییە و، کراوە بە حەوت دەروازە، (عمر بن محمد بن عمر الحسيني الدمشقي) شیعرەکانی کۆکردووەتەوە و لە چاپی داوە. (جرجي زێدان)یش دەڵێت: دیوانی (الحاجري) ساڵی (١٣٠٥ك/١٨٨٧ز) لە میسر لە چاپ دراوە، بنۆڕە: (تأريخ آداب اللغة العربية) ٢٥/٣. القس سليمان الصائغ، تأريخ الموصل ١٠٧/٢. (اسماعيل البغدادي)یش ئەم دیوانەی ناو ناوە «بلبل الغرام الكاشف عن لثام الانسجام». بنۆڕە: هدية العارفين ٨٠٩/١.

(هـەبوو، نـەبوو)[1] شـيعرى گوتـووە. (إبـن تغـري بـردي)يـش دەڵێـت (الحـاجري) ئـەديبێكى قـسە خـۆش و رەوانبێـژ بـووە و، شيعرەكانيـشى ناسـك و هاوئاهـەنگ بوونە[2]. بەڵام (كمال الدين ابن الـشعار)ى هاوچاخى، دەڵێت: (الحاجري) شـاعيرێكى رەسەن بـووە و، شـيعرەكانى تـام و كـامێكى خۆشـى هەيـە[3]. دوو ديـوانى ديكـەى بـە ناوى (مسارح الغزلان الحاجرية)[4] و (نزهة الناظر وشرح الخاطر)يشى[5] هەيـە. (إبـن خلكـان) كـە لـە هـەولێر بـوو، بـەر لـەوەى هـەولێر لـە سـاڵى (٦٢٦ك/١٢٢٩ز)دا بـەجىٚ بهێڵـىٚ، دۆسـتايەتييەكى گـەرمى لەگـەڵ (الحـاجري)دا هـەبووە، دەڵێـت: (هـەڤاڵ و برادەرم بوو)[6]. بە بىٚ (هەڤاڵ و برادەريش) ناوى نابات و لە هـەر جێگايەكـدا نـاوى هێنابێـت، گوتوويـەتى: (الحـسام عيـسى... الحـاجريى بـرادەرم)[7]. گەلێكيـشى لـە شيعرەكانى باس كردووە، بە نموونە، ئەم بەيتانەى لەسەر دووريى يار داناوە:

ولما التقينا ومرَ الزمـان	رأى دمعَ عيني دماً في المآقي
فقـال: وعهدي به لؤلؤاً	يجري عقيقاً وهـذا التلاقي

---

[1] (كان وكان) وەك (هەبوو، نەبوو)ى كوردى، ديارە جۆرە شـيعرێكى ميللى بـووە، لـە سـەرەتادا لـە چـيرۆك و خـەياڵكردى پـڕو پوچـدا هـاتووە و، نـاونراوە: (كـان وكـان) بنـۆڕە: د. احـسان عبـاس في (وفيات الاعيان) ط بيروت، جـ ٣، ص ٥٠١/الهامش.

[2] النجوم الزاهرة ٢٩٠/٦.

[3] مخطوط (عقود الجمان) ٢٤٠/٥.

[4] وەك (جرجـي زيـدان) لـە (تـأريخ آداب اللغـة العربيـة) ٢٥/٣ گوتوويـەتى. هـەروەها دەڵێت: ئـەم ديوانە، دەسنووسە و، ئێستا لە (المكتب الهندي)يە لە لەندەن. القس سليمان الـصائغ، تـأريخ الموصـل ١٠٧/٢. خيرالدين الزركلي، الاعلام (قاموس تراجم) ط ٢، جـ ٥، ص ٢٨٧.

[5] وەك (الزركلـي) لـە (الأعـلام)دا، ن. ص، گوتوويـەتى (دەسنووسـە). (أحمـد بـن محمـد ابـن علـي الأنـصاري الـيمني) لـە كتێبـى (حديقـة الافـراح)دا، هەنـدىٚ شـيعرى ديكـەى بـاس كـردووە، ئـەو سەرچاوانە باسيان نەكردووە. بنۆڕە: ص ١٥٠ — ١٥٢.

[6] إبن خلكان ١٦٩/٣.

[7] م. ن. ٥٠/٦.

فقلتُ: حبيبي لا تعجبن   جعلت قدى لك ميتاً وباقي
فتلك اوائل دمـع الوداع   وهذا أواخـر دمـع الفراق[1]

واتا:

فرمێسکی یەکەم وەك تـەرزە پـڕ بـوو
بۆ، بـوو بـە یـاقوت، تـەرزە بـزر بـوو؟
وتـی: سەرسـامم، ئـەوجا بـۆ وابـوو
کـە دیتـی چـاوم، خـوێنی تێزابـوو
وتم: گیانەکـــەم، دۆش دامەمێنـــە
زیندوو، یـان مـردوو، روحـم بـستێنە.
یەکـــەم، بـــەرایی ماڵاوایيـــە
دووەم، پاشمـــاوەی ماڵجودایيـــە.

(الحاجري) لە وەسفی (خاڵ)یشدا شیعری زۆرە، بە نموونە:

یا برق هـــل ربَة الخالين ذاكرة   بعـد البعـاد لنـــا عهداً وميثـاقـا
وا وحشـــتـاً لديار دون كاظمة   كـل الفضـاء لعين بعدهـم ضـاقـا
قالت: فتنتَ بنا وجداً. فقلت لها   كم قد فتنت _ رعاك الله _ عشاقا[2]؟

واتا:

هەوری بانی سـەر، دوو خاڵی گۆنای   بڵێی، پــەیمـانی لا بـووبێ بــەخـــەو
چەند چۆڵە دنیا، بێ هەوارگەی ئەو   رۆژی روونـاکـم لێ بـووە بــە شــــەو
وتی: دووریی تـۆ، خوێنی منی رشت   وتم، خۆت خۆش بی، چەند عاشقت کوشت؟

---

[1] إبن خلكان، ٦/٥٠.

[2] دیوان الحاجري، ص ٢٢. ئەو بەیتانەش لە وەسفی (خاڵ) لە کتێبی (بهاءالدین علي ابو الحسن الاربلی) بە ناونیشانی (رسالة الطيف)دا بینیت. ل: ٦٦.

موزەففەرەددین گۆگبوری ئەم شاعیرەی گرت و لەزیندانی هاویشت، نازانین بۆچی، پێدەچێ لەبەر ئەوە بووبێ کە هەندێ شیعری لە بارەی نێربازییەوە نووسیبوو، دیارە ئەو شاعیرە، بەوەش ناسراوبوو[1]. ئەو رەفتارەش بە شیعرە قافییەکەیدا، دیارە، کە شەوێکیان لە مەنزڵگەکەی (إبن المستوفي)دا هەروا، لەبەر گوتبووی[2]. نەخاسمە موزەففەرەددینیش. هەند خۆشیی بە شاعیران نە دەهات[3]. دوای گرتنیشی، لە قەڵا سەختەکەی (خفتیان)ی هاویشت. کابرا، لە زیندانیشدا کۆمەڵێ شیعری نووسی، زەهراوی سکاڵاو ئەشکەنجەی لێ دەچۆڕا، لە شیعرێکیش لەو شیعرانەی، ئەم بەیتانە، بە نموونە، دەنووسین:

قيدٌ أكابدهُ وسجن ضيّق
يارّبَ شاب من الهموم المفرقُ
يا برقُ إن جئتَ الديار بأربل
وعلا عليك من التدانى رونقُ
بلّغ تحيّة نازح حسراته
أبداً بأذيال الصبا تتعلّقُ[4]

واتا:

مەچەك لە دارم، زیندانم تەنگە
لا جانگ سپی بوو لەم شەوەزەنگە
هەورەکەی هەولێر، هەوری بانی سەر
هەوری بلووری و سپیی بێ کەدەر
بیبە سڵاو و، حەسرەتی دووری
بڵێ، نەیماوە شەرم و حوزووری

---

[1] جرجي زيدان، تأريخ آداب اللغة العربية ٢٥/٣.

[2] اليونيني، ذيل مرآة الزمان ١١٣/١. ئەوەبوو، باسی ئەم بەیتانەمان کرد.

[3] ابن خلكان ٢٧٦/٣.

[4] ديوان الحاجري، ص ٧١. شذرات الذهب ١٥٧/٥.

جگە لەوانە، شیعری زۆری دیکەشی هەیە.

کابرا، ماوەیەك لەو بەندیخانەیە مایەوە. پاشان، موزەففەرەددین گۆگبۆری گواستییەوە بۆ بەندیخانەی قەلای هەولێر، دوای ماوەیەکی کەم ئازادی کرد و، بەرە بەرە لەخۆی نزیك کردەوە، مەلای شاعیریش، وەك نە بای دیبێ و نە باران، بەرگی دەروێشیی پۆشی و[1]، ریشی لێ بەردایەوە، گوایا، رووی کردووەتە خواو، بەتەمایە، سەرداری هەولێر، لێی رازی بێت. چونکە موزەففەرەددین هەوای سۆفیایەتی لە کەللەی گەرم بوو[2]. پێدەچێ گۆڕینی جلوبەرگ لەو سەردەمەدا، بگرە تا ئەمڕۆش، کەم و زۆر بۆ خۆڵ لەچاو کردن و، گوزەرانی باشتر بووبێت. بەهەر حاڵ، بەم بەرگە نوێیەوە، سەر و سەختی دۆستانەی لەگەڵ تەلار و قەڵەمڕەوی سەرداری هەولێردا پتەو کرد و، هەند هۆگری بوو، کە ئیدی دوای مردنی موزەففەرەددین گۆگبۆری نەیتوانی لە شارەکەدا بمێنێتەوە، ناچار، هەولێری بەجێ هێشت، بەلام هەندەی نەبرد، هەولێر کەوتە ژێر حوکمی خەلیفەی بەغدا و، (الأمیر شمس الدین أبو الفضائل باتگین)، بە بریکاری خەلیفە، لەسەر هەولێر دانراو، مەلای شاعیریش گەڕایەوە بۆ هەولێر!![3].

وەلێ (الحاجري) زۆر نەژیا، کابرایەکی نادیار، شەوێك لە شەوان، هەڵمەتی بۆ برد و، وەبەر چەقۆی دا، بەلام بەر لەوەی بمرێ، کە هێشتا لە سەرەمەرگدا بوو، دوا شیعری نووسی و ناردی بۆ (الأمیر باتگین) و، ئەمەش چەند بەیتێکە لەو شیعرە:

اشـــــكوك يا ملك البسيطة حالةً	لم تبق رعباً فـــيّ عضوا ساكنا
إن تستبح ابلي لقيطة معشـــــــر	ممن أؤمل غير حاشــك مازنا[4]

---

[1] ابن خلکان ٣/١٧٠.

[2] م. ن، ٣/٣,٢٧٦ص

[3] ابن خلکان ٣/١٧١.

[4] ئاماژە بەم بەیتە شیعرە دەدات:

((لو كنت من مازن لم تستبح إبلي	بنو اللقيطة من ذهل بن شيبانا)).

ومن العجائب كيف يمشى خائفاً[١]   مَن كان في حرم الخلافة آمنا[٢]

واتا:

پاشـــای زەمانـــە، مـــن شـــكاتم هـــەس
برِيـــا، پـــەلوپۆم، كـــەس پێمـــا نـــەڕەس
ناكەســـان، بێـــت و، ريـــشەكێش نەكـــەی
نـــە (مـــازن) نەكـــەس ناهێنـــێ نەفـــەس
ســـايەی خەليفـــەش كـــەس نـــەپارێزێ
هـــيچ كەســـێ بـــڕوای نامێنـــێ بەكـــەس

كوشـتنی ئـەم شـاعيرە، لـە شـەووالی سـاڵی (٦٣٢ك/١٢٣٥ز)دا رووی دا. (الحـاجري) لـە گۆڕستانی مەيداندا[٣] نێژرا، تەمەنيشی نەگەيشتبووە پەنجا[٤].

(الحاجري) بە رەسەن هەولێرييە و لـە هـەولێر لـەدايك بـووە هـەر لـە هـەولێريش پـــەروەردە بـــووە[٥]. بنەماڵەكەشـــی ماوەيـــەكی دوور و درێـــژ بـــوو هـــەر لـــەم شـــارە

---

[١] لە بەيتی سێيەمی عەرەبيەكەدا دەڵێ: (كيف يمشى خائفا) مەبەستی لەوەيە، بڵێ: (حوكم ئێستا حوكمی خەليفەيە، چۆن دەبێ خەڵك بەترسەوە بەڕێگای خۆياندا بڕۆن؟ بەڵام لـە چاپی (١٩٧٠)ی (وفيات الاعيان) لە جياتی (يمشی) نووسـراوە (يمـسی) لـەم بـارەدا دەبێـت بـە (چـۆن دەبـێ خـەڵك بەشەو دڵنيانەبن؟ بەڵام شيعرە كوردييەكە (زڕە شيعرە) هەر هەنـدەمان بـۆ هاتووەتـەوە. ببـوورن "وەرگێڕ"

[٢] ابن خلكان ١٧١/٣. بەڵام لە (عقود الجمان)دا فەرقی هەيە، چونكە (ابـن الـشعار): (كيـف يمـشى)ی كردووە بە: (كيف يصبح) واتا (بەڕۆژ)، بەهەرحاڵ لە مەبەستی شيعرەكە ناگۆڕێت.

[٣] مەبەسـت لـەم گۆڕسـتانە، ئـەوەی پـشت (يانـەی فەرمانبـەرانی) ئێـستايە، چـونكە (ابـن خلكـان) دەڵێت: (مەيدانەكە كـەوتبووە تەنيـشت خانەقاكـەی نزيـك دەروازەی قـەڵا: بنـۆڕە: وفيـات الاعيـان ٢٧٤/٣.

[٤] إبن خلكان ١٧١/٣. (عبدالله الجبوري) مێژووی مردنی (الحـاجری) بـە هەڵـە، كـردووە بـە (٦٣٤ك). سەيری (رسالة الطيف) جـ ١ ص ٦٦/الهامش، كـە كتێبـی (بهاءالـدين علي بـن عيـسى الأربلـی)يـە و، (عبدالله الجبوری) تەحقيقی كردووە.

[٥] إبن خلكان ١٧٢/٣.

نیشتەجێ بوون. (ابن خلكان) لەم سۆنگەیەوە كە لە (إبن المستوفي)ی دەگێڕێتەوە، دەڵێت ـ لە هەولێر گەڕەكێك هەیە پێی دەڵێن (قریة جبیریل)[1] گوایا بە ناوی (جبریل)ی[2] باپیرەی (الحاجري)یەوە ناونرا بوو. هەرچی نازناوی (الحاجري)یە، ئەوە، دەچێتەوە سەر (حاجر) كە شارۆچكەیەكی بچووك بووە لە حیجاز و تەنیا كەلاوەكانی مایەوە، لەبەر ئەوەشە كە ئەم شاعیرە پێوەی دەنازێ و لە شیعرەكانیدا هەر دەیلێ و دەیلێتەوە، تا لەناو خەڵكدا بڵاو بووەوە و، بۆی بوو بە نازناو[3].
ئەوەتا، خۆیشی لەم شیعرەیدا دەڵێت:

لوكنتُ كفيتُ من هواك البينا　　　مابات يحاكي دمع عيني عينا
لولاك لما ذكـــرت نجداً بفمي　　　من أينَ أنا وحاجر من أينا[4]

واتا:

رازی بـام، بـه دوور، گیـانی بـەگیانی
فرمێـسكی چـاوم نـەدەبووە كـانی
(نەجد)ی كاول بوو، لەكوێ، من لەكوێ؟
تـۆ نـەبای (حـاجر) كـێ پێـی دەزانـی

(أبو عبدالله موفق الدين محمد بن يوسف بن محمد بن قائد الأربيلى)ی شاعیر و بیركار و ڕێزمانزانیش، زانایەكی ناسراوی هەولێرییە لە بواری هزری (ئەدەب و زانستدا). مێژوو نووسان بە زمانزان و شاعیرێكی شكۆداری دادەنێن، لە زانستی عەرووز و قافیەدا بێ وێنە بووە و، لە ڕەخنەی شیعردا زۆر وەستا بووە و، لە هەموو

---

[1] نەیگوتووە ئەم گەڕەكەی هەولێر، كام لای شار كەوتووە.

[2] إبن خلكان، ص. ن.

[3] م. ن. ص.

[4] م. ن. ص. ژیاننامەی (الحاجري) لەم سەرچاوانەشدا هەیە: (إبن كثير، البداية والنهاية، ١٤٤/١٣، دەڵێت لە ساڵی (٦٣٣ك)دا مردووە). الغساني، العسجد المسبوك ٣٤٩. شمس الدين سامی، قاموس الاعلام (تركي) ١٩٠٤/٣.

کەسێ باشتر شیعری چاکی لە خراپ جیا کردووەتەوە[١]. دیوانێکی شیعری نایابی هەبووە و، نامەیەکی چاکیشی لە ئەدەبدا نووسیوە[٢]. لەوانەش، زیاتر، لە زانستی، زانا پێشینەکاندا کاری کردووە، بە نموونە، بە شیکردنەوەی (ئیقلیدس) و[٣] بەشێك لە (المجسطي)[٤] خۆی خەریك کردووە، (هەرچەندیشە ئەم زانستەی بەلاوە خۆش نەبووە)[٥]. ئەو، زۆرتر خۆی بۆ زانستی ڕێزمان تەرخان کردبوو، تا گەیشتە ئاواتی خۆی.

(ابن المستوفي)[٦] کە قوتابیی ئەو بووە: دەڵێت: لە زانستی ڕێزماندا. ببوو بە نیشانەیەکی بەرز، ئەو، خۆی لە لای ئەم شاعیرە فێری زانستی شیعر بووە[٧].

(ابن خلكان) دەڵێت: ڕێزمانزانی ناودار شێخ (أبو الحرم مكى الماكسيني) ئەگەر لە ڕێزماندا تووشی کێشەیەکی ئاڵۆز بباو سەری لێ دەرنەکردبا، دەیبردە لای (موفق الدين محمد)[٨] هەرچەندیشە ئەم ڕێزمانزانە هەولێرییە لەلای کەس ڕێزمانی نەخوێندبوو، بەڵکو هەر لەخۆیەوە هەموو گرێ کوێرەیەکی ئەم زانستەی بە زەین و زیرەکیی خۆی دەکردەوە[٩]. ئەوەبوو، (عمر بن محمد بن علي بن ابى نصر)ی ناسراو بە (ابن الشحنة)ی موسڵی (ت ٦٠٦ك/١٢٠٩ز) کە یەکێك بوو لە ڕێزمانزانە

---

(١) إبن خلكان ١٠٢/٤. أبو الفداء، المختصر ٧٧/٣. السيوطي، بغية الوعاة ٢٨٦/١.

(٢) إبن خلكان، ص. ن.

(٣) پێشتر باسمان کردووە.

(٤) پێشتر باسمان کردووە.

(٥) السيوطي، م. ن. ص.

(٦) م. ن. ص. (لە ـ ابن المستوفي ـ وەرگیراوە).

(٧) ابن خلكان، ص. ن. ابن قاضي شهبة، مخطوط مصور (طبقات النحات واللغويين) ق ١، ورقة ١٣٣.

(٨) ابن خلكان. ص. ن.

(٩) السيوطي، ص. ن.

ناودارەکان، کاتێ، بۆ ماوەیەك هاتە هەولێر[1]، لەگەڵ (موفق الدین محمد) رووبەڕوو بوونەوەیەکی لە زانستی ڕێزماندا ئەنجام دا و، دانی پێدانا کە لەو زانستەدا دەستباڵایە[2].

(موفق الدین محمد) ڕۆیشت بۆ شارەزوور و، ماوەیەك مایەوە، لە لای کابرایەکی کوێر بەناوی (رافع) وانەی ڕێزمانی دەخوێند، پاشان چوو بۆ دیمەشق و، لەوێ شیعرێکی بەسەر سەلاحەددینی ئەییوبیدا هەڵدا. پاشان بەنیازی خوێندن رووی لە بەغدا کرد، بەڵام کەسی بە شایان نەزانی بیکات بە مامۆستای خۆی و دەرسی لەلا بخوێنێ، لەبەر ئەوە هەر پارەیەکی کە پێی بوو لە فێربوونی عود لێداندا بەختی کرد و، زۆر زوو فێری بوو. لەبەر ئەوەش کە زاناو ڕەوشتبەرزیش بوو[3]، خەڵکێکی زۆر لە دەوری خڕبوونەوە و، هەڤاڵ و برادەری زۆری پەیدا کرد.

(موفق الدین محمد) لە وڵاتی بەحرەین لەدایك بووە، باوکی جاروبار سەری لەو وڵاتە دەدا و، بە خێزانەوە لەوێ دەمایەوە، چاوەڕێی دەکرد دوڕ، لە قووتخواردوانی[4] (الغطاسین) بن دەریا بکڕێت. پاشان هاتنە هەولێر و[5] لەم شارەدا چاوی کرایەوە و پەروەردە کرا.

ئەمانەی خوارەوەش، چەند بەیتێکن لە شیعرەکانی، کە بە شان و باڵی میر (زین الدین یوسف ینالتگین)ی سەرداری هەولێردا هەڵیداوە:

رب دار بالفضا طال بلاها	عكف الركب عليها فبكاها
درســـت إلاّ بقايا أســـطر	سمح الدهر بها ثم محاها

[1] لەبارەی هاتنی ئەم ڕێزمانزانەوە بۆ هەولێر، بنۆڕە: السیوطي، بغیة الوعاة، ٢٢٤/٢ (لە ـ ابن المستوفي وەریگرتووە).

[2] م. ن. ٢٨٦/١.

[3] م. ن. ص.

[4] ابن خلكان ١٠٣/٤. أبو الفداء، المختصر ٧٧/٣. السیوطي، ص. ن. ابن قاضي شهبة، مخطوط (طبقات النحات واللغویین)، ورقة ١٣٣.

[5] ابن خلكان والسیوطي، ص. ن.

كان لي فيها زمان وانقضى فسقى الله زماني وسـقـاهـا
كنتً مشغوفاً بكم إذ كنتم شجراً لايبلغ الطير ذراها[١]

واتا:

خـــانوو، لـــەو هـــەردە بـــەرەڵا مابـــێ
هەوارگـــەی چـــۆڵە، گریـــەم بـــۆ دێنـــێ
کـــاول بـــێ و، ریـــزێ دیـــواری مابـــێ
گـــەردوون، ئـــەو ریـــزەش لـــەبن دەردێنـــێ
ســـەر زەمانـــێ بـــوو، دڵ ئاســـوودە بـــوو
ئاســـوودەیی، کـــەی، بـــۆ کـــەس دەمێنـــێ؟
بـــــە ئاواتـــــەوەم بێمـــــەوە لاتـــــان
تـــا نوخـــشەی بـــاران، مـــژدەم بـــۆ دێنـــێ

ئنجا دەڵت:

ان زين الدين اولانى يدا لم تدع لي رغبة فيما سواها[٢]

واتاکەی:

دەســتی (زیــن الــدین) بــەخێر بمێنــێ
هەزار دەســتی تــر، ژەنــگ هەڵدەهێنێ

له شیعرێکی دیکەیدا، سەر هەڵدەبڕێ و چاوی بـه مـانگ دەکـەوێ، بەسـیمای (زیـن الدین)ی بەراورد دەکات و دەڵێت:

تقابلتما فاستجمع الحسن كله فمن نظر يرنو ومن نظر يغضي
هــلالان هـــذا للظلام يزيله ســـنان وهذا للمظالم في الارض[٣]

---

[١] له (المختصر ٣/٧٧)ی (أبو الفداء): له جیاتی هەرد و دەشت، نووسراوە (حما) واتا (داڵدە)

[٢] ابن خلكان ص. ن. أبو الفداء، ص. ن.

[٣] السيوطي م. ن. ص ٢٨٧.

واتا:

هــيلالى مـــانگ و بـــەدرى شــێوەى تــۆ

ئـەويان شـەوق ئـەدا، ئـەميان وەكـو تـۆ

ئـــەو تـــاريكيى شـــەو گـــەش ئەكاتـــەوە

ئـــەم زولْمـــى زەمـــين، رەش ئەكاتـــەوە

(موفق الدين محمد)، ئيسقاى گرت (تووشى سيل بوو). لە سالّى (٥٨٥ك/١١٨٩ز)دا، لە هەولێر گيانى سپارد و، لە گۆڕستانى (البست)[١]، ناشـتيان، كـە كـەس و كاريـشى هـەر لەوێ نێژرابوون.

شاعيرێكى ديكەى هەولێر (أبو العز شمس الدين يوسـف بـن نفـيس بـن ابـي الفـضل ابن السعود بن أبي الفضل بـن أبـي طـاهر بـن أبـي يعلـى)يـە، كـە بـە (شـەيتانى شـام) ناسراوە. لە سالّى (٥٨٦ك/١١٩٠ز)دا لە هەولێر لەدايك بووە، هەر لە هەولێريش گەورە بووە و، بووە بە شاعيرێكى ئەوتۆ، هەر شيعرێكى ويستبا دەيتوانى بە هەوەسى خـۆى بيهۆنێتەوە. لە سەرەتادا، كە دەستى پێكرد، شيعرەكانى لاواز و بێ خێـر و پڕوپـووچ بوون و، زۆرتر بۆ پێكەنين و گالّتە و گەپ[٢] دايدەنان، لەبەر ئەوە لەناو خەلّك، وەك شاعيرێكى بێ شەرم دەهاتە بەرچاو و، لەگەلّ كەسانى بێ پەرواو بێ ئـابڕوودا هـۆگر بـوو. (شمـس الـدين) بـەرگى سـەربازيى دەپۆشـى و، پرچـى بەسـەر شـان و مليـدا بەردەدايـەوە و، شمـشێرێكى بـە كەمـەردا شـۆڕ دەكـردەوە و، سـەلّتەى درێـژى لەبـەر دەكرد[٣].

ئـەم شـاعيرە، هـەولێرى بەجێهێشت و، بـە شـاراندا دەگـەڕاو، بـە شـان و بـالّى شـا و ميرانيـدا هەلّـدەدا، خـەلاّتى لێيـان وەردەگـرت، پاشـان لـە موسـلّ گيرسـايەوە و لـەناو

---

[١] ابن خلكان ١٠٤/٤. تەرجەمەى ژيانى (موفق الـدين محمـد)، لـەم سەرچاوانەشـدا هەيـە: الـصفدي ٢٥١/٥. ابن ابي عذيبة، انسان العيون ٢٢٣ ـ ٢٢٦. ابن العماد الحنبلي، شذرات الذهب ٢٨٤/٤.

[٢] ابن الشعار، عقود الجمان ٢٦٤/١٠ (أ).

[٣] م. ن. ورقة ٢٦٥ (أ).

خەڵکی موسڵدا دەنگی دایەوە، تا گەیشتە (بدرالدین لؤلؤ) و لە کۆڕی خواردنەوە و شەرابیدا بەشدار دەبوو[١].

ئەمەش نموونەیەکە لە شیعری شەراب و دڵداریی ئەم شاعیرە:

وربّ حانــة خمّار حِلفت بها	ألا عكفت على جــــــام ولا كاس
حتى يقوم لنا ساق لواحظه	مرضى، وفي خدّه سطر من الآسى[٢]

واتا:

مــن لــە مەیخانــە، شــەرتم کــردووە
کاس ناخۆمــەوە گــەر بــە جام نــەبێ
لــە کەســم نــاوێ خــان و مــان نــەبێ
نیــشانەی گــازێ لــە گۆنــای نــەبێ

(بن خلكان) هەندێ شیعری ئەم شاعیرەی باس کردووە کە بۆ مـەرگی (المبارك ابن المستوفي)[٣] دەلاوێتەوە. (ابن الشعار الموصلی)یش گەلێك لە شیعرەکانی هێناوەتەوە، ئەو شیعرەشی تێدایە کە بە شان و باڵی سوپاسالاری هەولێر (أبو شجاع رکن الدین احمد بن قرطایا بن عبدالله الأربلي)دا هەڵدەڵێ[٤].

ئەم شاعیرە لە ساڵی (٦٣٨ك/١٢٤٠ز)دا، لە موسڵ مرد و، لە گۆڕستانی (الجصاصة)[٥] کە دەکەوێتە بەشی رۆژاوای شارەکەلە زەویی (البرزان)[٦]دا نێژرا.

قافێتی (واتا هەقی خۆیەتی) لێرەدا، ئاماژە بە هەندێ شاعیری فەلە و دیان و مەسیحیش بدەین کە بە زمانی سریانی شیعریان نووسیوە و لەم شارەدا

---

[١] م. ن. ورقة ٢٦٤ (أ).

[٢] م. ن. ورقة ٢٦٥.

[٣] ابن خلكان ٣/٢٩٨.

[٤] ابن الشعار، ورقة ٢٦٧.

[٥] ن. م. (٢٦٤). ابن خلكان، ص. ن.

[٦] ابن الشعار، و. ن.

هەڵکەوتوون. بووژانەوەی هەولێر، لەو قۆناغەیدا گەلێ لایەنی دیکەی لەگەڵ خۆیدا بووژانەوە: ناوچەی هەولێر، چ لە پادەشتەکانی دەوروبەری شار چ لە چیاکانی دوور لە شاردا، کۆمەڵگەلێکی مەسیحیی نیشتەجێن. لە پێنج سەدەی پێشەوەی مێژووی ئیسلامدا، ناوچەی هەولێر بەگشتی پووکابووەوە و تاریکستانێ بوو بۆخۆی، لەبەر ئەوە، مەسیحییەکانیش هیچ رۆڵێکیان دیار نەبوو. بەڵام دوای ئەوە، شارەکە بەرەبەرە بەئاگا هات و، خوێنی چالاکی بە دەمارەکانیدا کەوتە گەڕ و مەسیحییەکانیشی بەئاگا هێنایەوە[1] کە لەگەڵ کوردی رەسەنی شارەکەدا، زۆرینەیەکی تەواوی هەولێریان پێك دەهێنا[2]. بەو وریابوونەوەیەش، هەندێ ئەدیب و شاعیری فەلەش پەیدا بوون، بە نموونە:

(گۆرگیس وەردا)ی شاعیری ئارامیی ((مەسیحی)) هەولێر:

نەزانراوە کەی لەدایك بووە و کەی مردووە. بەڵام پێدەچێ، لە دوادوای سەدەی شەشەمی کۆچیدا، واتا (سەدەی دوازدەمی لەدایکبووندا) لە هەولێر لەدایك بووبێت[3]. ئەوەش، بە شیعرە چوارینەکانیدا دەردەکەوێت کە باسی رووداوەکانی ماوەی نێوان (٦٢١ و ٦٢٢ك/١٢٢٤ و ١٢٢٥ز) دەکات و، بەو شیعرانەشدا، دیارە، کە باسی بە چاودیتەی[4] کارەساتی هێرشی مەگۆل بۆ سەر جزیرە و عیراق (بین النهرین) دەکات.

---

[1] توما أسقف المرج، كتاب (الرؤساء) ص ١١٠/هامش (٢).

[2] م. سترك، دائرة المعارف الاسلامية، ط ١٩٣٣، ٥٧٤/١.

(ابن حوقل) کاتێ باسی شاری (کفر عزي) دەکات کە لە زەوی و زاری هەولێردا بووە، دەڵێت: ئەم زەوییە نشینەی فەلەیە و، هەموو دەوروبەری کوردە. بنۆڕە: (صورة الارض) ص ١٩٦.

[3] القس سليمان الصائغ، مقال (گورگيس وردا الاربيلي)، شاعر العذراء، مجلة (النجم) الموصلية، العدد (٩) لسنة ١٩٣٧، ص ٣٢١. ونفس الكاتب في كتابه (تأريخ الموصل) ١١١/٢.

[4] مجلة (النجم) ص. ن.

ئـەم شـاعیرە دیـوان شـیعرێکی گـەورەی[1] هەیـە، باسـی گـەلێ رووداو و کارەسـاتی تێدایە، یەك لەو رووداوانەش، گەمارۆکەی ساڵی (٦٣٤ك/١٢٣٧ز)ە کە مەگۆل بـەدەوری شاری هـەولێردا گێـڕای. لـەو شـیعرەدا وەسـفی ئـەو رەفتـارە دڕندانـە و بەربەرییانـە دەکـات کـە سـەربازانی مـەگۆل، دەمـی گەمارۆکـە، لـە دژی دانیـشتووانی شـارەکە[2] نواندیان.

گـۆرگیس وەردا، بـە شـاعیری (عـذراء) بەوناوبانگـە و، هـیچ کەسـێ هەنـدەی ئـەو (مریم العذراء)ی خۆش نەویستووە، چوارینەکانی ناو دیوانەکەی هەمووی ستایش و پێداهەڵدانی ئەوە. شیعری وەهای بەسەردا هەڵداوە، هیچ شاعیرێك نە لـە رۆژهەڵات و نــە لــە رۆژاواش بەســەر زمانیــدا نــەهاتووە[3]. عاشــقانی شــیعری گــۆرگیس بــە رۆحـسووك و فێنـك مەشـرەبی لـە قەڵـەم دەدەن و، دەڵـێن: قـسە لەڕوویـەکی حـازر بەدەســت و زیــرەك و زمانپــاراوە. جگــە لــەوە، دیوانەکەشــی پــڕە لــە جوانکــاریی زمانـەوانی و وشـەو وتـەی پـڕ مانـاو ناسـکوێژی، بـەوەش میراتێکـی دەوڵەمەنـدی بـۆ زمـانی ئـارامی بەجێهێـشت[4]. بـەڵام ئـەوەی ئیـشەکەی وەبـەر گلـەیی و رەخنـە داوە ئەوەیـە کـە زاراوەیـەکی زۆری یۆنـانیی لـە شـیعرەکانیدا بـەکار هێنـاوە. وەهـاش دەردەکـەوێ ئـەم دیاردەیـە لـەو سـەردەمەدا، لـە نـاو ئەدیبانـدا بـاو و بـڵاو بـووە[5].

---

[1] لەسەر ئەم دیوانە، گەلێ نوسخەی دەسنووس گیراوەتـەوە، لـە کتێبخانـەکانی رۆژهەڵات و رۆژاوادا هەنە: بنۆڕە: القس سليمان الصائغ، (تـأريخ الموصـل) ص. ن. وروفايـل بـابو اسحاق، تـأريخ نـصارى العراق، ص ٩٤.

رۆژهەڵاتناسی ئەڵمان (هزيغ)، ئەم دیوانە و تەرجەمە ئەڵمانییەکەشی، لـە شـاری لایبـسگ، لـە سـاڵی (١٩٠٤)دا بە چاپ گەیاندووە، الصائغ م. ن. ص.

[2] بابو اسحاق، م. ن. ص.

[3] الصائغ، مجلة (النجم ص ٣٢٢. وتأريخ الموصل ١١١/٢.

[4] مجلة (النجم) ص ٣٢١.

[5] القس، تأريخ الموصل، م. ن.

گۆرگیسی شاعیر، کتێبێکی گەورەشی بەناوی (جنة النعیم) هەبووە، خوێندنەوە جۆراو جۆرەکانی کتێبی پیرۆزی (ئینجیل)ی تێدا لێکداوەتەوە[1].

شاعیرێکی دیکەی مەسیحی بەناوی (خمیس ابن قرداحی) یان (خامیس القرداحی) پەیدا بوو، کە قوتابیی گۆرگیس وەردای هەولێری بوو[2]. ئەویش، وەکو مامۆستاکەی نە بەرواری لە دایکبوون و نە بەرواری مردنی زانراوە، بەڵام ئەوەندە دەزانین کە لە نیوەی دووەمی سەدەی حەوتەمینی کۆچیدا (سیازدەمینی لە دایکبووندا)[3] بەرچاو کەوتووە. ئەم شاعیرە، بەشیعرێکیدا دەردەکەوێ کە کوڕە ئاسنگەر بووە، ئەوەتا، لەو شیعرەیدا دەڵێت:

(سەیرەکە لەوەدایە، باوکم ئاسنگەر بوو، بوو بە جۆڵا، نە مەکۆی هەبوو نە سەکۆ، نە شاڵ). وشەی (قرداحی)یش بە مانای (ئاسنگەر)[4] هاتووە. ئەم شاعیرە لە ئەدەبی ئارامیدا قاڵ بوو، شیعرەکانیشی خەسڵەتی رەوانی و ئاسانی و هەماهەنگییان پێوە دیارە و[5] پڕن لە رەوانبێژی و مانای پیرۆز و بەرز، بە جۆرێ کە لەلای خەڵکێکی زۆر بە شای شاعیرانی سریان لەقەڵەم دەدرا، تا، هەندێکیان دەیانگوت: ماڵی (خمیس) ئاوەدان بێت،... تەنیا، یەك شیعری بەسە، چونکە تەنیا (یەك) شیعری ئەم شاعیرە، لە (هەموو) شیعری شاعیرێکی تر جوانتر و ناسکترە[6]. (خمیس)، وەستای ئەدیبانی سەردەمی خۆی بووە و، زانای زمان و ئیمامی شیعر بووە، شیعرەکانی، وەك ئاوی کانی، هەڵدەقوڵان[7].

---

[1] بطرس نصري، ذخيرة الاذهان ٢/٢٣.

[2] القس، م. ن. م.

[3] م. ن. ص، روفائيل بابو إسحاق، ص ٩٤.

[4] القس، ن. م. ص ١١١ — ١١٢.

[5] م. ن. ص ١١٢.

[6] بطرس نصرى، ن. م. ص ٢٤. القس، ص. ن.

[7] بابو اسحاق، ص. ن.

ئەم شاعیرە، دیوانێکی شیعری هەیە، پڕە لە شیعری هەمەجۆر و هەمە مەبەستی ئایینی و کەهەنۆتی و پەند و خۆشەویستی و دڵداری و شەراب و سەرخۆشی و بەهار و هێوری و بێدەنگی و[1] دەروونی و تۆبە و دەمتێژەندن (الهجو).

گەلێ سەرزەنشتی خەڵکی هەولێریشی کردووە و دەمی تێ ژەندوونە. بۆ، دڵداری و سەردوولکەش شیعری گوتووە[2]. ئەم دیوانەی، چەندین وێنەی دەسنووسی لەبەر گیراوەتەوە و، بەسەر کتێبخانەکانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژاوادا دابەش کراون[3]. جگە لەمانە سی بەیتی دیکەی لەسەر نهێنیی زیندوو بوونەوەی ئەو دنیاو لەسەر حەزرەتی مریەم و پیرۆزگەلی تر هەیە و، نزیکەی حەفتا دۆعایشی بۆ ڕۆژانی یەك شەموان و جەژنەکان داناوە کە بخوێنرێنەوە. هەروەها نزیکەی سی گۆرانییشی لەسەر شەراب و دڵداری هۆنیوەتەوە. شیعرێکی دوور و درێژیشی بەناونیشانی ((کاروباری کەهەنۆت و کەماڵی ئادابی دەروون، بۆ ئەوانەی کە هەمیشە بەدوای پەند و ئامۆژگاریدا وێڵن)) هەیە. مێژوو نووسی بەناوبانگ (ابن العبري) باسی ئەم مەسەلانەی کردووە، وەلێ ئەم شاعیرە هەولێرییە باسەکەی دەوڵەمەندتر کردووە و، بۆ هەر جووتە بەیتێ، دوو بەیتی تری زیاد کردووە، بەبێ ئەوەی دەق و مانای بشێوێنێ[4]، بەڵام ئەوەی ناشیرینی کردووە، ئەوەیە کە ئەمیش، وەك شاعیرە مەسیحییەکەی پێشتر، زاراوەی یۆنانیی[5] زۆری بەکار هێناوە.

لێرەدا، کە، کۆتایی بە بەشی کلتوور دەهێنین، پێویستە باسی مەسەلەیەکی زۆر گرنگ بکەین، ئەوەیە، کە هیچ بەروبوومێکی بە کوردی نووسراومان نەدی، ئەم زمانەی کە هەتا ئێستاش زمانی خەڵکی ناوچەکەیە. ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە زمانی عەرەبی، تەنیا زمانی ئایین و ئیدارەی قۆرخ نەکردووە، بەڵکو، زمانی

---

[1] بطرس نصري، ص. ن. ص.

[2] القس، تأريخ الموصل ١١٢/٢. بابو اسحاق، م. ن.

[3] هەمان دوو سەرچاوە و لاپەڕەکان.

[4] بطرس نصري، ص. ن.

[5] القس، م. ن. ص.

کلتــوور و (ئــەدەب و زانستیــشی) تاســاندووە و، کــوردی رۆشــنبیر و زانــا، هــەموو بەروبوومێکی هزری و فیکریی خۆیان بە عەرەبی نووسیوە، هەر لەبـەر ئەوەشـە کـە (یاقوت الحموي) دەڵێ: نشینەی هەولێر کوردن، بەڵام خۆیان کردووە بە عەرەب[1].

[1] یاقوت، معجم البلدان ١/ ١٣٨.

فەسلی سێیەم

یەك: سیستەمی هەڵسووڕاندن و دارایی و دادوەریی ئەمارەتی هەولێر.

أ- میری هەولێر و دەسەڵاتەکانی.

ب- وەزارەت.

ج- پەردەدارەکان (الحجابة):

د- دیوانی قەڵەم (نووسین).

هـ- وەزیفەی مۆرکردن (الطغراء)

و- وەزیفەی کوێخایەتی (الاستدارية)

ز- باجگریی (الاستيفاء)

ح- دیوانی خاروبار (الأهراء)

ط- دیوانی خەمڵ (قەرساندن)

ی- دادوەری (قەزاوەت)

ك- دیوانی پرسینەوەی شکات (النظر في المظالم)

ل- سەرکاری (الحسبة)

دوو: أ- سیستەمی لەشکرسازیی ئەمارەتی هەولێر.

ب- ئاڵای ئەمارەتی هەولێر

ج- دیوان و جبەخانەی چەك.

سێ: دراو و سیستەمی دراوی ئەمارەتی هەولێر.

فەسلی سێیەم

یەك: سیستەمی هەڵسووڕاندن و دارایی و دادەوەریی ئەمارەتی هەولێر:

هەولێر، بەر لە قۆناغی حوکمی ئەتابەگیان، کە ببوو بە پایتەختی ئەمارەتی هەزەبانیان و، کاتێکیش بوو بە بەشێك لە دەوڵەتی سەلجووقیان[1]، بێ سیستەم نەبووە. ئەم دەوڵەتەش سیستەمی نا مەرکەزیی لە هەڵسووڕاندنی کاروباری خۆیدا پێڕۆ دەکرد، واتا پەیدابوونی ڕێکخراوی محەللی (هەرێمەکان) لەم بارەدا شتێکی ئاسایی بوو.

لە ماوەی بەر لە ساڵی (٥١٥ك/١١٢١ز)، لە هەولێر وەزیفەی وەزیری پەیدا بوو، لەو ساڵەدا (العميد فخر الكتاب أبو اسماعيل الحسين بن علي) ناسراو بە (الطغرائي)[2] کوژرا ـ کە وەك (ابن المستوفي)[3] دەڵێت: وەزارەتی هەولێری گرتبووە دەست. هەر لەو ماوەیەدا، وەزیفەی باجگرییش پەیدا بوو، (ابن الشعار) دەڵێت: (باپیرەی ـ أبو البركات المبارك ابن المستوفي) هاتە هەولێر و، لە ماوەی حوکمی (الأمير أبي الهيجاء الهذباني الكوردي الأربلي)[4] باجگریی ئەمارەتەکەی گرتە دەست. هەروەها وەزیفەی سەرکارییشی تێدا پەیدا بوو. (ابن المحتسب) کە لە سەردەمی گۆگبوریدا لەدایك بووە و، هەر لە هەولێریش ژیاوە، کوڕە سەرکار بووە و، باپیرە و، براکانی و ژمارەیێ لە بنەماڵەکەیان پشتاوپشت سەرکار بوونە[5].

---

[1] ابن واصل، مفرج الكروب، ١/ ٩٧.

[2] ياقوت الحموي، معجم البلدان ٥٢/٤.

[3] ابن خلكان ١٨٩/٢، ط بيروت. كراس (ترجمات المتقدمين من الشعراء) ص ٤٤.

[4] ابن الشعار، جـ ٦، ورقة ١٧.

[5] ن. م. جـ ٥ ورقة ١١١.

دووریش نییه، هەر لەو ماوەیەدا، ڕێکخراوی دیکەی، بە نموونە، وەك دادوەریی تێدا پەیدا بووبێت، چونکە هیچ ئەمارەتێك و شارێکی ئیسلام بە بێ قەزاوەت و دادوەری نەبووە. ڕەنگە دیوانی نووسین و دیوانگەلی دیکەشی تێدا پەیدا بووبن، ئەو ڕێکخراو و قەڵەمڕەوانە، لە سەردەمی ئەتابەگیانیشدا، کە بە تەواوکەری ماوەی سەلجووقیان دادەنرێت، هەر بەردەوام بوون[1].

ئێمە کە لێرەدا باسی سیستەم و ڕێکخراو دەکەین و، لەبارەی هەندێ قەڵەمڕەو و ڕێکخراوی هەولێری سەردەمی ئەتابەگیان بێدەنگین، ئەوە، مانای وا نییە کە ئەو ڕێکخراوانە نەبوونە، بەڵکو، پێدەچێ مێژوو نووسەکان لەبەر کەمتەرخەمی باسیان نەکردبێ، کە زۆرتر هەر بە باسوخواسی شەڕ و جەنگ و سیاسەتەوە سەرگەرم بوون، یانیش هەندێ لەو ڕێکخراوانە لە سەرەتادا بوون و، تازە گەڵاڵە دەبوون و ئەوەی نەهێناوە کەس باسیان بکات. دەبێ ئەوەش بزانین کە زوربەی ئەو مێژوونووسانەی باسوخواسی ئەم ئەمارەتەیان نووسیوە، هاودەم و هاوچاخی ڕووداوەکان نەبوون، کەمێکیان نەبێت. کەواتە، لە بن گوێیەتی، پشتگوێیان خستبێ و، بگرە، هەندێ ڕووداوی سیاسیشیان، هەر، باس نەکردبێ.

کتێبێکی تایبەتیش بەم ڕێکخراوانە نەبوو، لەبەر ئەوە، ناچاربووین بە شێوەیەکی گشتی باسیان بکەین و، پاشان باسی ڕەوشتنامەی ئەو کەسانەش بکەین کە لە هەولێردا ئەم ڕێکخراوانەیان گرتبووە ئەستۆ. جا بۆ زانینی شێوازی حوکم و ڕێکخستنی ئەمارەتەکە، پێویستە لە سەرکردایەتیی ئەمارەتەکەوە دەست پێبکەین، واتا دەبێ، لە میری ئەتابەگەوە دەست پێبکەین، تا بزانین پێگەو پلە و دەسەڵاتی لە هەڵسووڕاندنی کاروباری ئەمارەتەکەدا چۆن بووە.

---

[1] محمد مصطفى زيادة، هامش «السلوك» جـ ١ ق ١، ص ٢٣٩.

حسن ابراهيم حسن، تأريخ الاسلام السياسى، ص ٣٦١. نظير حسان سعداوي، التأريخ الحربي المصري في عصر صلاح الدين، ص ٢. عماد الدين خليل، عمادالدين زەنگی، ١٩٦.

ابراهيم على طرخان، النظم الاقطاعية، ص ٣٠.

أ- **ميرى هەولێر و دەسەڵاتەكانى:**

سەردارى هەولێر، سەرۆكى ئەمارەتەكە بوو، دەسەڵاتى رەهاو، ئەرك و فرمانى هەموو ئەمارەتەكەى بەدەست بوو، هەر خۆيشى سەرپەرشتيى كاروبارى لەشكر و سياسەت و ئيدارەى دەكرد. بەتەنيا، هەر ئەو جەنگ و شەرِى جارِدەدا و، شەرِى دەوەستاند و فەرماندارىى لەشكريشى دەكرد و رێككەوتنى لەگەڵ لايەنەكانى ديكەدا مۆر دەكرد و، سياسەتى ئەمارەتەكەى دادەنا. لەم كاروبارانەدا، دەستەيەك كارمەند و فرمانبەرانى ئەمارەتەكە ياريدەيان دەدا.

دراوى تايبەت بە ئەمارەتەكەش ـ كە لە سەردەمى موزەففەرەددين گۆگبوريدا گۆرِدرا ـ بە ناوى خۆيەوە لێدەدرا و، ناوى خەليفە و سوڵتانيشيان لەسەر دادەناو، ناوى مەليكەكەش، ئەگەر مەليكيان هەبا، هەروەها خوتبەش بەناوى ئەوەوە، لە مزگەوتەكاندا دەخوێنرايەوە.

موزەففەرەددين گۆگبورى هەموو دەسەڵاتێكى لە دەست خۆيدا گيركردبوو، بە گەواهى ئەوەى، ئەو كارمەندانەى سەرپەرشتيى هەموو ديوان و پلانەكانيان دەكرد، هەموويان كارمەند و فرمانبەرى تەختى تەلارى خۆى بوون و، خۆى دايدەمەزراندن و، خۆى لايدەدان. زۆرجاريش دەيكردن بە پەند (ينكل بهم) هەريەكە و بە جۆرێك و بە بيانوويەك، دەستى بەسەر ماڵ و موڵكياندا دەگرت، يان بەندى دەكردن، يان ئەشكەنجەى دەدان، بگرە هەندێكيشيان لە بەنديخانەدا دەمردن. بەكورتى، ئەوانەى لە شەرِو بەڵاى رزگاربوون و بەر سزاى نەكەوتن، زۆر كەم بوون[1]، تا، وەهاى لێ هات، ئەم جۆرە كردەوە خراپانە، بوون بە رەفتار و نەريتى مير ـ هەرچەنديشە كەسانێك پاكانەيان بۆ دەكرد و هەقيان، بەو دەدا ـ[2].

ناشتوانين بڵێين، مير، نوێنەر يان بريكارى هەبووە، چونكە بەڵگەمان بەدەستەوە نييە. ناشزانين كاتێ موزەففەرەددين گۆگبورى لە هەولێر نەبا يان بە هێرش و

---

[1] د. احسان عباس، مقدمة ((وفيات الاعيان)) ط، بيروت ١٩٧١، جـ ٧، ص ١٥.

[2] سبط إبن الجوزي، مرآة الزمان ٨/ ٦٨٣.

هەڵمــەتێکی لەشــکرەوە بــۆ شــەڕو کوشــتار، لــە شــار دەرچــووبا، کــێ کاروبــاری ئەمارەتەکـەی بـەڕێوە دەبـرد، بـەڵام (سـرفتگین الزینـی)ی بریکـاری دامەزرێنـەری ئەتابەگایـەتیی هـەولێر، یاریـدەدەرێکی بۆخـۆی دانـابوو، ئەگـەر خـۆی لـە هـەولێر نەبا[1]، جێگای دەگرتەوە.

ب- وەزارەت:

وەك باسمان کرد، وەزارەت بـەر لـە سـەردەمی ئەتابەگایـەتی، لـە هـەولێردا هـەبوو، واتا ئـەمارەتی هـەزەبانیان وەزارەتـی هـەبووە. (ابـن خلکـان) لـە (ابـن المستوفي)یـەوە دەگێڕێتەوە، دەڵێت: (العمید فخر الكتاب أبو اسماعیل الحسین بن علي بـن محمـد بـن عبدالرحمن) کە بە لەقەب (مؤیدالدین الأصبهانی)ی نووسەری (الطغرائي) ناسراو بە (الطغرائي)یە، لە هەولێردا، ماوەیەك وەزارەتی بەدەستەوە بـووە.[2] وەهـاش، زانـراوە کـە (الطغرائـي) لــە دەوروبــەری ســاڵی (٥١٥ك/١١٢١ز)دا کـوژراوە[3]. واتـا وەزارەتـی هەولێری لە سەردەمی (أبو الهیجاء الهذباني)ی سەرداری هەولێردا وەرگرتووە کـە، تـا

[1] ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ٩، ترجمة هارون بن عبدالحسین بن گرجي.

[2] ابن خلکان ١٨٩/٢، ط بیروت.

بنۆڕە نامیلکەی: ((ترجمات المتقدمین من الشعراء)) ص٤٤.

[3] بە جیاواز باسی بەرواری کوژرانی (الطغرائي) دەکرێت. (العمـاد الکاتـب الاصـفهانی) دەڵێـت: لـە ساڵی (٥١٣ك)دا کوژراوە: (تأریخ دولة آل سلجوق – إختصار البنـداري، ص ١٢١). بـەڵام (ابـن خلکـان) لـە (الـسمعاني)یـەوە وەریگرتـووە کـە لـە (٥١٥ك)دا کـوژراوە: (وفیـات الاعیـان ٤٣٨/١) پاشـان لـە (العماد)ەوە، وەردەگرێت و دەڵێـت لـە (٥١٣ك)دا کوژراوە و، دەشـڵێت: ((دەڵـێن)) لـە سـاڵی (٥١٤ك)دا کوژراوە. دەشڵێن لە ساڵی (٥١٨ك)دا کوژراوە (م. ن. ٤٤١/١٠) بەڵام (یاقوت الحموي) دەڵێت: لـە سـاڵی (٥١٥ك)دا کـوژراوە: (معجـم الادبـاء ٥٢/٤). وەلێ (ابـن الاثـیر) دەڵێـت: لـە سـاڵی (٥١٤ك)دا کـوژراوە: (الکامل ٥٦٣/١٠).

دوای ساڵی ٥٢٠ك/١١٢٦ز) حوکمی رانیبوو[1]. بەڵام ئەم وەزیفەیە، پاشان لە سەردەمی ئەتابەگیاندا، لە ماوەی حوکمی موزەففەرەددین گۆگبوریدا، دیار نەماو بزربوو.

لێرەدا، گرنگ ئەوەیە، یەکەم بەڵگەی بوونی وەزیفەی وەزارەت لە سەردەمی ئەتابەگیاندا، لە ماوەی حوکمی میر موزەففەرەددین گۆگبورییەوە دەستمان کەوتووە، چونکە لەو ماوەیەدا، ئەمارەتی هەولێر بەرەو چاکتر گۆڕاو، کاروباری ئەمارەتەکە هەند پەلی هاویشت و پەرەی سەند، ئەم میرە نەیدەتوانی بە تەنیا بەڕێوەی ببات و هەڵیسووڕێنێت، لەبەر ئەوە بار و دۆخەکە پێویستی بە داهێنانی وەزیفەیەکی لەم جۆرە کرد، بۆ ئەوەی هەندێ لە ئەرك و فرمانی ئیدارەی ئەمارەتەکە بگرێتە ئەستۆو، وەزیرەکەش، لە بەڕێخستنی ئیش و کار و سیاسەتی ناوەوە و دەرەوەی ئەمارەتەکەدا، - وەك ئەوەی سەلجووقیان[2] پێڕۆیان دەکرد - ئەمیش ببێتە یاریدەری میری ئەمارەتەکەی خۆیان، دەوڵەتی سەلجووقیان وەزیری هەبوو، سەرکردایەتیی دیوانەکانی دەکرد و، چاوی خستبووە سەر هەڵسوکەوت و رەفتاری دامودەزگای دەوڵەت و، دیوانی باجگری و دیوانی نووسینی (قەڵەم)ی لەبن دەستدا بوو، لەبەر ئەوە، پێویست بوو لە ئەمارەتی هەولێریشدا پۆستی وەزارەت هەبێت، وەزارەتیش کە دانراو، دەسەڵاتی وەزیر کەوتە فراوانی، ئەوجا، بووە کێبڕکێ و، شەڕیان لەسەر دەکرد و، دامودوایان بۆ وەزیرەکە دەنایەوە و، گێچەڵیان بۆ دروست دەکرد، بۆ ئەوەی جێگاکەی بگرنەوە[3]. لەبەر ئەوەش کە وەزیفەی وەزیری، وەزیفەیەکی گرنگ و بەرپرسە، پێویست بوو، وەزیر خەسڵەتگەلێکی وەهای هەبێت بتوانێت ئەو گرنگی و بەرپرسییە لە ئەستۆ بگرێت[4]. لەبەر ئەوە، وەزیر،

---

[1] الکامل. ٦٣٨/١٠، (ابن الاثیر) لێرەدا باسی چالاکیی لەشکرگێڕیی ساڵی (٥٢٠ك)ی (أبو الهیجاء) دەکات. بە قسەی (أبو شامة)یش بێت دوای دوو ساڵ لەو بەرەوارە، (ئەتابەگ عمادالدین زەنگی) هەولێری گرت: ابو شامة، کتاب الروضتین ٣٠/١.

[2] عبد النعیم محمد حسنین، سلاجقة ایران والعراق، ص ١٥٨.

[3] ن. م. ص ١٦٠.

[4] الماوردي، الأحكام السلطانية، ط/القاهرة، ١٩٦٠، ص ٢٧.

لەو کەسانە هەڵدەبژێردرا کە بەرۆشنبیر و میرزا و بە پشوو دەناسران و شارەزای یاساو رەوشتی پادشایان بوون و[1]، پیاوچاك و لەخواترس بوون[2]. وەلێ ئێمە نازانین، تا چەند، ئەم خەسڵەتە چاکانە لە وەزیرەکانی هەولێردا بووبن، (المبارك ابن المستوفي) نەبێ، کە لە دوادوای رۆژانی ئەمارەتەکەدا وەزارەتەکەی وەرگرت، دەنا، لەبارەی پێگەو جێگەو کلتوور و پلەی خوێندەواریی وەزیرەکانی ترەوە هیچ دەق و بەڵگەیەکی تایبەتمان بەدەستەوە نییە.

هەروەها، ناشزانین وەزیری هەولێر، تا چەند دەسەڵاتی بڕی کردووە، یان جۆری ئەرك و فرمانی چی بووە و، بە شێوەیەکی ـ راستەقینە ـ مافی سەرپەرشتیی دیوانەکانی هەبووە یان نەبووە. سەرڕوشتەکان (القرائن) ئەوە دەردەخەن کە موزەففەرەددین گۆگبوری رێگای بە شەریکە بەش نەدەدا و، نەیدەهێشت کەس هاوبەشی لە دەسەڵاتەکانیدا بکات. ئەو، جامی غەزەبی بەسەر زۆربەی گەورەپیاوانی ئەمارەتەکەیدا رژاند، لەبەر ئەوە، زۆر دوورە وەزیر فزەی کردبێ، تەنیا کارمەندێکی گەورە بووە و هیچی دی. وەزیر لە حوکمڕانیدا هاوبەش نەبووە و، لە تەلاری ئەم میرەدا، تەنیا یاریدەری میر بوونە لە کاروباری ئەمارەتەکەدا، واتا وەزارەتی هەولێر تەنیا بۆ جێبەجێکردنی فەرمانی میر بووە و[3]، دەسەڵاتی زۆر کەم بووە، پێدەچێ بنکەو بارەگای وەزارەت و دیوانەکان لە قەڵا بووبێت، ئەوەتا (ابن الشعار) لە مێژوو نووسی هەولێر (ابن المستوفي)یەوە، دەگێڕێتەوە، دەڵێت: (هبةالله بن أبي الحسن المصري الدمنهوري) دیوانی خەمڵ (الارتفاع)ی تایبەت بە هەولێری وەرگرت و، لە قەڵا سەرپەرشتیی ئەم دیوانەی دەکرد.

---

(١) عباس إقبال (در وەزارت) ص ٢٥. حسين أمين، العراق في العصر السلجوقي ١٩٠.

(٢) ابن الطقطقى، الفخري في الآداب السلطانية، ص ٢٩٧ ـ ٢٩٨. النويري، نهاية الأرب ٩٤/٦.

(٣) بنۆڕە بزانە وەزارەتی جێبەجێکردن مانای چییە: النويري، نهاية الأرب ١٢٤/٦ ـ ١٢٨.

(٤) ابن الشعار، جـ ٩ ورقة ١٢٢. هەتا ئێستاش گەڕەکێك لە قەڵای هەولێر هەیە پێی دەڵێن گەڕەکی سەرای، کەوتووەتە لای دەروازە گەورەکەی روو لە باشوور، کە گەڕەکێکە لە سێ گەڕەکەکەی قەڵا. دوو گەڕەکەکەی دی: (تەکیە) و (تۆپخانە)یان پێدەڵێن.

لـه هەنـدێ سەرڕوشـتەوە (قرینـە) بۆمـان دەردەكـەوێت یەكـەم كـەس وەزارەتـی هەولێری گرتبێتە دەست (محمود بن محمد بن مقداد بـن فـارس الحرانـی) بـووە، كـە موزەففەرەددین گۆكبوری لە (الحران)ەوە[1] لەگەڵ خۆیدا هێنای بۆ هەولێر و، كـردی بە وەزیری خۆی و (أبا عبدالله محمـد)ی كوڕیـشی (ت ٦١٢ك/١٢١٥ز) كـرد بـە سـەرۆكی دیـوانی شـكات[2]. موزەففـەرەددین گۆكبـوری بەرلـەوەی ببێتـە سـەرداری هـەولێر، سەرداری (الحران) بوو. وەزیری دووەمـیش (أبـو الحسن علـی بـن شمـاس بـن عبـدالله الأربلي) بووە[3].

لە ساڵی (٦٢٣ك/١٢١٥ز)یشدا، یان لە دەوروبەری ئەو ساڵەدا[4] (أبو أسحق شرف الدين ابـراهيم بـن علـي بـن أبـي حـرب)ی ناسـراو بـە (ابـن الـوالی الموصلي) وەزارەتەكـەی وەرگـرت، ئـەوەبوو، وەزیرەكـەی پـێش ئـەم، بـەهۆی خراپیـی ئیـدارەو گەنـدەڵیی دیوانەوە لە وەزارەت لادرابوو. جا، بە بۆنەی هاتنی ئـەم وەزیـرە تازەیـەوە، دەبیـنین (أسعد بن ابراهيم)ی نووسـەری دیـوان كـە بـە (مجدالـدين الاربلـي) ناسـراو بـوو، دوو بەیت شیعری گاڵتەجاڕیی بە خەیاڵدا دێت و دەڵێت ئـەم وەزیـرە تازەیـە، لـەوە زێـتر كە چاوەشێكی (یاساوڵێكی)[5] لەبـەر دەرگاكـەی ڕاگرتـووە، هیـچی دیكـەی نـەگۆڕیوە، گەر كەسێ بچێتە لای، یەكسەر یاساوڵەكەی بـانگ دەكـات. دوو بەیتـە شیعرەكەشـی ئەمەیە:

فرحنا وقلنا تولى الوزير	وأفلـح ديـواننـا بـالوزارة
فما زادنا غير جاويشـــه	وفي كتبنا كتبت بالأشارة[6]

---

[1] ابن الشعار، جـ ٦، ورقة ١٨٧. نازانین ئەم وەزیرە لە چ ساڵێكدا مردووە.

[2] م. ن. و.

[3] م. ن. جـ ٧ ترجمة ولده (محمد بن علي بن سماس).

[4] اليونيني، ذيل مرآة الزمان ١١٢/١.

[5] جاويش، چاوەش = یاوەر، شمس الدين سامي، قاموس تركي.

[6] اليونيني، م. ن. ص. والكتبي، فوات الوفيات ١٨/١.

واتـا: دڵمـان خـۆش بـوو، وەزیـری تازەمـان بۆهـات و، دیوانەکـەمان رزگـاری دەبـێ، کەچـی تـەنیا چاوەشـەکەی خـۆی بـۆ زیـاد کـردین و، لەسـەر نووسراوەکانیـشمان دەنووسێ (بالاشارة).

وەزیر (شرف الدین ابراهیم) کوڕێکی هەبوو بەناوی (تاج الدین عبدالعزیز) دەبـوو بـە نوێنـەری بـاوکی. ئەمـەش مانـای ئەوەیـە کـە لـە ئەمارەتەکـەدا، نوێنەرایـەتی وەزیریش هەبووە. موزەففەرەددین گۆگبوریش، ئەم نوێنەرەی چەندین جار ناردووە بـۆ بەغـدا. (الیـونینی) باسـی خەسـڵەتەکانی ئـەم نوێنـەرە دەکـات و، دەڵێـت: (سەرۆکێکی هیممەت بەرزە، چاکەی زۆرە، دەستپاکە، رەوشـتی باشـە، لـە ئیشەکانیدا دڵسۆزە و، لـە هەڵسوکەوتیدا بەسـەبرە و بەورەیـە)[1] وەزیـر (شـرف الـدین) و (تـاج الـدین)ی کـوڕی لەسـەر وەزیفـەی خۆیـان، تـا، کۆتـایی سـاڵی (٦٢٨ك/١٢٣١ز) مانـەوە، ئیدی، سەرداری هەولێر هەردووکیانی حەپس کرد[2].

دوایین وەزیری ئەم ئەمارەتە (أبـو البرکـات المبـارك ابـن المستوفي) بـوو، ئـەمیش لـە بەندیخانـە بـوو، بـەڵام کاتـێ موزەففـەرەددین گۆگبـوری، (شـرف الـدین ابـراهیم)ی حەپس کرد، ئەمی لە بەندیخانە دەرکرد، وەزارەتەکـەی پـێ سـپارد. هـەر چەندیـشە (ابـن المستوفي) ـ وەك (ابـن الـشعار)ی قوتـابیی دەڵێـت ـ بـەم وەزیفـە تازەیـەی قایـل نـەبوو، بـەڵام لـە کاروبـاری سـوڵتانیدا لێهـاتوو بـوو، دام و دەزگـای حوکمیـشی تازەکردەوە[3]. خەڵکی ئەمارەتەکەش گەلێکیان پێخۆش بوو کە هاتـەوە سـەر حـوکم، بـەڵام زۆری نـەخایان و سـەرداری هـەولێر لـە سـاڵی (٦١٣ك/١٢٣٣ز)دا کۆچـی دوایـی کرد و (ابن المستوفي)یش وازی لە پۆستەکەی (وەزیفەکەی) هێنـا. بـەڵام دوای مردنـی موزەففـەرەددین گۆگبـوری، خەلیفـە (المستنـصر) ـ وەکـو باسمـان کـرد ـ هـەولێری

---

[1] الیونینی ٢/٢٦٩.

[2] ابن الشعار، عقود الجمان جـ ٤، ورقة (١).

[3] ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ٦، ورقة ١٨.

بەزۆر داگیر کرد و، میر (باتگین بن عبدالله الرومي)ی[1]، بەسەر هەولێرەوە دانا. ئـەم میرە تازەیە، زۆر لەگەڵ (ابـن المستوفي)دا خـۆی مانـدوو کـرد، کـە قایـل ببـێ، لەسـەر وەزیفەکەی بمێنێ، بەڵام بێ هوودە بوو.

ج- پەردەدارەکان (الحجابة):

پـەردەداری وەزیفەیەکـە لـە سـەردەمی ئەتابەگیانـدا لـە هـەولێر هاتـە گـۆڕێ. پەردەدارەکە لەبـەر دەرگـای سـەردار، یـان مـیر دەوەسـتا و، ئیزنـی وەردەگـرت[2]، بـۆ کەسێ بچێتە ژووری، واتا لە خـەڵکی دەپاراسـتن و دەرگـای دادەخـست و ـ وەك (ابـن خلـدون) دەڵێـت[3] ـ لـەکات و سـاتی خۆیـدا دەرگـای دەکـردەوە، نـەوەکا کەسـێك خراپەیـەکی لـە دژ بکـات، چـونکە لـەوەپێش هەنـدێ لـە خەلیفـەو سـوڵتانەکان دەستدرێژییان لە دژ کرابوو. پەردەدار، لە نێوان میر و وەزیریـشدا پێوەنـدیی ئاسـان دەکرد، فەرمانی زارەکیی لە میرەوە دەگەیانـدە وەزیـر و[4]، وەزیـر دەبـوو جێبـەجێی بکات. پەردەدار، جارجارەش رۆڵی باڵیۆزی دەبینی، لە نێوان وڵاتـی خـۆی و وڵاتێکـی دیکەدا دەکرا بە نوێنەر و پێوەندیی لەگەڵ هەندەراندا دەکرد[5].

ئێمە نازانین پەردەداری، لە هەولێردا، کەی پەیدابووە، وەلێ یەکەم دەقی نووسـراو، لە بارەی پەردەدارەوە، ئەوەیە کە لە سەردەمی موزەففەرەددین گۆگبوریـدا هـەبووە. (ابـن شـداد) دەڵێـت: (شـجاع الـدین الاربلي) پـەردەداری ئـەم مـیرە بـووە و، لـە سـاڵی (٥٩٨ك/١٢٠١ز)دا، سێ هەزار دینـاری پێـدا نـاردووە بـۆ دیمەشـق بـۆ تـەواوکردنی ئـەو مزگەوتەی لەسەر چیای قاسیۆن[6] دروستیان دەکرد.

---

[1] و. ن.

[2] القلقشندي، صبح الاعشى ٢٧٣/٣.

[3] ابن خلدون، المقدمة، طبعة بيروت ١٩٦١ ص ٤٢٦.

[4] البنداري، تأريخ دولة آل سلجوق، ص ١٠٧.

[5] حسين امين، تأريخ العراق في العصر السلجوقي ١٨٣.

[6] ابن شداد، الأعلاق الخطيرة ((تأريخ دمشق)) ص ٨٦.

هەروەها، له هەولێر (ابو العباس صلاح الدين احمد بن عبدالسيد ابن شعبان بن محمد بن جابر الأربلي)یش، سەردەمێك پەردەدار بووە. (ابن خلكان) دەڵێت:[1]

له بنەماڵەیەکی گەورەی ناسراوی هەولێر بووە. پێدەچێ، پەردەدارەکەی پێشتر، ئەم وەزیفەیەی وەرگرتبێ. دەڵێن (ابو العباس) ماوەیەکیش لە لەشکری هەولێردا ئیشی کردووە[2]، پاشان له تەلاری میری هەولێردا[3] وەزیفەی پەردەداریی وەرگرتووە ـ بەڵام وەکو زۆربەی سەرەك دیوانەکانی دی ـ خێری له وەزیفەکەی نەدی، چونکە موزەففەرەددین گۆگبوری ئەمیشی حەپس کرد، پاشان له ساڵی (٦٠٣ك/١٢٠٦ز)دا، ئازادی کرد. ئەمیش هەولێری بەجێهێشت و چوو بۆ شام و، لەوێ کەوتە خزمەتکردنی (الملك المغيث محمود ابن الملك العادل)، دوای مردنی ئەم مەلیکەش، ئنجا، چوو بۆ میسر و، کەوتە خزمەتکردنی (الملك الكامل محمد) و، پلەو پایەی دای له بەرزی و، - وەك (ابن خلكان) دەڵێت ـ ئەو پلەیەی ئەم پێی گەیشت کەس پێی نەگەیشت، کار گەیشتە ئەوەی، (الملك الكامل) کردی بە میر[4].

(أحمد بن عبدالسيد) له ساڵی (٦٣١ك/١٢٣٤ز)دا، له (الرها) گیانی سپارد و، تەرمەکەیان بردە قاهیرە و له گۆڕستانی (القرافة الصغرى)[5] بەخاکیان سپارد. ناشزانین دوای ئەم، کێ بووەتە پەردەداری سەرداری هەولێر.

---

[1] ابن خلكان ١٨٤/١ طبعة بيروت.

[2] ابن الشعار، جـ ١، ترجمة احمد بن عبد السيد.

[3] ابن خلكان، ص. ن. الصفدي، الوافي ٦٢/٧.

[4] ابن خلكان: ص. ن.

[5] ابن خلكان ١٨٧/١. الصفدي ٧٣/٧. (ابو العباس صلاح الدين احمد) له (مرآة الزمان ٦٩٢/٨)دا، باس کراوە. النجوم الزاهرة ٢٨٦/٦. پێویست ناکات باسی باقیمەنی ژیانی بکەین کە لە دەرەوەی هەولێر پڕبووە له بزاڤ و چالاکی.

د- **دیوانی قەڵەم (نووسین):**

دیــوانی نامــەکان و، دیــوانی نامــەو نامەکاریــشیان پێــدەگوت[1]. بەرپرســی ئــەم دیوانەش، پێیان دەگوت سەرەك دیوان یان ئینشانووس یان نهێنی نــووس[2]. ئـەرك و فرمانی ئەم سەرەك دیوانە، ئـەوەبوو، نامـەو فـەرمانی فـەرمیی دەنووسـی و[3] هـەر نامـەو فـەرمان و ڕێنماییـەکیش لـە مـیرەوە دەرچـووبا، دەهاتـە لای ئـەم و، ئـەمیش پێیدا دەچووەوە و، لە قالبێکی جوانتردا بە خەتی خۆی، یان بـە خـەتی خەتخۆشـێك لە نووسەرەکانی[4] خۆی، کە متمانەی پێدەکردن[5]، دایدەڕشتەوە.

(ابــن خلــدون) دەڵــێ: ئیشوکاری ئـەم دیوانـە زۆر مەترسـیدار بـوو، لەبـەر ئـەوە، سەرەك دیوانێکی بۆ دادەنرا، لە چینێکی زۆر بەرزی کۆمەڵگە و، لەوانەی کە هەست بە مرۆڤایەتی و ئابڕوو دەکەن و، ئاستێکی زانستی و بـەهرەوەری و زمانـەوانیی زۆر چاکیان[6] هەیە. گەڵێ جاریش سـەرەك دیوانیـان، یـان یاریدەدەرەکـەی وەك بـاڵیۆز و نوێنەر دەشاندران بۆ وڵاتانی دەوروبەر و، نامەو نووسراویان لەگەڵ خۆیاندا دەبـرد، یــان کــارێکی نهێنــی هــەبا[7]، بــە جێیــان دەگەیانــد. دیــوانی قەڵــەم (نووســین) لــە ســەردەمی ســەلجووقیاندا، جارجـارە، دیـوانی (الطغـراء)یـشی[8] پێـدەگوترا، چـونکە لەگەڵ دیوانەکەی تردا، بەسەریەکیانەوە هەبوو.

سەرچـاوەکان باسوخواسـی ئـەوەیان تێـدا نییـە کـە، لـە بـەرایی حـوکمی ئـەمارەتی بەگەتگینیاندا، لە هەولێر، کێ ئەرك و فرمانی قەڵەمی (نووسین)ی لە ئەستۆ بـووە.

---

[1] القلقشندي ١/٩٠.

[2] المقريزى، الخطط، جـ ٢، ص ٢٢٦. عباس أقبال، (وزارت در عهد سلاطين)، ٢٩.

[3] عبدالنعيم محمد حسنين، سلاجقة ايران والعراق ١٦٢.

[4] المقريزي، الخطط، ص. ن.

[5] ابن شاهين الظاهري، زبدة كشف الممالك، ص ٩٩. عباس أقبال، م. ن. ص ٣٠.

[6] قدامة ابن جعفر، مخطوط (صنعة الكتابة) ورقة (١١). ابن خلدون، المقدمة، ص ٤٣٨.

[7] عباس اقبال، ص. ن.

[8] المقريزي، م. ن. ص.

وەڵێ بە دووری نازانین (أبو حفص غرس الدین عمر شماس بن هبة اللة الأربلی الكاتب) یەكەم كەس بووبێ، ئەرك و فرمانی ئەو دیوانەی ڕاپەڕاندبێ. ئەو، كەم و زۆر زووتر مردووە، لە ساڵی (٦٠٠ك/١٢٠٢ز)دا كۆچی دوایی كردووە[1]. (ابن الفوطي) لە (ابن المستوفي)یەوە دەگێڕێتەوە، دەڵێت: ئەم (أبو حفص غرس الدین)ە كاتێ میر (مجاهدالدین قایماز) لە ساڵی (٥٧١ك/١١٧٥ز)دا هەولێری بەجێهێشت و ڕووی لە موسڵ كرد[2]، ئەویش لە تەكی بەڕێ كەوت. ئەم نووسەرە، برای (علي بن شماس بن عبدالله الأربیلی)ی وەزیری ئەمارەتی هەولێر بوو.

كەسێكی دی كە سەرۆكایەتیی دیوانی قەڵەمی (نووسینی) كردبێ (أبو الحسین موسی الكاتب) بووە كە لە بواری ڕێزمان و شیعریشدا خۆی ماندوو دەكرد. ئەم، كاتێ ئەو وەزیفەیەی وەرگرت كە نووسەرەكەی پێش خۆی (غرس الدین عمر) هەولێری بەجێهێشت. وا دیارە (أبو الحسین موسی) لەسەر وەزیفەكەی مایەوە و نووسینی بۆ سەرداری هەولێر دادەڕشت، تا لە ساڵی (٦١٧ك/١٢٢٠ز)دا[3] گیانی سپارد. (ابن الشعار)[4] دەڵێت: (ابن المستوفي المبارك)یش، ماوەیەك ئەم دیوانەی بەدەستەوە بووە.

گرنگترین نووسەر كە لە سەردەمی موزەففەرەددین گۆكبوریدا دیوانی قەڵەمی وەرگرتبێ، ئەوە (أبو المجد[5] مجدالدین أسعد بن ابراهیم بن حسن بن علي الشیبانی النشابي الأربلی) بووە، كە لە تەمەنی لاوێتیدا لە هەولێر بەدەركەوتووە و وڵاتانی جزیرە و شام گەڕاوە و، لە ساڵی (٦١٥ك/١٢١٨ز)دا گەڕاوەتەوە بۆ هەولێر و،

---

[1] ابن الفوطي، تلخیص مجمع الآداب، جـ ٤، ق ٤ ص ١١٥٩.

[2] م. ن. ص.

[3] المنذري، التكملة لوفیات النقلة: بالرونیو جـ ٦، ورقة. ١٠٩٠.

[4] ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ٦، ترجمة المبارك ابي البركات.

[5] لە هەموو سەرچاوەكاندا، ناوی بە (أبو المجد) هاتووە، بەڵام لە (ابن الفوطي، تلخیص مجمع الآداب، ط لاهور، جـ ٥ ق ٢، ١٠٧)دا، ناوی بە (أبو الفضل) و (أبو سعد) هاتووە.

سەرپەرشتیی دیوانی نووسینی گرتووەتەوە دەست و[1]، پلەو پایەی بەرزتر بووە و، برەوی سەندو قسەی دەڕۆیشت[2]، پاشان لە هەموو کەسێك زیاتر لە موزەففەرەددین گۆگبوری نزیك بووەوە، ئەوەبوو لە ساڵی (٦٢٨ك/١٢٣٠ز)دا[3]، بۆ سەردانی بەغدا، لەگەڵ خۆیدا بردی.

ئەمیش، تا ساڵی (٦٢٩ك/١٢٣١ز) ئیشەکەی بەڕێوەبرد و، لەو ساڵەدا، سەرداری هەولێر غەزەبی لەویش گرت و، لە دیوان دەری کرد. پاشان گرتی و دووری خستەوە بۆ بەندیخانەی کەرخینی (کەرکوك)، کە ئەو شارەش سەر بە ئەمارەتی هەولێر بوو، لەوێ لە بەندیخانە مایەوە، تا مردنی موزەففەرەددین گۆگبوری، کە ئیدی لەشکری خەلیفە (المستنصر) هەولێری داگیر کرد و، هەموو حەپسەکانی ئازاد کرد (مجدالدین)یش یەکێك بوو لەو ئازاد کراوانە، ئەمیش لێی نەوەستا، یەکسەر، چوو بۆ بەغدا و لەوێ چەندین وەزیفەی وەرگرت[4]، پاشان لە دوادوای ساڵی (٦٥٧ك/١٢٥٩ز)دا مرد. (مجدالدین) یەکێك بوو لەوانەی کە لە رووداوەکەی داگیرکردنی بەغدا نەکوژراو سەر سەلامەت دەرچوو، ئەوەبوو، خۆی شاردەوە، تا دۆخەکە هێور بووەوە[5].

---

[1] الیونیني، ذیل مرآة الزمان ١١١/١.

[2] ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ١، سیرة اسعد بن ابراهیم.

[3] الیونیني، ن. ص، کەچی (الکتبي) دەڵێت: موزەففەرەددین گۆگبوری ناردی بۆ بەغدا؛ (فوات الوفیات) ١٧/١.

[4] ابن الشعار، ن. م. الیونیني ١١٣/١.

[5] الیونیني، ن. ص. ابن الفوطي، تلخیص مجمع الآداب، جـ ٥، ق ٢ ص ١٠٧، کەچی ساغکەرەوەی (تلخیص مجمع الآداب) کە دکتۆر (مصطفی جواد)ە، جـ ٢، ق ٢، ص ٥٦١/الهامش دەڵێت: وابزانم کە هۆلاکۆ لە ساڵی (٦٥٦ك/١٢٥٨ز)دا بەغدای داگیر کرد، ئەویش کوژرا. دکتۆر (مصطفی جواد) هەواڵەی (ابن الکتبی) و (ابن العدیم) مان دەکات، کەچی (ابن الکتبی) باسی مردنی (أسعد)ی نەکردووە: (فوات ١٧/١). دکتور (مصطفی جواد) ناوی کتێبەکەی (ابن العدیم)ی نەنووسیوە، دوور نییە مەبەستی (بغیة الطلب من تأریخ حلب) بێت کە دەسنووسەو، لە ئەستەنبووڵە. بنۆڕە: العزاوی، التعریف بالمؤرخین، ص ٧٩.

دواييـن كەس، ئەم ديوانەی هەولێری گرتبێتە دەست (أبو عبدالله محمد بـن جعفـر ابن محمد بـن محمـود بـن هبـة الله)ی کوڕی قـازیی هـەولێر (أبـو محمد الكفـر عـزي الأربلـی) بـووە، ئـەوەبوو موزەففـەرەددین گۆگبـوری، دوای حەپـسکردنی بەرپرسـی دیوانەکە، ئیشەکەی بەم سپارد[1].

هـ- وەزیفەی مۆرکردن (الطغراء):

ئەمـەش، یـەك لـەو وەزیفانەیـە کـە لـەم سـەردەمەدا هاتـە ئـاراوە. مۆربەدەسـت بەدەسـتی خـۆی ئـەو نامـەو نووسـراوانەی کـە لـە ئەمارەتەکـەوە دەردەچـوون[2]، مـۆردەکرد. هـەروەها هـەموو جـۆرە گەواڵەیەکیـشی مـۆر دەکـرد[3]. ئـەم فرمانـە بـە کەسێك دەسپێردرا هەنـدێ خەسـڵەتی چاکی هـەبێ، بەنموونـە، (گـێر) بێت واتـا بـە ئیدارە بێـت، یـەك زمـان و یـەك ڕا بێـت، بـوێر و نەفسبەرز و ڕۆشـنبیر و زیـرەك و بلیمـەت بێـت[4]. (البنـداري) لـە بـارەی ئـەم پۆسـتەوە دەڵێـت: لـەدوای پۆسـتی وەزارەتـەوە، مەسـنەتی بـاجگریی[5] نـەبێ، دەنـا هـیچ مەسـنەتێك (منـصب) لـە مەسنەتی مۆربەدەستی گرنگتر نابینی.

دەشـتوانین ئـەم وەزیفەیـە، بـە تەواوکـەری وەزیفـەی دیـوانی قەڵـەم[6] دابنـێین، بەرپرسـی دیـوانی قەڵـەم، سەرپەرشـتیی نووسـین و وەرگرتنـی نووسـراوی میریـی دەکرد و، مۆر بەدەستیش فەرمانەکانی میری بە نەخشێکی تایبەت مۆر دەکرد[7].

---

[1] ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ٧، ورقة (٤٧١ - أ) سيرة محمد بن جعفر بن محمد.

[2] القلقشندي ١٣٢/٢.

[3] ابن خلدون، المقدمة، ص ٤٦٧.

[4] البنداري، آل سلجوق، ص ٥٦.

[5] م. ن. ص ٩٢.

[6] م. ن.

[7] قدامة بن جعفر، مخطوط (صنعة الكتابة) ورقة ٢١.

(أبـو الفـضل هاشـم بـن عبدالـسلام بـن يوسـف ابـن عمـر و بـن منـدو الأربلـي) ئـەم وەزیفەیـەی لـە هـەولێر وەرگـرت، ناشـزانین لـە چ سـاڵێکدا وەری گرتـووە، رەنگـە درەنگتر وەری گرتبێ، چونکە، ئەو، لە ساڵی (٥٨٣ك/١١٨٧ز)دا لەدایك بووە[1].

ناشزانین کەسێکی دی، پێش ئەو، وەری گرتووە، یان، نا، بەڵام (أبو الفضل) لەسـەر ئیشەکەی مایەوە، تا نەمانی ئەمارەتەکە، سامانێکی زۆریشی بەم ئیـشە خڕکـردەوە ـ بە قسەی (ابو الشعار) کە زۆر لە گەڵیدا کۆدەبووەوە -. (أبو الفضل) پاشان لە هەولێر دەرچوو، چونکە لە ساڵی (٦٣٤ك/ ١١٣٧ز)دا مەگۆل هاتنە ناو هەولێرەوە، ئەویش بۆی دەرچـوو. پێدەچێ لـە بەغـدا گیرسابێتەوە، چونکە مێژوونووسی نـاوبراو لـە سـاڵی (٦٣٩ك/١٢٤١ز)دا لە بەغدا چاوی پێی کەوتووە[2].

و- وەزیفەی کوێخایەتی:

بریتییە لە سەرپەرشتی کاروباری تەلار و مـاڵی مـیر، ئـەوەش کـە ئـەم ئیـشە رایـی دەکات پێی دەڵێن بەرپرسی کوێخایـەتی[3]. ئـەم بەرپرسـە، بـە ئەسـڵ، ئـیش و کـاری چێشتخانـەو خواردن و خواردنەوە و خزمـەتی دەسـتوپێوەند و غیلمـانی[4] دەکـرد و، بەرکولێکیشی لە خۆراکی میر دەخوارد بـۆ ئـەوەی دڵنیـا بێـت زەهـری تێـدا نییـە[5]. کوێخـا دەسـەڵاتی ئـەوەی پێـدرابوو، هـەموو پێداویـستییەکی مـاڵی مـیر و پـارە و خەرجی و جل و بەرگ ئامادە بکات[6].

(محمد بن اسطیفان ابن عبدالله) بەرپرسی کوێخایەتی سەرداری هەولێر بووە (ابـن الـشعار) لـە زمـانی (ابـن المـستوفي)یـەوە دەڵێـت: میرێکـی بـە ئاکـار و رەوشـتباش و

---

[1] ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ٩، ورقة ٩٣.

[2] م. ن. و.

[3] القلقشندی، پێناسەی کردووە، بنۆڕە: صبح الاعشی ٤٥٧/٥.

[4] القلقشندي ٢٠/٤. المقریزی، الخطط ٢٢٢/٢.

[5] یان ئەوەیە کە پێیان دەگوت (الجاشنگیر)، بنۆڕە: صبح الاعشی ٢١/٤، ٤٦٠/٥.

[6] القلقشندي ٢٠/٤. المقریزي. م. ن. ص.

بەرچاوتێر و خۆش مەشرەب و دڵپاك و خێرخواز بووە، لە هەولێر، لە ساڵی (٦٢٣ك/١٢٢٦ز)دا مردووە[١].

ز- باجگریی (الاستیفاء):

لە وەزیفە سەرەکی و گرنگەکان بووە، کاروباری دارایی دەوڵەتی هەڵدەسووڕان و، بەند و بەستی (ضوابط) داهات و خەرجی دادەناو، سەرچاوەکانی پارەو دەسکەوتی دەسنیشان دەکرد[٢]. (ابن مماتی) کە لە ساڵی (٦٠٦ك/١٢٠٩ز)دا مردووە، باسی ئەرك و فرمانی باجگریی بە دوور و درێژی کردووە، دەڵێت: باجگر داوا لە بەردەستەکانی خۆی دەکات کە لەکات و ساتی خۆیدا ئەو پارەیەی هاتووەتە دەستیان دوای نەخەن و پێشکەشی بکەن.

هەروەها ئاگاداریشیان دەکاتەوە، چەند لەو پارەیە دەردەچێت ئەویش لە کات و ساتی خۆیدا بەیان بکەن و، لیستی قەرز و پارەی دەوڵەت ئامادە دەکات، خۆ، ئەگەر هات و دەرکەوت، پارەیەك هەبووە پشتگوێی خستووە، یان پێشکەشی بە میری نەکردووە یان دوای خستووە، یان سەرانەی وەرنەگرتووە، ئەوا پێویستە تەگبیری حاڵی خۆی بکات[٣]. (القلقشندي)یش دیسان بەم شێوەیە وەسفی دەکات، پاشان دەڵێت: باجگر هەند پلەی بەرز بووە، (الحريري) لە مەقاماتەکەیدا، گوتوویەتی: (باجگر جەمسەری دیوانە)[٤]. ئەو قسەیەش عاجباتی نییە و، لە هیچە نەگوتراوە، راستت دەوێ، بەرپرس بووە لە بن چاو خستنی (مراقبة) حساب و حسابکاریی دەوڵەت و، بە دەستی خۆی ئەنجامی پشکنینەکانی دەنووسی و هەر نووسراوێکیش پێوەندیی بەکاروباری داراییەوە بووبێت، دانەیەکی لەبەر دەگرتەوە[٥]. بۆ

---

[١] ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ٦، ترجمة محمد بن اسطيفان.

[٢] القلقشندي ٣٠/٤.

[٣] الأسعد ابن مماتي، قوانين الدواوين، ص ٣٠١.

[٤] القلقشندي ٤٦٦/٥.

[٥] النويري، نهاية الأرب ٣٠٢/٨.

پشکنینیش دەردەچوو و دەگەڕا، چاودێریی کاروباری دارایی دەوڵەتی دەکرد و[1]، داهاتی پارە و خەڵە (دەغڵ و دان) و مەڕوماڵاتیشی کۆدەکردەوە و، بە ژماردن و بە کێش و سەنگ و بە پێوانە، هەمووی بە جیا دەنووسی و لە دەفتەری دەدان[2]. لەبەر ئەوە گرنگیی ئەم دیوانە بەپلەی دووەم لە خوار وەزارەتەوە دەهات[3].

لەبەر ئەوە، ئەو کەسەی سەرۆکایەتیی ئەم دیوانەی دەکرد، پێویست بوو، مەرج و شەرتوشرووتی دیارکراوی تێدا فەراهەم بێت. (عباس إقبال) دەڵێت: لەناو کۆمەڵگەدا بەدمراست و لە خوا ترس لە قەڵەم دەدرا و، لە نهێنییەکانی سەروسەختی نێوان خەڵکی دەزانی و، حساب و حسابکاریی زەبت دەکرد و، پیاوێکی قاڵ بوو، لە ئوسووڵی دەزانی و، قەڵەمەکەشی حوکمی هەقیانەتی دەنووسی و، گەواهی دروستی دەردەبڕی و، هەق و ناهەقی لێك جیا دەکردەوە، چونکە بناغەی بەرژەوەندی گشتی و، رێکخستنی کاروباری سەڵتەنەت، لەسەر ئەو قەڵەمەی ئەو بنیاد دەنراو، پاراستنی موڵك و ماڵ و سامانی گەنجینەی دەوڵەتیش بەوەوە بەندبوو[4]. (إبن خلكان)یش، باسی باجگری هەولێری کردووە و، دەڵێت: (پلەو پایەیەکی بەرز بوو، بە پلەی دووەم لە دوای وەزارەتەوە دەهات[5]، ئەم وەزیفەیە بەر لە سەردەمی ئەتابەگیان، لە سەردەمی ئەمارەتی کوردی هەزەبانیانیشدا، هەر هەبووە)[6]

وا دیارە، ئەم وەزیفە و مەسنەتە، تەنیا، هەر بەدەستی بنەماڵەی (ابن المستوفي)ی ناودارەوە بووە. هیچ بەڵگەیەکیشمان بەدەستەوە نییە کە بێجگە لەو بنەماڵەیە، کەسێکی دی ئەو وەزیفەیەی وەرگرتبێ. (ابن الشعار) دەڵێت: ((باپیرەی ـ ابن المستوفي

---

[1] حسين أمين، تأريخ العراق في العصر السلجوقى ١٩٧.

[2] النويري، ن. ص.

[3] البنداري، تأريخ آل سلجوق، ص ٩٢. ابن خلكان ٢٩٧/٣. إبن أبي عذيبة، ص ٣١٢. عباس اقبال ((وزارت در عهد...)) ص ٢٢.

[4] عباس اقبال، ص ٢٦.

[5] ابن خلكان ٢٩٧/٣. ابن ابي عذيبة، ص ٣١٢.

[6] ابن الشعار، جـ ٦، ورقة ١٧.

ـ دەچێتەوە سەر وەچەکانی ـ النعمان بن المنذر بن ماء السماء اللخمی ـ کە مەلیکێك بووە لە مەلیکەکانی ـ الحیرة ـ، خۆی و کوڕەکانی، لە سەردەمی حوکمی ـ الأمیر ابو الهیجاء الحسین بن موسی بن جکو الهذبانی الکوردی ـدا، هاتوونەتە هەولێر و، لە دیوانی ئەم میرە کوردەدا باجگر بووە))[1]، ئەم مێژوونووسە، ئنجا دەڵێت: ئەم ماڵباتە، بە باجگر شۆرەتیان رۆیشت چونکە زۆربەیان باجگرییان کردووە، باوکی (ابن المستوفي) و باپیری و خۆی و باپیری باوکی و، مامی و، خاڵەکانیشی باجگرییان کردووە. (ابن المستوفي) وەك کۆڵەکەی ئەم بنەماڵەیە بووە و، خۆی سەرۆکایەتییانی کردووە[2].

(ابن خلکان) دەڵێت: باوکی (ابن المستوفي) لە هەولێر باجگر بووە، (صفي الدين أبو الحسن علي بن المبارك)ی[3] مامیشی باجگریی کردووە. بەڵام (ابن المستوفي)، خۆی، کە ئەم وەزیفەیەی وەرگرت، زۆر وەستایانە کاروباری دیوان و، راگرتن و جێبەجێکردنی یاساکانی هەڵدەسووڕاند و[4]، بۆ ماوەی چڵ ساڵ، بە خۆڕایی خزمەتی تەلاری هەولێری کرد، بەبێ ئەوەی هیچ مووچەو پاداشتێك وەربگرێت[5]، چونکە دەیویست سەری سەلامەت بێت و، موزەففەرەددین گۆگبوری لە بەندیخانەی نەهاوێ وەك زۆربەی سەرەك دیوانەکانی تر[6]. بەڵام، ئەوەش دادی نەداو لە غەزەبی سەرداری هەولێر بێوەی نەبوو، ئەوەبوو حەپسی کرد و، مەچەکی لە زنجیر دا و، حەوت هەزار دیناریشی لێ سەند، پاشان لە ساڵی (٦٢٩ك/١٢٣١ز)دا ئازادی کرد و، پۆستی وەزارەتی هەولێری پێدا.

---

[1] ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ٦، ورقة (١٧) وما بعدها، ترجمة المبارك ـ ابن المستوفي.

[2] م. ن.

[3] ابن خلكان ١٥١/٤، ط بيروت.

[4] ن. م. ١٤٧/٤، ط بيروت.

[5] ابن الشعار، م. ن.

[6] م. ن، جـ ٩، ورقة ٩٣.

ح- **دیوانی خاروبار (الاهراء)**:[1]

بەر لە سەردەمی سیستەمی ئەتابەگایەتی، ماوەیەکی دوور و درێژ، ناوی ئەم دیوانە بزر بوو، باسوخواسی نەبوو، رەنگە دیوانەکە، خۆی هەبووبێ بەڵام ناوی نەبوو، چونکە دیوانێك لە دەوڵەتێکی شارستانیدا، رۆڵێکی گەورە بگێڕێت، بزر نابێت و دەمێنێت، دووریش نییە ناوەکەیان گۆڕیبێت و، بەهەرحاڵ، دیوانی خاروبار هەر هەبووە، چونکە دەوڵەت نییە ئەو دیوانەی نەبێ.

(ابن مماتی) پێناسەی ئەم دیوانە دەکات و دەڵێت: ((کۆگاگەلێکە، داهاتی دەغڵودانی میریی لێ دادەکەن و تاقتی دەکەن، ئەو بەشەشی رەزامەندیی لەسەر کرابێ لێی دەردەکەن[2].

(ابن شاهین الظاهري)یش[3] هەروا دەڵێ. (القلقشندی)[4] باسی ئەوە دەکات، ئەم دەغڵودانە چۆن چۆنی لە کیسە دەکرا و کیسەکانیان مۆر دەکرد و، تا، کۆنەکە مابا، تازەکەیان بەکار نەدەبرد[5]. دەشتوانین بڵێین وەك سایلۆکانی ئەم سەردەمە دەغڵودان و خۆراکی وشکەیان لەو کۆگایانە دەکرد.

بێگومان، ئەم جۆرە دیوانە، لە ناوچەیەکی پڕ لە دەغڵودانی وەك هەولێردا، کە گەلێ جار دەبووە قەرارگای لەشکر و، چالاکیی سەربازی چ بەهۆی شەڕوشۆڕی لە دژی ئەمارەتی موسڵ و چ بەهۆی لەشکرکێشیی مەگۆلان، گرنگییەکی گەورەی هەبووە، ئەمە جگە لەوەی کە ئەمارەتی هەولێر لە بنەڕەتدا لەسەر سیستەمێکی نیمچە سەربازی دامەزرابوو.

---

[1] (محمد مرتضى الزبيدي): پێناسەی ئەم دیوانە دەکات، دەڵێت: الاهراء: - واتا خاروبار: خانوویەکی گەورەیە، خۆراکی سوڵتانی تێدا دادەکرێ، بنۆڕە: (تاج العروس) ١٠/٤١٠.

[2] الأسعد بن مماتي، قوانين الدواوين، ص ٣٥٠. النويري، نهاية الأرب ٨/٢١٩ — ٢٢٠.

[3] ابن شاهين الظاهري، زبدة كشف الممالك، ص ١٢٢.

[4] القلقشندي، ٤/٣٣.

[5] م. ن ١٣/١٠١.

(اسحق بن معالي ابن شماس ابن هبة الله بن ابراهيم بن شماس بن ابراهيم الأربلى) كه برازای وەزیری هەولێر (أبو الحسن علي بـن شمـاس)ی نـاوبراو بـووە، لـە هـەولێر سەرپەرشتیی دیوانی خاروباری كردووە.

ئەم (اسحق)ە لە كاروباری ئەندازەو پزیـشكی و ڕۆژانـی عـارەب سـەری دەردەكـرد و لێـی دەزانـی. پیـاوێكی ئاكـار چـاكیش بـووە، وەڵ نـازانین كـەی ئـەو وەزیفەیـەی وەرگرتووە، هەر هەندەی لەسەر زانراوە كە تاكو بـەرایی سـاڵی (٦١٧ك/١٢٢٠ز) لەسـەر ئـەم دیوانـە مایـەوە، ئیـدی موزەففـەرەددین گۆگبـوری، لەویـشی هەڵپێـچاو، داوای پارەیەكی زۆری لێ كرد، كە پێی هەڵنەدەستا و نەیبوو، لەبەر ئـەوە غـەزەبی لـەویش گرت و هاویشتییە بەندیخانەو، لە زینداندا مایەوە، كابرا، خۆیشی پیر ببوو، هەر لەو ساڵەدا، لە زیندانەكـەدا كۆچی دوایی كـرد، تەمەنیـشی لـە شەسـت سـاڵ ترازابـوو[١]. ناشزانین دوای گرتنی ئەم، كێ جێگاكەی گرتەوە.

ط- دیوانی خەمڵ (قەرساندن):

ئیشی ئەم دیوانە ئەوەبوو، سەرپەرشتیی بەروبوومی زەویـوزار بكـات و پـەرەی پـێ بدات و زۆری بكات[٢]. ئەمـەش ئیـشێكی گرنگـە و بـاری دارایـی و ئـابووریی دەوڵـەت لەسەر ئەم دیوانە بەندە، كە وەزیر، یەكەم جار، خۆی سەرپەرشتیی دەكرد[٣]. پاشان ئیـشەكەیان سـپارد بـە كەسـێكی دی لەبـەر ئـەوەی هەنـد پـەرەی سـەند و ئیـشەكانی هەنـد زۆر بـوون، پێویـستی بـەوە دەكـرد دیوانێـك بكەنـەوە ئـەو هـەموو خـەمڵ و قەرسـاندنە بگرێتـە ئەسـتۆ. ئـەو بـەروبووم و داهاتـەش كـە بەرپرسـی ئـەم دیوانـە رادەستی دەدرا (وەری دەگـرت)، لـە خـەمڵی دەغڵودانـەوە دەهـات، یـان پـارەی نـەخت بوو[٤].

---

[١] ابن الشعار، جـ ١ ورقة ٢٣.

[٢] ابن الطقطقى الفخري، ص ٣٠١.

[٣] ص. ن.

[٤] النويري، نهاية الأرب، ٢٧٧/٨.

بەرپرسی ئەم دیوانە، پێویست بوو لە یاساگەلی سەرۆکایەتی[1] بزانێت و، لە کاروباری حسابی و حوکمگەلی (زەوییانە)[2] بە ئاگابێت و، بزانێت باج چۆن چۆنی وەردەگیرێت و، ڕێژەکەی چۆن دەقەرسێت. دەشتوانین بڵێین ئەم دیوانە وەکو دیوانی (زەوییانە)یە، کە لە قەڵەمڕەوی ئەم ئەمارەتەدا ناونەبراوە. یەك، لەوانەی کە سەرپەرشتیی ئەم دیوانەیان لە ئەستۆ گرت: (أبو حامد محمد بن عمر بن علي بن سعد الله بن یوسف بن اسماعیل)ی ناسراو بە (ابن الحدیثی) بووە[3]، کە لە (حدیثة/موسڵ)[4]، لەدایك بووە، بەڵام لە هەولێر گەورە بوو، خوێندنیشی هەر لە هەولێر تەواو کرد. موزەفقەرەددین گۆگبوری، سەرپەرشتیی دیوانی خەمڵی پێ سپارد و، کردیشی بە بەرپرسی وەقفی میراتی بێکەسان (المواریث الحشریة)[5].

هەروەها، (أبو البرکات عبدالله ابن أبو الحسن بن أبي الخیر ابن بطرس النصراني المصري الدمنهوری)یش، دیوانی خەمڵی گرتە ئەستۆ. ئەم پیاوە مەسیحی بوو، لە سەرەتای کاریدا خزمەتی دەوڵەتی (الملك الاشرف موسی ابن الملك العادل)ی دەکرد. پاشان ئەم مەلیکە داوای لێ کرد ببێتە ئیسلام، قایل نەبوو، تا ماوەیەك گرتی و لە زیندانی هاویشت، پاشان ئازادی کرد، ئنجا لە ساڵی (٦١١ك/ ١٢١٤ز)دا ڕووی لە هەولێر کرد و، سەرداری هەولێر دیوانی خەمڵی پێ سپارد، چونکە لە حساباتی دیوان و

---

[1] ابن الطقطقي، ٣٠٤.

[2] ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ٩، ورقة ١٢٢.

[3] م. ن، جـ ٧ ترجمة محمد بن عمر بن علي.

[4] (حدیثة): شارۆچکەیەکە لەسەر ڕۆژهەڵاتی دیجلة، نزیك زێی گەورە، معجم البلدان ٢/ ٢٣٠.

[5] ابن الشعار، و. ن.

مەبەست لە (الحشریة)، لە حەشرەوە هاتووە، واتا مەرگ: (تاج العروس)، ٢/ ١٤٣. (المواریث الحشریة): ماڵ و سامانی کەسێکە بمرێ و، هیچ کەسێکی نەبێ، نەخزم، نە ژن، نەمنداڵ، نەخاوەن، یان ئەو پارەیەیە کە لە دوای فەرز لە سامانی مردووەکە دەمێنێتەوە: (القلقشندي، صبح الاعشی ٣/ ٤٦٠).

یاسای زەوییانـەی دەزانـی. (أبـو البرکـات) لەسـەر ئـەم ئیشەی مایـەوە تـا لـە سـاڵی (٦٢١ك/١٢٢٤ز)دا[1] گیانی سپارد.

ی- دادوەری (قەزاوەت):

قـەزاوەت سـەیرکردن و یەکلاکردنـەوەی نـاکۆکی و ململانێیـە، حـوکمی شـەرعی بەسـەردا دەسـەپێت و جێبـەجێ دەکرێت. لـە هـەموو وەزیفەیـەکی ئـایینی بـالاتر و بەڕێزتر و شایانتر و پلـەی بـەرزترە[2]. لەبـەر ئـەوە، ئـەو کەسـەی ئـەم دیوانـەی لـە ئەستۆ گرتبـا، دەبـا کۆمـەڵێ شەرتوشـرووتی تێـدا فەراهـەم ببێـت، وەك بلێین، دەبـا ئەقڵ و ئاوەزی کامڵ بێت و، لـە شـەرع و ئوسـووڵ و زانسـتی پێویـست ئاگـادار بـا و، هەموو ئەندامەکانی لەشی ساغ و سەلامەت با[3]. ئەو مەسەلەو دەعوایانەش کە قازی سـەیری دەکـردن، ئەوانـە بـوون کـە پێوەنـدییان بـە یەکلاکردنـەوەی نـاکۆکی و ململانێ و، بڕینەوەی شەڕو، سەندنەوەی ماف و، مەسەلەی دیکەی، بە نموونـە، وەك مارەو تەڵاق و میرات و وەسیەت و، دزی و، زیناو، شتی دیکەوە[4] هەبووە.

گوندی کفرعزی[5]، ئەو قازییانەی ئەمارەتی هەولێری لێ هەڵکەوتووە کە ئەمانـەن، یەکەمیان: (الشیخ جعفر بن عبدالله الکفر عزي الأربلی)یە کە (ابن المستوفي) وەسفی

---

[1] ابن الشعار، جـ ٩ ورقة ١٢٢.

[2] القلقشندي، صبح الاعشى ٣٥/٤.

[3] الماوردي، الاحكام السلطانية، ط ١، القاهرة، ١٩٦٠، ص ٦٥ ـ ٦٦. النويرى، نهاية الأرب، ٢٤٨/٦ ـ ٢٥٢.

[4] الماوردي، ن. م. ٧٠ ـ ٧١. النويرى ٢٥٥ ـ ٢٥٦.

[5] یـان (کفرعـزا): باخێکـە لـە هـەولێر: بنـۆڕە (ابـن سـعید الاندلـسي، الغـصون الیانعـة، ص ٧٨). (یاقوت)یش دەڵێت، گوندێکی هـەولێرە، دەکەوێتـە نێوان هـەولێر و زێـی خـواروو. قـازیی هـەولێر خەڵکی ئەو گوندەیە: (معجم البلدان، ٢٧٠/٤).

(الأب، الـبیر أبونـا)یـش دەڵێـت: مەرکـەزی هـەرێمی (حـزە)ی کـۆنی هـەولێر بـووە، ئێـستا نـازانین جێگاکەی لەکوێدا بووە، دوور نییە مەبەست لە گوندی (سربس عزیز)ی ئێستایە کـە لـە باشـووری هەولێرەوە (١٦کم) دوورە. بنۆڕە (الأب توما اسقف المرج، کتاب الرؤساء ص ١٢٦).

دەكـات و دەڵێـت: زانایەكـە، لـە هـەموو زانـستێكدا بەهرەمەنـدە و، لـە ڕێزمـان و ئەنـدازە و بیركاریـشدا لێزانــە. (ابــن سـعید الاندلـسی) ئــەم وەسـفەی لــە (ابــن المستوفي)یەوە وەرگرتووە.

(الأندلـسي) دەڵێـت: باسـوخواس و شـیعرێكی زۆری ئـەم قازییـەی، لـە لای (المـشرف یعقوب الأربلی)[1] دیوە و، دەڵێ وەك گوڵی نـاو مەجلیـسێكی جوان وایـە و، پیـاوێكی ئاسایی و خاوەن ڕای دروستە و، بە قازی و خوتبەخوانی هەولێر دامەزرا[2].

وا دیارە لەو ماوەیەی بەر لە ساڵی (٥٨٩ك/١١٩٣ز)دا، وەزیفەی دادوەریـی لـە هـەولێر گرتبێتە دەست، ئەمەشمان بە دامەزراندنی قازییەكـەی دوای خۆیـدا بـۆ دەردەكـەوێ كە دوای ئەو بەرواره قـەزاوەتی وەرگرتـووە. لەبـەر ئـەوە، ڕەنگـە (الـشیخ جعفـر بـن عبدالله) یەكەم كەس بووبێ دادوەریی لەم ئەمارەتەدا گرتبێتە ئەستۆ.

ئەم قازییە دەستی لەوەزیفەكەی هـەڵگرت و ماوەیـەك بـە تـەریكی مایـەوە، لەبـەر ئەوە كەس توخنی نەدەكەوت و خۆی لـە قـەرەی نـەدەدا. ڕۆژێكیـان ئیـشێكی كەوتـە لای كارمەندێكی دیوانی میر، كە ئەم كارمەندە، پێشتر، ڕۆژێ لەڕۆژان قوتابیی خـۆی بوو، هیچ ڕووی نەدایـە و ڕێـزی لێ نـەگرت، قازییش لـە داخانـا شـیعرێكی دڵشكێنی بەسەر ئەم قوتابییـە نمەكبەحەرامـەی خۆیـدا هەڵدا، بـەم چـەند بەیتـەی خـوارەوە دەست پێدەكات:

هذا مقامي لديك يا من	أقـــــام دهراً وراء بابي
أقصــى أمانيه قرب إذن	في دولة الحُسنِ والشباب

واتاكەی

ئـاوا، ڕێزم لێ دەگـــــری	سپڵەی نمەك بەحـەرام؟
چەن ساڵ لەبەر دەرگاكەم	هەڵدەتووتای، بە مەرام
بـــــەلام دا لە دەوڵەتـــێ	پڕبێ لە گـەنجی نەفام

[1] (أبو عبدالله الحسین شرف الدین یعقوب الهذبانی الأربلی)یە (ت ٦٥٦ك/١٢٥٨ز).

[2] ابن سعید الاندلسي، الغصون الیانعة، ص ٥٩.

دەنگوباسی رەفتاری ئەم کارمەندە لەگەڵ ئەم شێخەدا، گەیشتە موزەففەرەددین گۆگبوری و، دەستبەجێ ناردی لە دووی شێخ و پێی گوت: (تۆمان لەیاد کردو، ئاگامان لێت نەماوە، کەسیش ئاگاداری نەکردینەوە، تۆ، خۆت پیاوی چاکیت، دەبوو خۆت ئاگاداریی خۆت بکەیتەوە). ئنجا بڕیاری دا بگەڕێتەوە سەر وەزیفەو، کردی بە خوتبەخوانی مزگەوتەکەی خۆی[1]. شێخیش لەسەر ئەو وەزیفەیە مایەوە، تا لە ساڵی (٦٠٣ك/١٢٠٦ز)دا، مرد.

(أبو محمد جعفر بن محمد بن محمود بن هبة الله ابن احمد بن يوسف الكفرعزي الأربلى)یش دادوەریی هەولێری گرتەدەست. ئەم قازییە ـ بە قسەی (أبن سعيد) ـ ئیمامێکی شەرعی شافیعی بوو، لە زانستە تازە و کۆنەکانیشدا بەشدار بوو[2]. (أبن الساعي)یش وەسفی دەکات و دەڵێت: زانایەك بوو، هەموو زانستی شەرع و فەرز و حساب و ئەندازە و ئەدەب و قورئانی[3] دەزانی و، دەڵێت: پیاوێکی رۆح سووك و قسە خۆش بوو[4].

لە ساڵی (٥٨٩ك/١١٩٣ز)دا دادوەریی پێ سپێردرا، لە ساڵی ٦٠٤ك/١٢٠٧ز)[5] لەسەر ئەو وەزیفەیە مایەوە و، لەو ساڵەدا مرد. پێدەچێ، دوای قازییەکەی پێش خۆی، ئەو وەزیفەیەی لەدەست گرتبێت، ئەم یاریدەدەریشی هەبوو، یاریدەدەرەکەی (محمد بن علي بن محمد ابن الجارود) بوو، بە (أبو عبدالله المارانى الكفرعزي) دەناسرا، کە دوای مردنی قازیی ناوبراو[6]، ئەم قەزاوەتەکەی وەرگرت. مەلای (المارانى) لەبەردەستی (أبو الفضل رضي الدين يونس بن محمد ابن منعة بن مالك الأربيلي) کە لە ساڵی

---

[1] م. ن. ص.

[2] الغصون اليانعة ١٦٦.

[3] الجامع المختصر ٢٤٣/٩.

[4] الغصون اليانعة، ص. ن.

[5] الجامع المختصر، ص. ن.

[6] ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ٧ (ترجمة محمد بن علي بن محمد).

(٥٧٦ك/١١٨٠ز)دا[١] مردووه دەرسی شەرعی تەواو كرد. (المارانی) ماوەی بیست و پێنج ساڵ لەسەر وەزیفەی دادوەریی هەولێر مایەوە، تا لە نیوەی ساڵی (٦٢٩ك/١٢٣٢ز)دا كۆچی دوایی كرد و، تەمەنیشی لە هەشتا بەرەو ژوور بوو. (ابن الشعار)ی هاوچەرخی وەسفی دەكات و دەڵێت: لە هەموو حاكمەكان باشتر بوو، حوكمی ئەو لە هەموو رۆژێ جوانتر بوو، داوێنپاك و دەستپاك بوو... بە ئاوەز بوو، گرانیش و خاكەڕایش بوو، ئاكاری چاك بوو، بە وێڵ بوو[٢].

ك- دیوانی پرسینەوەی شكات (النظر في المظالم):

ئەم وەزیفەیە لە وڵاتانی ئیسلامدا بە وەزیفەیەكی گرنگ و گەورە دادەنرێت، چونكە وەزیفەیەكی ناسكەو، پێوەندیی بە گێڕانەوەی مافی مەزلووم و ستەم لێكراوانەوە هەیە. بۆ ئەم ئیشەش دەستەیەك پێكدەهێنرا، ئیشی ئەوە بوو، ترس بخاتە دڵ و رێگای ستەمكاران و سزایان بدات، سا، بە هەر شێواز و بە هەر هۆیەك ئەو ستەمەیان كردبێ، كەسێكیش كە دەبوو بە سەرۆكی ئەو دەستەیە پێی دەگوترا سەرۆكی پرسینەوەی شكات، پێویست بوو كۆمەڵێ شەرتوشرووتی تێدا فەراهەم بێت، دەبوو قەدر و حورمەتی خۆی هەبێت، فەرمانبەجێ بێت، بە هەیبەت بێت، پاكڕەوشت بێت، كەم تەماع بێت و زۆریش لەخواترس بێت و، قازییەكی بەڵگە بەدەست و چەسپاو بێت[٣]، یا، وەكو (قدامة بن جعفر) دەڵێت: (پێویستە هەقیانەتیش بێت و بە بەزەییش بێت[٤].

---

[١] گەورەی بنەماڵەی (ابن منعة)ی ناسراوی هەولێرییە، ـ كە باسمان كرد-.

[٢] ابن الشعار، ن. و. ن.

[٣] الماوردي، الاحكام السلطانية، ص ٧٧. النويري، نهاية الأرب ٢٦٥/٦.

القريزي، الخطط ٢٠٧/٢.

[٤] قدامة ابن جعفر، مخطوط (صنعة الكتابة) ورقة ٤٤.

وا دیاره ئەم شەرتوشرووت و خەسڵەتانە، لە (محمد بن محمود بن محمد ابن مقداد بن فارس الحراني)دا هەبوو، کە بە (أبو عبدالله ابن الثناء) دەناسراو، کوڕی وەزیرەکەی هەولێریش بوو.

میر موزەففەرەددین گۆگبوری، سەرداری (حرّان) بوو، بەڵام کە گەڕایەوە بۆ سەر تەخت و تەلاری ئەمارەتی هەولێر، ئەو دووانەشی (وەزیر و کوڕەکەشی) لەگەڵ خۆیدا هێنان. (ابن الشعار) ـ لە زمان (ابن المستوفي)یەوە ـ وەسفی (أبو عبدالله) دەکات و دەڵێت: هەند بە هەیبەت بوو، خەڵك لێی دەترسان[1]، بەڵام، ئەم مێژوونووسە نازانێ (أبو عبدالله) کەینێ دادوەریی هەولێری گرتووەتە دەست، وەلێ گوتوویەتی کە لە ساڵی (٦١٢ك/١٢١٥ز)دا مردووە و، لە دەرەوەی شارەکە نێژراوە[2]. ناشزانین، پاش ئەو، کێ دیوانی پرسینەوەی شکاتی وەرگرتووە. پێدەچێ، پاش ئەو، درابێت بە قازی.

ل- سەرکاری (الحسبة):

ئەم وەزیفەیە، بە پێی پێداویست هاتە گۆڕێ، لەوەپێش نەبوو، بەڵام کاتێ کە قازی ئیشی زۆری کەوتە سەر شان و، ئیدی نەیدەتوانی، بە تەنیا هەموو کارو بارێکی شەرعی ئیسلامی لە کۆمەڵگەدا بخاتە کار و ئیشەکان زیادیان کرد، ئەو ناچارییە وەهای کرد، وەزیفەی نوێ، بۆ ئاسانکردن و بەڕێخستنی ئیشەکانی قازی، پەیدا ببێت، ئیتر، بەو جۆرە، ئەم وەزیفەی سەرکارییە هاتە گۆڕێ کە لە بنەڕەتدا وەزیفەیەکی ئایینی بوو، بە پێی ڕێسای (ئەمر بە چاکەو، نەهی لە خراپە)[3].

---

[1] ابن الشعار، عقود الجمان ١٨٧/٦.

[2] و. ن.

[3] الماوردي، الاحكام السلطانية، ص ٢٤٠. النويري، نهاية الأرب، ٢٩١/٦. ابن خلدون، مقدمة ٣٩٨. القلقشندی، صبح الاعشى ٣٧/٤.

راستیشت دەویٚ گەورەبوونی شارەکە و زۆربوونی بازاڕ کاریٚکی وەهای کرد، ئەوانەی لە یەك پیشەدا کاردەکەن، لەیەك جیٚگەی تایبەت بە خۆیاندا خڕ ببنەوە و یەك بگرن و لەناو یەك سیستەمدا خۆیان ریٚکبخەن.

بەمەش وەزیفەیەکی تازە بۆ دەوڵەت هاتە پیٚش، ئەوەبوو کە سەرپەرشتی لەسەر بازاڕەکان دانا. بەو جۆرە ئەم وەزیفەی سەرکارییە بۆ سەرپەرشتیی بازاڕەکان پەیدا بوو، بە ئامانجی ئەوەی هەم سەرپەرشتیی بازاڕەکان بکات و، هەمیش بەرژەوەندی بەکاربەران[1] لە پیٚدریٚژیی دوکاندار و فرۆشیاران بپاریٚزیٚت. ئەم وەزیفە فەرمییە لە سەرەتای پەیدابوونی شارەکاندا، لە وڵاتانی ئیسلامدا نەبوو، چونکە ئەو شارانە، بچووك بوون، سادە و ساکار بوون، پیٚویستییان بەم جۆرە وەزیفە و خزمەتە نەبوو. بەڵام کاتیٚ شارەکان پەرەیان سەند و گەورە بوون، ئەوە، وەهای کرد کە سەرکاریش دابمەزریٚت و، بوو بە وەزیفەیەکی پیٚویست، سەرکاریش بۆ ئەوەی ئیشەکانی خۆی ئەنجام بدات و، لە بازاڕ و شەقامەکاندا بگەڕیٚ و، سەر لە بنکەکانی خزمەتی کۆمەڵایەتیی، بە نموونە، وەك گەرماو (حەمام) و قوتابخانەو مزگەوتەکان بدات و گرانفرۆشان و بەدڕەفتاران بگریٚت و سزایان بدات دەسەڵاتی فراوانی لە لایەن سەردارەوە پیٚدرا، بۆ ئەوە ئەو ئیشانە بە پوختی و بە بیٚ ترس بە جیٚ بگەییٚنیٚت و پیاو خراپان تەمیٚ بکات[2] حوکمەکانی سەرکاری ببوونە پردی پیٚوەندی لە نیٚوان حوکمەکانی دادوەری و حوکمەکانی شکاتدا، چونکە سەرکاری بۆ ترساندن ئامادە بوو، ئەگەر هیٚز و فشاریشی بەکار خستبا، بە زیٚدەڕۆیی و لادان لە قەڵەم نەدەدرا و کەس نەیدەتوانی بڵیٚ سەرکار سەرپیٚچی کردووە. بەڵام دادوەری بۆ وەرگرتنەوەی

---

[1] د. عبدالعزيز الدوري ((نشوء الاصناف والحرف في الاسلام)) مجلة كلية الاداب، جامعة بغداد، العدد(١) لسنة ١٩٥٩، ص ١٥٠. د. حسام الدين السامرائي، ص ٣١٩.

[2] تەمیٚکردن (التعزير): جۆریٚکە لە ئەدەبدادان، بە دەم یان بە لیٚدان (بە قامچی، کە سەرکار بۆ ئەو مەبەستە بەکاری دەهیٚنا) یان بە هەردووکیان بە مەرجیٚ سووکایەتیی تیٚدا نەبیٚت: (الماوردي، الأحكام السلطانية ٢٣٦ ـ ٢٣٩.)

مافی کەسێك لە کەسێکی دی دانراوە، وەلێ بە سەبر و بە حورمەت[1]. حوکمەکانی سەرکاری هەندەی حوکمەکانی قازی ترسناك و، سانا مەبەست نەبوو، هەر دەتگوت، سەرکاری بۆ خزمەتی دادوەری و قەزاوەت رەخساوە[2].

(الماوردي) درێژە بە شرۆڤەی ئەرك و فرمانی سەرکار دەداو، دابەشی دەکات بەسەر: ئەرکی ئایینی و، مافی مرۆڤ و، بەد رەفتاریدا[3]. دەشتوانین ئەم ئەرك و فرمانە، بەکورتی بخەینە بەرچاو و، بڵێین بریتین لە: چاودێریی ئاوی پاك و دابەشکردنی بەسەر خەڵکدا، پاراستنی شوورەی شار، تەمێکردنی ئەوانەی بە ئاشکرا مەی دەخۆنەوە و رژاندنی مەیەکەیان، تەمێکردنی ئەوانەی ئیشی بەد و ناشیرینی، بە نموونە، وەك زیناو، فرۆشتنی خۆراك و کەلوپەلی خراپ و ساختە و، بە ئاشکرا لێدانی موسیقاو، سەرپەرشتیی بازاڕ و، پاکوتەمیزیی بازاڕ و قەدەغە کردنی فڕوفێڵ و خەڵەتاندن و رێگاگرتنی ناو بازاڕ. نەشیاندەهێشت حەماڵەکان باری قورس هەڵبگرن و، شارێکیش رووبار و دەریای هەبا نەیان دەهێشت کەشتی و گەمیّ باری لە توانستی خۆی زیاتر باربکات[4].

ئەم کێشە و گرفتە هەولێریشی گرتەوە، چونکە هەولێریش وەك شارە گەورەکانی تری وڵاتانی ئیسلام پەرەی سەند و، بوو بە پایتەختی ئەمارەتێکی گەورە، لەبەر

[1] م. ن. ص ٢٤٢. النويري، نهاية الارب ٦/٢٩٥.

[2] إبن خلدون، مقدمة، ص ٣٩٩.

[3] الماوردي ٢٤٧ _ ٢٥٩.

[4] ابن خلدون، ن. م. ص. چەندین کتێبیش لەسەر ئەرك و فرمانی سەرکار دانراون کە لە بازاڕدا چ دەکەن و چ ناکەن، بە نموونە، وەك کتێبی (نهاية الرتبة في طلب الحسبة)ی (محمد بن احمد)، (ابن بسام المحتسب: تحقيق الدكتور حسام الدين السامرائى. (الرتبة في طلب الحسبة)، ابو الحسن على محمد الماوردي. (معالم القربة في أحكام الحسبة)، محمد بن احمد القرشي. (الحسبة في الاسلام) ابن تيمية، وغيرها. لە حەدیسخوانەکانیش: على حسن فهمي، وابراهيم دسوقي الشهاوى، ونقولا زيادة. دەشتوانین ئیشەکانی سەرکاری وەك هەموو خزمەتەکانی شارەوانی و، وەزارەتی کاروباری کۆمەڵایەتی و پۆلیسخانە و کۆگا فرۆشیارەکانی حکومی دابنێین.

ئـەوە، دیـوانی سەرکاریـشی تێـدا کرایـەوە. (ابـن الـشعار)یـش دەڵێـت: لـە هـەولێردا بنەماڵەیـەك هـەبوو، زەلامـەکانی زۆربـەیان ئـەم سـەرکارییەیان وەرگرتبـوو، ئنجـا دەڵێت: (ابن المحتسب الاربلي ابراهیم بن عمر بن محمد بـن علـي بـن جـامع الأربلـي) سەرکاریی لـە هـەولێر گرتەدەست، هـەروەها باوکیـشی، پاشـان کوڕەکەیـشی، بـەڵکو، کۆمەڵێکیش لە باپیرانی[1] ئەم وەزیفەیەیان وەرگرتووە. ئێمە هیچ شتێك لە ڕەوشـی ئەوانە نازانین، هەندە نەبێ، کە (ابـن المحتـسب)ی نـاوبراو، کـە سـەرکاریی هـەولێری گرتە دەست، لە سـاڵی (٥٩٢ك/١١٩٦ز)دا لـەدایك بـووە. مـادامێکی بـاو و بـاپیرانی (ابـن المحتسب)یش ئەم وەزیفەیەیان لە دەست گرتبێ، کەواتە، ئەم دیوانی سـەرکارییە، لـە هەولێردا، بەرلە سەردەمی ئەتابەگیانیش، هەر هەبووە.

ناوی (ابـن محتـسب الأربلـی)یـەکی دیکـەش، لـە باسوخواسـی سـاڵی (٦٩٠ك/ ١٢٩١ز)دا بەرچـاو دەکـەوێت، واتـا لـە مـاوەی پـاش سـەردەمی ئەتابەگیانـدا، لـەو ماوەیـەدا کـە سـەرلەبەری ناوچـەکە کـەوتبووە ژێـر دەسـتی مەگۆلـە ئێلخانیـەکانـەوە، نـاوی (امـین الدین ابـن المحتـسب الاربلـی) بـووە[2]. ناشـزانین هـەر لـە بنەماڵـەی (ابـن المحتـسب)ی یەکەم بووە، یان، نا، یـانیش ئـەم سـەرکارییە، پـاش سـاڵی (٦٥٩ك/١٢٥٨ز) کـە مـەگۆل هـەولێریان داگیرکـرد هـەر بـەردەوام بـووە، چـونکە دیـوانی سـەرکاری، لـە هـەموو شـارەکانی عیراقـدا، لـە دوا سـەردەمی عەبباسیانیـشدا، لـە سیـستەمی حوکمـدا هـەر هەبووە و بەردەوامیش بووە. لـە سـەردەمی ئێلخانیانیـشدا، هـەر وەکـو خـۆی مـابوو، سـەرکاری سـەربەخۆ هـەبوون، دەسـەڵاتی دادوەرییـان بەسـەرەوە نـەبوو. کەچـی لـە هەنـدێ شـاردا نـەماو بـزر بـوو، بـەڵام قـازی ئیـشەکەی خـۆی و ئیـشەکەی ئەویـشی دەکرد[3].

---

[1] ابن الشعار، عقود الجمان ٥/ ١١١.

[2] ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق لسنة ١٩٥٦، ص ٣٩٧.

[3] د. جعفر خصباك، العراق في عهد المغول الايلخانيين، ص ٧٢.

وا دیارە، ئەم حاڵەتەی دوایین لە ئەتابەگایەتیی موسڵدا بووبێت. پسپۆڕێك دەڵێت: لەو سەردەمە دوورودرێژەی (بدرالدین لؤلؤ)دا[١]، وەزیفەی سەرکاری هەر ناویشی نەبووە. لە ماوەی حوکمی پێش (بدرالدین لؤلؤ)یشدا[٢]، هەر نەبووە، هەرچەندیشە نەبوونی وەزیفەی سەرکاری لە ئەمارەتێکی وەك موسڵدا حاڵەتێکی عاجباتییەو، پیاو سەری لێی سوور دەمێنێ.

دوو: أ- سیستەمی لەشکری ئەمارەتی هەولێر:

هەرچەندیشە، میر (زین الدین یوسف ینالتگین) و (موزەففەرەددین گۆگبوری) بزاڤ و چالاکیی لەشکر و لەشکرسازییان هەبووە، وەلێ لەبارەی لەشکری ئەمارەتەکەو رێکخستنی لەشکر و سەربازان زانیاریمان دەست نەکەوت. ناشزانین ژمارەی تیپەکان چەند بووە و لە چ جۆرە توخمێك پێکهاتبوون و، سەربازان بە دراوی نەخت مووچەیان وەردەگرت یان لە جیاتی دراو ئازووقەیان پێدەدان. هەر بەو جۆرەش، نازانین، میر، لە لەشکرکێشیدا، چ جۆرە پلانێکی دادەنا یان چ پلانێکی پێڕۆ دەکرد، هەرچەندیشە هەولێر ئەمارەتێکی سەربەخۆ بووە و، گەلێکیش بەرەوچاتر گۆڕاوە و، سیستەمی ئیداری و دارایی و دادوەریی خۆی هەبووە و، دامودەزگای فەرمیی ئەوتۆشی هەبووە، ئیدی، هەر بە تەواوەتی دەوڵەتێك بوو، بۆخۆی[٣].

لەگەڵ ئەوەشدا، چەند سەرە قەڵەمێکی کەم و کورت کە باسی شەڕ و جەنگی ئەو دوو میرە دەکات کە دژ بە دوژمنی ئەمارەتەکە کردوویانە، قەبارە و توانستی لەشکری ئەمارەتەکەمان بۆ ساغ دەکاتەوە و، بگرە، چۆنێتیی رێکخستنی

---

[١] سوادي عبد محمد الرويشدى، امارة الموصل في عهد بدرالدين لؤلؤ، ص ١٧٣.

[٢] د. عماد الدين خليل، عمادالدين زنگى، ص ٢٣٣ وما بعدها.

رشيد الجميلي، دولة الاتابكه في الموصل، ص ٢٣٥ _ ٢٤٨.

[٣] بنۆڕە: (د. احسان عباس) پێشەکیی (وفيات الاعيان)دا، ط ١٩٧١ بيروت، جـ ٧، ص ١٣، دەڵێت: هەولێر لە سەردەمی موزەففەرەددین گۆگبوریدا، هەموو پلان و دیوان و دامودەزگای دەوڵەتێکی سەربەخۆی بۆ رەخسابوو.

لەشکرەکەشمان بۆ دەردەخات. ئەوەتا (العماد الکاتب) وەسفی لەشکری ئەمارەتی هەولێر دەکات کە لە ساڵی (٥٨٥ك/١١٨٩ز)دا گەیشتە فەلەستین و لە شەڕی خاچدروشماندا ئامادە بوو، دەڵێت: ((سەرداری هەولێر گەیشتە جێ و لەشکرێکی هێناوە وەك گەلاڵە هەور و تاوەبارانە، وەك بەرەکەتی گوانی حوشتر و[1]، هەر ئامرازێکی بۆ سەرکەوتن پێویست بێت، لەگەڵ خۆی هێناویەتی))[2]. دەتوانین لەم وەسفەوە، گەورەیی ئەو لەشکرە بێنینە بەرچاو، هەرچەندیشە، (العماد الکاتب) زۆری ناوەتە بانی، ئەوەش، لەبەر ئەوەیە کە ئەم (الأصفهاني)یە بایەخ بەنووسینی وشەگەلی هاوئاهەنگ دەدات، هەندە بەتەنگ ماناکەیەوە نییە. بەهەرحاڵ، گەورەیی و گرنگیی لەشکری هەولێرمان لە شەڕەکانی (زین یوسف)دا، بۆ دەردەکەوێت، کە هێرشی لەشکری ئازەربێجانی تێکشکاند، ئەوانەی کە هاتبوون، لە ژێر فەرماندەی (مجاهدالدین قایماز)دا هەولێر داگیر بکەن، ئەوە بوو، پێشتریش باسمان کرد، ئەتابەگی موسڵ، هانای برد بۆ مەلیکی ئازەربێجان کە هەولێری بۆ داگیربکات، ئەویش، سێ هەزار سەربازی نارده سەر رێگاوبان و دەوروبەری هەولێر، گوند و زەوی و زاری خەڵکەکەیان وێران کرد، بەلام چاك بوو، لەشکری هەولێر گەیشتە سەریان و راوی نانەوە بەرەو وڵاتی خۆیان.

پێویستیش ناکات باسی ئەو شەڕانەی خاچدروشمان بکەین کە موزەففەرەددین گۆگبوری تێیدا بەشداریی کردووە، چونکە، خۆی، هەتا ئەوکاتەش نەگەڕاوەتەوە بۆ هەولێر، بەلام گرنگ ئەوەیە باسی پێکدادانی خۆی و (بدرالدین لؤلؤ) بکەین کە ساڵی (٦١٥ك/١٢١٨ز) رووی دا و، (الملك الاشرف)یش، کۆیلەکەی خۆی: (الأمير عزالدين أيبگ)ی ناردبوو بۆ کۆمەکی (بدرالدين لؤلؤ)، ئەوەبوو (أيبگ) گەیشتە لای (لؤلؤ). (ابن الاثير) دەڵێت: ئەم فەرماندارە، - کە فەرماندەی باڵی راستی لەشکری موسڵ بوو

---

[1] گۆپکەی گوانی حوشتر (اخلاف)، بە یەك گوانی دەڵێن: (خلف) مەبەستی لە بەرەکەتی لەشکرەکەو سەرکەوتنەکەیە: (الفتح القسی، ص ٣٨٣/الهامش، ط ١٩٦٥).

[2] الفتح القسي، ص ٣٨٣ ط/١٩٦٥.

- خـۆی و لقەکـەی[1] (أطـلاب) هێرشـیان کـردە سـەر بـاڵی چـەپی لەشـکرەکەی موزەففەرەددین گۆگبوری کە (عمادالدین زەنگی)ی زاوای فەرماندەیی دەکرد. پاشان باڵی راستی لەشکری هەولێر بەسەر باڵی چەپی لەشکری موسڵدا سەرکەوت. هەرچی موزەففەرەددین گۆگبوری، بوو، ئەوە، ئەو لەناو جەرگەی لەشکرەکەی خۆیدا بـوو[2].

بەم وەسفە کورتەدا دەردەکەوێ لەشکری هەولێر چۆن چۆنی رێك دەخرا، کە زۆرتـر لەوە دەچێ، هەروەکو لەشکری ئەتابەگەکانی موسڵ رێکخرابێت. ئـەوەش کـە زۆرتـر بەلای ئێمەوە گرنگە، ئەوەیە کە سیستەمی (لق) و (پەل) هەبووە، بەڵام نـە ژمـارەی لقەکان دەزانین و، نە ژمـارەی سـەربازەکانی هەریەکـە لـەو لقانـە دەزانـین. دووریـش نییە ئەتابەگەکان هەمان سیستەمی لەشکری سەلجووقیانیان بەرەو چاتر گۆڕیبـێ و پێڕۆیان کردبێ ـ لەشکری سەلجووقیانیش لەسـەر سیـستەمی پلەبەپلە رێکخرابـوو، لە ئەڵقەیـەکی بـچووکی پێـنج کۆیلەییـەوە دەسـتی پێـدەکرد «پێـنج سـەرباز»، ئنجا بەرەبـەرە گـەورەتر دەبـوو تـا دەگەیـشتە گـەورەترین مـیر کـە سەرپەرشـتیی هـەزار سەربازی دەکرد بـە (گـەورەی هـەزاران) نـاو دەبـرا، یـان گـەورەی سـەدان[3]. گـەورەی

---

[1] لـق، (اطـلاب)، (طلـب) مانـای ئەوەیـە، میرێـك دووسـەد سـواری بەدەسـتە بـۆ کـاتی شـەڕ. بـە فەرمانداری سەدوحەفتا سەربازیش دەڵێن (سەرلق = طلب)، ئەم ناوەش، (وشەیەش) یەکەم جار لە میسر و شام سەلاحەدینی ئەیوبی دایهێنا، پاشان بوو بە بەتالیۆن (Battalion): (السلوك، جـ ١ ق ١، ص ٢٤٨/الهامش) العماد. سبط ابن الجوزی، الفتح القسي، ط القاهرة ١٩٦٥ ص ٦٩/الهامش. بەڵام (سبط ابن الجوزی) دەڵێت: یەك لق پێنج سەد سوارە: مرآة الزمان، ٦٩٥/٨).

وەرگێڕ: سیستەمی رێکخستنی (ل. ش. ك) واتا لەشکری شۆڕشگێڕی کوردستان/ئەیلول، زۆر لەوەی ئەییوبیان دەچوو، بە نموونە (لقی حـەوت/شـوان/کـارێزەی خاڵخاڵان (٢١٢ ـ ٢٣٢) پێشمەرگە بـوو، (یەك لق (٣) پەل بوو، یەك پەلیش (٣) دەستە بوو)، پاشان چوار لقیش کرا بـە یـەك بـەتالیۆن) واتا یەك بـەتالیۆن دەگەیـشتە (٥٠٠ ـ ٧٠٠) پێشمەرگە (لـە گـەرمیان). هەریەکـە لـەم لـق و پـەل و دەستانەش بەرپرسی عەسکەریی خۆی هەبوو لەگەڵ یاریدەدەر. هەموو لقێکیش رابـەری سیاسـیی هەبوو. (وەرگێڕ)

[2] ابن الاثیر. الکامل، ٣٤٠/١٢

[3] محمد مصطفی زیادة، حاشیة السلوك ـ للمقریزی، ص ٢٣٩.

سەدان، سەد کۆیلەی لە ژێر دەستدا بوو. بەهەرحاڵ، پێدەچێ موزەففەرەددین گۆگبوری سیستەمی سەربازیی سەلجووقیانی بەکارهێنابێ، یان سیستەمی لەشکری ئەییوبیانی پێڕۆ کردبێ، چونکە سیستەمی ئەتابەگەکانی هەولێر و ئەتابەگەکانی دیکەش، هەروەك سیستەمی سەلجووقیان لە قەڵەم دەدرێت لەوانەوە ماوەتەوە و بووەتە ئەڵقەیەك لە نێوان ئەمان و سیستەمی سەربازیی دەوڵەتی ئەییوبیدا[1]، کە پاشتر زۆربەی ئەتابەگایەتییەکان کەوتنە ژێر دەسەڵاتی ئەییوبیانەوە. ئەوە بوو، موزەففەرەددین گۆگبوری و (زین الدین یوسف)ی برایشی ماوەیەکی زۆر چوونە ریزەکانی لەشکری سەلاحەددینی ئەییوبی و لە شەڕی خاچدروشماندا بەشدارییان کرد، دووریش نییە لە لەشکری ئەییوبییەوە فێری سیستەمی سەربازیی ئەوان بووبن و، بۆ رێکخستنی لەشکری ئەمارەتەکەی خۆیان، بە پێی پێویست پێڕۆیان کردبێت.

لە بارەی قەبارەو گەورەیی لەشکری هەولێرەوە هیچ سەرڕوشتەیەکمان نییە بەڵام بە پێی قەرسانديك کە (ابن الاثیر) باسی دەکات، دەتوانین بەراوردی بکەین لەگەڵ لەشکری موسڵ، لێرەدا (ابن الاثیر) (العماد الکاتب) بە درۆ دەخاتەوە کە گاڵتەی بە ئازایەتیی لەشکری موصڵ کردووە و گوتوویەتی، لەشکری موسڵ لە شەڕەکەی ساڵی (٥٧١ك/١١٧٥ز)دا هیچ ئازایەتییەکی نەنواندووە، چونکە ئەم لەشکرە گەورەیە بیست هەزار سەرباز دەبوون، کە سەلاحەددینی ئەییوبی زووبەزوو تێکی شکاند و راوی نا[2]. (ابن الاثیر) مێژوونووسی تەلاری ئەتابەگیان بوو لە موسڵ، لەبەر ئەوە (العماد الکاتب) بە درۆ دەخاتەوە و، دەڵێت: (العماد) مێژوونووسی تەلاری ئەییوبیانە و،

---

[1] حسن ابراهیم حسن، تأريخ الاسلام السياسي، جـ ٤، ص ٣٦٢.

ابراهیم علی طرخان، النظم الاقطاعیة ٣٠ ـ ٣١.

د. سعداوي، التأريخ الحربي المصري، ص ٢. بنۆڕە، بزانە (القلقشندی)، هەر بەم مانایە، لە (صبح الأعشى ٥/٤)دا دەڵێت: (دەوڵەتی ئەییوبی هەر ئەو سیستەمەی دەوڵەتی (عمادالدین زەنگی) موسڵ و، دەوڵەتی (نورالدین محمود)ی کوڕی لە شام، پێڕۆ کردووە.

[2] بنۆڕە: (البنداري، سنا البرق الشامي، ٢٠٠/١ تلخيص (البرق الشامي)، العماد الاصفهاني.

زۆری لەسەر ناوە و، قسەکانی راست نییە و، دەڵێت: (العماد) لە کتێبی (البرق الشامي)یەکەی خۆیدا نووسیویێتی: (سیف الدین غازی) لەم شەڕەدا بیست هەزار سواری هەبووە، بەڵام (ئەم قسەیە راست نییە، بەڵکو ساغ بووەتەوە کە شەش هەزار سواری هەبووە و کەمتریش لە پێنج سەد پیادە، من خۆم بەدیار سەرژمێریی تیپەکانەوە وەستابووم و بەشەکانی قۆڵی راست و قۆڵی چەپ و ناوجەرگەی لەشکر و بەرسنگی لەشکرەکەو[١] بەشەکانی ترم[٢] بە چاوی خۆم دیوە)، ئنجا دەڵێت: (العماد الکاتب) دەیەوێت شانوشکۆ بۆ سەلاحەددین پەیدا بکات و، بڵێت بە شەش هەزار سەرباز، بیست هەزار سەربازی راوناوە. ئنجا گاڵتە بە قسەکانی دەکات و دەڵێت: بۆچی، موسڵ و شارەکانیشی تا دەگاتە فوراتیش، خۆی چەندە؟ تا بیست هەزار سواری هەبێت[٣]؟!

جا، ئەگەر موسڵ ـ کە سنووری گەیشتبووە فورات ـ نەیتوانیبێت لەشکرێکی شەش هەزار و پێنج سەد سەربازی ساز بدات و، سەلاحەددینیش لەشکرەکەی، لەم شەڕەدا لە شەش هەزرا سەرباز زیاتر نەبووبێت[٤]، کەواتە لەشکری ئەتابەگایەتیی هەولێر

---

[١] بەرسنگی لەشکر، یان پێشەنگی لەشکر. بنۆڕە دوای لاپەڕەی ١١٥ پەراوێزی (١)، هەروەها: الفتح القسي ط ١٩٦٥، ص ٧٠/الهامش.

[٢] الکامل، ٤٢٩/١١. (أبو شامة)ش قسەکەی (العماد الکاتب) بە راست دەزانێت، لە قەرساندنی ژمارەی سەربازەکانی لەشکری موسڵ و دەڵێت: دەنگوباسەکە وەهایە کە بێجگە لە پیادە، بیست هەزار سەربازی سوارە بوونە: الروضتین ٢٥٥/١. وەڵێ قسەکانی (ابن الاثیر) لە راستییەوە نزیکترە، هەرچەندیشە زۆرتر بەلای تەلاری موسڵدا دایدەشکێنێ، (ابن الاثیر) برایەکی هەبووە بەناوی (مجدالدین المبارك ابن الأثیر) بەرپرس و بنووسی دیوانی موسڵ بووە، رەنگە ئەو سەرژمێرییەی لەم برایەوە وەرگرتبێ: الکامل ٤٢٩/١١.

[٣] الکامل ٤٢٩/١١.

[٤] البنداري، سنا البرق الشامي ٢٠٠/١. الکامل، ص. ن.

بەڵام ژمارەی سەربازە فەرمییەکانی لە شەڕەکەی (حطین)دا گەیشتبووە دوازدە هەزار سەربازی دەرەبەگایەتی و، مووچەخۆر، بنۆڕە: الکامل ٥٣١/١١. الروضتین ٧٦/١. بێجگە لە سەربازی خۆبەخش (خۆحەز): الکامل، ص. ن.

زۆر لەوانە کەمتر بووە، هەرچەندیشە ئێمە ناتوانین بیقەرسێنین ژمارەیان چەند بووە و چەند نەبووە، کە پێدەچێ، ئەوپەڕی ژمارەیان دوو هەزار سەربازی فەرمی بووبن و، ڕەنگە هەندێ جەنگاوەری ڕەشۆکیی ئێل و هۆزەکانیشی لەگەڵدا بووبن بۆ (مووچە) کە میر بیبیانداتێ یان بۆ چەپاوڵ و دەستکەوت یان بۆ غەزا، نەخاسمە ئەمارەتەکەش لە لایەن مەگۆلەوە، پەلامار و مەترسی لەسەر بوو.

هەرچی پێکهاتەی ڕەسەنی لەشکری هەولێرە، ئەوە هیچ دەقێکمان بەدەستەوە نییە شتێکمان بۆ روون بکاتەوە، بەڵام لە دوا چاخەکانی حوکمی ئیسلامدا عادەتیان وەها بوو کۆیلەیان لە ناوەڕاستی ئاسیاو وڵاتی (القبجاق)ەوە[1] دەهێنا کە تورکمان بوون. ئەوانە ببوونە کۆڵەکەو راگری دەوڵەتی سەلجووقی و دەوڵەتانی ئەتابەگیان[2]، ئەوانی دیکەی، بەڕەسەن کورد و، عەرەبیشیان تێدا بوو[3]، بەڵام ڕێژەی هەریەکە لەم نەتەوانە بە پێی جیاوازیی ئەمارەتەکان و بە پێی جیاوازیی هەرێمەکان و پێکهاتەی ڕەسەن دەگۆڕان و هەموویان وەك یەك نەبوون. لە ئەمارەتی هەولێر، دەقمان بەدەستەوە هەیە کە کوردی شارەزوور، بەزۆری لە لەشکری هەولێردا ئامادە و بەشدار بوون، ئەوەتا (ابن العبري) دەڵێت: (کاتێ موزەففەرەددین گۆگبوری لە ساڵی (٦١٥ك/١٢١٨ز)دا بەسەر لەشکری (بدرالدین لؤلؤ)دا سەرکەوت، سەربازەکانی لە (نینوی) سێ ڕۆژ قەرارگایان هەڵدا، دوای ئەوە، موزەففەرەددین گۆگبوری

---

[1] ناوچەیەکە لە چیاکانی ئۆراڵ، لە دەوروبەری رووباری ڤۆلگا: شمس الدین سامی، قاموس الأعلام (ترکي) جـ ٥، ص ٣٥٩٩.

[2] ابن القلانسي، ذیل تأریخ دمشق، ص ٢٧٩، السیر جب، صلاح الدین، دراسات في التأریخ الاسلامي، ص ١٥٩، ١٧١ الباز العریني، الشرق الادنی في العصور الوسطی، ص ١٥٥، ١٦٤، ١٦٥. (عمادالدین خلیل، عمادالدین زنگی ١٩٨.

(؟) البنداري، آل سلجوق ٤٦ ـ ٤٧. أبو شامة، کتاب الروضتین ١٧٣/١. جب، صلاح الدین ١٧١ ـ ١٧٢. الرویشدي، إمارة الموصل، ص ١١٢، ١١٣. الباز العریني، م. ن. ص ١٦٥.

[3] البنداري، م. ن. ص.

جب، ن. م. ص ١٧٢ ـ ١٧٣.

فــەرمانی دا بگەڕێنــەوە بــۆ هــەولێر، لــە گەڕانەوەیانــدا، هەنــدێ لــە ســەربازە شارەزوورییەکان، لە ڕێگا بەو بۆنەیەوە هەڵپەڕکێیەکیان سازدا[1].

بــە مــەدا دەردەکــەوێت کــە کــوردی زۆری شــارەزوور لــە لەشــکری ئەتابەگایــەتیی هــەولێردا هەبوونــە.. دەربــارەی ئــەرك و مەســرەفی لەشــکری هــەولێر، ئــەوە، موزەففــەرەددین گۆگبــوری، بەشــێکی زۆری دەرامــەتی دارایــی ئەمارەتەکــەی بــۆ پێگەیاندنی لەشکر تەرخان کردبوو کە نزیکەی دوو سێیەکی (دەرامەتەکە) دەبوو. بەو بۆنەیەوە، (سبط ابن الجوزي) دەڵێت: ((موزەففەرەددین گۆگبوری، ڕۆژێکیان، لە ساڵی (٥٨٦ك/١١٩٠ز)دا، کەمێك، دوای ئەوەی گەڕایەوە سەر تەختی خۆی، شەرتی کــردووە دەرامــەتی ئەمارەتەکــەی بکــات بــە ســێ بــەش، بەشــێکیان بــۆ کــاری خێــر، بەشێکیان بۆ مەسرەفی لەشکر و مەسرەفی خۆی و، بەشێکیشیان پاشەکەوت دەکات بــۆ پاراســتنی ئەمارەتەکــەی لــە دوژمنێــك بیــەوێت دەســتدرێژیی لەســەر بکــات))[2].

لێرەدا دەبینین کە دوو لەسەر سێی بۆ لەشکر تەرخان کردووە. وەلێ نازانین ئەو دوو لەسەر سێیە چەند دینار بووە، بەڵام بەحسابی ئەو بەشەی کە بۆ کاری خێری دادەناو، هەولێری پێ ئاوەدان دەکرد و، لە دەرەوەی هەولێریش کاری خێری دەکرد، بە هەمووی دەگەیشتە نێوان دووسەد هەزار دینار و[3]، سەد هەزار دینار[4]، کە ئەم پارە زۆرە بە قسەی (ابن الجوزي) تەنیا سێیەکی داهاتی دەغڵودانی هەولێر بووبێت، سەرباری ئەوەش، ساڵانە دەرامەتی لۆکە دەگەیشتە بیست و دوو هەزار دینار[5] لە سەردەمێکدا کە هەولێر بایەخی سیاسی و ئابووریی نەمابوو، ببوو بە شارێکی بێ بەهاو بچووك و ساکار[6].

---

[1] ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق، مجلد ٤٨ ص ٤٣٩.

[2] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان ٦٨١/٨.

[3] عن ابن قاضى شهبة، نقله الحنبلى في (شذرات الذهب) ١٤٠/٥.

[4] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان ٦٨٢/٨.

[5] حمدالله المستوفي القزويني، نزهة القلوب، ص ١٠٣.

[6] ابن الطقطقى، الفخري في الآداب السلطانية، ص ٣٢.

کەواتە ئەگەر ئەم هەموو دەرامەتە بریتی بێت لە تەنیا سێیەکی داهاتی هەولێر، ئەمە مانای وایە کە موزەففەرەددین گۆگبوری، هیچ نەبێ دوو هەندەی بۆ لەشکر و لەشکرسازی تەرخان کردبوو.

ب- ئاڵای ئەمارەتی هەولێر

هەڵکردنی ئاڵا دیاردەیەکە لە دیاردەکانی سەروەری و، بەڵگەی سەربەخۆیی ئەمارەت یان دەوڵەتە. خۆ، دەبوو ئەمارەتی هەولێریش ئاڵایەکی هەبێت. ئەوەش لە کاتێکدا دەرکەوت کە لە ساڵی (٥٧٩ك/١١٨٩ز)دا، هەولێر لە موسڵ جیابووەوە. شێوەی ئاڵای هەولێرمان لەو نامەیەدا بۆ دەردەکەوێت کە (ضیاء الدین ابن الاثیر الجزري الکاتب) لە وەڵام و سوپاسگوزاریی خەڵات و بەخششی موزەففەرەددین گۆگبوریدا بۆی نووسیبوو. ئەوەبوو، ئەو نووسەرە کە سەردانی هەولێری کرد، موزەففەرەددین گۆگبوری خەڵاتی کرد، لە خەڵاتەکاندا باڵندەی باز هەبوو. ئەویش نامەی سوپاسگوزاریی بۆ نارد و، بە شان و باڵیدای هەڵدا، هەر لەو نامەیەدا دەڵێت: ((وا، شای باڵندەی باڵندە خۆرەکانیش هات ـ مەبەستی لە بازەکەیە - دەستێکی بەخێر و سپی ناردوویەتی کە لە چاکەی بەردەوامدا بەهرەمەندە، ئەو پیاوەتییەی ئەو هەیەتی، کەسی دی نییەتی، ئاکار و رەوشتی بەرزە و، بۆنی لە هەموو بۆنێ خۆشترە، بەڵکو دەڵێن وەك باڵندەی ناو ئاڵاکەیە و، مەقدەمی خێرە[1] وەڵێ یەکێکیان بەدەست هەڵدەگیرێ و، ئەوی دی دەخرێتە بان سەر))[2]. لەم نامەیەوە، بۆمان دەردەکەوێ کە

برای مێژوونووسی بەناوبانگ (عزالدین إبن الاثیر)ە (ت ٦٣٧هـ/١٢٣٩ز).

[1] مەبەستی لەو بازەیە کە لەسەر ئاڵاکەی سەرداری هەولێر وێنەی کێشرابوو.

[2] بنۆڕە کتێبەکەی خۆی: (رسائل ابن الأثیر).

(؟) لەبارەی جلوبەرگی سەربازانی موسڵەوە، بنۆڕە: (الدیوەجي، الموصل في العهد الأتابكي، ص ٧٢. الجمیلي، دولة الموصل، ص ٢٥٨).

سوادي الرویشدي، إمارة الموصل، ص ١١٧.

ئـالآی هـەولێر وێنـەی بـازێکی لـە ناوەڕاسـتیدا هـەبووە، هـەر وەکـو ئالآکـەی سەلآحەددینی ئەییوبی و ئالآی دەوڵەتی ئەییوبیان.

بەڵام نـازانین سـەربازانی لەشکری هـەولێر چ جۆرە بـەرگێکیان دەپۆشی، نـازانین سـەرداری هـەولێر، بـەرگی وەك سـەربازانی ئەتابەگـەکانی موسـڵ لەبـەر سـەربازانی خۆی دەکرد، یـان، نـا. ناشـزانین سـەربازانی ئـەمارەتی هـەولێر چەکی وەك چەکی سەربازەکانی (زین الدین علی کچك)ی[1] دامەزرێنەری ئەمارەتی هـەولێر هەڵـدەگرت یـان، نـا. ئـەوان (چـەقۆ) و (درەوش)[2] و (چـەکوش) و (شـووژن)[3] و (شمـشێر) و (مشار)یان[4] پێبوو. ـ بە قسەی ابن الأثیر ـ زۆرتـر لـە کـاتی شـەڕدا ئـەم چەکانەیان هەڵـدەگرت. بـەڵام نـازانین سـەربازانی ئـەمارەتی هـەولێریش ئـەم چـەکانەیان هەڵـدەگرت، یـان، نـا. ناشـزانین دەزگـای هـەوالگریی هـەولێر، تـا چـەند چـالاکیی نوانـدووە. دەزگایـەکی هـەوالگری هـەبووە، بـە تایبـەتیش لـە کـاتی شـەڕی نێـوان هـەولێر و موسـڵدا و، جاسووسـیی بەسـەر جموجـووڵی لەشـکری (بدرالـدین لؤلـؤ)ەوە کردووە. (بدرالدین لؤلؤ) بەرامبەر بە مەسیحییەکان خراپەی دەکـرد، ئـەمان کـەم و کەم دەسەڵات بوون، هەژار بوون، نـەیان دەتـوانی ئـەو پـارەو سـەرانەیەی (بدرالـدین لؤلؤ) داوایان لێ دەکات بیدەنێ، لەبەر ئەوە هانایان بۆ دوژمنـی[5] (لؤلـؤ) دەبـرد، بـە تایبـەتیش بـۆ موزەففـەرەددین گۆگبـوری. مەسـیحییەکان لـە ڕێگـای هـەوالگرەکانی سەرداری هەولێرەوە نامەیان دەنـارد و تـەگبیر و هاودەنگییـان هـەبوو بـۆ ئـەوەی لـە دژی (لؤلؤ) پـەیمان ببەسـتن و بـێ هێـزی بکـەن. لـەو نامانـەدا هـەموو نهێنییـەکانی بزاڤ و چەك و نیاز و رازی لەشـکری موسـڵیان بـۆی دەنووسـی، بـۆ ئـەوەی، ڕێگـا، بـۆ

---

[1] الباهر، ١٣٥.

[2] درەوش، وەکو سووژن وایە، بـەڵام دەسـکی هەیـە: (ابـن خلـف التبریـزي)، برهـان قـاطع، ص ٤٨٢. محمد موسى هنداوي، المعجم في اللغة الفارسية، ص ١٥١.

[3] شووژن (المسلة).

[4] مشاری بچووك (دسترك): هنداوي، المعجم في اللغة الفارسية، ١٥٦.

[5] سوادي الرويشدي، امارة الموصل، ص ٤٧.

داگیر کردنـی موسـڵ خـۆش بکـەن[1]. جارێکیـان، نامەیـەکی (شمعـون مفریـان)ی[2] بەرپرسـی گونـدی (برطلی) کـە بـۆ موزەففـەرەددین گۆگبـوریی نووسـیبوو، کەوتـە دەست (بدرالدين لؤلؤ)، ئەویش دەستبەجێ گرتی و لە زینـدانی هاویـشت، پاشـان بـە دەرگای زیندانەکەدا هەڵیواسی، تا، مرد[3]. رەنگە ئەمـە یەکـەم نامـەش نـەبووبێ کـە گەورەیەکی مەسیحی بۆ سەرداری هەولێری ناردبێ.

سەرباری ئەوەش، (بدرالدين لؤلؤ) سەروسەختی لەگەڵ تایەفـەی (عدویـە)دا بـاش نەبوو، بـەردەوام خراپـەی لەگەڵیانـدا دەکـرد، چـونکە ئـەو تایەفەیـە زوڵمیـان قبـول نەدەکرد، لەبەر ئەوەش کە لە هەنـدێ ناوچـەی شـاخاویی موسـڵدا بـوون و جێگایـان قایم بوو، جارجارە تۆڵەی خۆیان دەسەندەوە و، هێرشیان دەکردە سـەر موسـڵ[4]، تـا، جارێکیان (بدرالـدين لؤلـؤ) بـۆی رێکـەوت رابـەری ئـەم تایەفەیـەی دەسـگیر کـرد کـە ئەوکات (تاج الدين ابو محمد الحسن بن عدي بن أبى البركات بن صخر بن مسافر) کە ئـەکا بـرای شـێخ عـودەی (ت ٥٥٧ك/١١٦٢ز)[5]، پاشـان لـە قەڵاکـەی موسـڵدا خنکانـدی، لەبەر ئەوە، پێدەچێ ئەو تایەفەیەش پێوەندییان لەگەڵ موزەففەرەددین گۆگبوریدا بووبێت، نەخاسمە، سەرداری هەولێر زۆر رێزی لە شێخ عودەی دەناو، هەمیشە باسی چاکەی ئەو شێخەی دەکرد و، بە پیاو چاکێکی گەورەی دادەنا[6].

---

[1] ن. م. ص ٤٨.

[2] مفریان: وشەیەکی ئارامییە (مەفریونو ـ Mafryono) بە مانای (بـەردار) دێـت مەبەسـت لـە پلەی ئەو کەسەیە لە کەنیسە لە نێوان بەتریارك و قەشـەکاندا: بنـۆڕە: سـوادي، امـارة الموصـل، ص ٤٥، هامش (٢).

[3] بطرس نصري، ذخيرة الأذهان، جـ ٢، ص ٥٤.

[4] الكتبي، فوات الوفيات، ط، مصر ٢٢٤/١. الذهبي، العبر ١٨٣/٥.

[5] تەرجەمـەی ژیـانی لـە (وفيـات الاعيـان)دا هەیـە: ٤١٧/٢ ـ ٤١٨، ط/مـصر ١٩٤٨. الكامـل، ٢٨٩/١١. الذهبي، العبر ١٦٣/٤. باسی ژیانیشی بە دووردرێژی لە (تأريخ ابن الوردى ٩٢/٢ ـ ٩٤)و، لـە (شـذرات الذهب) ١٧٩/٤ ـ ١٨٠)دا هەیە.

[6] وفيات الاعيان ٤١٨/٢.

ج- دیوان و جبەخانەی چەك:

سەرڕوشتەمان هەیە کە لە هەولێردا، کۆگای چەك یان جبەخانە هەبووە، کە ئەوکات (سیلاحخانە)یان[١]، پێدەگوت و، (أبو المحاسن أسعد ابن احمد بن موسی بن منصور بن علي بن نصر الأربلی) سەرپەرشتیی دەکرد. ئەم پیاوە لەسەر وەزیفەکەی مایەوە، تا، لە موحەڕەمی ساڵی (٦٢٣ك/١٢٢٦ز)دا گیانی سپارد، کە تەمەنی لە هەشتا تێپەڕی کردبوو[٢]. بەڵام نازانین کەی ئەم وەزیفەیەی وەرگرتووە و، پاش ئەو، کێ لە جێگەی دانراوە. (النویري) دەڵێت: جبەخانەکە، لە هەموو جبەخانەیەك گەورەتر و گرنگتر بووە و، هەموو کاروبارێکی بەدەست (میری چەك) بووە؛ هەر چەکێ هەواڵەی بکرابا دەینووسی و دەیپاراست و، هەر چەکێکیشی لێ دەرکرابا، دیسان دەینووسی و[٣]، چەکسازانی هەبوون، هەرچەکێ کۆن و خراپ با، چاکیان دەکردەوە[٤].

ئەتابەگ، خۆی، فەرمانداری لەشکر بوو، ئەوەش بە ڕووداوەکان و پێوەندییەکانی دەرەوەیدا، دیاربوو. بەڵام بەقسەکانی (ابن الشعار)دا دەردەکەوێ کە ئەتابەگ یاریدەدەری بۆ خۆی دانابوو، تا، فەرمانداریی لەشکرەکەی بکات و، دەڵێت: (الأمیر شهاب الدین قرطای بن عبدالله الاربلی) بووە کە ئەکا باوکی هەردوو میر (محمد و احمد ولدا قرطاي) کە، ناویان بە زۆری لە کتێبی (عقود الجمان)دا دووبارە و سێ بارە دەبێتەوە. ئێمە نازانین، سەرداری هەولێر، ئەم میرەی بە فەرمانداری لەشکر و یاریدەدەری خۆی داناوە، یان تەنیا بە بەرپرسی کاروباری ڕێکخستن و ئیدارەی داناوە؟ ئەوە، دەزانین کە سەرکردەی لەشکر، لە کەسانێکی ئازاو بەجەرگ و

(سوادي الرویشدی) دەڵێت: موزەففەرەددین گۆگبوری، ئەم تایەفەیەی گاڵ دەدا کە دوژمنایەتیی (بدرالدین لؤلؤ) بکەن و هێرش بکەنە سەری: بنۆڕە: امارة الموصل في عهد بدرالدين لؤلؤ، ص ٣٥.

(١) النویري، نهایة الأرب ٢٢٧/٨. القلقشندي ١١/٤.

(٢) ابن الشعار، عقود الجمان، ٢٥٩/١ ب.

(٣) النویري، نهایة الأرب ٢٢٧/٨.

(٤) القلقشندي ١٢/٤. ابن شاهین الظاهري، زبدة كشف الممالك، ص ١٢٢.

شـارەزايانى نهێنيگـەلى جـەنگ و رۆڵـەكانى هونـەرى سوارچـاكى و شمـشێربازى هەڵدەبـژێردران، كـە ئـەزموونى تـەواويان لـە كوشـتاردا هـەبوو[1]. ئـەم سـەردارى لەشكرەش نازناوى (سوپا سالار)يان[2]، پێ بەخشيبوو.

راستيشت دەوێ، ئەم مير (قرطاي)يە، خۆی، كۆيلەی سەردارى هـەولێر بـوو، پاشـان ئازادى كـرد (سـەرفرازى كـرد) و، پلـەى لـە ئەمارەتەكـەدا بـەرزكردەوە، تـا، لـە سـاڵى (٦١٤ك/١٢١٧ز)دا[3]، گرتى و، لە زيندانى هاويشت تا، مرد[4]. بەڵام كوڕە گەورەكەی، كە ناوى (محمـد) بـوو، لـە سـاڵى (٦٠٦ك/١٢٠٩ز)دا لـە هـەولێر لـەدايك ببـوو، ميرێكـى بـە هەيبـەت و شـۆخ بـوو[5]. پێدەچـێ ئـەرك و فرمـانێكى سـەربازيى گرنگـى لـە ئەسـتۆ بووبێ، چونكە، هەر بە يەكێ لە ميرەكانى هەولێر ناوى دەبرا، ئەويش هەروەكو (ابو شجاع ركن الدين احمد ابن قرطاى) بـراى، كـە (الـصفدي) بـە، مـير، كۆيلـەى سـوڵتان موزەففەرەددين گۆكبورى ناوى دەبات و[6]، (ابن الشعار)يش، بە (مـيرى گـەورە و زانـا و سـوپا سـالار)[7] وەسـفى دەكـات، هەرچەنديـشە بـە تەمـەن، منـداڵ بـوو. بەمـەدا دەردەكـەوێت كـە ئـەم مـيرە فەرمانـداريى لەشـكرى هـەولێرى كـردووە، وەلێ سەرچاوەكان، كە باسى رووداو و كارەساتى سەربازى دەكەن، ناوى ئەو ناهێنن.

---

[1] حسين امين، العراق في العصر السلجوقي، ٢٠٥.

[2] سوپا سالار (الأصفهسلار) واتا (پارێزگار) يان (پاسەوانى سـنوور) Frontier Commanders بنۆڕە: (الراوندى، راحة الصدور وآيـة الـسرور، النـسخة الفارسـية، تحقيـق محمـد اقبـال (ص ١٠) لـە (فهرسـت الكلمـات والمـصطلحات النـادرة). الكلمـة مركبـة مـن لفظـين: (أسـفه) بالفارسـية بمعنـى (المقدم) و (سلار) بالتركية بمعنى (العسكر): صبح الاعشى ٨٠٧/٦.

[3] ابن خلكان ٢٧٦/٣.

[4] ابن الشعار، ٢٣٩/٥. الصفدي، الوافي بالوفيات، ط/دار صادر بيروت ١٩٦٩، ٢٩٦/٧.

[5] ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ٧ ترجمة حياة محمود بن قرطاى. الصفدي، الوافي ٣٥٣/٤.

[6] الصفدي ٢٦٩/٧.

[7] ابن الشعار، جزء (٩) ترجمـة حيـاة (نبهـان بـن محمـود بـن عثمـان الأربلـي) ئـەو بـە (زانـا) نـاوى دەبـات، گوايـا ئەسـتێرەناس بـووە و، لـە قيبلەنماشـى زانيـوە: ابـن الـشعار، جـزء (١) ترجمـة (احمـد قرطاى)

وا دیاره، ئـەم دوو مـیره هەولێرییـه، پـاش مردنـی موزەففـەرەددین گۆگبـوری لـه ڕاپەڕینەکەی دژ به لەشکری خەلیفه (المستنصر)دا، بەشدار بووبن و سـەرکردایەتیی بەرەڤانییەکـەیان کردبـێ، کـه سـاڵی (٦٣٠ك/١٢٣٣ز)دا رووی دا، چـونکه هـەردووکیان، پاش ئەو کارەساته، شارەکەیان جێهێشت و روویان کرده حەڵەب، که ئەوکات، حەڵەب (الملك العزيز غياث الدين) حوکمڕانیی دەکرد. دوو برا، کاتێ گەیـشتنه حەڵـەب، ئـەم مەلیکـه بـه گـەرمی پێـشوازیی لێ کـردن و، پیاوانـه بۆیـان وەسـتاو، پێداویـستی بـۆ فەراهەم کردن[1]، (محمد بن قرطاي) له ساڵی (٦٣٩ك/١٢٤١ز)دا[2]، مرد. وەلێ (احمد بن قرطای) دوای مردنی سەرداری حەڵەب، شارەکەی جێهێشت و لـه بەغـدا گیرسـایەوە، لەوێ مایەوە، تا له ساڵی (٦٥٥ك/١٢٥٧ز)دا، گیانی سپارد.

باسی کەسێکی دی دەکرێ بەناوی (ابن الفتح عيسى ابن الفضل ابن بشر بـن عیـسی بن مواهب)ی ناسراو به (ابن البحراني الموصلي) که له بنەماڵەی (قرطاي) نییه. ئـەم کابرایه هاته هەولێر و، کەوته خزمـەتکردنی مـیر (قرطـاي ابـن أبـي عبـدالله)، کاتـێ موزەففەرەددین گۆگبوری، (قرطاي) و دۆستانی (قرطاي) گرت، ئەمیـشی لەگەڵیانـدا ڕاپێچا. پاشان ئازادی کرد و، کردی به سەرپەرشتی دیوانی لەشکر، زۆری نەبرد، لـەم وەزیفەیـەش دەری کـرد و، بـه نمایـشکاری لەشـکر دایمەزرانـد، لەبـەر ئـەوەش کـه زەلامێکـی شـەڕانی و چـاونەترس[3] بـوو، ئـەو وەزیفەیـەی لێ دەهـات و بـه چـاکی هەڵیدەسووڕان.

---

[1] ابن الشعار، هەمان ئەو دوو وەرەقەیه. الصفدي: (ئەویش هەر وەها)

[2] ابن الشعار، کورته باسی ژیانی (محمـد بـن قرطـاي). الـصفدي دەڵێـت: لـه سـاڵی (٦٣٤ك/١٢٣٦ز)دا گیانی سپاردووه، واتا، که مردووه تەمەنی له سی ساڵ کەمتر بووه.

(؟) الصفدي ٢٩٦/٧. وهامش ترجمة أحمد في (عقود الجمان) بقلم ناسخ المخطوط، جـ (١).

[3] ابن الشعار، عقود الجمان، ٢٣٩/٥.

سێ: دراو و سیستەمی دراوی ئەمارەتی هەولێر:

دراوی ئەمارەتی هەولێری سەردەمی ئەتابەگیان، نە لە شێوە و، نە لەکێش و نە لە قەبارەدا یەك بوون، واتا شێوە و کێش و قەبارەی دیارکراو و چەسپاویان نەبوو. بەو جۆرە، لەسەر یەك عەیارە جێگیر نەبوون، واتا ڕێژەی کانزا گرانبەهاکە لە کێشی یەك پارچە دراودا، وەکو یەك نەبوو، جیاواز بوو، لەبەر ئەوە، بارودۆخی ئابووری لەق دەبوو، بازاڕیش دەشڵەژا. پێدەچێ ئەم حاڵەتە بەهۆی ئاژاوە و شڵەژاوی شەڕی خاچدروشمانەوە پەیدا بووبێت و، مەملەکەتی ئیسلامیش ببوو بە چەندین ئەمارەت و یەکەی سیاسی. هێرشی مەگۆلیش بە یەکجارەکی ئاڵۆزی و شڵەژاوییەکەی بەرەو خراپتر برد و، زێڕ و زیوی لە بازاڕدا نەهێشت[1]. وەنەبێ، ئەم دیاردەی ناچونیەکی و نا یەکسانییەی کێش و عەیار و قەبارەی دراوە، تەنیا ئەمارەتی هەولێری گرتبووبێتەوە، بەڵکو هەموو ئەمارەتەکانی ئەتابەگایەتیی گرتەوە[2].

لە لێکۆڵینەوەی بارودۆخی دراوی ئەم ئەمارەتەوە، بۆمان دەرکەوت کە دراوی زیو بە یەکجارەکی نەمابوو، تەنانەت یەك پارچەشمان لەم دراوە لە مۆزەخانەی عیراقدا نەدۆزییەوە و، لە کتێبگەلی باسی دراویشدا بەرچاومان نەکەوت، تەنیا ئەوە نەبێ کە سکەی دینار بە زێڕ و، سکەی درهەم و فلسیش بە مس لێدراوە[3].

---

[1] جعفر خصباك، العراق في عهد المغول الايلخانيين، ص ١٢٠.

[2] محمد باقر الحسيني، العملة الاسلامية في العهد الاتابكي، ص ٧٢.

[3] دانەرانی کتێبگەلی باسی دراو، مەگەر بە دەگمەن ناوی درهەم و فلس بێنن، بەڵکو هەر بە ((پارچە مسەکان)) یان بە وشەی ((پاقر)) ناویان دەبەن. بە نموونە: (اسماعیل ادهم غالب، بە ((پاقر)) ناویان دەبات کە وشەیەکی تورکییە ص ١٣٨ واتا (مس) Copper، واتا پارچە دراوی مس - (لین بول) یش هەر وەهای ناو دەبات.

The Cains of Turkman type, v. 111, p. 238

بەڵام (الحسینی) دەڵێت: (هەموو ئەم پارچە دراوانە، مس بوون: (العملة الاسلامية ص ١٣٧ - ١٤٠).

هیچ پاساو و بیانوویەکی بەجێشمان بۆ لێکدانەوەی ئەم دیاردەیە چنگ نەکەوت، نەخاسمە، ولاتی فارس کە کانگای کانزای زیوە[1]، لە ناوچەکەوە دوورنییە.

دەشبینین کە سکەی درهەم بە زیو، تەنیا هەولێری نەگرتبووەوە، بەڵکو ئەمارەتەکان و دەوڵەتەکانی تریشی گرتبووەوە. لە هەموویاندا درهەمی خراپ، بە عەیارەی سێیەك یان کەمێ زیاتر لە زیو و باقیمەنییەکەی لە مس دروست دەکرا[2].

دەشبینین، (ابن مماتی) و (ابن بعرة) کە هەردووکیان لە میسر، لە تەلاری ئەییوبیاندا کاریان دەکرد و، هاوچەرخی سەردەمی ئەتابەگیان بوون، باسی ئەم درهەمانە دەکەن و دەڵێن: سێ سەد درهەم زیو، حەوت سەد درهەم مسیان پێکەوە جۆش دەداو پاشان، درهەم، درهەم دەیانبڕی[3].

وەلێ (القلقشندي) دەڵێت: لەبەر ئەوە وازیان لە دراوی زیو هێنا چونکە زیویش لە بازاڕدا نەدەماو، لە دروستکردنی زینی ئەسپ و دەفری ناوماڵدا بەکاریان دەهێنا[4].

ئەم حاڵەتە، نەك هەر میسر، بەڵکو موسڵیشی گرتەوە. موسڵ درهەمی مسی بەکار دەهێنا، تا، لە سەردەمی (الملك الصالح ركن الدين اسماعيل بن بدرالدين لؤلؤ)دا کە لە دوای باوکی، لە نێوان ساڵی ٦٥٧ك/١٢٥٩ز ـ ٦٦٠ك/١٢٦٢ز[5] حوکمی موسڵی دەکرد، وازیان لە مس هێناو، ئیدی بۆ لێدانی دراو بەکاریان نەدەهێنا. (زامباور)یش، دیاردەی دروستکردنی درهەم لە مس لەم ناوچەیەدا، لە سەدەکانی شەشەم و حەوتەمی کۆچی، واتا لە سەدەکانی دوازدەم و سیازدەمی لەدایکبووندا بە

---

(1) الاصطخري، المسالك والممالك، ط ١٩٦١، ص٩٨. كي لسترانج، بلدان الخلافة الشرقية، ٣٥٤،٣٣٢. عبدالرحمن فهمي، فجر السكة العربية، ص ٣٤.

(2) القلقشندي، صبح الاعشى، ٤٦٣/٣.

(3) ابن مماتي، قوانين الدواوين، ص ٣٣٣. ابن بعرة ((كشف الاسرار العلمية بدار الضرب المصرية، ص ٨٣)).

(4) القلقشندي، ص. ن.

(5) الحوادث الجامعة، ٣٤٨.

دیاردەیەك دادەنێ كە تەنیا لەم ناوچەیەدا روویدابێت[1]. بەم درهەمە مسانەیان دەگوت ((درهەمی رەش)) چونكە لە مسی پەتی دروست دەكران، درهەمی (قەڵب)یشیان پێدەگوت چونكە سەرباری ئەوەش فرۆفێڵی تێدا دەكراو[2]، پێشیان دەگوت ((درهەمی فلس بایی))[3]. وەڵێ چەند درهەم دەیكردە دینارێك، ئەوە، لە بارەی درهەمی هەولێرەوە هیچ سەرڕوشتەیەكمان دەست نەكەوتووە، بەڵام دەتوانین بەهای درهەمی هەولێر، بە پێودانگی بەهای درهەمی ئەمارەت و دەوڵەتەكانی ئەو دەمە بقەرسێنین، بە تایبەتیش بە پێودانگی بەهای درهەمی موسڵ. بە نموونە، دانەری كتێبی (الحوادث الجامعة) دەڵێت: لە موسڵ، لە ساڵی (٦٦٠ك/١٢٦٢ز)دا[4]، دینارێك، دەیكردە نزیكەی چل (درهەمی رەش) واتا بەهای درهەمی رەش، زۆر لە بەهای درهەمی زیو كەمتر بووە و، دە درهەمی زیو، یان دوازدە درهەمی زیو دەیكردە یەك دینار[5]. ئەم پارچە دراوانە لە قەبارە و لە كێشیشدا جیاواز بوون، لە مۆزەخانەی عیراق و، لە كتێبگەلی باسی دراویشدا، پارچە دراوی قەبارە جیاوازی بە تیرەی (٣٠ ملم[6]، ٢٨ ملم[7]، ٢٦ ملم[8]، ٢٥ ملم[9]، ٢٤ ملم[10]، ٢٣ ملم[11]،

---

[1] زامباور، دائرة المعارف الاسلامية، ط ١٩٣٣، مجلد (٩)، ص ٢٢٧.

[2] المقريزي، شذور العقود في ذكر النقود، ص ٧٤.

[3] ابن بعرة، كشف الاسرار العلمية بدار الضرب المصرية. ص ٤١.

[4] الحوادث الجامعة، ص ٣٤٨.

[5] ن. م: ٧٠ ـ ٧١. النقشبندي: الدينار الاسلامي في المتحف العراقي (١٤) و (٣٦).

[6] اسماعيل غالب، مسكوكات تركمانية قتالوغي، ص ١٤١، ژمارەی پارچەكە (١٨٤).

[7] پارچەی ژمارە (٥٨٠) لە هۆڵی (الحاج عبدالله شاكر الصراف) دانراوە. پارچەی ژمارە (٢٢٦ مس) لە دەفتەری تۆماركردنی دراوەكان، لە مۆزەخانەی عیراقدا هەیە.

[8] دراوی ژمارە (٣٧٩٩ مس) لە دەفتەری تۆماركردنەكەدا هەیە.

[9] اسماعيل غالب، ص ١٣٨، دراوی ژمارە (١٧٩)، دەفتەری تۆماركردنی دراوەكان.

[10] اسماعيل غالب، ص ١٣٨ پارچە دراوی ژمارە (١٨٠)

[11] ن. م. ص (١٤٠) دراوی ژمارە (١٨٣).

٢٢ ملم[١]، ٢١ ملم[٢]) دەبينيت. ئەم دراوە مسانە لە كێشيشدا جياواز بوون. بە پێی دەفتەری[٣] تۆمار كردنی كێشی ئەم دراوانە، كە لە مۆزەخانەدا هەیە، كێشەكانیان لە نێوان (٢ ،٨ گرام) تا (٤ ،١٠) گرامدایە. لە هۆڵی (الحاج عبدالله شكر الصراف)ی ناو مۆزەخانەكەدا پارچە دراوێك هەیە ژمارەكەی (٥٨٠)یە، كێشەكەی (٩,٩) گرامە[٤]. لە مۆزەخانەی قاهیرەش دراوێك لەم دراوانە هەیە، كێشەكەی (٦٦ ،٩) گرامە[٥].

هەرچی دیناری ئەمارەتەكەیە، ئەوەش، كێشەكەی لەگەڵ كێشی دیناری باوی ئیسلامدا كە (٢٥ ،٤)[٦] گرامە، جیاوازە، بێگومان قەبارەكەشی جیاواز دەبێت وەك كێشی دراوە مسەكان كە باسمان كرد. ئەوانەی باسی دراوی ئەتابەگەكانیان كردووە، هەر چەندیشە، كێشی دینارەكانیان نەنووسیوە، بەڵام مادامێكی قەبارەكانیان جیاوازە، كێشەكانیشیان جیاوازە. جگە لەوەش دینارێك لە شارەزوور دۆزرایەوە، كە شارەزوور سەر بە هەولێر بووە، كێشەكەی لەگەڵ كێشی دیناری هەولێردا، جیاواز بوو. ئەو دەمە (عمادالدین زەنگی)ی زاوای موزەففەرەددین گۆگبوری حوكمی

---

[١] د. الحسيني، ص ١٣٧ (القطعة الموجودة في متحف القاهرة، والمرقمة ١٧١٩٦/١). لای خۆیشمان چەند پارچەیەك هەیە بە تیرەی (٢٥، ٢٣، ٢٢) ملم.

[٢] اسماعيل غالب، ص ١٣٩، قطعة (١٨١) و (١٨٢).

[٣] خاتو (مهاب درويش البكری) شارەزای دراوە لە مۆزەخانەی عیراق. سوپاسی دەكەین، كە ئەم پارچە دراوانەی، لە رۆژی (١٩٧٣/٧/٣)دا بە تەرازوو لە سەنگ داوە (كێشاوە).

[٤] محمد باقر الحسيني، (دليل مجموعة عبدالله شكر الصراف)، الخزانة الخامسة المنشور في مجلة المسكوكات، مجلد (١)، جـ ٢، ص ٦٤.

[٥] الحسيني، العملة الاسلامية في العهد الاتابكی، ص ١٣٧.

[٦] زامباور، دائرة المعارف الاسلامية، ط ١٩٣٣، ٢٢٧/٩ و ٣٧٠.

عبدالرحمن فهمي، فجر السكة، ٣٠

شارەزووری دەکرد[1]. دینارەکەی هۆڵی (الصراف) ٤ ،٣ گرامـە و[2]، تـەنیا دینارەکـەی شارەزوور کێشی (٥٣٦ ،٤) گرام دەرچوو[3].

دوو دینـاری هـەولێر، لـە مۆزەخانـەی هـەمایۆنی ئەسـتەنبوڵدا دانـراون، تـیرەی یێکێکیـان (٢٦)[4] ملـم و، تـیرەی ئـەوی دیکـەیان (٢٨)[5] ملیمـەترە. ئـەو دینـارەی لـە مۆزەخانـەی عیراقیـشدا هەیـە[6]، هەروەهایـە، بـەڵام دینارەکـەی شـارەزوور، تیرەکـەی (٢٥ ،٦) ملیمەترە[7].

وەك پێـشتر باسمـان کـرد، نایەکسانیی قـەوارەی دراوەکـان لـەم ئەمارەتـەدا بـەهۆی نالـەباری و شـڵەژاویی بـازاڕەوە هاتـە گـۆڕێ، وەڵێ ئـەم نایەکـسانییە بازاڕەکـەی بـە یەکجارەکی شڵەژاند، بەڵگەش ئەوەیە کـە خـەڵك (دراوی کـەل) واتـا دراوی قرتاویـان دەساودەس دەکرد. ئەم دینارە، نـەختێکیان لێ دەقرتانـد و، بـەو پارچـە قرتاوانـەش، کڕین و فرۆشتن دەکران[8]. ئەم دینارانە سەری لە بازاڕ دەشێواند، لەبەر ئەوە، گوایا، هەندێ خەلیفە و کاربەدەستان هەوڵیان بۆ نەهێشتنی داوە و، جارجارە ویـستوویانە پووچەڵی بکەنەوە، بۆ ئەوەی مسکێن (الرعیة) تووشی حەرام و گوناح نەبێت[9].

---

[1] وڵاتی شارەزوور، لـە سـاڵی (٥٨٦ك/١١٩٠ز)ەوە، کـەوتبووە ژێـر رکێفـی حـوکمی هـەولێر، واتـا لـەو رۆژەوەی کە موزەففەرەددین گۆگبـوری گەڕایـەوە بـۆ هـەولێر. ئـەمیش بـەر لـە سـاڵی ٦٢٢ك/١٢٢٥ز پێشکەشی کرد بە (عماد الدین زەنگی) زاوای، بۆ ئەوەی لە جیاتی خۆی، حوکمی تێدا بڕانێت.

[2] دراوی ژمارە (٥٧٨) کە لە گەنجینەی پێنجەمی هۆڵەکەدایە، لە ساڵی (٦٠٧ك)دا لە سکە دراوە.

[3] الحسيني، العملة الاسلامية، ص ٦٨. ئەم دینارە، لە مۆزەخانەی قاهیرەدایە.

[4] احمد ضياء، مسكوكات اسلامية تقويمى، ص ١٢٢. ئەم دینـارە لـە سـاڵی (٩٥٠ك)دا لـە سـکە دراوە. ژمارەکەشی لە مۆزەخانەدا (١٧٩٥)ە.

[5] م. ن. ص. ئەم دینارە لە ساڵی (٦١٤)دا لە سکە دراوە، ژمارەکەشی (١٧٩٦)ە.

[6] مجلة المسكوكات، ص ٦٤.

[7] الحسينى، العملة الاسلامية، ص ٦٨.

[8] ابن خلكان ٤/١٥٠ ط بيروت. النقشبندي، الدينار الاسلامي ص ١٥.

[9] الحوادث الجامعة، ص ٧١.

دیناری قرتاو، له هەولێر، لەو ماوەیەدا، له بازاڕ هەند زۆر بوو، تا (ابن خلكان) دەڵێت ((له عیراق و له هەولێریشدا، خەڵك، خوویان پێوە گرتبوو، ببوو به عادەت، ئەم دینارە قرتاوانە و، پارچە بچووکە قرتاوەکانیشیان له کڕین و فرۆشتندا دەخستەگەڕ، به پارچە وردەکانیان دەگوت (القراضة) واتا وردە قرتراوەکان، له بازاڕا (دیناری قرتاو و پارچە قرتراوەکانیش بە زۆری بەدەست خەڵکەوە دەبینران و له کڕین و فرۆشتندا بەکار دەهێنران))[١]

جا، بۆ ڕێکخستن و بەڕێوەبردنی کاروباری (سکەلێدان) پێویست بوو دیوانێك هەبێت ئەو ئەرکە بگرێتە ئەستۆ، دەبوو خانوویەکیش تەرخان بکرێت بۆ ئەو ئیشەو، کەسێکی بە ئەزموون و هونەروەریش بۆ سەرپەرشتیی ئەم ئەرك و فرمانە بدۆزرێتەوە، بتوانێت کانزاکان بەسەریەکدا جۆش بدات و ڕێژەکان دیاربکات و، وێنە و خەت و، نووسینەکان له قاڵبەکاندا مۆربکات. ئێمە لە بارەی ئەو کارسپێردراوانەوەی هیچ نازانین، بەڵام (ابن الشعار) دەڵێت، کەسێك، کە سەرپەرشتیی سکەخانەکەی دەکرد، له هەولێر: (عثمان بن ابراهیم بن علي بن احمد بن محمد سالم الأربلی) بووە کە لە ساڵی (٦٢٢ك/١٢٢٥ز)دا مردووە[٢].

دەبێ ئەوەش بزانین کە، خودی سکەلێدان، نیشانەیەکی سەروەریی دەوڵەت یان ئەمارەتە و بەڵگەی سەربەخۆبوونە، چونکە دراو وێنەی حوکمڕان یان وەکو (ابن خلدون) دەڵێت: ((نیشانەی سوڵتان))ی لەسەرە[٣]. بەو دراو و نووسینانەشدا دەردەکەوێ کە موزەففەرەددین گۆگبوری، یەکەم کەس بووە، سکەی لەم ئەمارەتەدا لێدابێت. ئەو، هەر زوو، کاتێ کە حوکمی گرتە دەست سکەی لێدا، دراوێکی مس هەیە له ساڵی (٥٨٧ك/[٤]١١٩١ز)دا لێدراوە، واتا لە ساڵی تازەی دوای گەڕانەوەی بۆ سەر تەختی هەولێر، لێدراوە.

---

[١] ابن خلكان، ص. ن.

[٢] عقود الجمان، جـ ٤، ورقة ١٤٥.

[٣] ابن خلدون، المقدمة، ص ٣٩٩.

[٤] Lane – Pool, The coins of the Turkman, v, 111, P. 232

له چەقی رووی دراوەکەدا، وێنەی کەسێك هەیە، رووی لە لای چەپ کردووە، لە پەراوێزی ئەم رووەیدا ناوی سەلاحەددینی ئەییوبی نووسراوە، ناوی سەرداری هەولێریشی لەگەڵدایە و نووسراوە: ((گۆگبوری بن علي))، لە پشتی دراوەکەش نووسراوە: الناصرلدين الله أمير المؤمنين[1]. پێوەندیی نێوان ئەمارەتی هەولێر و بەغدا، وەك باسمان کرد[2]، پێوەندییەکی نادۆستانە بوو، تا ساڵی (٦٠٦ك/١٢٠٩ز) درێژەی کێشا، وەلێ، میری هەولێر، ناوی خەلیفەی لەسەر دراوەکەی دادەنا، وەکو، بڵێی، خۆی بە دەسدا (تابع)ی خەلیفە دادەنا، هەرچەندیشە ئەم دەسداییەی هەر بەسەرزارەکی و رواڵەت بوو.

دراوێکی دیکەی مس، لە مۆزەخانەی ئەستەنبوڵ هەیە، ناوی (الملك حسام الدين يولق بن ايلغازي الارتقي) سەرداری ماردینی لەسەر نووسراوە، کە لە ساڵی (٥٨٠ ـ ٥٩٧ك/ ١١٨٤ ـ ١٢٠٠ز)دا[3] لە ماردین حوکمی ڕانیوە. بەرواری لە سکەدانی ئەو پارچە دراوە نەزانراوە، لەبەر ئەوە ناتوانین بڵێین لە هەولێر لێدراوە، یان بڵێین موزەففەرەددین گۆگبوری کاتێ ئەم سکەیەی لێداوە کە سەرداری (حران) و (الرها)[4] بووە. لەسەر رووی ئەم دراوە وێنەیەك هەیە، کەسێکە لەسەر تەخت دانیشتووە و

---

[1] الحسيني، العملة الاسلامية، ص ١٣٧.

[2] هەر لەم کتێبەدا، سەیرێکی بابەتی پێوەندییەکانی نێوان ئەمارەتی هەولێر و خەلافەتی عەبباسی بکە.

[3] زامباور، معجم الانساب والاسرات الحاكمة، ص ٢٤٥.

[4] (عباس العزاوي): تەکەز لەسەر ئەوە دەکات کە ئەم پارچە دراوە لە شاری (حران) لە سکە دراوە، نەك لە هەولێر، بنۆڕە کتێبەکەی خۆی: (النقود العراقية) ص ١٩٥. کەچی، هەر زوو، خۆی بەدرۆ دەخاتەوە و لە لاپەڕەی (١٩٦)دا دەڵێت:

ئەو وێنەیەی لەسەر دراوەکە کێشراوە، تا دوای مردنی سەلاحەددینیش، بەسەر دراوەکانی هەولێرەوە، هەر هەبووە. بەلام (الحسيني) ئەم دراوە لەگەڵ دراوەکانی هەولێردا دادەنێت. بنۆڕە: (العملة الاسلامية، ١٣٩). هەرچی (اسماعيل غالب)ە، ئەوە، ئەو لە ریزی دراوەکانی (آل بكتگين ـ موزەففەرەددین گۆگبوری) ـ داینـاوە. بنۆڕە: (مسكوكات تركمانية قتالوغی) ص ١٤٠، پارچەی ژمارە ١٨٤.

گۆچـانێكی بەدەسـتی چـەپەوەیە و، خودەیـەكی لەسـەرە[1]. لـە پەراوێزەكەشـیدا، نووسراوە: (حسام الدین یولق بن ایلغازی) و (گوگبوری بن علی)، لەسـەر پـشتەكەشی نووسـراوە: (الملـك الناصـر صـلاح الـدنیا والـدین یوسـف بـن أیـوب محیـی دولـة أمـیر المؤمنین)[2].

هەندێ پارچە دراویش هەن، لە سـاڵی (٥٩٠ك/١١٩٤ز) یـان دوای ئـەو سـاڵە لێـدراون، ناوی هیچ مـەلیكێكی ئـەییوبیی لەسـەر نییـە[3] وا دیـارە، موزەففـەرەددین گۆگبـوری لەگەڵ (الملك العزیز عمادالـدین عثمـان)ی كـوڕی سـەلاحەددینی ئەییوبیـدا، كـە دوای مردنی باوكی، لەو شەش ساڵەی نێوان (٥٨٩ ـ ٥٩٥ك/١١٩٣ ـ ١١٩٨ز)دا حوكمی كـردووە، سەروسـەختی نـەبووە و، پێوەنـدیی دۆسـتانەی لەگەڵیـدا نـەبووە[4] ئنجـا سـەرداری هـەولێر نـاوی (الملـك العـادل)ی (٥٩٦ ـ ٦١٥ك/١١٩٩ ـ ١٢١٨ز) لەسـەر دراوەكـانی دادەنـا،

---

[1] اسماعیل غالب، مسكوكات تركمانیة قتالوغی، ص ١٤٠.

(الحسینی) دەڵێت: شێوەی سەر دراوەكە، كاری هونەری فارسیی ساسانی لەسەر دیارە، لە وێنەكـەدا، ئەوكەسەی بە ئێرانی دانیشتووە و، پرچـی بەسـەر شـان و ملیـدا ڕێـك شـۆڕ بۆتـەوە و، ئـەم جـۆرە كڵاوە، تەنیا بەسەر دراوەكانی هەولێرەوە هەبووە ـ بەڵام نـازانین بۆچـی ئـەم جـۆرە خوودەیـەیان بـەكار هێنـاوە؟ تـەنیا دەتـوانین، وای دابنـێین كـە وێنەكێـشەكە لـە شـێوەی جـل و بـەرگی میللـی وەریگرتووە، چ جل و بەرگی خودی ناوچەكە، چ لە شێوەی جل و بـەرگی هـاوردەی ئێـران. بنـۆڕە: (العملة الاسلامیة، ص ١٣٩).

[2] اسماعیل غالب، م. ن. ص. بشنۆڕە: Catalogue des, P.144

[3] احمد ضیاء، مسكوكات اسلامیة تقویمی، دیناری ژمارە (١٧٩٥)، لاپەڕەی ١٢٢ كە لە ساڵی (٥٩٠ك)دا لێدراوە. سەیرێكی دراوە مسەكانی ژمارە، لە (١٧٩ ـ ١٨٣)یش بكە لە كتێبەكەی (اسماعیـل غالـب)دا: (مـسكوكات تركمانیـة) لاپـەڕەی ١٣٨ ـ ١٤٠. هـەروەها، لـە كتێبەكـەی (لـین پـول)یـشدا، سـەیری دراوەكانی ژمـارە (٦٥٤، ٦٥٥) بكـە: Lane ـ Poole, The coins, v. 111, P. 232 هـەروەها دراوی ژمارە (١٧١٩٦/١)، لە (المتحف الاسلامي) القاهرە، بنۆڕە (الحسیني)، العملـة الاسـلامیة، ص ١٣٩. هەروەها، بنۆڕە (اسماعیل غالب: 1. Ghalib Edram, cataloge.., p. 142 ـ 144

[4] الكامل ١٢/١٤٠.

هەروەك ئەو دینارەی كە لە مۆزەخانەی هەمایۆنی ئەستەنبوڵ و[١] ئەو دینارانەش كە لە مۆزەخانەی لەندەندا هەیە[٢]. سەرداری هەولێر تا (الملك العادل) مابوو، ناوی لەسەر دراوەكان دادەنا، بەڵام كە (الملك العادل) لە ساڵی (٦١٥ك/ ١٢١٨)دا مرد، ئنجا، ناوی (الملك الكامل محمد)ی كوڕی (الملك العادل)ی كە ئەوكات مەلیكی میسر بوو، خستە سەر دراوەكانی[٣].

بەڵام ناوی خەلیفەی عەبباسییان لەسەر هەموو دراوەكان، مابوو.

لە كۆتاییدا، ئەوەش بڵێین كە زۆربەی دراوەكانی ئەمارەتی هەولێر وێنەی زەلامێكی لەسەر كێشرابوو باڵی (قۆڵی) راستی كردووەتەوە و سواری پشتی شێرێكی تووڕە بووە، رووی كردووەتە لای چەپ و، بە دەستی چەپیشی یالی شێرەكەی گرتووە[٤].

---

[١] لە ساڵی (٦١٤ك/١٢١٧ز)دا لێدراوە: احمد ضیاء، مسكوكات اسلامیة تقویمی، ص ١٢٢ الدینار المرقم ١٧٦٦.

[٢] ژمارەكانیان (651/pp) و (651/ii) و (651/PP) یە كە، (لین بول) لە كتێبی: Catalogue of oriental, v. ix, P. 311 باسیان دەكات و، بەڕیز، لە ساڵەكانی (٦٠٩، ٦١٠، ٦١٣ك)دا لە سكە دراون. دراوێكیش، لە مۆزەخانەی هەولێردا هەیە، بە زێڕی تێدەگەم، لە ساڵی (٥٩٧ك/١٢٠١ز)دا لێدراوە. (ماوەی حوكمی) (الملك العادل). هەرچەندیشە پێناس نەكراوە.

[٣] بنۆڕە پارچەی (651/aa) كە لە ساڵی (٦٢١ك)دا لێدراوە/لین بول (I bid, P. 310).

[٤] پێویست بە ژماردنی ئەم دراوانە نییە، كە ئەم وێنەیەیان لەسەر بووە، چونكە زۆرن.
(الحسینی) دەپرسێت، دەڵێت: تۆ بڵێی، وێنەی ئەم شێرە، هیچ پێوەندییەكی بە ناوی (گۆگبوری)ی سەرداری هەولێرەوە بووبێت؟ چونكە (گۆگبوری) بە توركی، مانای (شینە گورگە). پاشان، دەڵێت: نەخێر، هیچ پێوەندییان لەگەڵ یەكدا نییە، چونكە وێنەكە وێنەی شێرە، وێنەی گورگ نییە. سەیری لاپەڕە (١٤٠)ی كتێبی (العملة الاسلامیة) بكە، كە كتێبی خۆیەتی.

- خشتەکان و پاشکۆکان -

خشتەکان

خشتەی ژمارە (١)

حوکمرانی ئەتابەگەکانی هەولێر، (نەوەی هەولێر)

(زین الدین أبو الحسن علي بن بگتگین بن محمد) ناسراو بە (گچك)، یارمەتیی (عمادالدین زەنگی)ی، دا، ئەتابەگایەتیی موسڵ لە ساڵی (٥٢١ك/١١٢٧ز)دا دابمەزرێنێت و، خۆیشی (هەولێر و، شارەزوور و، حران و، تکریت و، هەکاری و شنگاڵ)ی، لە ساڵی (٥٢٢ك/١١٢٨ز)وە بەدەست بووە.

(١) ئەو سێ کەسەی خوارەوە، بە بریکاریی (زین الدین علي کچك) حوکمی هەولێریان کردووە:

أ- (أبو منصور سرفتگین الزیني) تا ساڵی (٥٩٩ك/١١٦٤ز)

ب- (مجاهدالدین قایماز الزینی) (٥٥٩ _ ٥٧١ك/١١٦٤ _ ١١٧٥ز)

ج- (عزالدین الیاس بن عبدالله الزینی) (پاش مجاهدالدین قایماز)

(زین الدین علي کچك) دەستی لە هەموو موڵکی خۆی هەڵگرت بۆ (قطب الدین مودود)ی ئەتابەگی موسڵ و، تەنیا هەولێری بۆخۆی هێشتەوە و، لە ساڵی (٥٦٣ك/١١٦٨ز)دا، هەر لە هەولێر گیانی سپارد.

(٢) موزەففەرەددین گۆگبوریی کوڕە گەورەی (زین الدین علي کچك) دوای مردنی باوکی، حوکمی هەولێری لە ژێر چاودێریی ئەتابەگ (مجاهدالدین قایماز)دا گرتە دەست.

(٣) (مجاهدالدین قایماز) موزەففەرەددین گۆگبوریی لە هەولێر دەرکرد. بەڵام موزەففەرەددین گۆگبوری حوکمی (حران) و (الرها)ی گرتە دەست، تا ساڵی (٥٨٦ك/١١٩٠ز)

(٤) دواى دەركردنـى موزەففـەرەددين گۆگبـۆرى لـە هـەولێر، (زيـن الـدين يوسـف ينالتگين)ى كوڕە گچكەى (زين الدين علي كـچك) حـوكمى هـەولێرى، تـا سـاڵى (٥٨٦ك/١١٩٠ز) گرتە دەست.

(٥) موزەففەرەددين گۆگبورى گەڕايەوە بۆ هەولێر و، لە مـاوەى (٥٨٦ ـ ٦٣٠ك/١١٩٠ ـ ١٢٣٣ز)دا تەختى هەولێرى بە شارەزووريشەوە وەرگرت.

(٦) دواى مردنى موزەففەرەددين گۆگبـۆرى، ئـەمارەتى هـەولێر، لـە مـاوەى (٦٣٠ ـ ٦٥٦ك/١٢٣٣ ـ ١٢٥٨ز)دا كەوتە سەر موڵكەكانى خەلافەتى عەبباسيان.

خشتەی ژمارە (٢)

دوای مردنی زین الدین علی کچك لە هەولێر لە ساڵی ٥٦٣ك/١١٦٨ز، ئەم خەلیفە عەبباسییانە، هاوزەمەنی ئەمارەتی ئەتابەگایەتیی هەولێر بوونە:

١- المستنجد بالله، أبو المظفر یوسف ابن المقتفي: (٥٥٥ _ ٥٦٦ك/١١٦٠ _ ١١٧٠ز).

٢- المستضيء بامرالله: (٥٦٦ _ ٥٧٥ك/١١٧٠ _ ١١٧٩ز).

٣- الناصرلدین الله: (٥٧٥ _ ٦٢٢ك/١١٨٠ _ ١٢٢٥ز).

٤- المستظهر بالله (٦٢٢ _ ٦٢٣ك/١٢٢٥ _ ١٢٢٦ز).

٥- المستنصر بالله (٦٢٣ _ ٦٤٠ك/١٢٢٦ _ ١٢٤٢ز).

خشتەی ژمارە (٣)

ئەتابەگەکانی موسڵ (٥٢١ _ ٦٣١ك)

(١) (عمادالدين زەنگی ابن قسيم الدولة آق سنقر) دامەزرێنەری ئەتابەگایەتیی موسڵە و، (٥٢١ _ ٥٤١ك/١١٢٧ _ ١١٤٦ز) ساڵ حوکمی کردووە.

(٢) سيف الدين غازی
٥٤١ _ ٥٤٤ك/١١٤٦ _ ١١٤٩ز

(٣) قطب الدين مودود
٥٤٤ _ ٥٦٥ك/١١٤٩ _ ١١٦٩ز

نورالدين محمود، دامەزرێنەری ئەتابەگایەتیی حەڵەب
٥٤١ _ ٥٦٩ك/١١٤٦ _ ١١٧٣ز

(٤) سيف الدين غازی (دووەم)
٥٦٥ _ ٥٧٦ك/١١٦٩ _ ١١٨٠ز

(٥) عزالدين مسعود
٥٧٦ _ ٥٨٩ك/١١٨٠ _ ١١٩٣ز

(٦) نورالدين أرسلان شاه
٥٨٩ _ ٦٠٧ك/١١٩٣ _ ١٢١١ز

(٧) عزالدين مسعود (دووەم)
٦٠٧ _ ٦١٥ك/١٢١١ _ ١٢١٨ز

(٨) نورالدين أرسلان شاه (دووەم)
٦١٥ _ ٦١٦ك/١٢١٨ _ ١٢١٩ز

(٩) ناصرالدين محمود
٦١٦ _ ٦٣١ك/١٢١٩ _ ١٢٣٤ز

پاشکۆ ـ ژماره (١)

دەقی بەیاننامە (بلاۆوکراوە)کەی سەلاحەددینی ئەییوبی (یوسف کوڕی ئەییوب) کە هەڵوێستی خۆی تێدا، ڕووبەڕووی هێزەکانی دیکەی ئیسلام دیارکرد

خوا، کە لەسەر زەمین حوکم و هێزی پێ بەخشین و، توانیمان هەق لە پێناوی فەرزدا بەهێز بکەین، وامان بەباش زانی، لە ڕێی خوادا، فەرزی غەزا لەبەرتر رابگرین و ڕێگاکەی نیشان بدەین و، پشتگیری لە ئیمانداران بکەین و، پیاوچاکان و بەرپرسانی ئیسلام بۆ غەزای دژ بە دوژمنان بانگ بکەین، کە، لەسەر زەوی بەیەك دەنگ داوا لە ئاسمان بکەین سەرمان بخات. هەر کەسێ، لەم فەرزەدا یاریمان بدات و ئەم کارە چاکە بەجێ بگەیێنێ، ئەوا لە چاکەی بێ پایانمان بێ بەشی ناکەین و، پاداشتی ڕەفتاری خاسی خۆی وەردەگرێت، بەلاّم ئەو کەسەی دووی لەزەتی دنیاو، ئارەزووی خۆی بکەوێ و، پشتی لە ئایینی هەق و، ڕووی لە دنیای ناهەق کردبێ ـ ئەگەر تۆبەی کرد و پەشیمان بووەوە، ئەوا بەیەکێك لە خۆمانی دادەنێین، دەنا ئەگەر لەسەر گومڕایی خۆی مکوڕ بوو، ئەوا دەستی لەکار دادەبڕین و دەری دەکەین[1].

---

[1] أبو شامة، كتاب الروضتين ٢/٦٠

ابن واصل، مفرج الكروب ٢/ ١٦٣ - ١٦٤

پاشكۆ ـ ژماره (٢) (بەياننامەی هەولێر)

سەلاحەددینی ئەییوبی، پاش مردنی ـ زین الدین یوسف ینالتگین لە ساڵی (٥٨٦ك/١١٩٠ز)دا، دەربارەی چارەنووسی ئیدارەی هەولێر بڵاوی كردەوە

بێگومان دەزانن (زین الدین یوسف)ی ماندووی ڕێگای غەزاو، سوپاسگوزاری نیعمەتی خودا، كۆچی دوایی كرد و، بەر ڕەحمەتی خوا كەوت. ئەو كەسێكە لەو بەختیارانەی حوكمی ئەم ئایەتە، دەیانگرێتەوە: (ومن يخرجْ من بيتهِ مهاجراً الى اللهِ ورسولهِ، ثم يدركهُ الموتُ، فقد وقع اجرُهُ على الله)[1]. واتا: (كەسێ ماڵی خۆی جێبهێڵێ و، ڕوو لە ڕێگای خواو پێغەمبەر بكات و، بمرێت، ئەوە، ئەجری دەكەوێتە سەر خودا). ئای، چەند دڵتەزێنە ئەو لێقەومانە و، وای لە سۆی ماڵاوایی ئەو جوانەمەرگە! ئەو بەهیممەتی خۆی پێگەیشت و پلەی بەرزی وەرگرت، بەڵام بەر لەوەی جێپەنجەی چاكەی دەركەوێ و مانگی چواردەشەوە ئاواتەكانی دەروونی ڕۆشن بكاتەوە، خوا بردییەوە بۆ بارەگای خۆی. ئەم هەولێرەش حەفتا ساڵە[2] خەڵاتی بنەماڵەی ئەتابەگەكانە و، بۆ (زین الدين)[3] ماوەتەوە. لە شەرت و سیستەمی ئەم نیعمەتە لایان نەداوە و، حوكمەكانیان قایمتر و پتەوتر كردووە. ئەم جێگەیەش كە بۆیان هێشتووەتەوە، نەیهێشتووە بە فیڕۆ بچێت. میری گەورەش موزەففەرەددین گۆگبوری گەورەی بنەماڵەكەیە و، لە هەموویان لەبەرترە. لەسەر وەسیەتی باوكیشی

---

[1] القرآن الكريم، سورة النساء، الآية (١٠٠).

[2] بە پێی قسەكانی (أبو شامة) (كتاب الروضتين ٣٠/١، ص ٣٨) ئەكا شەست و چوار ساڵ، نەك حەفتا ساڵ.

[3] مەبەستی لە (زين الدين علي كچك)ە، كە دامەزرێنەری بنەماڵەی ئەتابەگەكانە.

به سەرداری هەولێر دامانن، کە براکەشی بەرەو ڕێگای ڕاست ڕێنمایی بکات و[1] لە جیاتی ئەویش حوکم بگرێتە دەست.

ئەمانە، نامەگەلێکن (الملك الناصر ـ سەلاحەددینی ئەیوبی ناردوونی بۆ موزەففەرەددین گۆگبۆریی سەرداری هەولێر و، داوای دەکات بگاتە لای و بۆ کوشتاری خاچدروشمان ئامادە بێت. نامەکان (عماد الدین الكاتب الاصفهانی) دایڕشتوون، کە نووسەری تایبەتی خودی سەلاحەددینی ئەیوبی بووە:

---

[1] كتاب الروضتين ١٦٤/٢ ـ ١٦٥.

مفرج الكروب ٣٣٩/٢ ـ ٣٤٠

ابن الفرات، مجلد ٤، جـ ١، ص ٢٣٦.

پاشکۆ ـ ژماره (٣)

نامەی یەکەم

(بەشێکە لە نووسراوێك بۆ موزەففەرەددین گۆگبوریی سەرداری هەولێر، باسی بارودۆخی شەڕ دەکات).

پێشتریش باسی بارودۆخەکەمان بۆت نووسیوە کە ئاوات و ئومێدی ئێمە سەرکەوتنە. مەلیکەکانی فەرەنگ بەخۆیان و لەشکری لەبن نەهاتوویانەوە گەیشتوونەتە بەندەرەکەو خڕبوونەتەوە و مۆڵیان بەستووە، ئێستاش مەنجەنیقیان لێمان دامەزراندووە و ئاگرباران و بەردبارانمان دەکەن، شوورەکەش کون و کەلەبەری تێ کەوتووە و، شەڕەکەش گەرمە، دوژمن ددانی لە شارەکە تیژ کردووە و، بەتەمای تالآنە، ئەوەتا، بۆ ناو شار دەکشێ و رێگای مەرگی بەرەو شەقام و کۆڵانەکان کێشاوە ـ ئێمەش بە لەشکرەوە هەڵمانکوتاوەتە سەری و هێرشمان کردووە، بەلآم دوژمن، زۆربەی هێز و لەشکری لە شوورە و کەندەکی شارەکە قایم کردووە و، بەئومێدی زیاتریشە... لە کاتێکا مەترسییەکە زیادی کرد و، بە ورەیەکی زیاتر و خۆڕاگرییەکی پتەوترەوە ئومێدی سەرکەوتنمان هەبوو، تاقمێ لە میرانی کەمباوەڕ و تاوانبار و خیانەتکار و ترسنۆك هەڵاتن و خیانەتیان لە ئیسلام کرد، بەلآم لە سزای هەق رزگاریان نەبوو. بەو راکردنەی ئەوان دوژمنیش زیاتر ددانی لێ تیژ کردین و، کەسانێکی دیکەشمان ورەیان بەردا. وەلێ زۆربەی زۆرمان سەنگەریان بەرنەداو، مەرگیان لە لا خۆشتربوو، بڕیاریان دا خۆیان رادەستی دوژمن نەکەن تا دوو ئەوەندەیان لێ نەکوژن و، سووربوون لەسەر پاراستنی بەندەرەکە، بەلآم کە زۆریان بۆهات و ناچاربوون، کەوتنە دانوستان لەگەڵ فەڕەنگ، وەلێ فەڕەنگ بە هەلی زانی و، زیاتر پێی لێ ڕاکێشاو، شەرتو شرووتی قورسیان دانا، ئەمانیش زیاتر سەبریان گرت و ورەی خۆیان بەهێز کرد، دوژمن هەند چاوقایم بوو، لەبانەوە

دەردەكران، لە كون و كەلەبەرەوە دەهاتنەوە، كونیان لێ دەگیرا، لەبانـەوە دەهاتنـەوە، مەگەر خودا دەرووێك لە خەڵكەكە بكاتەوە و لەم تەنگانەیە رزگاریان بكات. ئێمەش لە لای خۆمانەوە دوژمنمان تـەنگاو كردبـوو، راسـت و چـەپمان لێیـان گرتبـوو، بـەڵام ئەوان لە پشت دیوارەكانەوە شەڕ دەكەن و زیانمان لێ دەدەن. دەشزانن ئەگەر خۆیان بخەنـە تەهلوكـە و بەكۆمـەڵ هێرشمـان بكەنـە سـەر، ئـەوە شـكاندنیان زەحمەتـە و ناكرێـت. قـەزاو قـەدەری خـوایش گەڕانـەوەی بـۆ نییـە، ئـەوەش كـە ئاشـكرانییە و نهێنییە و، چیمان لە چارە نووسراوە، هـەر خـوا دەیزانێـت، حـوكمیش هـەر حـوكمی خوایـە، پـەناو، ئومێدیـشمان هـەر بـەوە، ئـەم بەڵایـەش هـەر بـەو دەگەڕێتـەوە و سەركەوتنیش هەر بەدەست خوایە و، تەوەكـەل بـەخوا و، لـەویش زیـاتر، پـەنامان نییە.

پاشكۆ ـ ژمارە (٤)

نامەی دووەم

(ئەمەش نامەیەكی ترە كە داوای موزەففەرەددین گۆكبوری دەكات، لە هەولێرەوە بگاتە (عكا)، باسی كارەساتی شارەكە دەكات و، بارودۆخی شەڕەكە نیشان دەدات)

هەموو كەسێ دەزانێت، دوژمنی كافر و، هێزی بێشوماری زوڵم و ستەم و زۆرداران، لەناكاو، تەپیان داوەتە سەر موسوڵمانان و، هەرچی كافری بەحر و بەڕ هەیە، بۆ لەناوبردنی هێزی ئیسلام، خڕی كردووەتەوە. بەڵام خوای گەورە، بە قودرەت و توانای خۆی، قودرەت و توانا و هێزی دوژمنی ملكەچ كرد، چونكە دەزانێت چییان بەسەر (عكا)دا هێناوە، كە ئێمە، ئەمە دوو ساڵە تێدەكۆشین لە دوژمن بیپارێزین و، شارەكە، دوو گەمارۆی لەسەرە. دوژمن هەر تەگبیرێكی كردبێ، لێمان تێكداوە، هەر غەدرێكی گەڵاڵە كردبێ، پووچەڵمان كردووەتەوە، هەر مەنجەنیقێكیان هێنابێتە بەرەوە، لە لووتمان داوە و بەرەوپاش گەڕاندوومانەتەوە، هەر تاوەر و قولەیەكیان ساز دابێ، سووتاندوومانە، هەر كەلێن و كەلەبەرێكیان لێ دەركەوتبێ، خۆمان پێیدا كردووە، هەر ئاگری شەڕێكیان هەڵایساندبێ، خوا كوژاندوویەتیەوە، ئیدی هیچ فڕو فێڵێك نەما، نەیكەن و، هەموو غەدر و نامەردییەكیان تاقی كردەوە. لەم ماوەیەدا، دانیان بەخۆدا نەگرتووە و چەندین جار هێرشیان كردووە و، هاتوونەتە سەرمان، نزیكەی پەنجا هەزار شەڕوان و جەنگاوەری سوارە و پیادەیان لێ كوژراوە، بێگومان هەموویان بە مەرگ دەگەیێنین. گرووپی خواناسان، كرووهی گومڕاهان لەناو دەبات. ئێمە، وامان دەزانی كە لەناومان بردووون و نەماون، كەچی هەر زۆر دەبن و هەڵدەقوڵێن، وامان دەزانی فەوتاون كەچی هێشتا هەر ماون، شەڕدەكەن. ئەمانە سووتەنیی ئاگری شەڕن، خۆشەی شمشێر و كوتەكن، خۆیان بۆ مەرگ و بۆ گۆڕستان

بەکوشت دەدەن، وا دەزانن کە لەوەش زیاتریان لەدەست دێت. کە ساڵی تازەش هاتە بەرەوە، لەبەر خاتری دۆست و سەربازانی ناو شارەکە کە لە شەڕدا زۆر ماندوو بوون و، لەوە زیاتریان لە توانادا نییە، ویستمان نۆرەی پاراستنی شارەکە بە کەسانی دی بسپێرین، کەلێنەکان پڕ بکەینەوە و، هەڵەکان راست بکەینەوە. لەناو شاردا، زیاتر لە دە هەزار زەلامی بە جەرگ و ئازا و قارەمان هەبوون، ئەوان لە شار دەرچوون و جێگەیان پڕ نەکرایەوە، بەلام ئەوانەی کە چوونە ناوەوە و، ویستیان جێگەیان پڕ بکەنەوە، وەك ئەوان دلگەرم و پەرۆش نەبوون، دەریاش لەوەزیاتر رێگای پێ نەدان و، دوژمنیش بە پەلە گەیشتە جێ و، ناو شاریش هەند پڕ بوو، جێگای ئەو هەموو خەڵکەی تێدا نەدەبووەوە و، کەسی دیکەی نەدەگرت، ئیدی پەنای بردە لای خوا، لە شەڕ و بەلا بیپارێزێت. ئنجا مەلیکەکانی فەڕەنگیش هاتن، بەلام ئەم هاتنەی ئەمساڵیان وەك هاتنی ساڵانی پێشتر نەبوو، غەزەب لە چاویان دەباری و، بە رق و کینەوە، کەوتنە کار و، دۆزەخیان بە پەلە هێنایە جۆش و، یەکسەر دەستیان بە ئاگر باران و سووتاندن کرد، هەرچی لەشکرە، ئەوە، هەر بەلێشاو دەهات، هەموو شارەکانی خۆیان، لەبنڕا کرد بە سەرباز و، لە کەشتی و گەمێیان هاویشتن و تیرە و نەتەوەی داخ لەدڵی هەمەجۆریان هێنایە سەر (عکا). هەردوو مەلیکی فەڕەنگ و ئنگلیزیش، بە لەشکری سوارە و پیادەوە، بەوپەڕی تەدارەکەوە، بە ئاقڵ و کەودەنەوە، بە قورس و بە سووکەوە، بە پتەو و بە پووکەوە، بە دەبابە و مەنجەنیقەوە هاتوونەتە سەرمان و، تەنیا، لە یەك جێگە دا، سیازدە مەنجەنیقیان لێمان دامەزراندووە، هەر بەردێکمان تێدەگرن، چەند بەردێکی شوورەکەمان دەترازێنێت و دەیخات. جێگای بەرز و بەرچاوەکانی شوورەکەیان رووخاندووە، کەندەکەکەیان پڕ کردووەتەوە، کەلێن و کون و کەلەبەریان لە شوورەکە خستووە. گەلێك لە دەوڵەمەند و پیاو ماقووڵانی شارەکە لە دین وەرگەڕاون، کەوتوونەتە کۆمەکی نەعلەتییەکان. دیوار و شوورە و تاوەرەکان رووخاون و کەوتوون، بەسەر درز و کەلەبەرەکانەوە ئالای کفر و، کۆڕی هەمەج دیارن. بەلام برادەر و دۆستانمان هێشتا خۆیان ڕاگرتووە و، ورەیان بەرنەداوە و، بە

سەبرن، کەلەبەرەکان بە جەستەی خۆیان پڕ دەکەنەوە، بەردی مەنجەنیقەکان کە بە سەرماندا دەبارێ، ئەمان دەیکەن بە خوودەی سەری خۆیان و، سنگیشیان ناوەتە بەر تیربارانی دوژمن. خوێن بە بژانگ و لچ و لێویاندا دەچۆڕێ و، فریشتەکانی ئاسمان سوپاسگوزاری لەخۆبوردەیی و گیانبەخشییان دەکەن. پەلاماری دوژمن دەدەن و، بڵاوەیان پێدەکەن و، دڕ بەڕیزەکانیان دەدەن، بڕیان دەدەنێ و لەتریان پێدەدەن و ساتمەیان پێدەکەن. دوژمن گەر هێرشی بێنێ، بە دەمی شمشێر بەرسنگیان دەگرن و بڵاوەیان پێدەکەن. برادەرانمان شەڕدەکەن، پەلامار دەدەن، خۆیان ماندوو دەکەن و، تینیان بۆ دەبەن، هەموویان بە سەربەرزی وەستاون و هەمیشە شمشێری رووتیان بەدەستەوەیە، قاچیان لە گۆمی خوێنا چەقاندووە و، بەرەو بەهەشت ماڵاوایی لە برادەران و کەسوکاریان دەکەن و، دوژمنی کافریان هەواڵەی دۆزەخ دەکەن.

بەڵام هەندێ لە میرە ترسنۆکەکان، ناپاکی و خیانەتیان کرد، لە جیاتی شەرم و حەیا، ژیانی سەرشۆڕییان بەگەن کرد، خاکیان بەجێ هێشت و بەرەو نەگبەتی و بەڵای کفر رایانکرد و، هانایان بۆ دوژمن برد، وایان دەزانی بەو رەفتارە ناپاکەیان رزگاریان دەبێت، بە سواری گەمێیەکی بچووك ـ کە پێشتر بۆ ئەم رۆژە ئامادەیان کردبوو، خۆیان دەرباز رکرد، زامی هەمیشە بە ئازاری تف و نەعلەتییان، لە زامی تیغ بە باشتر دانا، هەندێ لە کەسانی وەکو خۆشیان لەگەڵ خۆدا سوار کرد، بەم راکردنە، ورەی سەربازانی تر و خەڵکەکەشیان سارد کردەوە و، ئەژدیهای کافریشیان زێتر دەم شیرین کرد. بەڵام دۆستان و دڵسۆزان لەگەڵیاندا نین و ملیان بۆ نەداون، پشتیان لە شەڕ نەکردووە و، سەنگەریان بەرنەداوە و، هێشتا هەر لە ریزی پێشەوە شەڕ دەکەن، لە شەڕی گەورەتریش ناترسن و سڵ ناکەن، چەکدارێکیان پشتێن بۆ دە سەربازی دوژمن ناکاتەوە، خۆ لە شەڕ نادزنەوە، رۆحی خۆیان بە ئەمانەت دەزانن. ئێستا، شەڕەکە گەرمە، کوشتار لە شوورەکەوە گەیشتە ناو ماڵەکان، لە سەری کۆڵانەکانەوە گەیشتە ناو کۆڵانەکان. دوژمن بە بێدەنگییەکی نیوە شەڕو، بە خشکەیی و، بە ترسێکی خراپتر لە خورپەی دڵ، هەروا، بەرەو ناو شار، هێرش

دێنێ و دەکشێ، دوژمن زۆر و بێشومارە، هێز نییە لەبەر دەمیدا بووەستێ و پێشی لێ بگرێ، ئەگەر قەزاو قەدەری خوا نەبوایە و، ئەو کەلێن و لاوازییەی خۆمان رووی نەدابا دوژمن چ جای بوو، بێتە ناو (عکا) و، مل، بە (عکا) کەچ بکات. (عکا)یش لە دەست بچێ، ئایین و ئیمان لە دەست نەچووە. (عکا) داگیر کرا بەلاّم دەوڵەت ماوە، ئەگەر درپیان بە ریزی لەشکری (عکا) دابێت و، هاتبنە ناوەوە، بەلاّم هێشتا بنەماو پەرگەمای نەپچڕاوە. ئەمە قەدەری خودایە، خودا، ویستی لەخەو بێدارمان بکات و بە ئاگامان بێنێت و غیرەتمان بە بەردا بکات و، کانیاوی هیممەتمان بتەقێنێتەوە و، بەختی خەوالّوومان هەستێنێتەوە و، رامانپەڕێنێ و، هێز و ورەو توانستمان بۆ تازە دەکاتەوە و سەرمان دەخات. ئێمە، هەتا ئێستاش، وەك جاران، بەسەر کەندەکەکانیاندا هەواڵەین و، دەستمان لە بینیان گیر کردووە و، مەرگ بەسەر حەشارگەکانیاندا دەبارێنین، هەموو رۆژێکیش بۆ شەڕی دەستەو یەخەو تالاّوی سزای مەرگ رایاندەکێشین، بە زەرووی تێر لە خوێنی رەش، ئاوی خواردنەوەیان رەش دەکەین. ئەوەیان هاتبێتە ژوور، ناچێتەوە دەر، ئەوەیان گەیشتبێتە ئێرە، تازە، بەدیدار شاد نابێت، ئەوەش کە بەرەو سارای مەرگ چووبێت، لانەو خاووخێزان شیوەنی بۆ دەکەن، کامیان دەرکەوێ، مەگەر کەمتیار گۆڕی داپۆشێت. ئەوان پاڵیان لێ داوەتەوە، لە خێوەتگای خۆیان نابزوون، حەز ناکەن جێگای خۆیان بەجێبێڵن، هەوارگەی خۆیان پێخۆشە، چونکە حەز لە مەیدانی حوشترەمێیان ناکەن، لەبەر ئەوە، جارجارە، بە ترس و لەرزەوە دەردەچن بۆ شەڕ و، جاروبار سەر هەڵدەبڕن و بە دەورو پشتی خۆیاندا دەڕوانن، خوا یاربێ لە هەردوو حاڵەتەکەدا، چارەنووسیان هەر مردنە و، قڕ دەبن، روو لە هەر لایەك بکەن، پێشیان لێ دەگرین، لەهەر جێگەیەك کۆڕ ببەستن و مۆڵ ببن- بۆ مەرگ فەرموویان لێ دەکەین، دیارە بە تەماو نیازی (عکا) ددان تیژ دەکەن، چونکە لەسەر تەماع پێك هاتوون، بۆ شەڕ جەم بوون و، وەك پەروانە، بە دەوری ئاگری شەڕدا دەگەڕێن و منەی مەرگ دەکەن (واتا لە شەڕ دەگەڕێن) بەلاّم پێخەفی گەرموگوڕیان، هەر خاکەو گۆڕە. دوژمن گەر خۆی دەرخات، مردن چاوەڕوانێتی، هێز و هەیبەت و غیرەت بەرامبەری وەستاوە، لەشکری

خۆمـان لێیـان بەئاگایـە و، بێتـە پـێش، دەیپـروێنن. ئەنجومـەن جێگـای شـانازییە و پشت و پەنایە، بۆ لـەناوبردنی خاچـدروشمان، لەسـەر پێیـەو ئامادەیـە، بـە لەشـکری گەورە و گـران، دوژمـن هەڵدەلووشـێ، بـە پـشکۆی سـوور، بـە تـەنووری پـڕ لـە گـڕ و نێڵـەنێڵ، بــە هێــزی بێــشوماری خوێنرێــژ، وەك ســکەی دراو، لــە ئــاگری شــەڕدا دەتوێنێتــەوە، وەك ئــاژەڵ کــەوڵی دەکــاو، مــووی هەڵــدەکڕووزێنێ. بێگومــان، ئــەم راپەڕینەی لەشکرە، ئێوەش رادەپەڕێنێ و، بانگتان لێ دەکات. کەسێکیش بۆ ئەم کارە خێرە بانگ کرابێت، بە دەنگەوە دێت و، دەگاتە (عکا) و چاوەڕوانتانین.

پاشكۆ ـ ژماره (٥)

نامەی سێیەم

(بەشێكە لە نامەیەك بۆ موزەففەرەددین)

((هۆكاری بانگكردنەكەی روون دەكاتەوە كە دوای دەرچوونی لەشكری دوژمن رووی دا))

كە دوژمن لە داگیركردنی (عكا) بووەوە و، بەتەواوی دەستی بەسەر شارەكەدا گرت، ئیدی وای دەزانی هەموو هێلكەیەك بەزە و، هەموو رەشێك رەژووە، بۆیە بەرەو شاری حەیفا ملی ناو، خۆی تووشی رێگای هات و نەهات كرد، وەك كەرە دێزەكە، مردنی خۆی و زەرەری خاوەنی رێگای هەڵدێری گرتەبەر ـ بە درۆ گوایا مەبەستیە بچێت بۆ عەسقەلان، بەڵام بۆی نەچووە سەر و، خوا مەبەست و درۆی ئاشكرا كرد، ئێمەش بەرمان لێ گرت و تووشی داموداومان كرد. ئەم رۆیشتنەیان كەوتە سەرەتای مانگی شەعبانەوە، مەلیكی ئنگلیز فەرمانداریان بوو، بەرەو مەرگی دەبردن، ئەوانە كە خۆیان دۆزەخینە، بەرەو دۆزەخی بردن، ئێمەش، لێگا، لێگا لەم جۆرە مەرگەمان پێ دەبەخشین و، لە لارێگاكانەوە، دوور و نزیك لەچاو بزرمان دەكردن، وەك سێبەری خۆیان لێیان جیا نەدەبووینەوە. رێگەمان لێ دەگرتن و، جاروبار، بە درێژایی رێگەكە پەلامارمان دەدان و شوێنەونیمان لێیان دەكرد و، دەمانكوشتن. هەر لە یەكەم رۆژی بەرێكەوتنیانەوە چەرخەچییە چالاك و بە ئەزموونەكانمان، بە فرِوفێڵی سەربازی زیانی گەورەیان لێ دەدان و دەیانكوشتن، پاشكۆی لەشكری دوژمنیان زێتر دوا دەخست و نەیاندەهێشت بگەنەوە بە پێشەنگی لەشكر، ئەسپ و سوارە و پیادەیان لێ دەكوشتن و، بە هەموو شێوازێك خەڵتانی خوێنیان دەكردن. تالآنێكی زۆریان لێیان سەند، چەندین زەلامیان لێیان سەر بری، گەلێكیان راپێچ كرد و رفاندیان، تا مردن داركارییان دەكردن، قوماش و چەك و كوتاڵیان لێ سەندن،

هەر زەلامێك دەستیان پێی ڕاگەیشت، وەك مریشك ئاوەڕووتیان دەكرد، پەڕوباڵیان پێوە نەهێشتن، تا دوژمن گەیشتە سەر رووباری حەیفا، لەوێ قەرارگایان دامەزراند و خێوەتیان لێ هەڵداو، باریان خست، لەوێش، ئەوەی كە مابوو بەر شمشێریان دا، لەسەر ئەو رووبارە كەوتنە حەوانەوە و تیمارکردنی بریندار و ناشتنی مردووەكانیان، بەڵام ئێمە، دیسان پێشیان كەوتین، رێگامان لێ گرتن، نیازمان ئەوەیە پرشوبڵاویان بكەینەوە و، پەڕەوازەیان بكەین. بە هیممەتی خودا، دەست و بازووی بەهێز كەوتەوە رفاندن و كوشتنیان، پشتمان بەخوا قایمە، ریزەكانمان یەك بخات و خڕمان بكاتەوە، تا بتوانین پەڕەوازەیان بكەین و لێكیان دابڕین. بۆ ئەوەی، شادمان ببین و دوژمن جوانەمەرگ بێت و، مژدەی سەركەوتن ببەین بۆ ئەنجومەنی جەنگ، تا ئەویش پیرۆزبایی لە سەركەوتنمان بكات، خۆ ئاسایی رێنماییمان بكات. بە ئومێدی ئەوەی وشكە ساڵی ئومێدمان بە بارانی بەهار ببووژێنێتەوە و، ژیانمان بكاتەوە بە چەمەن و گوڵزار و، بێبازاڕیی ئاییینیش ـ گەر روویدابێ ـ برەوی پێ بداتەوە. ئەو خاوەن چاكە و كەرەمەش، چۆن تۆڵەی ئیسلام لەبیر دەكات، لە (عكا) ئافرەتی شەرەفمەندیان بە دیل گرت و بردیان. ئەگەر باش رامێنی، دەبینی، كە بەڵاكە، بەڵایەكی گەورەیە و، لێقەومانێكی سەختە، بە هیممەتی خوا نەبێت لە كۆڵ نابێتەوە، خەمەكەش پێی داكوتاوە، ئەو رایئەماڵێ، دەمێنێ، ئەم قەرزەش هەر بە سەرۆك وەردەگیرێتەوە.

کلیلی ماددەکان

یەکەم کلیلی ناوداران:

آربری (پرۆفیسۆرە) ٣٠٠

آق باش الناصري (کارمەندێکی تەلاری عەبباسییانە) ١٥٠

آق بوری (برای موزەففەرەددین گۆگبورییە) ٦٦

ابراهیم بن اسماعیل بن محمد الحراني (ابن النقیب ـ پزیشکی چاوە لە نەخۆشخانەی هەولێر). ٢٥٤

ابراهیم أبو اسحاق شرف الدین بن علي بن أبي حرب الموصلي (ابن الوالبی وەزیرە) ٢١٥، ٣٤٢، ٣٤٣

ابراهیم ابو اسحاق بن علي الشیرازي ٣١٠

ابراهیم بن عمر بن محمد بن علي بن جامع الأربلي (سەرکاری هەولێر بووە) ٣٦٤

ابو بکر ابن البهلوان (سەرداری ئازەربێجان). ١٩٠ — ١٩٣، ٢١١

ابو بکر شبلي بن الجنید بن ابراهیم الأربلي (لە بنەماڵەی خەلەکانە) ٢٩٦

أبو بکر محمد (قاضي الخافقین) الشهرزوري: ٣٧

ابو بکر محمد بن عبدالغني بن أبي بکر (مەلا ـ ابن نقطة ـ معین الدین الحنبلي البغدادی)یە: ٢٨٢

أبو بکر محي الدین محمد بن محمد بن ابراهیم بن سرافة الانصاری الاندلسي الشاطبي): ٢٧٦

أثیر الدین أبو عمر المفضل الابهري: ٢٧٢، ٢٩٢، ٢٩٧

احمد بن حنبل (حەدیسخوانی بەناوبانگ): ٢٨٤

أحمد أبو حامد أوحد الدین الکرمانی الصوفي: ٢١٠

احمد أبو شجاع رکن الدین بن شهاب الدین قرطاي بن عبدالله الأربلي (میری لەشکری هەولێرە): ٣٧٦

أحمد بن طاهر الميهني: ٣١٤
أحمد أبو العباس بن عثمان بن ابي علي بن مهدي الكوردي الزرزاري: ٣١٤
أحمد بن عمر بن أحمد بن أبي شاكر (مەلای گوندی ـ كفرعزی): ٢٧٠
أحمد بن كمال الدين (ابن منعة ـی هەولێرییە): ٢٧٠
أرسلان شاه (سەرگەورەی قەڵای ـ جعبر-ە) ابن الملك العادل الأيوبي: ١٥٠
أرغش الناصري الرومي (فەرماندارێكی خەلیفەی عەبباسییە): ٢٢٧
أرقیونویان (فەرماندارێكی بەناوبانگی مەگۆلانە): ٢٣٤، ٢٥٠
اسحاق بن معالي بن شماس بن عبدالله بن ابراهيم الاربيلی: ٢١٥، ٣٥٥
أسحاق بن هبة الله بن صديق بن محمود (هەم مەلاو هەم قازیی شاری ـ خلاط-): ٢٨٠
اسعد بن ابراهيم بن حسن النشابي (مجدالدين الاربيلی ـ بەرپرسی دیوانی نووسین): ٢١٦، ٢٢٦، ٣٤٧
أسعد ابو المحاسن بن أحمد بن موسى بن منصور بن علي بن نصر الأربيلی (بەرپرسی جبەخانەی هەولێر): ٣٧٥
ألأسعد بن يلدرك الجبريلي: ٣١٥
الاسكندر الكبير: ٣٣
الملك أسماعيل ابن الملك العادل الأيوبي: ٢٢٨
ألب ارسلان ابن السلطان محمود السلجوقي: ٤٨
ألياس ابن جامع الأربلي: ٢٤٢، ٣١٥
أمين الدين أبن المحتسب الأربلي: ٢٦٤
اوزبك ابن البهلوان (سەرداری ئازەربێجان): ١٣١،١٦٤
باتكين، أبو المظفر شمس الدين بن عبدالله الرومي: ٢٣٤، ٢٣٥، ٣٠٥، ٣٢٢، ٣٤٤
بدرالدين لؤلؤ (سەرداری موسڵ): ١١٢ ـ ١١٦، ١١٨ ـ ١٣٧، ١٥٢ ـ ١٥٥، ١٥٧، ١٥٩، ١٦٠، ١٦٨ ـ ١٧٠، ١٨٤ ـ ١٨٨، ١٩٩، ٢١٢، ٢٣٤، ٢٥٠، ٣٦٥، ٣٧٥

بدل بن أبي المعمر بن أسماعيل (أبو الخير التبريزى):
برنقش (میرێکه له میرەکانی موزەففەرەددین گۆگبوری): ٢٢٨
بهاءالدين أبو السعادات أسعد بن يحيى بن موسى بن منصور (مەلاو شاعیری ـ السلمي) ٢٨٥
بهاءالدين أبو عبدالله محمد بن ابراهيم (باوکی رەوشتنووس ـ ابن خلکان -ی هەولێری): ٢٨٤، ٢٨٥، ٢٩٣، ٢٩٦
بهاءالدين أبو المحاسن يوسف (قازی و مێژوونووسی ناسراو به ـ ابن شداد): ٢٩٨
بزان ((بوزان)) بریکاری ـ زين الدين علي كچك لەسەر شارەزوور): ٥١، ٦٠
تاج الدين الكندي: ٢٨٧
تاج الدين أبو محمد الحسن بن عدي بن أبي البركات بن صخر بن مسافر (سەرۆکی تایەفەی ـ عدویەی أیزیدی): ٣٧٤
تقی الدين عمر (برازای سەلاحەددینی ئەییوبی): ٩٨، ١٤٢، ٢١١
جرماغون (فەرمانداریکی مەگۆله): ٢٣٤
جعفر أبو محمد بن محمد بن محمود بن هبة الله بن أحمد الكفرعزي الأربيلي (قازیی هەولێر و، پاشان، خوتبەخوانی مزگەوتی ـ المظفري): ٣٥٧، ٣٥٩
جعفر بن يحيى البرمكي: ١٧٣، ٢٩٣
جلال الدين بن حسن الصباح (سەرۆکی تایەفەی ـ الأسماعيلية): ١٦٥
جلال الدين منكبرتي (دوا سوڵتانی دەوڵەتی خواریزمیان): ٨، ١٨، ١٩، ٩٩، ١٦٠، ١٧٠، ١٧٦، ١٨٠، ١٨٢، ١٨٥، ١٨٨، ١٨٩، ٢١٢
جمال الدين الاصفهاني: ٤٩
جمال الدين أبن عسكر الانباری (سەرپەرشتیکی لەشکری موسڵه): ٢٣٥
جمال الدين عبدالرحمن بن محمد (ابو المظفر ابن السنينيرة): ٢٧٧
جمال الدين قشتمر (فەرمانداری لەشکری سوارەی بەغداد)ە: ١٦٦، ١٧٦ ـ ١٧٩، ١٨٢، ١٨٣، ٢٢٥، ٢٢٩، ٢٣٠

الحاجري، حسام الدين أبو يحيى عيسى بن سنجر بـن بهـرام (شـاعيرى هـەولێرى): ١٨، ٢١٥، ٢٨٩، ٣١٨ _ ٣٢٠، ٣٢٢ - ٣٢٤

الحريرى (مەقامبێژى ناودار): ٣١٧

حسام الدين يولق بن أيلغازي الأرتقى (سەردارى ماردين): ١٩٧، ١٩٨، ٣٨٤، ٣٨٥

الحسن أبو نزار بن أبي الحسن صافي بن عبدالله بن نزار (شاى رێزمانزانان): ٢٨٦

الحسن بن محمد بن الحسن بن حيدر: ٣٠١

الحسين بن كرجى بن هارون الأربلي (بريكارى سرفتكين): ٦٤

حنبل أبو علي بن عبدالله بن فرج بن سعادة (حەديسخوانى بەغدادى): ٢١٠، ٢١٣، ٢٨٤، ٢٩٤

الحيص بيص، شاعير _ أبو الفوارس سعد بن محمد: ٥٧

خالد النقشبندي، مولانا: ٢٤٤

خالص، (ميرێكە لە ميرەكانى موزەففەرەددين گۆگبورى): ٢٢٨

الخضر بن نصر عقيل (مەلايەكى بەناوبانگى هەولێرە): ٦٤، ٢٤٧، ٢٦٥، ٢٦٦، ٢٨٩، ٣١١

إبن خلكان، شمس الدين احمد (رەوشتنووسى ناسراو): ١٠، ٢٩٣، ٢٩٦

خميس (خاميس) القرداحي (شاعيرێكى ناسراوى مەسيحيى هەولێرە): ٣٣٢

داراى گەورە (مەليكى فارس): ٣٣

ابن دحية، أبو الخطاب عمر بن الحسن البلنسي الاندلسي: ٢٢١، ٢٦٣، ٢٧٥

الراشد، (خەليفەيەكى عەبباسيانە): ٥٦

ربيعـة خـاتون، هاوسـەرى موزەففـەرەددين گۆگبورييـە، خوشـكى سـەلاحەددينى ئەبيوبية: ٢٠٩

رضي الـدين يـونس بـن محمـد بـن منعـة بـن سـعد بـن عاصـم الأربلـي، (سـەرگەورەى بنەماڵەى _ ابن منعەى هەولێرييە): ٣٠٧، ٣٠٨، ٣٥٩

رقاع بن قيس الاسدي: ٣٠٨

ركن الدين أبو شجاع احمد بن قرطايا بن عبدالله الأربلي: ٣٢٩

ركن الدين أبو يحيى الحسين بن ابراهيم بن أبي بكر (سەر بە بنەماڵەی خەلەکانـە): ٢٩٥

ريتشارد (ريچارد) قلب الاسد (مەلیکی ئینگلستانە): ١٤٤

الزمخشري، محمود بن عمر: ٢٧١، ٢٧٦، ٣٠١

زكي الدين أبو عبدالله محمد بن يوسف بن أبي يداس الأشبيلی، (مەلای بەرزالی): ٢٨٤

زين الدين علي كچك: ١٢، ٤٢، ٤٤ _ ٦٠، ٦٣ _ ٦٦، ٧٥، ٧٨، ٩٣، ٩٥، ٩٨، ١٢٥، ٢٠٢، ٢٣٨، ٢٤٧، ٢٦٤، ٣١١، ٣٧٣

زيـن الـدين يوسـف ينـالتگين: ٧، ١٥، ٦٣، ٦٨، ٧٣ _ ٧٥، ٨١، ٨٣، ٨٦، ٨٧، ٨٩، ٩٤، ١٤٤، ١٦٢، ١٩٥، ١٩٦، ٢٦٩، ٣٢٦، ٣٦٥

زينب بن عبدالرحمن الجرجاني (مەلایەکی ئافرەتە _ ام المؤيد الشعری النيـسابوری): ٢٦٩، ٢٧١، ٢٩٧

سابور (مەلیکی ساسانییانە): ٣٤

سامي الصقار: ٣٠٠

سرفتگين (شرڤتگين) أبو منـصور الزينـی (بریکاری _ زیـن الـدين علي كـچك _ە لـە هەولێر): ٣٧، ٦٣، ٦٥، ٢٦٤، ٢٦٦، ٣١١

سعدالدين حسن ابن الحاجب علي: ١٧٢، ١٧٥، ١٧٨، ٢٢٥

سعدالدين مسعود بن معين انر (میرێکە لە میرەکانی _ نورالدين محمود -): ٩٧

ابن سعيد أبو الحسن موسى الاندلسي: ٢٦٥

سعيد ابن الدهان المبارك الموصلي: ٢٨١

سالار بن موسى الكوردي الهذباني: ٣٨

سليمان بن عبدالله بن أبي الحسن الزنجاني: ٣٠١

سليمان شاه ابن السلطان محمد بن ملكشاه (سوڵتانێکی سەلجووقیانە): ٥٠، ٥١

سيف الدين غازی (ئەتابەگی موسڵە): ٤٩، ٥٠، ٧١ _ ٧٤، ٧٦، ١٣٨، ٢١٢، ٣٦٩

ابن الشاشي، أبو بكر محمد بن احمد بن الحسين بن عمر الشافعي: ٢٦٦، ٣١١

شافع بن صالح بن شافع بن حاتم الجيلي: ٣١٥
شجاع الدين الاربيلى (پەردەوانى تەلارى ـ موزەففەرەددين گۆگبورى ـ يە): ٢٠٨، ٣٤٤
ابن الشحنة، عمر بن محمد بن علي بن أبي نصر النحوى الموصلي: ٢٢٥
شرف الدين أحمد بن أبي الخير: ٧٩
شرف الدين أحمد بن كمال الدين موسى (لە بنەماڵەى ـ ابن منعه ـ يە): ٣٠٩، ٣١٠
شرف الدين اقبال الشرابي (فەرماندارى لەشكرى سوارەى بەغدا): ٢٢٩، ٢٣٤
شرف الدين أبو عبدالله يعقوب الكوردي الهذباني الأربلي: ٣٥٨
شرف الدين علي ابن قشتمر: ٢٢٥
شمس الدين آيدغمش (سەردارى هەمەدان و ئەسفەهان و رەى): ١٦٤، ١٦٨، ١٩٠ ـ ١٩٣، ٢١١
شمس الدين البهلوان محمد بن ايلدكز: ٨١، ٨٦
شمس الدين الحسن بن علي بن أبي البركات (شێخ ـ تاج العارفين، كوڕەزاى شێخ عدي ـ سەرۆكى أيزدييان): ١٣٥
شمس الدين سونج (سەرگەورەى عەشرەتى قشيالوى توركمان): ١٧٠، ١٧١
شمس الدين يوسف أبو المظفر قز أوغلي، سبط ابن الجوزي: ٢٧٩
شمعون البرطلي (المفريان): ١٢٤، ١٢٨، ٣٧٤
شيركو (سەردارى ـ الرحبة-): ٥٧، ٥٨
شيطان الشام، شمس الدين أبو العز يوسف: ٣٢٨
صارم الدين بلداجي (سەردارى قەڵاى خفتيان): ١٠٠
صاعد بن علي بن عمر بن محمد (الفقيه أبو المعالي البغدادي): ٢٨٣
صدرالدين عبدالرحيم بن اسماعيل، شيخ الشيوخ: ٧٧
صلاح الدين أبو العباس احمد بن عبدالسيد بن شعبان بن محمد بن جابر الاربلى (پەردەوانى تەلارى هەولێر): ٢١٥
صلاح الدين داود ابن الملك المعظم عيسى الأيوبي (سەردارى ديمەشق): ١٥٦

صلاح الدين يوسف الايوبي: ٧، ٨، ١٢، ٧٤، ٧٨، ٧٩، ٨٤، ٨٥، ٨٩، ٩٣، ٩٥، ٩٨، ١٠٣، ١١٠، ١٣٨، ١٣٩، ١٤١، ١٤٣، ١٤٤، ١٤٦، ١٤٧، ١٥٠، ١٦٢، ١٦٣، ١٩٦، ١٩٨، ٢١١، ٢١٢، ٢٨٢، ٢٩٧، ٣٢٦، ٣٦٨، ٣٧٣، ٣٨٤، ٣٩٣ - ٣٩٥

صلاح الدين الياغسيانى: ٤٩، ٥٦

ضياءالدين أبو عمرو عثمان بن عيسى بن درباس الهذباني: ٢٦٧

ضياءالدين نصرالله بن ابي الكرم محمد الشيبانى الجزري، ابن الأثير المنشىء (براى ـ ابن الأثير ـى ميژوونووسه): ١١٦، ١٦٩، ٢٧٨، ٢٧٩، ٣٧٢

طبر (تبر) بريكارى ـ زين الدين علي كچك ـه، لەسەر تكريت: ٦٠

الطغرائي العميد، أبو اسماعيل الحسين بن علي بن محمد المنشيء (وەزيرێكى ناسراوى سەلجووقييانە): ٣٩، ٣٣٦، ٣٣٩

الظاهر بأمر الله (خەليفەيەكى عەبباسييانە): ١٦٩

ظهيرالدين الجنيد بن عيسى بن ابراهيم بن ابي بكر الأربلي (لە بنەماڵەى خەلەكانە): ٢٩٥

ظهيرالدين أبو علي الحسن بن عبدالله (سەرپەرشتێكى لەشكرى خەليفەى عەبباسيانە): ٢٢٧، ٢٣٤، ٢٣٥

ابن الظهير محمد بن احمد بن عمر الأربلي: ٢٦٨

عبد الاول أبو الوقت بن عيسى بن شعيب الصوفي: ٣١٤

عبدالعزيز تاج الدين ابن شرف الدين ابراهيم (بريكارى وەزيرى هەولێرە): ٣٤٣

عبدالعزيز الهروي: ٢٩٧

عبدالفتاح افندي بن ابراهيم افندى الكركوكي: ٢٤٤

عبالقادر أبو محمد بن قطب الدين أميرى بن بختيار الأشنهي الاربلي:

عبداللطيف بن عبدالقادر بن عبدالله بن محمد السهروردي: ٢٨١ - ٢٨٣

عبدالله أبو القاسم بن عبالغني بن محمد: ٢٩٤

عبدالله بن محمد بن جرير بن أبي الحسن القرشي: ٣١٥

عبدالمنعم أبو الفرج بن عبدالوهاب بن كليب: ٢٩٤

عتبة بن فرقد السلمي، الفاتح الاسلامی: ٣٤

عثمان بن ابراهيم بن علي بن احمد بن محمد بن سالم الأربلی (سەرپەرشتی سکەخانەی هەولێرە): ٣٨٣

عدي بن مسافر بن اسماعيل بن موسى بن مروان الهكاري (شێخی تایەفەی ـ عدویە ـی ایزیدی). ١٢٥

عزالدين الياس بن عبدالله (بریکاری ـ زین الدین علي كچك ـە لە هەولێر) ٧٠

عزالدين آیبك (فەرمانداریێکی ـ الملك الاشرف موسی ـیە): ١٢١، ١٢٢، ٣٦٦

عزالدين حسن بن يعقوب بن قفجاق: ١٦٣، ١٩٥، ١٩٦

عزالدين ابن رواحة الانصاري: ٢٤٣

عزالدين زلفندار: ٧٩

عزالدين عبدالحميد (ابن أبي الحديد) المدائني: ٢٣٢

عزالدين علي بن أبي الكرم محمد، ابن الأثير الشيباني الجزري (مێژوونووسێکی ناسراوە): ٢٧٨

عزالدين كيكاوس ابن كيخسرو بن قلج أرسلان (سەرداری وڵاتی رۆمە): ١٩٨

عزالدين محمد بن بدر الحميدي: ١٢٦، ١٢٨، ١٧١

عزالدين مسعود (ئەتابەگی موسڵە): ٨٥، ٩٧، ١٠٣، ١٠٥، ١١٢، ١١٣

عزالدين أبو القاسم نصر بن عقيل بن نصر (مەلایەکی هەولێرییە): ٢١٥، ٢٦٧، ٣١٢، ٣١٣

عزرة بن قيس، الفاتح الاسلامي: ٣٥

عصمت خاتون (هاوسەری سەلاحەددینی ئەییوبییە): ٩٧

علاءالدكز الناصري (فەرمانداریێکی خەلیفەکانی عەبباسیانە): ٢٢٧

العلاء بن الحضرمي: ٢٠٦

علاءالدين قرا سنقر (سەرداری مەراغەی ئازەربێجانە): ١٨٩، ١٩٠ ـ ١٩٣، ٢١٢

علاءالدين كيقباد بن كيخسرو (سەرداری وڵاتی رۆمە): ١٢٦

علاءالدين محمد (سولتّانى خواريزمانه و، باوكى ـ جلال الدين منكبرتى ـ يه): ١٨١
علم الدين محمد بن عبدالسلام بن محمد السنجاري: ٢٦٧
علي بن أبى طالب: ٢٢٣
علي ابو الحسن بن سماس بن عبدالله الأربلي (وەزيرە): ٢١٥، ٣٤٢، ٣٥٥
علي ابو الحسن صفي الدين المبارك (مامى ـ ابن المستوفي ـيه): ٢٩٩، ٣٥٣
علي الفامي: ٢٠٨
عمادالدين زنگى ابن قسيم الدولة، آقسنقر (دامەزرێنەرى ئەتابەگايەتيى موسڵە): ٦، ١٢، ٣٩، ٤٠، ٤٣، ٤٤، ٤٦ ـ ٤٩، ٥٣، ٥٩، ٦٣، ١٩٣، ١٩٥، ٢٤٨، ٢٥٤
عمادالدين زنگى (الثاني) (سەردارى شنگالە، كوڕى قطب الدين مودود ـە): ١٠٤
عمادالدين زنگى (الثالث) (سەردارى عەقرە و شووشە، پاشان كرا بە سەردارى شارەزوور، كوڕى ـ نورالدين أرسلان شاەو، زاواى ـ موزەففەرەددين ـ گۆگبوريیە): ٩٧، ١٠٣، ١٠٥ ـ ١٠٧، ١٠٩ ـ ١١٣، ١١٩، ١٢٠، ١٣٢، ١٣٣، ١٥٠، ١٥٢، ٣١٣
عمادالدين عثمان ابن صلاح الدين الايوبي وخليفته: ١٤٧
عمادالدين محمد أبو حامد ابن رضي الدين يونس (لە بنەماڵەى ـ ابن منعە ـى هەولێرييە): ٣٠٧، ٣٠٨
عمر بن ابراهيم بن أبي بكر (مەلايەكى هەولێرييە و سەر بە بنەماڵەى خەلەكانە): ٢٦٨
عمر أبو حفص بن ابي بكر محمد بن معمر بن يحيى، المحدث ابن طبرزد البغدادي: ٢٩٤، ٢٩٥
الشيخ عمر السهروردى: ٢٨١
عمر أبو حفص غرس الدين بن شماس بن هبة الله الأربيلى: ٣٤٧
عيسى بن آق بوري بن زين الدين علي كچك (برازاى موزەففەرەددين گۆگبورييە): ٦٦
عيسى ابو الفتح ابن الفضل بن بشر بن عيسى بن مواهب، ابن البحرانى الموصلي: ٣٧٧

عیسی بن موسی الهذبانی: ٣٨
الفتح بن موسى بن حماد بن علي بن أبراهيم بن اسماعيل (مەلایەکی خەڵکی شاری فاسی ئەندەلوسە، لە ئەمەوییەکانە): ٢٧٦
فخرالدين أحمد بن مؤيد القمي (جێگری وەزیری خەلیفەیە): ١٧٣
فخرالدين أبو الحسن علي بن بگمش بن مزان بن عبدالله البغدادی: ٢٨٧
فخرالدين أبو شجاع محمد بن علي بن شعيب، ابن الدهان الحاسب البغدادی: ٢٩١
فخر النساء شهدة بنت أحمد الأبري: ٣١٥
فروخ شاه بن زنگی بن قطب الدين مودود (سەرداری شنگالە): ١٢٧
فلك الدين عبدالرحمن بن هبة الله بن علي المصري: ٢٧٦
القاسم بن أبي بكر امين الدين المقريء الاربیلی (قورئانخوێنێکی هەولێرییە): ٢٦٠
القاسم بن أبي الحديد المدائني البغدادی (شاعیرە): ٢٣١
القاسم محمد بن المظفر علي الشهرزوري: ٣٦
قاورت (قاورد) (میرێکی سەلجووقیانە): ٢٦
قردح: ٣٤
قرطاي شهاب الدين بن عبدالله الأربیلی (فەرماندەری لەشکری هەولێرە): ٢٢٣، ٣٧٥
قزل أرسلان عثمان بن ايلدكز: ٨١، ٨٢، ٨٥، ٨٦، ١٠١
قسيم الدولة آق سنقر (باوکی ـ عمادالدین ـ زەنگییە): ٦، ١٢، ٤٦
قطب الدين بدل بن خليل الاربیلی الصوفي: ٢٧٣
قطب الدين محمد ابن عمادالدين زنگی (الثانی) (سەرداری شنگالە): ١٠٦، ١٠٨ - ١١٠، ١٤٨ _ ١٥٢، ١٠٦
قطب الدين مودود بن عمادالدين زنگی (ئەتابەگی موسڵە): ٥٠، ٥١، ٥٤، ٥٩، ١٢٧،
قطب الدين موسى بن آق بوري (برازای ـ موزەففەرەددین ـ گۆگبۆرییە): ٦٦
قفجاق بن أرسلان تاش: ١٩٣، ١٩٤
قوام الدين يونس بن محمد بن عبدالعزيز، أبو نصر الأربیلي: ٢٧٢

كمال الدين أبو البركات المبارك بن أبي بكر بن حمدان، أبن الشعار الموصلي: ٢٧٧، ٢٩٦
كمال الدين محمد بن القاسم الشهرزوري: ٣٧
كمال الدين موسى (كوڕی - ابن خلكان ـی مێژوونووسه): ٣٠٧
كمال الدين موسى أبو الفتح ابن رضي الدين يونس (له بنەماڵەی ـ ابن منعه ـ يه): ٣٠٨ - ٣١٠
الكيا الهراسي، أبو الحسن علي بن محمد بن علي الطبری: ٢٦٦، ٣١١
كيخسرو غياث الدين بن قلج أرسلان (سەرداری وڵاتی رۆمه): ١٥٠
كيوركيس (جيورجيس) وردا الأربيلي (شاعيرێكی ئاراميیه): ٣٣٠ - ٣٣٢
المبارك أبو الكرم بن الحسن الشهرزوري: ٣١٤
مجاهدالدين قايماز: ٧، ٦٣ ـ ٧٠، ٧٢، ٧٤ ـ ٧٦، ٧٩، ٨١ ـ ٨٦، ٩٥ ـ ٩٧، ١٠٠، ١٠٢ ـ ١٠٤، ١٣٨، ١٦٢، ٢٠١، ٢٠٢، ٢٦٨، ٢٧٣، ٢٨٣، ٢٩٥، ٣١٧، ٣٤٧، ٣٦٦
مجاهدالدين احمد بن علي بن غالب، أبو العباس النحوي: ٢٨٤
مجاهدالدين أبو حفص عمر بن احمد بن أبي بكر: ٢٨٥، ٢٨٣
مجدالدين المبارك بن أبي الكرم محمد، ابن ألأثير الشيبانی (برای مێژوونووسی ناوبراوه): ١٠٣
محمد أبو جعفر بن ابراهيم بن محمد علي بن عبدالعزيز الرازي: ٢٧٠
محمد بن أبي الوفاء احمد بن أبي طاهر العدوي، أبو عبدالله النحوي الموصلي: ٢٧٢
محمد أبو عبدالله بن اسماعيل بن أبي الصيف: ٢٩٤
محمد بن اسطيفان بن عبدالله: ٣٥٠
محمد أبو عبدالله بن جعفر بن محمد بن محمود بن هبة الله الأربيلی الكفرعزي: ٣٤٩
محمد بن الحسين الكريدي: ٢٤٣
محمد أبو الفرج بن عبدالرحمن بن أبي العز الواسطي: ٢٩٤
محمد بن علي بن عبدالله بن احمد بن جابر الجاوانی الحلي الاربيلي: ٣١٦
محمد بن علي بن محمد ابن الجارود الماراني الكفرعزي: ٣٥٩
محمد أبو عبدالله بن علي بن عبدالله بن عمر الأنصاری الاسكندراني المصري: ٢٧٧

محمد أبو المظفر بن أبي القاسم بن أبي شجاع الهمداني: ٢٧٠
محمد أبو حامد بن عمر بن علي بن سعدالله بن يوسف الحديثي (بەرپرسی دیوانی خەمڵ): ٣٥٦
محمد أبو حامد الغزالي: ٢٩١
محمد شهاب الدين قرطاي بن عبدالله الأربيلی (میری لەشکری هەولێرە): ٣٧٥
محمد بن محمد بن أبي حنيفة البغدادي: ٣٠٥
محمد أبو عبدالله بن محمود بن محمد بن مقداد بن فارس (بەرپرسی دیوانی شکات): ٣٦١
محمد بن محمود بن محمد بن ملكشاه (سوڵتانی سەلجووقیان): ٣٦، ٤٤
محمد بن ملكشاه (سوڵتانی سەلجووقیان): ٥٠
محمد بن نصرالله بن مكارم بن الحسين الدمشقي: ١٥٧
محمد بن عبدالله بن مكرم بن عبدالله، الفقيه ابن مكرم الصوفي: ٢٨٤
محمود احمد مولود (بەساڵاچوویەکی ئەو سەردەمەی هەولێرە)
محمود بن الحسن بن علي بن الحسن، أبو الثناء النحوي الضرير (ناسراوە بە ـ أبن أرملة-): ٢٦٥، ٢٨٠
محمود أبو الثناء ولي الدين بن محمد بن مقدار بن فارس الحراني (وەزیرێکی هەولێرییە): ٢١٥، ٣٤٢
محمود بن محمد بن ملكشاه (سوڵتانێکی سەلجووقیانە): ٣٦
محي الدين يوسف ابن الجوزي (کوڕی مێژوونووسی ناسراو ـ ابن الجوزي ـ یە و، ئوستاداری تەلاری میسرە): ١٧٢، ١٧٥
محي الدين أساقاني: ٢٨٠
محي الدين محمد بن كمال الدين محمد بن القاسم الشهرزوري: ٣٧، ٧٧
المسترشد بالله (خەلیفەیەکی عەبباسیانە): ٣٦، ٣٩، ٢٢٠
المستضيء بالله (خەلیفەیەکی عەبباسیانە): ٧١

المستنجد بالله (خەليفەيەكى عەبباسيانە): ٧١
المستنصر بالله (خەليفەيەكى عەبباسيانە): ١٣٤، ١٦٩، ١٨٦، ٢٣٤، ٢٣٥
ابن المستوفي، أبو البركات المبارك شرف الدين الأربيلى: ٨، ١٧، ٣٩، ٦٩، ٧٠، ٢١٥، ٢٤٤، ٢٦٤، ٢٧٠، ٢٧٧ _ ٢٧٩، ٢٨٢، ٢٨٧ _ ٢٨٩، ٢٩٩ _ ٣٠٦، ٣١٦، ٣٢١، ٣٢٤، ٣٢٥، ٣٢٩، ٣٣٦، ٣٣٩، ٣٤١، ٣٤٣، ٣٤٤، ٣٤٧، ٣٥٠، ٣٥٢، ٣٥٣، ٣٥٧، ٣٥٨، ٣٦١
مسعود بن محمد (سوڵتانێكى سەلجووقيانە): ٢٩، ٤٠، ٤٤
ابن المشطوب، سيف الدين أبو الحسن على بن أبي الهيجاء الهكارى الكوردي: ١٢٦ _ ١٢٨، ١٥١
مظفرالدين أوزبك بن البهلوان (سەردارى ئازەربێجانە): ١٣١
مظفرالدين سنقر، وجه السبع: ١٦٥، ١٨٢
المظفر أبو منصور بن القاسم محمد الشهرزوري: ٣٦
المقتفي لأمر الله، الخليفة العباسي: ٥٠
مكي أبو الحزم صائن الدين بن ريان بن شبّه بن صالح الماكسينى: ٢٨٧، ٢٨٨، ٣٠٥
الملك الأشرف موسى صاحب ديار الجزيرة (كوڕى _ الملك العادل _ى ئەييوبييە): ١١٦ _ ١١٨، ١٢١، ١٢٣، ١٢٥ _ ١٣٠، ١٣٢، ١٣٧، ١٣٨، ١٥٢، ١٥٣، ١٥٥ _ ١٦٠، ١٦٨، ١٨٥، ١٨٧ _ ١٨٩، ١٩٩، ٣١٣، ٣٥٦، ٣٦٦
الملك الصالح ركن الدين صالح ابن بدرالدين لؤلؤ (سەردارى موسڵە): ٣٧٩
الملك الصالح نجم الدين أيوب صاحب آمد، ثم حران: ١٦٠، ٢٢٨
الملك الظاهر غياث الدين غازى (سەردارى حەڵەبەو، كوڕى سەلاحەددينى ئەييوبييە): ١٥٠، ١٦٥، ٢٩٧
الملك العادل أبوبكر (براى سەلاحەددينى ئەييوبييە و، دوايى كوڕى سوڵتان جێگاى دەگرێتەوە): ٦، ١٠٣، ١٠٦ _ ١٠٨، ١٤٨ - ١٥١
الملك العزيز عمادالدين عثمان (كوڕى سەلاحەددينى ئەييووبييەو، خەليفەى دواى ئەوە): ٣٨٥

الملك العزيز غياث الدين (سەرداری حەڵەبە): ٣٧٧
الملك القاهر عزالدين مسعود (الثاني) (ئەتابەگی موسڵە): ٩٧، ١٠٥، ١٠٧، ١١٠، ١١١، ١١٣، ١١٩
الملك الكامل محمد (سەرداری میسره و کوڕی ـ الملك العادل‌ـە): ١٥١ ـ ١٥٣، ١٥٥، ١٥٦، ١٥٨، ١٦١، ١٦٢، ١٦٨، ١٧٥، ١٨٥، ١٨٧، ٢٢٨، ٣٤٥، ٣٨٦
الملك المظفر شهاب الدين غازي (سەرداری میافارقین و، کوڕی ـ الملك العادل‌ـە): ١٣٨، ١٥٥، ١٥٧، ١٨٧، ١٥١
الملك المعظم عیسی (سەرداری دیمەشق و، کوڕی ـ الملك العادل ـە): ١٣٨، ١٥١، ١٥٥ ـ ١٥٨، ١٦٠، ١٨٥، ١٨٧، ١٨٨
الملك المغیث محمود (کوڕی ـ الملك العادل ـە): ٣٤٥
الملك المنصور محمد (سەرداری شاری حەما، کوڕی ـ تقي الدين عمر ـە): ١٥٦
الملك المودود ركن الدين مودود (کوڕی ـ ناصرالدین محمود ـی سەرداری ئامەدە): ١٨٨
الملك الناصر داود (کوڕی ـ الملك المعظم عیسا‌یە/سەیری ـ صلاح الدين داود ـ بکە):
ملکشاه (سوڵتانی سەلجووقیانە): ٢٦
المنذري، ابو محمد زكي الدين عبدالعظيم بن عبدالقوي: ٢٨٤، ٢٩٦، ٣٠٤
ابن منعة (بنەماڵەیەکن). ١٠، ٢٦٣، ٣٠٧، ٣٠٨، ٣١١، ٣٦٠
منكلي: ١٦٥، ١٦٦، ١٨١
المؤيد الطوسي: ٢٩٨
موسى أبو الحسين بن الحسين موسى: ٣٤٨
موسی الهذبانی: ٣٨
موفق الدين أبو حفص عمر بن أبي بكر محمد بن معمر البغدادي ـ الدارقزي: ٣٠٦
موفق الدين أبو عبدالله بن محمد بن يوسف الاربيلی (ڕێزمانزان و شاعیرە): ٢٦٠، ٢٨٩، ٢٩١، ٣٢٥ ـ ٣٢٧، ٣٢٩
مهذب الدين ابن الحاجب الدمشقي: ٢٩٢

ميمون بن الحضرمي: ٢٠٧

ناصرالدين آرتق تمرتاش بن أيلغازي (سەرداری ماردینه): ١١٨، ١٢٦، ١٦١، ١٨٨، ٢٠٠

الناصرلدين الله الخليفة العباسي: ٥، ١١١، ١١٤، ١١٩، ١٥١، ١٦٤، ١٦٥، ١٦٩، ١٨١، ١٩٧، ١٩٨، ٣٨٥

ناصرالدين محمد بن محمد بن قرا أرسلان بن سقمان بن آرتق (سەرداری ئامەد و قەڵای کیفا)یە: ١١٨، ١٢٦، ١٣٠، ٢٠٠

ناصرالدين محمود (کوڕی دووەمی ـ الملك القاهر عزالدين مسعود ـی دووەمە): ١٢٠، ١٢٢، ١٢٧، ١٣٦ ـ ١٣٨، ١٥٥، ١٥٦

نجم الدين أبو حفص عمر بن ابراهيم بن أبي بكر (لە بنەماڵەی خەلەکانە): ٢٨٦، ٢٩٥، ٢٩٦

نصرالله أبو الفتح بن يوسف الكناني المصري: ٢٧٧

نصرة الدين (میری میران) ابن عمادالدين زنکی: ٥٣

نصيرالدين جقر (جێگری ئەتابەگی موسڵ): ٤٨

نظام الملك (وەزیرێکی ناوداری سەلجووقیانە): ٢٤، ٢٦

النعمان بن المنذر بن ماء السماء اللخمي (مەلیکێکی حیرەیە): ٣٥٤

نورالدين أرسلان شاه (ئەتابەگی موسڵە): ١٥٠ ـ ١٠٨، ١١٠، ١١٢، ١١٤، ١٢٠، ١٣٣، ١٣٤، ١٥٠، ١٥١، ١٥٣، ٣١٤

نورالدين ارسلان شاه الثاني (کوڕی ـ الملك القاهر عزالدين مسعودە): ١١٣، ١١٩

نورالدين محمود (دامەزرێنەری ئەتابەگایەتیی حەڵەبە و، کوڕی ـ عمادالدين زنکی ـیە): ٦، ٥٢ ـ ٥٤، ٩٧

هاشم أبو الفضل بن عبدالسلام بن يوسف بن عمرو بن مندو الأربيلى: ٣٥٠

هبة الله أبو البركات بن أبي الحسن بن أبي الخير بن بطرس النصراني المصري الدمنهوري): ٣٤١، ٣٥٧

هبة الله أبو القاسم بن محمد بن حته العدل: ٣١٤

هبة الله بن المبارك بن الضحاك (لە کارمەندانی تەلاری عەبباسیانە): ١٥٠

الهذبانيـة (ئـەمارەتى هـەزەبانيانى كـوردى هـەولێر، عەشـرەتن): ٣٥، ٣٧، ٣٩، ٩٤، ٣٣٩، ٣٤٠
الهكارية، قلاع: ٥٨، ١١٥
أبو الهيجاء الحسين بن موسى بن جكو الكوردي الهذباني: ٣٥، ٣٧، ٣٨، ٣٩، ٤٣، ٣٣٨، ٣٥٢
ياقوت أبو الدر الرومي الشاعر: ٣١٢
ياقوت الحموي: ١٧، ١٨، ٢١٣، ٣١٤، ٢٣٨، ٢٤٥، ٢٥٨، ٢٦٠، ٢٦١، ٣٠٢، ٣٠٤، ٣٣٤
يحيى أبو القاسم بن أسعد بن بوش:
يحيى بن سليمان ابن شاؤول (شاعيرێكى جووى ئەندەلوسييە، كراوە بەعەرەب): ٢٧٦
يحيى بن علي بن فضلان: ٢٩٤
يحيى أبو الفرج بن محمود الثقفي: ٢٩٤، ٢٩٥
يعقوب بن عبدالله الرومي: ١٥٧
يعقوب بن نصر بن يعقوب الدارقزي (شاعيرێكى بەغداييە): ٢٧٨
يعيش بن صدقة الفراتي: ٢٩٤
يوسف أبو أحمد بن جامع بن أحمد بن محمد الأربيلى (سەرپەرشتى دەرمانخانە): ٢٥٤
يونس بن بدران المصري، (سەرۆكى شافيعييەكانى ديمەشق). ١٦٣

دووەم: **ناوى ئەو كتێبانەى كە تەنيا لە مەتنەكاندا هاتوون:**

أبا قماش، ابن المستوفي: ٣٠١
اثبات المحصل في نسبة أبيات المفصل، ابن المستوفي: ٣٠١
احياء علوم الدين، محمد ابي حامد الغزالي: ٣١٠
الاستقصاء لمذاهب الفقهاء، لضياء الدين عثمان الهذباني: ٢٦٧
الانجيل (الكتاب المقدس، العهد الجديد): ٣٣٢
بلبل الغرام الكاشف عن لثام الأنسجام، للحاجري: ٣١٨
البيان لشرح الكلمات، لمحمد بن علي بن عبدالله الجاواني: ٣١٧
التأريخ الاكبر في طبقات العلماء واخبارهم، لبهاءالدين محمد ابن خلكان: ٢٩٦

تأريخ بغداد، لابن الخطيب البغدادي: ٣٠٠
التنبيه في فروع الشافعية، لأبي اسحاق بن ابراهيم بن علي الشيرازي: ٣١٠
التنوير في مولد السراج المنير، لأبن دحية: ٢٢١، ٢٦٣، ٢٧٥
جامع الأوراق، لأبن المستوفي: ٣٠١
جنة النعيم، لكيوركيس وردا الاربيلى: ٣٣٢
الخيل، لابن المستوفي: ٣٠١
الذخيرة لأهل البصيرة، لمحمد بن علي عبدالله الجاواني: ٣١٨
سر الصنيعة، لأبن المستوفي: ٣٠١
شرح المقامات، لمحمد بن علي بن عبدالله الجاواني: ٣١٧
صحيح البخاري (كتێبێكى بەناوبانگى حەديسى بوخارييە): ٢٨٤، ٢٩٧
عيون الشعر، محمد بن علي بن عبدالله الجاواني: ٣١٧
غريب الحديث، لفخرالدين محمد ابن الدهان الحاسب البغدادي: ٢٩٢
الفرق بين الراء والغين، لمحمد بن علي بن عبدالله الجاواني: ٣١٧
قناعة الناظر وكفاية المحاضر، لأبن المستوفي. ٣٠١
الكشاف في النحو، للزمخشري: ٢٧١
المحيط في الجمع بين المهذب والوسيط، عمادالدين محمد ابن منعة: ٣٠٧
مسارح الغزلان الحاجرية، للحاجري: ٢١٩
المسند في الحديث، لأحمد بن حنبل: ٢١٣، ٢٨٤
مشارق الأنوار ومطالع العذار، لأبن المستوفي: ٣٠١
المفصل في النحو، للزمخشري: ٢٧٦، ٣٠١
الممتع المزمن، لأبن المستوفي: ٣٠١
المنتظم في سلوك الأدوات، لمحمد بن علي بن عبدالله الجاواني: ٣١٧
نباهة البلد الخامل ومن ورد عليه من الاماثل (في تأريخ اربيل) لأبن المستوفي: ٢٩٩
نزهة الناظر وشرح الخاطر، للحاجري: ٣١٩
نصيحة الملوك، لمحمد أبي حامد الغزالي: ٢٩٩

النظام في شرح شعر المتنبي وأبي تمام، لأبن المستوفي: ٣٠١
النورى في مختصر القدوري، لمحمد بن ابراهيم بن محمد الرازي: ٢٧١
الوجيز، لمحمد أبي حامد الغزالي: ٣٠٧

سێیەم: ناوی وڵات و هەرێم و شارەكان:

ئازەربێجـــان: ٢٥، ٤٤، ٥٧، ٧٨، ٨١، ٨٢، ٨٦، ٩٩، ١٠٠، ١٠١، ١٣١ - ١٣٣، ١٦٤، ١٦٦، ١٧١، ١٧٦، ١٧٨، ١٨٤، ١٨٩، ١٩٠ _ ١٩٣، ٢١١، ٢١٢، ٢٤٢، ٢٤٨، ٢٤٩، ٢٦٠، ٢٧٢، ٣٦٦
ئاسیای بچووك: ٢٤، ٢٦
آقور ((اقلیم)): ٣٤، ٣٦
آلموت ((قەڵایەكی ئیسماعیلییەكانە)) ٢٤٦
آمد: (ئامەد) شارێكی وڵاتی جەزیرەیە لە كوردستانی توركیا: ١١٨، ١٢٥، ١٢٩، ١٦٠، ١٧٨، ١٨٩، ١٩٩، ٢٢٨، ٣١٣
أخمیم: شارێكە لە (صعید)ی میسر: ٢٩٦
أرمینیا (ئەرمەنستان): ١٨٩
أصفهان: ٤٧، ٣١٤
أنطرسوس ((انطرطوس)) بەندەرێكە لە شام: ١٤٣
ایران شهر ((هەرێمە)): ٣٦
بابل: ٣٣
باب التمر، لە بەغدایە: ١٧٤
باب الجصاصة لە موسڵە: ٣٦، ٣٠٦، ٣٢٩
باب النوبی لە بەغدایە: ١٦٤، ١٧٣، ٢٣١
البحرین: ٣٥٩
برطلی ((الحمدانیة)): ١٢٤، ٣٧٤
البست: دۆڵێكە لە هەولێر: ٣٢٨

بستۆرا ((بەستورە)) دۆڵە: ٢٤٤

بعلبك: ٢٩٧

البقعا: ١٢٨

بلد (أسكى موصل): ١٠٧، ١٥٢

البوازيج: ٣١٧

بيت النار: ٢٠٤

البيرة ((قلعة)): ٤٨

بلاد الجزيرة: ١٠٨

بلاد العجم: ٨٢، ٢٦٠، ٢٧٤

بلاد فارس: ٤٣، ٢٤٩، ٣١٧

بلاد الگرج (جورجيا): ١٨٩

البيمارستان (المستشفى) (نەخۆشخانەی ـ المظفرية ـ لە هەولێر):

التاج: (تەلارێكە لە بەغدا): ١٧٣

تستر (شوشتر) شارێكە لە خۆزستان: ١٨٢

تربة غسان، لە موسڵە: ٣٠٩

تفليس (شارۆچكەيەكە لە جۆرجيا): ١٨٩

تكريت: ٥٩، ٣٨٩

التكية: گەڕەكێكی قەڵای هەولێرە، ٣٤١

تلعفر (تل أعفر): ١٥٣

تل هفتون: ٢٦٠

مزگەوتە كۆنەكەی هەولێر: ٢٣٨

الجامع المجاهدی، لە موسڵە: ٣٠٧

جامع الكف (مزگەوتی لەپەدەست) لە هەولێرە: ٢٤١

جبل جورا (شارۆچكەيەكە لە دياربەكر): ١٣٠

جبل قاسيون: ٢٩٦

جزيرة ابن عمر (شاره): ٤١، ١٠٣

جعبر (قەڵایە): ٤٩، ١٥١

حارم: ٥٤

حانى: ١٥٧

حدياب: ٣٣، ٣٤

حديثة:٣٥٦

حـــران: ٨، ٥٣، ٥٨، ٧٣، ٨٦، ٩٥، ٩٨، ١٢٣، ١٢٨، ١٣٨، ١٣٩ _ ١٤١، ١٦٠، ١٨٨، ١٩٨، ٢٢٨، ٣٤٢، ٣٦١، ٣٨٤، ٣٨٩

حزة: ٢٦١

حصن كيفا: ١١٨

حطين (شەڕە): ٨، ١٢، ٩٧، ١٤٢ _ ١٤٤، ١٤٦، ٢١١

حلب: ٤٨، ٥٤، ٨٣، ١٠٨، ١٠٩، ١١١، ١١٥، ١٢٠، ١٢١، ١٣٩ _ ١٤١، ١٥١، ١٥٦، ١٥٨، ١٨٨، ٢٠٧

حماة: ١٤٣، ١٥٦، ١٦٠

الحيرة: ٣٥٣

الخابور: ١٤٩

چوار خانەقاكەی هەولێر: ٢٠٨، ٢٥٥، ٢٧٣

خانەقای (الجنينة) لە هەولێر: ٢٧٣

خانەقای (الزينية) لە حەڵەب: ٢٠٧

خراسان: ١٩١

الخروبة، قەڵایەكە لە فەلەستين: ٨٨

خفتيان (خفتيركان _ هفتيان): ١٠٠، ١٧٨، ٣١٧، ٣٢١

خلاط: ١٣٠، ١٣٨، ١٤١، ١٥٧ - ١٥٩، ١٨٨، ١٩٠، ١٩١، ٢٨٠

كەندەكی قەڵا _ لە هەولێر: ٣٩٥

خواريزم:١٨٠

خۆزستان: ١٦٥

خانەی حەدیسی (المظفرية) له موسڵ: ٢٧١، ٢٧٢، ٢٧٦، ٢٨١، ٢٩٢

تەلاری سەڵتەنەت (ئەمارەت) له هەولێر: ٢٤٤، ٢٥٨، ٣٦٠

دار القز، گەڕەكێكی بەغدایه: ٣٠٥

داقوق (دقوقا): ٤٣، ١٦٦، ١٦٧، ١٧٧، ١٨٢، ١٨٦، ٢٥٤، ٢٧٩

دجلة: ١٢١، ١٢٢، ١٧٣

دربند قرابلي: ٨٠

الدشت: ٢٧، ٨٠

دلفي (دلفس ـ شارێكی پیرۆزی یۆنانەكانە): ٣٢

دمـشق: (دیمەشـق): ٧٧، ٨٢، ٨٤، ١٠٨، ١٣٨، ١٤٨، ١٥٥، ١٥٦، ١٥٧، ١٥٨، ١٦١، ١٦١، ١٦٣، ١٨٥، ١٨٧، ١٨٩، ٢٠٥، ٢٠٧، ٢٨٤، ٢٨٧، ٢٩١، ٢٩٦، ٣١١، ٣١٣، ٣٢٦، ٣٤٤

دنيسر (قوج حصار): ١٨٨،١٦٠، ٢٨٦

داڵدەی بێ باوك و دۆزراوەكان له هەولێر: ٢٥٦

دوسەر (قەلایه): ٤٩

دیاربكر (دیاربەكر): ١٢٥

دیار مضر: ٥٣

رانیه، قەزایه: ٢٩٣

رەواندز (رویندز): ١٠٠، ١٧٠، ١٧١

الرحبة: ٤١، ٥٧

الرقة: ٥٣، ١٦٠، ١٦١، ١٨٨

الرها (اورفا ـ اودیسا): ٨، ٤٨، ٨٦، ٩٥، ٩٨، ١٣٩، ١٤١، ١٥٥، ١٩٨، ٣٤٥، ٣٨٤، ٣٨٩

الزرزارية: ٨٠

زوزان: ١١٥، ١٣٠

الزيادية الكبرى والزيادية الصغرى: ٢٠٦

سارو، قلعة قرب رەواندوز: ١٧٠

سامیان، گوندێکی هەمەدانە: ١٧٨
سجستان: ٦٥
زیندانی قەڵا لە هەولێر: ١٢٨، ٣٢١
السرای، گەڕەکێکی ئێستای قەڵای هەولێرە: ٢٤٧، ٣٤١
سربس عزیر، گوندێکە نزیکە لە هەولێر: ٣٥٧
السلامیة: ١٢٩
السلیمانیة، پارێزگایە: ٢٩٣
سمیساط: ٩٨
سنجار (شنگاڵ): ٣٧، ٤١، ٥٨، ١٠٣، ١٠٦ - ١١١، ١٢٧، ١٤٨ _ ١٥٣، ٢٨٦، ٣٠٦
بازاڕی سوڵتان، لە بەغدا: ١٧٥
الشام: ٤٧، ١٤٨، ١٥٨، ٢٠٤، ٢٧٠، ٢٧٩، ٢٨٢، ٢٨٧، ٢٩٣، ٣٠٥، ٣١٣، ٣٢٨، ٣٤٥، ٣٤٧
شقلاوە (شقلاباذ): ٢٥٣
الشمردقیة: ٢٠٦
شارەزوور (پادەشتەو شاریشە): ٣٠، ٣٤، ٤٣، ٤٩، ٥١، ٥٨، ٦٠، ٨٠، ٩٨، ١١٠، ١٣٢، ١٥٤، ١٧٦، ١٧٨، ١٨٤، ١٩٣ _ ١٩٥، ٣٢٦، ٣٧١، ٣٨١، ٣٨٢، ٣٨٩
شوش (شارە، قەڵادارە): ٤٢، ٥٩، ٩٧، ١١١، ١١٨، ١٣٠، ١٣١، ٢٢٨
شونیزی، قەبرستانە (گۆڕستان): ٢٣٦
صفوریة، شارێکە لە ئوردون: ١٤٢
طلیطلة: ٢٧٦
الطوبخانة: (ئێستاش گەڕەکێکی قەڵایە لە هەولێر): ٣٤١
عرفات، چیایە: ٢٠٣
العراق، (عیراق): ٢٨١
عقرة (العقر): ٤٢، ٥٩، ٩٧، ١١٨، ١٣٠، ٢٢٨
العمادیة: ٥٩، ١٢٩، ١٣٠
عکا: ٨٨، ١٤٣، ١٤٥

عینکاوە (عين كاوا، عمكاوا): ٢٢٩، ٢٣٠، ٢٤٧
فورات: ٣٤، ١٢٣، ١٣٩، ٣٦٩
فەلەستین: ٨٧، ١٤٧، ٣٦٦
فید: ٦٤
قاهیرة: ٢٧٥، ٢٧٦، ٣٤٥، ٣٨١
قبجاق (قفجاق)، قەومێکە، وڵاتێکە: ٨٠، ١٩٣، ٣٧٠
القدس: ١٤٤
قەڵاگەلی ئیسماعیلییەکان: ١٦٥
قەڵاگەلی کوردەکانی هەکاری: ١١٥، ١٣٠
قوهستان، ناوچەیەکە لە وڵاتی ئێران: ٢٤٩
الکرخینی (کەرکوك): ١٧٧، ١٩٣، ٢٢٦، ٣٤٨
کردکوە، قەڵایە: ٢٤٨
کرمان: ٢١٠، ٣١٤
کفر زمار: ٨٤، ١٥٢
کفر عزي: ٣٣
کواشي: ١٢٣
الکوفة: ٢٢٣
لورستان: ٢٥
لینة: ٢٢٣
ماردین: ١١٧، ١٦٠، ١٨٧، ١٨٨، ١٩٧، ١٩٩، ٣٨٤
ماکسین: ٢٨٧
ماوراء النهر (وڵاتی ئەو دیو جەیحوون): ١٨٠، ٢٨٢
مۆزەخانەی دراو لە قاهیرە: ٣٨١
مۆزەخانەی دراو لە لەندەن: ٣٨٦
مۆزەخانەی هەمایۆنی ئەستانبول (بۆ دراو): ٣٨٢، ٣٨٦

گوندی (گەڕەکی) جبریل لە هەولێر: ٣٢٤
(المدرسة الزينية) قوتابخانەی یونسی ڕێزمانزانی هەولێری/ لە موسڵ: ٦١
(المدرسة العزية) لە موسڵ. ٣٠٨
(المدرسة العقيلية) قوتابخانەی گۆڕەپانەکەی هەولێر: ٢٤٣، ٢٦٥، ٣١٢، ٣١٣
(المدرسة العلائية) لە موسڵ: ٣٠٨
قوتابخانەکەی قەڵای هەولێر: ٦٤، ٢٦٦
قوتابخانەی (القيمازية)، دمشق: ٢٦٩
قوتابخانەی (المجاهدية) لە هەولێر: ٢٦٨، ٢٩٥
قوتابخانەی (المستنصرية) لە بەغدا: ١٧٥
قوتابخانەی (المظفرية) لە هەولێر: ٢٤٣، ٢٧٧، ٢٩٤، ٣١٠
قوتابخانەی (النظامية) لە بەغداد: ٢٦٦، ٢٩٣، ٣٠٧، ٣١٢، ٣١٥
قوتابخانەی (النفيسية) لە موسڵ: ٣٠٨
قوتابخانەی (النورية) لە موسڵ: ٣٠٧
مەراغە، شارۆچکەیەکە لە ئازەربێجان: ١٣٣، ١٦٦، ١٨٩، ١٩٠، ١٩١، ١٩٣، ٢١١، ٢٤٨
مشهد النبي عزير، لە هەولێر: ٢٤٤
مصر (میسر): ١١٧، ١٥٣، ١٥٥، ١٥٧، ٢٦٠، ٢٧٦، ٢٨١، ٢٩٣، ٢٩٦، ٣٠٥، ٣١٣، ٣٤٥، ٣٧٩، ٣٨٦
المغمس: ٢٠٦
گۆڕستانی ئیمام محمد لە هەولێر: ٢٤٣
گۆڕستانی دەروێش ئەحمەدی زەرزاری لە هەولێر: ٢٤٢
گۆڕستانی (السابلة) لە موسڵ: ٣٠٦
گۆڕستانی (الشونيزي) (گۆڕستانەکانی قریش) لە کاظمینی بەغدا: ٢٣٦
گۆڕستانی (القرافة الصفرى) لە قاهیرە: ٣٤٥
گۆڕستانی مەیدان لە هەولێر: ٣٢٣
گۆڕستانی (الوردية) شێخ عەموری ئێستا لە بەغدا: ٢٨١

مۆرتكه: گوندێكه: ٢٤٥

الموزر: ٩٨

موغان (موقان): ١٧٨

الموصل (موسڵ): ٢١١، ٢١٢، ٢١٦، ٢١٩، ٢٤٨، ٢٤٩، ٢٥٤، ٢٦٣، ٢٧٠، ٢٧١، ٢٧٤، ٢٧٨، ٢٨١، ٢٨٨، ٢٩٣، ٢٩٤، ٣٠٦ _ ٣١٠، ٣١٢ _ ٣١٤، ٣٢٨، ٣٢٩، ٣٤٧، ٣٥٤، ٣٥٦، ٣٦٦، ٣٦٧ _ ٣٦٩، ٣٧٢ _ ٣٧٤، ٣٧٩، ٣٨٠، ٣٨٩

ميافارقين: ١٥٧، ١٥٨، ١٨٩

الميدان، گۆڕەپانێكه له هەولێر:

الميدان، گۆڕەپانێكه له بەغدا: ١٧٥

ميمون، قەڵايەكه: ٢٤٩

نابلس: ١٤٢

الناصرة: ٨٧، ٨٨، ١٤٤

النجف: ٢٢٣

نصيبين: ٣٤، ١٠٣، ١٠٦، ١٠٨، ١٢١، ١٢٧، ١٤٩، ٢١٩، ٢٧٤

نيسابور: ٢٨١

نينوى: ١٠٧، ١٢٢، ١٤٨، ١٥٢، ٣٧٠

وادى عرفة:

واسط: ٢٤٩، ٢٧٧

همدان: ٥١، ١٦٦، ١٧١، ١٩١، ٢٨٧

چوارەم: <u>كليلى زاراوە و نەتەوە و شتى ديكە</u>:

ئەتابەگيان، سيستەمى ئەتابەگايەتى: ٣٣٦، ٣٥٤، ٣٦٨

ئەرتەقيان، بنەماڵەيە: ١٩٧

أستدار، كوێخايەتى (وەزيفەيە): ٣٣٥

سوپاسالار: ٢٠٣، ٣٢٩

لق (طلب): ٣٦٧

ئالآ: ١٩٦

دەرەبەگايەتى، سيستەمە: ٢٤

اقليدس: ٢٩٠

الاكراد البختية، (كوردانى بەختى):

كوردانى (الحميدية): ٤٢، ٥٩

كوردانى هەكارى: ٥٩، ١٢٦، ١٣٠

ئەمارەتى قەفجاق: ٩٩، ١٦٣، ١٩٣، ١٩٥

خاروبار: ٣٣٥، ٣٥٤

بەرمەكييەكان: ٢٩٣

برزالة: ٢٨٥

برزان: ٣٢

قەڵب (دراوى رەش، قەڵب) ٣٨٠

التعزير (ئەدەبدادان): ٣٦٢

جاشنگير (وەزيفەيە): ٣٥٠

پێشەنگى لەشكر: ١٢١، ٣٦٩

چاويش: ٣٤٢

مووچەى نەقد (نەخت): ٣٥٥

سەركارى: ٣٦١

خانەقا (الخانەگاە): ٦٥

درەوش: ٣٧٣

مشار (الدستك): ٣٧٣

دینارە قرتاوەکان: ٣٨٣

دوو بەیت (چوارینە ـ شیعرە): ٣١٧

الزیج: ٢٩١

سەلجووقیان. دەوڵەتی سەلجووقی: ٢١، ٢٢، ٣٣٦، ٣٧٠

کۆگای چەك: ٣٧٥

السماع = ئاهەنگی لەدایکبوونی پێغەمبەر (شیعرەکانی). ٢٨١

سنجق: ١٧٤

نۆکەری ئازا: ١٩٢

تایەفەی ـ عدویة ـی أیزیدی. ١٢٣، ١٢٤، ٣٧٤

طسوج، ناحیەیە: ٣٠، ٣٥

طغراء: ٣٣٥، ٣٤٦، ٣٤٩

کۆیلە (مەملوکەکان)، خزمەتکارەکان: ١٦٤

الغوریة، دەوڵەتە: ١٨١

قۆناغ، پێوەری رێگا: ١٢١

القراضة: ٣٨٣

القرازقوز (القراگوز): ٢٢٠

قرداحي: ٣٣٢

القراقوینلو (دەوڵەتە): ١٩٧

قزاوغلي: ٢٧٩

سوورەوەکراو (قزلیمش): ٢٢٢

قشیالوا، قبیلە (ئێڵە): ١٧٠

هەبوو نەبوو: ٣١٩

کنبوش (بن زین): ١٧٤

زيل و بەم (زەنگ): ١٢٢، ٢٣٤

كارێزەكان: ٢٥٨

المجسطي: ٢٩٠، ٣٢٥

دەرزی (سووژن): ٣٤٣

بەرسنگ (المشدة): ١٧٤

مەگۆل: ١٣٣، ١٦٦، ١٧٨، ١٨٠، ٢٣٤، ٢٤٨ - ٢٥٠، ٢٧٠، ٢٧٢، ٢٨١، ٣٣٠، ٣٣١، ٣٥٠، ٣٦٤، ٣٧٨

المفريان (پلەیەكی كەنەسییە): ١٢٤، ٣٧٤

منارەی چۆڵی: ٢٤٥

المواريث الحشرية (میراتی بێخاوەن): ٣٥٦

مەسیحییەكان: ١٢٤

سەرچاوە و ژێدەرەکانی ((ئەم لێکۆڵینەوە))یە

یەکەم - دەستنووسەکان:

(ابن أبي عذيبة، شهاب الدين احمد بن محمد بن عمر) (ت ٨٥٩هـ-/١٤٥٢م)

١- انسان العيون في مشاهير سادس القرون، مخطوط، في مكتبة الدراسات العليا لجامعة بغداد، رقم ٢٤٨.

(ابن العبيثي، ابو عبدالله محمد بن سعيد بن يحيى بن علي الواسطي) (ت ٦٣٧هـ-/١٢٣٩م).

٢- التأريخ المذيل به على تأريخ بغداد لأبي سعيد السمعانى، مخطوط مصور في مكتبة الدراسات العليا، رقم ١٢٣٨ عن نسخة پاريس.

(ابن شداد، عزالدين محمد بن علي بن ابراهيم) (ت ٦٨٤هـ-/١٢٨٥م).

٣- الاعلاق الخطيرة في امراء الجزيرة، قسم الجزيرة، دەستنووسی وێنەگیراوە، نوسخەکەی (د. صالح احمد العلي)یە، لەسەر نوسخەکەی پاریس وێنەی گیراوە.

(ابن الشعار، أبو البركات كمال الدين المبارك بن أبى بكر بن حمدان) (ت ٦٥٤هـ-/١٢٥٦م).

٤- (عقود الجمان في شعراء هذا الزمان)، نوسخەکەی (السيد بشار عواد معروف)ە، دەستنووسێکی وێنەگیراوە بە مایکرۆفیلم، لەسەر ئەو نوسخەیە گیراوەتەوە کە تەنیا یەك دانەی لە (مكتبة السليمانية) لە ئەستەنبوڵدا هەیە، ٨ جزمە.

(ابن الصلاح الشهرزوري، ابو عمرو تقي الدين عثمان بن عبدالرحمن الكوردي الشرخانى) (ت ٦٤٣هـ-/١٢٤٥م).

٥- طبقات الشافعية، دەسنووسێكی وێنەگیراوە، مكتبة الدراسات العليا، رقم ١٢٨٩.

(ابن قاضي شهبة، ابو بكر بن احمد بن محمد الاسدي) (ت ٨٥١هـ-/١٤٤٧م).

٦- طبقات الشافعية، دەسنووسێكی وێنەگیراوە، مكتبة الدراسات العليا، رقم ١٤٩٠.

٧- طبقات النحاة واللغويين، دەسنووسێكی وێنەگیراوە، المكتبة المركزية، رقم م خ ١٢٤ ق ١، ق ٢.

(الحسيني، أبو العباس عزالدين احمد بن محمد) (ت ٦٩٥هـ-/١٢٩٦م)

٨- صلة التكملة لوفيات النقلة، نوسخەكەی (السيد بشار عواد معروف)ە لەسەر نوسخەكەی كۆبرلی/ئەستەنبوڵ گیراوەتەوە.

(الحميدي، أبو عبدالله محمد بن عبدالله بن عبد المنعم) (ت ٩٠٠هـ-/١٤٩٥م).

٩- الروض المعطار في خبر الأقطار، دەسنووسی وێنەگیراوە بە مایكروفیلم، لەبەر نوسخەكەی كتێبخانەی (نور)ی عوسمانی گیراوەتەوە، لە كۆڕی زانیاریی عیراقیدا دەبینیت.

(الذهبي، ابو عبدالله شمس الدين محمد بن احمد الدمشقى) (ت ٧٤٨هـ-/١٣٤٧م)

١٠- تأريخ الاسلام، دەسنووسی وێنەگیراوە، مكتبة الدراسات العليا ((قسم ١ + ٢)) رقم ١٦٥٩، ١٦٦٠.

(الصفدي، صلاح الدين خليل بن أيبك) (ت ٧٦٤هـ-/١٣٦٤م).

١١- الوافي بالوفيات، دەسنووسی وێنەگیراوە، المكتبة المركزية، رقم ٩٢٠ ف.

(قدامة بن جعفر، ابو الفرج الكاتب البغدادى) (ت ٣٢٠هـ-/٩٣٢م).

١٢- صنعة الكتابة، دەسنووسی وێنەگیراوە، المكتبة المركزية، رقم م خ ١٣.

دووەم: كتێبگەلی بە رۆنیۆ چاپكراو:

١٣- العبود، نافع توفيق، الدولة الخوارزمية، رسالة ماجستير عن جامعة بغداد، ١٩٧١.

١٤- الغساني، أبو العباس اسماعيل بن العباس (ت ٨٠٣هـ-/١٤٠٠م)

(العسجد المسبوك والجوهر المحكوك في طبقات الخلفاء والملوك)، دراسة وتحقيق شاكر محمود عبدالمنعم، رسالة ماجستير عن جامعة بغدادد ١٩٧٠.

١٥- فهد بدري محمد، تأريخ العراق في العصر العباسي الأخير (٥٥٢ _ ٦٥٦هـ/١١٥٧ _ ١٢٥٨م) رسالة دكتوراه عن جامعة الأسكندرية، كلية الآداب ١٩٧٢.

١٦- المنذري، أبو محمد زكي بن عبدالعظيم بن عبدالقوي (٦٥٦هـ/١٢٥٨م)، دراسة وتحقيق بشار عواد معروف الاعظمي، التكملة لوفيات النقلة، رسالة ماجستير عن جامعة بغداد ١٩٦٧.

سێیەم: سەرچاوە چاپکراوەکان:

ابن ابي أصيبعة، أبو العباس موفق الدين احمد بن القاسم بن خليفة بن يونس الخزرجي (ت ٦٦٨ هـ/١٢٦٩م).

١٧- عيون الانباء في طبقات الاطباء (اصدار دار الفكر _ بيروت ١٣٧٦هـ/١٩٥٦م) سێ جزمه.

ابن أبي الحديد، أبو حامد عزالدين عبدالحميد بن هبة الله المدائني (ت ٦٥٦هـ/١٢٥٨م)

١٨- شرح نهج البلاغة _ (ط/ دار مكتبة الحياة _ بيروت ١٩٦٣) پێنج جزمه.

ابن الاثير، أبو الفتح ضياء الدين نصر الله الجزري الشيباني (٦٣٧هـ/١٢٣٩م).

١٩- رسائل ابن الأثير، تحقيق أنيس المقدسي، (ط _ بيروت ١٩٥٩)، دار العلم للملايين.

ابن الاثير، أبو الحسن عزالدين على بن ابي الكرم محمد الجزري الشيباني (ت ٦٣٠هـ/١٢٣٣م).

٢٠- التأريخ الباهر في الدولة الاتابكية بالموصل. تحقيق د. عبدالقادر احمد طليمات (ط، دار الكتب الحديثة بالقاهرة، ١٣٨٢هـ/١٩٦٣م).

٢١- الكامل في التأريخ (دار صادر _ دار بيروت، لبنان ١٣٨٦هـ/١٩٦٦م) (١٣) جزمه.

ابن بعـرة، منـصور بـن بعـرة الـذهبي الكـاملي (عاصـر الملـك الكامـل الأيـوبي) (ت ٦٣٥هـ/١٢٣٧م).

٢٢- كشف الأسرار العلمية بدار الضرب المصرية، تحقيق الدكتور عبدالرحمن فهمي (مؤسسة دار التحرير، القاهرة، ١٣٨٥هـ/١٩٦٦م).

ابن تغري بردي، ابو المحاسن جمال الدين يوسف الأتابكى (ت ٨٧٤هـ/١٤٦٩م).

٢٣- النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، مطبعة دار الكتب المـصرية، القـاهرة، ١٩٢٩ _ ١٩٧٢، ١٦ جزمه.

ابــن الجــوزي، أبــو الفــرج عبــدالرحمن بــن علــي بــن محمــد بــن علــي (ت ٥٩٧هـ/١٢٠١م).

٢٤- المنتظم في تأريخ الملوك والامم، (مطبعة دار المعـارف العثمانيـة، حيـدر آبـاد _ الدكن، ١٣٥٨هـ/١٩٣٩م)، ٥ جزمه.

ابن حوقل، أبو القاسم بن حوقل النصيبي (ت ٣٦٧هـ/٩٧٧م)

٢٥- صورة الارض، (منشورات دار مكتبة الحياة، بيروت، مجهول سنة الطبع).

ابن خرداذبة، ابو القاسم بن عبيدالله بن عبدالله الخراساني (ت ٢٨٠هـ/٨٩٧م)

٢٦- المسالك والممالك، ط _ بريل ١٨٨٩.

ابن خلدون، أبو زيد عبدالرحمن بن محمد (ت ٨٠٨هـ/١٤٠٦م).

٢٧- العبر وديوان المبتدأ والخبر (تأريخ ابـن خلـدون، دار الكتـاب اللبنـاني _ بـيروت ١٩٦١).

٢٨- مقدمة ابن خلدون، دار الكتاب اللبناني، بيروت ١٩٦١.

ابن خلكان، ابو العباس شمس الدين احمد بن محمد بـن أبـي بكـر بـن خلكـان (ت ٦٨١هـ/١٢٨٢م).

٢٩- أ- وفيات الاعيان وأنباء أبنـاء الزمـان، تحقيـق محمـد محـي الـدين عبدالحميـد، مطبعة السعادة، ١٩٤٨، ٦ جزمه.

ب- نفـس الكتـاب، تحقيـق د. احـسان عبـاس (مطبعـة الغريـب، دار الثقافـة _ بيروت) (٨) جزمه، (١٩٦٨ _ ١٩٧١)

٣٠- ترجمات المتقدمين من الشعراء، نشر إي، أي. سترادنمان، ط ١٨٦٦.
ابن دحية، أبو الخطاب عمر بن أبي علي حسن بن علي البلنسي (ت ٦٣٣هـ/١٢٣٥م).
٣١- النبراس في تأريخ خلفاء بني العباس، تحقيق عباس العزاوي (مطبعة المعارف، بغداد ١٩٤٨).
ابن رجب، زين الدين عبدالرحمن بن شهاب الدين احمد البغدادي الدمشقي الحنبلي (ت ٧٩٥هـ/١٣٩٢م).
٣٢- الذيل على طبقات الحنابلة (مطبعة السنة المحمدية، ١٩٥٢م) دوو جزمه.
ابن رستة، أبو علي احمد بن عمر ((كتێبەکەی لە ساڵی (٢٩٠ك/٩٠٣ز)دا داناوه)).
٣٣- الأعلاق النفيسة (ط، ليدن ١٨٩١).
ابن زيني دحلان، احمد.
٣٤- تأريخ الدول الاسلامية، المطبعة البهية، القاهرة ١٨٨٨م.
ابن الساعي، أبو طالب تاج الدين علي بن انجب بن عثمان بن عبيدالله البغدادى السلامي (ت ٦٧٤هـ/١٢٧٥م).
٣٥- الجامع المختصر في عنوان التواريخ وعيون السير، المطبعة السريانية الكاثوليكية، بغداد، ١٩٣٤، تحقيق د. مصطفى جواد، ج- ٩.
ابن سعيد، ابو الحسن موسى بن سعيد الاندلسي (ت ٦٨٥ هـ/١٢٨٦م)
٣٦- الغصون اليانعة في محاسن شعراء المائة السابعة، مطبعة دار المعارف بمصر، ١٩٤٥.
ابن شاكر الكتبي، محمد بن احمد (ت ٧٦٤هـ/١٣٦٢م)
٣٧- فوات الوفيات، تحقيق محمد محي الدين عبدالحميد، مطبعة السعادة، مصر، ١٩٥١ _ دوو جزمه.
ابن شاهين الظاهري، غرس الدين خليل بن شاهين (ت ٨٧٣هـ/١٤٦٧م).

٣٨- زبدة كشف الممالك وبيان الطرق والمسالك، اعتناء وتصحيح، بولس راويس، طبع باريس، مطبعة الجمهورية ١٨٩٤.

ابن الشحنة، أبو الفضل محب الدين محمد بن الشحنة الحلبي (ت ٨٨٤هـ-/١٤٦٨م).

٣٩- الدر المنتخب في تأريخ مملكة حلب، تحقيق يوسف بن ألياس سركيس، المطبعة الكاثوليكية، بيروت ١٩٠٩.

ابن شداد، أبو المحاسن بهاء الدين يوسف بن رافع الأسدي (ت ٦٣٢هـ-/١٢٣٤م).

٤٠- النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية، سيرة صلاح الدين، تحقيق د. جمال الدين الشيال، ط ـ الدار المصرية، القاهرة، ١٩٦٤.

ابن شداد، أبو عبدالله عزالدين محمد بن علي بن ابراهيم (ت ٦٨٤هـ-/١٢٨٥م).

٤١- الأعلاق الخطيرة في ذكر امراء الشام والجزيرة، تأريخ دمشق، د. سامي الدهان، المطبعة الكاثوليكية، بيروت ١٩٥٦.

ابن الصابونى، أبو حامد جمال الدين محمد بن علي (ت ٦٨٠هـ-/١٢٨١م)

٤٢- تكملة اكمال الاكمال في الانساب والأسماء والألقاب، تحقيق د. مصطفى جواد، مطبعة المجمع العلمي العراقي، بغداد (١٣٧٧هـ-/١٩٥٧م).

ابن الطقطقى، محمد بن علي بن طباطبا الحسينى (ت ٧٠٩هـ-/١٣٠٩م)

٤٣- الفخري في الآداب السلطانية والدول الاسلامية، دار بيروت للطباعة والنشر، ١٣٨٥هـ-/١٩٦٦م.

ابن طولون، شمس الدين (ت ٩٥٣هـ-/١٥٤٦م)

٤٤- قضاة دمشق، تحقيق صلاح الدين المنجد، مطبوعات المجمع العلمي العربي، دمشق ١٩٥٦.

ابن العبري، ابو الفرج غريغورس أهرون الملطي (ت ٦٨٥هـ-/١٢٨٦م).

٤٥- تأريخ الدول السرياني، ترجمة الخورى اسحق أرملة السرياني المنشور في مجلة المشرق، المطبعة الكاثوليكية، بيروت (من المجلد ٤٦ لسنة ١٩٥٢ لغاية المجلد ٤٩ لسنة ١٩٥٥).

٤٦- تأريخ مختصر الدول، المطبعة الكاثوليكية، ط ٢ بيروت ١٩٥٨.

ابن العديم، أبو القاسم كمال الدين عمر بن احمد بن هبة الله (ت ٦٦٠هـ/١٢٦١م)

٤٧- زبدة الحلب من تأريخ حلب، تحقيق الكتور سامي الدهان، المطبعة الكاثوليكية، (١٩٥٢، ١٩٥٤، ١٩٦٨) ٣ جزمه.

ابن عساكر، أبو القاسم علي بن الحسن بن هبة الله بن عبدالله (ت ٥٧١هـ/١١٧٥م).

٤٨- التأريخ الكبير، تهذيب ابن عساكر (مطبعة روضة الشام، دمشق، ط ١٩١٣) ٧ جزمه.

ابن العماد، أبو الفلاح عبدالحي بن العماد الحنبلي، (ت ١٠٨٩هـ/١٦٧٨م).

٤٩- شذرات الذهب في أخبار من ذهب (مطبعة القدسي، القاهرة، ط ١٣٥٠هـ-١٩٣١م) ٨ جزمه.

ابن الفرات، ناصرالدين محمد بن عبدالرحيم (ت ٨٠٧هـ/١٤٠٤م)

٥٠- تأريخ ابن الفرات، المجلد (٤، ٥) تحرير ونشر الدكتور حسن محمد الشماع ١٩٦٧ _ ١٩٧٠ ومجلدات اخرى (٧، ٨، ٩) تحقيق د. قسطنطين زريق، المطبعة الكاثوليكية، بيروت ١٩٣٦ _ ١٩٤٢.

ابن الفوطي، أبو الفضل كمال الدين عبدالرزاق البغدادي (ت ٧٢٣هـ/١٣٢٣م)

٥١- تلخيص مجمع الآداب في معجم الألقاب، تحقيق د.مصطفى جواد، المطبعة الهاشمية، دمشق ١٩٦٢ — ١٩٦٧ ج- (٤) به هەر چوار بەشەكەیەوە.

٥٢- نفس الكتاب، تصحيح وتعليق الحافظ محمد عبدالقدوس القاسمي، ط لاهور ١٩٤٠، ج- ٥.

٥٣- الحوادث الجامعة والتجارب النافعة في المائة السابعة (وایان دەزانی كە گوایا أبن الفوطي دایناوە)، تحقيق د. مصطفى جواد، مطبعة الفرات، بغداد ١٣٥١هـ-/١٩٣٢م.

ابـن قاضـي شـهبة، ابـو الفـضل بدرالـدين محمـد بـن تقـي الـدين الأسـدي (ت ٨٧٤هـ-/١٤٦٩م).

٥٤- الكواكب الدرية في السيرة النورية، تحقيق د. محمود زايد، بيروت ١٩٧١.

ابن قطلوبغا، أبو العدل زين الدين قاسم (ت ٨٧٩هـ-/١٤٧٤م)

٥٥- تاج التراجم في طبقات الحنفية، مطبعة العاني، بغداد ١٩٦٢.

ابن القلانسي، أبو يعلى حمزة (ت ٥٥٥هـ-/١١٦٠م).

٥٦- ذيل تأريخ دمشق، مطبعة الآباء اليسوعيين، بيروت ١٩٠٨، طبعة آمدروز.

ابن كثير، اسماعيل بن كثير الدمشقي (٧٧٤هـ-/١٣٧٢م).

٥٧- البداية والنهاية (مطبعة السعادة، القاهرة ١٩٣٢) ١٤ جزمه.

٥٨- ابن المستوفي، شرف الدين المبارك بن احمد الاربلي (ت ٦٣٧هـ-/١٢٣٩م).

نباهة البلد الخامل لمن ورده من الاماثل في تأريخ اربل. تحقيق وتعليق د. سامى بن السيد خماس الصفار. منشورات وزارة الثقافة والاعلام بغداد ١٩٨٠.

ابن مماتي، الأسعد بن الخطير بن مماتي المصري (ت ٦٠٦هـ-/١٢٠٩م).

٥٩- قوانين الدواوين، تحقيق عزيز سوريال عطية، طبعة مصر ١٩٤٣م.

ابن منظور، أبو الفضل جمال الدين محمد بن مكرم الأفريقي المصري.

٦٠- لسان العرب (دار صادر _ دار بيروت، لبنان ١٩٥٥) ١٤ جلده.

ابن منقذ، أبو المظفر اسامة بن مرشد بن منقذ الكناني (ت ٥٨٤هـ-/١١٨٨م).

٦١- الاعتبار، تحقيق فيليب حتي، مطبعة جامعة برنستون، الولايات المتحدة ١٩٣٠.

٦٢- المنازل والديار، تحقيق حجازي، ط _ القاهرة ١٣٨٧هـ-/١٩٦٨م.

ابن واصل، جمال الدين محمد بن سالم بن واصل (ت ٦٩٧هـ-/١٢٩٧م).

٦٣- مفرج الكروب في أخبار بني أيوب، (ج- ١ _ ٣)، تحقيق د. جمال الدين الشيال، القاهرة، ١٩٥٣، ١٩٥٧، ١٩٦٠. و (ج- ٤) تحقيق د. حسنين ربيع، مطبعة دار الكتب المصرية ١٩٧٢.

ابن الوردي، زين الدين عمر بن الوردي (٧٤٩هـ-/١٣٤٨م).

٦٤- تأريخ ابن الوردي، ذيل المختصر في أخبار البشر (المطبعة الحيدرية، النجف ١٩٦٩) دوو جزمه.

أبو شامة، أبو محمد شهاب الدين عبدالرحمن بن اسماعيل المقدسي (ت ٦٦٢هـ/١٢٦٦م).

٦٥- الروضتين في أخبار الدولتين (مطبعة وادي النيل ١٢٨٧ _ ١٢٨٨هـ) دوو جزمه.

٦٦- الذيل على الروضتين، تراجم رجال القرنين السادس والسابع باعتناء محمد زاهد الكوثري (ط القاهرة ١٣٦٦هـ/١٩٤٧م).

أبو الفداء، عمادالدين اسماعيل بن محمد بن عمر (ت ٧٣٢ هـ/١٣٣٢م).

٦٧- تقويم البلدان، دار الطباعة السلطانية، باريس ١٨٤٠م.

٦٨- المختصر في اخبار البشر (المطبعة الحسينية المصرية، القاهرة، ١٣٢٥)، ٣ جزمه.

٦٩- رسالة الطيف، ط _ المؤسسة العامة للصحافة والطباعة، دار الجمهورية _ بغداد ١٣٨٨هـ/١٩٦٨م. الأربلي، عبدالرحمن سنبط ابن قنيتو.

٧٠- خلاصة الذهب المسبوك، ط _ بغداد، (بەرواری چاپكردنی لەسەر نەنووسراوە).

الأزرقي، أبو الوليد محمد بن عبدالله بن احمد (ت ٢٢٠هـ/٨٣٤م).

٧١- كتاب أخبار مكة، مطابع دار الثقافة، بيروت، ١٩٦٥.

الأسنوي، ابو محمد جمال الدين بن الحسن بن علي بن عمر الاموي القرشي (ت ٧٧٢هـ/١٣٧١م).

٧٢- طبقات الشافعية، تحقيق عبدالله الجبورى (ط _١- مطبعة الارشاد، بغداد، ١٣٩٠ _ ١٣٩١هـ/١٩٧٠ _ ١٩٧١م) دوو جزمة.

الاصطخري، ابو اسحق ابراهيم بن محمد الفارسي (ت بعد ٣٤٠هـ/٩٥١م).

٧٣- المسالك والممالك، تحقيق د. محمد جابر عبدالعال الحسيني، دار القلم، القاهرة (١٣٨١هـ/١٩٦١م).

الاصفهاني، عمادالدين الكاتب الاصفهاني (ت ٥٩٧هـ/١٢٠٠م).

٧٤- الفتح القسى في الفتح القدسي (ط ليدن ١٨٨٧)

نفس الكتاب، تحقيق محمد محمود صبح (ط الدار القومية للطباعة والنشر، القاهرة، ١٩٦٥).

٧٥- خريدة القصر وجريدة العصر (القسم العراقي، الجزء الثاني)، تحقيق محمد بهجة الأثري، مطبعة المجمع العلمي العراقي ١٩٦٤.

الأنصاري، أبو عبدالله شمس الدين محمد الأنصاري الدمشقي (ت ٧٢٧هـ/١٣٢٧م)

٧٦- نخبة الدهر في عجائب البر والبحر (ط ـ الأكاديمية الأمبراطورية الروسية، بطرسبورغ ١٢٨١هـ/١٨٦٥م).

الأيوبي، محمد بن تقي الدين عمر بن شاهنشاه (ت ٦١٧هـ/١٢٢٠م).

٧٧- مضمار الحقائق وسر الخلائق، تحقيق د. حسن حبشي، (طبع عالم الكتب ـ القاهرة ١٩٦٨).

الباكوي، عبدالرشيد صالح بن نوری (كتێبەكەی لە نێوان ساڵی ٨٠٦ ـ ٨١٦ك)دا داناوە.

٧٨- تلخيص الآثار وعجائب الملك القهار (مطبعة دار النشر/العلم ـ موسكو ١٩٧١).

البنداري، قوام الدين الفتح بن علي البنداري (ت ٦٤٢هـ/١٢٤٣م).

٧٩- سنا البرق الشامي، اختصار الكتاب (البرق الشامي)، عمادالدين الاصفهاني، تحقيق رمضان ششن (ط ـ دار الكتاب الجديد، بيروت ١٩٧١، ق ١.

٨٠- تأريخ دولة آل سلجوق، طبع شركة طبع الكتب العربية، مطبعة الموسوعات ١٩٠٠م.

الجزري، أبو الخير شمس الدين محمد بن محمد (ت ٨٣٣هـ/١٤٢٣م).

٨١- غاية النهاية في طبقات القراء، نشر بعناية (ج. برجستراسر) ط ١، مكتبة الخانجي، مصر ١٩٣٢. (دوو جزمە).

الحاجري، حسام الدين عيسى بن سنجر بن بهرام الاربلي (ت ٦٣٢هـ/١٢٣٥م).

٨٢- ديوان الحاجري (جێگەو بەرواری چاپكردنی لەسەر نەنووسراوە).

الحسينى، ابو الحسن صدرالدين علي أبو الفوارس ناصرالدين بن علي (لە سەدەی حەوتەمی كۆچيدا ژياوە).

٨٣- اخبـار الدولـة السـلجوقية، ط ـ نـشريات كليـة بنجـاب، لاهـور ١٩٣٣ (به سەرپەرشتیی محمد اقبال).

الحمـوي، أبـو عبـدالله شـهاب الـدين يـاقوت بـن عبـدالله الحمـوي الرومـي (ت ٦٢٦هـ-/١٢٢٩م).

٨٤- ارشـاد الأريـب الى معرفـة الأديـب ((معجـم الادبـاء)) طبعـة مرغليـوث، (چاپخانەیەکی هندییە لە (الموسکی)، مصر ١٩٢٣ ـ ١٩٣٠، ٧ جزمە.

٨٥- معجم البلدان (دار صادر بيروت ١٩٥٥ ـ ١٩٥٧) ٥ جزمە.

الحموي، ابو الفضائل محمد بن علي (ت ٦٤٤هـ-/١٢٤٦م).

٨٦- التأريخ المنصوري، تلخيص الكشف والبيـان في حـوادث الزمـان، نـشر بطـرس غرياز نيويج، موسكو، دار النشر للآداب الشرقية ١٩٦٠م.

الخوانساري، محمد باقر الموسوي الاصفهانى (الفه سنة ١٢٨٧هـ-/١٨٧٠م).

٨٧- روضات الجنات، طبع طهران حجري، ط ١٣٦٧هـ-

الدواداري، أبو بكر بن عبدالله بن أيبك (ت بعد ٧٣٦هـ-/١٣٣٥م).

٨٨- كنز الدرر وجامع الغرر، الـدرة المضية في اخبـار الدولـة الفاطميـة، تحقيـق د. صلاح الدين المنجد، مطبعة لجنـة التـأليف والترجمـة والنـشر، القـاهرة ١٣٨٠هـ-/١٩٦١م.

الدياربكري، حسين بن محمد بن الحسن (ت ٩٩٠هـ-/١٥٨٢م).

٨٩- تـأريخ الخمـيس في احـوال أنفـس نفـيس، المطبعـة الوهبيـة، القـاهرة (١٢٨٣هـ-/١٨٦٦م).

الذهبي، ابو عبدالله شمس الدين محمد بن احمد الدمشقي (ت ٧٤٨هـ-/١٣٤٧م).

٩٠- دول الاسلام (مطبعـة دار المعارف العثمانيـة، حيـدر آبـاد، الـدكن ١٣٦٥هـ-) دوو جزمە.

٩١- العبر في خبر مـن عـبر، تحقيـق د. صلاح الـدين المنجـد، فـؤاد سـيد (مطبعـة حكومة الكويت، الكويت ١٩٦٠ ـ ١٩٦٦) ٥ جزمە.

٩٢- المختصر المحتاج اليه من تأريخ الحافظ ابي عبدالله محمد بن سعيد بن محمد بن الدبيثي، تحقيق د. مصطفى جواد (مطبعة المعارف، بغداد ١٣٧١هـ-/١٩٥١م) دوو جزمه.

٩٣- تذكر الحفاظ (دار احياء التراث العربي، بيروت ١٩٥٨) چوار جزمه.

الراوندي، محمد بن علي بن سليمان الراوندي (ت ٦٠٣هـ-/١٣٠٧م).

٩٤- راحة الصدور وآية السرور في تاريخ الدولة السلجوقية، ترجمة ابراهيم أمين الشواربي وجماعته، نشر دار القلم، القاهرة، ١٣٧٩هـ-/١٩٦٠م.

الزبيدي، أبو الفيض محب الدين محمد مرتضى الحسيني الواسطي (ت ١٢٠٦هـ-/١٧٩١م).

٩٥- تأريخ العروس من جواهر القاموس، ط (١) (المطبعة الخيرية ١٣٠٦هـ، منشورات دار مكتبة الحياة، بيروت) ده جزمه.

سبط ابن الجوزي، أبو المظفر شمس الدين قزاوغلي التركي (ت ٦٥٤هـ-/١٢٥٦م).

٩٦- مرآة الزمان في تأريخ الأعيان (مطبعة مجلس دار المعارف العثمانية، حيدر آباد، الهند، ١٩٥١، ١٩٥٢) به هەردوو بەشەکەی (٨) جزمه.

السبكي، أبو نصر تاج الدين عبدالوهاب ابن تقي الدين (ت ٧٧١هـ-/١٣٧٠م).

٩٧- طبقات الشافعية الكبرى، ط ١ (الحسينية، القاهرة، ١٣٢٤) ٦ جزمه.

نفس الكتاب، تحقيق محمود محمد الطناحي وعبدالفتاح محمد الحلو، طبع مطبعة عيسى البابي الحلبي (١٣٨٣ _ ١٣٩٠هـ-/١٩٦٤ _ ١٩٧٠م) ٨ جزمه.

السخاوى، شمس الدين محمد بن عبدالرحمن (ت ٩٠٢هـ-/١٤٩٦م).

٩٨- الاعلان بالتوبيخ لمن ذم التأريخ، مطبعة الترقي ١٣٤٩هـ-/١٩٣٠م.

السمعاني، أبو سعد عبدالكريم بن محمد بن منصور التميمي (ت ٥٦٢هـ-/١١٦٦م).

٩٩- الانساب، ط ١، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية، حيدر آباد، الدكن، الهند ١٩٦٢.

السيوطي، جلال الدين عبدالرحمن بن أبي بكر (ت ٩١١هـ-/١٥٠٥م).

١٠٠- بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة، تحقيق محمد أبو الفضل ابراهيم، (مطبعة عيس البابي الحلبي، ١٩٦٤ _ ١٩٦٥) دوو جزمه.
١٠١- تأريخ الخلفاء، تحقيق محمد محي الدين عبدالحميد، مطبعة القاهرة ١٩٦٤.
١٠٢- حسن المحاضرة في تأريخ مصر والقاهرة، تحقيق محمد أبو الفضل ابراهيم، ط ١ (دار احياء الكتب العربية، ١٣٨٧هـ/١٩٦٧، ١٩٦٨م) دوو جزمه.
الصفدي، صلاح الدين خليل بن أيبك (ت ٧٦٤هـ/١٣٦٣م).
١٠٣- الوافي بالوفيات، (چوار جزمەکەی يەکەمی، ط ٢، ساڵی ١٩٦١ هلموت ريتر، سەرپەرشتيانی کردووه. بەڵام جزمەکانی تری، ١٩٧٠ م، لە لايەن _ س. ديدرنغ، احسان عباس ١٩٦٩م، محمد يوسف نجم ١٩٧١م سەرپەرشتی کراوه. ط _ دار النشر فرانز شتاينر، فيسبادن، المانيا) هەشت جزمه.
طاش كبرى زاده، احمد بن مصطفى (ت ٩٦٨هـ/١٥٦١م).
١٠٤- مفتاح السعادة ومصباح السيادة، نشر دار الكتب الحديثة، مطبعة الاستقلال الكبرى، القاهرة، ١٩٦٨م.
عبدالحق، صفي الدين عبدالمؤمن بن عبدالحق (ت ٧٣٩هـ/١٣٣٨م).
١٠٥- مراصد الاطلاع (ط: ت. ك. ج. جوينسبول، ليدن، ١٨٥٢م) ٣ جزمه.
العسقلاني، شهاب الدين احمد بن حجر (ت ٨٥٢ هـ/١٤٤٨م).
١٠٦- الدر الكامنة في أعيان المائة الثامنة، ط ٢، طبعة دار الكتب الحديثة، القاهرة، ١٩٦٢.
العمري، محمد امين بن خيرالله الخطيب العمري (ت ١٢٠٣هـ/١٧٨٨م).
١٠٧- منهل الأولياء ومشرب الاصفياء من سادات الموصل الحدباء، تحقيق سعيد الديوهجي، (مطبعة الجمهورية، الموصل، ١٣٨٦هـ/١٩٦٧ _ ١٩٦٨م) دوو جزمه.
العمري، ياسين بن خير الله.
١٠٨- منية الأدباء في تأريخ الموصل الحدباء، تحقيق سعيد الديوهجي، مطبعة الهدف، الموصل ١٩٥٥.

١٠٩- غاية المرام في تأريخ محاسن بغداد دار السلام، طبعة دار منشورات البصري، بغداد ١٩٦٨.

القزي، كامل بن حسين بن محمد البالي.

١١٠- نهر الذهب في تأريخ حلب، المطبعة المارونية، حلب، ١٣٤٢هـ/١٩٢٣م.

الفاسي المكي، ابو الطيب تقي الدين محمد بن احمد بن علي الحسني (ت ٨٣٢هـ/١٤٢٨م).

١١١- شفاء الغرام بأخبار البلد الحرام، تحقيق وتعليق لجنة من كبار العلماء والادباء، ط مكتبة النهضة الحديثة، مكة ١٩٥٦.

١١٢- العقد الثمين في تأريخ البلد الامين، تحقيق فؤاد سيد وآخرون (مطبعة السنة المحمدية، القاهرة، ١٩٥٩ _ ١٩٦٩) ٨ جزمه.

فضل الله الهمداني، رشيدالدين فضل الله الهمداني (ت ٧١٨هـ/١٣١٨م)

١١٣- جامع التواريخ، تأريخ المغول الايلخانيين، ترجمة محمد صادق نشأة وجماعته، (ط _ دار حياء الكتب العربية ١٩٦٠) دوو جزمه.

قدامة بن جعفر، أبو الفرج الكاتب البغدادي (ت ٣٢٠هـ/٩٣٢م).

١١٤- نبذ من كتاب الخراج وصنعة الكتابة، ط بريل ١٨٨٩م.

القرشي، أبو محمد محي الدين عبدالقادر بن ابي الوفاء محمد الحنفي المصري (ت ٧٧٥هـ/١٣٧٣م)

١١٥- الجواهر المضيئة في طبقات الحنفية، ط ١ (مطبعة مجلس دائرة المعارف النظامية، حيدر آباد، الدكن، الهند ١٣٣٢هـ/١٩١٤م) دوو جزمه.

القزويني، زكريا بن محمد بن محمود (ت ٦٨٢هـ/١٢٨٣م).

١١٦- آثار البلاد وأخبار العباد، دار صادر، دار بيروت ١٩٦٠م.

القفطي، ابو الحسن جمال الدين علي بن يوسف (ت ٦٤٦هـ/١٢٤٨م).

١١٧- أنباء الرواة على أنباء النحاة، تحقيق محمد ابو الفضل ابراهيم، مطبعة دار الكتب المصرية، القاهرة (١٩٥٠ _ ١٩٥٥) ٣ جزمه.

القلقشندي، ابو العباس احمد بن علي (ت ٨٢١هـ/١٤١٨م).

١١٨- صبح الأعشى في صناعة الانشا (المطبعة الاميرية ١٩١٣ _ ١٩١٧م) ١٥ جزمه.

الماوردي، أبو الحسن علي بن محمد بن حبيب البصري البغدادي (ت ٤٥٠ هـ-/١٠٥٨م)

١١٩- الاحكام السلطانية والولايات الدينية، شركة ومطبعة مصطفى البابي القاهرة، ١٩٦٠.

المقدسي البشارى، شمس الدين أبو عبدالله محمد (ت ٣٨٧هـ-/٩٩٧م)

١٢٠- أحسن التقاسيم في معرفة الأقاليم، ط ليدن ١٩٠٦.

القزويني، ابو العباس تقي الدين احمد بن علي (ت ٨٤٥هـ-/١٤٤٢م).

١٢١- السلوك لمعرفة دول الملوك، تحقيق د. مصطفى زيادة (مطبعة دار الكتب المصرية ١٩٣٤م) ٤ جزمه.

١٢٢- شذور العقود في ذكر النقود، تحقيق محمد السيد علي بحر العلوم، المطبعة الحيدرية، النجف ١٩٦٧م.

١٢٣- المواعظ والأعتبار بذكر الخطط والآثار، مطبعة بولاق ١٧٩٤ مكتبة المثنى، بغداد، بالاوفسيت.

المنذري، أبو محمد زكي الدين عبدالعظيم بن عبدالقوي (ت ٦٥٦هـ-/١٢٥٨م).

١٢٤- التكملة لوفيات النقلة، دراسة وتحقيق بشار عواد معروف، مطبعة الآداب، النجف (چوار جزمەکەی یەکەمی چاپ کراوە).

النسوي، محمد بن احمد (ت ٦٣٩هـ-/١٢٤١م).

١٢٥- سيرة السلطان جلال الدين منكبرتي، تحقيق حافظ احمد حمدي، مطبعة الاعتماد، دار الفكر العربي، القاهرة ١٩٥٣.

النعيمي، عبدالقادر محمد الدمشقي (ت ٩٢٧هـ-/١٥٢١م).

١٢٦- الدارس في تأريخ المدارس، تحقيق جعفر الحسني (مطبعة الترقي، دمشق، ١٩٤٨) دوو جزمه.

النويري، شهاب الدين احمد بن عبدالوهاب (ت ٧٣٣هـ-/١٣٣٢م)

١٢٧- نهاية الأرب في فنون الأدب (نوسخەیەکە، لەوەی _ دار الكتب القاهرة _ وەوێنە گیراوە، ١٩٥٤) ١٨ جزمە.
اليافعي، أبو محمد عبدالله بن اسعد بن علي اليمني المكي (ت ٧٦٨هـ/١٣٦٦م)
١٢٨- مرآة الجنان وعبرة اليقظان، ط ٢ (منشورات مؤسسة الأعلمي للمطبوعات ١٩٧٠م) ٤ جزمە.
اليمني الأنصاري، احمد بن محمد بن علي (نەزانراوە کەی مردووە).
١٢٩- حديقة الأفراح لأزاحة الاتراح، طبع المطبعة الميمنية، مصر ١٣٢٠هـ/١٩٠٢م.
اليونيني، أبو الفتح قطب الدين موسى بن محمد البعلبكي (ت ٧٢٦هـ/١٣٢٦م)
١٣٠- ذيل مرآة الزمان، (ط حيدر آباد، الدكن ١٣٧٤هـ/١٩٥٤م) ٤ جزمة.

چوارەم: سەرچاوە تازەکان:

أدى شير، سەرۆکی قەشە کلدانییەکانی سەعرەت
١٣١- الالفاظ الفارسية المعربة، المطبعة الكاثوليكية، بيروت ١٩٠٨ أمين، د. حسين أمين.
١٣٢- تأريخ العراق في العصر السلجوقي، مطبعة الأرشاد، بغداد ١٩٦٥ بابو أسحق، روفائيل.
١٣٣- تأريخ نصارى العراق، مطبعة المنصور، بغداد ١٩٤٨.
بارتولد، فازيلي
١٣٤- تأريخ الترك في آسيا الصغرى، ترجمة احمد السعيد سليمان، القاهرة، ١٩٥٨.
الباشا، د. حسن الباشا
١٣٥- الألقاب الاسلامية في التأريخ والوثائق والآثار (مطبعة لجنة البيان العربي، القاهرة، ١٩٥٧)
١٣٦- الألقاب الاسلامية والوظائف على الآثار العربية (مطبعة لجنة البيان العربي، القاهرة، ١٩٦٥ _ ١٩٦٦) ٣ جزمە.
باقر، طه باقر وفؤاد سفر

١٣٧- المرشد الى مواطن الآثار والحضارة، وزارة الثقافة والارشاد، بغداد ١٩٦٦م.
بدر، د. مصطفى طه.
١٣٨- محنة الاسلام الكبرى، زوال الخلافة العباسية من بغداد، ط القاهرة ١٩٤٧م.
براون، أدوارد جرانفيل
١٣٩- تأريخ الأدب في ايران من الفردوسي الى الشيرازي، ترجمة ابراهيم أمين الشواربي، ط مصر ١٩٥٤م.
البغدادى، اسماعيل
١٤٠- هدية العارفين، ط ٣، طهران ١٣٨٧هـ-/١٩٦٧م
بكنغهام، جيٚمس
١٤١- رحلتي الى العراق، ترجمة سليم طه التكريتي، مطبعة أسعد، بغداد ١٩٦٨م.
بيومي، علي.
١٤٢- قيام الدولة الأيوبية في مصر، ط دار الفكر الحديث، القاهرة ١٩٥٢م.
جب، السير، هاملتون، آر.
١٤٣- صلاح الدين الأيوبي، دراسات في التأريخ الاسلامي، ترجمة يوسف أيبش، ط، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت ١٩٧٣م.
الجميلي، رشيد.
١٤٤- دولة الأتابگة في الموصل بعد عمادالدين زنگى (٥٤١ _ ٦٣١هـ-)، ط، دار النهضة، بيروت ١٩٧٠.
جواد، د. مصطفى.
١٤٥- شخصيات القدر، مكتبة النهضة، مؤسسة فرانكلين، بغداد ١٩٦٣م.
نفس المؤلف مع د. احمد سوسة.
١٤٦- دليل خارطة بغداد، مطبعة المجمع العلمي العراقي، بغداد ١٩٥٨.
حاجي خليفة، كاتب جلبي (١٠٦٧هـ-/١٦٥٧م)
١٤٧- كشف الظنون في أسامي الكتب والفنون، ط ٣ طهران ١٣٨٧هـ-/١٩٦٧م.
حسن د. حسن ابراهيم.

١٤٨- تأريخ الاسلام السياسي والديني والثقافي والاجتماعي (مطبعة السنة المحمدية، القاهرة، ١٩٦٧م) ٤ جزمه.

حسين. د. عبدالنعيم محمد.

١٤٩- سلاجقة ايران والعراق، ط ٢ مطبعة السعادة، القاهرة ١٩٧٠.

الحسني، عبدالرزاق.

١٥٠- العراق قديماً وحديثاً، مطبعة دار الكتاب، بيروت ١٩٧١.

الحسيني، د. محمد باقر.

١٥١- العملة الاسلامية في العهد الاتابكى، مطبعة دار الجاحظ، بغداد ١٩٦٦م.

الحصّان، عبدالرزاق.

١٥٢- نظرة عابرة في شمال العراق، مطبعة التفيض، بغداد، ١٩٤٠م.

حمادة، ابراهيم.

١٥٣- خيال الظل وتمثيليات ابن دانيال، المؤسسة المصرية للطباعة ١٩٦١م.

خباز، حنا

١٥٤- المعارك الفاصلة في التأريخ، دار الكاتب العربي، بيروت.

خصباك. د. جعفر حسين.

١٥٥- العراق في عهد المغول الايلخانيين ٦٥٦ _ ٧٣٦ه/١٢٥٨ _ ١٣٣٥م، مطبعة العاني _ بغداد ١٩٦٨.

خليل، د. عمادالدين.

١٥٦- عمادالدين زنگى، الدار العلمية، بيروت ١٩٧١م.

خليفة، حسن.

١٥٧- الدولة العباسية، قيامها وسقوطها، المطبعة الحديثة، القاهرة، ١٩٣١م.

الدفتر، محمد هادي الدفتر، عبدالله حسن

١٥٨- العراق الشمالي، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٥٥م.

الديوهجي، سعيد.

١٥٩- الموصل في العهد الأتابكى، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٥٨م.

رنسيمان، ستيفن.

١٦٠- تـأريخ الحـروب الـصليبية، ترجمـة د. الـسيد البـاز العـريني (ط دار الثقافـة، بيروت ١٩٦٨) ٣ جزمه.

روزنتال، فرانز.

١٦١- علم التأريخ عند المسلمين، ترجمة د. صالح احمد العلي، ط مؤسسة فـرانكلين للطباعة والنشر، بغداد، ١٩٦٣.

الرويشدي، سوادى عبد محمد.

١٦٢- امـارة الموصـل في عهـد بدرالـدين لؤلـؤ ٦٠٦ _ ٦٦٠هـ/١٢٠٩ — ١٢٦١م، مطبعـة الارشاد، بغداد ١٩٧١م.

ريج، كلوديوس جيمس.

١٦٣- رحلـة ريـج في العـراق عـام ١٨٢٠، ترجمـة بهاءالـدين نـوري، مطبعـة الـسكك الحديدية، بغداد، ١٩٥١.

زامباور، أدوارفون.

١٦٤- معجم الانساب والاسرات الحاكمة في التأريخ الاسلامي، ترجمـة د. زكـي محمـد حسن، حسن احمد، مطبعة جامعة فؤاد الاول، ١٩٥١م.

١٦٥- دائرة المعارف الاسلامية، مادة (الدينار) ط القاهرة ١٩٣٣.

الزركلي، خيرالدين.

١٦٦- الاعلام، قاموس تراجم (ط ٢) ١٠ جزمه.

زكي، محمد امين.

١٦٧- خلاصة تأريخ الكورد و كوردستان، ترجمة محمـد علـي عـوني، ط ٢، مطبعـة صلاح الدين، بغداد _ ١٩٦١م.

زيدان، جرجي.

١٦٨- تأريخ آداب اللغة العربية (مطبعة دار الهلال) ٤ جزمه.

السامرائي، د. حسام الدين قوام.

١٦٩- المؤسسات الادارية في الدولة العباسية، مكتبة دار الفتح، دمشق، ١٩٧١م.

ستِرك، م.
١٧٠- دائرة المعارف الاسلامية، مادة أربل، ط القاهرة ١٩٣٣.
سعداوى، د. نظير حسان.
١٧١- التأريخ الحربي المصري في عهد صلاح الدين، مطبعة لجان البيت العربي، ١٩٥٧م.
سوبرنهيم.
١٧٢- دائرة المعارف الاسلامية، مادة (اقطاع) ط القاهرة ١٩٣٣.
سيد، فؤاد.
١٧٣- فهرست المخطوطات، مطبعة دار الكتب المصرية، القاهرة.
الشبيبى، محمد رضا.
١٧٤- مؤرخ العراق ابن الفوطي، مطبعة المجمع العلمي العراقي، بغداد، ١٢٧٨ _ ١٩٥٨.
الشريف، د. حسن احمد محمود، احمد ابراهيم الشريف.
١٧٥- العالم الاسلامي في العصر العباسي، مطبعة المدني، القاهرة، ١٩٦٦.
شلبي، د. احمد
١٧٦- تأريخ التربية الاسلامية ط ٢، مكتبة الانكلو _ المصرية، ١٩٦٠.
الصائغ، القس سليمان الصائغ الموصلي.
١٧٧- تأريخ الموصل، المطبعة السلفية، القاهرة ١٣٤٢هـ/١٩٢٣م.
طرخان، د. ابراهيم علي.
١٧٨- النظم الاقطاعية في الشرق الاوسط في العصور الوسطى، دار الكاتب العربي، القاهرة، ١٣٨٨هـ/١٩٦٨م.
اطلس، د. محمد اسعد
١٧٩- التربية والتعليم في الاسلام، دار العلم للملايين ١٩٥٧.
الطليات، د. عبدالقادر احمد
١٨٠- مظفرالدين گوگبورى، امير أربل، سلسلة اعلام العرب، القاهرة ١٩٦٣.
طوقان، قدري حافظ

١٨١- تـراث العـرب العلمـي في الرياضـيات والفلـك، مطبعـة لجنـة التـأليف والترجمـة والنشر، القاهرة ١٩٦٤.

العبادى، احمد مختار

١٨٢- قيام دولة المماليك الأولى في مصر والشام، ط دار النهضة العربية، بيروت ١٩٦٩.

العريني، د. السيد الباز

١٨٣- الـشرق الادنـى في العـصور الوسـطى، الأيوبيـون، دار النهـضة العربيـة، بـيروت ١٩٦٧.

١٨٤- المغول، دار النهضة، بيروت ١٩٦٧.

١٨٥- مؤرخو الحروب الصليبية، دار النهضة العربية، القاهرة ١٩٦١.

العزاوى، عباس

١٨٦- تأريخ العراق بين احـتلالين، طبـع بغـداد، عـدة مطـابع، ١٣٥٣ _ ١٣٧٦هـ/١٩٣٥ _ ١٩٦٥م، ٨ جزمه (ج-١ حكومة المغول، مطبعة بغداد).

١٨٧- تأريخ النقود العراقية، ط شركة التجارة والطباعة، بغداد ١٩٥٨.

١٨٨- التعريـف بـالمؤرخين في عهـد المغـول والتركمـان، ط شـركة التجـارة والطباعـة، بغداد ١٩٥٧.

عطية الله، احمد

١٨٩- القاموس الاسلامي، (٣ جزمـه) ط ١٩٦٣، ١٩٦٦، ١٩٧٠، مكتبـة النهضة المـصرية، القاهرة.

عطية، رشيد

١٩٠- معجم عطية، ط سان باولو (البرازيل) ١٩٤٤.

فهمي، د. عبدالرحمن.

١٩١- فجر السكة العربية، مطبعة دار الكتب المصرية ١٩٦٥.

القزاز، د. محمد صالح داوود.

١٩٢- الحياة السياسية في العراق في العصر العباسـي الاخـير، مطبعـة القـضاء، النجف ١٩٧١.

١٩٣- الحياة السياسية في العراق في عهد السيطرة المغولية، مطبعة القضاء، النجف ١٩٧٠.
كاهين، كلود.
١٩٤- دائرة المعارف الاسلامية، مادة أتابك، ترجمة ابراهيم زكي خورشيد، ط ٢، مطبعة دار الشعب، القاهرة، ١٩٦٩ مجلد ٢
كرد علي، محمد
١٩٥- الاسلام والحضارة، مطبعة لجنة التأليف والترجمة، القاهرة ١٩٥٠/ دوو جزمه.
١٩٦- خطط الشام، عدة مطابع، دمشق ١٩٢٥ _ ١٩٢٨/ ٦ جزمه.
لسترنج، كي.
١٩٧- بلدان الخلافة الشرقية، ترجمة بشير فرنسيس وكوركيس عواد، مطبعة الرابطة، بغداد ١٩٥٤.
متز، آدم
١٩٨- الحضارة الأسلامية في القرن الرابع الهجري، ترجمة محمد عبدالهادي أبو ريدة، مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر، القاهرة ١٩٤٨/ دوو جزمه.
معروف، د. ناجي.
١٩٩- علماء النظاميات ومدارس المشرق الاسلامي، مطبعة الارشاد، بغداد ١٣٩٣هـ-/١٩٧٣م.
٢٠٠-تأريخ علماء المستنصرية.
نصري، بطرس نصري الكلداني.
٢٠١- ذخيرة الأذهان، مطبعة دير الدومنكيين، الموصل ١٩٠٥ _ ١٩١٣/ دوو جزمه.
النقشبندي، ناصر السيد محمود
٢٠٢-الدينار الاسلامي في المتحف العراقي، مطبعة الرابطة، بغداد، ١٣٧٢هـ-،/١٩٥٣م.
نيبور، كارستن
٢٠٣- رحلة نيبور الى العراق في القرن الثامن عشر، ترجمه عن الالمانية، د. محمود حسين الامين ط بغداد _ ١٩٦٥.

الهلالي، عبدالرزاق.
٢٠٤- معجم العراق، مطبعة النجاح، بغداد، ١٩٥٣.
هنداوي، محمد موسى
٢٠٥- المعجم في اللغة الفارسية، مكتبة مطبعة مصر ١٩٥٢.
هوارت
٢٠٦- دائرة المعارف الأسلامية (مادة الاسماعيلية)، ط القاهرة ١٩٣٣.
هي، دبليو. آر.
٢٠٧- سنتان في كوردستان ١٩١٨ _ ١٩٢٠، ترجمة فؤاد جميل، مطبعة الجاحظ، بغداد، ١٩٧٣.

پێنجەم: کتێبگەلی فارسی و تورکی:

أشتياني، عباس اقبال.
٢٠٨- تأريخ مفصل ايران ((مغول)) از حملة جنگيز تا تشكيل دولت، تيموري، چاپی سوم (٣) تهران ١٣٤٧ه-/١٩٢٨م جلد أول.
٢٠٩- وزارت در عهد سلاطين بزرگ سلجوقي، بكوشش محمد تقي دانش پژوه ويحيى ذكاء، انتشارات دانشگاه تهران — تهران ١٣٣٨ه-/١٩١٩م.
آيتى، عبدالمحمد
٢١٠- تحرير، تأريخ وصاف، انتشارات بنياد فرسنگ ايران.
التبريزي، محمد حسين ابن خلف التبريزى
٢١١- برهان قاطع (قاموسێکی فارسییه) بتصحيح واهتمام محمد عباسى، طبعة مؤسسة مطبوعاتى أمير كبير، سنه ١٣٣٦ه-.
جويني، علاءالدين عطا ملك ابن الصاحب بهاءالدين محمد (ت ٦٨١ه-/١٢٨٢م)
٢١٢- تأريخ جهانكشاى (ألفه سنة ٦٥٨ه-) تصحيح محمد بن عبدالوهاب قزويني، مطبعة بريل، ليدن في ١٩١١، ١٩١٦، ١٩١٧ (٣ جزمه).
خواند امير، غياث الدين بن همام الدين الحسيني (ت ٩٤٢ه-/١٥٣٥م)

٢١٣- تأريخ حبيب السير في اخبار افراد وبشر، أز انتشارات كتابخانه خيام، خيابان ناصر خسرو ١٣٣٣.

سايكس، الجنرال برسى.

٢١٤- تأريخ ايران (سيد محمد تقى فخرداعى گيلانى، لە ئينگليزييەوە كردوويە بە فارسى) شركة سهامي، چاپ انتشارات ايران.

مستوفى، قزوينى، حمدالله بن أبى بكر بن احمد بن نصر (ت ٧٥٠هـ/١٣٤٩م)

٢١٥- تأريخ گزيده، باهتمام دكتر عبدالحسين نوائي، مؤسسة چاپ انتشارات امير كبير، ط ١٣٣٩هـ/١٩٢٠م.

٢١٦- نزهة القلوب، تحقيق كي لسترانج، طبعة ليدن، هولندا، ١٣٣١هـ/١٩١٣م

مشكوتى، نصرت الله.

٢١٧- أز سلاجقه تا صفويه، مطبعة بانك بازرگانى، تهران ١٣٤٣هـ/١٩٢٤م.

مير خواند، محمد حميد الدين بن سيد برهان الدين (ت ٩٠٣هـ/١٤٩٨م)

٢١٨- تأريخ روضة الصفا، ط انتشارات مركزي خيام، بيروز، تهران ١٣٣٩هـ.

الهمداني، رشيدالدين فضل الله (ت ٧١٨هـ/١٣١٨م).

٢١٩- جامع التواريخ، بكوشش دكتر بهمن كريمى، شركت نسبى حاج محمد حسين اقبال وشركاه، (تهران ١٣٣٨هـ/١٩١٩م) دوو جزمه.

دياربەكرلى، سعيد پاشا.

٢٢٠-مرآة العبر، قرەبت وقصباد مطبعەسى، باب عالى جادەسى، استانبول ١٣٠٥هـ (كتێبى دووەم جلدى ٨، ٩)

دوهسون، مورازا

٢٢١- موغول تاريخي، ترجمة مصطفى رحمى، عامره مطبعەسى، استانبول ١٣٤٠ _ ١٣٤٢هـ.

سامي، شمس الدين

٢٢٢-قاموس الاعلام، مهران مطبعەسى، باب عالي جادەسندە، نومرو (٧)، استانبول ١٣٠٦ — ١٣١٤ (٦ جلدە).

٢٢٣- قاموس تركي، اقدام مطبعـەسی، باب عالي جادەسندە، استانبول ١٣١٧ه-.
ضياء، احمد
٢٢٤- مسكوكات اسلامية تقويمى، استانبول ١٣٢٨ه-.
غالب، اسماعيل.
٢٢٥- مسكوكات تركمانيـة قتـالوغى، مهـران مطبـعـەسـی، بـاب عـالي جـادەسـندە، نومرو (٧)، استانبول ١٣١١ه-.

شەشەم: کتێبگەلی بیانی:

Bar Habraeus Gregory Abul Faraj the son of Aaron, the Habrew physician Commonly know as Bar Hebreus

226- The chronography of Gregory Abdul Faraj. Translated from the syriac by Ernest A Wallis Budge. Oxpord University press, London, 1932. 2 Volume.

Edhem I Ghalip

227- Catalogue des Monnaies Turcomanes du Musee imperial ottoman. Arnaldo Forni Editore, Bologna (italg)

228- The Encyclopedia of islam, New Edition, tome i. Leyden. Paris, 1960.

229- The Encyclopedia of islam, New Edition, Volume 111, Leyden – London 1971.

Howorth, Henery H.

230- History of the Mongols, Printed in New york, 1876, 3 – Volumes.

Juvaini, Ala – ad – din Ata Malik

231- The Histary of the world conqueror, translated by John Andrew Boyle Manchester University Press 1958 2 Volumes.
Lane – Poole Stanley.
232- Catalogue of oriental Coins Bologna 1967
233- The Coins of the Turkman House in the British Museum, First reprinting, London 1877, 3 Volumes.
234- The Mohammadan Dynasties, Paris 1925.
235- Saladin and the fall of kingdom of Jerusalem, London 1914.
Rosebauit, Charles J.
236- Saladin: Prince of chivalry. First Published, London 1930
Segal, J. B.
237- Edessa the Bless City, Oxford University Press 1970.
Setton. K. M.
A History of the Crusades, second Edition Copyright, Wisconsin 1969, 2 Volumes.

حەوتەم: لێکۆڵینەوە و، وتار:

٢٣٨- مجلة سومر، مجلد ٢ ج- ١ لسنة ١٩٤٦، د. داود الجلبى، مقال (الملك بدرالدين لؤلؤ والآثار القديمة في الموصل).

٢٣٩- مجلة سومر، مجلد ٨، ج- ٢ لسنة ١٩٥٢، بشير فرنسيس وگورگيس عواد (اصول أسماء الامكنة العراقية).

٢٤٠- مجلة سومر، مجلد ١٦، ج- ١ + ٢ لسنة ١٩٦٠، وداد علي القزاز (المنارة المظفرية في أربيل تأريخها ووصفها).

٢٤١- مجلة سومر، مجلد ١٨، لسنة ١٩٦٢، كامل حسين (التنقيب حول المئذنة المظفرية في اربيل).

٢٤٢- مجلة سومر، مجلد ٢١ لسنة ١٩٦٥، فؤاد جميل (أريان يدون أيام الاسكندر الكبير في العراق).

٢٤٣- مجلة سومر، مجلد ٢٥ لسنة ١٩٦٩، فؤاد جميل (حدياب.. أربيلا ـ وعشتار، أربيلا).

٢٤٤- مجلة كلية الآداب، جامعة بغداد، العدد (١) لسنة ١٩٥٩، د. عبدالعزيز الدوري (نشوء الاصناف والحرف في الاسلام).

٢٤٥- مجلة لغة العرب، مجلد ٨ لسنة ١٩٣٠، ومجلد ٩ لسنة ١٩٣١.

٢٤٦- مجلة المجمع العلمي العربي (دمشق) مجلد (٢١، ٢٢) لسنة ١٩٤٦ ـ ١٩٤٧، عباس العزاوي (آل بكتكين ـ أمارة أربل في عهدهم).

٢٤٧- مجلة المسكوكات (وزارة الاعلام ـ بغداد) مجلد (١) ج- (٢) لسنة ١٩٧٢، د. محمد باقر الحسيني (دليل مجموعة عبدالله شكر الصراف).

٢٤٨- مجلة (النجم) الموصلية، مجلد (٩) عدد (٩) لسنة ١٩٣٧.

٢٤٩- اعداد من جريدة الأهالي البغدادية.

٢٥٠- الدليل العراقي الرسمي ١٩٣٦.

٢٥١- مجلة (گەلاوێژ) الكوردية.

پێرست

لاپەڕەکان

سوپاس ٣

ئاسۆی ئەم لێکۆڵینەوە و نمایشی سەرچاوە بنەڕەتییەکانی.. ٥

(دەروازەی یەکەم) مێژووی سیاسی ٢١

بەشی یەکەم:

ئەمارەتی "میرنشینی" هەولێری سەردەمی ئەتابەگی، لە دامەزراندنەوە تا کۆچی دوایی زین الدین یوسف ینالتگین لە ٥٨٦ھ/ ١١٩٠ز

- فەسڵی یەکەم -

یەك: لاوازبوونی دەوڵەتی سەلجووقی و پەیدابوونی ئەمارەتە ئەتابەگییەکان. مانای ئەتابەگ. ئەسڵ و رەسەنی ئەتابەگەکان.

دوو: شاری هەولێر و، سەرلەنوێ سەرهەڵدانەوەی، لە سەدەی شەشەمی کۆچی/ سەدەی دوازدەمینی زاینیدا.

سێ: لە سەردەمی ئەتابەگیدا، داگیرکردنی هەولێر و بەستنی بەئەمارەتی موسڵەوە لە (٥٢٢ - ١١٢٨ز) یان (٥٢٦ - ١١٣١ز).

چوار: ئەتابەگ زین الدین علی کچك - دامەزرێنەری ئەمارەتی ئەتابەگایەتیی هەولێر.

فەسڵی یەکەم

یەك:

أ- لاوازبوونی دەوڵەتی سەلجووقی و، پەیدابوونی دەوڵەتە ئەتابەگییەکان. ٢٢

ب- مانای ئەتابەگ ٢٥

ج- ئەسڵ و رەسەنی ئەتابەگەکان ٢٧

دوو:
پیرەشاری هەولێر و سەرلەنوێ سەرهەڵدانەوەی لە سەدەی پێنجەمی کۆچی/ سەدەی یازدەمی زاییندا. ٣٠
سێ:
لە سەردەمی ئەتابەگیدا داگیرکردنی هەولێر و بەستنی بە ئەمارەتی موسڵەوە (٥٢٢ك/١١٢٨ز) یان (٥٢٦ك/١١٣١ز). ٣٨
چوار:
ئەتابەگ (زین الدین علی کچك کوڕی بکتگینی کوڕی محمد) دامەزرێنەری ئەمارەتی ئەتابەگایەتی هەولێر.
أ- لەدایکبوونی (زین الدین علی کچك) ٤٥
ب- بەشداریکردنی (زین الدین علی کچك) لە دامەزراندنی ئەتابەگایەتیی موسڵدا (٥٢١ك _ ١١٢٧ز) ٤٦
ج- (زین الدین علی کچك) لە سەردەمی (قطب الدین مولود)دا (٥٤٢ _ ٥٦٥ك/١١٤٩ز _ ١١٦٩ز) ٥٠
د- پێوەندیی (زین الدین علی کچك) لەگەڵ (نورالدین محمود)ی ئەتابەگی حەڵەب (٥٤١ _ ٥٦٩ك/١١٤٦ _ ١١٧٣ز) ٥٣
هـ- شەخسیەتی (زین الدین علی کچك) ٥٥
و- (زین الدین علی کچك) لەموسڵ دەردەچێ بەرەو هەولێر دەچێت (٥٦٣ك/١١٦٨ز) ٥٨
یەك: بریکارەکانی زین الدین علی کچك بۆ هەڵسووڕاندنی حوکم لە هەولێر
١- سرفتگین ابو منصور کوڕی عبدالله الزینی (٥٥٩ك/١١٦٣) ٦٣
٢- أبو منصور مجاهدالدین قایماز ٦٥
٣- مجاهدالدین قایماز دوای مردنی زین الدین علی کچك. ٦٦
٣- دەرچوونی موزەففەرەددین گۆگبوری لە هەولێر ٧١
دوو: میر زین الدین یوسف ینالتگین کوڕی علی کچك سەرداری هەولێر. ٧٤

- زين الدين يوسف ينالتگين بەسەر تالانكاراندا سەركەوت ٨١
- بەشداربوونی (زين الدين يوسف ينالتگين) لە شەڕەكانی خاچدروشمان لە ساڵی (٥٨٦ك/١١٩٠ز)دا ٨٦
- مردنی زين الدين يوسف ينالتگين لە ساڵی ٥٨٦ك/١١٩٠ز دا. ٨٧
بەشی دووەم / فەسڵی سێیەم:
ئـەمارەتی هـەولێری سـەردەمی (موزەففـەرەددين گۆگبـوری) (٥٨٦ _ ٦٣٠ك/١١٩٠ _ ١٢٣٣ز) ١٠٠
يەك: پێوەندییەكانی دەرەوەی ئەمارەتی هەولێری سەردەمی (موزەففەرەددين گۆگبوری).
١- پێوەندییەكانی لەگەڵ ئەتابەگایەتیی موسڵ.
أ- لە سەردەمی (عزالدين مسعود)دا: ١٠٢
ب- پێوەندیی نێوان هەولێر و ئەتابەگایەتیی موسڵ لە سەردەمی (نورالدين ارسلان) و (عزالدين مسعود)ی كوڕيدا ١٠٥
ج- پێوەندی نێوان (موزەففەرەددين گوگبوری) و موسڵ لە سەردەمی (بدرالدين لؤلؤ)دا (٦١٥ — ١٢١٨/٣٣٠ — ١٢٣٣ز) ١١٣
د- تازەبوونەوەی ململانێ لە نێوان ئەمارەتی هەولێر و موسڵدا (٦٢١ك/١٢٢٤ز)دا: ١٣٣
دوو: پێوەندیی (موزەففەرەددين گۆگبوری) لەگەڵ ئەييوبيياندا
أ- پێوەندیی لەگەڵ سەلاحەددينی كوڕی ئەييوبدا: ١٣٨
ب- بەشداربوونی (موزەففەرەددين گۆگبوری) لەشەڕی خاچدروشماندا: ١٤٢
ج- پێوەندیی (موزەففەرەددين گۆگبوری لەگەڵ ميراتگرانی سەلاحەددينەدا ١٤٧
٣- پێوەندیی نێوان موزەففەرەددين گۆگبوری خەلافەتی عەبباسيان ١٦٢
(سەردانەكەی بەغدای ساڵی (٦٢٨ك/١٢٣٠ز)ی موزەففەرەددين گۆگبوری) ١٧٢
٤- پێوەندیی موزەففەرەددين گۆگبوری بە (جلال الدين منكبرتی)ی دوا سوڵتانی خوارێزمەوە ١٨٠

٥- پێوەندیی (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەگەڵ میراتی دەوروبەردا ١٨٩
ب- پێوەندیی موزەففەرەددین گۆگبوری لەگەڵ ئەمارەتی قەفجاقیان (القفجاقیە)
.... ١٩٣
ج- پێوەندیی نێوان موزەففەرەددین گۆگبوری مەلیکی ئەرتەقیان (حسام الدین یوسف بن ایلغازی)ی سەرداری ماردین و مەلیکەکانی دیکەی دەوروبەر ١٩٧
فەسڵی چوارەم: ٢٠١
ڕەوشتی موزەففەرەددین گۆگبۆری و پێگەی لەمێژوودا.
یەك: ڕەوشتی موزەففەرەددین گۆگبۆری خەسڵەتەکانی.
دوو: ئاهەنگەکانی هەولێری لەدایکبوونی پێغەمبەری ئیسلام.
سێ: مردن و شاردنەوەی (سپاردنی) موزەففەرەددین گۆگبوری.
چوار: کۆتایی ئەتابەگایەتیی هەولێر و لکاندنی ئەمارەتەکە بە مەملەکەتی خەلیفەی عەبباسییەوە.
یەك: رەوشتی موزەففەرەددین گۆگبوری، جێگە و مێژووی لەدایکبوونی.
دوو: خەسڵەتەکانی: ٢٠٣
سێ: مردن و شاردنەوەی (سپاردنی) موزەففەرەددین گۆگبوری ٢٢٣
دەروازەی دووەم:
مێژووی شارستانێتیی هەولێری ئەو سەردەمە
فەسڵی یەکەم:
یەك: پلانەکانی شاری هەولێر ٢٣٨
(قەڵای هەولێر) ٢٤٧
دوو: بینا و بارەگاکان کە موزەففەرەددین گۆگبۆری لە هەولێر دایمەزراندن.
أ- منارەی هەولێر ٢٥١
ب- دامودەزگای لەشساغی و کۆمەڵایەتی کە موزەففەرەددین گۆگبوری
لە هەولێر دایمەزراندبن ٢٥٤
١- مارستان = بیمارستان، واتا (نەخۆشخانە) ٢٥٤

٢- خانەقاکان: ٢٥٥
٣- داڵدەکان (الملاجىء) ٢٥٦
سێ: سەرچاوەکانی گوزەرانی ئابووریی ئەمارەتی هەولێر ٢٥٨
باری ڕۆشنبیری و کلتووری لە هەولێری سەردەمی ئەتابەگیدا. ٢٦٢
فەسڵی دووەم:
(باری ڕۆشنبیری و کلتووری لە هەولێری سەردەمی ئەتابەگیدا) ٢٦٣
دامودەزگا کلتوورییەکان - ئەو زانا گەورانەی کە هاتوونەتە هەولێر.
بنەماڵە زانستییەکانی شارەکە.
دامودەزگا کلتورییەکان.
یەك ـ مزگەوتەکان ـ.. ٢٦٤
دوو ـ قوتابخانە ـ (حوجرە) ٢٦٥
أ- قوتابخانەی (عوقەیلی) ٢٦٥
ب- قوتابخانەی قەڵا ٢٦٦
ج- قوتابخای (المجاهدیة) ٢٦٨
د- قوتابخانەی (مظفریة) ٢٦٩
سێ: خانەی حەدیس (دار الحدیث) ٢٧١
چوار: خانەقاکان ٢٧٣
- ئەو زانا گەورانەی کە هاتوونەتە هەولێر ٢٧٥
- بنەماڵە زانستدۆستە بەناوبانگەکانی ئەو سەردەمەی هەولێر ٢٨٨
- بنەماڵە زانستدۆستە بەناوبانگەکانی ئەو سەردەمەی هەولێر ٢٩٢
یەك: بنەماڵەی (خلکان): ٢٩٢
دوو: بنەماڵەی (ابن المستوفي) ٢٩٩
سێ: بنەماڵەی (ابن منعة) ٣٠٦
فەسڵی سێیەم:
یەك: سیستەمی هەڵسووڕاندن و دارایی و دادوەریی ئەمارەتی هەولێر ٣٣٦

أ- میری هەولێر و دەسەڵاتەکانی ٣٣٨
ب - وەزارەت ٣٣٩
ج- پەردەدارەکان (الحجابة) ٣٤٤
د- دیوانی قەڵەم (نووسین) ٣٤٦
هـ- وەزیفەی مۆرکردن (الطغراء) ٣٤٩
و- وەزیفەی کوێخایەتی ٣٥٠
ز- باجگریی (الاستیفاء) ٣٥١
ح- دیوانی خاروبار (الأهراء) ٣٥٤
ط- دیوانی خەمڵ (قەرساندن) ٣٥٥
س- دادوەری (قەزاوەت) ٣٥٧
ك- دیوانی پرسینەوەی شکات (النظر في المظالم) ٣٦٠
ل- سەرکاری (الحسبة) ٣٦١
دوو: أ- سیستەمی لەشکری ئەمارەتی هەولێر ٣٦٥
ب- ئاڵای ئەمارەتی هەولێر ٣٧٢
ج- دیوان و جبەخانەی چەك ٣٧٥
سێ: دراو و سیستەمی دراوی ئەمارەتی هەولێر ٣٧٨
خشتەکان و پاشکۆکان ٣٨٧
خشتەکان ـ خشتەی ژمارە (١) ٣٨٨
(حوکمڕانیی ئەتابەگەکانی هەولێر (نەوەی هەولێر) ٣٨٨
(بریکارەکانی (زین الدین علی کچك) لە حوکمکردنی هەولێردا ٣٨٨
خشتەی ژمارە (٢) ٣٩٠
خەلیفە عەبباسییەکانی هاوزەمەنی ئەمارەتی ئەتابەگایەتیی هەولێر ٣٩٠
خشتەی ژمارە (٣).. ئەتابەگەکانی موسڵ (٥٢١ ـ ٦٣١ك) ٣٩١
پاشکۆ ـ ژمارە (١).. دەقی بەیاننامە ٣٩٢
پاشکۆ ـ ژمارە (٢).. بەیاننامەی هەولێر ٣٩٣

پاشکۆ ـ ژمارە (٣)... نامەی یەکەم ٣٩٥
پاشکۆ ـ ژمارە (٤)... نامەی دووەم ٣٩٧
پاشکۆ ـ ژمارە (٥)... نامەی سێیەم ٤٠٢
کلیلی ماددەکان ٤٠٤
ناوی ئەو کتێبانەی کە تەنیا لە مەتنەکاندا هاتوون: ٤١٩
ناوی وڵات و هەرێم و شارەکان ٤٢١
کلیلی زاراوە و نەتەوە و شتی دیکە: ٤٢٩
سەرچاوە و ژێدەرەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیە ٤٣٢

کتێبە چاپکراوەکانی
کۆڕی زانیاری کوردستان و ئەکادیمیای کوردی

کۆڕی زانیاری کوردستان:

١) فەرهەنگی زاراوە (عەرەبی ـ کوردی)، بەدران ئەحمەد حەبیب، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٢، (١٤٢ لاپەڕە).

٢) کوردی تورکمانستان ـ مێژوو ـ ئەتنۆگرافیا ـ ئەدەب، د. مارف خەزنەدار، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، ساڵی ٢٠٠٣، (٢٥٨ لاپەڕە).

٣) زاراوەی یاسایی، لیژنەی زاراوە لە کۆڕی زانیاری کوردستان، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، ساڵی ٢٠٠٤، (٤٠ لاپەڕە).

٤) زاراوەی کارگێڕی، لیژنەی زاراوە لە کۆڕی زانیاری کوردستان، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، ساڵی ٢٠٠٤، (٤٧ لاپەڕە).

٥) من ينابيع الشعر الكلاسيكي الكردي، ج١، رشيد فندی، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، ساڵی ٢٠٠٤، (٢٤٠ لاپەڕە).

٦) ڕێنووسی یەکگرتووی کوردی، بەدران ئەحمەد حەبیب، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٥، (٥٦ لاپەڕە).

٧) ڕێزمانی کەسی سێیەمی تاک، د.شێرکۆ بابان، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، ساڵی ٢٠٠٤، (١٥٩ لاپەڕە).

٨) چـوارینێن خـەیام، د. کـامیران عـالی بـەدرخان، وەرگێڕانـی لـە لاتینییـەوە د. عەبدوللا یاسین ئامێدی، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، سـاڵی ٢٠٠٤، (٩٤ لاپەڕە).
٩) شـێوەی سـلێمانی زمـانی کـوردی، د. زەریٚ یوسـوپۆڤا، و: لـە ڕوسـییەوە د. کوردستان موکریانی، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتـی پـەروەردە، سـاڵی ٢٠٠٥، (٢١٦ لاپەڕە).
١٠) العروض في الشعر الكردي، احمد هردی، هـەولێر، چـاپخانەی وەزارەتـی ڕۆشـنبیری، ساڵی ٢٠٠٤، (٢١٨ لاپەڕە).
١١) ژانرەکـانی ڕۆژنامـەوانی و مێـژووی چـاپخانە ١٤٥٠ ـ ١٥٠٠، د. مەغدیـد سـەپان، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٥، (٢٧٨ لاپەڕە).
١٢) زاراوەی ڕاگەیاندن، لیژنەی زاراوە لە کۆڕی زانیاری کوردستان، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٥، (١٠٨ لاپەڕە).
١٣) فەرهـەنگی زاراوەگـەلی ڕاگەیانـدن (ئینگلیـزی ـ کـوردی ـ عـەرەبی)، بـەدران ئەحمـەد حـەبیب، هـەولێر، چـاپخانەی وەزارەتـی پـەروەردە، سـاڵی ٢٠٠٥، (١٦٥ لاپەڕە).
١٤) ئەدەبی منداڵانی کورد ـ لێکۆڵینەوە ـ مێژووی سەرهەڵدان، حەمە کەریم هەورامی، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٥، (٤٠٦ لاپەڕە).
١٥) گیرەکێن زمانیٚ کوردی، د. فـازل عمـر، هـەولێر، چـاپخانەی وەزارەتـی پـەروەردە، ساڵی ٢٠٠٥، (١٣٤ لاپەڕە).
١٦) ل دۆر ئەدەبیٚ کرمانجی ل سەد سالا نـوزدیٚ و بیـستیٚ زایـینی، تەحـسین ئیـبراهیم دۆسکی، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٥، (٢٧٦ لاپەڕە).
١٧) دەنگسازی و بڕگەسازی لە زمانی کوردیدا، د. شـێرکۆ بابـان، هـەولێر، چـاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٥، (٢٠٦ لاپەڕە).
١٨) هۆنراوەی بەرگری لەبەرهەمی چەند شـاعیرێکی کرمـانجی سـەرروودا ١٩٣٩ ـ ١٩٧٠، د. عبدالله یاسین عەلی ئامێدی، هـەولێر، چـاپخانەی وەزارەتـی پـەروەردە، سـاڵی ٢٠٠٥، (٣٢٠ لاپەڕە).
١٩) یوسف و زولەیخا، حـەکیم مـەلا سـاڵح، هـەولێر، چـاپخانەی وەزارەتـی پـەروەردە، ساڵی ٢٠٠٦، (٤٠٧ لاپەڕە).

٢٠) زمانی کوردان ـ چەند لێکۆڵینەوەیەکی فیلۆلۆجی زمان، پ. د فریدریش موولێر ئەوانی تر، و: لە ئەڵمانییەوە د. حمید عزیز ، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٥، (١٩٢ لاپەڕە).
٢١) ڕێبەری بیبلۆگرافیە کوردییەکان ١٩٣٧ ـ ٢٠٠٥، شوان سلێمان یابە، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٦، (٤٠٠ لاپەڕە).
٢٢) فەرهەنگی گەورەی من. د. کوردستان موکریانی، چاپی یەکەم، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٦ ، (٨٠ لاپەڕە).
٢٣) دیوانی عەزیز ـ محەمەد عەلی قەرەداغی ـ هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠، (١٤٤ لاپەڕە).
٢٤) زاراوەگەلی کاروباری مین ـ جەمال جەلال حوسێن ـ دلێر سابیر ئیبراهیم ـ دەزگای گشتی هەرێم بۆ کاروباری مین، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٦، (٨٠ لاپەڕە).
٢٥) زاراوەی ڕاگەیاندن ـ کەمال غەمبار ـ هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٦، (٩٦ لاپەڕە).
٢٦) زاراوەی ئەدەبی ـ ئامادەکردنی: لیژنەی ئەدەب لە کۆڕی زانیاری کوردستان، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٦، (٣٨٠ لاپەڕە).
٢٧) ئیندێکسی گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد (١٩٧٣ ـ ٢٠٠٢) ـ شوان سلێمان یابە ـ هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٦، (٢٤٠ لاپەڕە).
٢٨) The Historical Roots of the National Name of the Kurds ـ د. جەمال ڕەشید، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٦، (١٠٧ لاپەڕە)
٢٩) فەرهەنگی کۆمەڵناسی ـ عوبێد خدر ـ چاپخانەی دەزگای ئاراس ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٧، (٨٣ لاپەڕە).
٣٠) بزاڤی ڕزگاریخوازی نیشتیمانی لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا (١٨٨٠ ـ ١٩٣٩ز) ـ د. سەعدی عوسمان هەروتی ـ چاپخانەی دەزگای ئاراس ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٧، (١٥٥ لاپەڕە).
٣١) شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری لە بەڵگەنامەی قاجاری دا ، نووسینی: حەسەن عەلی خانی گەڕووسی ، وەرگێڕانی لە فارسییەوە: محەمەد حەمە باقی ـ چاپخانەی دەزگای ئاراس ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٧، (٢٠٤ لاپەڕە).

٣٢) شۆڕشــی شــێخ عوبەیــدوڵڵای نــەهری لــە بەڵگەنامــەی ئەرمەنیــدا، نووســینی: ئەسکەندەر غوریانس، وەرگێڕانی لە فارسییەوە ـ محەمەد حەمە باقی. چاپخانەی دەزگای ئاراس ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٧، (١٢٨ لاپەڕە).
٣٣) فەرهەنگی کوردی ـ فارسی، وەرگێڕانی لە فارسییەوە ـ محەمەد حەمە باقی. چاپخانەی دەزگای ئاراس ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٧، (١١٢ لاپەڕە).
٣٤) شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری لە بەڵگەنامەی ئینگلیزی و ئەمریکی دا ـ نووسینی ـ وەدیع جوەیدە. وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە ـ محەمەد حەمە باقی . چاپخانەی دەزگای ئاراس ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٧، (١١٦ لاپەڕە).
٣٥) شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری لە بەڵگەنامەی قاجاری دا، نووسینی: عەلی خان گۆنەخان ئەفشار. وەرگێڕانی لە فارسییەوە ـ محەمەد حەمە باقی. چاپخانەی دەزگای ئاراس ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٧، (٤٢٦ لاپەڕە).
٣٦) شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری لە بەڵگەنامەی قاجاری دا، نووسینی: عەلی ئەکبەر سەرهەنگ. وەرگێڕانی لە فارسییەوە: محەمەد حەمە باقی. چاپخانەی دەزگای ئاراس ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٧. (١٩٢ لاپەڕە).
٣٧) چەپکێك لە زاراوە گەلی کشتوکاڵ ـ ئامادەکردنی ـ حەمە ساڵح فەرهادی ـ چاپخانەی دەزگای ئاراس ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٧، (١٤٤ لاپەڕە).
٣٨) شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری لە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران دا. وەرگێڕانی لە فارسییەوە: محەمەد حەمە باقی. چاپخانەی دەزگای ئاراس ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٧، (٢٧٠ لاپەڕە)
٣٩) فەرهەنگی دیوانی شاعیران (نالی، سالم، کوردی)، نووسینی ـ د. محەمەد نووری عارف، چاپخانەی دەزگای ئاراس ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٧، (١٠٠٠ لاپەڕە).
٤٠) یەکەم فەرهەنگی تۆ، وەرگێڕانی: د.کوردستان موکریانی، چاپخانەی دەزگای ئاراس، هەولێر، ساڵی ٢٠٠٧، (٨٦ لاپەڕە).
٤١) ئەدەبی منداڵانی کورد دوای ڕاپەڕین، نووسینی: حەمە کەریم هەورامی، چاپخانەی دەزگای ئاراس، هەولێر، ساڵی ٢٠٠٧، (٣٦٨ لاپەڕە).
٤٢) فەرهەنگی هەراشان، کۆکردنەوە و داڕشتنی: کۆمەڵێك مامۆستا، چاپخانەی دەزگای ئاراس، هەولێر، ساڵی ٢٠٠٧، (٣٣٦ لاپەڕە).

ئەکادیمیای کوردی:

٤٣) ئەلبوومی کەشکۆڵ، ب ١، دانراوی: محەمەد عەلی قەرەداغی، چاپخانەی خانی ـ دهۆك، ساڵی ٢٠٠٨، (٣٥٢ لاپەڕە).
٤٤) الأدب الشفاهي الكردي ، علي الجزيري ، چاپخانەی خانی ـ دهۆك، ساڵی ٢٠٠٨، (٢٠٠ لاپەڕە).
٤٥) بەرکولێکی زاراوە سازیی کوردی، ئامادەکردنی: جەمال عەبدول، دووەم چاپ، چاپخانەی خانی ـ دهۆك، ساڵی ٢٠٠٨، (٣٣٠ لاپەڕە).
٤٦) دیوانی قاصد، ساغکردنەوەی: شوکر مستەفا و رەحیم سورخی، چاپخانەی خانی ـ دهۆك، ساڵی ٢٠٠٨، (٣٥٢ لاپەڕە).
٤٧) چەند لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی مێژووی کورد لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، نووسینی: دکتۆر زرار سدیق تۆفیق، چاپخانەی خانی ـ دهۆك، ساڵی ٢٠٠٨، (٢٠٨ لاپەڕە).
٤٨) کیمیای ژەهری دەستکرد. نووسینی: پ.د. عەزیز ئەحمەد ئەمین، چاپخانەی خانی ـ دهۆك، ساڵی ٢٠٠٨، (٢٠٨ لاپەڕە).
٤٩) ڕۆڵی سەربازیی کورد لە دەوڵەت و میرنشینە ناکوردیەکان لە سەردەمی عەبباسیدا، نووسینی: مەهدی عوسمان حسێن هەروتی، چاپخانەی خانی ـ دهۆك، ساڵی ٢٠٠٨، (٣٦٨ لاپەڕە).
٥٠) دور نواب السليمانية في المجلس النيابي العراقي (١٩٤٥ ـ ١٩٥٨)، دانانی: سالار عبدالكريم فندى الدوسكی، چاپخانەی خانی ـ دهۆك، ساڵی ٢٠٠٨، (٣٠٤ لاپەڕە).
٥١) عبدالله گۆران، رائداً لحركة تجديد الشعر الكوردي، دانانی: کەمال غەمبار چاپخانەی خانی ـ دهۆك، ساڵی ٢٠٠٨، (٣٢٠ لاپەڕە).
٥٢) وثائق بريطانية عن تشكيل دولة كوردية مستقلة ١٩٢٤ ـ ١٩٢٧ ، دانانی: د. عبدالفتاح علی البوتانی، چاپخانەی خانی ـ دهۆك، ساڵی ٢٠٠٨، (٢٦٨ لاپەڕە).
٥٣) ساڵنامەی ئەکادیمیای کوردی ، ئامادەکردنی: پرۆفیسور د. وریا عومەر ئەمین . چاپخانەی حاجی هاشم ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩، (٥٦ لاپەڕە).
٥٤) مەمێ و زینێ، ئامادەکردنی: جاسمێ جەلیل، دوکتۆر عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ خستوویەتییە سەر نووسینی کوردیی عێراق و پێشەکیی بۆ نووسیوە و لێی کۆڵیوەتەوە، چاپخانەی حاجی هاشم ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩، (١٦٨ لاپەڕە).
٥٥) هەنگاوێك لەسەر ڕێگەی لێکۆڵینەوەی (دیوانی سالم)دا، محەمەدعەلی قەرەداغی، چاپخانەی حاجی هاشم ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩، (٨٠ لاپەڕە).

٥٦) کەرەسە بەتاڵەکان لە روانگەی تیۆری دەسەلات و بەستنەوە ((شێوەزاری کرمانجی سەروو))، نووسینی: ڤیان سلێمان حاجی، چاپخانەی حاجی هاشم - هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩، (٢١١ لاپەڕە).
٥٧) هێز و ئاواز لە دیالێکتی کوردیی ژووروودا، نوسینی: عەبدولوەهاب خالید موسا، چاپخانەی حاجی هاشم - هەولێر، سالی ٢٠٠٩، (١٤٦ لاپەڕە).
٥٨) گەپنامەی مێرگولان، نوسینی: رەسول دەروێش، چاپخانەی حاجی هاشم - هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩، (١٧٦لاپەڕە).
٥٩) دۆخەکانی ژێرەوە لای فیلمۆرو هەندی لایەنی ڕستەسازیی کوردی، ئامادەکردنی: یوسف شەریف سەعید، چاپخانەی حاجی هاشم - هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩ (١٣٤ لاپەڕە).
٦٠) هەندێ لایەنی ڕێزمانی دەسەلات و بەستنەوە (GB) لەزمانی کوردیدا، ئامادەکردنی: د.سەباح ڕەشید قادر، چاپخانەی حاجی هاشم - هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩ (١٧٢ لاپەڕە).
٦١) الحياة الاجتماعية للكورد بين القرنين (٤ - ٩هـ/١٠ - ١٥م)، دانانی: دکتۆرە فائزە محەمەد عزەت، چاپخانەی حاجی هاشم - هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩، (٢٧٢ لاپەڕە).
٦٢) العلاقات الايرانية - السوفيتية ١٩٣٩ - ١٩٤٧، دانانی: نزار ايوب حسن الگولی، چاپخانەی حاجی هاشم - هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩، (٢٩٠ لاپەڕە).
٦٣) بیبلیۆگرافیای کوردناسی لە سەرچاوە فەرەنسییەکاندا، د. نەجاتی عەبدوڵلا، چاپخانەی حاجی هاشم - هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩، (٥٢٨).
٦٤) بیبلیۆگرافیای کوردناسی لە سەرچاوە ئینگلیزییەکاندا، د. نەجاتی عەبدوڵلا، چاپخانەی حاجی هاشم - هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩، (٤٤٨).
٦٥) امير امراء كردستان (ابراهيم باشا الملی ١٨٤٥ - ١٩٠٨)، دانانی: أ. د. عبدالفتاح علی البوتانی - علی صالح الميرانی، چاپخانەی حاجی هاشم - هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩، (١٦٠ لاپەڕە).
٦٦) دیوانا مەلا محەمەدێ سەیدا، بەهەڤکار: سەید جەلال نزامی، چاپخانەی حاجی هاشم - هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩، (٨٨ لاپەڕە).
٦٧) داستانی هەیاسی خاس و سوڵتان مەحموود، نووسینی: محەمەد ساڵح سەعید، چاپخانەی حاجی هاشم - هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩، (٣٢٦ لاپەڕە).

٦٨) کیمیای ژینگە، پیسبوونی ئاووهەوا، پ . د. عەزیز ئەحمەد ئەمین، چاپخانەی حاجی هاشم ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩، (١٦٠ لاپەڕە).
٦٩) گەشتنامەی پوژولا بۆ کوردستان ساڵی ١٨٣٧، وەرگێڕانی: د. نەجاتی عەبدوڵلا، چاپخانەی حاجی هاشم ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩، (١٩٨ لاپەڕە).
٧٠) رێزمانی کوردی، وەرگێڕانی: د. نەجاتی عەبدوڵلا، چاپخانەی حاجی هاشم ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩، (١٤٤ لاپەره).
٧١) بونیاتی زمان لەشیعری هاوچەرخی کوردیدا، ئامادەکردنی: د. ئازاد ئەحمەد مەحموود، چاپخانەی حاجی هاشم ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩ (٢٥٨ لاپەڕە).
٧٢) الحرکە الشیوعیه ف تقاریر مدیریە الامن العامە ١٩٥٩ ـ ١٩٦٢، نووسینی: د. عبدالفتاح علی البوتانی، چاپخانەی حاجی هاشم ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩، (٢٨٨ لاپەڕە).
٧٣) فەرهەنگی سۆفیانەی دیوانی (جزیری و مەحوی)، نووسینی: د. ئیبراهیم ئەحمەد شوان، چاپخانەی حاجی هاشم ـ هەولێر، ساڵی ٢٠١٠، (٣٦٠ لاپەڕەیە).
٧٤) چیرۆکی منداڵان لە ئەدەبی کوردیدا (١٩٩١ ـ ٢٠٠٥)، دانانی: ڕازاو ڕەشید صەبری، چاپخانەی حاجی هاشم ـ هەولێر، ساڵی ٢٠١٠، (٢١٢ لاپەڕە)
٧٥) هەولێر لە سەردەمی ئەتابەگیاندا، نووسینی: پ. د. موحسین موحەممەد حوسێن، عثمان علی قادر کردویە بە کوردی، چاپخانەی حاجی هاشم ـ هەولێر، ساڵی ٢٠١٠، (٤٧٣ لاپەڕە).